

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

**А.Жўраев, М.Мавлявиев, Т.Абдукаримов,
Д.Мираҳмедов**

**МЕХАНИЗМ
ВА МАШИНАЛАР
НАЗАРИЯСИ**

(Дарслик)

Ғафур Гулом номидаги наприёт-матбаа ижодий уйи
Ташкент — 2004

34.41

М45

Профессор А.Жўраев таҳрири остида

Тақризчи: профессор Н.З. Зайнитдинов

Механизм ва машиналар назарияси: Олий техника ўқув юртлари талабалари учун дарслик /Муаллифлар: А.Жўраев, М.Мавляниев, Т.Абдукаримов ва бошқ./ А.Жўраев таҳрири остида. – Т.: F.Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2004. 592 б.

Сарлавҳада: ЎзР Олий ва ўрга маҳсус таълим вазирлиги.

ББК 34.41 я 73

1603020000-3

Т М352(04)-2004 қаттий буюртма 2004

ISBN-5-635-02208-1

© «ЎАЖБНТ» Маркази,
Faфур Фулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2004 й.

СҮЗ БОШИ

Тақдим қилинаётган китоб Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган «Механизм ва машиналар назарияси» фани намунавий дастури асосида ёзилиб, олий техника ўқув юртлари талабалари учун дарслик сифатида тавсия этилади.

Дарсликни ёзишда муаллифларнинг Й. Охунбобоевномидаги Тошкент Тўқимачилик ва енгил саноат институти, Тошкент Давлат техника университетидаги кўп йиллик педагогик фаолиятлари тажрибаларидан фойдаланилди.

Муаллифлар машиналар механикаси соҳасида эришилган янги илмий ва амалий ютуқлардан кенг фойдаланиб дарслик материалларини қисқа ва аниқ баён қилишга интилдилар. Шунингдек, китобни ёзишда Тошкент Тўқимачилик ва енгил саноат институти механизмлар назарияси ва машина деталлари кафедраси ҳамда муаллифларнинг услубий материалларидан фойдаланилди.

Дарслик унинг кўпгина бўлиmlарини замонавий ёндашиб асосида баён қилиниши билан ажralиб туради. Назарий материаллар умумий машинасозликка тегишли бўлиб, хусусан, енгил ва тўқимачилик соҳасига боғлиқ масалаларни ва вазифаларни ечиш билан биргаликда баён қилинган.

Китобнинг кириш, «Механизмларнинг тузилиши таҳлили ва синтези» ва «Механизмларнинг кинематик таҳлили ва синтези» қисмларини Узбекистонда хизмат кўрсатган ҳалқ маорифи ходими, профессор М.Р.Мавлявиев, қолган қисмларини ХМА мухбир аъзоси, техника фанлари доктори, профессор А.Ж.Жўраев, техника фанлари номзоди, доцент Т.Абдукаримов, доцент Д.Ю.Мираҳмедовлар ёздилар.

КИРИШ

1. МЕХАНИЗМ ВА МАШИНАЛАР НАЗАРИЯСИ ПРЕДМЕТИ, УНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

Механизм ва машиналар назарияси (ММН) механизмларнинг тузилишини, кинематикасини ва динамикасини ўргатувчи ҳамда уларни лойиҳалаш усувларини тушунтирувчи фандир.

Дунё тан олган олим — академик И.И. Артоболевский механизм ва машиналар назариясини машина ва механизмларни лойиҳалашда ва таҳлил қилишда асосий эканлигини уқтириб, уни машинасозликнинг алгебрасидир, деб атаган эди.

Механизм ва машиналар назарияси тадбиқий механиканинг тармоғи бўлганилиги учун уни кўпинча машиналар менинди, деб атаганлар.

ММН нинг механика фанлари орасидаги ўрни ва унинг ёндаш фанлар билан боғлиқдиги I-шаклда келтирилган схемада кўрсатилган.

Назарий механика ва кўпгина амалий механика фанлари ММН нинг назарий асоси эканлиги схемадан кўриниб турибди.

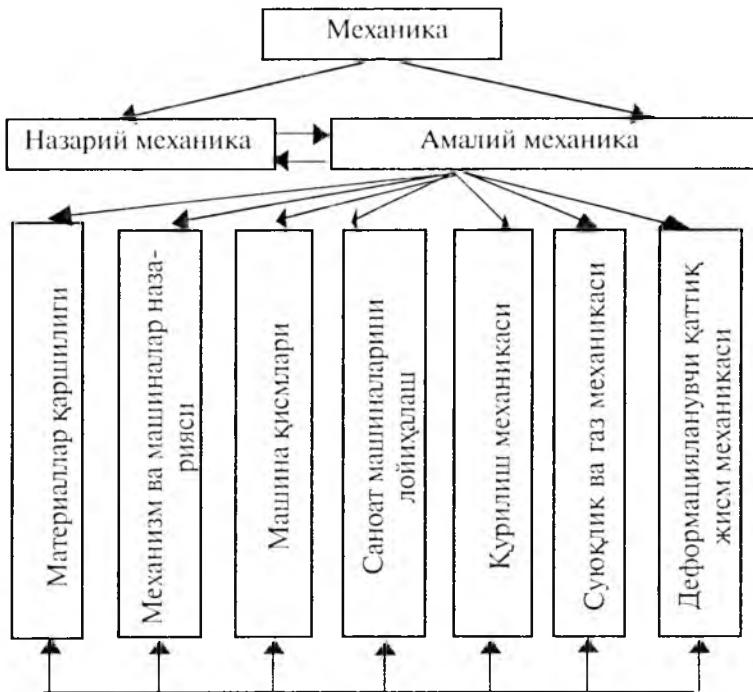
Механизм ва машиналар назариясида иккита асосий маасала ҳал қилинади:

- а) механизмларнинг тузилиши, кинематикаси ва динамикаси таҳлили;
- б) берилган шартлар асосида механизмларни структуравий, кинематик ва динамик синтез қилиш (ложиҳалаш).

Механизм ва машиналар назариясini қўйидаги қисмларга бўлиш қулайдир:

- а) Механизмлар тузилишининг таҳлили ва уларнинг синтези;
- б) Механизмларнинг кинематик таҳлили ва синтези;
- в) Машина ва механизмлар динамикаси.

Предметнинг биринчи қисмида кинематик жуфтлар назарияси, механизмларни ҳосил бўлиш қонунлари ва уларнинг тузилиши ўрганилади.

1-шакл. Механика фанларининг үзаро боғланиш схемаси

Механизмларни кинематик таҳлилида уларни кинематик характеристикалари аниқлашади. Бунда назарий механиканынг асосий принципларидан ташқари механизмлар ва уларнинг бўғиниларининг ҳаракатига таъсир қилувчи шакллар ва аник ўлчамлар билан ифодаланган геометрик ва кинематик параметрлар ҳам назарга олинади.

«Механизм ва машиналар динамикаси» бўлимida механизми бўғиниларига таъсир қилувчи кучларни аниқлаш усулилари, кучларни физик келиб чиқини сабаблари ва айрим ҳолларда бўғиниларининг деформациясини назарга олиб механизмларни ҳаракати ўрганилади. Шунингдек, механизмларни мувозаатлаш, машина ҳаракатини ростлап, кинематик жуфтларда ишқаланиши ҳамма машина ва механизмларни ва уларга хизмат қилувчи операторларни титрашдан ҳимоялани каби масалалар куриб чиқилиади.

Дарсликнинг ҳамма бўлимларида механизмларнинг тадқиқоти билан биргаликда уларнинг берилган шартлар асосида синтези масалалари ҳам баён қилинади.

ММН курсида ечиладиган масалалардан умумий хулосаларга келиш учун конкрет машина ва механизмлар эмас, балки уларнинг идеаллашган тузилиши, кинематик ёки динамик моделлари ўрганилади.

Юқоридагиларни инобатга олиб, ўрганиладиган курсни қўйидагича таърифлаш мумкин: «Механизм ва машиналар назарияси» механизм ва машиналар таъқиқотининг умумий усусларини ва уларнинг схемаларини лойихалаш ҳақидаги фандир.

1.1. МЕХАНИЗМ ВА МАШИНАЛАР НАЗАРИЯСИ РИВОЖЛANIШИНГ АСОСИЙ БОСҚИЧЛАРИ

ММН механизм ва машиналар ҳақидаги фан сифатида ривожланган мануфактура ишлаб чиқариш даврида — XVIII аср ўрталарида шакллана бошлади.

Машинасозликнинг ўсиш даражаси ошиши билан механизмлар назариясининг турли бўлимлари ҳам ривожлана бошлади. Дастрлаб механизмларни таҳлил усуслари, сўнгра XIX аср ўрталарига келиб механизмларнинг синтез усуслари тараққий эта бошлади. XX аср бошларидағи машинасозликнинг ривожланиши механизмлар тузилиши назариясини ишлаб чиқишга олиб келди.

Механизмларнинг кинематик схемаларининг мураккаблашиши ва ишчи тезликнинг ошиши динамик ҳисоблаш усусларини такомиллаштиришини талаб қила бошлади.

Замонавий машинасозлик дастур асосида ҳисобловчи мослами бошқариш системаларидан иборат юқори унумдор машиналарни яратиш талабларини кўя бошлади. Айниқса, роботлар ва манипуляторлар назариясига юқори талаблар қўйилга бошланди.

Замонавий машиналар механизмлар бўгинларининг қайишиқоғлиги ва уларнинг тебранишини машина, инишот ва хизмат қилувчи операторларга таъсирини назарга олиб таҳлил усуслари қўллана бошланди. Ҳозирда ММНнинг ҳамма масалалари ЭҲМни қўллаб ечилмоқда.

Буюк олимларнинг илмий ишлари асосида механизм ва машиналар назарияси бир неча асрлар давомида ривожланди ва замонавий фанга айланди.

Машиналар ҳақидағи фаннинң ривожланишига салмоқты ҳисса күшгән олимларни: Рело, Л.В. Ассур, П.Л. Чебишев, Бурместр, Р. Виллис, Л. Эйлер, Х.И. Гохман, Н.И. Мерцалов, Д.С. Зернов, Ф. Витенбауэр, Н.Е. Жуковский, Р. Бейер, И.И. Артоболевский, С.А. Черкудинов, К.В. Фролов, Н.И. Левитский, С.Н. Кожевников, А.П. Бессонов, У.А. Жоллаабеков на бошқаларни алохуда таъкидлаш лозим. Машина ва механизмлар назариясингеге ривожланишига Ўзбекистон олимлари: академик Ҳ.Ҳ. Усмонхўжаев, академик М.Т. Ўрозбоев, Ҳалқаро инженерлик академияси мухбир аъзоси А.Ж. Жӯраев, Т.А. Абдукаримов, М.Р. Мавлявиев, Р. Маликов, профессор Г.К. Кўзибоев, профессор С. Юлдашбеков, профессор Р.И. Каримов, профессор Ш.П. Алимухамедов, академик А.Д. Глушенко ва бошқалар катта ҳисса кўницилар.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қадимдан яшаб келган олимлар машиналар механикаси ҳақида кенг маълумотларга ва билимларга эга бўлганлар.

Бу билимлар сув кўтарувчи фиддиракларни яратишида, замонавий йигириув ва тўкув дастгоҳларига ўхшаш турларини ишлаб чиқишида ва турли ўлчов мосламалари ҳамда узатмаларни тайёрлапида фойдаланилган.

Йигириув машиналарида тасмали узатмаларни қўллаш – узатиш нисбати тушунчасига аниқлик киритишга, чиқувчи валларнинг айланиш тезлигини амалда ўзгартириш талаби эса, поводокли цевкали ва червякли узатмаларни ишлаб чиқишига ва қўллашга олиб келди.

Қадимги Ўзбекистон олимлари орасида ўз даврининг буюк олими ва муҳандиси Аҳмад ал-Фарғоний машиналар механикасининг ривожланишига улкан ҳисса кўшди.

Умуман олганда, механизм ва машиналар механикаси асослари буюк алломаларимиз Абу Райҳон Беруний (973–1048), Ал-Фарғоний (IX аср), Абу Али ибн Сино (980–1037), Фиёсиддин Коший (XV аср), Сиджизи (Х аср), Улуғбек кабилар томонидан тегишлича яратилгани диққатга сазовордир. Ҳусусан, ибн Сино қуйидагича таъкидлаган: гиддираклар текис, мувозанатланган бўлишилиги; ричаглар узунлиги бўйича бир хил кесимга эга бўлиши; илгакли (тишли) гиддираклардаги тишлар бир хил шаклда бўлиши керак. Абу Райҳон Беруний фикрича: ўқи ўзгарувчан гиддиракли ускуналарда (эпизициклик механизмларда) айланиш йўналиши илашиниувчи гиддиракларга боғлиқ (эпизициллоид, гипоцик-

лоида) бўлади; посанги ричаг елкаси катталашган сари, юкни кўтариш енгиллашади. Иловада келтирилган қатор шаклларда (1-8-шакллар), алломаларимиз яратган механизмларнинг намуналари кўрсатилган.

Хозирда ҳам Ватанимизнинг етакчи олимлари томонидан яратилган ўзгарувчан узатиш нисбатли ротацион механизмлар, эгилувчан бўгинли кулисали механизмлар, тасмали узатмалар, ричагли муфталарнинг янги конструкциялари, уларни таҳдил қилиш ва лойиҳалаш асослари ММН фанини янада бойитди.

1.2. МЕХАНИЗМ ВА МАШИНАЛАР НАЗАРИЯСИ ПРЕДМЕТИ

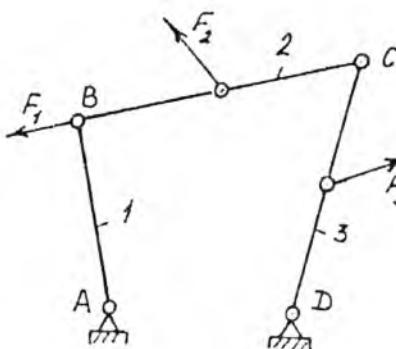
Амалда сунъий механик системалар иккита катта гурухга бўлиниади:

1. Ҳаракатланувчи, ўзгарувчи.
2. Ҳаракатланмайдиган, ўзгармас.

Механизм ва машиналар назариясида ўрганиладиган обьектларни кучлар таъсирида ўзининг дастлабки шаклини осонгина ўзgartиралиганди ҳаракатланувчи механик системаларга киритиш мумкин.

Кўн кинематик занжирлар, хусусан, турли механизмлар бундай системаларга мисол бўлиши мумкин. 2-шаклда ҳаракатланувчи системага мисол тариқасида юклangan кучлар таъсирида ҳаракатга келувчи тўрт шарнирли механизм келтирилган.

Профессор Н.И. Колчин классификацияси асосида, агарда классификация мезонлари сифатида механиканинг асосий тушунчаларидан бирига: ҳаракатга, кучга, энергияга (ишга) устуворлик берилганда, ҳаракатланувчан механик системаларни учта катта гурухга — приборлар, механик мосламалар ва машиналарга ажратиш мумкин. Куйидаги 3-шаклда бундай классификация схемаси келтирилган.

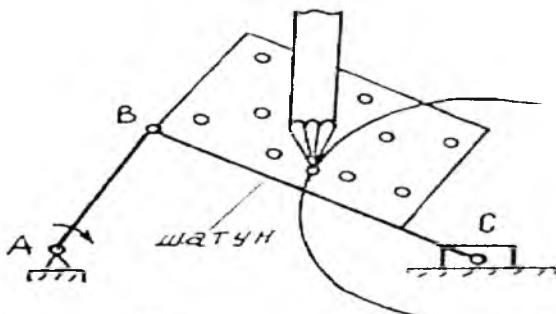
2-шакл. Ҳаракатланувчи тўрт шарнирли механизм.
машиналарга ажратиш мумкин. Куйидаги 3-шаклда бундай

Харакатланувчи механик системалар

Приборлар	Механик мосламалар	Машиналар
<p>Приборлар ҳаракатни узатиш ва ўзгариши билан ифодаланади. Улар физик жараёнларни техник регистраторларди ясида. ўтчашда, математик ҳисоблашни бажаришда, эгри чизикларни чизишда ва ҳ.к. кўлланади.</p> <p>Соатлар, эллипсографлар, пантографлар, механик ҳисоблаш мосламалари приборлар сифатида мисол бўлиши мумкин.</p>	<p>Механик мосламалар кучларни ўзгариши ва ўзатишда кўлланилади.</p> <p>Уларнинг асосий қўлланиш мақсади кучдан ютиш ва уни ўтчаш.</p> <p>Механик мосламаларга ричаглар, полиспастлар, динамометрлар, тарозилар ва ҳ.к. лар киради.</p>	<p>Машиналар энергияни (ишини) узатади ва ўзгариради.</p> <p>Улар меҳнат жараёнларини механизациялаш ва автоматлаштириш, қўл меҳнатини машина билан алмаштириш воситаси ҳисобланади.</p>

М Е Х А Н И З М Л А Р

3-шакл. Харакатланувчи механик системаларниң классификацияси.

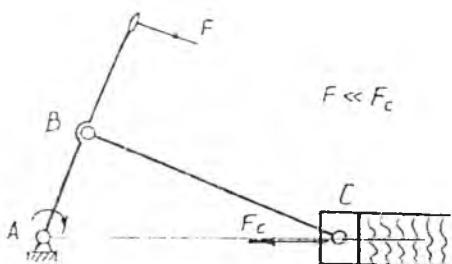
4-шакл. Шатун эгри чизигини чизувчи прибор.

Биринчи гурухга киритилган ҳаракатланувчи механик системанинг — приборларнинг классификацияси аломати бўгинларнинг ҳаракати ҳисобланади. Масалан, соат механизмида вақтни кўрсатувчи милларининг (стрелкаларининг) айланиши, эллипсограф механизмида — эллипс чизувчи нуқтанинг ҳаракат траекторияси в.х.к.

4-шаклда алгебраик ёки шатун эгри чизигини чизишда фойдаланиладиган прибор кўрсатилган. Механизм ҳаракатлантирилганда ҳаракатланувчи шатун текислигидаги Е кўзчага ўргнатилган қалам 4-шаклда кўрсатилган шатун эгри чизигини чизади.

Ҳаракатланувчи механик системаларнинг иккинчи гурухига асосан кучни узатиш ва ўзгартириш билан характерланадиган механик мосламалар киритилган. Кичик куч билан катта қаршиликни енгиз ёки тарозилар ва динамометрлар воситасида кучларни мувозанатланишидан фойдаланиб, уларни ўлчаш мосламаларнинг асосий вазифасидир. 5-шаклда турли материалларни исканжаловчи механик мосламанинг схемаси кўрсатилган. Мосламанинг механизми кучдан ютишга имконият беради ва шу сабабли ишчининг тутқидаги кучи иска!ижалаш

кучидан анча кичиқдир.

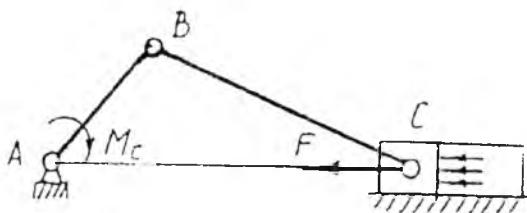
5-шакл. Турли материалларни исканжалаш механик мосламасининг схемаси (F —ишчининг кучи, F_c —исканжалашга қаршилик кўрсатувчи куч).

қисмларини кинетик энергиясига айлачирилади. 6-шаклда бундай машинанинг схемаси кўрсатилган.

Маҳсулотни ёнишидан ҳосил бўлган босим юритмани поршенига F куч билан таъсир этади ва тирсакчи вал орқали M_c моментли фойдали қаршиликни енгади. Шундай қилиб, ёқил-

Ҳаракатланувчи механик системаларни учинчи гурухи машиналардир. Механика нуқтаи назаридан энергияни (ишни) узатиш ёки ўзгартириш машиналарнинг ҳарактерли хусусияти ҳисобланади. Масалан, ички ёниш юритмасида ёқилгининг кимёвий энергияси машинани ҳаракатланувчи

ғидаги мужассамланган энергия ажралиб машинада унинг қисмларини ҳаракатлантируви энергияга айланади.

6-шакл. Ички ёниш юритмаси схемаси (F —газ босимини поршенига таъсири кучи, M_c —қаршилик моменти).

Шу билан бирга машинани механик нуқтани назардан таърифлашда баъзи бир мулоҳазаларни ва аниқликларни киритиш керак, чунки инсонига маълум бўлган ҳамма машиналар ҳам бундай таърифлаш доирасига киравермайди.

Мисол сифатида пахта толасини чигитдан ажратувчи машинани келтириш мумкин. Пахта аррали ишчи қисм таъсирида икки фракцияга: пахта толасига ва чигитга ажратилиди.

Охириги йилларда ҳисобларни бажаришда, ахборотларни бир тизимга солиша ва сақлашда, айрим машиналарни ишлашини ёки умуман ишлаб чиқаришини бошқаришда инсонига ёрдам берадиган электрон ҳисоблаш, ахборот ва назорат — бошқариш машиналари ҳаётимизга дадил қадамлар билан кириб келмоқда. Шунингдек, амалда инсонни баъзи бир физиологик функцияларни бажарувчи машиналар ҳам ишлатилмоқда.

Шундай қилиб машина тушунчасини умумлаштириб ва кенгайтириб уни қўйидагича таърифлаш мақсадга мувофиқлар: **ақлий ва жисмоний меҳнатни алмаштириш ёки енгиллаштириш ва инсонни баъзи бир физиологик функцияларни бажариш мақсадида энергияни, материалларни ва ахборотларни узатиш ёки ўзгартириш учун қўллашадиган механик ҳаракат қилувчи сунъий қурилма машина деб аталади.**

Ҳаракатланувчи механик системаларга, машиналарга, мосламаларга ва асбобларга назар ташлаб улар кинематикасининг можияти, асоси механизмлар эканлигини таъкидлани лозим. Дастлабки ёндаиниша механизмларни ҳаракатланувчи механик системаларнинг ҳаракат қилувчи ва қўзгатмас қисмларнинг йигитмаси эканлигини кўриш мумкин. Шунингдек, механизмларни асбобларнинг, механик мосламаларнинг ёки машиналарнинг ўз функцияларини бажаринида ёрдам берувчи восита деб, қараса бўлади. Механизм тўлиқ қўйидагича

таърифланади: битта ёки бир нечта жисмларни берилган ҳаракатида қолған жисмларни аниқ ҳаракатланишини таъминловчи жисмларнинг сунгый системаси механизм, деб аталади.

Битта механизмни турли мақсадларда ишлатиш мумкин. Масалан, 4-шаклда көлтирилган айлангич-судралгичли механизмни асбоб, 5-шаклдагини механик мослама, 6-шаклдагини энергетик машина сифатида фойдаланиш мумкин. Бунга битта машинада ишлари ўзаро боғлиқ бўлган бир неча механизmlар бўлиши мумкинлигини қўшса бўлади.

Юқоридагилардан техникада соф механизм бўлмайди, деган хуносага келиш мумкин.

Амалда механизmlар машиналарнинг аниқ тури, асбоблар ёки мосламалар билан боғланган. Аммо ўқув мақсадларида абстракт механизмларни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳамда улар механизм ва машиналар назариясининг ўрганиладиган асосий предметини ташкил этади. Машиналар эса ММН да ўрганилувчи обьект сифатида камроқ кўрилади, чунки улар саноат соҳалари машиналарини лойиҳалашнинг маҳсус предметларида ўрганилади.

1.3. МАШИНАЛАР ВА УЛАРНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Хаётимизни машиналарсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Машиналар турли соҳаларда, ҳар хил мақсадларда ишлатилади. Техникада турли тоифадаги машиналар қўлланади. 7-шаклда ишлатиш функциясига қараб машиналарни схематик классификацияси көлтирилган.

Машиналарнинг ишлатилиши, функционал вазифалари ҳакида қисқача тўхталиб ўтамиз.

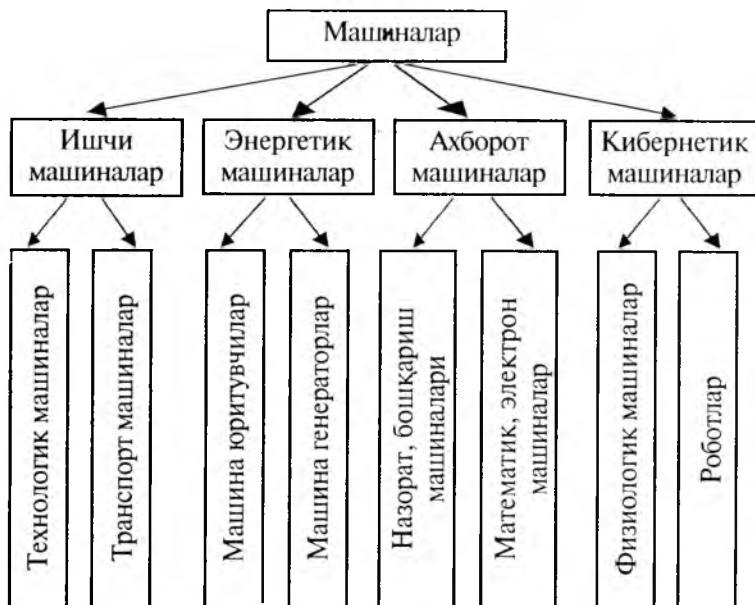
1.3.1. Ишчи машиналар. Улар қайта ишланувчи материалларни бир турдан иккинчисига айлантиради ва ўзгартиради. Бундай машиналар икки турга: транспорт ва технологик машиналарга ажralади.

Технологик машиналарда қайта ишланувчи материалнинг шакли, хусусияти ва ҳолати ўзгартирилади. Йигирав, тўқув, ҳамир қорувчи, металлни қайта ишловчи каби машиналар технологик машиналарга мисол бўла олади.

Транспорт машиналарида ташиладиган предметлар (юклар, одамлар ва ҳоказо) материаллар ҳисобланади. Масалан, транспортерлар, кўтарувчи кранлар, лифтлар, автомобиллар, самолётлар, кемалар ва ҳ.к.

1.3.2. Энергетик машиналар. Энергетик машиналарда энергия бир турдан иккинчисига айлантирилади. Улар машина — юритувчилар ва машина — генераторларга бўлинади. Машина — юритувчилар ҳар қандай энергияни механик энергияга айлантиради. Мисол тариқасида электр юритувчилар ва ички ёниш юритувчиларни келтириш мумкин.

Машина — генераторлар механик энергияни бошқа тур энергияларга айлантиради. Масалан, электр токи генераторлари.

7-шакл. Машиналарнинг классификацияси.

1.3.3. Ахборот машиналари. Улар ахборотларни олишда, узатишида ёки ўзгартиришда қўлланилади ва назорат-бошқариш ва ҳисоблаш турларига бўлинади.

Назорат - бошқариш машиналари машина ёки ишлаб чиқариш ишини бошқариш мақсадида назорат - ўлчов ахборотларини ўзгартириди ва узатади (интернет тизими).

Ҳисоблаш машиналари сонлар тариқасидаги ахборотларни ўзгартиради. Масалан, турли ЭҲМ, компьютер, арифометрлар, интегралловчилар ва ҳ.к.

1.3.4. Кибернетик машиналар. Бу машиналар инсонга ёки табиатта хос механик, физиологик ва биологик жараёнларни бажаради ёки имитация қилади. Мисол учун, «сунъий юрак», «сунъий буйрак», роботлар, манипуляторлар ва ҳ.к. келтириш мүмкін.

Холоса қылғанда, механик ҳаракатлар бұлмайдиган күрілмалар машиналар, деб аталиши мүмкін эмес. Масалан, ЭХМ ва процессорлар асосида тайёрланған ахборот машиналари тарихан одат тусига киргани учун машина, деб аталағи. Аслида уларда механик ҳаракат бұлмагани учун машина ҳисобланмайды. Үшбұ машиналар асосида электроника, электромеханика каби жараёнлари бұлса ҳам, уларни ишлатиш учун тегишли даражада механик ҳаракаттинг у ёки бу тури керак бўлган.

Классификациянинг бошқа турида машиналарни автоматларга, ярим автоматларга ва қўл билан ишлатиладиган машиналарга ажратиш мүмкін. Агарда машина инсон бошқарувисиз ишласа ва қўл меҳнатини талаб қилмаса автомат деб аталағи.

Агарда машина асосан автоматик тарзда ишласа ва бъязи бир бошқариш ёки хизмат қилиш жараёнларини инсон бажарса ярим автомат, деб аталағи.

Автомат ёки ярим автомат бўлмаган машиналар қўл билан хизмат қилинадиган машиналар ҳисобланади.

Бир-бири билан боғланған маълум технологик жараённи бажарувчи бир неча автомат машиналар автоматик технологик тизим, деб аталағи.

1.3.4.1. Роботлар ва манипуляторлар. Охирги даврларда техникада роботларнинг мавқеи ошиб бормоқда. **Дастур билан бошқариладиган кибернетик автоматлар роботлар, деб аталағи.** Уларнинг бъязилари қайта боғланишига эга бўлиб, бошқариш дастурларига ўзгарувчан шароитта мослашиш хусусияти кириптилган.

Машиналар орасида манипуляторли роботлар, хусусан, ишлаб чиқарни жараённида ҳаракатлантирувчи ва бошқарувчи функцияларини бажарувчи саноат роботлари алоҳидә ўрин тутади.

Роботлар саноатда, қишлоқ хўжалигига, транспортда, соғлиқни сақлашда ва хизмат қилиш тармоқларида инсон учун оғир меҳнат талаб қиласидиган, соғлиқ учун мушкул ва зарарли бўлган фаoliyatlarda қўлланилади.

Саноат роботларини тезда қайта йўлга кўйиш ҳамда универсал жиҳозлар асосида роботлашган технологик комплексларни ва бўйсунувчан автоматик ишлаб чиқаришни ташкил қилиши мүмкін.

Манипуляциялы роботлар, болғанған манипуляторлардан бағшқарыш қурилмасидан иňбарат: манипулятор бир неча эркинлик даражасыга зәға бўлған инсон қўлининг иш функциясини бажарадиган фазовий ричагли механизмдир. Лекин, ҳар қандай машина-автомат, робот ва манипуляторларни инсон яратади, маълум маънода уларни инплатини, назорат қилиш инсонининг кўлида бўлади.

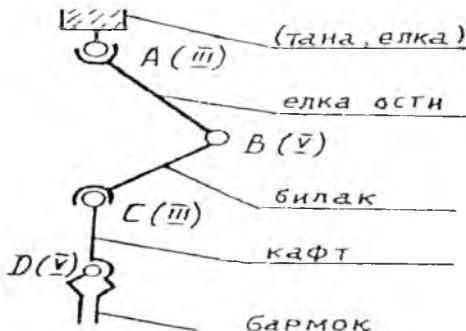
8-шаклда манипуляторни тузилиш схемаси келтирилган. Манипулятор орқали турли ҳаракатларни олиш мумкин. Унинг ҳар бир бўғини, инсон қўлига ўхшаш, мустақил юритувчига зәға.

Манипуляторнинг қолган қисмларини ҳаракатлантирумай бармоқни (панжани) мустақил ҳаракатга келтириш мумкин. Ҳамма бўғинларнинг ҳаракатини қўшиб, умумий ҳаракатни чексиз варианtlарини олиш мумкин.

Манипуляциялы робот дастур асосида ишлайди (бошқарилади). Дастурни магнит тасмасига ёзилини жараёни роботни ўқитиш деб аталади, чунки бу вақтда оператор (назорат мутахассиси) роботнинг ишчи органини талаб қилинганд траекторияда ҳаракатлантиради. Траектория координатлари дастур сифатида роботни эслаб қолувчи қурилмасига ёзилади. Дастурнинг бўлиши роботни автоматга айлангиди.

Ўта сезигир датчиклар (ўлчагичлар) билан қуролланган роботлар ўзининг ҳаракат кучини ўлчай олиши, билиши ва самарали ишлами учун зарур қайта болганишни олиши мумкин.

Роботсозлик замонавий машинасозликнинг жадал ривожланаётган тармоғи ҳисобланади.

8-шакл. Манипулятор механизмининг тузилиш схемаси.

1.4. КИРИШ ҚИСМИ БЎЙИЧА ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ ТЕСТЛАРИ ВА САВОЛЛАР

1. Механизм ва машиналар назариясининг түртта асосий бўлимларини санаб чиқинг.

- Жавоблар: 1. Механизмларнинг тузилиши;
2. Механизмларнинг мустаҳкамлиги;
3. Механизмларнинг динамикаси;
4. Механизмларнинг кинематикаси;
5. Механизмларнинг технологияси;
6. Механизмларнинг ейилишга чидамлилиги;
7. Механизмларнинг синтези.
2. Механизм ва машиналар назариясининг икки асосий муаммоларини кўрсатинг.
- Жавоблар: 1. Механизмнинг кинематик характеристикаларини ўрганиш;
2. Механизмларнинг таҳдили;
3. Механизмларнинг синтези;
4. Механизмларнинг динамик характеристикаларини ўрганиш;
5. Механизмларни ростлаш ва созлаш.
3. Ўзгарувчи механик системаларининг бўлинадиган учта гурухини санаб чиқинг.
- Жавоблар: 1. Фермалар;
2. Аппаратлар;
3. Механик мосламалар;
4. Иниоотлар;
5. Асборлар;
6. Приборлар;
7. Агрегатлар;
8. Машиналар.
4. Механизмларнинг асосий хусусиятларини кўрсатинг.
- Жавоблар: 1. Тез ҳаракатланиш;
2. Юқори Ф.И.К.;
3. Бўғинларнинг аниқ ҳаракати;
4. ЙОқори маневрлик (чаққонлик);
5. Ишлашда шовқин чиқармаслик.
5. Қайси хусусиятсиз машина бўлмайди?
- Жавоблар: 1. Тўсиқнинг борлиги;
2. Процессорларнинг борлиги;
3. Автоматик бошқаришининг борлиги;
4. Замонавий дизайннинг борлиги;
5. Механик ҳаракатнинг борлиги.
6. Робот қайси турдаги машиналарга тааллуқли?
- Жавоблар: 1. Технологик;
2. Энергетик;

3. Ахборот;
4. Кибернетик.

7. Асбобларни (приборларни) характерли хусусиятини күрсатинг.

- Жавоблар:
1. Ҳаракатни узатиш ва қайта ўзгартириш;
 2. Кучни узатиш ва қайта ўзгартириш;
 3. Энергияни узатиш ва қайта ўзгартириш;
 4. Ахборотларни узатиш ва қайта ўзгартириш;
 5. Материалларни узатиш ва қайта ўзгартириш.

8. Механик мосламани характерли хусусиятини күрсатинг.

- Жавоблар:
1. Ҳаракатни узатиш ва қайта ўзгартириш;
 2. Энергияни узатиш ва қайта ўзгартириш;
 3. Кучни узатиш ва қайта ўзгартириш;
 4. Ахборотни узатиш ва қайта ўзгартириш;
 5. Материалларни узатиш ва қайта ўзгартириш.

9. Манипулятор нималигини күрсатинг.

- Жавоблар:
1. Касса автомати;
 2. Фазовий ричагли механизм;
 3. Тасодифий ўлчамлар учун асбоб;
 4. Жонглар қурилмаси;
 5. Бошқариш пульти.

10. ММН фани қайси механик фанлар билан ўзаро боғлиқ?

11. ММН фани қайси қисмлардан иборат?

12. ММН мамлакатимизда ривожланишига ҳисса қўшган қайси алломалар ва олимларни биласиз?

13. Ибн Синонинг «Ақл тарози» китобига асосан ричаглар ўзаро қандай кинематик жуфтлар орқали бирлашган?

14. Ас-Сиджизининг «Коникограф» асбоби қандай ишлайди?

15. Ибн Сино яратган дарбозани очиш-ёпиш механизми қандай ишлайди?

16. Қандай турдаги машиналарни биласиз?

17. Машина деб нимага айтилади?

18. Робот, манипулятор тушунчаси нимани англатади?

I ҚИСМ

МЕХАНИЗМЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ

Бу бўлимда кинематик жуфтлар назарияси ҳамда механизмларнинг тузилиши ва ҳосил бўлиш назарияси ўрганилади.

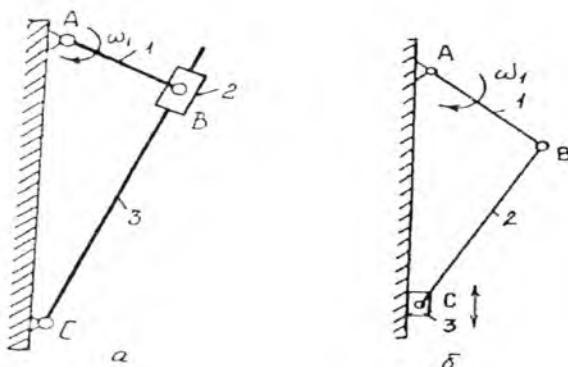
1-БОБ. КИНЕМАТИК ЖУФТЛАР НАЗАРИЯСИ

1.1. АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР. БЎГИН, КИНЕМАТИК ЖУФТ ВА КИНЕМАТИК ЗАПЖИР ТУШУНЧАЛАРИ

Механизмлар қаттиқ жисмлардан ва кинематик жуфтлардан иборат. Механизм ва машиналар назариясида қаттиқ жисм деганда фақат абсолют қаттиқ эмас, шунингдек, ўлчамлари ўзгарувчан, қайишқоқ, эгилувчан жисмлар ҳам назарга олинади.

Механизмларни ҳосил қилувчи қаттиқ жисмлар бўйнилар, деб аталади. Бўгин нисбий ҳаракат қила олмайдиган бир нечта деталлардан иборат бўлиши мумкин, яъни бўғинга кирувчи ҳамма деталлар яхлит биттадек ҳаракатланиши лозим. Бўғин нуқталари бир-бирига нисбатан ҳаракат қилмайди, бир бутун ҳисобланади.

Бўғинларнинг номланиши уларни ҳаракатланиш турига қараб белгиланади ва кўп ҳолларда механизмларни номланиши уларнинг таркибига кирган асосий бўғинлар номи ёки кинематик жуфтлар сони билан белгиланади. Қўзгалмас ўқ атрофида тўлиқ айланувчи бўғинга айлангич (1.1а-шакл), тўлиқ айланмасдан, маълум бурчакка бурилса, чайқалгич дейилади. Ўзгармас йўналтирувчи бўлганда илгариланма-қайтма ҳаракат қилувчи бўғинга (1.1б-шакл, 3) судралгич ёки ползун дейилади. Агарда унинг йўналтирувчиси айланма ҳаракат қилса (1.1а шакл, 2), унга тош, йўналтирувчинин эса кулиса дейилади. Мураккаб (текис-параллел) ҳаракат қилувчи бўғинга (1.1. б-шакл, 2) шатун дейилади.

1. I-шакл, а. Кулисали механизмнинг тузилиш схемаси;
б. Айлангич-суралгичли механизм схемаси.

1.1. а-шаклда тасвирланган кулисали механизм айлангич (1), тош (2), кулиса (3) ва таянч (4) бўғинларидан иборат.

Механизмда бўғинлар шундай боғланганки, уларнинг ҳар бири бошқасига нисбатан аниқ ҳаракат қила олади. Масалан айлангич 1 таянчининг А нуқтаси атрофида айланади, тош 2 кулиса 3 га нисбатан ҳаракатланиб, бир вақтда кулиса билан таянч 4 га нисбатан айланishi мумкин. **Бундай бир-бирига тегиб турувчи бўғинларни қўзғалувчан боғланишига кинематик жуфт (содда равишда жуфт), деб аталади.**

Кинематик жуфт бўғинлари доимо туташища бўлиши шарт. Бўғинларни доимо туташиши кинематик жуфтнинг конструкцияси ёки қандайдир куч орқали таъминланади. Ҳар бир жуфт ўз элементтига эга. **Бўғинларни бир-бири билан тегиб турувчи юзалари, чизиқлари ёки нуқталари биргаликда кинематик жуфт элементлари дейилади.**

1.1-жадвалда турли элементлардан иборат кинематик жуфтларга мисоллар келтирилган. Бўғинларнинг ҳаракатида кинематик жуфт элементлари ўзгармайди. Масалан, текисликда цилиндр (1.6-шакл). Бунда жуфт элементи чизиқ бўлиб бўғинларни ҳар қандай ҳаракатида нуқтага ёки текисликга айланмай ўзгармас ҳолда бўлиши керак.

Жуфт бўғинларнинг нисбий ҳаракатини ўрганишда фикран бўғинлардан бирини қўзғалмас, деб иккинчисини ҳаракатлантириш керак.

Масалан, 1.5-шаклда текисликда шар тасвирланган. Фикран текисликни қўзғалмас, деб қабул қилиб, 2 шарни турлича

ҳаракатлантирайлик. Бунда 5 та нисбий ҳаракатлар: стрелка билан күрсатылган иккита илгариланма ва учта айланма ҳаракатлар содир бўлади.

1.2. ҲАРАКАТЛАНУВЧАНИЛИК ВА БОҒЛАНИШЛАР

Ҳаракатланувчанилик бўғинлари ҳаракат қиласиган механизмларнинг асосий хусусиятидир. ММН да ҳаракатланувчанилик фундаментал тушунча бўлиб, механизмларнинг тузилиши унга асосланади.

Механизм бўғинларининг фазода қўзғала олиш хусусияти ҳаракатланувчанилик, деб тушунилади. Ҳар қандай қўзғалиш жисмнинг ҳолатини характерловчи маълум координата системасида координаталарнинг ўзгариши билан аниқланади.

Бу ўзгарувчан координаталар эркинлик даражаси, деб атади ва бўғинни ҳаракатланувчанилик ўлчови сифатида хизмат қиласиди. Ўзгарувчан координаталар сони бўғиннинг эркинлик даражасига teng.

Эркинлик даражасини аниқловчи координаталар бир - бирига боғлиқ бўлмаслиги, уларнинг сони эса бўғин ҳолатини аниқ билишга етарли бўлиши керак. Координаталар усулида ҳаракатланувчанилик ана шундай баҳоланади.

Шунингдек, бўғинларнинг ҳаракатланувчанилигини аниқлашнинг бошқа усули, яъни бир бўғинни иккинчисига нисбатан қабул қилинган координата системаси ўқлари бўйлаб ва улар атрофида бир-бирига боғланмаган оддий ҳаракатлар сони орқали аниқлашнинг кинематик усули ҳам қўлланилади. Бундай **бир-бирига боғланмаган ҳаракатлар сони эркинлик даражаси, деб атади.**

Ҳаракатланувчанилик ва эркинлик даражаси кўп ҳолларда бир-бирига синоним бўлиб, техник адабиётларда бир маънони англатади.

Эркин бўғинлар бир-бири билан кинематик жуфтлар орқали боғланганда уларнинг баъзи эркинликларига чек қўйилади. Богланишнинг таъсири **боғланишлар шарти** деб аталувчи чекланишлар сони билан баҳоланади.

Ҳар бир боғланиш шарти битта эркинликни ўқотиш ёки оддий ҳаракатдан маҳрум бўлишни билдиради.

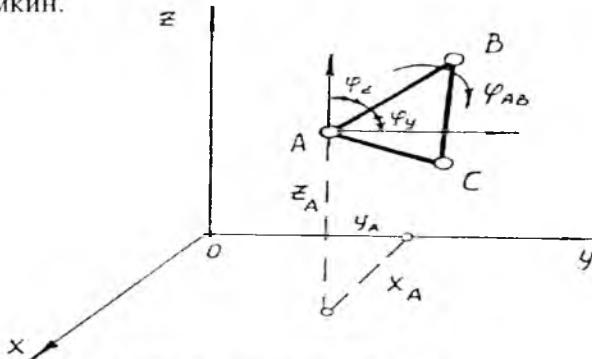
Богланишлар табиати турлича булиши мумкин. Баъзилари механик характерда бўлса, бошқалари электромагнит, аэро-гидродинамик ва бошқа ҳодисаларга асосланади.

Дарсликда, асосан, бўгинларни координаталарига боғлиқ ва уларнинг ҳосиласига bogлиқ бўлмаган геометрик ёки голоном боғланишлар ўрганилади.

1.3. БЎГИННИНГ ТЕКИСЛИҚДА ВА ФАЗОДА ҲАРАКАТЛАНУВЧАНИКЛАРИ

Фазода эркин ҳаракатланувчи бўгинни кўрайлик. Қабул қилинган OXYZ координат системасида бўгинни ҳолати у билан қаттиқ bogланган ABC учбурчаги асосида аниқланади. Учбурчакнинг ҳолати унинг бир томони, масалан, AB ва учбурчак текислигининг ҳолатини аниқловчи φ_{AB} бурчаги билан белгиланади.

Дастлаб учбурчакни AB томони ҳолатини кўрамиз. Уни A нуқтанинг X_A , Y_A , Z_A координаталари ва OY ва OZ ўқлари билан AB чизиги орасидаги φ_y ва φ_z бурчаклари билан белгилаш мумкин.

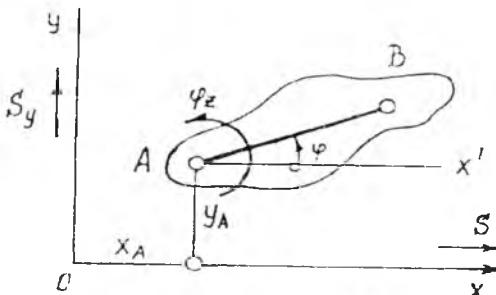

1.2-шакл. Фазода эркин бўғин.

ABC учбурчак текислигининг ҳолатини уни, ўқ атрофидағи каби, AB томони атрофида айланиш бурчаги φ_{AB} ифодалайди.

Умуман бўгинни фазодаги ҳолати мустақил 6 та — учта чизикли X_A , Y_A , Z_A ва учта бурчакли Эйлер φ_A , φ_z , φ_{AB} координаталари билан ифодаланади. Шундай қилиб бўгинни эркинлик даражаси $f = 6$ га тенг.

Кўйида нуқталари бир ёки наравелл текисликларда жойлашган бўгиннинг ҳаракатини кўриб чиқайлик (1.3.-шакл).

1.3.-шакт. Текисликда бүгін.

бұлған 3 та координата үқлары бүйлаб илғариланма S_x , S_y ва айланыш бурчагы φ_z билан айланма ҳаракатлардан ибораттеги юқоридаги холосаны ишботлады.

Шундай қилиб, әркін бүгін текисликда 3 та әркинлик даражасында (3 = 3).

1.4. КИНЕМАТИК ЖУФТЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ

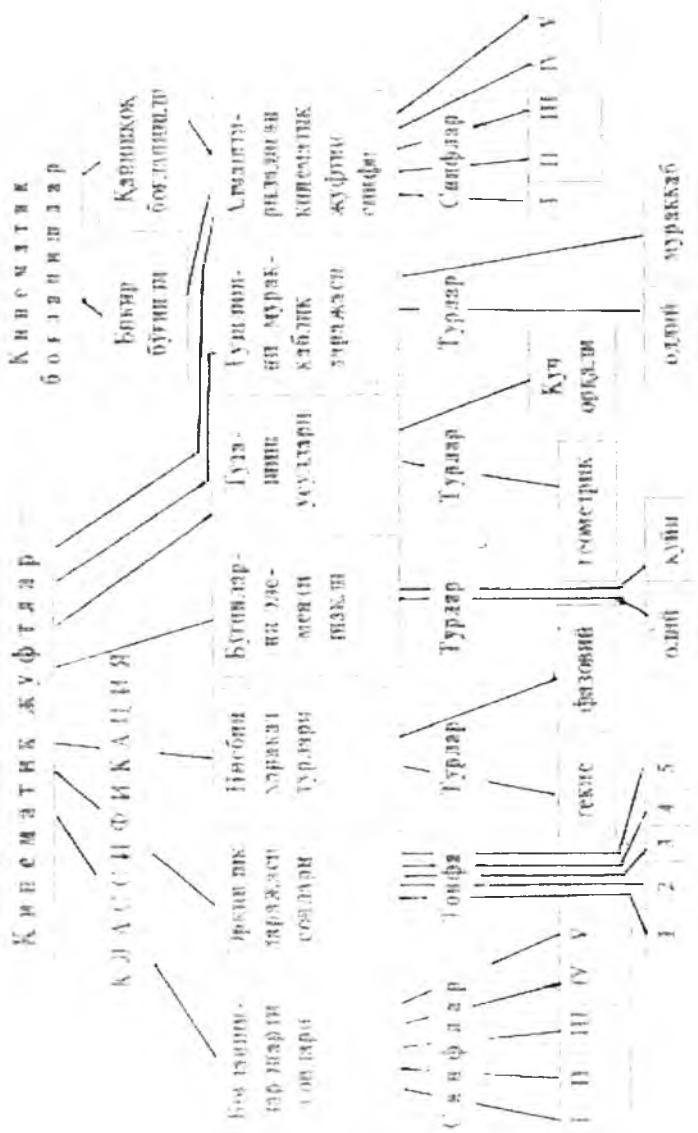
Кинематик жуфтларни түрли мезондарда классификациялаш мүмкін.

1.1-жадвалда (1.4-шакт), схемада кинематик жуфтларнинг боғланиш шарты сони, ҳаракатланувчанлық сони (әркинлик даражасы), инсебий ҳаракат түри, бүгінларнинг туташиш элементтері шакли, боғланиш усули ва жуфтларни мураккаблик даражасы асосидаги ҳамда кинематик боғланишларни классификациялари көлтирилген. Кинематик боғланишлар кинематик жуфт ҳисобланмайды, уларни алмаштириш үчун құлланады.

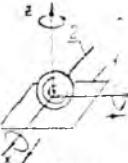
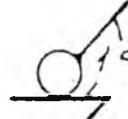
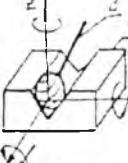
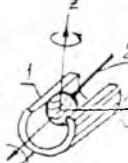
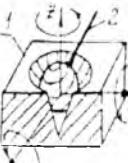
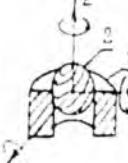
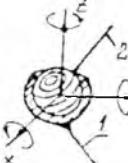
1.4.1. Кинематик жуфтларнинг боғланиш шарты сони асосида классификацияси

Маълумки, кинематик жуфт таркибида бүгінлар үзиннеге баъзи бир құзғалувчанлыгини йўқотади, чунки уларнинг инсебий ҳаракатига боғланиш шарты кўрининшида чекланишлар қўйилади. Кинематик жуфтларда боғланиш шарты сони $1 \leq S \leq 5$ чегарасида ўзгаради. Агар боғланишлар шарты бўлса, кинематик жуфтларни хусусияти йўқолиб, жуфтлар инсебий ҳаракатиз бергича жисмга, бўғинга айланади.

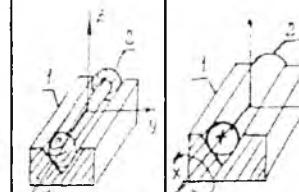
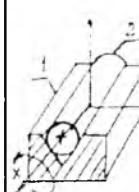
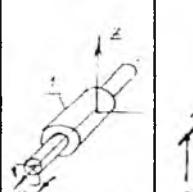
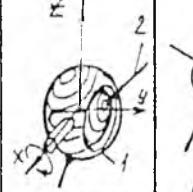
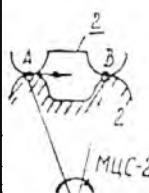
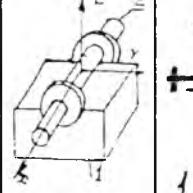
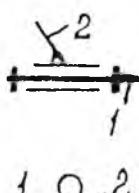
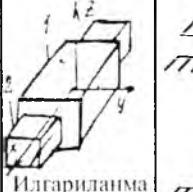
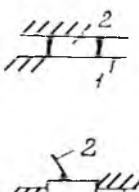
Бүгіннинг ҳолати у билан қаттиқ боғланган АВ түғри чизиги-нинг ҳолати билан аниқланади. Түғри чизигіннеге текис-ликдаги ҳолати эса x , y , φ_z коорди-наталары билан аниқланади. Түғри чизигін мүмкін

Түрли синфдаги кинематик жуфтлар

Кинематик жуфт синфи	Боғданыш шарты чекшантан күниш	Кинематик жуфтлар элементлари			Кинематик жуфтлар чизмаларни шартли белгилапиши
		Нүкта	Чизиг	Юза (текислик)	
1	2	3	4	5	6
1	S_x	 Шар текислика	—	—	
2	S_x, S_y	 Шар призматик ариқда	 Трубада шар	—	
3	S_x, S_y, S_z	 Призматик чүнкірда шар	 Халқалы ариқчала шар	 Сферик кинематик жуфт	

1.1.-жадвал давоми

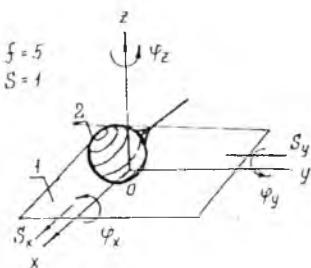
1	2	3	4	5	6
					
4	S_z, S_y φ_x, φ_y	Иккита шар призматик ариқчада	—		
	S_z, S_x φ_x, φ_y	—	Икки тиш	—	—
5	S_z, S_y, S_x φ_x, φ_y				
	S_z, S_y, φ_x				

Эркинлик даражаси сони f ва боғланиш шарти сони S қўйидагича боғланган: $f+S=6$ (1.1)

Профессор А.П. Малишев ва академик И.И. Артоболевский таклифи билан кинематик жуфтлар боғланиш шарти асосида 5 та синифга, I, II, III, IV ва V ларга бўлинади. Синф тартиб рақами боғланиш шарти сони S га мос келади.

Ҳар бир боғланишни, яъни йўқотилган ҳаракатни чизикли $S=0$ ва бурчакли $\varphi=0$ силжишларни тегишли ўқларни индексида кўрсатиб, нолга тенглантиришни шартлашамиз.

I синф кинематик жуфтни кўрайлик. Бу жуфтликда бир бўғинни иккинчисига нисбатан аниқловчи 6 та мустақил координатадан битта Z координатаси қайд этилган. Бу кинематик жуфтга битта боғланиш шарти қўйилганини кўрсатади. Кинематик ёндашишиндан фойдаланиб I синф кинематик жуфтда мустақил 6 та силжишлардан (ҳаракатлардан) биттаси чекланганини тан олиш мумкин (1.1-жадвалга қаранг).

1.5.-шакл. I синф кинематик жуфт.

боғлангани сабабли мумкин эмас ($S_z=0$), аks ҳолда кинематик жуфт йўқолади.

Шундай қилиб, кўрилаётган кинематик жуфтда битта боғланиш шарти қўйилгани сабабли у I синфли кинематик жуфт дейилади.

II синф кинематик жуфтда бўғинларни нисбий ҳаракатаiga иккита боғланиш шарти қўйилади. 1.6-шаклда II синф кинематик жуфти кўрсатилган. Мустақил ҳаракатларни сонини аниқлаймиз. Цилиндр 2 текислик I га нисбатан тўртта мустақил ҳаракатлар бажаради — координата ўқларига нисбатан сирпанади S_z , S_y ва ўқлар атрофида айланади φ_x ва φ_y .

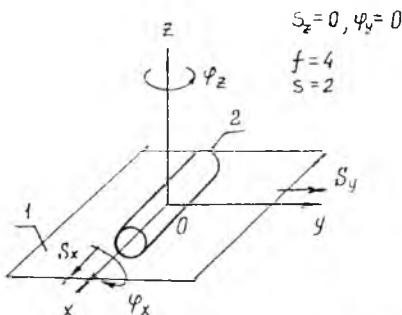
1.4.-шаклда I синф кинематик жуфт келтирилган. Шар 2 текисликга нисбатан 5 та мустақил ҳаракатларга эга: координата ўқлари атрофида учта айланма φ_z , φ_y , φ_x ва координата ўқларига нисбатан иккита илгарланмана ҳаракатларга S_z ва S_y ҳаракатлар.

Шарни Z ўқи бўйлаб ҳаракати, текислик билан

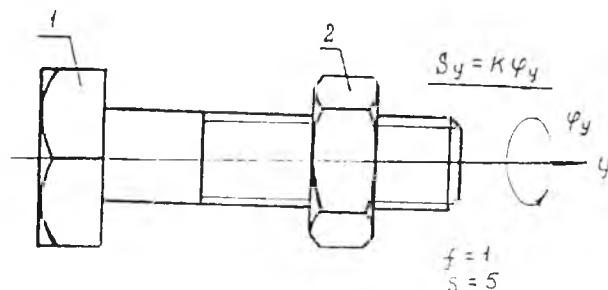
шартлашади.

Бу кинематик жуфттада боғланиш шарти сони иккиге тенг, яъни $S=6-f=6-4=2$. OZ ўқи бўйлаб илгарилама ва ОУ ўқи атрофида айланма ҳаракатларга чек кўйилган. Демак, текислиқда цилиндр II синф кинематик жуфт ҳисобланади.

Юқорида бўғинларнинг ҳаракати бир-бирига bogлиқ бўлмаган иккита кинематик жуфтларни кўриб чиқдик. Қўйида бўғинларнинг иисбий ҳаракати бир-бирига bogлиқ бўлган кинематик жуфтни кўриб чиқамиз. Бундай кинематик жуфтга винтли жуфтлик мисол бўла олади.

1.6.-шакл. II синф кинематик жуфтти.

1.7.-шакл. Винтли жуфт.

1.7.-шаклда винтли жуфтлик (болт ва гайка) тасвирланган. Бу ерда бўғинларнинг иисбий ҳаракатлари иккита: илгарилама — S_y ва айланма — ϕ_y ҳаракатларлар. Аммо бу икки ҳаракатлар бир-бири билан қўйидагича боғланган:

$$S_y = K\phi_y \quad (1.2.)$$

Шунинг учун икки ҳаракатни битта деб ҳисоблаш керак, чунки гайкани бурамасдан уни ОУ ўқи бўйлаб силжинтиш мумкин эмас.

Демак, винтли жуфтда боғланиш шарти сони $S=6-f=5$ тенг ва У V синф кинематик жуфт ҳисобланади.

Қолған синфдаги кинематик жуфтлар 1.1-жадвалда көлтирилген.

1.4.2. Текис ва фазовий кинематик жуфтлар

Нисбий ҳаракат турига қараб кинематик жуфтлар иккита катта гурухға бүлинади:

1. Текис;
2. Фазовий.

Текис кинематик жуфтларда бұғынларнинг нұқталари бир ёки параллел текисликларда ётувчи траекториялар чизади. Агарда бу шарт бажарылмаса, бундай кинематик жуфтлар фазовий деб аталади.

1.1-жадвалдаги I, II, III синф кинематик жуфтлар фазовий, IV ва V синфлари (винтли жуфтдан ташқары) текис эканлиги күрініб турибди.

1.4.3. Бұғынларни тегиб турувчи элементтердің классификациясы

Бұғынларнинг тегиб турувчи элементтерини шаклиға қараб кинематик жуфтлар олий ва қүйи турларға бүлинади (Рело). **Жуфтлік элементтердің классификациясы**

Қүйи жуфтада тегиб турувчи элемент текислик бұлса, олийда нұқта ёки чизикдейді.

1.1-жадвалнинг 5-устуннан қүйи кинематик жуфтлар тасвирланған. Уларға сферик, цилиндрический, айланма ва илгарилама кинематик жуфтлар киради. Бу жуфтларда туташиш юза орқали амалға ошади. Жадвалнинг 3 ва 4-устунларыда олий кинематик жуфтлар көлтирилған. Уларға текисликта шар, трубада шар ва бошқаларни мисол қилиш мүмкін. Бу кинематик жуфтларда бұғынлар нұқта ёки чизик орқали болғанынан.

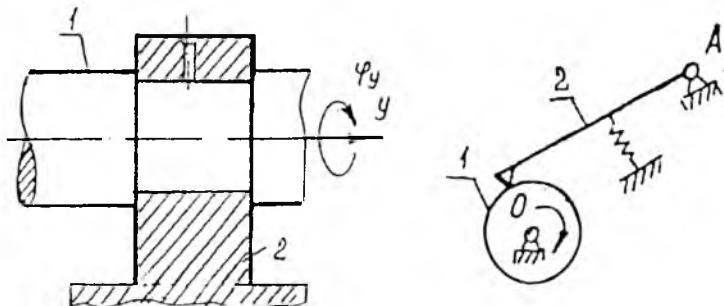
Олий кинематик жуфтларда бұғынларни туташиш юзаси назарий жиҳатдан нолға тең, аммо амалда бұғынларнинг деформацияси натижасында туташиш дөғи деб аталағандай кичик юзача ҳосил болади. Бу эса олий кинематик жуфтларда қүйи кинематик жуфтларға нисбетан катта күчланиш (босим кучига) юқори даражадаги ейилиштегі олиб келади.

Қүйи кинематик жуфтлар ейилишга чидамли ва катта миқдордаги кучларга бардош бера олади. Шу билан биргә олий кинематик жуфтларда қүйи кинематик жуфтларға нисбатан ишқаланишдаги энергияни йўқотиш кам бўла-ди. Ҳаммага маълум бўлган золдирли (шарикли) ва роликли подшипниклар олий кинематик жуфтларга асослангандир.

Олий кинематик жуфтларга асосланган механизмлар тар-кибида бўғинлар сони камдир.

1.4.4. Геометрик ва куч орқали боғланувчи кинематик жуфтлар

Бўғинларнинг кинематик жуфт ҳосил қилувчи элементлари доимий туташишда бўлиши шарт, акс ҳолда бўғинлар ажралиб жуфтлик бўлмайди. Икки бўғиннинг элементларини узлусиз туташишини кинематик жуфтнинг конструкцияси ёки бўғинларни бир-бирига куч билан боғлаш орқали амалга ошириш мумкин. Биринчى ҳолда геометрик, иккинчисида эса куч билан туташиш усусларини кўриш мумкин.

1.8.-шакл. Геометрик боғла-
нишли V синф айланма
кинематик жуфт.

1.9.-шакл. Куч билан боғ-
ланган олий IV синф
кинематик жуфт.

1.8-шаклда сирпанувчи подшипникоша айланувчи вал кўрсатилган. V синфли бу **кинематик жуфт геометрик тута-шиш билан бажарилган**.

Куч билан туташувчи **кинематик жуфт** 1.9-шаклда тас-вирланган. Бунда турткич 2 муштумча 1 га пружина 3 воси-тасида доимий туташтириб турилади.

1.4.5. Оддий ва мураккаб кинематик жуфтлар

Кинематик жуфтлар мураккаблик даражасига қараб оддий ва мураккабга бўлинади.

Оддий кинематик жуфтда икки бўғин қўзгалувчан боғланишни бир марта ҳосил қиласа, мураккаб кинематик жуфтларда тақроран бир неча марта ҳосил қиласади. **Мураккаб кинематик жуфтга** мисол тариқасида бир неча таянчлардан иборат машина валини келтириш мумкин.

1.10-шаклда оддий, 1.11-шаклда 1 ва 2-бўғинларни A_1 , A_2 ва A_3 қисмларида ҳаракатлана оладиган уч марта боғланишни тақрорловчи мураккаб кинематик жуфт келтирилган.

Мураккаб кинематик жуфтларни иложи борича қўлла масдан тайёрлаш, йигиш ва ишлатиш қулай бўлган оддий кинематик жуфтлардан фойдаланиш мақсадгиди.

1.10.-шакл. Оддий жуфт.

1.11.-шакл. Мураккаб жуфт.

1.5. КИНЕМАТИК БИРИКМАЛАР

Кинематик жуфтларни алмаштирувчи, ўрнини босувчи кинематик запижирлар кинематик бирикмалар, деб аталади. Кўп ҳолларда кинематик бирикмалар таркибида қуйи кинематик жуфтлар бўлади. Тайёрлаш мураккаб ва ишлатицда чидамсиз бўлган кинематик жуфтлар кўпинча кинематик бирикмалар билан алмаштирилади.

1.2-жадвалда (1.12-шакл) шарнирли муфталар асосида ишлаб чиқилган кинематик бирикмаларнинг баъзи бир схемалари келтирилган. Жадвалда кўрсатилган бирикманинг синфи алмаштириладиган жуфтликнинг синфига тўғри келади.

Кинематик бирикма синфи аниқлаш усули билан умумий бўлган шарнирли муфта мисолида танишиб чиқамиз. 1.2-жадвалда шарнирли муфта схемаси келтирилган. Муфта бир-бiri билан *IV* синфли кинематик жуфт орқали боғланган иккита *I* ва *2* вилкалар, *3*-крестовинадан иборат. Биз фақат *A* ва *B* кинематик жуфтларини ҳисобга олиб, уларга симметрик бўлган *A*, ва *B*, жуфтларини ташлаб юборамиз. Мураккаб кинематик жуфтни *A*, ва *B*, қисмлари ортиқча боғланишни бажаради.

Кўрилаётган занжир кетма-кет боғланган *IV* синф *A* ва *B* кинематик жуфтлардан иборат. Бир неча кетма-кет боғланган кинематик жуфтларни эркинлик даражаси қўшилади:

$$f = f_A + f_B \quad (1.2.)$$

бу ерда, *f* — кинематик бирикманинг эркинлик даражаси сони;

f_A — *IV* синф *A* кинематик жуфтнинг эркинлик даражаси сони (*f_A*=2);

f_B — *IV* синф *B* кинематик жуфтнинг эркинлик даражаси сони (*f_B*=2).

Кинематик бирикманинг эркинлик даражаси сони

$$f = 2 + 2 = 4$$

ва умумий боғланиш шарти

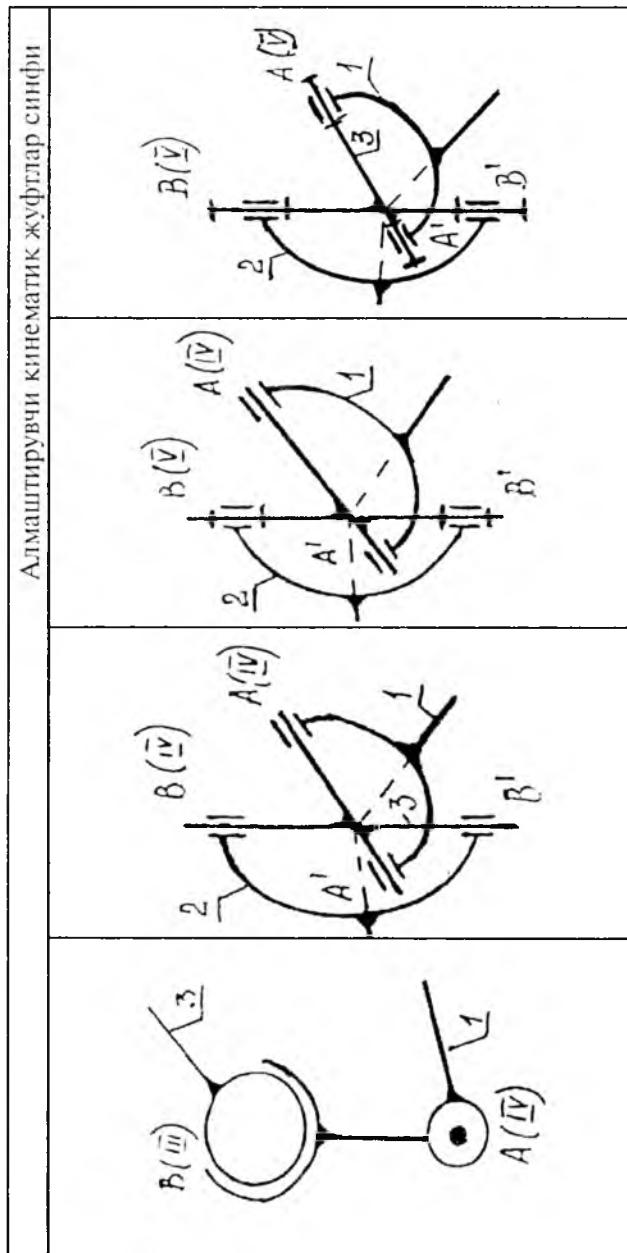
$$S = 6 - f = 6 - 4 = 2.$$

Демак, кўрилаётган шарнирли муфта *II* синф кинематик жуфтни алмаштириши (ўрнини босиши) мумкин ва шу сабабли унга *II* синф белгиси берилади.

Шу усулда ҳамма кинематик бирикмаларнинг синфини аниқлаш мумкин.

1.2-жадвалда келтирилган кинематик бирикмаларнинг синфларини аниқлашни ўқувчиларга ҳавола қиласиз.

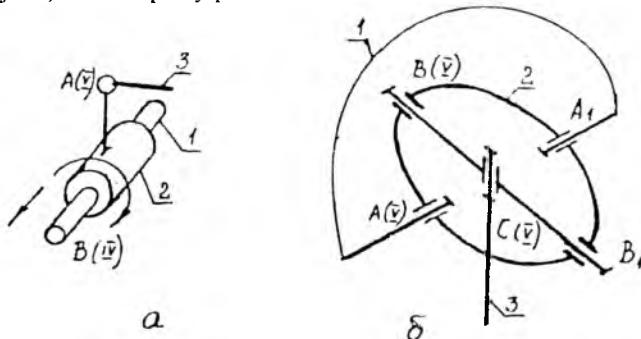
Түрли синфдаги кинематик жүфтгларни алмаштырувчы кинематик биримдер синфи

Хисоблаш қулагай бўлиши учун кинематик бирикмага кирувчи ҳар бир кинематик жуфтни ёзув ҳарфида ва жуфт синфлари эса қавс ичидаги рим рақамлари билан кўрсатилган.

Конструкцияси жиҳатидан кинематик бирикмалар турли бўлиши мумкин. Мисол тариқасида учинчи синф кинематик бирикманинг ҳосил бўлишини кўриб чиқамиз. Бу вазифа бирикмани ҳаракатланувчанлигини ҳисоблаш билан амалга оширилиши мумкин. *III* синф бирикмада ҳаракатланувчанлик $f=3$. Ҳаракатланувчанлиги 3 бўлган кинематик бирикмани 2 ва *I* рақамларини турли комбинациялари йиғиндиси орқали олиш мумкин. Рақамлар биринчи комбинацияси: $3=2+1$.

Бу бирикма таркибида иккита кинематик жуфтлар бўлиши кераклигини билдиради: бири *IV* синф иккита ҳаракатланувчан ($f=2$) жуфт, иккичиси битта ҳаракатланувчан ($f=1$) *V* синф жуфт.

1.13.-шакл. Кинематик бирикма.

Бундай бирикманинг бир неча вариантларини таклиф қилиши мумкин. Шулардан бири 1.13-а шаклда кўрсатилган.

Иккичи комбинацияси $3=1+1+1$. Бундай бирикма таркибида битта ҳаракатланувчан ($f=1$) *V* синф 3 та жуфт бўлади. Агарда *V* синф кинематик жуфтларнинг айланма ва илгариланма бўлиши назарга олинганда уларнинг комбинацияси тўртта вариантдаги кинематик бирикмаларга мос келишини тасаввур қилиш осон. Шулардан биттаси фақат *V* синф айланма кинематик жуфтлардан ҳосил бўлган кинематик бирикма 1.13-б шаклида келтирилган. Бунда *I*- вал 3- валга нисбатан учта эркинлик даражасига ($f=3$) ва учта боғланиши шартига ($S=3$) эга. Демак, бундай

кинематик бирикма III синф кинематик жуфтни алмаштиради.

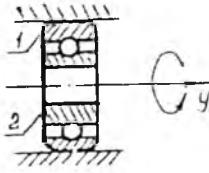
Кинематик жуфтларни алмаштириш учун техникада кинематик бирикма тарзидан бўлган шарикли ва роликли подшипниклардан фойдаланилади.

Бунда фақат подшипникларнинг конструкцияси рухсат этувчи ташки ва ички ҳалқаларни нисбий ҳаракати инобатга олинади.

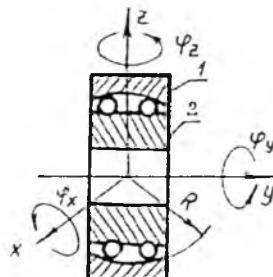
Радиал шарикли ва роликли подшипниклар I синфли битта қўзгалувчан айланма кинематик жуфтларни алмаштириши мумкин (1.14-шакл).

Ўзи ўриашувчи (мос ҳолатни сақловчи) икки қаторли сферик шарикли подшипник (1.15-шакл) III синф кинематик жуфтни алмаштиради. Бу ерда ички ҳалқа 2 маҳкамланган ташки ҳалқа 1 га нисбатан, чизмада стрелкалар билан кўрсатилган φ_z , φ_y , φ_x учта айланма ҳаракатларни бажаради. Ҳалқа 2 ни ичидаги валини илгарилама ҳаракати чеклангани, деб ҳисоблаймиз. Беъдигланган шартда кўрилаётган бирикмани ҳаракатланувчанилик сони учга тенг ($f=3$), боғланиш шарти сони эса $S=6-f=6-3=3$. Демак, бу шарикли подшипник III синф кинематик жуфтни алмаштиради.

Техникада думаланиш-ишқаланиш билан ишлайдиган подшипникларнинг турли хиллари қўлланилади. Улар орасидан, алмаштириладиган подшипникда мумкин бўлган силжишларни назарга олиб, турли синфдаги кинематик жуфтларни алмаштириш мумкин бўлганлари танланади.

1.14.-шакл. Радиал подшипник.

1.15.-шакл. Сферик подшипник.

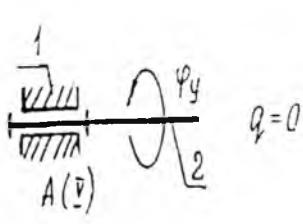
1.6. КИНЕМАТИК ЖУФТЛАРДА ЛОКАЛ ОРТИҚЧА БОГЛАНИШЛАР

Дастлабки қүйилган боғланиш шартларини тақрорлов-чи боғланишлар ортиқча боғланишлар, деб аталаdi.

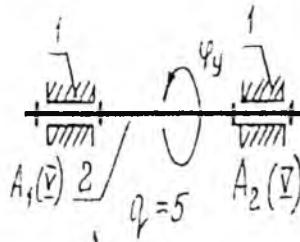
Иштирок этаётган боғланишларга қүйилган ортиқча боғланишлар, агар улар чекланишларни аниқ тақрорласа, кинематик жуфтлардаги бўғинларнинг нисбий ҳаракатига ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди, ҳаракатланувчалик сонини ўзгартирмайди ва шунинг учун уларни ташлаб юбориш мумкин. Кинематик жуфтлардаги ортиқча боғланишларни баъзида **локал ортиқча боғланиш**, деб аталади, чунки улар механизмнинг тузилишига таъсир этмайди. Аввалги адабиётларда ортиқча боғланишларни **пассив боғланишлар**, деб аталган.

Дастлаб ортиқча боғланиши бўлмаган кинематик жуфтни кўрайлил. 1.16-шаклда оддий *И*синиф кинематик жуфт кўрсатилган. Бу жуфт бешта боғланишини ($S=5$) битта $f=6-5=1$ ҳаракатни-вални айланишини қолдиради. Бундай содда кинематик жуфтда ортиқча боғланиш йўқ, яъни $q=0$.

Мураккаб кинематик жуфтга мурожаат этайлик. Бунинг учун оддий жуфтни олиб, унинг валига қўшимча ҳаракат боғланишини қўшсак *И*синиф **мураккаб кинематик жуфт** ҳосил бўлади (1.17-шакл).

1.16-шакл. Ортиқча боғланишсиз жуфт.

1.17-шакл. Ортиқча боғланишли жуфт.

Кинематик жуфтлардан бири A_1 ёки A_2 тақрорланувчи бўлиб, 5 та ортиқча боғланишини ($S=5$) ҳосил қиласади. Мураккаб кинематик жуфт ҳаммаси бўлиб 10 та боғланиш шартини киритади. Бундан мураккаб кинематик жуфтларда боғланиш шартлари қўшилади, деган хulosага келиш мумкин.

$$S = S_{A1} + S_{A2} = 5 + 5 = 10.$$

Демак, ортиқча боғланишлар мураккаб кинематик жуфтларда ҳосил бўлар экан. 1.17-шаклда тасвирланган мураккаб кинематик жуфтда бешта ортиқча боғланиш бор.

Ортиқча боғланиш таъсирини баҳолаш учун иккита гипотетик ҳодисаларнинг чекка ҳолатларини кўриб чиқайлик.

1-ҳодиса. A_1 ва A_2 мураккаб кинематик жуфтлардаги боғланишлар идеал бир-бирини такрорласин. Бундай ҳолат A_1 ва A_2 подшипникларининг геометрик ўқлари бир түғри чизиқда бўлганда содир бўлади. Натижада вал 2 битта φ_{yy} ҳаракатланувчанинги сақлаб подшипникларда айланади (1.17-шакл).

2-ҳодиса. Мураккаб A_1 ва A_2 кинематик жуфтларидаги боғланишлар бир - бирини такрорламасин. Бизнинг мисолимизда бу ҳодиса A_1 ва A_2 подшипникларнинг геометрик ўқлари бир чизиқда бўлмагандан (1.18-шакл) содир бўлади ва ортиқча боғланиш салбий оқибатларга олиб келади. Бундай шароитда вални иккита кинематик жуфт билан бўғинларни деформация қўлмасдан йигиш мумкин эмас. Натижада зўриқиши билан йиғилган вал подшипникларда айланмаслиги мумкин. Амалда таҳмин қилинаётган ҳодиса бўлмаслиги мумкин, лекин мураккаб кинематик жуфтни юқори аниқликларда тайёрлаб, йигилишига қарамай номаъкул деформациялар подшипникларда қўшимча босим кучини ҳосил булишига ва ишқаланувчи юзаларнинг интенсив ейилишига олиб келиши мумкин.

Шундай қилиб, ортиқча боғланишлар заарлидир ва уларни йўқотиш зарур.

1.7. КИНЕМАТИК ЖУФТЛАРНИНГ ОРТИҚЧА БОҒЛАНИШСИЗ СИНТЕЗИ

Оддий кинематик жуфтларни қўллаш ортиқча боғланишни йўқотишнинг оддий усулидир. Аммо кўп ҳолларда конструктив талаблар муҳандисларни ортиқча боғланишлари бўлган мураккаб кинематик жуфтлар қўллашга мажбур қиласди. Бундай вазиятда кинематик жуфтларни синфларини пасайтириш усулидан фойдаланиш керак. Богланиш шарти сонини, яъни мураккаб кинематик жуфтни айрим ҳаракатланувчи жуфтлар синфи сонини шундай даражага пасайтириш керакки, бунда

ҳамма кинематик жуфтлар синфларининг йигиндиси мураккаб кинематик жуфтни талаб қилинган синфига тенг бўлиши лозим.

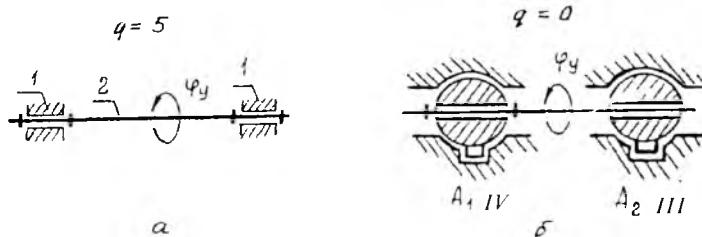
1.18-шаклда келтирилган мисол учун иккита кинематик жуфтлардағи боғланишлар сонларининг йигиндиси $S_{A_1} + S_{A_2} = 5$ бешга тенг бўлиши керак ва шунда 2 вал битта ҳаракатланувчанликга эга бўлиб, подшипникларда айланади. Буни қўйидагича ифодалаш мумкин:

$$S_{A_1} + S_{A_2} = 5 \quad (1.3.)$$

1.3. ифода кўп ечимларга эга, аммо бизни фақат яхлит сонли иккита ечим қизиқтиради:

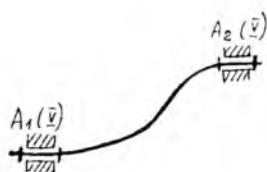
$$\text{a) } 3 + 2 = 5; \quad \text{б) } 4 + 1 = 5.$$

Биринчи а) вариантда мураккаб кинематик жуфтни биринчи ташкил этувчи жуфтлiği III синф, иккинчиси II синф бўлиши керак. Вариант б) да биринчиси IV, иккинчиси I синфларда бўлиши лозим. Натижада мураккаб кинематик жуфтда ортиқча боғланиш бўлмайди.

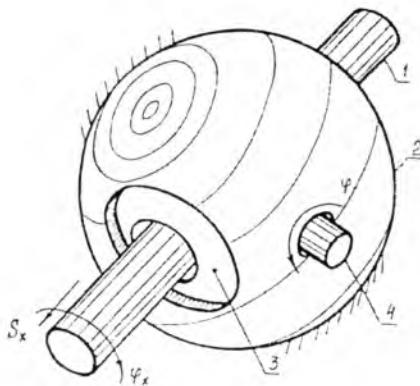

1.19-шакл. Мураккаб кинематик жуфтлар.

1.19-шаклда иккита мураккаб кинематик жуфтлар келтирилган.

1.18-шакл. Ўқлари бир чизиқда бўлмаган боғланиш.

1.20-шакл. III синфли кинематик жүфтні алмаштирувчи кинематик бирикма: 1—вал, 2—тәңкі құзғалмас сферик бүғин, 3—ички бармоқты сферик бүғин, 4—бармоқ.

Улардан бири (1.19-шакл, а) 5 та ортиқча боғланишга эга, иккінчесі (1.19-шакл, б) ортиқча боғланишсиз.

Ортиқча боғланишини ійүқотиш учун (1.19-шакл, б) иккита кинематик боғланишлар құлланилған. Улардан бири A_1 , III синф кинематик жүфтні, иккінчесі A_2 , II синф кинематик жүфтні алмаштирады.

1.20-шаклда III синф A_2 кинематик боғланишини аксоно-метрияси тасвирланған. У вал 1 билан IV синф кинематик жүфт орқали боғланған сферадан иборат. Тәңкі сфера 2 құзғалмас. Бу бирикма учта ҳаракатланувчанлықта ва учта боғланишга эга. IV синф A_1 бирикмәни ҳосил қилиш учун 1.19-шаклда тасвирланған бирикмада 1 валии Sx илгариланма ҳаракатини чеклаш керак.

1.8. ҚАЙИШҚОҚ БОҒЛАНИШЛИ КИНЕМАТИК БИРИКМАЛАР

Бир-бири билан қайышқоқ боғланған иккита бикр бүғинни кинематик бирикма шаклида күриб, кинематик жүфт сифатыда фойдаланиш мүмкін. Бунда деформацияси бүғинларни ҳаракатланишиңа таъсир этувчи деталлар қайишқоқ ҳисобланады. Тортыдан иш, қайышқоқ пружина ёки пластинка

қайишқоқ боғланиш сифатида қабул қылышни мүмкін. Шундай қыніб, «қайишқоқ боғланиш» термини механизмдарнинг тузилишинда әзилувчан ва қайишқоқ боғланишларни биректиради.

Қайишқоқ боғланиши кинематик бирикмаларни күпинча кинематик жуфт ҳисоблаб, боғланиш шарти сони асосида 5 та синифга бүлдилар. Бу классификация шартлиdir, чунки бундай жуфтларга қўйнган боғланишлар фақат геометрик шаклга боғлиқ бўлиб қолмай, қайишқоқ элементларни ўлчамларига ва механик хусусиятларига боғлиқdir.

I.21-шаклда қайишқоқ боғланиши кинематик бирикмаларни турли синфлари келтирилган.

Тортилган иш (I.21-шакл) I синиф кинематик жуфт сифатида фойдаланишин мүмкін. Иш бигта боғланиш шартини қўяди, яъни бўғинини OZ ўқи бўйлаб ҳаракатига йўл қўймайди ($S_z=0$). Иш билан боғланиш фақат бир томонга таъсири этади, чунки тортилмаган иш боғловчи бўлмайди.

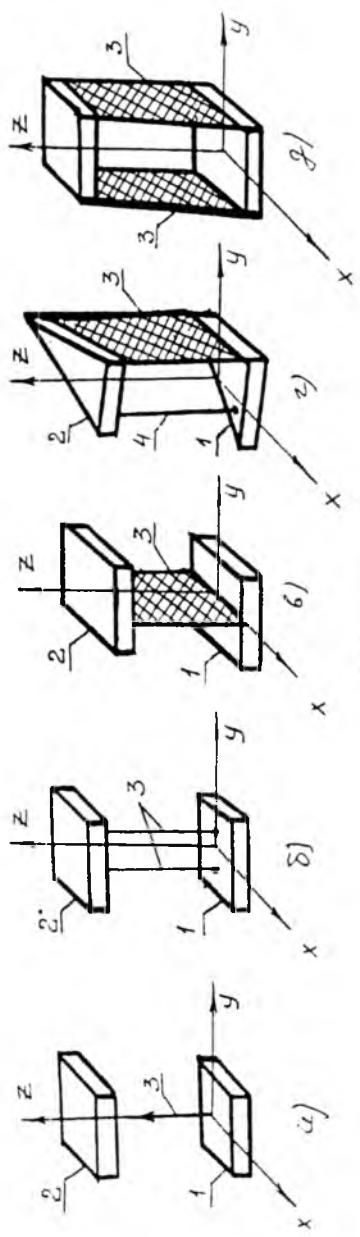
Иккита тортилган ишлар (I.21-шакл, б) иккита боғланиш шартини қўяди. Улар OZ ўқи бўйлаб илгарилама ($S_z=0$) ва OX ўқи атрофида айланма ($\phi_x=0$) ҳаракатларга йўл қўймайдилар.

Демак, бир-бири билан иккита паралел тортилган ишлар билан боғланиш бўғинлар II синиф кинематик жуфтларни алмаштиради. Бу бирикмалар ҳам бир томонламади.

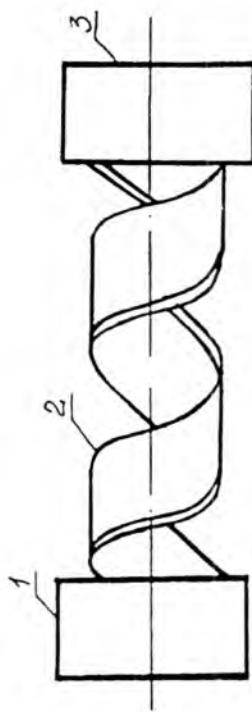
I.21-в шаклда III синиф кинематик жуфтни алманитирувчи бирикма келтирилган. Бу ерда 3 лист I ва 2 бўғинларни ишебий ҳаракатига учта боғланиш шартини қўяди, яъни OZ ва OX ўқдари бўйлаб илгарилама ($S_z=0$, $S_x=0$) ва OY ўқи атрофида айланма ($\phi_y=0$) ҳаракатларга чек қўяли.

Агарда икки бўғинини (I ва 2) 3 - лист ва 4 тортилган иш билан бириктирилганда IV -синиф кинематик бирикма ҳосил бўлади (I.21-шакл, г). Бу ерда бўғинларга тўртта боғланиш шарти, яъни бўғинларни OX ва OZ ўқи бўйлаб илгарилама ($S_z=0$, $S_x=0$) ва OX ва OY ўқдари атрофида айланма ($\phi_x=0$, $\phi_y=0$) ҳаракатларига чек қўйилади.

I ва 2 бўғинларни 3 ва 4 паралел листлари билан боғлаб V синиф кинематик бирикма (I.21-шакл, д) ҳосил қилинади. Бу жуфтликда бешта боғланиш шарти қўйилган ($S_z=0$, $S_x=0$, $\phi_x=0$, $\phi_y=0$, $\phi_z=0$) ва бинта эркинлик даражаси қолдирилган.

1.21.-uvajl.

1.22.-uvajl.

Қайишқоқ элементли кинематик бирикмаларнинг конструкциялари турлича бўлиши мумкин. Масалан, ҳамма синфдаги кинематик бирикмаларни фақат тортилган иплар орқали хосил қилиш мумкин.

Цилиндрга ўралган тасма қизиқарли винтли кинематик бирикма хосил қиласди (1.22.-шакл). Лента тортилганда ўралишдан чиқабошлийди, илгарилама ҳаракат айланма ҳаракатга айланади. Тасмаларга тишлар қирқилган кинематик бирикмалар пахта терувчи машиналарни ишчи қисмларида фойдаланилади.

Қайишқоқ боғланишили кинематик боғланишларни ишқаланишсиз ишлани ва таёrlашни осонлиги уларнинг катта афзаллигидир. Бундай жуфтларнинг асосий камчилиги қўйиладиган боғланишларни бир томонлигидадир.

1.9. «КИНЕМАТИК ЖУФТЛАР НАЗАРИЯСИ» БОБИ БЎЙИЧА ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ ТЕСТЛАРИ ВА САВОЛЛАР

1. Бўғин тушунчасининг тўғри тасдигини кўрсатинг.

Жавоблар: а) Бўғин доимо битта деталдан иборат;

б) Бўғин бир неча эркин ҳаракат қилувчи бўғинлардан иборат;

в) Бўғин бир неча маҳкамланган деталлардан иборат;

г) Бўғин доимо ўзаро ҳаракатланувчан учта деталлардан иборат;

д) Звено ва деталь мос келмайдиган тушунчалардир.

2. Кўйидаги гапга тушиб қолдирилган сўзлардан бирини кўйинг. Туташувчи бўғинларни боғланиши кинематик жуфт деб аталади.

Жавоблар: а) Ҳаракатлана оладиган; б) Қўзғалмас;

в) Қайишқоқ; г) Пайвандли;

д) Эгуловчан.

3. Қўйи кинематик жуфтда қандай элементлар бўлади?

Жавоблар: а) Нуқталар; б) Тўғри чизиқлар;

в) Эрги чизиқлар; г) Юзалар ва текисликлар;

д) Фақат текисликлар.

4. Фазода эркін бүгін нечта әрқинлік даражасыға эга?

Жавоблар: а) Бигта; б) Иккита; в) Учта; г) Түртта;
д) Бешта; е) Олтита.

5. Кинематик жуфт бүгіншарни нисбий ҳаракатига әнг күп қандай боеланишлар құяды?

Жавоблар: а) Бигта; б) Иккита; в) Учта; г) Түртта;
д) Бешта; е) Олтита.

6. Текисликда бүгін нечта әрқинлік даражасыға эга?

Жавоблар: а) Бигта; б) Иккита; в) Учта; г) Түртта;
д) Бешта; е) Олтита.

7. Кинематик жуфтнинг синфи қандай күрсаткыч билан анықланади.

Жавоблар: а) Бүгіншарни туташувчи нүкталари сони билан;
б) Бүгіншарни әрқинлік даражасы сони билан;
в) Қойилған боеланишлар шарты сони билан;
г) Бүгіншар сони билан;
д) Элементлар сони билан.

8. Түрі тасдиқни таңдаң.

Жавоблар: а) Кинематик бирикмалар кинематик жуфтлар синоними;
б) Кинематик боеланишлар ва кинематик жуфтларни таққослаш мүмкін әмас;
в) Кинематик бирикмалар-кинематик жуфтларни алманытирувчи занжирлардир;
г) Кинематик бирикмалар кинематик жуфтларни алмаштира олмайды.

9. Ортиқна боеланиш қандай кинематик жуфтларда ҳосил болады?

Жавоблар: а) Олий жуфтларда; б) Қуий жуфтларда;
в) Ёпік жуфтларда; г) Оддий жуфтларда;
д) Мураккаб жуфтларда.

10. Винтли жуфт синфины күрсатын.

Жавоблар: а) Биринчи; б) Иккинчи; в) Учинчи;
г) Түртинчи; д) Бешинчи.

11. Нүктаның текисликдегі әрқинлік даражасы сонини анықтап.

Жавоблар: а) Бир; б) Икки; в) Уч; г) Түрт; д) Беш; е) Олти.

12. Ҳалқа (2) ва тор (1) нечанчи синфли кинематик жуфтни ҳосил қиласы?

Жавоблар: а) Биринчи синф; б) Иккинчи синф;
в) Учинчи синф; г) Түртинчи синф;
д) Бешинчи синф.

13. Иккита тұтапшувчи шарлар нечанчи синфли кинематик жуфтни ҳосил қиласы?

Жавоблар: а) Биринчи синф; б) Иккинчи синф;
в) Учинчи синф; г) Түртинчи синф;
д) Бешинчи синф.

14. Муштумча ва роликлан ҳосил бўлған кинематик жуфт нечта боғланиш шартини киригади?

Жавоблар: а) Бигта; б) Иккита; в) Учта; г) Тўртта;
д) Бенита.

15. Мураккаб кинематик жуфт нечта ортиқча боғланиши көлтириб чиқаради?

Жавоблар: а) Бенита; б) Еттита; в) Саккизта;
г) Тўққизта; д) Ўнта.

16. Тортилган ип нечанчи синфли кинематик жуфтни алмаштиради?

Жавоблар: а) Биринчи синф; б) Иккинчи синф;
в) Учинчи синф; г) Түртинчи синф;
д) Бешинчи синф.

17. Гук шарнири нечанчи синфли кинематик жуфтни алмаштиради?

Жавоблар: а) Биринчи синф; б) Иккинчи синф;
в) Учинчи синф; г) Түртинчи синф;
д) Бешинчи синф.

18. Бўғин, кинематик жуфт, кинематик элемент ва кинематик занжир деб нимага айтилади?

19. Олий ва қуйи кинематик жуфтлар қандай фарқланади?

20. Ҳаракатлашувчалик ва боғланиш нимани англатади?

21. Кинематик жуфтлар синфларга қандай асосда ажратилади?

22. Бўғинларининг ўзаро иисбий ҳаракатлари боялиқ бўлған кинематик жуфтга мисол келтирини.

23. Оддий ва мураккаб кинематик жуфтлар фарқи нимада?
24. Кинематик бирикмалар деб нимага айтилади?
25. Ортиқча боғланиш деб нимага айтилади?
26. Ортиқча боғланишсиз кинематик жуфтлар қандай ҳосил қилинади?
27. Қайишқоқли боғланишли кинематик бирикмалар қандай фарқланади?

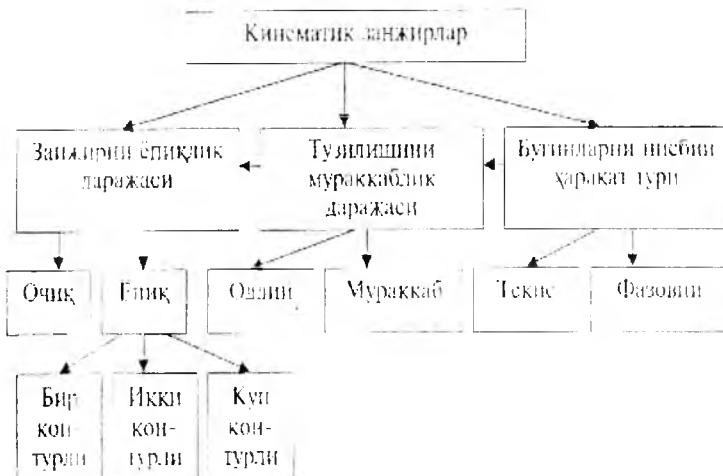
2-БОБ. КИНЕМАТИК ЗАНЖИРЛАР НАЗАРИЯСИ

2.1. КИНЕМАТИК ЗАНЖИРЛАР ВА УЛАРНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Машина ва механизмларнинг тузилиши назариясида кинематик занжирлар алоҳида ўрин эгаллади.

Ўзаро кинематик жуфт ҳосил қилувчи бўғинлар системаси кинематик занжир деб аталади.

Кинематик занжирларни уларнинг ҳаракатланувчи контурларини ёпиқлигига, тузилишининг мураккаблик даражасига ва бўғинларнинг нисбий ҳаракатига қараб классификация қилиш мумкин (2.1-шакл).

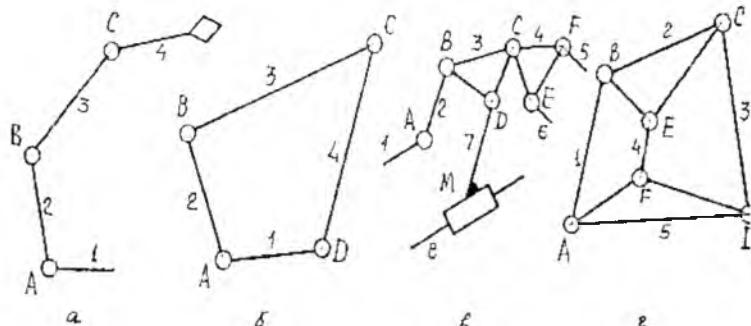
2.1-шакл. Кинематик занжирлар классификацияси.

Ёпиқ кинематик занжирда бўғинлар ҳаракатланадиган ўзгарувчан ёпиқ контурларни ҳосил қиласди. **Очиқ кинематик занжирларда** бундай контурлар бўлмайди. 2.2 б ва 2.2 г-

шаклларда ёпиқ, 2.2. а, в, ва 2.3. а, б шаклларида очиқ занжирлар күрсатылған.

Оддий кинематик занжирда хар бир бүгін иккитадан ортиқ бүлмаган кинематик жуфтларға кирса, **мураккаб занжирда** бүгін иккі ва ундан ортиқ кинематик жуфтларға киради.

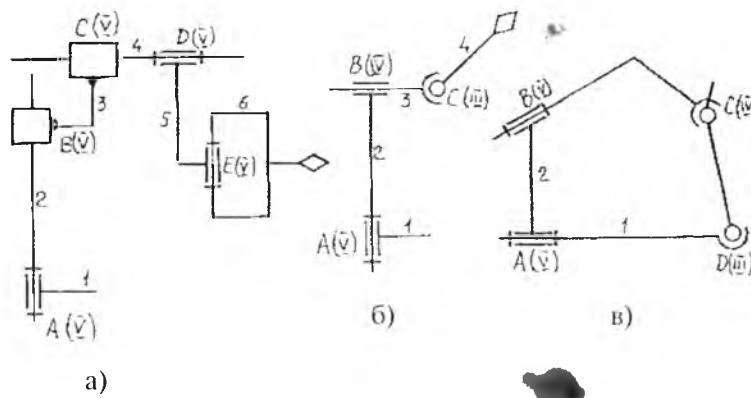
2.2. а, б ва 2.3. б, в шаклларида оддий, 2.2 в, г шаклларида мураккаб занжирлар күрсатылған.

2.2-шакл. Текис кинематик занжирлар:

(а — оддий очиқ, б — оддий ёпиқ, в — мураккаб очиқ, 2 — мураккаб ёпиқ).

Бүгінларни нисбай ҳаракатига қараб кинематик занжирлар текис ва фазовий турларига бүлинади.

2.3-шакл. Фазовий кинематик занжирлар.

(а, б III, IV, V синт кинематик жуфтлари бүлгән ёпиқ фазовий занжирлар).

Текис занжирларда бўғинларнинг нуқталари текислиқда траекториялар чизса, фазовий занжирларда, бир-бири билан кесишишви турли текисликларда жойлашаган траекториялар чизади. 2.2-шаклда текис ва 2.3-шаклда фазовий кинематик занжирлар келтирилган. Текис занжирларда факат *IV* ва *V* синф кинематик жуфтлар қўллансанга, фазовий занжирларда хамма синфдагилари қўлланади.

Техникада узоқ вақт кўпроқ текис кинематик занжирлардан фойдаланиб келинди. Кейинги йилларда, айниқса, роботсозликнинг ривожланиши сабабли, фазовий кинематик занжирлар кенг қўлланана бошланди. 2.3. а ва б шаклларда келтирилган фазовий кинематик занжирлар саноат роботларининг манипуляторларида қўлланилмоқда.

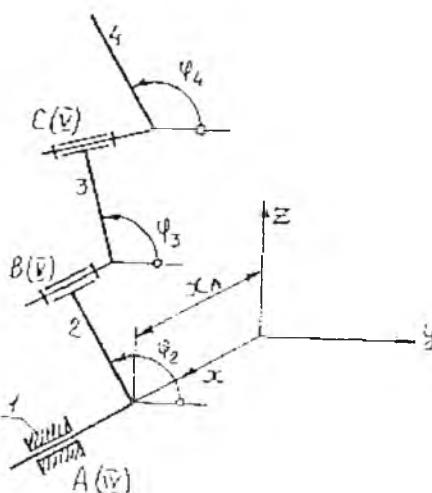
2.2. ОЧИҚ КИНЕМАТИК ЗАНЖИРЛАРНИНГ ЭРКИНЛИК ДАРАЖАСИ

Очиқ кинематик занжирнинг эркинлик даражасини аниқлайлик.

Масалан, содда қилиб тушунтириш учун тўртинчи ва беиничи синф кинематик жуфтлардан иборат тўрт бўғинли кинематик занжирни кўриб чиқамиз. Занжирни *I* бўғини OXYZ координаталар системаси билан қаттиқ боғланган (2.4-шакл).

2.4-шаклда АВС занжирнинг ҳолати унинг кинематик жуфтларини эркинлик даражаларидан иборат X_1 , φ_2 , φ_3 , ва φ_4 координаталари орқали аниқланади.

Ҳақиқатан В ва С Исинф кинематик жуфтлар битта, *IV* синф А кинематик жуфт эса иккита ҳаракатланувчанинга

2.4-шакл. Очиқ кинематик занжирнинг эркинлик даражасини хисоблаш схемаси.

эга ва натижада уларнинг йигиндисидан тўртта эркинлик даражаси келиб чиқади.

Очиқ кинематик занжирнинг эркинлик даражаси сони ун-даги кинематик жуфтларни эркинлик даражалари сонлари йигиндисига тенг.

Умумий ҳолда очиқ кинематик занжирда турли синфдаги кинематик жуфтлар бор, деб қуйидагини ёзиш мумкин.

$$f = \sum_{i=1}^{i=5} (6 - i) P_i \quad (2.1)$$

Бу ерда, f — кинематик занжирнинг эркинлик даражаси;

i — кинематик жуфтлар синфи ($i=1, 2, 3, 4, 5$);

P_i — i -синф кинематик жуфтлар сони;

(2.1.) ифодада ($6-i$) фарқи i -синф кинематик жуфтнинг эркинлик даражасига тенг.

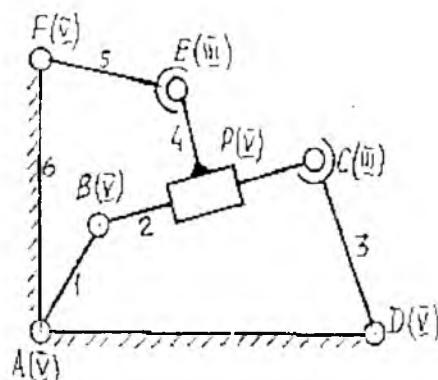
2.3. ЁПИҚ КИНЕМАТИК ЗАНЖИРНИНГ БАЪЗИ БИР ХУСУСИЯТЛАРИ

Ёпиқ кинематик занжир элементлари орасидаги нисбатни кўрайлик.

Занжир иккита АВ-СДА ва АФЕРВА контурларини ҳосил қиласин (2.5-шакл). Занжирни ҳамма кинематик жуфтлари сони p , ҳаракатланувчи звенолар сони n ва контурлар сони K билан қўйидаги нисбатда боғланган.

$$K=p-n \quad (2.2)$$

Масалан, 2.5-шаклдаги ёпиқ занжирда ҳаракатланувчи бўғинлар сони $n=5$, ҳаракатланувчи контурлар

2.5-шакл. Икки контурли ёпиқ кинематик занжир.

сони $K=2$ ва кинематик жуфтлар сони $P=7$. Буларни 2.2. формулага қўйсак:

$$K=P-n=7-5=2.$$

(2.2) ифода кўпқирраликлар учун Эйлер формуласининг натижаси бўлиб ундан механизм ва машиналар назариясида биринчи бўлиб Х. И. Гохман фойдаланган.

Очиқ кинематик занжирда $K=0$, демак,

$$P=n \quad (2.2. a)$$

Яъни очиқ кинематик занжирда кинематик жуфтлар сони бўғинлар сонига тенг.

2.4. КИНЕМАТИК ЗАНЖИРНИНГ ЭРКИНЛИК ДАРАЖАСИНИ АНИҚЛАШ

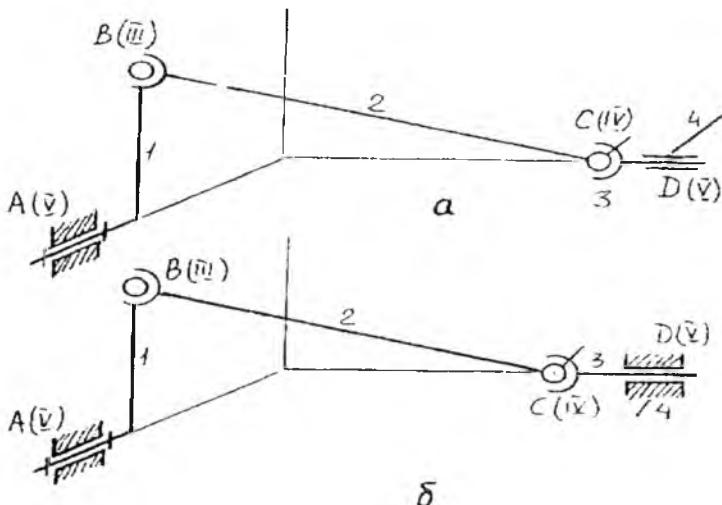
Кўзғалмас деб қабул қилинган бўғинлардан бирiga — таянчга нисбатан эркинлик даражаси сони кинематик занжирнинг эркинлик даражаси деб айтилади.

Эркинлик даражасини аниқлаш формулалари занжир бўғинларини ва турли синфдаги кинематик жуфтларнинг сонларидан фойдаланиб ҳисоблашга имконият беради. Бундай ифодаларга бўғинларнинг ўлчамлари кирмагани учун тузилиш формулалари деб аталади. Х.И.Гохман, П.О.Сомов, А.П.Малишев, П.Л.Чебишев, О.Г.Озол иномлари билан аталувчи эркинлик даражасини ҳисоблаш формулалари кўлланади. Улар бир-бири билан ўзаро боғлиқ, яъни битта боғланишини ифодалайди. Куйида биз баъзи тузилиш формулалари билан танишамиз.

2.5. ГОХМАН-ОЗОЛ ТЕКИС ВА ФАЗОВИЙ КИНЕМАТИК ЗАНЖИРЛАРНИНГ ТУЗИЛИШ ФОРМУЛАЛАРИ

Гохман ва кўп йиллардан сўнг Озол ёпиқ кинематик занжирни эркинлик даражасидан қўзғалмас таянчга айланган бўғиннинг йўқотган эркинлик даражасини айриш орқали аниқладилар.

2.6-шаклда очиқ (а) ва ёпиқ (б) занжирлар кўрсатилган. Очиқ занжирни эркинлик даражасини ғ билан белгилийлик.

2.6-шакл. Фазовий айлангыч-судралгычли механизм схемалари:
(а — очиқ кинематик занжир; б — ёпиқ кинематик занжир).

Ёпиқ занжир ҳосил бўлиши учун 4 бўғинни таянчга айлангириш керак. Бунда $6K$ эркинлик йўқолади (6 — битта бўғинни фазода йўқотган эркинлиги, K — туташтирувчи бўғинлар сони ёки ўзгарувчан контурлар сони) мисолимизда $K=1$. Ёпиқ занжирининг эркинлик даражаси.

$$W = f - 6k + q \quad (2.3)$$

Бу ерда, W — ёпиқ занжирининг эркинлик даражаси;
 K — ҳаракатланувчан, ўзгарувчан контурлар сони;
 q — контурда ёки занжирдаги ортиқча боғла-нишлар сони.

(2.1) дан f ни қийматини (2.3.) га қўйсак, фазовий кинематик занжирлар учун **Гохман-Озол ифодаси** келиб чиқади.

$$W = \sum_{i=1}^{i=5} (6-i)P_i - 6k + q \quad (2.4)$$

Бу ерда, P_i — i -синф кинематик жуфтлар сони, ($i=1,2,3,4,5$).

$$(6-i)P_i = 5P_1 + 4P_2 + 3P_3 + 2P_4 + P_5 + q \quad (2.5)$$

(2.5) ни (2.4.)га қўйсак, Гоҳман-Озол фазовий кинематик занжир учун ёйилган тузилиш формуласи келиб чиқади: Σ

$$W = 5P_I + 4P_{II} + 3P_{III} + 2P_{IV} + P_V - 6K + q \quad (2.6)$$

(2.6) ифодадан текис кинематик занжирларнинг эркинлик даражасини аниқлаш формуласининг хусусий ҳолини келтириб чиқариш мумкин:

$$W = \sum_{i=4}^{i=5} (6-i)P_i - 3k + q_m \quad (2.7)$$

$$\sum_{i=1}^{i=5} (6-i)P_i = 2P_{IV} + P_V \quad (2.8)$$

Бу ерда, P_{IV} ва $P_V = IV$ ва V синф кинематик жуфтлар сони;

q_m — текис кинематик занжирдаги ортиқча боғланишлар сони.

(2.8) да K нинг коэффициенти уч бўлади, чунки текисликда эркин бўғин 3 та ҳаракатланувчанлик (қўзғалувчанликка) эга. Текис кинематик занжирларда фақат IV ва V синф кинематик жуфтлар қўлланади.

(2.7) ни (2.8)га қўйилганда текис кинематик занжирни эркинлик даражасини аниқлаш формуласи келиб чиқади:

$$W = 2P_{IV} + P_V - 3k + q \quad (2.9)$$

(2.6) ва (2.9) ифодалар орқали ёпиқ ва очиқ занжирларнинг эркинлик даражасини аниқлаш мумкин. Шунинг учун бу ифодалар универсал ҳисобланади.

(2.5) ифода орқали 2.6-шаклда кўрсатилган фазовий очиқ ва ёпиқ кинематик занжирларнинг эркинлик даражаларини аниқлаймиз. Соддалаштириш учун ёпиқ кинематик занжир ортиқча боғланишга эга эмас ($q=0$), деб қабул қиласиз.

а) Очиқ фазовий занжир турли синфдаги кинематик жуфтларга эга:

$$P_I = 0, P_{II} = 0, P_{III} = 1, P_{IV} = 1, P_V = 2$$

Занжирда ўзгарувчан контурлар йўқ, ($K=0$) очиқ кинематик занжирларнинг эркинлик даражаси.

$$W = 5P_I + 4P_{IV} + 3P_{III} + 2P_{II} + P_I - 6K = 5 \cdot 0 + 4 \cdot 0 + 3 \cdot 1 + 2 \cdot 1 + 1 \cdot 2 - 6 \cdot 0 = 3 + 2 + 2 = 7.$$

Етти рақами занжирнинг кинематик жуфтларининг ҳаракатланувчанлик (қўзғалувчанлиги) йигиндисини кўрса-

тади. Масалан, айланма кинематик жуфт $A(V)$ битта эркинликка, сферик жуфт $B(III)$ учтага, бармоқли сферик жуфт $C(IV)$ иккитага ва илгарыланма жуфтлик $D(V)$ биттага эга. Етти рақами, шунингдек, очиқ кинематик занжирларнинг ҳолати мустақил еттита умумлашган, деб аталувчи координаталар билан аниқланишини кўрсатади.

6) Ёпиқ кинематик занжир (фазовий айлангич — судоралгичли механизм) учун:

$P_1=0, P_{II}=0, P_{III}=1, P_{IV}=1, P_V=2$ ва битта ёпиқ ўзгарувчан ABCA ($k=1$) контурга эга.

Ёпиқ кинематик занжирни эркинлик даражаси:

$$W=5\cdot0+4\cdot0+3\cdot1+2\cdot1+1\cdot2-6\cdot1=3+2+2-6=1$$

Демак, бундай занжирда битта умумлашган координата, масалан, φ_1 бурчаги орқали кинематик занжирнинг ҳолатини аниқлаш мумкин.

2.6. СОМОВ-МАЛИШЕВНИНГ ФАЗОВИЙ КИНЕМАТИК ЗАНЖИРЛАР УЧУН ТУЗИЛИШ ФОРМУЛАСИ

Сомов-Малишевнинг формуласини Гохман-Озолнинг ифодасидан келтириб чиқариш мумкин.

(2.2) ифодадан K ни қийматини (2.6) га қўямиз ва $P=P_1+P_{II}+P_{III}+P_{IV}+P_V$ ни ҳисобга олсак:

$$W=5P_1+4P_{II}+3P_{III}+2P_{IV}+P_5-6(P_1+P_{II}+P_{III}+P_{IV}+P_V)+6n+q$$

Соддалаштириш натижасида фазовий кинематик занжирлар учун **Сомов-Малишев формуласи келиб чиқади:**

$$W=6n-5P_V-4P_{IV}-3P_{III}-2P_{II}-P_1+q \quad (2.10)$$

бу ерда, n — ҳаракатланувчи бўғинлар сони;

P_i — i -синф кинематик жуфтлар сони;

q — кинематик занжирда ортиқча боғланишлар сони.

Сомов-Малишев формуласини очиқ ва ёпиқ фазовий кинематик занжирлар учун қўллаш мумкин.

2.6-шаклда келтирилган кинематик занжирларни эркинлик даражаларини, ортиқча боғланиши йўқ деб ҳисоблаб ($q=0$), аниқлайлик:

a) Очиқ кинематик занжир учун (2.6-шакл, а)

$$n=4, P_V=2, P_{IV}=1, P_{III}=1, P_{II}=0, P_1=0$$

$$W=24-10-4-3=7;$$

б) ёпиқ кинематик занжир учун (2.5 шакл, б)

$$n=3, P_v=2, P_{IV}=1, P_{III}=1, P_{II}=0, P_I=0$$

$$W=18-10-4-3=1$$

Шундай қилиб, Гохман-Озол ва Сомов-Малишев тузилиш формулалари орқали аниқланган эркинлик даражаларининг натижалари бир хилдир.

Аммо амалда, тарихий анъаналарга қараб, кўпроқ Сомов-Малишевнинг формуласи қўлланади. Гохман-Озол формуласи механизмларнинг тузилишига бағишлиланган назарий ишларда кўпроқ қўлланилади.

2.7. ТЕКИС КИНЕМАТИК ЗАНЖИРЛАР УЧУН П.Л.ЧЕБИШЕВНИНГ ТУЗИЛИШ ФОРМУЛАСИ

Гохман-Озолнинг текис занжирлар варианти формуласидан фойдаланамиз:

$$W=2P_{IV}+P_v-3k+q$$

(2.9) ифодага $k=P-\eta=P_{IV}+P_v-n$ қўйисак,

$$W=2P_{IV}+P_v-3p+3n+q=3n-2P_v-P_{IV}+q$$

келиб чиқади ва бу ифода академик **П.Л.Чебишевнинг тузилиш формуласи, деб аталади:**

$$W=3n-2P_v-P_{IV}+q \quad (2.11)$$

бу ерда, n — ҳаракатланувчи бўгинилар сони;

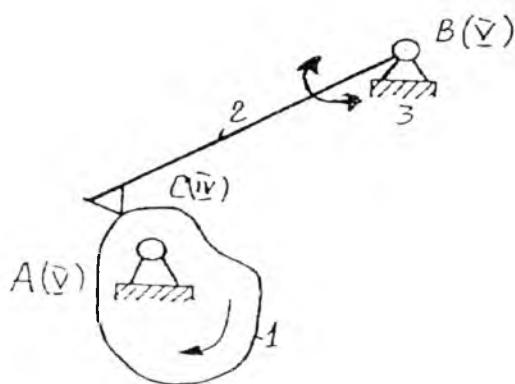
P_{IV}, P_v — IV ва V синиф кинематик жуфтлар сони;

q — текис механизмда ортиқча боғланишлар сони.

Юқоридағи (2.11) формула амалда кенг қўлланилади. Буни қуйидаги мисолларда кўриб чиқайлик. Механизмлар юқори аниқ тайёрланган, деб ҳисоблаймиз ва $q=0$.

1-мисол. Учи ўтқир тебраима ҳаракатланадиган турткичли муниумчали механизмнинг эркинлик даражаси аниқлансин (2.7-шакл).

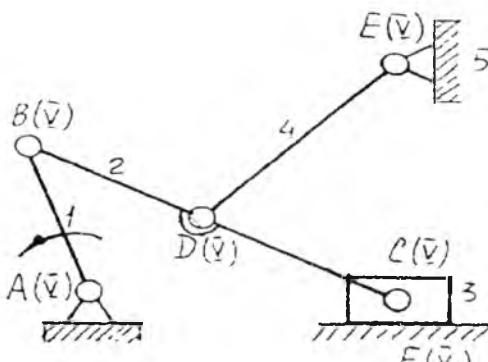
Механизмда ҳаракатланувчи бўгинилар сони $n=2$, IV ва V синиф кинематик жуфтлар сони $P_v=2, P_{IV}=1$. Механизмнинг эркинлик даражаси: $W=3n-2P_v-P_{IV}=32-22-1=1$.

2.7-шакл. Муштумчали механизм.

Ҳисоблаш натижаси механизмнинг ҳолатини аниқлаш учун битта умумлашган координатани, масалан, муштумчали айланиш бурчагининг берилиши етарлилигини күрсатади (механизмни ҳаракатга келтириш учун битта юритгич стади).

2 мисол. Ричагли системанинг эркин даражаси аниқланын (2.8-шакл).

2.8-шакл. Текис ричаглы кинематик занжир.

Занжирда $n=4$, $P_v=6$, $P_{IV}=0$ эркинлик даражаси
 $W=3_n - 2P_v - P_{IV} = 3 \cdot 4 - 2 \cdot 6 - 6 = 0$

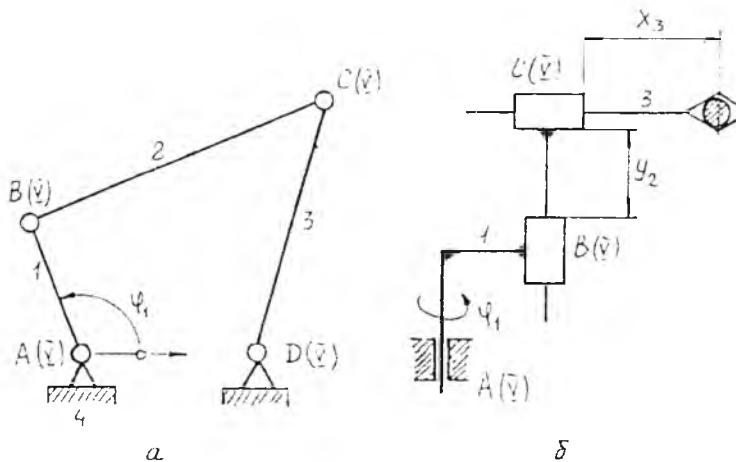
Натижа күрилаётган кинематик занжир ферма, янынг бүғинлари нисбий ҳаракат қилаолмаслигини күрсатади.

2.8. МЕХАНИЗМНИ ЯНГИЧА АНИҚЛАШ

Кинематик занжирлар билан танишилгандан сүнг, механизм тушунчасига яна қайтишга түрі келади, чунки механизмларни кинематик занжирларнинг хусусий холи деб қараши мүмкін.

Битта бүгінниң құзғалмас бүлган очиқ ёки ёпиқ кинематик занжирлар механизм бүлиши мүмкін. 2.9-шаклда шарнирли түрт бүгінли текис ва фазовий манипулятор механизмлар күрсатилған.

Механизмларнинг схемаларыда умумлашган координаталар сони күрсатилған. Масалан, әркінлик даражаси бир бүлган түрт шарнирли механизмнинг умумлашган координатаны — φ_1 бурчагини, әркінлик даражаси уч бүлган манипуляторда эса учта умумлашган координаталарни — φ_1 , Y_2 , X_3 берілиши етарлидір.

2.9-шакл. Механизмларнинг түзилиш схемалари:
а — түрт шарнирли механизмни; б — манипуляторни.

ІОқоридаги мұлоҳазалар асосида механизмни янгича таърифлаш мүмкін.

Битта құзғалмас бүгінли, таянчли ва әркінлик даражаси сони умумлашган координаталар сонига теңг бүлган кинема-

тик занжир механизм, деб аталади. Бу таъриф инглиз олими Релога тегишилдири.

Механизмларда бошлангич, киравчи ва чиқувчи бўғинлар бор.

Умумлашган координата белгиланган бўғин **бошлангич бўғин**, деб аталади. Тўрт шарнирли механизmdа (2.9a-шакл), бошлангич бўғин битта, биринчи бўғиндир. Манипуляторда (2.9б-шакл) эса улар учта — биринчи, иккинчи ва учинчи бўғинлардир.

Ташқаридан ҳаракат олувчи бўғинлар, масалан, электр юритувчидан **киравчи**, механизmdа ўзgartирилган ҳаракатларни олувчи бўғинлар эса **чиқувчи бўғинлар**, деб аталади. 2.9-шаклда тасвирланган механизmlарда бошлангич ва киравчи бўғинлар бир хилдир.

2.9. КИНЕМАТИК ЗАНЖИРЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИДА ОРТИҚЧА БОҒЛАНИШЛАР

Ёпиқ кинематик занжирларда тузилишли ёки контурли ортиқча **боғланишлар** ҳосил бўлади.

Кинематик жуфтларнинг занжир бўғинларига қўйган умумий боғланишлари ортиқча боғланиши ҳосил бўлишига асосий сабабдир. Буни тўрт бўғинли шарнирли механизm мисолида тушунтирамиз. (2.9a-шакл). Механизm текис бўлгани учун унинг бўғинлари бир ёки параллел текисликларда ҳаракатланиши керак. Механизm бўғинлари икки параллел текисликлар орасида қисилгандек, фақат текисликларда ҳаракат қилиши лозим.

Шундай қилиб, умумий боғланишлар ҳамма бўғинларни бор боғланишларига қўшимча равишда учта ҳаракатларини чеклади. Бундай ҳолда механизm бўғинлари текис ҳаракат қилиши учун кинематик жуфтларнинг ўқлари ўзаро параллел бўлиши керак. Бу талаб деталларни синчиклаб юқори аниқликда тайёрлашни тақозо қиласди, акс ҳолда кинематик жуфтларни ўқлари қийшайиб, механизm бўғинларини деформациясиз ва зўриқишларсиз йифиш мумкин бўлмайди. Мажбуран катта кучлар билан бўғинларни йиғиши натижасида айлангич ва чайқалгич эгилади, шатун эса буралади. Ортиқча боғланишларни тўлиқ ёки ҳеч бўлмаганда қисман йўқотиш зарур. Ортиқча боғланишли меҳа-

низмлар статик аниқ бўлмагани учун кинематик жуфтлардаги реакция кучларини статика тенгламалари орқали аниқлаб бўлмайди. Масалани ҳал қилиш учун сони ортиқча боғланишлар сонига тенг қўшимча деформация тенгламаларидан фойдаланиш керак. Шундай қилиб ортиқча боғланишлар заарлидир, улар механизмларни тайёрлашни ва ишлатишни қийинлаштириб, ишончлилигини пасайтиради. Ортиқча боғланишлари йўқотилган механизмлар статик аниқ системалар бўлгани учун уларни тайёрлашда юқори даражадаги аниқлик талаб қилинмайди. Бундай механизмларни йиғиш осон бўлиб, фойдали иш коэффициенти ва сийилишга чидамлилиги юқори бўлади. **Ортиқча боғланишлари тўлиқ йўқотилган механизмлар оптимал тузилишдаги механизмлар, деб аталади.** Механизми ёпиқ контурларини зўриқишиларсиз йиғиш оптимал тузилишнинг асосий ташқи белгиси ҳисобланади.

2.10. МЕХАНИЗМЛАРДА ОРТИҚЧА БОҒЛANIШLARНИ АНИҚЛАШ

Механизмларни лойиҳалиша улар таркибидаги ортиқча боғланишлар сони, турлари ва контурлар бўйлаб тақсимланиши зарурдир.

Ортиқча боғланишларни бир неча усувларда аниқлаш мумкин, аммо бизни уларниңг қўйидагилари қизиқтиради:

- 1) Ортиқча боғланишларни тузилиш формулалари орқали аниқлаш;
- 2) Ортиқча боғланишларни йиғиш ва кесиб ўтиш мезони орқали аниқлаш;
- 3) Ортиқча боғланишларни ҳаракатланувчанликнинг таҳлили орқали аниқлаш.

2.10.1. Ортиқча боғланишларни тузилиш формулалари орқали аниқлаш

Тузилиш формулалари механизмларни эркинлик даражасини аниқлаш учун қўлланади, аммо улардан тесскари бўлган масалани, яъни ортиқча боғланишларни

аниқлашда фойдаланиш мүмкін. Бунинг учун дастрлаб қандайдир йўл билан, масалан, механизмни фикран ҳаралтлантириб ёки чизмада турли кетма-кет ҳолатларни чишиб, эркинлик даражаси аниқланади, сўнгра тузилиш формуласидан ортиқча боғланиш топилади.

Текис механизмларни таҳлил қилганда, аввало, ортиқча боғланишни текис схемадан (2.9 ва 2.11 ифодалари) аниқлаш керак, сўнгра механизмни тайёрлашда ва йиғинша қўйилган хатолар натижасида кинематик жуфтларни ўқлари қийшайиб, механизмни фазовий, деб тасаввур қилиб, таҳлилни фазовий механизмларнинг тузилиш формулалари орқали давом эттириш зарур (2.6 ва 2.10 ифодалар).

Ортиқча боғланишни аниқлаш учун бир неча мисолларни кўриб чиқамиз.

1-мисол. Иккиласмчи параллелограм механизмидаги (2.10-шакл) ортиқча боғланишлар сони аниқлансин.

$$\text{Механизмда } W=1, n=4, P_v=6, P_{IV}=0.$$

а) Чебишев формуласидан (2.11) механизмни текис деб қабул қилиб, ортиқча боғланишини аниқлаймиз.

$$W=3n-2P_v-P_{IV}+q.$$

Бундан,

$$q=W-3n+2P_v+P_{IV}=1-3\cdot4+2\cdot6=1-12+12=1$$

ЕF шатун ортиқча боғланишни киритади. Механизм

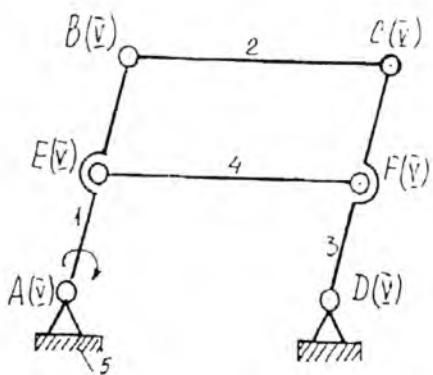
$$AB=CD, AE=DF, AD=EF=BC$$

шарти бажарилгандагина ҳаракат қила олади.

Бу шарт бажарилмаса механизм эркинлиги ноль бўлган формага айланади (2.11-шакл).

Ортиқча боғланишни йўқотиш учун ЕР шатунни ташлаб юбориш керак ва шунда система эркинлик даражаси бир бўлган тўрт шарнирли механизмга айланади.

б) Тўрт шарнирли механизмни (2.9-шакл) фазовий, деб фараз қилиб, Сомов-Малишев формуласидан ортиқча боғланишини аниқлаймиз.

2.10-шакл. Параллелограм механизми.

$$W = 6n - 5P_v - 4P_{IV} - 3P_{III} - 2P_{II} - P_I + q$$

Бундан, $q = W - 6n + 5P_v + 4P_{IV} + 3P_{III} + 2P_{II} + P_I$
формулага $n=3$, $P_v=4$, $W=1$ кийматларини қўйсак
 $q=1-6\cdot3+5\cdot4=1-18+20=3$

Шундай қилиб, тўрт шарнирли механизмда учта ортиқча боғланиш бўлиб, у ноаниқ бажарилганда салбий оқибатларга олиб келади.

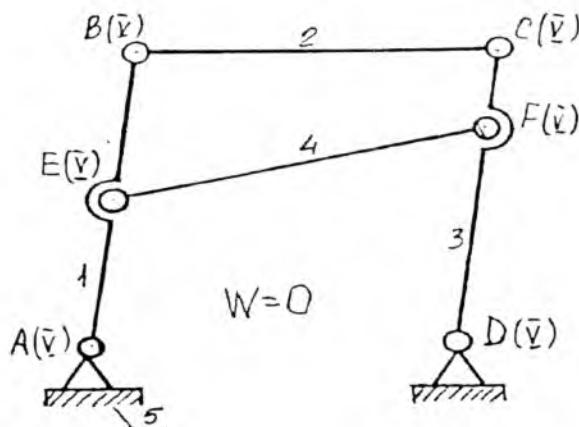
2-мисол. Ролик бўлган турткичли текис муштумчали механизмдаги ортиқча боғланишлар сони аниқлансин (2.12-шакл).

а) Текис механизмни эркинлик даражаси $W=1$ деб Чебишев формуласидан ортиқча боғланишлар сонини аниқлаймиз.

$$q = W - 3n + 2P_v + P_{IV} = 1 - 3 \cdot 3 + 2 \cdot 3 + 1 = 1 - 9 + 6 + 1 = -1$$

Аниқланган манфий ортиқча боғланишни **ортиқча ҳаракатланувчанлик**, деб тушунилиши керак. Муштумчали механизимда битта қўшимча ишқаланиш кучи билан айланувчи роликнинг қўшимча ҳаракатланувчанлиги бордир. Бу **маҳаллий ҳаракатланувчанлик**, деб аталади.

Демак, муштумчали механизм иккита, асосий ва маҳаллий эркинлик даражасига ($W=2$) эга бўлиши керак. Агарда ролик доира шаклида бўлмаса, уни юритувчи орқали ҳаракатлантиришга тўғри келади.

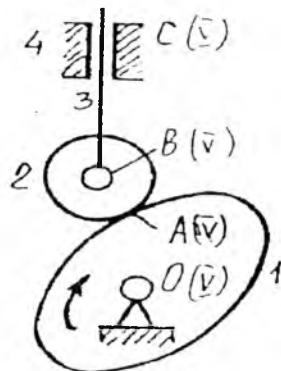

2.11-шакл. Ферма.

б) Механизмни фазовий, деб тасаввур қилиб, Сомов-Малишев формуласидан муштумчали механизмни ортиқча боғланишларини аниқлаймиз.

$$(W=2, n=3, P_v=1)$$

$$q=W-6n+5P_v-4P_{IV}=2-6\cdot 3+5\cdot 3+4\cdot 1=2-18+15+4=3$$

2.12-шакл. Муштумчали механизм.

Ортиқча боғланиш учга тенг. Шунингдек, бу натижани, Гохман-Озол формуласи орқали олиш мүмкін. Бунда тала-

балар (2.6) ва (2.9) формулалари орқали ҳисобларни бажариб, шахсан ўзлари иқрор бўлишлари мумкин.

Бу усулда ортиқча боғланишдан ташқари ҳеч қандай ахботлар олинмайди. Бу эса усулнинг камчилиги ҳисобланади.

2.10.2. Ортиқча боғланишни йиғиш мезонлари орқали аниқлаш

Бу усул механизмни йиғиш жараёнини таҳдил қилишни тақозо қиласди.

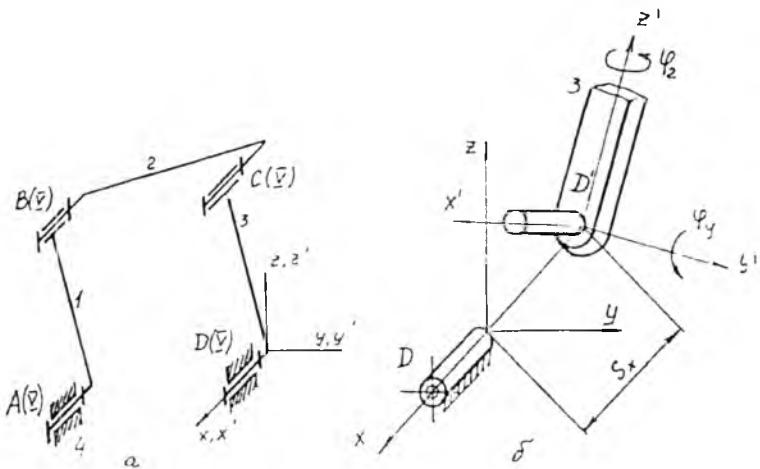
Бунда йиғиладиган охирги кинематик жуфтга асосий эътиборни бериш зарур. Йиғиш жараёнида жуфт бўғинларни учта координата ўқларига нисбатан чизиқли яқинлашиши ва ўқлар атрофида айланнишига даққатни жалб қилиш керак. Агарда бўғинларнинг яқинлашишида ҳаракат фақат бўғинларнинг деформацияси ҳисобига амалга ошса, механизmdа ўнча ортиқча боғланиш борлигини кўрсатади.

Мисол тариқасида тўрт шарнирли механизмни йиғиш жараёнини кўрамиз (2.13-шакл).

2.13 а- шаклда йиғилган механизм кўрсатилган. Фараз қилайлик, охирги бўлиб D айланма кинематик жуфт йиғилсин. D шарнир марказидан бир-бирига мос $DXUZ$ ва $DX^1U^1Z^1$ координаталарини ўтказамиз. Улардан бири $DXUZ$ қўзгалмас бўғин билан, иккинчиси $DX^1U^1Z^1$ ҳаракатланувчи З чайқалгич билан боғланган бўлсин. D шарнирни йиғиш учун иккита координаталар системаси устма-уст тушиши керак.

2.13 б-шаклда механизмни йиғишни якунловчи босқичи – D кинематик жуфтни таянч билан туташиши кўрсатилган. Буни бажариш учун DX ва D^1X^1 координата ўқлари D^1 нуқтада кесишгунча З бўғинни ҳаракатлантириш, яъни $ABC\bar{D}^1$ очик кинематик занжирни силжитиш керак бўлади.

Ташқи куч таъсирида бўғинларнинг деформацияси ҳисобига З бўғинни D^1U^1 ва D^1Z^1 ўқлари, атрофида ϕ_y ва ϕ_z бурчакларига буриб, $DXUZ$ ва $D^1X^1U^1Z^1$ координата системалари бир-бирига мос бўлгунча DX ўқи бўйлаб S_x масофага силжитилади. Тўрт шарнирли $ABC\bar{D}$ контурда иккита бурчак ϕ_y , ϕ_z ва битта чизиқли S_x силжишларни чекловчи учта ортиқча боғланишлар бор, деган холосага келамиз.

2.13-шакл. Йиғиши мезопи орқали ортиқча боғланишини аниқлаш.

Юқоридаги усулдан ташқари ортиқча боғланишларни аниқлаш учун кинематик занжир бўғинининг teng бўлган икки қисмини бир-бирига мослаштириш усулини қўллаш мумкин. Бу усул йиғиши усулини модификацияси ҳисобланаб, кесиш усули, деб аталади.

Йиғиши усулини қўллашда ортиқча боғланишларнинг сони билан бир қаторда уларнинг турларини ва механизм контури бўйлаб тақсимланишини билиш мумкин.

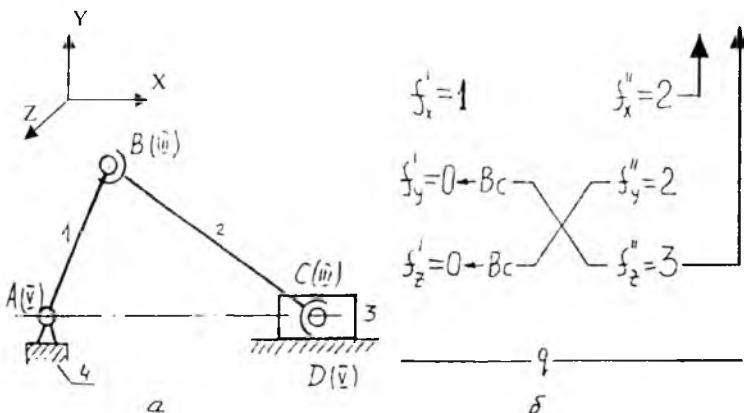
2.10.3. Ҳаракатланишларнинг таҳлили орқали ортиқча боғланишларни аниқлаш

Бу усул кинематик жуфтларнинг ҳаракатланишларининг умумий йигиндисини ҳисоблаш ва таҳлил қилишга асосланган. Усулнинг моҳиятини қўйидаги мисолда кўриб (2.14-шакл) чиқамиз.

Механизмни кинематик жуфтларидаги ҳамма ҳаракатларини арифметик йигиндиси ифодасини ёзамиз.

$$\vec{f} = f_x^I + f_x^{II} + f_y^I + f_y^{II} + f_z^I + f_z^{II} \quad (2.12)$$

бу ерда, f – механизмни кинематик жуфтларини ҳаракатланувчалик йигиндиси;
 f_x^1, f_y^1, f_z^1 – координата ўқларига нисбатан чизиқли (илгариlama) ҳаракатлари йигиндиси;
 $f_x^{II}, f_y^{II}, f_z^{II}$ – координата ўқларига нисбатан бурчак силжишларнинг (айланма ҳаракатларни) йигиндиси.

2.14-шакл. Айлангич-судралгичли механизм.

Текширилаётган механизмда фақат битта судралгични ОХ ўқи бўйлаб илгарилаима ҳаракати бор ва шу сабабли $f_x^1 = 1, f_y^1 = 0, f_z^1 = 0$. Аммо айланма ҳаракатлар етарли миқдорда. Масалан, А, В, С кинематик жуфтларида ОZ ўқи атрофида учта айланма ҳаракат ($f_z^{II} = 3$) бундан ташқари В ва С сферик III синф кинематик жуфтларида ОХ ва ОY ўқлари атрофида айланма ҳаракатлар ($f_x^{II} = 2, f_y^{II} = 2$) содир бўлиши мумкин.

Шундай қилиб бу механизмда айланма ҳаракатлар сероблилигига қарамасдан чизиқли ҳаракатлар етишмайди $f_x^1 = 0, f_y^1 = 0$. Етишмайдиган чизиқли ҳаракатлар айланма ҳаракатлар билан қопланади. Чизиқли силжишин унинг ҳаракат чизигига тик бўлган ўқ атрофида бурчакли силжиш (айланниш) билан алмаштириш мумкин. Ҳаракатларни қайта тақсимланиш схемаси 2.14. б-шаклда келтирилган. Бурчак ҳаракатланувчанилиги $f_z^{II} = 3$ қуидагича фойдалани-

кин. Ўзгартырилиш натижасида механизмда (2.16-шакл) кинематик жуфтлар қўйидагича бўлади: A(V), B(I), C(V).

Бундай механизмда ортиқча боғланиш бўлмайди.

$$q = 1 - 6n + 5P_v + 4P_{IV} + P_I = 1 - 6 \cdot 2 + 5 \cdot 2 + 1 = 0$$

Кинематик жуфтлар синфини пасайтиришнинг бошқа усули енгиллаштирувчи занжирлар, деб аталувчи кинематик бирикмаларни қўллашдир.

2.12. IV СИНФ ОЛИЙ КИНЕМАТИК ЖУФТЛАРНИ V СИНФ ҚУЙИ ЖУФТЛАРГА АЛМАШТИРИШ

Текис механизмлар тузилиши ёки кинематикасини таҳлилида олий кинематик жуфтларни фақат қуий жуфтлар бўлган кинематик занжир билан алмаштириш зарурати туфилади.

Ҳар бир IV синф кинематик жуфт текисликда манфий ҳаракатланувчанлик деб қаралувчи битта боғланиш шартини қўяди. Алмаштириладиган қуий жуфтли занжирнинг ҳаракатланувчанлиги ҳам минус бирга тенг бўлиши керак. Алмаштириладиган занжирда n та ҳаракатланувчан бўғинлар ва B (V) синф қуий кинематик жуфтлар бўлсин. Буларни Чебишевнинг тузилиш формуласига қўйиб қуийдаги натижани оламиз:

$$-1 = 3n - 2P_v \quad (2.14)$$

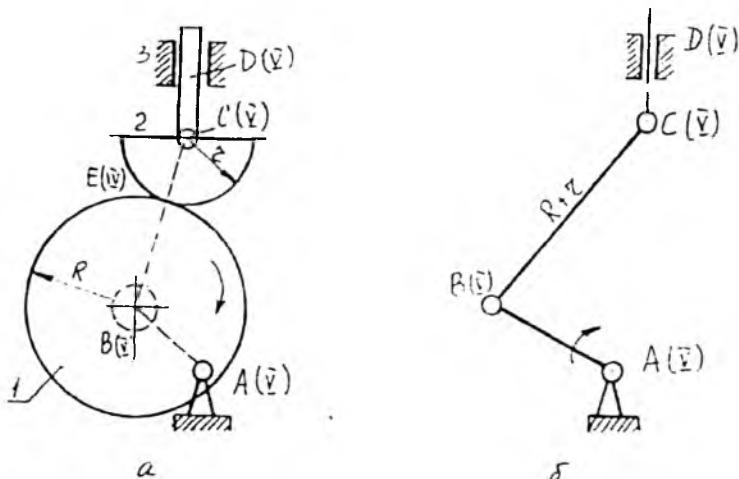
(2.14) шарти $n=1$, $P_v=2$ бўлганда қаноатлантирилади, яъни изланаётган элемент битта бўғин ва иккита V синф кинематик жуфтлардан иборат бўлиши керак. Бу элемент текис минус – монада, деб аталади.

Муштумчаси радиуси R доиравий эксанцентрикдан, турткичи эса г радиусли қўзиқоринсизмон қисмдан иборат механизмни кўрайлил (2.17 а-шакл). E(IV) олий кинематик жуфтни – айланаларнинг B ва C марказлари оралиғида жойлашган иккита қуий кинематик жуфтлардан – B(V) ва C(V) иборат минус монада билан алмаштирамиз. 2.17 б-шаклда алмаштирилган айлангич-судралгичли механизм кўрсатилган.

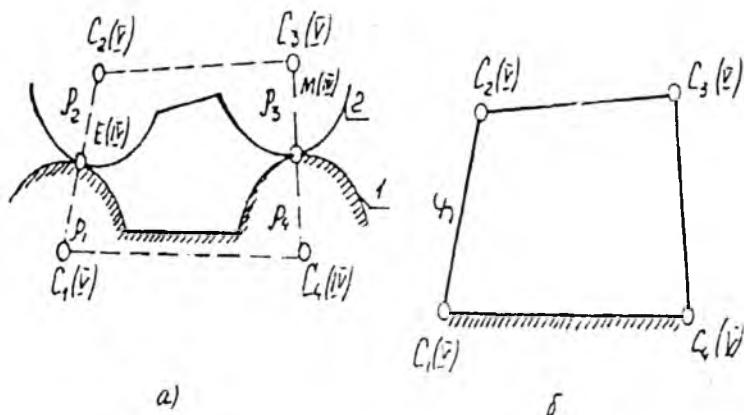
Нуқта билан боғланувчи IV синфли жуфтни кўриб чиқамиз. Юқоридагидек олий жуфтни битта бўғин иккита қуий V синфли жуфтлар билан алмаштирамиз.

Алмаштириш натижасида фақат V синф айланма жуфтлардан иборат C_1, C_2, C_3, C_4 , тўрт бўғинли кинематик занжир

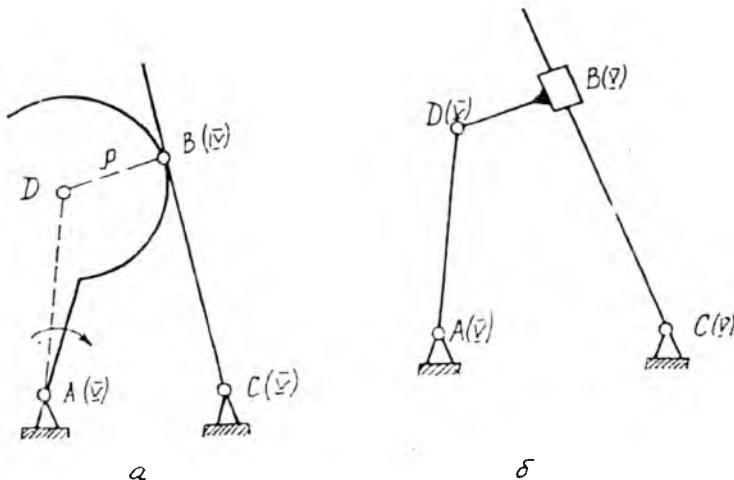
хосил бўлди. Алмаштирилган занжирда бўғинларнинг узунликлари ўзгарувчандир, чунки $C_1C_2=\rho_1+\rho_2$; $C_3C_4=\rho_3+\rho_4$, бу ерда, ρ_1 — 1 ва 2 бўғинларнинг ҳолатига боғлиқ бўлган жуфт элементини эгрилик радиуси.

2.17-шакл. Олий жуфтни қуйиси билан алмаштириш:
(а — муштумчали механизм; б — алмаштирувчи механизим).

2.18-шакл. Нуқтали жуфтларни қуи жуфтли занжир билан алмаштириш.

2.19-шакл. Олий жуфтни қуйисига алмаштириш:
(а — олий жуфтли механизим; б — алмаштирувчи механизим).

Агар олий жуфтнинг бўгинларидан бири тўғри чизиқли бўлса, унинг тугашиш нуқтасидан ўтказилган эгрилик радиуси чексиз бўлади. Бундай ҳолда айланма жуфт эгри чизиқли профилнинг эгрилик радиуси марказида жойлашса, бошқаси илгариланма жуфтликка айланади (2.19-шакл).

2.13. МЕХАНИЗМНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА КИНЕМАТИК СХЕМАСИ

Тузилиш ва кинематик схемалар шартли белгилар асосидаги чизмадир.

Тузилиш схемаларида механизмни қандай тузилганлиги кўрсатилса, кинематик схемаларда кинематик ва куч таъсирида ҳисоблар бажариш учун қўшимча параметрлар берилади.

Тузилиш схемаларини чизишда бўгинларнинг ўлчамлари аҳамиятга эга бўлмайди ва назарга олинмайди. Баъзida тузилиш схемаларида ҳамма олий жуфтлар қўйилари билан алмаштирилади.

Кинематик схема тузилиш схемасига ўхшаш механизм ҳақидаги ҳамма тафсилотларга эга бўлиб, бўгинларнинг

ўлчамларига ва шаклларига эътибор берилиб, аниқ масштабда чизилади.

Кинематик схемада кинематик ва куч таъсирида таҳлил қилиш учун зарур бўлган ўлчамлар қўйилади. Кўпинча механизмнинг кинематик схемаси тузилиш схемаси вазифасини бажарганлиги учун алоҳида чизилмайди.

2.14. «КИНЕМАТИК ЗАНЖИРЛАР НАЗАРИЯСИ» БОБИ БЎЙИЧА ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ ТЕСТЛАРИ ВА САВОЛЛАР

1. «Кинематик занжир деб системага айтилади» иборасини сўзлар билан тўлдиринг.

Жавоблар:

- 1)... Мураккаб кинематик жуфтлар;
- 2) ... Олий ва қўйи кинематик жуфтлар;
- 3) ... Ихтиёрий болгандан бўгинлар;
- 4) ... Кинематик жуфтлар ҳосил қилувчи бўгинлар;
- 5)... Кинематик жуфтлар ҳосил қилмайдиган бўгинлар.

2. Очиқ кинематик занжирни эркинлик даражаси сони нечага teng?

Жавоблар:

- 1) Занжирнинг жуфтларини боғланиш шартлари йигиндисига;
- 2) Занжирнинг ҳамма жуфтларини эркинлик даражалири йигиндисига;
- 3) Нолга;
- 4) Хисоблаб бўлмайди;
- 5) Ҳаракатланувчи бўгинлар сонига.

3. Очиқ кинематик занжирда кинематик жуфтлар сони нечага teng?

Жавоблар:

- 1) Ўзгарувчан контурлар сонига;
- 2) Занжирнинг боғланиш шартлари сонларини йигиндисига;
- 3) Ҳаракатланувчи бўгинларнинг сонларига;
- 4) Нолга;
- 5) Хисоблаб бўлмайди.

4. Гоҳман-Озолни тузилиш формуласи $W=f \cdot 6k + q$ да тартиби билан f, k ва q ларнинг маъноларини кўрсатинг.

Жавоблар:

- 1) Бөгланишлар шарти сони;
- 2) Кинематик жуфтларни синфи;
- 3) Эркинлик даражаси сони;
- 4) Ҳаракатланувчи бўғинларнинг сони;
- 5) Ўзгарувчан контурлар сони;
- 6) Ортиқча боғланишлар сони.

5. Сомов-Малишевни тўри ёзилган тузилиш формуласини кўрсатинг.

Жавоблар:

- 1) $W=6n+5P_v+4P_{IV}+3P_{III}+2P_{II}+P_I+q$;
- 2) $W=6n+5P_v+4P_{IV}+3P_{III}+2P_{II}+P_I+q$;
- 3) $W=f \cdot 6n+q$;
- 4) $W=6n-5P_v-4P_{IV}-3P_{III}-2P_{II}-P_I+q$;
- 5) $W=6n-5P_I-4P_{IV}-3P_{III}-2P_{IV}-P_v+q$.

6. Чебишевни тузилиш формуласига $W=3n-2P_v+q$ кирувчи н ва q кетма-кет маъноларини кўрсатинг.

Жавоблар:

- 1) Эркинлик даражаси сони;
- 2) Бөгланишлар шарти сони;
- 3) Ҳаракатланувчи бўғинлар сони;
- 4) Ҳамма бўғинларнинг сони;
- 5) Ортиқча боғланишлар сони.

7. Келтирилган қайси хусусиятлар механизмда ортиқча боғланиш борлигини кўрсатади?

Жавоблар:

- 1) Механизм таркибида олий кинематик жуфтларни борлиги;
- 2) Механизм таркибида қўйи кинематик жуфтларни борлиги;
- 3) Катта қаршилик кучлари борлиги;
- 4) Катта узатувчи қувват;
- 5) Механизмни куч билан йигиши.

8. Ортиқча боғланишни йўқотиш учун механизмни кинематик жуфтлари синфи пасайтирилади. Синфни пасайтириш кандай маънони англатади?

Жавоблар:

- 1) Бөгланишлар шарти сонининг ошиши;
- 2) Эркинлик даражаси сонининг ошиши;
- 3) Олий жуфтларни қўйилари билан алмаштириш;

- 4) Кинематик жуфтларнинг сонини ошириш;
 5) Мураккаб кинематик жуфтлардан фойдаланиш.

9. Механизмларда ортиқча боғланишини баҳолашнинг түгри мөхиятини күрсатынг.

Жавоблар:

- 1) Ортиқча боғланишлар фойдалы ва уларни ошириш керак;
- 2) Ортиқча боғланишлар заарсиз ва улардан ташвишланмаса бўлади;
- 3) Ортиқча боғланишлар заарли ва уларни йўқотиш зарур;
- 4) Ортиқча боғланишлар кам учрайдиган ҳол.

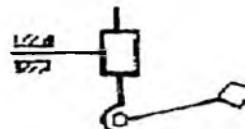
10. Текис механизмларда олий кинематик жуфтларни қандай эквивалент тузилмалар блан алмаштириш мумкин?

Жавоблар:

- 1) Битта бўғин ва иккита қўйи жуфтлар;
- 2) Иккита бўғин ва иккита қўйи жуфтлар;
- 3) Битта бўғин ва битта қўйи жуфт;
- 4) Иккита бўғин ва битта қўйи жуфт;
- 5) Алмаштириш мумкин эмас.

11. Манипулятор механизмининг эркинлик даражаси f аниқлансан (2.20-шакл).

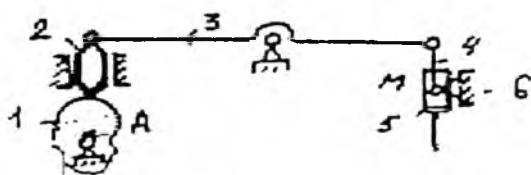
- Жавоблар 1) бир; 2) икки; 3) уч; 4) тўрт; 5) беш; 6) олти.

12. Ортиқча боғланишлар йўқотилган ($q=0$) леб механизмни эркинлик даражасини аниқланг (2.21-шакл).

Жавоблар:

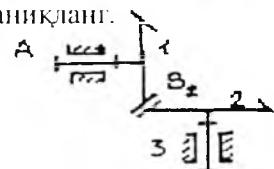
- 1) 0; 2) 1;
- 3) -1; 4) 2;
- 5) -2.

13. Эркинлик даражаси $W=1$ бўлган конуссимон тишли узатмани ортиқча боғланишини аниқланг.

Жавоблар: 1) 0; 2) 1;

- 3) 2; 4) 3;
- 5) 4; 6) 5.

14. Кинематик занжир, деб нимага айтилади?
15. Кинематик занжир турларини күрсатинг.
16. Ёпиқ кинематик занжирларнинг эркинлик даражаси қандай аниқланади?
17. Очиқ кинематик занжирларнинг эркинлик даражаси қандай топилади?
 18. Гохмон-Озол формулалари нималарни англатади?
 19. Сомов-Малишев формуласини келтириб чиқаринг.
 20. П.Л.Чебишев формуласи қандай механизмлар учун қўлланилади?
21. Механизмдаги ортиқча боғланишлар тузилиш формулалари орқали қандай аниқланади?
22. Механизмдаги ортиқча боғланишлар йигиш мезонлари орқали қандай топилади?
23. Ҳаракатланишларнинг тахмини орқали ортиқча боғланишлар қандай аниқланади?
24. Ортиқча боғланишлар қандай йўқотилади?
25. Олий кинематик жуфтлар қандай қилиб қуи кинематик жуфтлар билан алмаштирилади?

3-БОБ. МЕХАНИЗМЛАРНИНГ ТУЗИЛИШ СХЕМАЛАРИ СИНТЕЗИ ВА КЛАССИФИКАЦИЯСИ

3.1. МЕХАНИЗМЛАРНИНГ ТУЗИЛИШ СХЕМАЛАРИ СИНТЕЗИ МАСАЛАЛАРИ

Механизмларнинг тузилиш синтези деганда унинг тузилиш схемасини ишлаб чиқиц, яратиш тушунилади. Бунда қўйилган шартлар асосида механизмнинг тузилиши аниқланади, таянч, кирувчи ва чиқувчи бўғинлар кўрсатилади, бўғинларнинг турлари ва сонлари, кинематик жуфтларнинг синфи ва жойлашиш тартиби, ўзгарувчан контурлар сони белгиланади, ортиқча боғлашишлар аниқланиб, уни йўқотиш чоралари кўрилади.

Механизмни эркинлик даражаси ва бирламчи механизмлар сони, бўғинларнинг нисбий ҳаракат турлари, баъзи бир кинематик жуфтлар сони ва бошқалар синтезнинг берилган ёки кирувчи шартлари ҳисобланishi мумкин.

Тузилиш схемасининг синтези механизмни лойиҳалашда жиддий босқич ҳисобланади, чунки бу босқичда лойиҳалана-диган механизмнинг янгилиги, чидамлилиги, технологик ва иқтисодий самараодорлиги каби кўрсаткичларни аниқловчи асосий шарт-шароитларга замин тайёрланади.

Тузилманинг синтез масаласи кўп вариантилер, чунки тугли тузилишдаги механизмлар қўйилган шартларни қониктириши мумкин. Аммо қулай тузилмани танлаганда фақат механизмнинг тузилиши эмас, балки уни тайёрлаш шартлари ва ишлатилиши назарга олиниши керак.

3.2. МЕХАНИЗМЛАРНИ ҲОСИЛ БЎЛИШ ТАРТИБИ

Механизм ва машиналар назариясида механизмларни ҳосил бўлиши Ассур ва Грюблер номли олимларга тегишли иккита асосий тамойил маълум.

Кинематик занжирларни таҳлил қилиш ва классификацияга ажратиш асосида механизмларга айлангириш Грюблер ғоясиدير.

Л.В.Ассур эса механизмларни синтезида бўғинларнинг статик аниқ гурухларидан фойдаланиш тамоилини қўллади.

Л.В.Ассурнинг бундай ёндашиши қуйи кинематик жуфтли механизмларнинг рационал классификациясини тузишга олиб келди. Кейинчалик Л.В.Ассурнинг ғояси олий кинематик жуфтли механизмлар учун академик И.И.Артоболевский томонидан ривожлантирилди.

Л.В.Ассурнинг ғояси асосида механизм қўйидаги тартибда ҳосил қилинади:

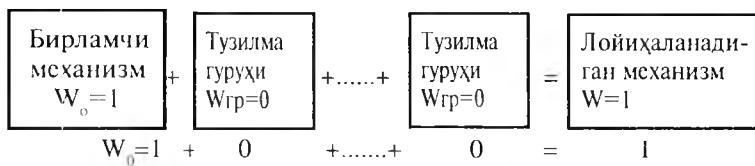
1) механизмларни асоси қилиб оддий икки бўғинли ҳаракатланувчи бўғин ва таянчдан иборат I синф 1- тартибли бирламчи механизм олинади. Лойиҳаланадиган механизмларда бирламчи механизмлар бир нечта бўлиши мумкин ва уларнинг ҳаракатлари йифиндиси синтез қилинаётган механизмнинг Ўзбекинлик даражасига тенг бўлади;

2) бирламчи механизмга унинг боғланадиган бўғинига нисбатан эркинлиги ноль бўлган статик аниқ кинематик занжирларни бириттириш орқали мураккаб механизмлар ҳосил бўлади.

Эркинлик даражаси ноль бўлган кинематик занжирлар тузилма гурухлари деб аталади ва улар ёрдамида турли механизмлар ҳосил бўлади.

Тузилма гурухлари бирламчи механизм билан бир қаторда ўзаро ёки таянчларга боғланиши мумкин.

Механизмларни ҳосил бўлиш жараёнини 3.1-шаклда кўрсатилган тўртбурчакли тузилма бирликларининг шартли йифиндиси тарзида схематик тасвирлаш мумкин.

3.1.-шакл. Механизмнинг ҳосил бўлиш схемаси

Соддалаштиришин учун 3.1-шаклда эркинлик даражаси $W=1$ бўлган битта бирламчи механизм кўрсатилган. Шаклда механизмни эркинлик даражаси бирламчи механизмни ва тузилма

Гурухларини эркинлик даражалари йиғиндисидан иборатлиги берилган. Тузилма гурухлари сони қанча бўлишига қарамай, бирламчи механизмнинг эркинлик даражасига тенг бўлган механизмнинг эркинлик даражасини ўзгартираолмаслик схемадан кўриниб туриди.

3.3. ФАЗОВИЙ ТУЗИЛМА ГУРУХЛАРИНИНГ СИНТЕЗИ

Фазовий механизмларнинг тузилма (структуравий) синтези билан кўн олимлар шуғулланганлар. ММН нинг бу бўлимига И.И.Артоболевский, С.Н.Кожевников, У.А. Жолдасбеков ва уларнинг илмий мактаблари катта ҳисса қўшдилар. Аммо фазовий механизмлар мураккаб бўлгани учун улар синтезининг умумий масалалари ҳозиргacha етарли даражада ишлаб чиқилмаган.

Ортиқча боғланиши бўлмаган фазовий механизмларнинг тузилма гурухларини бирламчи механизмга қўшиш масаласини кўриб чиқайлик.

Маълумки, тузилма гурухлари эркинлик даражаси $W_{ip} = 0$ бўлган кинематик занжирлардир. Улар таянчга бириктирилганда статик аниқ фермага айланади. Фазовий гурухларнинг тузилма формулаларини Сомов-Малишев ифодасини (2.10), $q=0$ деб, нолга тенглаштириш орқали келтириб чиқариш мумкин:

$$6n - 5P_v - 4P_w - 3P_m - 2P_u - P_i = 0 \quad (3.1)$$

Текис гурухларнинг (текисликда ҳаракат қилувчи) тузилиш формулаларини П.Л.Чебишев ифодасидан (2.11) аниқлаш мумкин.

$$3n - 2P_v - P_w = 0 \quad (3.2)$$

Гурухлардаги ўзгарувчан контурлар сонини олдиндан билиш зарур бўлганда Гохман-Озолнинг (2.4) формуласидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу ифода фазовий механизмлар учун:

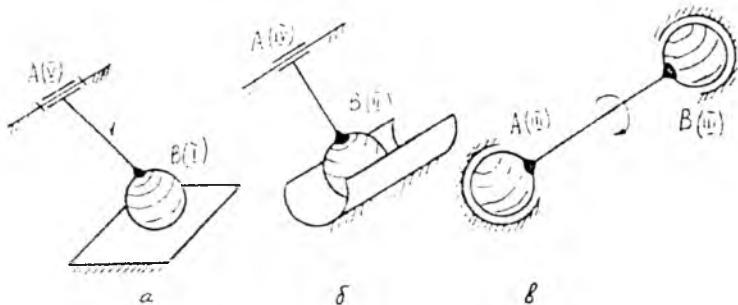
$$5P_i + 4P_u + 3P_m + 2P_w + P_v - 6k = 0$$

Текис механизмлар учун:

$$2P_w + P_v - 3k = 0$$

шаклларида бўлади.

Битта бўғин ва иккита кинематик жуфтлардан иборат оддий фазовий тузилма монада деб аталади. **Фазовий монадаларни учта модификацияси** мавжудdir ва улар (3.1) ифодасини оддий ечимидан келиб чиқади. Бўғинлар сони $n=1$, кинематик жуфтлар сони $P_1=1$ ва $P_V=1$ бўлганда биринчи (3.2a-шакл), $n=1$, $P_{II}=1$, $P_{IV}=1$ бўлганда иккинчи (3.2b-шакл), $n=1$, $P_{III}=2$ бўлганда учинчи (3.2v-шакл), модификациялари ҳосил бўлади.

3.2-шакл. Фазовий монадалар ($W=0$).

Учинчи монадада стрелка билан кўрсатилган маҳаллий қўзгалувчанлик бор.

Фазовий монадалардан кинематик жуфтларни боғланиш шартини ўзгартирмасдан кетма-кет тегишили эквивалент тузилмалар билан алмаштириш орқали жуда кўп фазовий тузилма гурухларини олиш мумкин. Кинематик жуфтларни алмаштириш масалалари билан юқорида танишдик.

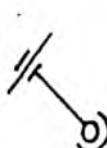
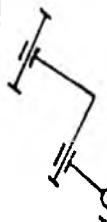
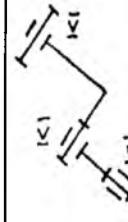
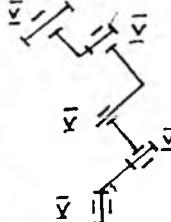
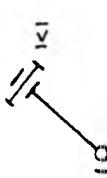
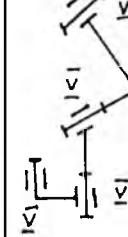
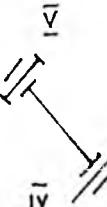
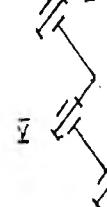
Кинематик жуфтни эквивалент тузилмаси мафий ҳаракатланувчан кинематик боғланмадир. Ҳар бир манфий ҳаракатланувчанлик битта боғланиш шартини билдиради.

Боғланиш шарти $S=1$, $S=2$ ва $S=3$ бўлган кинематик жуфтларни алмаштирадиган С.Н. Кожевников таклиф қилинган баззи бир кинематик бирикмаларни тузилиш схемалари 3.1-жадвалда келтирилган.

Гурухнинг номи бирикмадаги бўғинлар сонини билдиrsa, «минус» сўзи занжирни манфий ҳаракатланувчанлигини кўрсатади. Масалан, **минус - монадада** (биринчи устун, биринчи сатр) $n=1$, $P_{IV}=1$, $P_{III}=1$, унинг эркинлик даражаси:

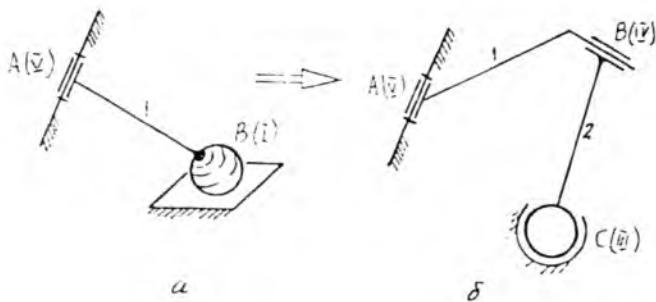
Эквивалент тузилмалар

3. I-жадвал

Боғланиш шартини сони	Минус-монада	Минус-диада	Минус-триада	Минус - тетрада
$S=1$				
$S=2$				
$S=3$				

Минус битта боғланиш шартини ($S=1$) киритади деган маънони билдиради. Демак, минус-монада I синф кинематик жуфтни алмаштириши мумкин.

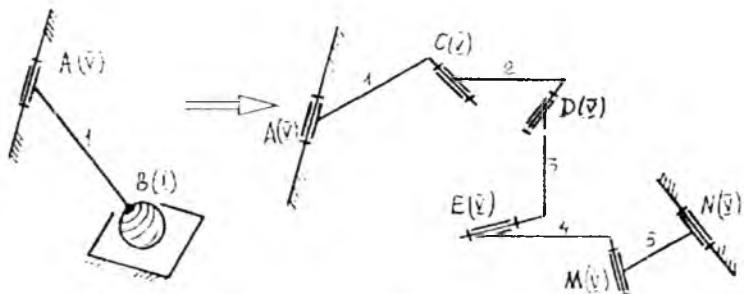
3.2а-шаклда тасвириланган монадани ўзгартиралийк. Бунинг учун $B(I)$ кинематик жуфтни минус-монада билан алмаштирамиз (3.3б-шакл). Натижада икки бўғин ва учта $A(V)$, $B(IV)$, $C(III)$ кинематик жуфтлардан иборат **диада** деб аталувчи янги тузилма бирлиги ҳосил бўлади (3.3б-шакл). Диаданинг эркинлик даражаси нолга тенг.

3.3-шакл. Монадани фазовий диадага айлантириш.

Агар ушбу монаданинг $B(I)$ кинематик жуфтини $S=1$ бўлган **минус-тетрада** билан алмаштирилса, тамоман бошқача, бешта бўғинли ва V синф олтига кинематик жуфтлардан иборат тузилма гуруҳи ҳосил бўлади (3.4-шакл). Бу гурухни эркинлик даражаси нолга тенгdir.

С.Н. Кожевниковнинг кўриб чиқилган усули орқали тузилмалар гурухини очик қаторларидан ташқари ўзгарувчан контурли занжирлар тармоқларини ҳам ҳосил қилиш мумкин.

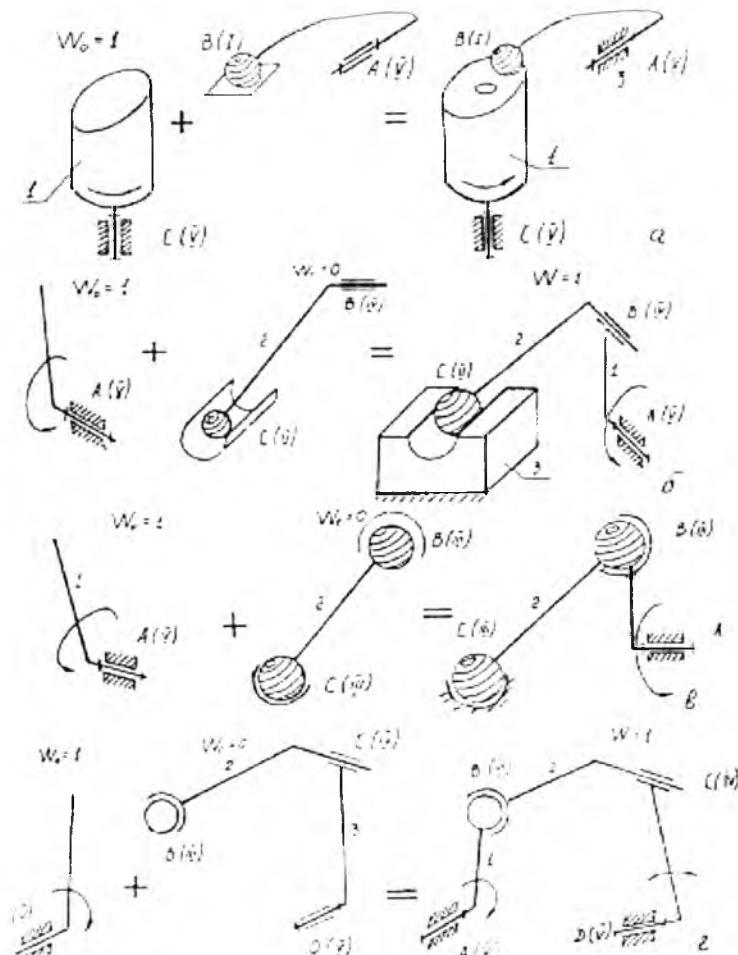
3.4-шакл. Монадани бешта бўғинли айланма жуфтлик тузилма гуруҳига айлантириши.

Фазовий механизмларнинг синтези

Механизмлар синтези Ассур алгоритми асосида бажарилади. Механизмни ҳосил қилиш учун бирламчи механизmlарга тузилма гурухларини қўшиш керак.

Бирламчи механизмнинг бошлангич бўғини асосан таянчга V ва бъязида IV синф кинематик жуфтлар билан боғланган, чунки бошқа ҳолларда юритмадан бўғинга ҳаракатни узатиш қийинлашади.

Бирламчи механизмга монада ёки бошқа тузилмалар гурӯхини бириктириш билан турли фазовий механизмларни

3.5-шакл. Фазовий механизмларни ҳосил булишига мисоллар.

олиш мумкин. Фазовий механизмларнинг ҳосил бўлишини бир неча мисолларда кўриб чиқамиз.

1-мисол. 3.2 а-шаклда кўрсатилган монадани $A(V)$ кинематик жуфтини таянчга ва $B(I)$ кинематик жуфтини фазовий муштумча шаклидаги бошлангич бўғинга тугаштирилса, тебранма турткичли муштумчали механизм ҳосил бўлади (3.5 а-шакл).

2-мисол. 3.2 б,в-шаклларда кўрсатилган монадаларнинг B кинематик жуфтини бирламчи механизмнинг бошлангич бўғинига, C кинематик жуфтини таянчга бириктирилса, уч бўғинли фазовий ричагли механизмлар ҳосил бўлади (3.5 б,в-шакллар). Бундай механизм ҳаракатни ўзгартирмаслиги сабабли шаклан механизм ҳисобланади. Унинг шатуни махаллий ҳаракатланувчанликга эга.

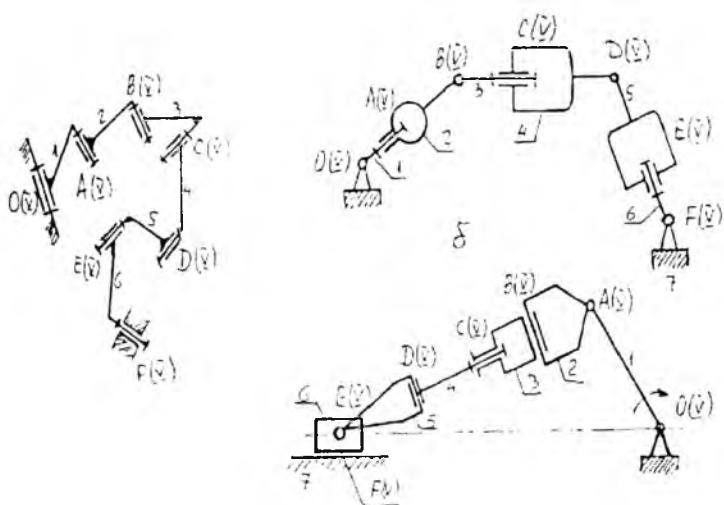
3-мисол. 3.3 б-шаклда кўрсатилган фазовий диадани $B(III)$ кинематик жуфти бирламчи механизмнинг бошлангич бўғинига, $D(V)$ кинематик жуфти таянчга боғланса, тўрт бўғинли фазовий айлангич-чайқалгичли механизм ҳосил бўлади (3.5 г-шакл).

3.5-шаклдаги схемаларда синтез жараёни шартли белгилар асосида кўрсатилган. Мусбат белгиси тузилма гуруҳларини бирламчи механизм ва таянчга боғланишини кўрсатса, баробар белгиси ҳосил бўлган механизмнинг схемасини билдиради.

4-мисол. Бирламчи механизмга I синф кинематик жуфтлар билан боғланган 5 бўғинли тузилма гуруҳи бириктирилса, фазовий етти бўғинли ричагли механизм ҳосил бўлади (3.6а-шакл). Бошлангич бўғин таянч ва 2 бўғин билан I синф, 6 бўғин таянч билан $F(V)$ жуфт орқали боғланган. Механизмда кинематик жуфтларнинг ўқи турлича жойлашган.

Агарда кўрилаётган механизмда кинематик жуфтларнинг ўқларини 3.6б-шаклда кўрсатилганидек жойлаштирилса, тўрт шарнирли механизмга ўхшаш механизм ҳосил қилиш мумкин. $F(V)$ кинематик жуфтни илгарилама жуфт билан алмаштирилса, айлангич-судралгичли механизмга ўхшаш етти бўғинли механизм келиб чиқади (3.6в-шакл).

Бу механизмларда киравчи (1) ва чиқувчи (6) бўғинлар таянч билан I синф кинематик жуфт орқали боғлангани учун текис ҳаракатланади 3.5 ва 3.6-шакллардаги механизмларда ортиқча боғланишлар бўлмайди ($q=0$). Бу холосани ҳисоблаш ёки механизмни йиғиш орқали исботлаш мумкин. Ҳамма

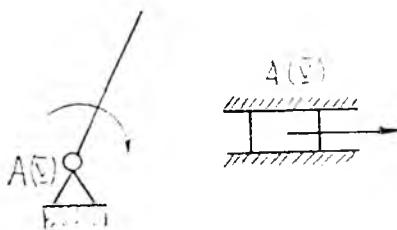
3.6-шакл. Етти бүгінли ричагли механизм.

механизмларда охирги шарнир эркін йиғилади. Бу механизмларда ортиқча боғланишлар йүқтілігіні күрсатади.

3.4. ТЕКІС ТУЗИЛМА БИРЛИКЛАРИ

Л.В. Ассур бирламчи текис механизмларни V синф кинематик жуфт ҳосил қылувчы битта ҳаракатлануучы бүгін ва таянчдан иборат, деб қабул қылды. Бу механизмлар I синф I-тартибли, деб аталади

$$W_o = 1 \quad W_c = 1$$

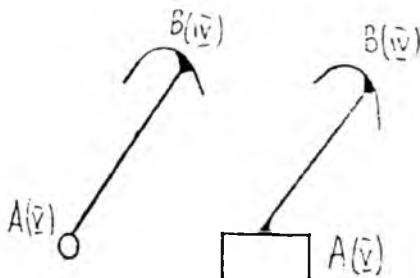
3.7-шакл. I синф I-тартибли бирламчи механизмлар.

3.7-шаклда бири айланма, иккинчиси илгариланма кинематик жуфтли бирламчи механизмлар кўрсатилган.

Битта бўғиндан ($n=1$), IV ва V синф иккита кинематик жуфтлардан ($P_{IV}=1$, $P_V=1$) иборат монада **оддий текис тузилма турухи** ҳисобланади. Бу тузилма бирлиги (3.2) тенглама

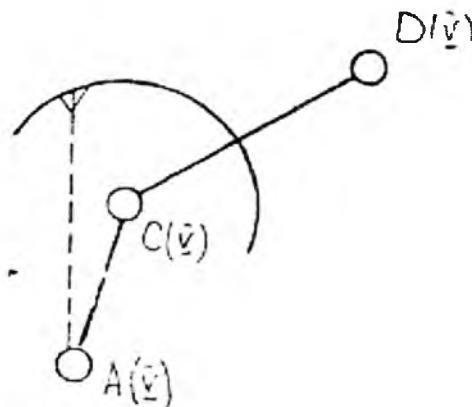
$$3n - 2P_v - P_{IV} = 0$$

оддий ечимининг натижасидир.

3.8-шакл. Текис монадалар: а — айланма жуфтли монада; б — илгариланма жуфтли монада.

Текис монаданинг иккита модификацияси (хиллари) бор: бири айланма, иккинчиси илгариланма V синф кинематик жуфтлардан иборат (3.8-шакл).

3.9-шакл. Текис монадани диада билан алмаштириш.

Агарда монадани $B(IV)$ олий жуфтини битта бўғин ва иккита V синф қуий жуфтлар (минус-монада) билан алмаштирилса, икки бўғинли, V синф учта кинематик жуфтдан иборат тузилма гуруҳи – диада ҳосил бўлади (3.9- шакл).

3.4.1. Ассурнинг тузилмалар гуруҳлари

Текис механизмларни асосий тузилма бирликлари ҳисобланган **Ассур гуруҳлари** фақат қуий кинематик жуфтларга эга ($P_{\text{v}}=0$), деб қаралса, Чебишевнинг тузилмалар формуласи қуидаги кўринишида бўлади:

$$3n - 2P_v = 0 \quad (3.5)$$

ифодадан

$$P_v = \frac{3}{2}n \quad (3.6)$$

топилади.

Ушбу (3.6) ифодадан фойдаланиб, n ва P_v ларнинг қийматлари жадвалини тузамиз, n нинг жуфт сонли қийматларини белгилаб, P_v нинг бутун сонли қийматларини аниқлаймиз (3.2-жадвал).

3.2-жадвал

n	2	4	6	8	10	12	14
P_v	3	6	9	12	15	18	21
k	1	2	3	4	5	6	7

Жадвалда К – контурлар сонини кўрсатади. К нинг қиймати Гохман-Озолнинг тузилма формуласидан аниқланган.

$$P_v - 3k = 0 \quad (3.7)$$

бу ерда,

$$K = \frac{1}{3} P_v \quad (3.8)$$

n ва P_v га тегишли сонлардан иборат тузилма гуруҳи **Ассур гуруҳи**, деб аталади.

Ассур гуруҳлари синflар ва тартибларга бўлинади. Гуруҳнинг тартиби унинг эркин тортичлари (поводоклари) сонига тенг. Гуруҳларнинг синfinи қуидагича мулоҳазалаш мумкин.

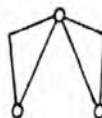
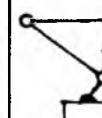
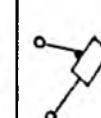
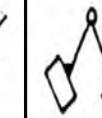
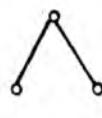
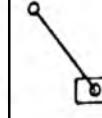
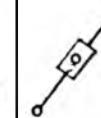
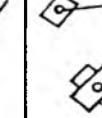
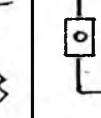
3.4.2. Биринчи синф Ассур гурухлари

Ассурнинг I синф оддий тузилма гуруҳи—диадани кўрайлик.

3.4.3. Икки тортичли (поводокли) I синф 2-тартибли Ассур гурухлари — диадалар

Техникада икки бўғин ва учта қўйи V синф кинематик жуфтдан иборат диадалар (3.10-шакл) кўп қўлланади. Бу диадани Ассур I синф 2-тартибли гуруҳ деб атади.

3.3-жадвал

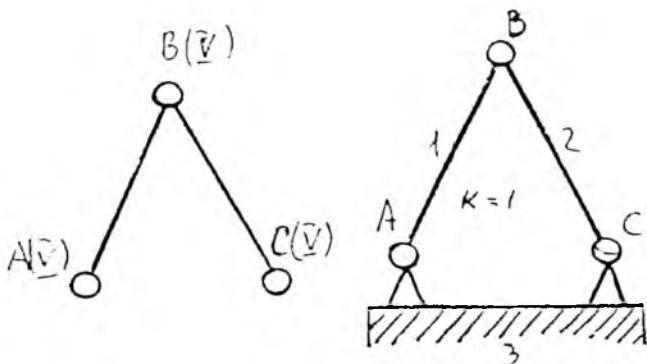
Кўриниш рақами	1	2	3	4	5
Гурухнинг умумий кўриниши					
Гурухни хусусий ҳоли					

Учларида эркин A(V) ва C(V) V синф кинематик жуфтлари бўлган ва бир-бири билан боғланган (V синф кинематик жуфт) иккита бўғинга диада, деб аталади. Иккита бўғин (тортич) Ассур гуруҳ тартибини белгилайди.

Агарда диаданинг эркин кинематик жуфтлари таянчга ёки қандайдир бўғинга боғлансанса, у боғланган бўғинга нисбатан эркинлиги нолга teng бўлиб ($W=0$), фермага айланади (3.10б-шакл). Диада бўғинлари битта контур ҳосил қиласи (k=1).

Диаданинг айланма кинематик жуфтларини бирма-бир илгариланма жуфтлар билан алмаштириб I синф 2-тартибли

Ассур гурухини бешта хилларини (турларини) ҳосил қилиш мүмкін (3.3-жадвал).

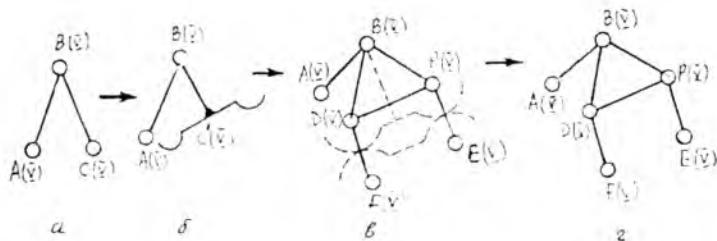

3.10-шакл. Диада, икки тортгичли I синф 2-тартибили Ассур гурухи.

3.4.4. Түрли тартибдаги I синф Ассур гурухлари

Таркибіда тұртта бұғынжалар ($n=4$) ва олтита қуйи кинематик жуфтлар ($P_v=6$) вә бүлгап тузилма гурухини Ассур **I синф 3-тартибли уч тортгичли (уч поводокли) гурух, деб аталади.**

Уч тортгичли гурухны геометрик тасвирини диаданинг ташқи кинематик жуфтларидан бирини «ривожлантириб» ҳосил қилиш мүмкін (3.11-шакл).

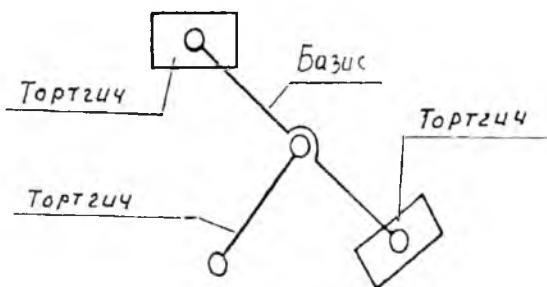

3.11-шакл. Диаданинг $C(\bar{v})$ кинематик жуфтини «ривожлантириш» усули билан уч тортгичли Ассур гурухыга айлантириш схемаси.

Бунинг учун четки айланма $C(V)$ кинематик жуфтни унга эквивалент нүқтали жуфт $C'(V)$ билан алмаштирамиз, сүнгра ҳар бир олий кинематик жуфтларни биттә бўгин ҳамда иккита $D(V)$ ва $P(V)$ айланма кинематик жуфтлар билан яна алмаштирамиз. Натижада уч тортгичли I синф 3-тартибли Ассур гурухи ҳосил бўлади (3.11г-шакл).

Уч тортгичли Ассур гуруҳида тортгичлар билан боғланган **ўрта бўғин базис**, деб аталади. Тортгичлар сони гуруҳ тартибини ифодалайди.

Айланма кинематик жуфтларни илгариланма жуфтлар билан алмаштириб уч тортгичли гуруҳларнинг тури мөдификацияларини (турларини) олиш мумкин. Улардан бири

3.12-шакл. Тўғри чизиқли базисли уч тортгичли Ассур гуруҳи.

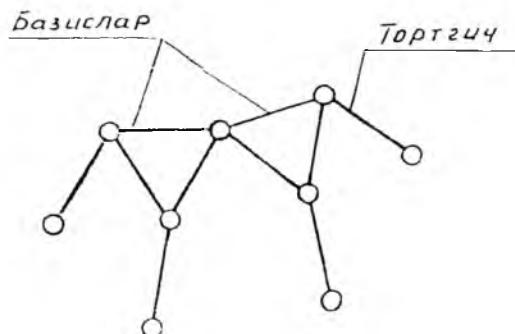
3.12- шаклда кўрсатилган. Бунда базиснинг ҳамма шарнирлари бир тўғри чизиқда жойлашган.

Агар уч тортгичли гурухни эркин кинематик жуфтларини таянч билан бириктирилса, иккита контур ҳосил бўлиб, гуруҳ ҳаракатланмайди ($W=0$).

Юкоридаги усул билан уч тортгичли гурухни ташқи кинематик жуфтларидан бирини, масалан, $E(V)$ (3.11г-шаклга қаранг) “ривожлантирилса”, тўрт тортгичли I синф тўртинчи тартибли Ассур гуруҳи ҳосил бўлади (3.13-шакл). Гуруҳда иккита базис ва тўртта тортгич, бўғинлар сони $n=6$, кинематик жуфтлар сони $P_r=9$ тенг.

I синф Ассур гуруҳларининг ҳосил бўлиш жараёни гуруҳнинг четки жуфтини «ривожлантириб» чексиз давом этти-

риш мүмкін. I синф гурухлари тармоқларсиз очиқ кинематик занжир бўлиб, таркибида ёниқ контурлар бўлмайди.

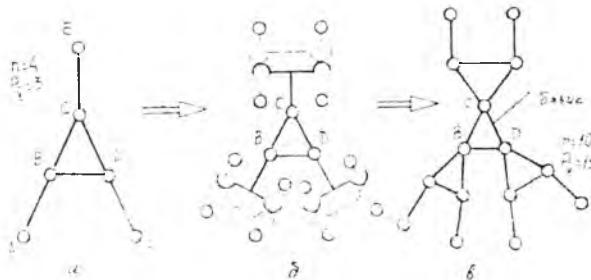
3.13-шакл. I синф 4-тартибли тўрт тортгичли Ассур гурухи.

3.4.5. Иккинчи ва учинчи синф Ассур гурухлари

Иккинчи синф Ассур гурухлари таркибида тортгичсиз базислар бўлади.

Иккинчи синф гурухларида бўғинлар ва кинематик жуфтларининг энг кичик сони $n=10$, $P_v=15$.

3.14.-шаклда уч тортгичли гурухининг ташқи A, F ва E шарнирларини «ривожлантириш» натижасида II синф 6-

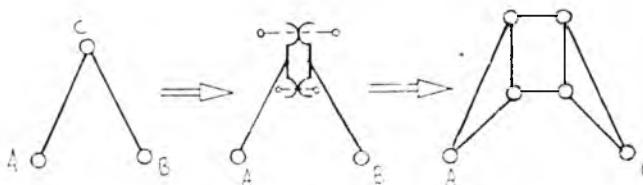
3.14-шакл. Уч тортгичли гурухини II синф 6-тартибли Ассур гурухига айлантириш.

тартибли (олти тортгичли) Ассур гурухининг ҳосил бўлиш жараёни кўрсатилган:

3.14а — I синф 3 тартибли Ассур гурухи

3.14в — II синф 6 тартибли Ассур гурухи.

Келиб чиққан II синф 6-тартибли гуруҳда тўртта базис, олтига тортгичлар, 15 та кинематик жуфтлар билан боғланган 10 та бўғинлар бор. Гуруҳ бешта контурдан ($k=5$) иборат.

3.15- шакл. Диадани III синф нолинчи тартибли гурухга айлантириш схемаси.

Учинчи синф Ассур гурухини кўриб чиқамиз. Ўзгарувчан контурларнинг борлиги III синф Ассур гурухининг асосий автоматидир.

Диаданинг ўрта С(В) шарнирини I синф нуқтали кинематик жуфт билан ривожлантириб (алмаштириб), III синф нолинчи тартибли оддий Ассур гурухини олиш мумкин. Ҳосил бўлган III синф гурухи ўзгарувчан контурлардан иборат бўлиб, тортгичларга эга эмас (3.15).

Бу Ассур гурухини таянчга бириткирилганда иккита контур ($k=2$) ҳосил бўлиб, ўз эркинлигини йўқотади ($w=0$).

Юқорида кўриб чиқилган гуруҳлардан амалда техникада I синф 2-тартибли ҳамма Ассур гуруҳларини ва I синф 3- ва 4-тартибли гуруҳларнинг баъзи хилларини учратиш мумкин. Қолган гуруҳлар лаборатория шароитида текшириб кўрилади.

Ассур гуруҳларини кўриб чиқиши якуннида академик И.И. Артоболевскийнинг бу гуруҳларни бошқачароқ талқин қилганини айтиб ўтиш лозим. Унинг фикрича, Ассур гуруҳларини синфи ёпиқ контурдаги кинематик жуфтлар сони, тартиби эса гуруҳдаги эркин кинематик жуфтлар сони ор-

қали аниқланиши керак. Икки тортгичли (поворотные) гурхлар бундан истисно, уларни Артоболевский *II синф 2-тартибли Ассур гурхлари деб атади.*

3.5. Л.В. АССУР ГУРУХЛАРИ АСОСИДА ТЕКИС МЕХАНИЗМЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Ассур бүйічча механизмлар синфлар ва тартибларга бўлиниди. Механизмнинг синф ва тартиби ундаги катта синфли ва тартибли (тортгичлар сони) гурх билан белгиланади. Юқори синфга эга бўлган гурх катта хисобланади, бир синф ичидағи катта тартиб энг юқори тартиб, деб қабул қилинади. Буларга мисоллар кейинги параграфларда келтирилади. Бир хил синф ва тартибга эга бўлган механизмларга таҳдил ва синтезнинг битта усули қўлланилади.

3.5.1. Текис механизмлар тузилмасининг синтезига мисоллар

Ассур алгоритми асосида текис механизмларнинг тузилиш схемалари синтезига тааллуқли бир неча мисолларни кўриб чиқайлик.

1 мисол. Уч бўғинли цилиндрический тишли узатмани тузилиш схемаси лойиҳалансин.

Механизмни ҳосил бўлиш жараёни тузилмалар бир-ликларининг йифиндиси тарзида график кўринишда 3.16-шаклда кўрсатилган.

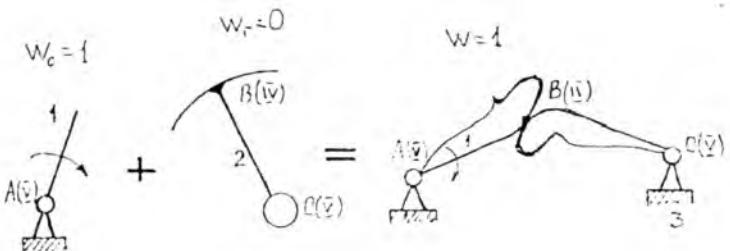
I синф *I*-тартибли бирламчи механизмга монаданинг бир учини *IV* синф, иккинчисини эса таянчга *V* синф кинематик жуфтлар билан биректирилади.

Тузилиши жиҳатидан монада диадага эквивалент бўлгани учун лойиҳаланган механизм катта гурухга қараб, *I* синф 2-тартибли бўлади.

Бу механизмла учта ортиқча боғланиш бор. Уларни аниқлаб йўқотиш усули 2.10 ва 2.11§ларда баён қилинган.

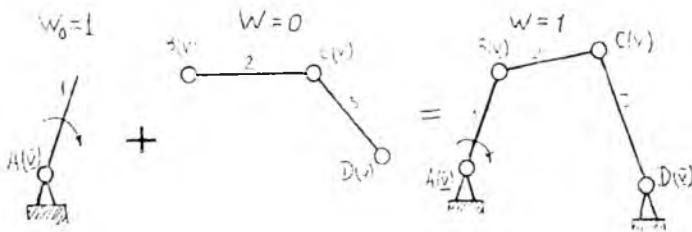
2 мисол. Тўрт шарнирли механизм лойиҳалансин.

I синф *I*-тартибли бирламчи механизмга учта айланма жуфтли диадани биректириш натижасида механизмни тузилиш схемаси ҳосил бўлади (3.17-шакл).

3.16.-шакл. Диаданы $C(V)$ кинематик жуфтитиі
“ривожлантириши” усули билан уч тортгичли
Ассур гурухига айлантириш схемаси.

Диаданы $B(V)$ шарнири бирламчи механизм билан, $D(V)$ шарнири эса таянч билан боғланса механизм ҳосил бўлади. $D(V)$ шарнирни контурга бириткирилганда учта ортиқча боғланиш ҳосил бўлади, уни йўқотиш йўли 2.10 ва 2.11 §§ ларда баён қилинган.

3.17-шакл. Тўрт шарнирли механизм тузилиш
схемасининг синтези.

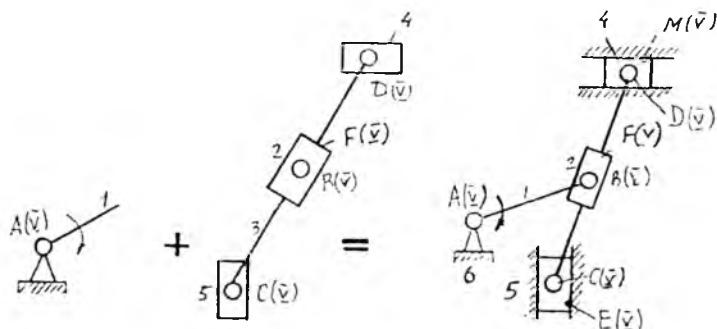
3 мисол. Рандалаш станогининг 6-бўгинли кулисали механизмини тузилиш схемаси лойиҳалансин.

Бу вазифа уч тортгичли Ассур гурухини қўллаб амалга оширилади (3.18-шакл).

Синтез натижасида иккى ўзгарувчан контурли I синф 3-тартибли механизм ҳосил бўлади. Механизмни ортиқча боғланиши.

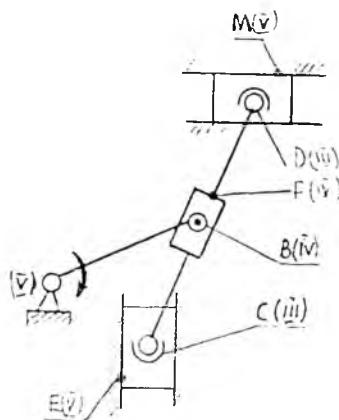
$$q = 1 - 6n + 5P_v = 1 - 6 \cdot 5 + 5 \cdot 7 = 1 - 30 + 35 = 6$$

Ҳаракатланишнинг таҳлили ёки механизмни йигиши усули билан ҳар бир контурда учтадан ортиқча боғланишлар борлигини аниқлаш мумкин. Ортиқча боғланишларни йўқотиш учун кинематик жуфтлар синфи пасайтирилади.

3.18-шакл. Рандалаш станоги механизмининг синтези.

3.19-шаклда ортиқча боғланишлар йўқотилган механизм кўрсатилган.

3.19-шакл. Ортиқча боғланиш бўлмаган рандалаш станоги механизмининг тузилиш схемаси.

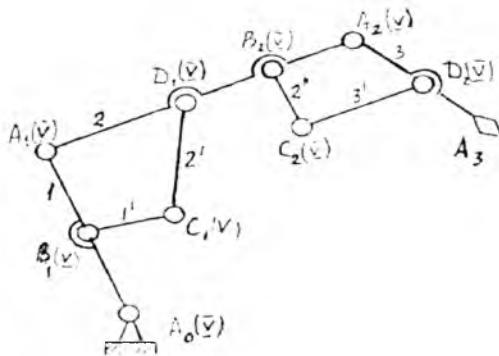
3.6. МАНИПУЛЯТОР МЕХАНИЗМИ ТУЗИЛМАСИННИГ СИНТЕЗИ

Юқоридаги бўлимларда таркибида ёпиқ кинематик занжирлар бўлган механизмлар кўрилган эди. Қуйида асосий механизми очиқ кинематик занжирдан иборат манипулятор механизми синтези масаласини кўрамиз.

3.20-шаклда кўрсатилган манипулятор механизмида A_0 , A_1 , A_2 , A_3 очиқ кинематик занжир асосий механизм бўлса, тузилиш схемаларида кўрсатилмайдиган $1'$, $2'$, $2''$, $3'$ -бўғинлар юритувчи механизмларнинг бўғинлари ҳисобланади.

Манипуляторларнинг тузилиш схемалари синтези аниқ эркинлик даражасига эга бўлган механизмларни кетма-кет қатламлаштириш тамойилига асосланган.

Масалан, 3.20.-шаклда асосий механизмни 1 - ва 2 -бўғинларига $1'$ ва $2'$ диада кўшилса, ёпиқ контурли эркинлик даражаси бирга тенг B , A_1 , D , C_1 тўрт шарнирли механизм пайдо бўлади. Бу механизм ҳаракатланадиган 1 -бўгин асосида қурилди. Шундай қилиб 1 , 2 , $1'$ ва $2'$ бўғинлар системасининг умумий эркинлик даражаси иккига тенг бўлади.

3.20-шакл. Манипулятор механизмининг тузилиш схемаси.

Сунгра эркинлик даражаси 2 га тенг бўлган асосий механизмининг ҳаракатланувчи 2 бўғинида яна битга эркинлик

даражали B_2, A_2, D_2, C_2 тўрт шарнирли механизм қурилади. Бундай қатламлаштириш натижасида 3 бўғин учта эркинлик даражасига эга бўлади. Буни асосий механизмнинг эркинлик даражасини (2.1.) формула орқали ҳисоблаб, тасдиқлаш мумкин.

$$f = \sum_{i=1}^{i=5} (6 - i) P_i$$

Манипуляторнинг асосий механизмида $P_i = P_V = 3$.

Натижада $f = (6 - 5)3 = 1 \cdot 3 = 3$.

Силжитиладиган обьект тури, унинг эркинлик даражаси ва ҳаракат тури манипуляторларнинг синтезида берилган шартлар ҳисобланади.

Нуқтани, чизиқнинг қисмини ёки қаттиқ жисмни обьект сифатида қарааш мумкин. Объектнинг эркинлик даражаси унинг умумлашган координаталари билан аниқланади. Бу координаталарни вақт бирлигига ўзгариши обьектнинг ҳаракатини ифодалайди. Масалан, битта умумлашган координата ўзгарса, битта айланма ёки илгарилама ҳаракат содир бўлади. Объектнинг берилган ҳаракатини таъминлаш учун механизмнинг эркинлик даражаси W обьектнинг эркинлик даражаси W_0 дан кам бўлмаслиги керак, яъни

$$W \geq W_0 \quad (3.9)$$

Роботнинг муваффақиятли ишлашида унинг **эпчилилиги** (маневр қилиш, ҳаракатланиш қобилияти) — тутқич (бармоқ) тўхтаганда манипулятор механизмининг ҳаракатланувчанлик даражаси катта аҳамиятга эга. Манипуляторнинг кинематик жуфтларининг жойлашиш тартиби унинг эпчилилигига таъсир кўрсатади. **Юкори ҳаракатланувчан манипуляторлар ишчи ҳажмдаги тўсиқларни чеккалаб ўтиш имкониятларига эга.**

Тутқичнинг турли ҳолатлари билан чекланган сирт зонаси— манипуляторнинг ишчи ҳажми ҳисобланади.

Манипуляторларни тузилиш схемаларини лойиҳалашда, катта эркинлик даражали кинематик жуфтларга электр юритмадан ҳаракатни узатиш қийин бўлгани учун, одатда V ва баъзида IV синф кинематик жуфтлардан, III синф шарнирлар ўрнига эса кинематик бирикмалардан фойдаланишга ҳаракат қилинади.

Манипулятор асосий механизмининг кинематик занжирларини (3.9) шартта мувофиқ Гохман-Озолнинг тузилма формуласи (2.6) орқали танлаш мумкин.

$$W = 5P_I + 4P_{II} + 3P_{III} + 2P_{IV} + P_V - 6_t$$

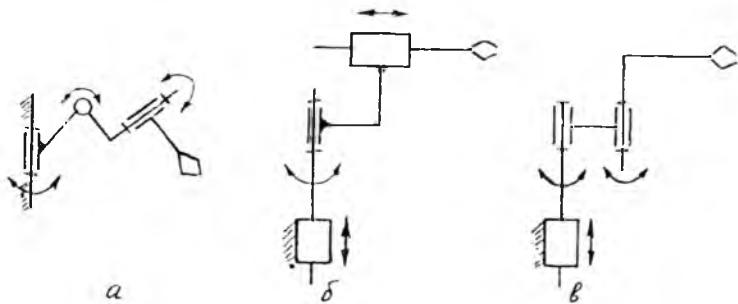
Масалан, манипуляторнинг кинематик занжирини эркинлик даражаси $W=3$ бўлиб, таркибида фақат V синф кинематик жуфтлар бўлса, уларнинг сонини Гохман-Озол формуласида $P_I=P_{II}=P_{III}=P_{IV}=K=0$, деб аниқлаш мумкин.

$$\text{Бунда, } W=P_V; \quad P_V=W=3.$$

(2.2а) га мувофиқ очиқ кинематик занжирда бўғинлар сони кинематик жуфтлар сонига тенг, $n=3$.

Агарда V синф қуий кинематик жуфтли уч бўғинли кинематик занжирлар қўлланса, манипуляторларнинг тури ишчи ҳажмли кўп сонли модификацияларини олиш мумкин. Буларнинг баъзилари 3.21-шаклда кўрсатилган.

Манипуляторни эркинлик даражаси каттароқ берилганда занжир бўғинлари ва кинематик жуфтлари, шунингдек, уларнинг тури модификациялари сони тезда ошиб, ЭҲМни қўллашни талаб қиласди.

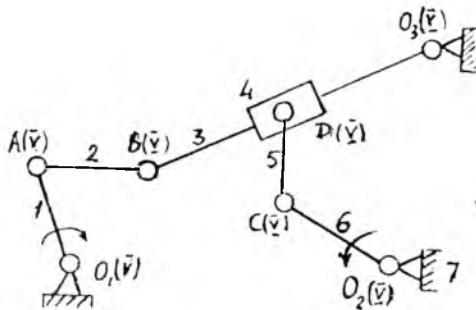

3.21-шакл. Уч бўғинли манипуляторларнинг тузилиш схемалари.

3.7. МЕХАНИЗМЛАР ТУЗИЛИШИ ТАҲЛИЛИ

Берилган механизм тузилишининг таҳлилида унинг тузилиши ўрганилади, эркинлик даражаси, синф ва тартиби

ҳамда ортиқча боғланишлари аниқланади. Мисол тариқасида «Фаворит» трикотаж машинасининг иғиадон механизми тузилишини таҳлил қиласиз. Механизм текис бўлиб, ундаги ҳамма кинематик жуфтлар I синф, яъни 7 та айланма ва битта илгариланма жуфтлардир.

3.22-шакл. «Фаворит» трикотаж машинасининг механизми.

Механизмнинг эркинлик даражасини чизма қурилмаларидан ёки Чебишевнинг тузилма формуласидан аниқлаш мумкин. Аммо иккинчи ҳолда текис схемадан ортиқча боғланиш q_n ни аниқлаб бўлмайди. Чебишев формуласидан

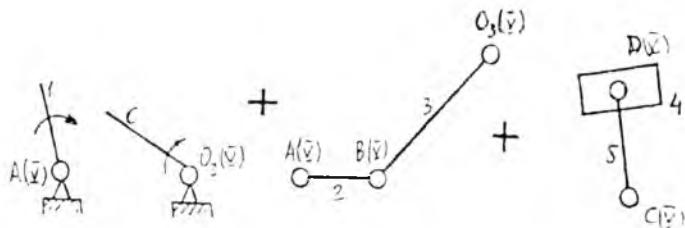
$$W = 3n - 2P_v - P_{nv} = 3 \cdot 6 - 2 \cdot 8 = 18 - 16 = 2$$

Демак, механизмда иккита кирувчи бўғин ёки иккита I синф I-тартибли бирламчи механизмлар бор. Иккита бошланғич I- ва 6-бўғинларни механизмдан ажратсак, қолган бўғинлар системаси I синф 2-тартибли иккита Ассур гуруҳига ажралишига иқрор бўлиш мумкин. Шундай қилиб, юқори тузилиш гуруҳи асосида механизм I синф 2-тартибли деб, ҳисобланади. Таҳлил қилинаётган механизмни ҳосил бўлиш тартиби 3.23-шаклда кўрсатилган.

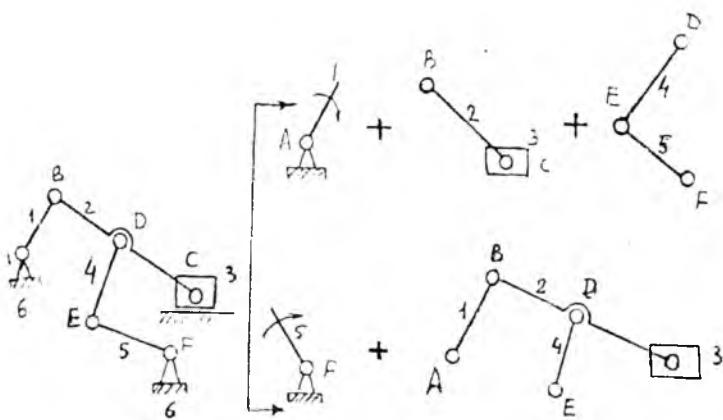
Механизмнинг ортиқча боғланишлари Сомов-Малишевнинг тузилма формуласида аниқланади.

$$q = W - 6n + 5P_v + 4P_{nv} + 3P_{III} + 2P_H + P_I$$

Формулага $W = 2$, $n = 6$, $P_v = 8$, $P_{nv} = P_{III} = P_H = P_I = 0$

3.23-шакл. Механизм тузилишининг таҳлили.

3.24-шакл. Бошланғич бүғинлари турлича бўлган механизм тузилишининг таҳлили.

қийматларини қўйилса, $q=2\cdot6+5\cdot8=2\cdot36+40=6$ келиб чиқади.

Бу механизмда 6 та ортиқча боғланиш бор ва уларни йўқотиш керак.

Тузилмаларни таҳлил қилғанда бирламчи механизмга кирувчи бошланғич бўғинни танлаш мухимdir, чунки механизмнинг синф ва тартиби ана шунга боғлиқdir. Масалан, 3.24-шаклдаги механизмда бошланғич бўғин I- бўғин бўлганида у I синф 2-тартибли, 6-бўғин бўлганда эса I синф 3-тартибли ҳисобланади.

3.8. МЕХАНИЗМНИНГ СТРУКТУРАВИЙ ФОРМУЛАСИ

Юқорида механизмларни ҳосил қилишда биринчи синф биринчи тартибли бирламчи механизмга Ассур гурухларини қўшиш билан ҳосил қилиш кўриб чиқилган эди. Энди ҳар бир механизмга тааллуқли бўлган тузилиш ёки структуравий формулаларни ёзишни кўрамиз. Структуравий формуласини тузиш асосан Ассур гурухлари тартиби (тузилмалар сони) ва ҳар бир кинематик жуфтни ҳосил қилган бўғинларнинг тартиб рақамларини бошлангич бўғиндан бошлаб, охиригина бўғингача кетма-кетликда ифода этилиш услубида амалга оширилади.

Мисол тариқасида 3.24-шаклда кўрсатилган айланғич-судралгичли механизмни структуравий формуласини кўриб чиқайлик.

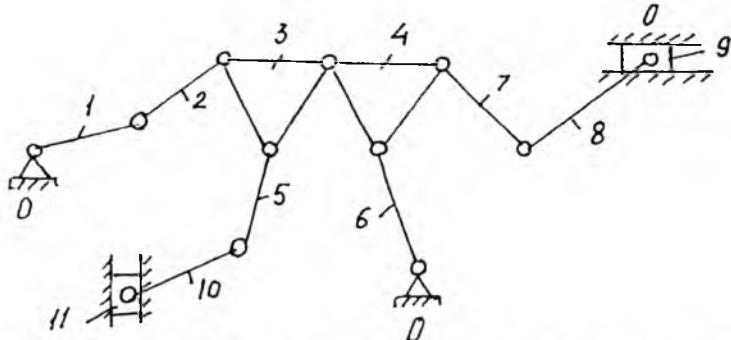
$$I(1,6) \rightarrow II(2,3) \rightarrow II(4,5)$$

бу ерда, $I(1,6)$ — 1,6-бўғинлар боғланган кинематик жуфт / бирламчи механизмни белгилайди;

$II(2,3)$ — 2- ва 3-бўғинларни ўз ичига олган I синф 2-тартибли 2-тур Ассур гурухи;

$II(4,5)$ — 4- ва 5- бўғинларни ўз ичига олган I синф 2-тартибли 1-тур Ассур гурухи.

Айтайлик, берилган 3.25-шаклда келтирилган механизм учун структуравий формуласини тузиш керак бўлсин.

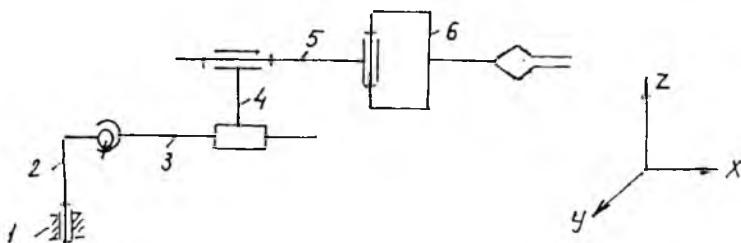

3.25-шакл. I синф 4-тартибли Ассур гурухи берилган механизм.

Берилган механизм учун структуравий (тузилиш) формуласи қўйидагича бўлади:

$$I(0,1) \rightarrow IV(2,3,4,5,6,7) \rightarrow II(8,9) \\ \backslash II(10,11)$$

Фазовий механизмларни ва манипуляторларни тузилиш формулалари ўзига хос бўлиб, ҳар бир кинематик жуфт бўйича ҳаракатланувчанликнинг тури ва тегишли координата ўқларига боғлиқлиги алоҳида кўрсатилган бўлади. 3.26-шаклда берилган манипулятор механизм учун тузилиш формуласини аниқлаймиз.

3.26-шакл. Манипулятор механизми.

Берилган манипулятор механизми учун структуравий формула қўйидагича бўлади:

$$Z \rightarrow YX \rightarrow X \rightarrow X \rightarrow Z$$

Бу ерда ҳар бир кинематик жуфтдаги ҳаракатлар координата ўқлари бўйича белгиланган. 2-бўғин таянч 1 билан Z -ўқи атрофида айланма кинематик жуфт ҳосил қиласа, 2 ва 3 бўғинлар x ва y ўқлари бўйича IV синф айланма кинематик жуфт ҳосил қиласи. Агарда манипулятор фақат V синф кинематик жуфтлардан таркиб топган бўлса, унинг тузилиш формуласи қўшимча эркинлик даражасини ҳам белгилайди.

3.9. МЕХАНИЗМЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ БЎЙИЧА ДОЛЗАРБ МУАММО ВА МАСАЛАЛАР

Замонавий технология ва техниканинг ривожланиши механизмларни такомиллаштиришга, талабларни ошишига олиб келмоқда.

Бунда асосан қүйидаги талаблар қўйилмоқда: **кагта тезликдаги юқори иш унуми; ҳажмицинг кичиклиги ва чидамлилиги; қулайлиги ва дизайни; арzonлиги; юқори сифатли маҳсулот бера олиши кабилардир.** Ушбу талабларни максимал даражада бажариш учун ММН фани услублари, назарий ва амалий изланишлар асосий ўринлардан бирини эгаллайди.

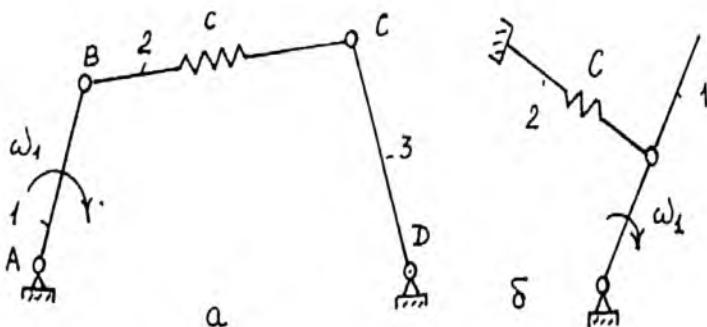
Механизмларнинг тузилишига доир қатор муаммо ва масалалар мавжуд. Уларнинг айримларига тұхталиб ўтамиз.

Қайишқоқ бўғин ва боғланишлар тўғри ҳисобга олинадими?

Дастлаб қайишқоқ бўғин билан қайишқоқ элемент орқали боғланишини фарқлаб олайлик. Берилган 3.27а-шаклда келтирилган мисолда қайишқоқ бўғин механизм таркибиға кириб, бўғинларнинг ҳаракатларига тўғридан-тўғри таъсир этади. Қайишқоқ бўғиннинг деформацияланиши ҳисобига унинг узунлиги ўзгариб туради.

Демак, ҳаракат қонуни тақрорланмай, деформацияланишини ҳисобга олувчи кўшимча боғланиш тенгламаси бўлиши керак.

Мулоҳазалар щуни қўрсатдики, ҳар бир қайишқоқ бўғин механизмни қўзгалувчанлик даражасини биттага оширади, умумлашган координата биттага кўпаяди.

3.27-шакл. Қайишқоқ бўғинли (а) ва қайишқоқ боғланишли (б) механизмлар.

Бу ерда асосий муаммо, ечилиши талаб қилинадиган масала, BC бўғиннинг E бирликка эга бўлган қайишқоқ қисмини механизм ҳаракати давомидаги деформациялаш қонунини белгилашдир. Қайишқоқ бўғинли текис ричагли

механизмлар учун құзғалувчанлик даражасини топиш формуласи қуйидагича бўлади:

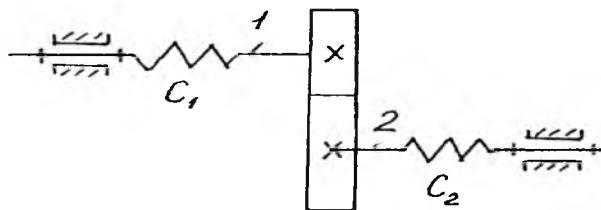
$$W = 3n - 2P_5 - P_4 + a$$

бу ерда, a — қайишқоқ бўғинлар сони.

3.27а-шаклдаги механизм учун:

$$W = 3 \cdot 3 - 2 \cdot 4 + 1 = 2$$

Қайишқоқ бўғин умумий құзғалувчи н бўғинлар сонига киради. Келтирилган 3.27б-шаклда бирламчи механизм қўшимча қайишқоқ боғланиш билан кўрсатилган. Бунда қайишқоқ элемент 2-бўғин 1 нинг ҳаракатига таъсир кўрсатмайди. Чунки бўғин 1 идеал қаттиқ жисм деб олинган ва механизмнинг құзғалувчанлик тартибига таъсир кўрсатмайди. Лекин, аслида қайишқоқ боғланиш 2 1-бўғин ҳаракатига таъсир қиласадими? Муаммо шундан иборатки, ушбу қайишқоқ элементни механизм тузилишига таъсири тўлиқ олиб борилмаган. 3.28-шаклда тишли механизм берилган бўлиб, валлар қайишқоқ, деб кўрсатилган.

3.28-шакл. Қайишқоқ валлари бўлган тишли фидиракли механизм.

Берилган механизмда валлар деформацияланиши фақат буралиш билан бўлади (чўзилиш элементи йўқ). Ушбу механизмнинг құзғалувчанлик даражаси:

$$W = 3 \cdot 2 - 2 \cdot 2 - 1 + 2 = 3$$

Демак, мавжуд битта құзғалувчанликка яна 2таси қўшилади. Бу ерда асосий ечилишни топиш керак бўлган масала деформацияларни боғлаш ифодаларини ҳосил қилиш ва тегишлича уларни механизм эркинлик даражасига таъсирини аниқлашдан иборатdir. Умуман олганда, амалиётда

барча бүгінлар деформацияланади ва шунинг учун уларни инобатта олиш усууларини ишилаб чиқиши керак бўлади.

Ўзгарувчан тузилишига эга бўлган механизмларниң таҳлили ва синтези етарлича ўрганилади.

Ўзгарувчан тузилиши ёки структурага эга механизмлар деғанимизда икки маълумотни тушуниш мумкин:

- механизм ҳаракатланиш даврида қўзғалувчанлик дараҷаси ўзгаради;

- механизм бўгинларининг функцияси, ҳаракат қонуни ўзгаради.

Ушбу механизмларни етарлича батафсил кўриб чиқайлик. Берилган 3.29-шаклда эгилувчан бўгинли кулисали механизм кўрсатилган. Бу механизмни қўзғалувчанлик дараҷасини профессор А. Жўраев ва доцент Ш. Кенжабоев таклиф қилган (Куровский формуласини ривожлантириб) формуладан фойдаланиб аниқлаймиз:

1) 6-бўгин 7-қўзғалмас таянч билан боғланишда бўлмаган ҳолда, 6- ва 1-бўгинлар бир бутун деб қаралганда

$$W = 3(n_1 + n_2 + n_3 + n_4) - 2P_5 - P_4$$

бу ерда,

n_1 — шкифлар сони, $n_1=4$;

n_2 — ричагли бўгинлар сони, $n_2=1$;

n_3 — эгилувчан бўгин тармоқлари, $n_3=3$;

n_4 — қолган бўгинлар сони, $n_4=1$;

$$P_5=13; P_4=0; W=1.$$

2) бунда, 6-бўгин алоҳида кўрилиб, 7-таянч билан боғланишда бўлади:

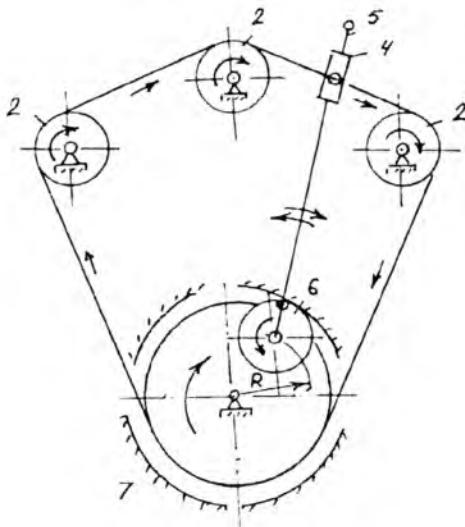
$$n_1 = 4; n_2 = 1; n_3 = 3; n_4 = 2; P_5 = 14; P_4 = 1; W = 1$$

яъни механизм ўз тузилишини ўзгартиради. Агарда 6-бўгин эгилувчан бўгинга боғланса, қўзғалувчанлик дараҷаси иккига тенг бўлади.

Шунингдек, айлангич-судралгичли механизмнинг 3.17-шаклдаги схемасини кўриб чиқайлик. Ушбу механизмда 2-шатуннинг узунлиги ўзгариши мумкин.

Бу узунликнинг ўзгариши механизм ҳаракати даврида турлича амалга оширилади. Натижада механизмдаги бўгин-

лар функцияси ва ҳаракат шакли ўзгаради, яъни тузилиши ўзгаради. Механизмда шатуннинг узунлиги ўзгариши билан икки айлангичли, икки чайқалгичли, чайқалгич-айлангичли, айлангич-чайқалгичли механизмларнинг варианtlари ҳосил бўлади.

3.29-шакл. Тузилиши ўзгарувчан механизмлар.

Шунинг учун тузилиши ўзгарувчан механизмлар ҳозиргача етарлича ўрганилмаган. Механизмлар тузилишининг таҳдили ва синтези бўйича шунга ўхшаш қатор муаммо ва масалалар мавжуд бўлиб, ўз ечимини кутмоқда.

3.10. «МЕХАНИЗМЛАРНИНГ ТУЗИЛИШ СХЕМАСИ СИНТЕЗИ ВА КЛАССИФИКАЦИЯСИ» БОБИ БЎЙИЧА ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ ТЕСТЛАРИ

1. Тузилмалар синтезининг асосий масаласини кўрсатинг.
Жавоблар:

1. Механизмнинг тузилиш схемасини ишлаб чиқиш;
2. Механизмнинг конструкциясини ишлаб чиқиш;

3. Механизмнинг техник лойиҳасини ишлаб чиқиш;
4. Механизмнинг ишчи чизмаларини ишлаб чиқиш;
5. Механизмнинг йигилмалари чизмаларини ишлаб чиқиш.

*2. Тузилма гурухининг эркинлик даражаси нимага тенгли-
гини кўрсатинг.*

Жавоблар:

1. Мусбат сонга;
2. Нолга;
3. Манфий сонга;
4. Бутун сонга;
5. Касрли сонга.

*3. Ассур бўйича механизминг ҳосил бўлиш схемасини
кўрсатинг.*

Жавоблар:

1. Кинематик жуфтларни қайта ўзгартириш йўли билан;
2. Бирламчи механизмларни кетма-кет улаш йўли билан;
3. Тузилма гуруҳларини кетма-кет бирламчи механизм ва таянчга улаш йўли билан;
4. Тузилма гуруҳларини кетма-кет таянчга боғлаш йўли билан;
5. Ихтиёрий ҳолда.

4. Оддий тузилма бирлиги—монада нималардан иборат?

Жавоблар:

1. Иккита бўғин ва учта кинематик жуфтлар элементидан;
2. Битта бўғин ва иккита кинематик жуфтлар элементидан;
3. Битта бўғин ва учта кинематик жуфтлар элементидан;
4. Иккита бўғин ва иккита кинематик жуфтлар элементидан;
5. Битта бўғин ва битта кинематик жуфтлар элементидан.

*5. Текис диада I синф 2-тартибли Ассур гуруҳи бўғинлар-п
ва кинематик жуфтлар— P_v сонлари биргаликда нечтадан
бўлганда ҳосил бўлади?*

Жавоблар: 1. $n = 1, P_v = 2$ 2. $n = 2, P_v = 2$
 3. $n = 3, P_v = 3$ 4. $n = 3, P_v = 2$
 5. $n = 2, P_v = 3$.

6. I синф 2-тартибли Ассур гурухы хилларининг (модификациялари) нечталигини кўрсатинг.

Жавоблар: 1. Учта; 2. Тўртта; 3. Бешта;
4. Олтита; 5. Етига.

7. Ассур гурухининг тартиби нима билан аниқланади?

Жавоблар: 1. Кинематик жуфтлар сони билан;
2. Тортгичлар (поводоклар) сони билан;
3. Ўзгарувчан контурлар сони билан;
4. Базисли бўғинлар сони билан;
5. Ҳамма бўғинлар сони билан.

8 Механизмнинг синф ва тартиби нима билан аниқланади?

Жавоблар:
1 Ассур гурухининг катта синфи ва тартиби билан;
2 Ассур гурухининг кичик синфи ва тартиби билан;
3 Ҳамма Ассур гуруҳларини ўртacha арифметик йигиндиси билан;
4. Механизм таркибидаги Ассур гуруҳлари сони билан;
5. Механизмнинг эркинлик даражаси билан.

9. Механизмнинг синф ва тартиби бошлангич бўғинни танлашга боғлиқми?

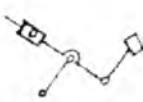
Жавоблар:
1. Боғлиқ; 2. Боғлиқ эмас; 3. Қисман боғлиқ; 4. Алоқаси йўқ.

10. Манипулятор механизмининг ҳосил бўлиши тартибини кўрсатинг.

Жавоблар:
1. Бўлак бўғинларни кетма-кет қатламлаштириш билан;
2. Ҳаракатланувчанлиги ноль тузилма гуруҳларини кетма-кет қатламлаштириш билан;
3. Механизмларни кетма-кет қатламлаштириш билан;
4. Ассур гуруҳларини кетма-кет қатламлаштириш билан;
5. Ихтиёрий ҳолда.

11. Ассур гурухининг синф ва тартибини аниқланг (3.29 а=шакл).

Жавоблар: 1. Биринчи синф 2-тартибли;
2. Биринчи синф 3-тартибли;

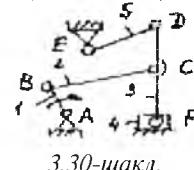

3.29a-шакл.

3. Биринчи синф 4-тартибли;
 4. Иккинчи синф 6-тартибли;
 5. Учинчи синф 6-тартибли.
12. Бошланғичи биринчи бүгіннің бұлған ясси босма машинаси механизминиң синф ва тартибини аниқлаңыз (3.30-шакл).

Жавоблар: 1. Биринчи синф 2-тартибли;

2. Биринчи синф 3-тартибли;
3. Биринчи синф 4-тартибли;
4. Иккинчи синф 6-тартибли;
5. Учинчи синф 6-тартибли.

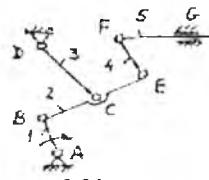

3.30-шакл.

13. Бошланғич деб биринчи бүгіннің қабул қилиб, трикотаж машинаси игнадон механизмининг синф ва тартибини аниқлаңыз (3.31-шакл).

Жавоблар: 1. Биринчи синф 2-тартибли;

2. Биринчи синф 3-тартибли;
3. Биринчи синф 4-тартибли;
4. Иккинчи синф 6-тартибли;
5. Учинчи синф 6-тартибли.

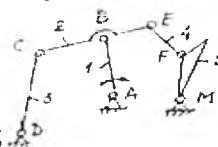

3.31-шакл.

14. Етакловчы деб биринчи бүгіннің қабул қилиб, тұқувдастгохи батаны механизмининг синф ва тартибини аниқлаңыз (3.32-шакл).

Жавоблар: 1. Биринчи синф 2-тартибли;

2. Биринчи синф 3-тартибли;
3. Биринчи синф 4-тартибли;
4. Иккинчи синф 6-тартибли;
5. Учинчи синф 6-тартибли.

3.32-шакл.

15. Механизмни ҳосил қилиш схемасини мисол билан күрсатынг.

16. Бирламчы механизм, тузилма гурухы түшүнчаларини изоҳлаң беринг.

17. Оддий фазовий тузилма — монадани таърифлаб беринг.

18. Монаданинг модификацияларини (турларини) күрсатынг.

19. Диада, триада ва тетрада түшүнчаларини мисоллар орқали изоҳланынг.

20. Минус-монада қайси ҳолларда ишлатылады, түшүнтиришни мисоллар орқали амалга оширинг.

21. Минус-тетрада билан алмаштиришга мисол келтиринг.
22. Ассур гурухларини ҳосил бўлишини изоҳлаб беринг.
23. Биринчи синф турли тартибли Ассур гурухларига мисоллар келтиринг.
24. Уч тортгичли, тўрт тортгичли, базис тушунчаларини мисоллар билан изоҳлаб беринг.
25. Иккинчи ва учинчи синф Ассур гурухлари қандай тузилади?
26. Тортгичсиз базис нимани англатади?
27. Диадами қандай қилиб III синф иолинчи тартибли Ассур гурухига айлантириш мумкин?
28. Механизмларнинг синф ва тартиби қандай белгилаиди?

II ҚИСМ

МЕХАНИЗМЛАРНИНГ КИНЕМАТИК ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ

Бу қисмда механизмларнинг кинематикаси уларга таъсир қилувчи кучларни назарга олмасдан ўрганилади ва шунингдек, механизмларни кинематик схемаларини байзи шартлар асосида лойиҳалаш-метрик (кинематик) синтез усуслари кўрилади.

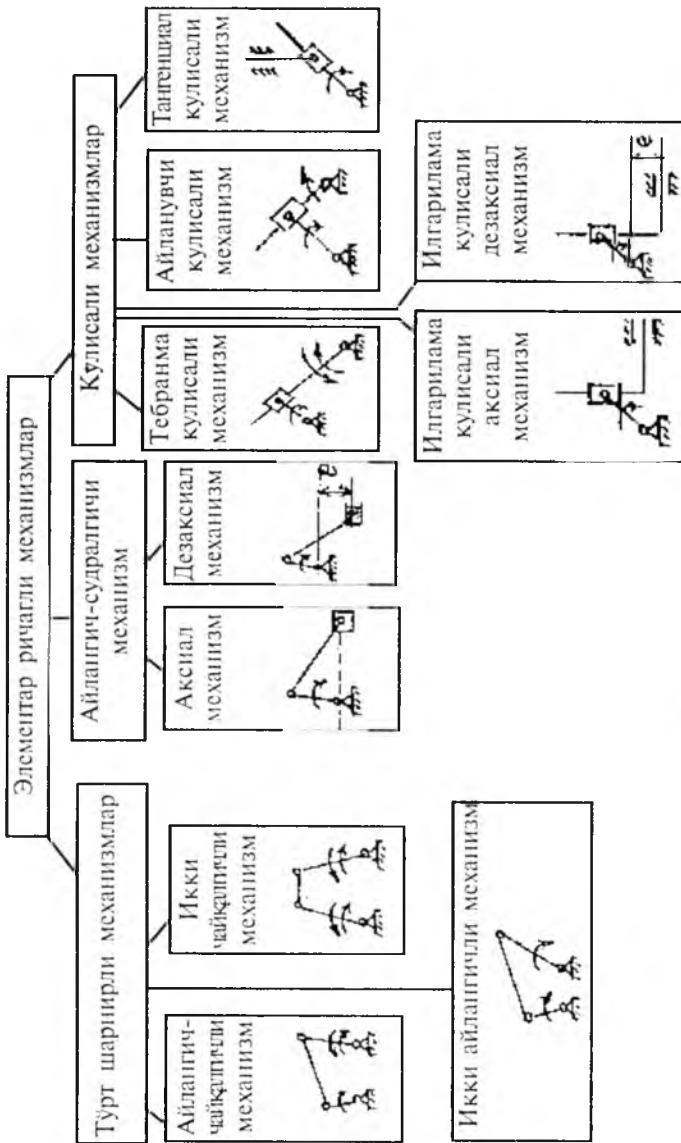
4-БОБ. РИЧАГЛИ МЕХАНИЗМЛАРНИНГ КИНЕМАТИК ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ

4.1. РИЧАГЛИ МЕХАНИЗМЛАР

Ричагли механизмлар бир-бiri билан V синф қуи кинематик жуфтлар билан боғланган ричаглардан ёки стерженлардан иборат. Ричагли механизмлар қатор афзаликларга эга бўлгани учун техникада кенг кўлланилади, чунки уларни тайёрлаш ва ишлатиш осон, илончилиги эса юқори ва катта кучларни узатиш мумкин. Айланма кинематик жуфтли ричагли механизмларда ишқаланишнинг кичиклиги ва жуфт элементларнинг ейилишга чидамлилиги юқори бўлгани учун фойдали иш коэффициенти каттадир.

Ричагли механизмлар камчиликдан холи эмас. Масалан, механизм бўғинларидан талаб қилинган ҳаракат қонунларини, айниқса, тўхтаб ҳаракат қилишини доимо амалга ошириб бўлмайди. Кўпинча ричагли механизмларнинг киравчи бўгини текис ҳаракат қилишига қарамай, чиқувчи бўгинининг текис ҳаракатига эришиб бўлмайди.

Ричагли механизмлар Ассур классификациясига асосан синвлар ва тартибларга бўлинади. Бунда қўшимча ричагли механизмларнинг элементтар ва қўшима механизмларга бўлинини таъкидлаш зарур.

4. 1-шакт. Бошланғыч бүғилди айлануучи I синф 2-тартылы оддий текис меканизмларын классификациясы.

Элементтар механизм деганда, таркибида I синф I-тартибли бирламчи механизм ва унга бириктирилган турли синф ва тартибдаги биттә Ассур гуруҳидан иборат механизм тушунилади.

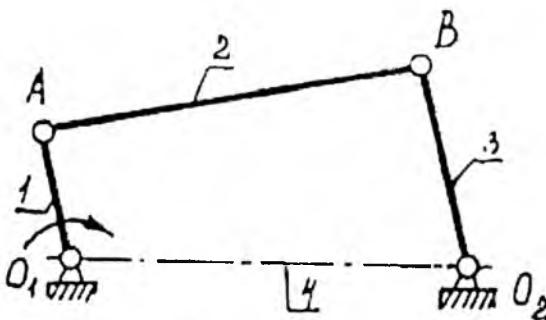
Қўшма ёки мураккаб механизмлар элементтар механизмларга тузилмалар бирликлари — Ассур гурухларини кўшиш билан ҳосил бўлади.

Техникада кўпроқ қўлланиладиган I синф 2-тартибли элементар, 4 шарнирли ва айлангич-судралгичли механизмлар билан танишайлик:

4.1- шаклда бундай механизмларни классификацияси келтирилган. Текис элементар механизмларнинг тафсилотида керак бўлганда уларнинг фазовий турларига ҳам тўхталиб ўтамиз.

4.1.1. Тўрт шарнирли механизм

Механизм икки поводокли учта айланма кинематик жуфтли Ассур гуруҳидан иборат (4.2-шакл). Маълумки, механизм учта ортиқча боғланишга эга ва уларни йўқотиш усули иккинчи ва учинчи бобларда баён қилинган.

4.2-шакл. Тўрт шарнирли механизим.

Бўғинларнинг номи билан танишайлик.

Таянч билан айланма кинематик жуфтлар ҳосил қилувчи 1 ва 3 бўғинлар тўлиқ айланма ҳаракат қилса, айлангич, агарда тебранма ҳарқатланса, чайқалгич, деб аталади. Кўпинча 4.2-шаклда кўрсатилгандек, 1 бўғин айлангич, 3 бўғин чайқалгич, мураккаб ҳаракатланувчи 2 бўғин шатун, қўзғалмас 4 бўғин таянч деб аталади. Умуман олганда, тўрт шарнирли

механизмни учта турға ажратиш мүмкін: айлангич-чайқалгичли, иккі айлангичли ва иккі чайқалгичли.

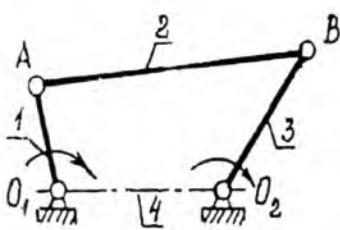
Қуидә улар билан танишамыз:

a) Айлангич-чайқалгичли механизм

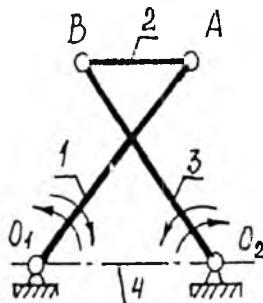
Бу механизмда таянч билан кинематик жуфт ҳосил қылтырғылғанда 1 бүғин айлангич, 2 бүғин чайқалгич, 3 бүғин табаннан айланып шығады (4.2- шакл).

b) Иккі айлангичли механизм

Бу механизмда таянч билан боғланған 1 ва 3 бүғинлар түлиқ айланма ҳаракатланады (4.3-шакл).

4.3-шакл. Иккі айлангичли механизм.

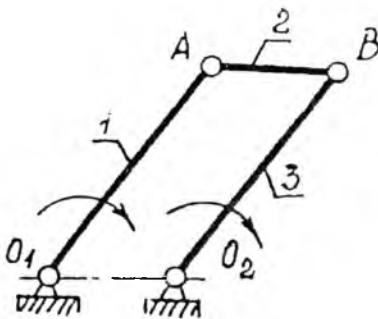

4.4-шакл. Иккі чайқалгичли механизм.

в) Иккі чайқалгичли механизм

Бу механизмда 1 ва 3 бүғинлар түлиқ айланмайды (4.4 шакл). Улар фақат қандайдыр бурчакка тебраниши мүмкін ва шу сабабли чайқалгичлар ҳисобланады.

Айлангич-чайқалгичли механизмлар айланма ҳаракатын тебраниша үзгартырады. Агарда механизмда ки-рүвчи ва чиқұвчи бүғинларнинг ўрни алмаштирилса, 3 бүғиннинг тебраниша ҳаракати 1 бүғинни айланма ҳаракатаға айлантирилади.

4.5-шакл. Параллелограмм

Икки айланғичли механизмда айланма ҳаракат 1 бүгіндан 3 бүгінга узатылади. Умуман, 1 ва 3 бүгінлар түрлі бурчак тезліклари билан айланади ва 3 бүгін нотекис ҳаракатланади. Аммо шарнирли параллелограмм механизмида $l_1 = l_3$ ва $l_2 = l_4$ бўлгани учун 1 ва 3 бүгінлар бир хил бурчак тезлиги билан айланади (4.5-шакл).

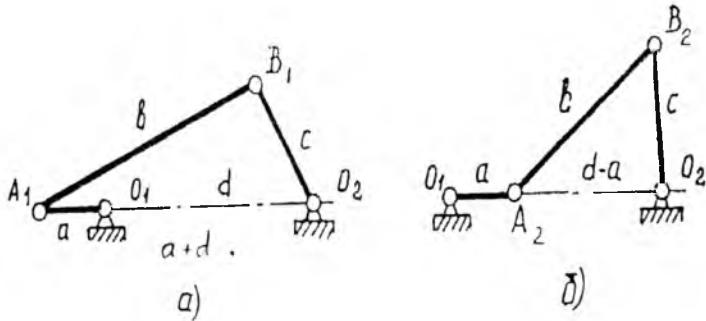
Икки чайқалгичли механизмлар тебранма ҳаракатни кирувчи 1 бүгіндан 3 чиқувчи бўгінга узатади.

4.1.2. Тўрт шарнирли механизмда айланғичнинг намоён бўлиши. Грасгоф қоидаси. Босим ва узатиш бурчаклари.

Тўрт шарнирли механизм турини аниқлаш қоидасини ва айланғичнинг намоён бўлиш шартини Грасгоф асослаб берди.

Бўгінларининг узунліклари a,b,c,d бўлган тўрт шарнирли механизмда энг қисқаси a бўгини, энг узуни d бўгини бўлсин.

Механизмда айланғич тўлиқ айланшини мумкин бўлган иккита ҳолатни кўрайлик (4.6-шакл).

4.6-шакл. Тўрт шарнирли механизмининг иккি ҳолати.

4.6-а ва 4.6-б шаклларида иккита $A_1B_1O_2$ ва $A_2B_2O_1$ учбұрчаклари ҳосил бўлди. Улар учун иккита тенгсизлик ифодаларини тузиш мумкин!

$$a+d < b+c \quad (4.1)$$

$$d-a < b+c \quad (4.2)$$

Бу тенгсизликлар учбұрчакларнинг маълум бўлган хусусиятларини ифодалайди: учбұрчакнинг томони қолган икки томонининг йигиндисидан кичик.

Агарда (4.1) тенгсизлик бажарилса кучсизроқ бўлган (4.2) ифода ҳам бажарилади. (4.1) тенгсизликдан Грасгофнинг асосий қоидасини таърифлаш мумкин: **агарда энг қисқа ва энг катта бўғинларнинг узунилкларини йигиндиси қолган бўғинларнинг узунилклари йигиндисидан кичик бўлса энг қисқа бўғин айлангич бўлиши мумкин.**

Грасгоф, шунингдек, қуйидаги қоидаларни ҳам асослади:

1. Агарда (4.1) шарти бажарилса ва таянч энг қисқа бўғин билан ёнма-ён жойлашса, тўрт шарнирли механизм айлангич-чайқалгичли механизм бўлади;

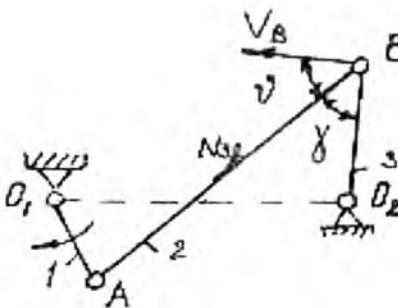
2. Агарда (4.1) шарти бажарилса ва энг қисқа бўғин таянч бўлса механизм икки айлангичли бўлади.

3. Қолган бошқа ҳолатларда, яъни (4.1) шарти бажарилмаганданда ва (4.1) шарти бажарилиб энг қисқа бўғин шатун бўлганда тўрт шарнирли механизм икки чайқалгичли ҳисобланади.

Механизмни ишлашида узатиш бурчаги ёки босим бурчаги зарур кўрсаткичлар ҳисобланади.

4. 7-шакл. Тўрт шарнирли механизмда босим ва узатиш бурчаклари (v -босим бурчаги, γ -узатиш бурчаги).

Етакланувчи бўғинга таъсир этувчи N куч вектори билан куч қўйилган нуқтани тезлик зектори орасидаги ўтқир бурчак босим бурчаги, деб атала-ди. Бунда шарнирдаги ишқаланиши ҳисобга олинмайди. Махсус алабиётларда кўпинча v босим бурчаги ўрнига уни 90° га тўлдирувчи γ узатиш бурчагидан фойдаланилади.

4.7-шакл. Босим ва узатиш

4.7-шаклда 3 ва 2 бўгинлар орасидаги ψ босим бурчаги учинчи бўгинни иккинчи бўгинга таъсир этувчи N_{32} босим кучининг вектори билан V_B нуқтани V_B тезлик вектори орасидаги ўткир бурчак бўлса, чайқалгич ва шатун орасидаги бурчак γ узатиш бурчаги эканлиги кўрсатилган.

Босим бурчаги механизминг самарали фойдаланиш шартига таъсир қиласди.

Босим бурчагини қиймати қанча кичик бўлса (узатиш бурчаги қанча катта бўлса), механизмдаги кучлардан шунча яхшироқ фойдаланилади.

Механизмнинг баъзи ҳолатларида, яъни шатун ва чиқувчи бўгинларнинг ўқи бир тўғри чизиқда жойлашганда, босим бурчаги 90° га, узатиш бурчаги ноль градусга тенг бўлади. Бундай ҳолат «ўлик» ҳолат, деб аталади. «Ўлик» ҳолатда ўз-ўзидан тўхташ ёки «тиқилиш» содир бўлиб, шатунни чайқалгичга таъсир кучи қанча бўлишига қарамай, механизм ҳаракатланмайди.

Механизмларнинг синтезида «ўлик» ҳолатларни содир бўлишига йўл қўймаслик, яъни механизмнинг турли ҳолатларида босим бурчаги рухсат этилгандан кичик бўлишини таъминлаш шарти олдиндан кўзлаб қўйилиши керак.

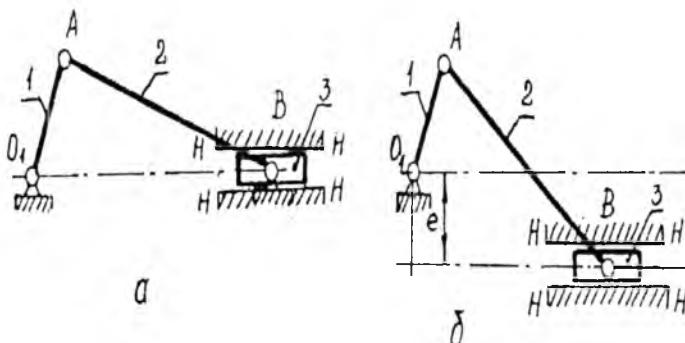
3.5г-шаклда тўрт шарнирли механизмнинг фазовий кўринини келтирилган. Бу механизм I синф I-тартибли бирламчи механизмга фазовий диадани бириктириш орқали олинган. Механизмнинг тузилиш схемасини бошқа йўл билан олиш мумкин. Бунинг учун текис тўрт шарнирли механизмдаги учта ортиқча боғланишларни кинематик жуфтлари сипфини уттага-иккита, V синфли кинематик жуфтларни III ва IV синфли кинематик жуфтларга алмаштириш керак.

Фазовий айлангич-чайқалгичли механизм техникада кенг кўлланилади. Юқорида қайд этилган ричагли механизмлар афзалликларига таянч билан боғланган бўгинларни турли текисликларда жойлаш мумкинligини кўшиш керак.

4.1.3. Айлангич-судралгичли механизм

Айлангич-судралгичли механизм тузилишига қараб I синф I-тартибли бирламчи механизм ва унга бириктирил-

ган иккинчи хилдаги айланма ва битта илгарилама жуфтли икки тортгичли (поводокли) гурухдан иборат (4.8-шакл). Бу механизм 4 шарнирлигига ўшаб учта ортиқча боғланишларга эга ва уларни маълум бўлган усуллар билан йўқотиш мумкин.

4.8-шакл. Айлангич-судралгичли механизм
(а —аксиал, б —дезаксиал механизм).

Механизмнинг илгарилама-қайтма ҳаракатланувчи 3 бўйини судралгич, деб аталади.

Судралгични Н-Н ўйналтирувчиси кўпинча тўғри чизиқли, баъзида эса айланна ёйи шаклида бажарилади. Судралгич ҳаракат чизигининг жойлашишига қараб, 4.8-шаклда кўрсатилганидек, аксиал (марказий) ва дезаксиал (номарказий) механизмларга ажратиш мумкин. Аксиал айлангич-судралгичли механизмда (4.8а-шакл) судралгични X-X ҳаракат чизиги айлангичнинг 0 марказидан ўтади, дезаксиалда эса бу чизиқ е масофада жойлашади. е масофа эксцентритет ёки дезаксиал деб аталади ва у ишорага эга бўлади.

I бўйиннинг ҳаракатига қараб, айлангич-судралгичли ва чайқалгич-судралгичли механизмларни учратиш мумкин. Айлангич-судралгичли механизмда I бўгин айлангич бўлса, чайқалгич-судралгичда I бўгин чайқалгич ҳисобланиб, у тўлиқ айланмайди. Дезаксиал айлангич-судралгичли механизмнинг ҳаракатлана олиши, яъни кривошилнинг намоён бўлиш шарти қуйидагича бўлади.

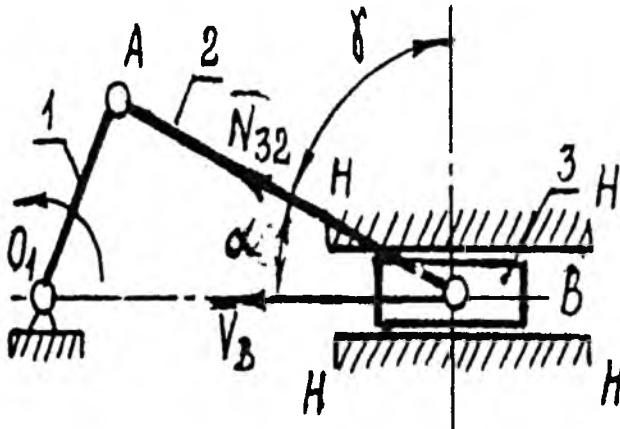
$$I_2 > I_1 + e \quad (4.3)$$

бу ерда,
 I_2 — шатуннинг узунлиги;
 I_1 — айлангичнинг узунлиги;
 e — дезаксиал.

Агарда (4.3) шарти бажарилмаса механизм чайқалгич-судралгичли механизм бўлади. Айлангич-судралгичли ва чайқалгич-судралгичли механизмлар I бўғинни айланма ёки тебранма ҳаракатларини З бўғиннинг илгарилма-қайтма ҳаракатига ва аксинча, илгарилама-қайтма ҳаракатни айланмага ёки тебранмага айлантиради.

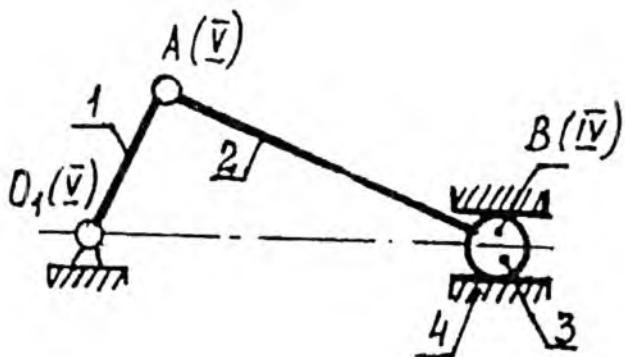
Тарихчиларнинг фикрича, айлангич-судралгичли механизм тоғасини биринчи бўлиб улуг математик олим Лейбниц тақлиф қилган, аммо бу фикр техникада анча кечи-киб амалга оширилган.

4.9-шаклда айлангич-судралгичли механизмнинг α босим ва γ узатиш бурчаклари кўрсатилган.

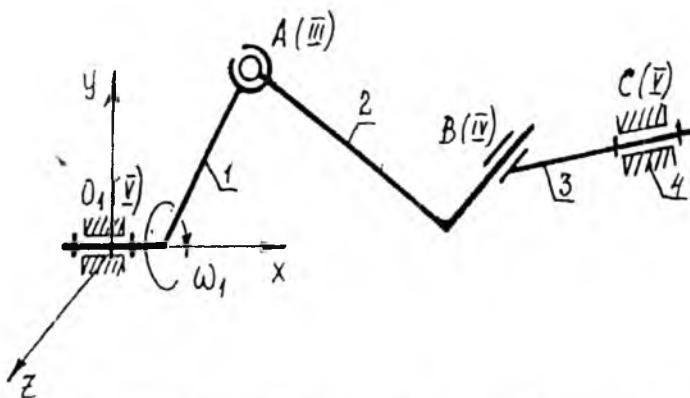
4.9-шакл. Айлангич-судралгичли механизмда босим ва узатиш бурчаклари (α — босим ва γ — узатиш бурчаги).

Техникада, шунингдек, уч бўғинли айлангич-судралгичли механизмлар қўлланади. Бундай механизм I синф I- тартиб-ли механизмга текис монадани бириткириш орқали ҳосил бўлади (4.10-шакл) ва унда судралгич бўлмайди. Судралгич-нинг вазифасини шатуннинг олий жуфти бажаради.

4.10-шакл. Олий жуфтли уч бўғинли айлангич-суралгичли механизм.

Текис айлангич-суралгичли механизмни учта ортиқча боғланишларини кинематик жуфтлар синфини пасайтириш усули билан йўқотиб, техникада кенг қўлланиладиган фазовий айлангич-суралгичли механизмни ҳосил қилиш мумкин (4.11-шакл).

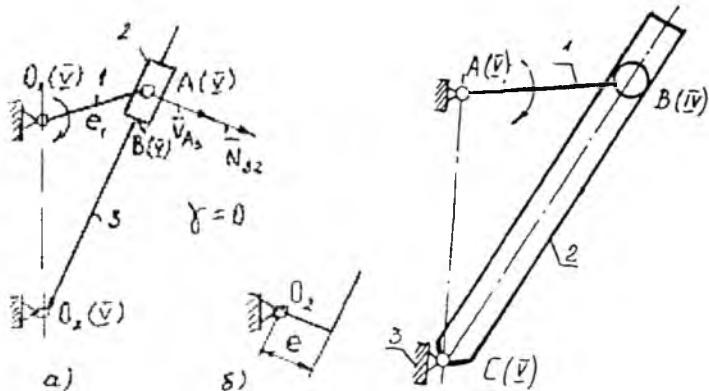

4.11-шакл. Айлангич-суралгичли фазовий механизм.

Техникада I синф I-тартибли механизм ва унга биритирилган фазовий монададан ҳосил бўлган уч бўғинли айлангич-суралгичли механизм қўлланилади (3.5б-шакл).

4.1.4. Кулисали механизмлар

I синф I-тартибли бирламчи механизм ва икки поводокли ўртасида илгарилама жуфтли учинчى турдаги Ассур түрүндидан ҳосил бўлган Витвортнинг кулисали механизми билан танишайлик (4.12-шакл).

4.12-шакл. Витвортнинг
кулисали механизми.

4.13-шакл. Олий жуфтли уч
бўгинли кулисали механизм.

Механизмда 3 бўгин 2 судралгич-тош учун йўналтирувчи бўлиб кулиса ҳисобланади.

Баъзида 3 кулиса айланниш ўқидан е масофага силжиган ҳолда бажарилади (4.12б-шакл).

Кулисали механизмда айлангич кирувчи бўлганда, босим бурчаги нолга тенг бўлади.

Амалда кулисалар тўғри чизикли, гоҳида айланана ёйи шаклида бўлиши мумкин.

Кулисали механизмда 2 тошни ва қуйи A(V) ҳамда B(V) кинематик жуфтларни битта олий жуфт билан алмаштирилса, натижада уч бўгинли тоинсиз кулисали механизм (4.13-шакл) ҳосил бўлади. Бунда олий жуфт элементидан иборат монадани бир қисми тош вазифасини бажаради. Айлангич ва таянчнинг узунликлари нисбатига қараб кулиса тебраниши ёки айланishi мумкин.

$$l_1 > l_4 \quad (4.4)$$

шарти бажарилганда кулиса тўлиқ айланади, акс ҳолда, механизм тебранма кулисага айланади.

Айланма кулисали механизмда ҳаракат 1 бүгіндан 2 бүғинга узатылади. Айлангичнинг текис ҳаракати кулиса-нинг нотекис айланма ҳаракатига үзгәртириледи.

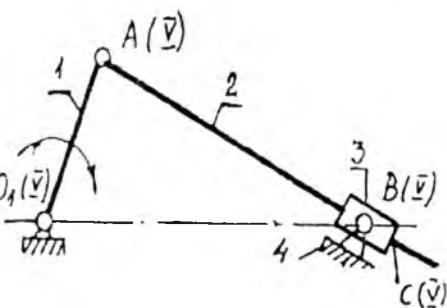
Тебранма кулисали механизмда айлангичнинг айланма ҳаракати кулисаның тебранма ҳаракатига үзгәртириледи.

Кұрсатылған тузилма элементларидан фойдаланып кулисали механизмни 4.14-шаклда көлтирилганидек, бошқа ҳар хил варианта йиғиши мүмкін. Бу ҳолда тоши тебранувчи тошли кулисали механизм ҳосил бўлади. Кулиса муракаб ҳаракат қылгани учун шатун, деб аталиши мүмкін.

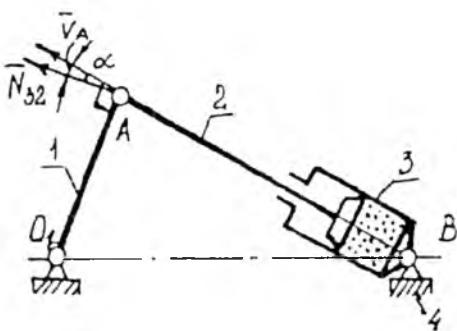
Тебранма тошли кулисали механизмлар гидравлик юритмали механизмларда, кранларда, экскаваторларда, роботсозликда ва бошқаларда кенг қўлланилади (4.15-шакл).

Бу механизмда тош гидроцилиндр кўринишида, кулиса эса уида ёғ босими остида цилиндр бўйлаб ҳаракатланувчи поршенга эгадир. Натижада 1 бўгин чиқувчига айланади.

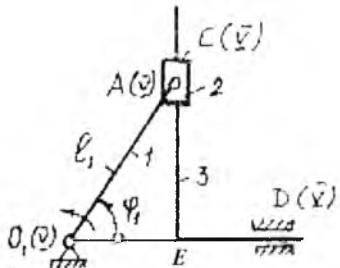
Витвортни кулисали механизмда айланма $O_2(V)$ кинематик жуфтни үлгариламага алмаштирилса, үлгарилама ҳаракатланувчи янги кулисали механизм келиб чиқади (4.16-шакл). Бу механизм уни ихтиро қилган Вольф номи билан аталади.

4.14-шакл. Тебранма тошли кулисали механизм.

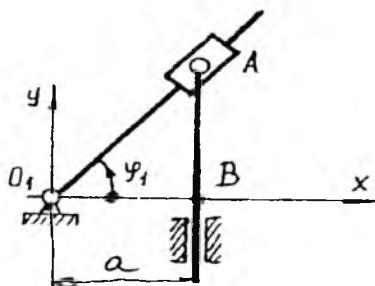
4.15-шакл. Гидравлик юритмали кулисали механизм.

O_1AE учбұрчакдан:
 $AE = l_1 \sin \varphi_1$, (4.5)
 Агарда $l_1 = l$ бўлса,
 $AE = \sin \varphi_1$
 Шунинг учун Вольф
 механизми кўпинча
 синусли механизм, деб
 аталади.

4.16-шакл. Вольфинг илгарилама кулисали механизми.

Бирламчи I синф I-тартибли механизмга икки тортгичли Ассур гурухини бешинчи хилини қўшиш натижасида тангенсли кулисали механизм ҳосил бўлади (4.17-шакл).

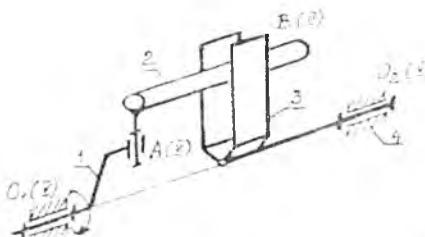
ΔO_1AB дан

$$\tan \varphi_1 = \frac{Y_A}{a} \quad (4.6)$$

Агарда $a = l$ бўлса,
 $\tan \varphi_1 = Y_A$
 Механизм φ_1 бурчак
 тангенси функциясини
 тақорлайди.

4.17-шакл. Тангенс механизм.

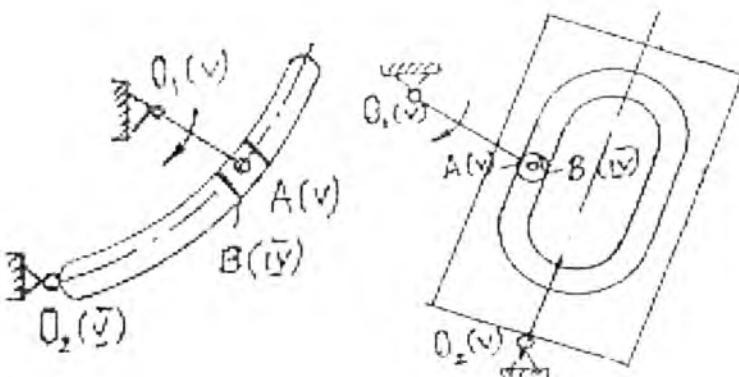
Техникада текис кулисали механизмлар билан бир қаторда фазовий кулисали механизмлар ҳам қўлланилади. Фазовий механизмлар I синф I-тартибли бирламчи механизмга фазовий бириткириш орқали ҳосил бўлади.

4.18-шакл. Тебранма кулисали тўрт бўғинли фазовий кулисали механизм.

4.18-шаклда фазовий тебранма қулисали механизмни кинематик схемаси күрсатилған.

Бұл механизмда тош вазифасини бажарувчи иккінчи бүғин А(Ⅴ) ва В(Ⅱ) кинематик жуфтларига, тирсак 1-айланғич ва 3 қулиса 4 таяңч билан $O_1(V)$ ва $O_3(V)$ ҳамда кинематик жуфтлар ҳосил қиласы. Шунингдек, қулисаны мұраққаб ҳаралаттарини ҳосил қилип учун уни йұналтиргич қисми әгри профилдан иборат бўлиши мумкин (4.18а-шакл). Профессор А.Жураев томонидан таклиф этилган механизмда тош қулисанынг ёпиқ контурлы йұналтиргичида ҳаракат қиласы (4.18б-шакл).

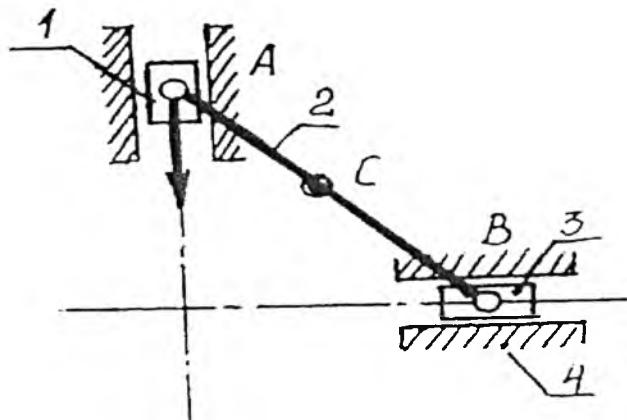
4.18 а-шакл. Йұналтирувчи
әгри профилли қулисали
механизм.

4.18 б-шакл. Ёпиқ контурлы
йұналтиргичли қулисали
механизм.

4.1.5. Илгарилама ҳаракатланувчи киравчы бўғинли I синф 2-тартибли оддий механизмлар

I синф 1-тартибли механизм бошланғич бўғинини илгарилама ҳаракатлантириб, унга иккى тортгичли (поводокли) Ассур гурухларини қўйысад, турли элементтар механизмларни ҳосил қилиш мумкин.

Шундай механизмлардан бири — эллипсограф механизми 4.19-шаклда күрсатилған.

4.19-шакт.

Механизмда 1 киравчы бүгінни илгарилама ҳаракати 3 судралгичнинг нотекис илгарилама ҳаракатига айлантирилади. Ҳаракатда 2 шатунининг нұқталари түрли эллипсларни, унинг үртасидаги С нұқта эса доира чизиш механизмнинг ажойиб хусусияти хисобланади.

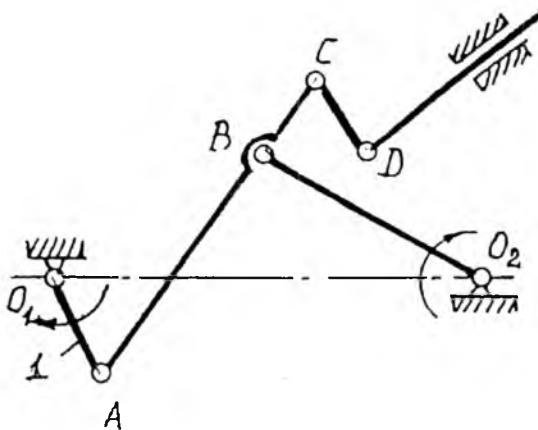
Элементар I синф 2-тартибли механизmlарни күриб чиқиши тутатында ундан ҳам юқори тартибли механизmlар борлығини айттың үтиш керак.

4.1.6. Таркибы (мураккаб) ричагли механизmlар

Мураккаб ричагли механизmlар таркибида иккі ва ундан ортиқ Ассур гурухлари бўлиши мумкин. Бу гурухлар айлангичга кетма-кет, паралел ёки аралаш ҳолда бириктирилиши мумкин. 3.21-шаклда трикотаж машиналарида қўлланилган мураккаб ричагли механизм кўрсатилганди. Техникала түрли мураккаб ричагли механизmlарни қўлланишига кўп мисоллар келтириш мумкин.

Трикотаж машиналарида қўлланиладиган нинадонли ҳаракатлантирувчи механизм билан танишайлик (4.20-шакл).

Механизм 1 айлангичга кетма-кет уланган I синф 2-тартибли иккита Ассур гурухидан иборат.

4.20-шакл. Таркибли ричагли механизм.

Хулоса қилиб, ричагли механизмлар фақат ёпиқ кинематик занжирлар асосида қурилиб қолмай (бу бобда күриб чиқылғанидек), юқорида қайд қылингандек (3.7) очиқ кинематик занжирлар асосида ҳам қурилиши мүмкінлегини эслаб үтиш керак.

4.2. РИЧАГЛИ МЕХАНИЗМЛАРНИНГ КИНЕМАТИК ТАҲЛИЛИ

Механизмларниң кинематик таҳлили, одатда ҳаракатниң битта кинематик цикли учун бажарилади, яъни шундай давр учунки, унинг тугаши билан ҳаракатниң кинематик характеристикалари яна такрорланиши керак.

Айлангич бир марта айланганда кинематик цикл туғайды, аммо баъзи ҳолларда бундан истисно бўлиши мумкин

Ҳар қандай механизмниң кинематик таҳлили унинг Ассур асосида ҳосил бўлиш тартибига мос ҳолда бажарилади.

Дастлаб бошлангич бўгинни, сўнгра Ассур гурухлашининг кетма-кет I синф I-тартибли бирламчи меҳа-

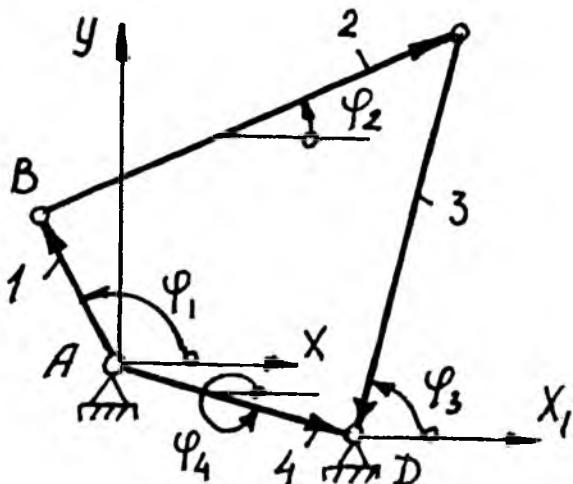
низмга құшилиши тартибіда нүқталарининг ва бўғинларининг кинематик характеристикалари аниқланади.

4.2.1. Кинематик таҳлилнинг вазифалари. Механизмларнинг кинематик характеристикалари

Механизмларнинг кинематик таҳлилини асосий вазифалари қуйидагилардир:

- бўғинларнинг ҳолатини ва нүқталарнинг траекторияларини аниқлаш;
- нүқталарнинг чизиқли (V) ва бўғинларнинг бурчак (ω) тезликларини аниқлаш;
- нүқталарнинг чизиқли (a) ва бўғинларнинг бурчак (ϵ) тезланишларини аниқлаш.

Юкорида қайд қилинган механизм ҳаракатининг кинематик параметрлари умумлашған ҳолда кинематик характеристикалари деб аталади. 4.21-шаклда тўрт шарнирли механизмни кинематик характеристикаларини аниқлаш схемаси келтирилган. Бу ерда ҳар бир бўғин вектор сифатида тасвирланган.

4.21-шакл. Тўрт шарнирли механизмни кинематик характеристикаларини аниқлаш учун тузилган схема.

Кинематик характеристикалар

№	Чиқуучи бүғинни С нүктаси учун	Чиқуучи З бүғин учун
1	Харакат қонуни $S_C = S_i(t)$	Харакат қонуни $\varphi_3 = \varphi_3(t)$ (4.7)
2	Чизиқли тезликлар $V_C = \frac{dS_C}{dt}$	Бурчак тезликлар $\omega_3 = \frac{d\varphi_3}{dt}$ (4.8)
3	Чизиқли тезланишлар $a_C^t = \frac{d^2 S_C}{dt^2}$ $a_C^n = \frac{V_C^2}{l_{CD}}$	Бурчак тезланишлар $\varepsilon_3 = \frac{d^2 \varphi_3}{dt^2}$ (4.9)

Юқорида күрсатылған кинематик характеристикалар 1 бошланғич $\Phi_1 = \varphi_1(t)$ берилған ҳолатлари орқали анықладанды. Агарда бошланғич бүғиннинг ҳаракат қонуни номағлум бўлса, механизм учун бошқа кинематик характеристикалар анықланади:

а) Ҳолат функциялари $S_C = S_C(\varphi_1)$ ёки $\varphi_3 = \varphi_3(\varphi_1)$ (4.10)

б) Тезлик аналоглари $V_{qc} = \frac{dS_C}{d\varphi_1}$ ёки $\omega_3 = \frac{d\varphi_3}{d\varphi_1}$ (4.11)

в) Тезланиш аналоглари $a_{qc}^t = \frac{d^2 S_C}{d\varphi_1^2}$ ёки $\varepsilon_{q3} = \frac{d^2 \varphi_3}{d\varphi_1^2}$ (4.12)

Кинематик характеристикалардан бирини билиб, иккинчи сиға ўтиш осон. Масалан, нүкталарнинг тезликлари билан уларнинг аналоглари орасидаги боғланишни куйидагича ифодалаш мумкин:

$$V_C = \frac{dS_C}{dt} = \frac{dS_C}{d\varphi_1} \cdot \frac{d\varphi_1}{dt} = V_{qc} \omega_1 \quad (4.13)$$

Шунга ўхшашиб тарзда нүкталарнинг a_C тезланишлари билан a_{qc} аналоглари орасидаги боғланишни ифодалаш мумкин.

$$a_C = a_{qc} \omega_1^2 + v_{qc} E_1 \quad (4.14)$$

4.2.2. Механизмларнинг кинематик таҳлили усуллари

Механизмлар кинематик таҳлилиниң турли усуллари кўлланилади. Бу усуллар ҳақидаги баъзи бир тушунчаларни 4.22-шаклда келтирилган схемадан кўриш мумкин. Ричагли механизмларнинг кинематик таҳлилиниң универсал усули йўқлигини огоҳлантириб, турли синф ва тартибдаги механизмларнинг тадқиқоти турли усулларда бажарилишини таъкидлаш керак. Фақат I синф 2-тартибли механизмларнинг кинематикаси масалалари аниқ ечимга эга. Механизмларнинг тартиби ошиши билан кинематиканиң якунловчи тенгламалари юқори бўлиб, уларни илдиз остида ечиш мумкин эмас. Бундай тенгламалар фақат тахминий усулларда (итерация ва бошқа усулларда) ечилиши мумкин. Юқори синф ва тартибли механизмларни кинематика масалаларини график усулда ечишда фақат циркуль ва чизгич етарли бўлмайди.

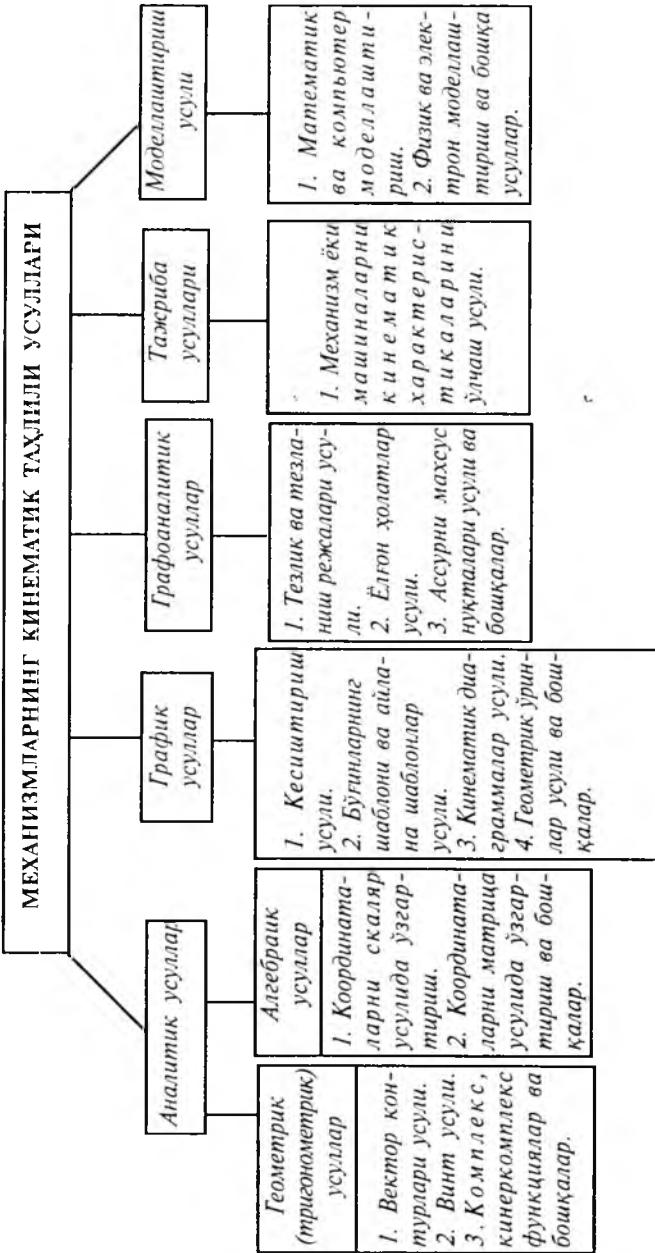
Механизм ва машиналар назариясида аналитик, график, графоаналитик, экспериментал ва моделлаштириш усуллари қўлланади.

Механизмнинг кинематик характеристикаларини аниқлаш учун кинематик таҳдилни аналитик усулларидан фойдаланилганда керакли тенгламалар тузилади ва текшириладиган ҳаракат даври ичидаги механизмнинг ҳамма ҳолатлари учун умумий ечим олинади. Кинематик таҳдилда қўлланиладиган формулалар аниқ ёки тахминий бўлиши мумкин, бажариладиган ҳисоблар ҳам шунга мос аниқ ёки тахминий бўлади. Аммо, тахминий ҳисоблар, аниқликларга қараганда қадрсиз эмас, чунки тахминий ҳисоблаш усули билан талаб қилинган аниқликдаги натижаларни олиш мумкин.

Механизмларнинг кинематик таҳлили усулларини кўриб чиқишини аналитик усуллардан бошлаймиз.

Ричагли механизмларнинг кинематик тадқиқотининг аналитик усулларини фойдаланилган математик услублар мезони асосида аниқ классификациялаш қийиндир, чунки таҳлил усулни турли математик аппаратларни турлича қўллаш билан ифодаланади. Шунинг учун ричагли механизмларнинг кинематик таҳлилини аналитик усуллари иккита катта гуруҳларга бўлинади:

1. Геометрик (тригонометрик) усул;

4.22-шакал. Механизмларнинг кинематик таҳлили усуллари класификацияси

2. Алгебраик усул.

Геометрик усул векторлар контурларидан фойдаланишга асосланган. Векторлар контурларини координата ўқларига проекциялари тенгламаларидаң фойдаланиб механизмларни кинематик таҳлилиниң күп масалаларини ечиш мумкин.

Механизмларниң кинематик схемасини алмаштирувчи векторлар контурлари назариясини қўллаш, бўғинларниң ҳар қандай нисбий ҳаракатини айланма ва илгарилама ҳаракатларниң йиғиндисидан иборат, деб винтларни ҳаракатига қўйс-лаб келтириш, ёпиқ векторлар контурларниң тенгламаларини комплекс ва гиперкомплекс функциялар билан ифодалаш ва бошқа геометрик усуллар ҳам қўлланилмоқда. Бу усуллар турли математик аппаратларни қўллашга асосланган.

Геометрик усулларни қатор афзаликлари билан бирга фазовий механизмларниң таҳлилида қўлланилганда камчиликлари намоён бўлмоқда.

Механизм бўғинлариниң ўқларида етувчи векторлар фазовий механизмлар кинематик жуфтлариниң хусусиятларини тўлиқ ифодаламайди. Бу эса фазовий шаклдаги бўғинларни нисбий ҳолатини аниқловчи параметрлар орасида қўшимча boglaniшларни келтириб чиқаришни талаб қиласади.

Алгебраик усулда геометрик boglaniшлар ва координата системасида ёпиқ занжирниң тенгламалари битта тенглама билан ифодаланади.

Алгебраик усулда механизм кинематик жуфтлариниң ҳамма ҳаракатланувчалигини назарга олиниши унинг фазовий механизмларни таҳлил қилишда афзалиги ҳисобланади.

Ҳаракатниң кинематик характеристикаларини аниқлаш учун координаталарни ўзгартириш тенгламаларини кетма-кет қўллашга ва чизиқли алгебра аппаратидан фойдаланишга асосланган усуллар алгебраик усуллар орасида кенг тарқалган.

Матрица усули маҳсус координаталар системасини қўллашга ва матрицалардан фойдаланиш тартибига bogliқ бир неча гуруҳларга бўлинади:

а) учинчи тартибли координаталарни ўзгартиришда квадрат матрицаларни қўллаш усули;

б) тўртинчи тартибли матрицаларни қўллаш усули.

Матрицаларни стандарт ластурлардан фойдаланиб ҳисоблаш, машиналарида ечиш осонлиги матрица усулини кенг тарқалишига олиб келди.

Математик аппаратини құллаб, ЭХМ өрдамида механизм-ларни кинематик тәдқиқотини автоматлашған системасини яратыш мүмкінлиги аналитик усулнинг мұхим афзалигидир. Бу жағдайда амалға ошириш учун I синф 2-тартыбели механизм-лар тәдқиқотини автоматлаштиришида бошланғич ва ҳамма иккі тортгүлчілік (поворот) Ассур гурухларини кинематик таҳлилини алгоритмлари ишлаб чиқылған.

Амалда құлланувчи механизмларнинг кинематик таҳлилини автоматлашған системаси ҳисоблашни төзлешириб олинадиган натижалар аниқлігіні ошириб мұхандис ва конструкторларни қарпатадиган ҳисоблаш ишларидан озод қылды.

Механизмларнинг кинематик таҳлили график усулларини күриб чиқамиз.

Узоқ вақт график усул механизмларнинг кинематик таҳлилини асосий усули ҳисобланиб келди. Уларнинг баъзиларига тұхтаймиз.

I синф 2-тартыбели механизмларнинг бүғинлари ҳолати-ни қизмада график тарзда аниқлаш учун «кесиштириш» усули құлланади. Учбұрчак ва түртбұрчакларни маълум бұлған баъзи параметрлар асосида геометрик шаклини қуриш кесишти-риш усулидир.

Механизмнинг бүғинлари узунлиги катта бўлиб, қизма сатхига жойлашмаганды доиравий шаблонлар усулидан фойдаланған маъқул. Юқори тартыбели текис механизмларнинг ҳолатини график аниқлашда бўғинлар шаблони ва геометрик ўрни усуллари құлланади.

Механизм нұкталинининг күчиши, тезлиги ва тезланишларини аниқлаш учун кинематик диаграммалар усулини құллаш қулады. Кинематик таҳлил вазифасини ечишда ҳамма натижалар қизмада геометрик қурилмалар орқали олинади. Бунда циркул ва қизғич асосий асбоблардир. График усул аналитик усулга нисбатан ноанық бўлиб, ҳисоблаш машиналари ривожланиши натижасида иккінчи даражалық айланади. Аммо бу билан график усул ўз моҳияттегі йүқтоди, деб бўлмайди. Мутахассисларнинг фикрича, график усулдан аниқ натижаларни олиш зарурати бўлмаганды құллаш мүмкін.

Механизмларни кинематик таҳлилини учинчі гурухы графоаналитик усулидир. Кинематика масалаларини бу усулда ечишда қизмадағы график қурилмалар баъзи ҳисоблар билан биргаликда бажарилади.

I синф 2-тартыбы меканизмлар учун тезлик ва тезланиш режалари, юқори тартыбы меканизмлар учун нотұғри ҳолат ва Ассуринің маҳсус нұқтаси усууллари құлланади.

График ва графоаналитик усууллар содда ва күзға күріншіліктердің көрінісін анықтауда жаһандырылады.

Меканизмларнің кинематик тадқиқотиниң тажриба усули амалданған кинематик характеристикаларни үлчап да назарий тадқиқот нәтижаларини амалданған нәтижалар билан солишириб бағолашы мақсалида қарастырувчи машинадар да меканизмларда үтказилади.

Меканизмларнің қарастыруға таасир қылувчы факторларни (масалан, кинематик жуфтлардаги бүшіліктер, бұғындарнің деформациясы ва х.к) назарий ҳисобларда түлиқ инобатта олиб бұлмаслық тажриба үтказынни тақозо қылади. Меканизм бұғындары да нұқталарнің күчиш тезлигі ва тезланиши осциллографтар да сезір датчиклар ердамида үлчаб өзилади.

Меканизмнің кинематик тадқиқотидан математик және физик моделларын усууллари ҳам құлланади.

Математик моделларында берилген меканизм кинематик таҳлилини ЭХМ даи фойдаланып аналитик тенгламалар, ифодалар сипатидаги түлиқ ластири асосида амалға оширилади.

Мураккаб меканизмларнің тақсиялдағы физик ва электрон моделларынан фойдаланади. Бұнда физик ва электрон моделдеги текшіріледиган меканизмда үтүвчи жараёндар бир хил қонунда үзгариши да бир хил дифференциал тенгламалар билан ифодаланыши керак.

Меканизмларнің кинематик тақшалынан аввал текис, сұнғара фазовий меканизмларда құлланып күріб чықамыз.

4.2.3. Текис меканизмларнің кинематик таҳлили

I синф 2-тартыбы меканизмлар кинематик таҳлилиниң аналитик усули.

Бұл шартта меканизмлар аналитик тадқиқотиниң күпроқ құлланыладынан усууллары билан танишамыз.

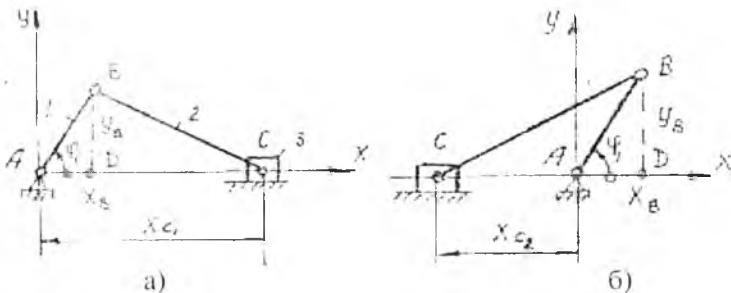
Аввало текис меканизмлар учун құлланыладын координаталар да ёниқ векторлар контури усууллари билан,

сүнгра фазовий механизмлар учун координаталарни ўзгартиришинг матрица усули билан танишамиз.

Хамма ҳолатларда механизмнинг кирувчи бўғини ўзгармас тезлик билан ҳаракатланади, деб таҳмин қилинади.

4.2.3.1. Координаталар усули

Бу усул механизмларнинг кинематик таҳлилида кенг қўлланилади ва у орқали механизмнинг турли нуқталарини берилган ва изланадиган координаталари орасидаги аналитик боғланиш аниқданади.

4.23- шакл. Айлангич-судралгичли механизмин йигиш вариантилари.

Ноаниқ координаталар аниқлағандан сўнг, уларни кетма-кет вақтга нисбатан дифференциаллаб, нуқталарнинг ва бўғинларнинг тезлик ҳамда тезланишлари топилади. Аксиал айлангич-судралгичли ABC механизм бўғинларининг l_1 ва l_2 узунликлари ва айлангич ω_1 бурчак тезлиги берилган бўлсин. Судралгичнинг C нуқтаси координаталари, тезликлари ва тезланишлари аниқданishi керак.

4.23-шаклда қўрсатилганидек, XAY координата ўқларини ўтказамиш ва BCД тўғри бурчакли учбуручакдан фойдаланиб, шатуннинг l_2 узунлигини аниқлаш ифодасини тузамиз

$$(X_c - X_B)^2 + (Y_c - Y_B)^2 = l_2^2 \quad (4.15)$$

$Y_c = 0$ бўлгани учун

$$(X_c - X_B)^2 + Y_B^2 = l_2^2 \quad (4.16)$$

(4.16) ифодани ўзgartириб, X_c номаълумга нисбатан квадрат тенгламани оламиз.

$$X_c^2 - 2X_c X_B + X_B^2 + Y_B^2 - l_2^2 = 0$$

$$X_c^2 - 2X_c X_B + (X_B^2 + Y_B^2 - l_2^2) = 0 \quad (4.17)$$

(4.17) дан С нүктаны абсолюттасасини анықлаш мүмкін:

$$X_{C1,2} = X_B \pm \sqrt{X_B^2 - X_B^2 + Y_B^2 + l_1^2} = X_B \pm \sqrt{l_B^2 - Y_B^2} \quad (4.18)$$

$$\text{бу ерда, } X_B = l_1 \cos \varphi_1 \quad (4.19)$$

$$Y_B = l_1 \sin \varphi_1 \quad (4.20)$$

Квадрат тенгламалардың иккита илдизи айланғыч-сұралғыч механизмни иккі хилда йигилиши мүмкінлігіні күрсага-ди. 4.23-шактада йиғиш вариантында күрсетілген. 4.23а-вари-анты (4.18) ифодады радиали олдида мүебат, б) варианты минус ишоралариниң күйіннишига мөсдир.

Реал механизмнінг ишлашида йиғиш варианты үз-үзи-дан үзгартмайды, шунинг учун конкрет масаланы ечишда механизмниң йиғиш вариантына мөс илдиз олдидағы белги-ни тәндаш керак.

Квадрат тенгламалардың ечишінде квадрат илдиздан чиқариш үшбү усульнинг асосий камчилиги ҳисобланады.

(4.17) тенглама вақттағы нисбатан дифференциалланғанда қойындардың ифодалар келиб чиқады:

$$2X_C \frac{dX_C}{dt} - 2X_B \frac{dX_C}{dt} - 2X_C \frac{dX_C}{dt} + 2X_B \frac{dX_B}{dt} + \\ 2Y_B \frac{dY_B}{dt} = 0 \quad (4.21)$$

$$\text{тенгламадан } \frac{dX_C}{dt} = \frac{X_C \frac{dX_B}{dt} - Y_B \frac{dY_B}{dt} - X_B \frac{dX_B}{dt}}{X_C - X_B} \quad (4.22)$$

бу ерда, $\frac{dX_B}{dt} = V_B$ — нүктали тезлиги

$$\frac{dX_B}{dt} = V_{BX} = -\omega_1 l_1 \cos \varphi_1 \quad \text{— В нүкта тезлигини ОХ} \\ \text{үқига проекцияси;}$$

$$\frac{dY_B}{dt} = V_{BY} = \omega_1 l_1 \sin \varphi_1 \quad \text{— В нүкта тезлигини ОУ} \\ \text{үқига проекцияси.}$$

Кириллтілген белгиларни назарға олиб, С нүкта тезлигінінг (4.22) формуласынан қойындардың күрнештесінде ифодалаш мүмкін:

$$V_C = \frac{X_C V_{BX} - Y_B V_{BY}}{X_C - X_B} \quad (4.23)$$

V_{BX} және V_{BY} ларының қыйматтарынан (4.23.) га қойысад, V_C

$$V_C = -W_1 l_1 \frac{X_C \cos \varphi_1 + Y_B \sin \varphi_1}{X_C - X_B} \quad (4.24)$$

келиб чиқады.

(4.23) тенгламада айлангични бурчак тезлигини $\phi_1=1$ қабул қылсақ, С нүктанинг тезлик аналоги ҳосил болади.

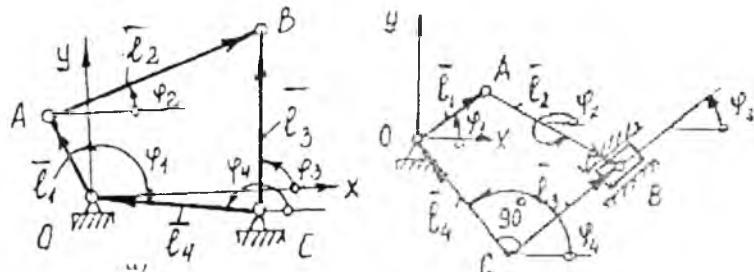
$$V_{qc} = -l_1 \frac{X_C \cos \varphi_1 + Y_B \sin \varphi_1}{X_C - X_B} \quad (4.25)$$

С нүктанинг тезләнешини аниқлаш үчүн (4.24) тенгламаны вақтта иисбатан дифференциалдан зарур.

4.2.3.2. Ёниқ векторларниң контури усулі

Кинематик таҳлилини бажариш үчүн механизмни векторларниң контури күрниншида тасвиrlаны күлайдыр.

Бунинг үчүн механизм бүткелдери векторлар билан алмаштирилады: векторларниң йўналиши ихтиёрий бўлиши мумкин. 4.24-шаклда тўрт шарнирли ва дезаксиал айлангич-судралгичли механизмлар тўртбурчакли ёниқ векторлар тавзила кўрсатилган.

4.24-шакл. Векторларниң контури.

а) тўрт шарнирли механизм үчун; б) айлангич-судралгичли механизм үчун.

Векторлар миқдор ва йўналишга эга. Векторниң катталиги унинг I_{HK} узунлиги билан, йўналиши эса йўналтирувчи φ_{HK} бурчаги билан ифодаланади. Бурчакниң мусбат йўналиши мусбат абисса ўқидан соат стрелкаси ҳаракатига қарши йўналишида белгланади. Соат стрелкаси йўналишига мос бурчак манғий, деб ҳисобланади. Векторлар ва йўналтирувчи бурчаклардаги индекслар умумий кўрининшида векторларни «и»-бошланиши, «к»-тугашини кўрсатади. Конкрет ҳолларда улар векторниң бошланишиниң ва тугашини мос ҳарфлар билан алмаштирилади.

4.24-шаклда тасвиrlанган механизмларни ёниқ вектор контурлари тенгламаси кўйилдаги кўрининшида бўлади:

$$\bar{l}_i = \bar{l}_4 + \bar{l}_1 + \bar{l}_2 \quad (4.26)$$

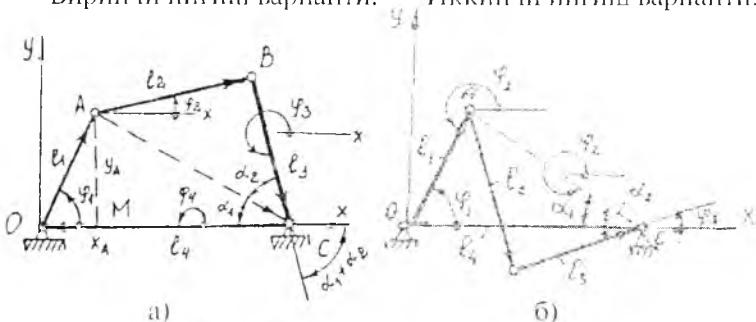
Текширилаётгап механизмларнинг кинематикаси бу тенгламада мужассамланған.

Усулнинг табиқини конкрет механизмларда күрайлик.

4.2.3.3. Тұрт шарнирлы механизмларни ёниқ векторлар контурлари усулида кинематик таҳлили

Механизм бүғиларининг узунліктары ва ҳаракат қонуни берилған бўлсеки. Механизмнинг берилған ҳолати учун кинематик характеристикаларини анықдан керак.

Биринчи йигини варианти. Иккичи йигини варианти.

4.25 шакл. Тұрт бүғилли шарнирлы механизмин йигинш вариантылари.

Үмумланған координаталы хар бир қийматига механизмларни иккита варианта үйгите тұрғы келали (4.25 шакл).

АВС учбұрчакни АС дигонал вектор атроғыда айлантириб, биринчи йигини вариантыдан иккинчисига үтгина мүмкін. Иккала вариантылар учун ёниқ векторлар контурларининг координата уқларына проекциялары тенгламалари күйидеги:

$$\begin{cases} l_1 \cos \varphi_1 + l_2 \cos \varphi_2 + l_3 \cos \varphi_3 + l_4 \cos \varphi_4 = 0 \\ l_1 \sin \varphi_1 + l_2 \sin \varphi_2 + l_3 \sin \varphi_3 + l_4 \sin \varphi_4 = 0 \end{cases} \quad (4.27)$$

Дастилаб айланғичини А нүктасини координатасини анықтаймиз

$$X_A = l_1 \cos \varphi_1, \quad Y_A = l_1 \sin \varphi_1 \quad (4.28)$$

АСМ учбұрчагидан α_1 бұрчагини анықтаймиз.

$$\alpha_1 = \operatorname{arctg} \left(\frac{Y_A}{l_4 - X_A} \right) \quad (4.29)$$

Үмуман α_1 бурчагини аниқлаш алгоритмидә ифоданинг маҳражи нолга тенг бўлган ҳолатни назарга олиш керак.

Буnda,

$$\alpha_1 = \begin{cases} \operatorname{arctg}\left(\frac{Y_A}{l_4 - X_A}\right) & \text{агарда } l_4 \neq X_A \\ 0.5\pi & \text{агарда } l_4 = X_A, Y_A > 0 \\ \frac{3}{2}\pi & \text{агарда } l_4 = X_A, Y_A < 0 \\ 0 & \text{агарда } l_4 = X_A, Y_A = 0 \end{cases}$$

АС диоганал-векторининг узуилиги АСМ учбуручагидан аниқланади

$$AC = \begin{cases} \frac{Y_A}{\sin \alpha_1} & \text{агар } \alpha_1 \neq 0 \\ |l_4 - X_A| & \text{агар } \alpha_1 = 0 \end{cases} \quad (4.31)$$

α_1 бурчаги АВС учбуручагидан аниқланади

$$\alpha_2 = \operatorname{arctg} \left(\frac{r}{(p - l_2)} \right) \quad (4.32)$$

$$\text{бу ерда, } p = (l_2 + l_3 + AC)/2 \quad (4.33a)$$

$$r = \sqrt{(p - l_2)(p - l_3)(p - AC)/p} \quad (4.33b)$$

Иккита йигиш усули учун чайқалгични йўналтирувчи бурчаги қўйидагичча ифодаланади:

$$\varphi_1 = \begin{cases} 2\pi - (\alpha_1 + \alpha_2) & \text{йигишни биринчи варианти учун;} \\ \alpha_2 - \alpha_1 & \text{ни иккисичи варианти учун} \end{cases}$$

φ_2 бурчагини А ва В нуқталарини координаталари орқали ҳисоблаш мумкин.

В нуқтанинг координатаси:

$$X_B = l_4 - l_3 \cos \varphi_3; \quad Y_B = -l_3 \sin \varphi_3 \quad (4.35)$$

$\operatorname{arctg}(Y_B - Y_A)/(X_B - X_A)$ агарда $X_B > X_A$ 1 вариант

$\pi + \operatorname{arctg}((Y_B - Y_A)/(X_B - X_A))$ агарда $X_B < X_A$ 1 вариант

$\pi/2$ агарда $X_B = X_A$ 1 вариант

$2\pi - \operatorname{arctg}((Y_B - Y_A)/(X_B - X_A))$ агарда $X_B > X_A$ 2 вариант

$\pi + \operatorname{arctg}((Y_B - Y_A)/(X_B - X_A))$ агарда $X_B < X_A$ 2 вариант

$3\pi/2$ агарда $X_B = X_A$ 2 вариант

$$(4.36)$$

Механизмнинг бурчак теззикларини аниқлаш учун түртбўрчакли контурининг (4.27) ёниқ вектор тенгламасини вақтта иисбатан дифференциалаш керак.

$$-l_1 \omega_1 \sin \varphi_1 - l_2 \omega_2 \sin \varphi_2 - l_3 \omega_3 \sin \varphi_3 = 0 \quad (4.37.)$$

$$l_1 \omega_1 \cos \varphi_1 + l_2 \omega_2 \cos \varphi_2 + l_3 \omega_3 \cos \varphi_3 = 0 \quad (4.38.)$$

бүрчактардын төзлигінде

$$\frac{d\varphi_1}{dt} = \omega_1, \quad \frac{d\varphi_2}{dt} = \omega_2, \quad \frac{d\varphi_3}{dt} = \omega_3$$

Бұғынларниң бурчак тезліктерини (4.37) ва (4.38) тенгламалар системасини ечиб анықлаш мүмкін.

$$\omega_3 = \omega_1 l_1 \sin(\varphi_2 - \varphi_1) / l_3 \sin(\varphi_3 - \varphi_2) \quad (4.39)$$

$$\omega_2 = \omega_1 l_1 \sin(\varphi_1 - \varphi_3) / l_2 \sin(\varphi_3 - \varphi_2) \quad (4.40)$$

В нүктаны чизиқти тезлиги анықланади.

$$V_B = \omega_3 l_3 \quad (4.41)$$

(4.37) ва (4.38) ифодаларни вактта нисбатан дифференциаллаб, бурчак тезланишлари анықланади

$$l_1 \varepsilon_1 \cos \varphi_1 - l_1 \omega_1^2 \sin \varphi_1 + l_2 \varepsilon_2 \cos \varphi_2 - l_2 \omega_2^2 \sin \varphi_2 + \\ + l_3 \varepsilon_3 \cos \varphi_3 - l_3 \omega_3^2 \sin \varphi_3 = 0 \quad (4.42)$$

$$l_1 \varepsilon_1 \sin \varphi_1 + l_1 \omega_1^2 \cos \varphi_1 + l_2 \varepsilon_2 \sin \varphi_2 + l_2 \omega_2^2 \cos \varphi_2 + \\ + l_3 \varepsilon_3 \sin \varphi_3 + l_3 \omega_3^2 \cos \varphi_3 = 0 \quad (4.43)$$

бүрчактардын тенгламалардан бұғынларни бурчак тезланишларын анықлаш мүмкін.

$$\varepsilon_1 = (\omega_1^2 l_1 \cos(\varphi_1 - \varphi_2) + \omega_2^2 l_2 \cos(\varphi_2 - \varphi_3)) / l_3 \sin(\varphi_3 - \varphi_1) \quad (4.44)$$

$$\varepsilon_2 = (\omega_1^2 l_1 \cos(\varphi_1 - \varphi_2) + \omega_3^2 l_3 \cos(\varphi_3 - \varphi_1)) / l_2 \sin(\varphi_3 - \varphi_2) \quad (4.45)$$

Чайқаттың В нүктасини тезланиши анықланади:

a) В нүктаны тангенциал тезланиши

$$a_{B \parallel} = \varepsilon_3 l_3;$$

b) В нүктаны нормал тезланиши

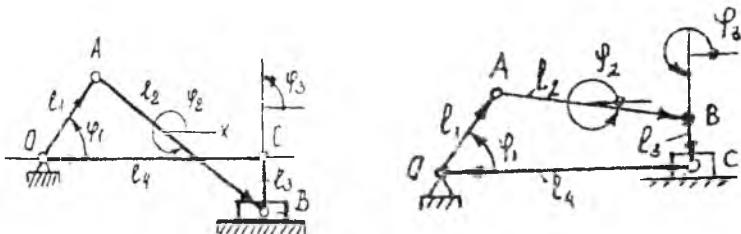
$$a_{B \perp} = \omega_3^2 l_3$$

c) В нүктаны түлиқ тезланиши

$$a_B = \sqrt{(a_{B \parallel})^2 + (a_{B \perp})^2}$$

4.2.3.4. Айлангич-судралгичли механизмниң ёпиқ векторлар контурлари усулида кинематик таҳлили

Айлангични ҳаракат қонуни ва бүғинларниң үлчамлари маълум, деб қараймиз (4.26-шакл).

4.26-шакл.

Айлангич-судралгичли механизмниң ёпиқ векторлар контурларининг икки варианти

$$l_1 \cos\varphi_1 + l_2 \cos\varphi_2 + l_3 \cos\varphi_3 + l_4 \cos\varphi_4 = 0 \quad (4.49)$$

$$l_1 \sin\varphi_1 + l_2 \sin\varphi_2 + l_3 \sin\varphi_3 + l_4 \sin\varphi_4 = 0 \quad (4.50)$$

Ёпиқ вектор контурларини координата ўқларига проекциялари тенгламалари тузилади

$$l_1 \cos\varphi_1 + l_2 \cos\varphi_2 + l_3 \cos\varphi_3 + l_4 \cos\varphi_4 = 0 \quad (4.49)$$

$$l_1 \sin\varphi_1 + l_2 \sin\varphi_2 + l_3 \sin\varphi_3 + l_4 \sin\varphi_4 = 0 \quad (4.50)$$

В нуқтани вертикал бўйлаб ҳолатларига қараб механизмни 4.26-шаклда кўрсатилганидек $\varphi_3 = 90^\circ$ ва $\varphi_3 = 270^\circ$ бўлганда икки хил йигини мумкин. Бурчакларни кўрсатилган қийматларида $\cos\varphi_3 = 0$, $\varphi_4 = 180^\circ = const$ назарга олганимизда (4.49) ва (4.50) тенгламаларни қўйидагича ифодалаш мумкин:

$$l_1 \cos\varphi_1 + l_2 \cos\varphi_2 - l_3 = 0 \quad (4.51)$$

$$l_1 \sin\varphi_1 + l_2 \sin\varphi_2 + l_3 \sin\varphi_4 = 0 \quad (4.52)$$

бу тенгламалардан

$$\varphi_1 = \arcsin(- (l_1 \sin\varphi_2 + l_3) / l_1) \quad (4.53)$$

$$l_1 = X_4 + l_3 \cos\varphi_4 \quad (4.54)$$

бу ерда $Y_1 = l_1 \sin\varphi_1$ ва $X_4 = l_1 \cos\varphi_1$.

(4.51) ва (4.52) тенгламаларни вақтга нисбатан навбати билан дифференциаллаб қўйидаги ифодаларни оламиз:

$$l_1\omega_1 \sin \varphi_1 + l_2\omega_2 \sin \varphi_2 + V_B = 0 \quad (4.55a)$$

$$l_1\omega_1 \cos \varphi_1 + l_2\omega_2 \cos \varphi_2 = 0 \quad (4.55b)$$

бүрдеде, $V_B = \frac{dl_4}{dt}$.

$$l_1\varepsilon_1 \sin \varphi_1 + l_1\omega_1^2 \cos \varphi_1 + l_2\varepsilon_2 \sin \varphi_2 + l_2\omega_2^2 \cos \varphi_2 + a_B = 0 \quad (4.56.)$$

$$l_1\varepsilon_1 \cos \varphi_1 + l_1\omega_1^2 \sin \varphi_1 + l_2\varepsilon_2 \cos \varphi_2 + l_2\omega_2^2 \sin \varphi_2 + a_B = 0 \quad (4.57.)$$

бүрдеде, $a_B = \frac{d^2l_4}{dt^2}$

ω_1 ва ε_1 қийматлари вақтнинг ҳар бир дақиқасида аниқланади. Изданаётган тезликлар қуйидаги тенгламалардан аниқланади:

$$\dot{\omega}_2 = -l_1\omega_1 \cos \varphi_1 / l_2 \cos \varphi_2 \quad (4.58)$$

$$V_B = -l_1\omega_1 \sin \varphi_1 - l_2\omega_2 \sin \varphi_2 \quad (4.59)$$

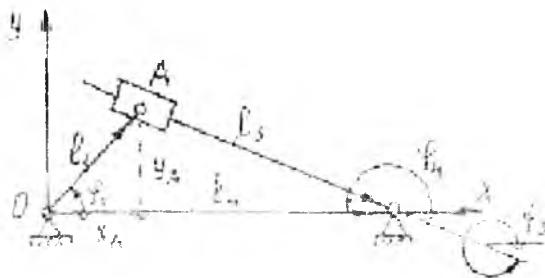
Тезланишлар эса (4.56) ва (4.57) ифодаларда аниқланади

$$\varepsilon_2 = (-l_1\varepsilon_1 \cos \varphi_1 + l_1\omega_1^2 \sin \varphi_1 + l_2\omega_2^2 \sin \varphi_2) / l_2 \cos \varphi_2 \quad (4.60)$$

$$a_B = -l_1\varepsilon_1 \sin \varphi_1 - l_1\omega_1^2 \cos \varphi_1 - l_2\varepsilon_2 \sin \varphi_2 - l_2\omega_2^2 \cos \varphi_2 \quad (4.61)$$

4.2.3.5. Витвортининг кулисали механизмини ёпик векторлар контурлари усулида кинематик таҳлили

Айлангични ҳаракат қонуни ва бўғинларнинг ўлчамлари маълум бўлсин (4.27 шакл)

4.27- шакл. Витвортини кулисали механизми.

Еник вектор контурларини тенгламаларини тузамиз
 $l_1 + l_3 + l_4 = 0$ (4.62)

Контурии координатта ўқларига проекциялари

$$l_1 \cos \varphi_1 + l_3 \cos \varphi_3 - l_4 = 0 \quad (4.63)$$

$$l_1 \sin \varphi_1 + l_3 \sin \varphi_3 = 0 \quad (4.64)$$

Булардан $l_1 \cos \varphi_1 = X_A$, $l_1 \sin \varphi_1 = Y_A$ А нүктанынг координаталари эканлигини таъкидлаб қуидагиларни оламиз:

$$\varphi_3 = \arctan \left(\frac{Y_A}{X_A} \right) \quad (4.65)$$

(4.64) тенгламадан кулисани үзүнлигини аниқтаймиз.

$$l_3 = \frac{l_4 - l_1 \cos \varphi_3}{\cos \varphi_3} = \frac{l_4 - X_A}{\cos \varphi_3} \quad (4.66)$$

Хисоблашда $l_3 = 0$ бўйса, механизм ишлашга лаёқатсиз, деб бахоланади.

(4.63), (4.64) тенгламаларни вақтга нисбатан бир марта дифференциаллаб:

$$-l_1 \omega_1 \sin \varphi_1 + \frac{dl_3}{dt} \cos \varphi_3 - l_3 \omega_3 \sin \varphi_3 = 0, \quad (4.67)$$

$$l_1 \omega_1 \cos \varphi_1 + \frac{dl_3}{dt} \sin \varphi_3 + l_3 \omega_3 \cos \varphi_3 = 0; \quad (4.68)$$

иккичи марта дифференциаллаб:

$$-l_1 \varepsilon_1 \sin \varphi_1 + l_1 \omega_1^2 \cos \varphi_1 + \frac{d^2 l_3}{dt^2} \cos \varphi_3 - 2 \frac{dl_3}{dt} \omega_3 \sin \varphi_3 - l_3 \varepsilon_3 \sin \varphi_3 - l_3 \omega_3 \cos \varphi_3 = 0 \quad (4.69)$$

$$l_1 \varepsilon_1 \cos \varphi_1 - l_1 \omega_1^2 \sin \varphi_1 + \frac{d^2 l_3}{dt^2} \sin \varphi_3 + 2 \frac{dl_3}{dt} \omega_3 \cos \varphi_3 + l_3 \varepsilon_3 \cos \varphi_3 - l_3 \omega_3 \sin \varphi_3 = 0 \quad (4.70)$$

(4.67), (4.68) ва (4.69), (4.70) тенгламалар системасини ечиб, кулисани Θ_3 бурчак тезлиги ва ε_3 бурчак тезланишларини, шунингдек, тошни кулиса бўйлаб сирпанини

$$V_{A_2 A_3} = \frac{dl_3}{dt} \text{ тезлиги ва } a_{A_2 A_3} = \frac{d^2 l_3}{dt^2} \text{ тезланишларини}$$

аниқлаш мумкин.

4.2.4. I синф 2-тартибли текис механизмларининг кинематик таҳлилиниң график усуслари

Бу бўлимда кесиштириш ва кинематик диаграммалар усули кўрилади.

4.2.4.1. Механизмнинг кетма-кет ҳолатлари ва иуқталарининг траекторияларини аниқлаш

Механизм чизмада масштаб коэффициентига амал қилинган ҳолда чизилади. Механизм ва машиналар назариясида масштаб коэффициенти деганда ўлчанидиган қиймат бирлигини чизмада бир миллиметрда ифодаланиши тушинилади.

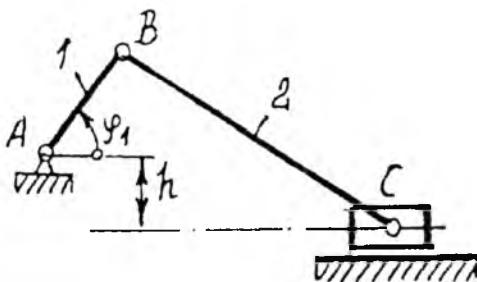
$$\mu_e = \frac{\text{бўғинни ҳақиқий узунлиги, } (мм)}{\text{чизмадаги кесма узунлиги } (мм)}$$

Масалан, 4.28-шаклдаги айлангич-суралгичли механизм учун

$$\mu_e = \frac{l_{AB}}{AB} = \frac{200}{100} = 2 \frac{\text{мм}}{\text{мм}} \text{ ёки } 0.002 \frac{\text{м}}{\text{мм}}$$

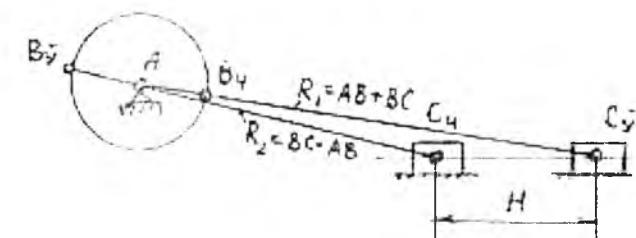
Бўғинлар иуқталарининг ҳолатини аниқлаш учун «ке-
сиштириш» усули қўлланилади. Бўғинларининг кетма-кет ҳолатларини бошлангич бўғинни ихтиёрий ҳолатидан бошлаб аниқлаш мумкин.

Аммо баъзила уни чиқувчи бўғиннинг четки ҳолатидан бошлайдилар.

4.28-шакл. Айлангич-судралгичли механизмни кинематик схемаси (бүгінларнинг ҳақиқий узунліклари $l_{AB} = 200 \text{ мм}$, $l_{BC} = 600 \text{ мм}$, $l_h = 50 \text{ мм}$, чизмадаги узуриліклар $AB = 100 \text{ мм}$, $BC = 300 \text{ мм}$, $h = 25 \text{ мм}$).

Масалан, айлангич-судралгичли механизмнинг С нүктасини четки ҳолатларини аниқлаш учун судралгични x-x ҳаракат чизигінде $R_1 = AB + BC$ ва $R_2 = BC - AB$ радиуслы ёйларни кесиштириб, С нүктасини четки C_1 үнг ва C_2 чап ҳолатлари топылади. C_1 ва C_2 нүкталарини А нүкта билан туаштириб бүгінларнинг ҳолатлари аниқлачади.

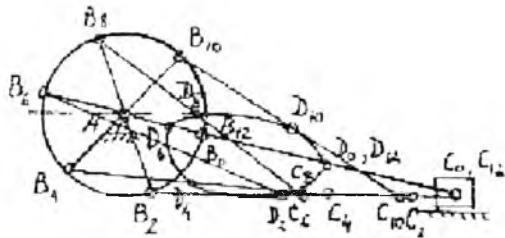

4.29-шакл. Айлангич-судралгичли механизмниң С нүктасини четки ҳолатларини аниқлаш.

(C_1 - С нүктасиниң үнг четки ҳолати;
 C_2 - С нүктасиниң чап четки ҳолати)

Механизм бүгінларининг кетма-кет ҳолатларини қуриш учун бошланғич бүгіннинг ҳаракат қонунига мөс ҳолда айлангични В нүктасини траекторияси чизилади.

Агар $\omega_1 = \text{const}$ бўлса, айлангич айланаси тенг бир неча қисмларга бўлинади. «Кесиштириш» орқали С ва D нуқталарининг, сўнгра бўғинларчининг ҳолатлари аниқланади. Ҳосил бўлган нуқталарни туташитириб D нуқтанинг траекторияси чизилади.

4.30-шакл. Айлангич-судралгичли механизмининг кетма-кет ҳолатлари режаси.

Мураккаб механизмлар бўғинларининг ҳолатлари механизмни Ассур гурӯхлари асосида ҳосил бўлиш тартибида аниқланади.

Механизм нуқталарининг траекториялари бошлангич бўғин бир хил бурчакка айланганда С ва D нуқталарининг силжиши ҳар хил эканлигини, яъни нуқталар иотекис ҳаракат қилишини кўрсатиб туриди.

4.2.4.2. Кинематик диаграммалар

Кинематик диаграммалар механизмларни кинематик характеристикаларининг график тасвиридир.

Кўйидаги диаграммалар бизни қизиқтиради:

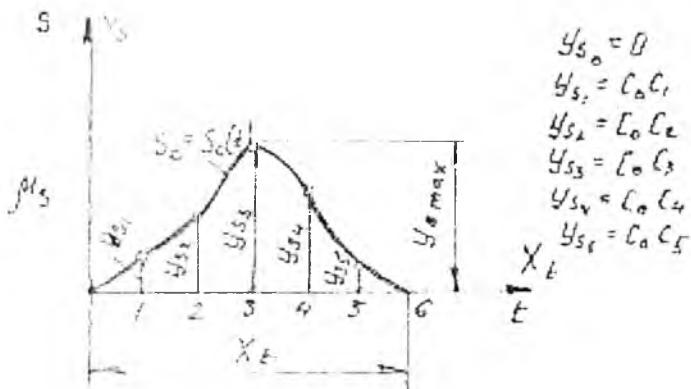
- кўчишлар (силжишлар) диаграммаси, $S = S(t)$;
- тезликлар диаграммаси, $V = V(t)$;
- тезланишлар диаграммаси, $a = a(t)$.

Кинематик диаграммалар ўзаро боғланган. Улардан бири орқали қолганларини топиш мумкин.

4.2.4.3. Кўчишлар (силжишлар) диаграммаси

Диаграмма икки кўринишида: масофалар ёки йўллар графиклари шаклида қурилади. С нуқтанинг четки C_0 ҳолати-

дан ўлчанган масофа диаграммасини қурамиз. Абцисса ўқига айлангични айланиш бурчагига пропорционал бўлган тенг кесмаларни, ордината ўқлари буйлаб С нуқтанинг масофаларини қўямиз (4.31-шакл):

4.31. шакл. Айлангич-сурдрагичли механизм С нуқтасининг кўчиш диаграммаси.

Агарда график кичик бўлса, ҳамма ординаталарни «К» марта ($K=2,3,4,\dots$) катталаштириш мумкин. Аксинча, график катта бўлса, ординаталарни «К» марта кичиклаштириш мумкин.

Масофа диаграммасининг масштаблари аниқланади. Кўчиш диаграммасининг масштаб коэффициенти қўйидагича аниқланади.

$$\mu_S = \frac{S_{\max}}{Y_{\max}} \frac{\text{мм}}{\text{мм}} \quad (4.71)$$

бу ерда, S_{\max} — С нуқтани максимал кўчиши;

Y_{\max} — графикдаги максимал ордината.

Абцисса ўқининг вақт масштаби:

$$\mu_t = \frac{60}{n_1 x_t} \cdot \left[\frac{c}{\text{мм}} \right] \quad (4.71a)$$

бу ерда, $n_i \left[\frac{1}{\text{мин}} \right]$ — айлангични айланиш частотаси
 $x_i [\text{мм}]$ — абсисса ўқининг узуилиги

4.2.4.3. График дифференциаллаш

Кўчиш диаграммасини вақтга нисбатан кетма-кет дифференциаллаб, тезлик ва тезланиш диграммаларини оламиз, чунки

$$V = \frac{dS}{dt}, \quad a' = \frac{dv}{dt} = \frac{d^2 S}{dt^2}.$$

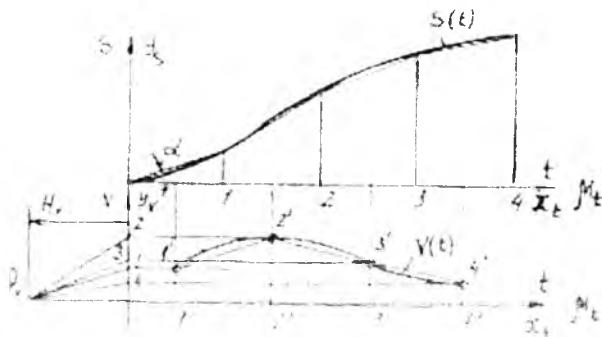
Амалда кўпроқ қуидаги график дифференциаллаш усуллари қўлланади:

1) ватарлар усули;

2) ордината орттирмаларини ўлчаш усули

Ватарлар усулинини кўрайлик (4.32-шакл).

$S(t)$ эгри чизигини 0,1,2,3,...синиқ чизиқлар билан алмаштирамиз

4.32-шакл. Ватарлар усулида график дифференциаллаш

Интервалдаги ўртача тезлик аниқланади

$$V_{yp} = \frac{\Delta S}{\Delta t} = \frac{\mu_s \Delta Y_s}{\mu_t \Delta x_1} = \frac{\mu_s}{\mu_t} \operatorname{tg} \alpha \quad (4.716)$$

Интервалдаги ўртача тезлик ватарнинг α қиялик бурчаги тангенсига пропорционалдир.

P_v нүктани белгилаб ҳар бир интервалдаги ватарларга $01^0, 1^0 2^0 M$, $P_v 1$, $P_v 2$ параллел чизиқлар ўтказилади. $\Delta 01^0 \sim P_v 01$ бўлгани сабабли, P_v нүктадан тарқалувчи чизиқлар ордината ўқи билан кесишиб, ўртача тезликларга пропорционал кесмалар ҳосил қиласди. Ордината ўқидаги 1, 2, 3 нүктаардан ўртача $1^1, 2^1, 3^1 \dots$ ординаталар билан кесишгунча горизонтал чизиқлар ўтказиб тезлик диаграммаси аниқланади. Диаграмма масштаб коэффициенти ҳисобланади:

$$\mu_v = \frac{\mu_s}{\mu_t H_v} \quad (4.71v)$$

$V(t)$ диаграммани вақтга нисбатан дифференциаллаб тангенциал тезланиш диаграммасини келтириб чиқарилади.

Тезланишни масштаб коэффициенти аниқланади.

$$\mu_a = \frac{\mu_v}{\mu_t H_a} \quad (4.71r)$$

бу ерда, H_a — тезланиш диаграммасидаги қутб масофа-си, мм.

Агарда кўчиш диаграммасини ордината ўқига Φ бурчаги қўйилса, вақтга нисбатан дифференциаллаб, бурчак тезлиги $\omega - t$, сўнгра бурчак тезланиши $\epsilon - t$ диаграммаси аниқланади.

4.2.4.4. Кинематик диаграммалар усулиниң афзаллик ва камчиликлари

Кинематик диаграммалар афзаллик ва камчиликларга эга. Унинг афзаллеклари қўйидагилардир:

1) Содда ва кўзга кўринарли.

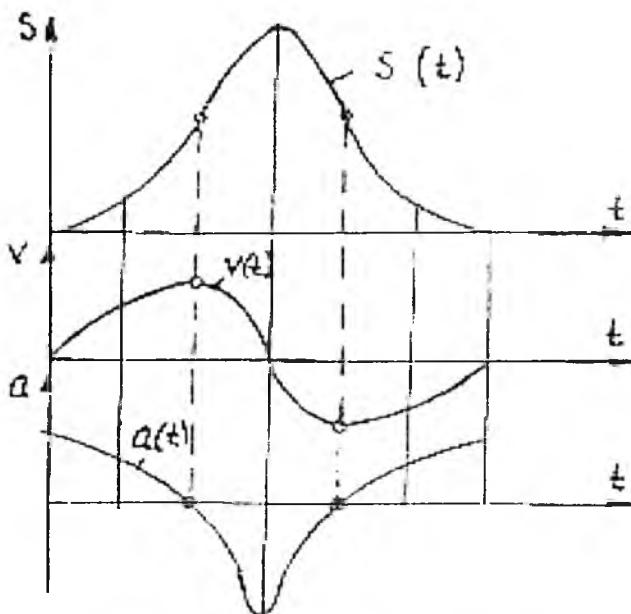
Камчиликлари:

1) Усул таҳминий, тезлик ва тезланишларнинг ўртача қийматлари келиб чиқади;

- 2) Тезлик ва тезланишларнинг йўналиши номаълум;
 3) Нормал тезланишлар йўқдир.

4.2.4.5. Кинематик диаграммаларнинг мослик аломатлари

- 1) Функцияниң экстремал қиймагида унинг ҳосиласи нолга тенг.
 2) Функцияниң букилиш нуқталарида унинг ҳосиласи экстремал қийматга эга бўлади.

4.33-шакл. Кинематик диаграммалар.

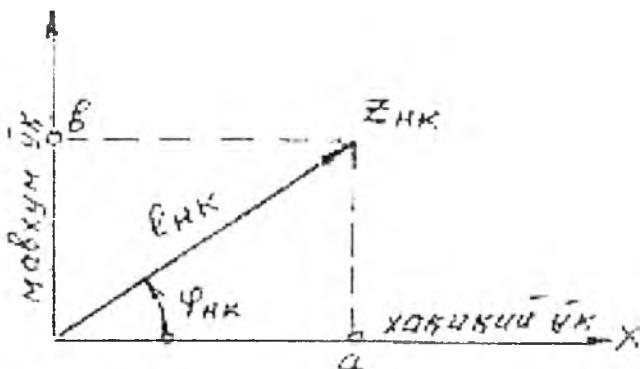
4.2.5. Механизмларнинг кинематик таҳлилини графоаналитик усули. Тезликлар ва тезланишлар режалари усули.

Бу усул тезлик ва тезланишларнинг вектор тенгламаларини тузиш ва счишга асосланган. Усул кинематик диаграммалар усулига хос камчиликлардан холи.

Уни 1870 йылда немис олим О. Мор ишлаб чиққан.
Хақиқий ўзгарувчининг комплекс функцияси математик аппаратига асосланган усулини куриб чиқамиз.

4.2.5.1. Тезликлар ва тезлашлар режаларининг назарий асослари. Комплекс сонлар ва функциялар ҳақида баъзи бир маълумотлар

Комплекс текисликла $Z_{HK} = a + bi$ ихтиёрий нуқтани олайлик ва уни координаталарининг боинланпши билан туаштириб, l_{HK} узунлигини ва φ_{HK} йўналтирувчи бурчагини ўзgartирмасдан ХОY текислигига кўчириш мумкин бўлган Z_{HK} эркин векторни оламиз.

4.34-шакл. Комплекс сонни геометрик тасвири.

Шундай қилиб, $Z_{HK} = a + bi$ комплексе сонни комплекс текисликдаги нуқта ва эркин вектор сифатида қараш мумкин. Демак, текисликдаги ҳар қандай эркин векторни бир маънода комплекс сон билан аниқлаш мумкин ва векторлар билан бажариладиган жараёнлар комплекс сонларни алгебраик амаллари билан алмаштирилади. Комплекс сонларни турли инаклда ёзиш мумкин. Уларнинг баъзиларини кўрайлик:

a) Комплекс сонни алгебраик шакли:

$$Z_{HK} = a + bi \quad (4.72a)$$

бу ерда, a ва b — ҳақиқий сонлар ёки векторнинг ОХ ва ОУ ўқларига проекциялари узунликлари;

$$i = \text{мавхум бирлик} \quad (i = \sqrt{-1}; \quad i^2 = -1)$$

Z_{HK} комплекс сонни "a" ташкил этувчиси ҳақиқий, bi эса мавхум қисмидир.

б) Комплекс сонни тригонометрик шакли:

$$Z_{HK} = l_{HK} (\cos \varphi_{HK} + i \sin \varphi_{HK}) \quad (4.72)$$

бу ерда, $l_{HK} = Z_{HK}$ комплекс соннинг ёки векторнинг модули (қиймати) ($l_{HK} = \sqrt{a^2 + b^2}$)

φ_{HK} — комплекс соннинг аргументи ёки Z_{HK} векторнинг йўналтирувчи бурчаги ($\varphi_{HK} = \arctg \frac{b}{a}$)

в) Комплекс соннинг кўрсаткичли шакли:

$$Z_{HK} = l_{HK} e^{i\varphi_{HK}} \text{ ёки } Z_{HK} = l_{HK} \exp i\varphi_{HK} \quad (4.73)$$

бу ерда, e — натуран логарифм асоси;
 $\exp i\varphi_{HK}$ — функция белгиси.

г) кўпинча комплекс сонларнинг $|Z_{HK}| = l_{HK}$ модулини ва $Z_{HK} = \varphi_{HK}$ аргументи алоҳида ёзувлар билан ёки $R_e Z_{HK} = a$ ҳақиқий ва $J_m Z_{HK} = b$ мавхум бўлаклари ажralган ҳолда белгиланади.

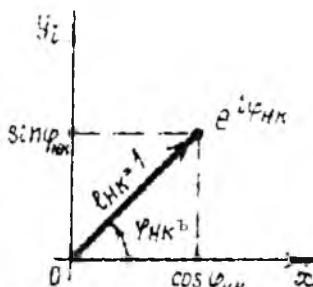
Комплекс сонларни ёзиш турларидан кўрсаткичли шаклини қўллани мақсаддга мувофиқдир:

$$Z_{HK} = l_{HK} e^{i\varphi_{HK}}$$

Ифодани $e^{i\varphi_{HK}}$ қисмини багафсил кўрайлик. (4.72) ва (4.73) ифодаларни тенглаштирасак,

$$e^{i\varphi_{HK}} = \cos \varphi_{HK} + i \sin \varphi$$

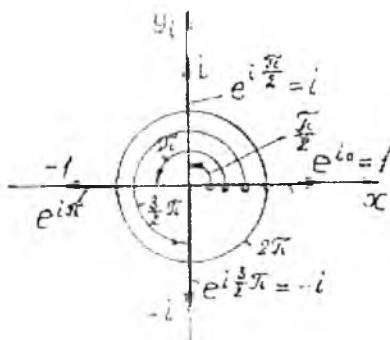
Эйлер номи билан аталувчи формула ҳосил бўлади. Бу ерда $e^{i\varphi_{HK}}$ бирламчи, яъни узунлиги бирга тенг бўлган вектор (4.35-шакл).

4.35- шакл. Комплекс шаклдаги бирламчи вектор.

φ_{HK} бурчаги бирламчи векторнинг текисликлаги йўналишини билдиради. Агар

$$\begin{aligned}\varphi_{HK} &= 0, & e^{i0} &= 1 \\ \varphi_{HK} &= \frac{\pi}{2}, & e^{i\frac{\pi}{2}} &= i \\ \varphi_{HK} &= \pi, & e^{i\pi} &= -1 \\ \varphi_{HK} &= \frac{3}{2}\pi, & e^{i\frac{3}{2}\pi} &= -i \\ \varphi_{HK} &= 2\pi, & e^{i2\pi} &= 1\end{aligned}\tag{4.75}$$

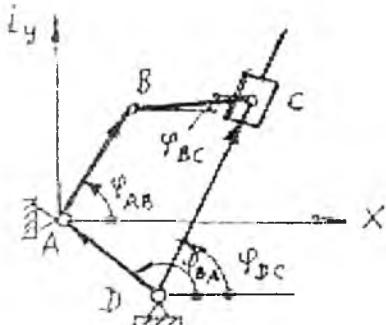
4.36-шакл.

Йұналтирувчи бурчаклар ва бирламчи векторлар φ_{HK} ның хусусий ҳолари 4.36-шаклда күрсатилған.

Шундай қилиб, комплекс сон күрсаткичли шаклда бўлса:

$$Z_{HK} = l_{HK} e^{i\varphi_{HK}}$$

l_{HK} ҳақиқий сони Z_{HK} векторнинг модулини (узунлигини) ифодаласа, $e^{i\varphi_{HK}}$ кўпайтмаси бирламчи вектор бўлиб, фақат Z_{HK} векторнинг йұналиши, яъни йұналтирувчи φ_{HK} бурчаги ҳақида ахборот беради. $e^{i\varphi_H}$ ни кўрсаткичидан $i\varphi_{HK}$ кўпайтмани ажратиш мумкин эмас, акс ҳолда маъно йўқолади.

4.37-шакл. Механизминг вектор контури.

Текис ричагли механизмларнинг бўгинларини векторлар билан боғлаб, улар Z_{HK} комплекс сонларни тасвиirlасин, деб ҳисоблаймиз. 4.37-шаклда кулисали механизмнинг бўгинлари векторлар билан тасвиirlangan. Векторларнинг йұналиши юқорида айтилганидек, ихтиёрий бўлиши мумкин. Механизмнинг ёниқ вектор контури тенгламасини тузамиз.

$$Z_{DC} = Z_{DA} + Z_{AB} + Z_{BC},$$

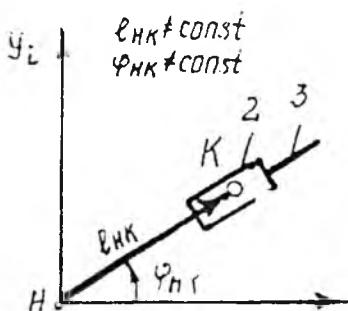
ёки комплекс сонни кўрсаткичли шаклида ифодалаймиз;

$$l_{DC} e^{i\varphi_{DC}} = l_{DA} e^{i\varphi_{DA}} + l_{AB} e^{i\varphi_{AB}} + l_{BC} e^{i\varphi_{BC}} \quad (4.77)$$

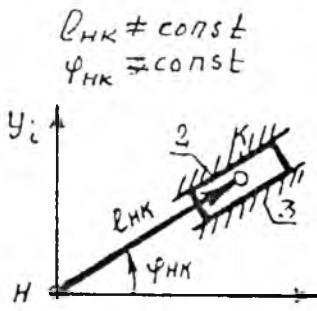
Тенгламаларнинг ташкил этиучиларини векторлар тезлик ва тезланишлар масаласини режалар усулида ечиш мумкин. Буни кўриб чиқайлик.

Агарда Z_{HK} векторни ҳақиқий катталиклар ҳисобланувчи l_{HK} модули ва φ_{HK} йұналтирувчи бурчаги ўзгарса, уни ифодаловчи $Z_{HK} = l_{HK} e^{i\varphi_{HK}}$ функция ҳақиқий ўзгарувчининг комплекс функцияси, деб аталади.

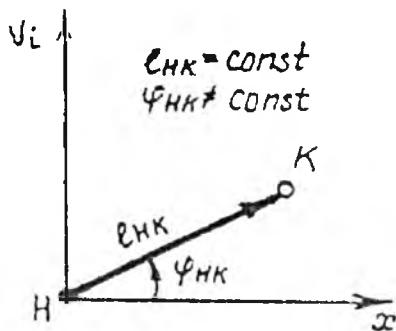
Шундай қилиб, умумий ҳолда механизмларнинг бўгинлари билан боғланган комплекс векторларни, том билан кулисани 4.38-шаклда кўрсатилганидек, l_{HK} модули ва φ_{HK} йұналтирувчи бурчаклари ўзгариади.

4.38-шакл. Тош билан кулиса, Микдори ва йўналиши ўзгарувчни векторнинг тасвири.

4.39-шакл. Судралгич қўзгалмас йўналтирувчидаги. Фақат микдори ўзгарувчи векторнинг тасвири.

4.40. шакл. Узуилиги ўзгармас бугин. Фақат йўналиши ўзгарувчани векторнинг тасвири.

Хусусий ҳолда φ_{HK} бурчаги доимий бўлганда l_{HK} векторнинг модули (4.39-шакл) ёки l_{HK} бўғиннинг узуилиги ўзгармас бўлганда φ_{HK} йўналтирувчи бурчаги ўзгаради (4.40-шакл).

Механизмларни тезлик ва тезланишларини аниқтани учун (4.76) ёки (4.77) ёниқ контурлар тенгламаларини, яъни комплекс функциялар суммаларини, вақтта нисбатан дифференциаллаш керак.

Кинематик занжирдан ажратилган Z_{H_1} векторни курайлик. Векторни «Н» бошланиш нуқтасини илгариланма ҳаракатланувчи ХОУ координатага билан боғлаймиз. Маълумки,

l_{HK} модулни ва φ_{HK} йұналтирувчи бурчакни вақт бирлигіда үзгариши векторнинг охирғи «К» нүктасини құзғалуучан координата системасынан ҳаракатини ифодалайди.

Натижада бұлак олинган векторни вақтта нисбатан дифференциаллаб, уннан тугаш нүктаси «К»ни бошланиш «Н» нүктасига нисбатан нисбий тезлиги ва тезланишлари анықланади. Уларни V_{KH} ва a_{KH} билең белгилаймиз. Индексда биринчи бўлиб векторнинг тугаш «К» нүктаси ва иккинчи — қайси нүктага нисбатан баҳоланишиниң кўрсатилган. «Н» нүктанинг ҳаракати құзғалуучан координата системасининг бошланишиниң кўчишига боғлиқ бўлиб, кўчирма ҳаракатни ифодалайди. Агарда «Н» нүкта таянчга боғланса, уннан тезлик ва тезланиши нолга тең бўлади ва белгиларга кирмайди. Құзғалмас нүктага-таянчга нисбатан олинган тезликлар ва тезланишлар абсолют ҳисобланади.

Кўрсаткичли функцияниң ҳосиласи сифатида ҳисобла-надиган бирламчи векторнинг вақт бирлигіда ҳосиласини анықлаймиз.

$$\frac{d}{dt} \left(e^{i\varphi_{HK}} \right) = \frac{d}{dt} e^{i\varphi_{HK}} = i \frac{d\varphi_{HK}}{dt} e^{i\varphi_{HK}} \quad (4.77a)$$

$i = e^{\frac{i\pi}{2}}$ назарга олинса, (4.75 қаралсун).

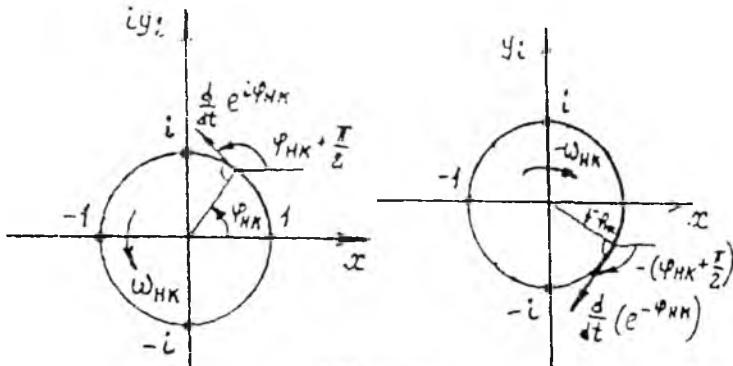
$$\frac{d}{dt} \left(e^{i\varphi_{HK}} \right) = \frac{d\varphi_{HK}}{dt} e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} \quad (4.78)$$

Ифодадаги бирламчи вектор ҳосиласининг модули

$\left| \frac{d}{dt} e^{i\varphi_{HK}} \right| = \frac{d\varphi_{HK}}{dt}$ га тең ва берилган векторга нисбатан бўгинини айлапиш йўналишига мос 90° бурилган вектор эквивалент түрибди. Бу холоса ҳосиладаги йўналтирувчи бурчакдан келиб чиқали (4.41)

$$\arg \left(\frac{d}{dt} e^{i\varphi_{HK}} \right) = \varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}$$

бүрдә, \arg символи комплекс векторининг йўналтирувчи бурчагини белгилайди.

4.41-шакл.

Бирламчи векторининг соат стрелкаси ҳаракатига тескари (а) ва мос (б) айланышидаги ҳосилалари.

Бирламчи векторининг бурчак тезлиги $\omega_{HK} = \frac{d\varphi_{HK}}{dt}$ унинг ҳосиласи модулини ифодалайди.

$Z_{HK} = l_{HK} e^{i\varphi_{HK}}$ векторни вақтга нисбатан дифференциаллаб умумий ҳолда, яъни $l_{HK} \neq \text{const}$ ва $\varphi_{HK} = \text{const}$ на зарга олиб, \bar{V}_{KH} тезлиги аниқланади.

$$\begin{aligned}\bar{V}_{KH} &= \frac{dZ_{HK}}{dt} = \frac{d}{dt} \left(l_{HK} e^{i\varphi_{HK}} \right) = \frac{dl_{HK}}{dt} e^{i\varphi_{HK}} + l_{HK} \frac{d\varphi_{HK}}{dt} e^{i\varphi_{HK}} = \\ &= \frac{dl_{HK}}{dt} e^{i\varphi_{HK}} + \frac{d\varphi_{HK}}{dt} l_{HK} e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)}, \quad \text{т.к. } i = e^{\frac{i\pi}{2}} \\ \bar{V}_{KH} &= \frac{dl_{HK}}{dt} e^{i\varphi_{HK}} + \frac{d\varphi_{HK}}{dt} l_{HK} e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)}. \end{aligned} \quad (4.79)$$

(4.79) ифодани ҳадларини таҳлил қилиб, физик можитин билдирувчи ва умумий қабул қилинган одатдаги белгиларни киритамиз.

a) $\frac{dl_{HK}}{dt} e^{i\varphi_{HK}}$ биринчи ҳади нисбий сирпаниш V_{KH}^{CK} тезлиги бўлиб, l_{HK} модули вектор ўзгариш тезлиги билан баҳоланади. Демак,

$$\bar{V}_{KH}^{CK} = \frac{dl_{HK}}{dt} e^{i\varphi_{HK}} \quad (4.80)$$

Сирпаниш тезлиги модулини V_{KH}^{CK} символи билан:

$$V_{KH}^{CK} = \frac{dI_{HK}}{dt} \quad (4.81)$$

унинг йўналтирувчи бурчагини (аргументини)

$$\arg \bar{V}_{KH}^{CK} = \arg e^{i\varphi_{HK}} = \varphi_{HK} \quad (4.82)$$

билин белгилаймиз.

Булардаги иисбий сирпаниш V_{KH}^{CK} тезлиги вектори Z_{HK} бўйлаб йўналиши кўриниб турибди.

б) Ифоданинг иккичи ҳади вектор охирини бошланишга иисбатан айланиш тезлиги, деб аталади. Бу тезликни (V_{KH}^{new}) билан белгилаймиз. Демак,

$$V_{KH}^{new} = \frac{d\varphi_{KH}}{dt} I_{HK} e^{i\left(\varphi_{KH} + \frac{\pi}{2}\right)} = \omega_{KH} I_{HK} e^{i\left(\varphi_{KH} + \frac{\pi}{2}\right)} \quad (4.83)$$

бу серда,

$$\frac{d\varphi_{HK}}{dt} = \omega_{KH} \quad (4.84)$$

Айланиш тезлиги қийматини

$$V_{KH}^{new} = \omega_{KH} I_{HK} \quad (4.85)$$

уни йўналтирувчи бурчагини

$$\arg \bar{V}_{KH}^{new} = \arg e^{i\left(\varphi + \frac{\pi}{2}\right)} = \varphi_{HK} + \frac{\pi}{2} \quad (4.86)$$

билин белгилаймиз.

(4.86)дан V_{KH}^{new} айланиш тезлиги берилган Z_{KH} саторга иисбатан тик булиб, унинг айланишга мос йўналғанлиги кўриниб турибди.

Янги белгилардан фойдаланиб қушилувчилариниг ўрнини алмаштириб (4.79), вектор тенгламани қўйилдагича кўрсатиш мумкин:

$$\bar{V}_{KH} = \bar{V}_{KH}^{new} + \bar{V}_{KH}^{CK} \quad (4.87)$$

(4.87) тенглама умумий Z_{HK} векторининг миқдори ва бурчаги ўзгарувчан умумий ҳолат учун келтириб чиқарилди.

Кулиса билдиңиң вектор бүнгә мисол бүләди (4.42-шакл). Бүнде K_2 нүктәдә бир-бiriңа мес: K_2 — тоңға ва K_3 — кулисага тегишии иккита физик нүктәләрни фарқыттың керак.

Юқоридагыларни инобатта олиб, $\vec{V}_{KH} = \vec{V}_{K_2H}$, $\vec{V}_{KH}^{\text{нов}} = \vec{V}_{K_2H}$ ва $\vec{V}_{KH}^{CK} = \vec{V}_{K_2K_3}$ белгиләрни киритиб, (4.87) тенгламанни қийидагыча ифодалаш мумкин:

$$\overline{\vec{V}}_{K_2H} = \overline{\vec{V}}_{K_2H} + \overline{\vec{V}}_{K_2K_3} \quad (4.88)$$

Агарда векторниң бошланинни таянч билан боғланса, унинг бошланич «Н» нүктәси тезлиги ноль тенг бүләди ва у ифодала белгиләмайди. Натижада (4.88) қийидагыча бүләди:

$$\overline{\vec{V}}_{K_2} = \overline{\vec{V}}_{K_3} + \overline{\vec{V}}_{K_2K_3} \quad (4.89)$$

Юқорида таъкидланганидек, хусусий ҳолларда (4.88) тенглама солдалашади, чунки унинг ҳајларидан бири ноль тенг бүләди. Масалан, $\varphi_{HK} = \text{const}$, $l_{HK} \neq \text{const}$ бүлганды (судрагич құзғалмас йұнаалтирувчыда, 4.43-шакл) айлананиң тезлиги ноль бүләди, чунки $\frac{d\varphi_{HK}}{dt} = 0$, шу учун

$$V_{K_2H} = 0$$

$$\text{Буда} \quad \overline{\vec{V}}_{K_2H} = \overline{\vec{V}}_{K_2K_3} \quad (4.90)$$

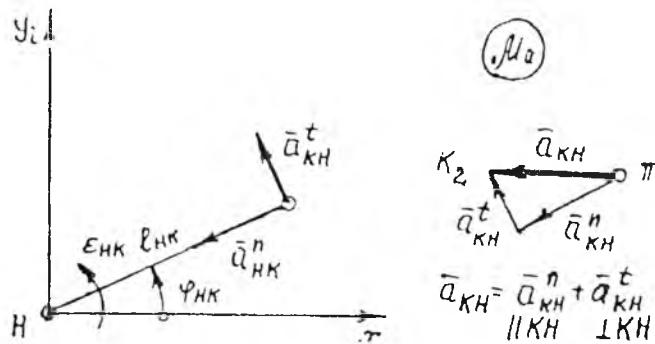
Агарда «Н» нүктә таянч билан боғланган бүлса

$$\vec{V}_{K_2} = \vec{V}_{K_2K_3} \text{ ёки } \vec{V}_{K_2} \parallel KH \quad (4.91)$$

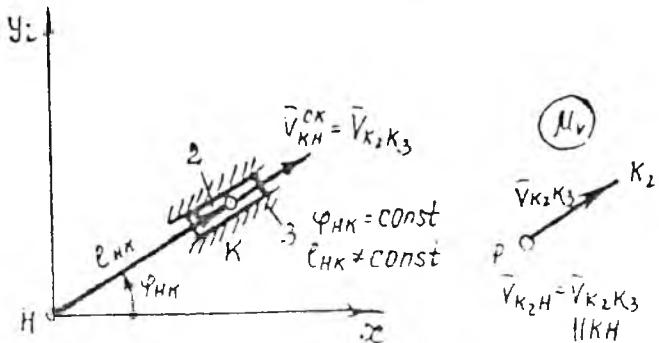
Векторинин үзүнлигін үзгартмай ($l_{HK} = \text{const}$) унинг йұнаалтирувчи бурчаги үзгарса ($\varphi_{HK} \neq \text{const}$), (4.44-шаклда үзүнлигі үзгартмас бүғин күрсатилганидек) нисбий сирланин тезлиги ноль тенг бүләди, $V_{K_2K_3} = 0$, чунки $\frac{d\varphi_{HK}}{dt} = 0$. Натижада,

$$\overline{\vec{V}}_{KH} = \overline{\vec{V}}_{KH}^{\text{нов}}, \quad \text{ёки} \quad \vec{V}_{KH} \perp KH \quad (4.92)$$

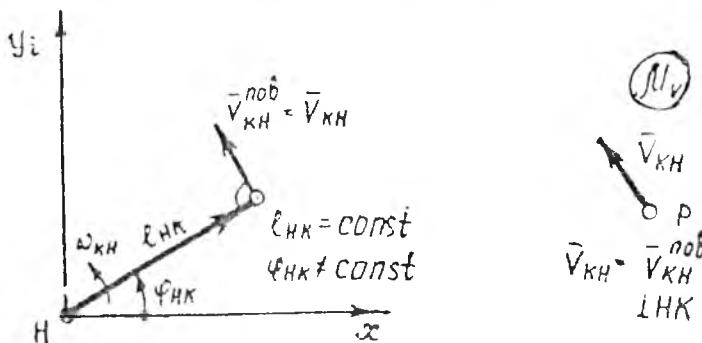
4.42, 4.43, 4.44-шаклларда (4.89), (4.90) ва (4.91) тенгламаларининде масштабида қурилған векторлар йиғинди-сідан иборат геометрик интерпретациясы күрсатылған.

4.42-шакл. Төштә тегишли K_1 нүктәнниг төзлиги.

4.43-шакл. Ползуңга тегишли K_2 нүктәнниг төзлиги.

4.44-шакл. Узунниты ўзгармас бүйнә тегишли K нүктәнниг төзлиги.

Шакллардаги чизмалар бүгіншіларининг **тезлик режалари**, деб аталади. Режанинг бошланиниң **P нүктаси құтб дейилади**.

Режадан фойдаланыб тезликкінің құйматини топиш учун тегишли кесмәни μ_1 масштабига күпайтириш керак.

Тезланишларни анықлаш. $Z_{HK} = l_{HK} e^{i\varphi_{HK}}$ векториниң вақт-та нисбатан иккі марта дифференциаллаб, унинг «K» ни «H» га нисбатан тезланишини анықлаш мүмкін.

$$\begin{aligned}\bar{a}_{\text{ан}} &= \frac{d^2 Z_{\text{ан}}}{dt^2} = \frac{d}{dt} \frac{dZ_{\text{ан}}}{dt} = \frac{d}{dt} \left[\frac{dl_{\text{ан}}}{dt} e^{i\varphi_{HK}} + \frac{di\varphi_{\text{ан}}}{dt} (l_{\text{ан}} e^{i\varphi_{HK}}) \right] = \frac{d^2 l_{\text{ан}}}{dt^2} e^{i\varphi_{HK}} \\ &+ \frac{dl_{\text{ан}}}{dt} \frac{di\varphi_{\text{ан}}}{dt} e^{i\varphi_{HK}} + \\ &+ \frac{d^2 (i\varphi_{\text{ан}})}{dt^2} e^{i\varphi_{HK}} + \frac{di\varphi_{\text{ан}}}{dt} \frac{dl_{\text{ан}}}{dt} e^{i\varphi_{HK}} + \frac{di\varphi_{\text{ан}}}{dt} l_{\text{ан}} \frac{di\varphi_{\text{ан}}}{dt} e^{i\varphi_{HK}} = \\ &= \frac{d^2 l_{\text{ан}}}{dt^2} e^{i\varphi_{HK}} + 2 \frac{di\varphi_{\text{ан}}}{dt} e^{i\varphi_{HK}} + \frac{d^2 (i\varphi_{\text{ан}})}{dt^2} l_{\text{ан}} e^{i\varphi_{HK}} + \left(\frac{di\varphi_{\text{ан}}}{dt} \right)^2 l_{\text{ан}} e^{i\varphi_{HK}} = \\ &= \frac{d^2 l_{\text{ан}}}{dt^2} e^{i\varphi_{HK}} + 2 \frac{d\varphi_{\text{ан}}}{dt} \frac{dl_{\text{ан}}}{dt} e^{-i\varphi_{HK}} + \frac{d^2 \varphi_{\text{ан}}}{dt^2} l_{\text{ан}} e^{-i\varphi_{HK}} + \left(\frac{d\varphi_{\text{ан}}}{dt} \right)^2 l_{\text{ан}} e^{-i\varphi_{HK}}.\end{aligned}$$

Бу ерда, $i = e^{i\pi/2}$ (4.75 ифодага қарағасын).

Натижада қүйидеги ҳосиһ болады:

$$\begin{aligned}\bar{a}_{\text{ан}} &= \frac{d^2 l_{HK}}{dt^2} e^{i\varphi_{HK}} + 2 \frac{d\varphi_{HK}}{dt} \frac{dl_{HK}}{dt} e^{\left(i\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} + \frac{d^2 \varphi_{HK}}{dt^2} l_{HK} e^{\left(i\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} + \\ &\left(\frac{d\varphi_{HK}}{dt} \right)^2 l_{HK} e^{\left(i\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)}\end{aligned}\quad (4.93)$$

Олинган (4.93) вектор теңгелеманы таұлап қилиб, унинг ташкил құлувчиларини амалда құлланиладиган белгилар билан күрсатамиз

а) (4.93) теңгелеманы биринчи ҳади $\frac{d^2 l_{HK}}{dt^2} e^{i\varphi_{HK}}$ нис-

бий релятивистик сирпаниши тезланиши ҳисобланади.

Уни $\bar{a}_{\text{ан}}$ билан белгилаймиз

$$\bar{a}_{\text{ан}} = \frac{d^2 l_{HK}}{dt^2} e^{\left(i\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)}\quad (4.94)$$

Бу тезланишининг модули

$$\bar{a}_{KH}^{\tau} = \frac{d^2 l_{HK}}{dt^2} \quad (4.95)$$

Үннинг йұналтирувчи бурчаги

$$\arg a_{KH}^{\tau} = \arg e^{i\varphi_{HK}} = \varphi_{HK} \quad (4.96)$$

Юқоридагилардан \bar{a}_{KH}^{τ} вектори берилған Z_{HK} вектори бүйлаб жойлашиш унга мос ёки π бурчагига фарқ қилиши күриниб турибди.

$$\text{б) (4.93) тенгламани иккинчи ҳади } 2 \frac{d\varphi_{HK}}{dt} \frac{dl_{HK}}{dt} e^{i(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2})}$$

Кориолис, айлантирувчи ёки құшимча тезланиш, леб атап, $a_{KH}^{-\text{кор}}$ символи билан белгиланади.

$$\begin{aligned} a_{KH}^{-\text{кор}} &= 2 \frac{d\varphi_{HK}}{dt} \frac{dl_{HK}}{dt} e^{i(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2})} \\ \text{ёки } a_{KH}^{-\text{кор}} &= 2\omega_{KH} V_{KH}^{CK} e^{i(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2})} \end{aligned} \quad (4.97)$$

Бу тезланишнинг миқдори

$$a_{KH}^{\text{кор}} = 2\omega_{KH} V_{KH}^{CK} \quad (4.98)$$

Йұналиши аргументни құрсатышига қараганда Z_{HK} векторга тикдир:

$$\arg a_{KH}^{-\text{кор}} = \arg e^{i(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2})} = \varphi_{HK} + \frac{\pi}{2} \quad (4.99)$$

(4.97) ифодадан Кориолис тезланишнинг йұналишини аниқлаш қоидаси келиб чиқади. **Буннинг учун нисбий тезлик векторини кулисаны бурчак тезлиги йұналишида 90° га буриш керак.**

Иккى ҳолда Кориолис тезланиш нолға тең:

1) Нисбий сирпаниш тезлиги нолға тең бўлганда

$$V_{KH}^{CK} = 0;$$

2) Кулиса илгариланма ҳаракат қылғанда, $\omega_{HK} = 0$.

3) Тенгламани учинчи ҳади $\frac{d^2\varphi_{HK}}{dt^2} l_{HK} e^{i(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2})}$ тангенциал ёки уринма тезланишилди.

$$\bar{a}_{KH} = \frac{d^2\varphi_{HK}}{dt^2} l_{HK} e^{i(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2})} \quad (4.100)$$

Бу тезланишининг қиймати

$$a_{KH}^t = \frac{d^2\varphi_{HK}}{dt^2} l_{HK} = \varepsilon_{HK} l_{HK} \quad (4.101)$$

бунда $\frac{d^2\varphi_{HK}}{dt^2}$ бурчак тезланиши

$$\varepsilon_{HK} = \frac{d^2\varphi_{HK}}{dt^2} \quad (4.102)$$

Тангенциал тезланишининг аргументи

$$\arg \bar{a}_{KH}^t = \arg e^{i(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2})} = \varphi_{HK} + \frac{\pi}{2} \quad (4.103)$$

(4.103) ифода тангенциал тезланиши Z_{HK} векторига тик, ε_{HK} бурчак тезланишига мос йўналганлигини кўрсатади.

2) Генгламанинг тўртинчи ҳади нормал тезланиш хисобланади. Унинг модули

$$a_{KH}^n = \left(\frac{d\varphi_{HK}}{dt} \right)^2 l_{HK} = W_{HK}^2 l_{HK} = \frac{V_{KH}^2}{\varepsilon_{HK}} \quad (4.104)$$

Нормал тезланиш векторига параллел унинг «К» охиридан «Н» бошланишига қараб йўналган.

Буни вектор аргументи:

$$\arg \bar{a}_{KH}^n = \arg e^{i(\varphi_{HK} + \pi)} = \varphi_{HK} + \pi \quad (4.105)$$

Шундай қилиб киритилган белгиларни ҳисоблаганда (4.93) тенглама қуйидаги қўринишга эга бўлади:

$$\bar{a}_{KH} = \bar{a}_{KH}^n + \bar{a}_{KH}^t + \bar{a}_{KH}^\tau + \bar{a}_{KH}^{кор} \quad (4.106)$$

(4.106) тенгламада (4.93) га иисбатан танкылт этувчилар тартиби бироз үзгартырилган.

Векторнинг модули ва бурчаги үзгарганда, масалан, кулиса билан боелиқ векторда (4.45-шакл) K нүктада иккита физик тошининг (K_1) ва кулисанын Г (K_3) нүкталарини бирбiriдан ажратни зарур. Бунда (4.106) вектор тенгламани қултай бўлган индекслар билан белгилаб қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\bar{a}_{K_2 H} = \bar{a}_{K_2 H}^n + \bar{a}_{K_2 H}^t + \bar{a}_{K_2 H}^\tau + \bar{a}_{K_2 K_3}^{kor}$$

бу срла;

$$a_{KH} = a_{K_2 H}, \quad a_{KH}^n = a_{K_2 H}^n, \quad a_{KH}^t = a_{K_2 H}^t, \\ a_{KH}^{kor} = a_{K_2 K_3}^{kor}, \quad a_{KH}^\tau = a_{K_2 K_3}^\tau$$

Агарда векторнинг боилинини, «Н» нүкта таянч билан боеланса (4.107) тенглама қуйидаги кўрининига эга бўлади.

$$a_{K_2} = \bar{a}_{K_2}^n + \bar{a}_{K_2}^t + \bar{a}_{K_2 K_3}^\tau + \bar{a}_{K_2 K_3}^{kor}. \quad (4.108)$$

Хусусий ҳолда Z_{HK} векторнинг фақат битта компоненти үзгарса (4.107) ва (4.108) тенгламалар соддалашиниади. Масалан, агар $\Phi_{HK} = const$ ва $l_{HK} \neq const$ (кўзгалмас йўналтирувчидаги судралгич, 4.46).

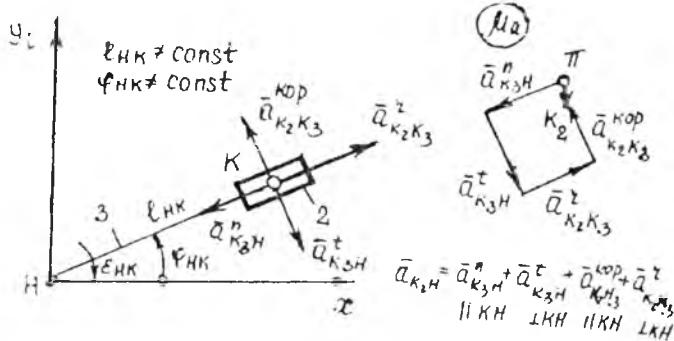
$$a_{K_2}^n = 0, \quad a_{K_2}^t = 0, \quad a_{K_2 K_3}^{kor} = 0, \quad \text{чунки } \frac{d\Phi_{HK}}{dt} = 0 \text{ ва}$$

$$\frac{d^2\Phi_{HK}}{dt^2} = 0, \quad a_{K_2} = a_{||KH}^{\tau}$$

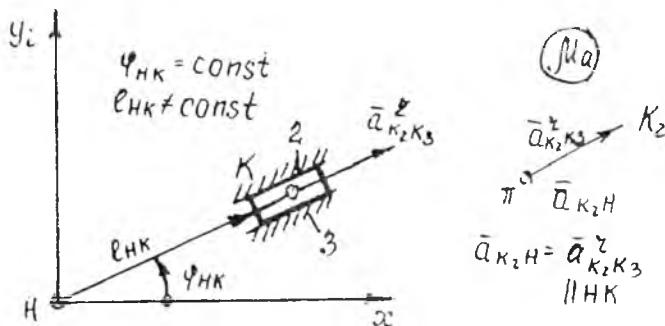
Агарда $\Phi_{HK} \neq const$, $l_{HK} = const$ (доимий узунликдаги бўгин, 4.47 шакл)

$$a_{K_2} = a_{\frac{KH}{||KH}} + a_{\frac{KH}{||KH}}^t, \quad a_{K_2} = 0, \quad a_{K_2}^\tau = 0, \quad \text{чунки } \frac{dl}{dt} = 0$$

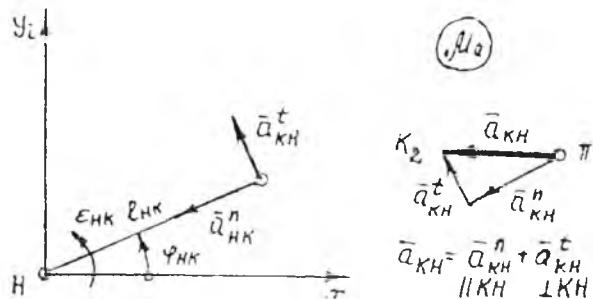
4.45, 4.46 ва 4.47 шаклларида (4.107), (4.109) ва (4.110) вектор тенгламаларга мос геометрик қурилмалар келтирилган.

4.45-шакл. Тошининг K_1 нуқтасини тезланиши.

4.46-шакл. Судралгичининг K_1 нуқтасини тезланиши.

4.47-шакл. Ўзгармас узунилкаги бўғинининг K_1 нуқтасини тезланиши.

Бу қурилмалар бүғинларниң тезланиш режалари, деб атапади ва μ_a масштабида чизилган күтб деб аталувчи π нуктадан бошланган векторларниң йигиңдисидан иборат.

Тезлик режаси учун ўхшашик теоремаси: BDC қаттиқ жисмни (бүғинни) текис параллел ҳаракатида нисбий тезлик ва тезланиш масаласини күриб тезлик, тезланиш режалари учун ўхшашик аломатларини аниқтаймиз, Үшбу BDC бүғиннинг (4.43-шакл) томонларини Z_{BC} , Z_{CD} , Z_{DB} векторлари билан күрсатиб, ёпиқ контурни ёпиқлик тенгламасини тузамиз.

$$\bar{Z}_{BC} + \bar{Z}_{CD} + \bar{Z}_{DB} = 0$$

$$l_{BC} e^{i\varphi_{BC}} + l_{CD} e^{i\varphi_{CD}} + l_{DB} e^{i\varphi_{DB}} = 0 \quad (4.111)$$

ёки умумий шаклда

$$\sum l_{HK} e^{i\varphi_{HK}} = 0 \quad (4.112)$$

$\varphi_{HK} \neq const$, $l_{HK} = const$ назарга олиб (4.111) тенгламани вақтга нисбатан дифференциаллаймиз

$$\frac{dZ_{BC}}{dt} + \frac{dZ_{DC}}{dt} + \frac{dZ_{DB}}{dt} = 0$$

$$l_{BC} \omega_{BC} e^{i\left(\varphi_{BC} + \frac{\pi}{2}\right)} + l_{CD} \omega_{CD} e^{i\left(\varphi_{CD} + \frac{\pi}{2}\right)} + l_{DB} \omega_{DB} e^{i\left(\varphi_{DB} + \frac{\pi}{2}\right)} = 0 \quad (4.113)$$

ёки умумий шаклда

$$\sum l_{HK} \omega_{HK} e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} = 0 \quad (4.114)$$

(4.113) тенгламани вектор шаклида ёйилган ҳолда қийидагича ифодалаш мумкин:

$$\bar{V}_{CB} + \bar{V}_{DC} + \bar{V}_{BD} = 0, \quad (4.115)$$

(4.111) ва (4.113) ларни солишитирсак:

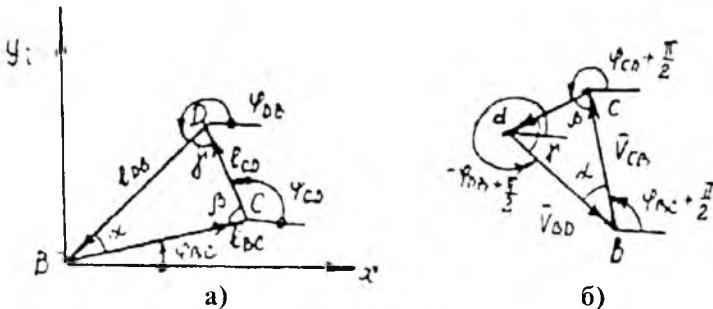
а) (4.111) ва (4.113) тенгламалари ўхшаш учбурчакларни ифодалайди, чунки $\Delta bcd \sim \Delta BCD$ (4.48-шакл, а,б) ва томонлари ўзаро тик жойлашган.

$$\angle b = \angle B = \angle \alpha, \quad \angle c = \angle C = \angle \beta, \quad \angle d = \angle D = \angle \gamma.$$

Бундан учбурчакларнинг томонларини пропорционаллиги келиб чиқади:

$$\frac{bc}{BC} = \frac{cd}{CD} = \frac{db}{DB}; \quad (4.116)$$

б) юқоридагилар асосида Δbcd ни ΔBCD га нисбатан бүгінни ҳаракат йұналишиңа мөс ҳолда 90° та бурилғанлыгыни тақидаш керак.

4.48-шакт. Теззик режаси үчүн ўхшащлик теоремасини асослаш: а — бүгінни режаси; б — нисбий теззиклар режаси.

в) Бурчакларни жойлашып тартиби, масалан, соат стрелкаси ҳаракатига тексари равишіда, бир хилда бұлиши керак.

Шундай қилиб, Δbcd да ΔBCD лар ўхшащ бўлиб, бир-бирига нисбатан $\frac{\pi}{2}$ бурчагига бурилған ҳолда бўлади.

Тезланиш режаси учун ўхшащлик теоремаси (4.113) тенгламани вақтга нисбатан дифференциаллаб бўғин нуқталарининг нисбий тезланишлари орасидаги болганиш олинади:

$$\begin{aligned} & \sum \frac{d}{dt} \left[e_{HK} \omega_{HK} e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} \right] = \\ &= \sum \left[l_{HK} \frac{d\omega_H}{dt} e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} + i l_{HK} \omega_{HK} \frac{d\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)}{dt} e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} \right] = \\ &= \sum \left[l_{HK} \varepsilon_{HK} e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} + i l_{HK} \omega_{HK}^2 e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} \right] = 0 \quad (4.117) \end{aligned}$$

$$(4.117) \text{ тенгламада } l_{HK} \epsilon_{HK} e^{i(\varphi_{HK})} = \bar{a}_{KH}^t$$

$$i l_{HK} \omega_{HK}^2 e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} = \bar{a}_{KH}^n$$

уарнинг йигиндисидан тұлиқ нисбий a_{KH} тезланиш келиб чиқады. Юқоридаги (4.117) тенгламага баъзи бир ўзгаришлар киритамиш:

$$\sum \bar{a}_{KH} = \sum \left[l_{HK} \epsilon_{HK} e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} + i l_{HK} \omega_{HK}^2 e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} \right] =$$

$$= \sum l_{HK} e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} \left[\epsilon_{HK} + i \omega_{HK}^2 \right] \quad (4.118)$$

Қовус ичидаги комплекс сонни l модули ва θ аргументини аниқлаймиз:

$$l = \sqrt{\epsilon_{HK}^2 + \omega_{HK}^4}, \quad \operatorname{tg}\theta = \frac{\epsilon_{HK}}{\omega_{HK}^2}, \quad \theta = \operatorname{arctg} \frac{\epsilon_{HK}}{\omega_{HK}^2}$$

$$\text{Демак, } l e^{i\theta} = \epsilon_{HK} + i \omega_{HK}^2 = \sqrt{\epsilon_{HK}^2 + \omega_{HK}^4} e^{i \operatorname{arctg} \frac{\epsilon_{HK}}{\omega_{HK}^2}} \quad (4.119)$$

Олинган (4.119)ни (4.118)га құйсак,

$$\sum a_{KH} = \sum l_{HK} e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} \left[\epsilon_{HK} + i \omega_{HK}^2 \right] =$$

$$\sum l_{HK} e^{i\left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2}\right)} \sqrt{\epsilon_{HK}^2 + \omega_{HK}^4} e^{i \operatorname{arctg} \frac{\epsilon_{HK}}{\omega_{HK}^2}} =$$

$$\sum \sqrt{\epsilon_{HK}^2 + \omega_{HK}^4} l_{HK} e^{i \left(\varphi_{HK} + \frac{\pi}{2} + \operatorname{arctg} \frac{\epsilon_{HK}}{\omega_{HK}^2} \right)} \quad (4.120)$$

Үзаро (4.112) ва (4.120) тенгламаларини таққослаң, (4.112)-ни ҳамма ҳалларини

$$\sqrt{\epsilon_{HK}^2 - \omega_{HK}^4} e^{i \operatorname{arctg} \frac{\epsilon_{HK}}{\omega_{HK}^2}}$$

га құпайтириб, (4.120) тенгламани ҳосил қилиш мүмкінligини айтиш лозим.

Бундан қуйдагилар келиб чиқады:

а) (4.112) ва (4.120) тенгламалари билан аниқланган шакллар үшаш бўлиб, $\sqrt{\epsilon_{\text{KH}}^2 + 10^4 \omega_{\text{HK}}^2}$ кўпайтма пропорционаллик коэффициенти ҳисобланади.

Ушбу Δbcd ва $\Delta ABCD$ ларнинг томонлари учун пропорцияни тузиш мумкин:

$$\frac{bc}{BC} = \frac{cd}{CD} = \frac{db}{DB} \quad (4.121)$$

б) векторлардан тузилган учбурчаклар аргументлари нисбий

бурилиш $\theta = \frac{\pi}{2} + \arctg \frac{\epsilon_{\text{HK}}}{\omega_{\text{HK}}^2}$ бурчагига фарқ қиласди.

Натижада нисбий тезланиш векторларидан ҳосил бўлган шакл бўғин шаклига үшаш бўлиб, θ бурчагига бурилган бўлади.

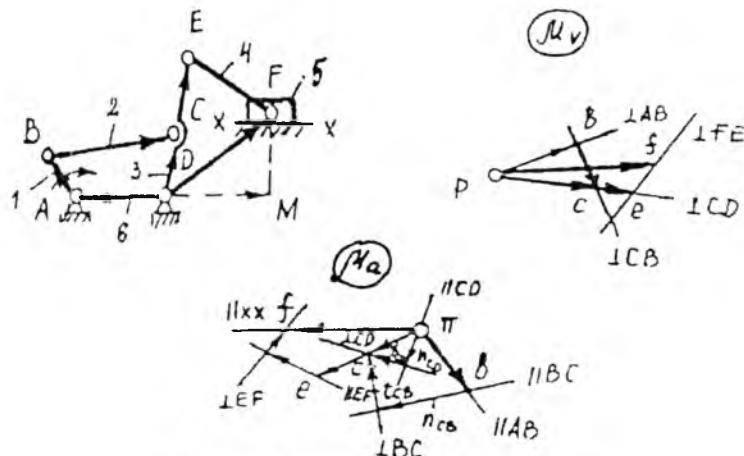
4.2.5.2. Кўп бўғинли механизмларнинг тезлик ва тезланиш режалари усулида кинематик таҳлили

Келтирилган усулда 4.49-шаклда тасвирангандан механизмнинг тезлик ва тезланишларини аниқлаймиз.

I. Тезлик режасини қурамиз:

1) DABC ёпиқ контур тенгламасини тузамиз

$$\bar{Z}_{DC} = \bar{Z}_{DA} + \bar{Z}_{AB} + \bar{Z}_{BC}$$

4.49-шакл. Тезлик ва тезланиш режалари.

Епиқ контур тенгламасини дифференциаллаб, тезликкүннеге вектор тенгламасини оламиз:

$$\begin{cases} \bar{V}_C = \bar{V}_B + \bar{V}_{\perp CB} \\ \bar{V}_C \perp CD \end{cases}$$

Шунингдек 2 та ABC ва DAC контурлари тенгламаларини тузуб олиш мүмкін:

$$\begin{cases} \bar{Z}_{AC} = \bar{Z}_{AB} + \bar{Z}_{BC} \\ \bar{Z}_{AC} = \bar{Z}_{AD} + \bar{Z}_{DC} \end{cases} \quad (2) \quad \begin{cases} \bar{V}_C = \bar{V}_B + \bar{V}_{\perp CB} \\ \bar{V}_C = \bar{V}_{\perp CD} \end{cases}$$

2) Е нүктанинг тезлик вектори тегишли пропорциядан анықланади.

$$\frac{DC}{DE} = \frac{Pe}{Pe}; \quad Pe = \frac{DE \cdot Pe}{DC}, \quad \text{мм}$$

3) DEF ва DMF контурларининг тенгламаларини тузамиз:

$$\begin{cases} \bar{Z}_{DF} = \bar{Z}_{DE} + \bar{Z}_{EF} \\ \bar{Z}_{DF} = \bar{Z}_{DM} + \bar{Z}_{MF} \end{cases} \quad (3) \quad \begin{cases} \bar{V}_F = \bar{V}_E + \bar{V}_{\perp FE} \\ \bar{V}_F = \bar{V}_{\perp FM} \end{cases}$$

4) Бұғынларининг бурчак тезліклари анықланади.

$$\omega_2 = \frac{V_{BA}}{l_{AB}} [1/c]; \quad \omega_3 = \frac{V_{CB}}{e_{CB}} [1/c], \quad \omega_4 = \frac{V_{FE}}{e_{FE}} [1/c]$$

II. Тезланиш режаси.

1. (2) тенгламани вақтта нисбатан иккі марта дифференциаллаб, С нүктанинг тезланиши анықланади.

$$\begin{cases} \bar{a}_C = \bar{a}_B + \bar{a}_{CB} = \bar{a}_B + \bar{a}_{\perp CB}^n + \bar{a}_{\perp CB}^t \\ \bar{a}_C = \bar{a}_{CD} = \bar{a}_{CD}^n + \bar{a}_{CD}^t \end{cases}$$

$$\text{бу ерда, } a_{CB}^n = \frac{V_{CB}^2}{l_{CB}} \left[\frac{M}{c^2} \right], \quad n_{CB} = \frac{a_{CB}^n}{\mu_a} [MM]$$

$$a_{CD}^n = \frac{V_{CD}^2}{l_{CD}} \left[\frac{M}{c^2} \right], \quad n_{CD} = \frac{a_{CD}^n}{\mu_a} [MM]$$

2 Е нүқтанинг тезланиши пропорциядан аниқланади.

$$\frac{DC}{DE} = \frac{\pi_c}{\pi_e}; \quad \pi_e = \frac{DE \cdot \pi_c}{DC} [mm]$$

3 (3) Тенгламани вақтга нисбатан икки марта дифференциаллаб, F нүқта тезланишининг вектор тенгламаси олинади.

$$\begin{cases} \bar{a}_F = \bar{a}_E + a_{FE} = \bar{a}_E + \bar{a}_{FE}^n + \bar{a}_{FE}^t \\ \parallel FE \quad \perp FE \\ \bar{a}_F = \bar{a}_{FM} \\ \parallel XX \end{cases}$$

4. Бұғындарнинг бурчак тезланишлари қуйидаги ифодадардан аниқланади:

$$\varepsilon_2 = \frac{a_{CB}^t}{l_{CB}} \left[\frac{1}{c^2} \right], \quad \varepsilon_3 = \frac{a_{CD}^t}{l_{CD}} \left[\frac{1}{c^2} \right], \quad \varepsilon_4 = \frac{a_{FE}^t}{l_{FE}} \left[\frac{1}{c^2} \right]$$

4.2.4. Фазовий ричагли механизмларнинг кинематик таҳдили

Фазовий механизмлар кинематик таҳдилининг көнг тарқалған: **вектор контурлари** ва **координаталарии матрица орқали үзгартырыш усуллари** билан танишамиз.

4.2.4.1. Фазовий векторларнинг контурлари усули

Бу усул **вектор алгебраси** ва **аналитик геометрия** қоидаларига асосланган. Материални фазовий векторлар ва **орталар** ҳақидаги қисқача маълумотдан бошлаймиз.

\vec{l}_m векторни фазодаги ҳолати унинг модулини ортага кўпайтириб аниқланади (4.50-шакл).

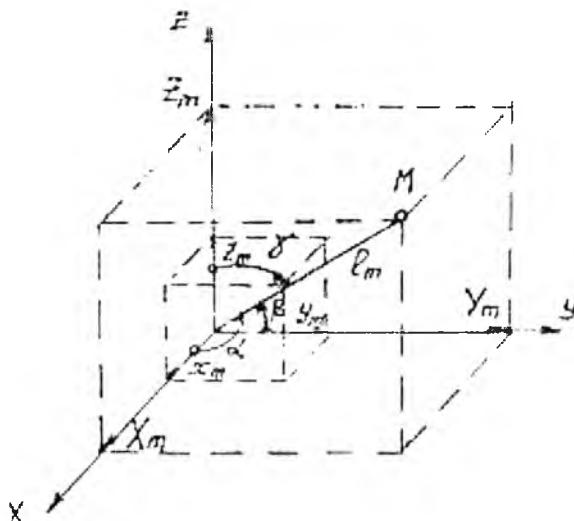
\vec{l}_m векторни координата ўқларига проекцияларини катта X_m , Y_m ва Z_m ҳарфлар билан, e ортанинг проекцияларини кичик x_m , y_m ва z_m ҳарфлар билан белгилаймиз.

Ортанинг координата ўқларига проекцияларини миқдори $\cos \alpha_m$, $\cos \beta_m$, $\cos \gamma_m$ - йўналтирувчи косинусларга тенглигини эслатиб ўтамиш.

OX , OY ва OZ координата ўқларидаги бирламчи векторларни i , j ва k символлари билан белгилаймиз.

Учта ортогонал орталарни скаляр кўпайтмаси қўйидаги қоидага бўйсунади.

$$\left. \begin{array}{l} \overline{i} \cdot \overline{i} = \overline{j} \cdot \overline{j} = \overline{k} \cdot \overline{k} = 1 \\ \overline{i} \cdot \overline{j} = \overline{i} \cdot \overline{k} = \overline{j} \cdot \overline{k} = 0 \end{array} \right\} \quad (4.122)$$

4.50-шакл. Векторининг ва бирламчи ортанинг координата ўқларига проекциялари.

Координата ўқларидаги орталарни вектор күпайтмаси қуидагича аниқланади:

$$\begin{aligned}\bar{i} \times \bar{i} &= \bar{j} \times \bar{j} = \bar{k} \times \bar{k} = 0 \\ \bar{i} + \bar{j} &= -\bar{j} \times \bar{i} = \bar{k} \\ \bar{j} \times \bar{k} &= -\bar{k} + \bar{j} = \bar{i} \\ \bar{i} \times \bar{k} &= -\bar{k} \times \bar{i} = -\bar{j}\end{aligned}\quad (4.123)$$

Фазовий векторни ва ортани уларнинг координата ўқларидаги проекциялари орқали кўрсатиш мумкин:

$$\begin{aligned}\bar{l}_m &= l_m \bar{e}_m = iX_m + jY_m + kZ_m \\ e_m &= ix_m + jY_m + kZ_m\end{aligned}\quad (4.124)$$

Векторни модули билан проекциялари қуидагича боғланган:

$$X_m^2 + Y_m^2 + Z_m^2 = l_m^2 \quad (4.125)$$

Фазовий векторни ортаси проекциялари билан қуидагича боғланган:

$$x_m^2 + y_m^2 + z_m^2 = 1$$

бу формулани бошқа қўринишда ёзиш мумкин

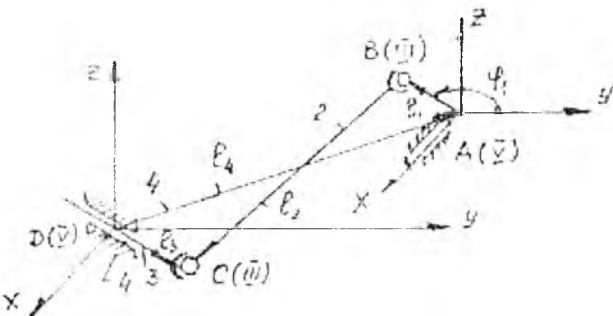
$$\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta + \cos^2 \gamma = 1 \quad (4.126)$$

Икки вектор ортасини скаляр кўпайтмаси улар орасидаги бурчак косинусига тенг бўлиб орталарнинг проекцияларини жуфт кўпайтмаси билан ифодаланиши мумкин.

$$\cos \bar{e}_p \bar{e}_q = \bar{l}_p \bar{l}_q = x_p x_q + y_p y_q + z_p z_q \quad (4.128)$$

Фазовий айлангич-сурдрагичли механизмининг кинематик таҳдилини

Берилган 4.51-шаклда тасвириланган фазовий айлангич-сурдрагичли механизмининг кинематик таҳдилини бажариш усулини кўриб чиқамиз.

4.51-шакл. Фазовий айлангич-суралгичли механизмнинг кинематик схемаси.

Ҳар бир бўғинга боғланган фазовий векторларнинг l_1, l_2, l_3 узунликлари, учинчи бўғинни e_3 ортасининг x_3, y_3, z_3 проекциялари, тўртичи бўғин e_4 ортасининг x_4, y_4, z_4 проекциялари ва айлангичнинг ҳаракат қонуни $\varphi_1 = \varphi_1(t)$ берилган бўлсени. Учинчи чиқувчи бўғинни—суралгични кинематик характеристикалари аниқланиши талаб қилинади.

Таркибida иккита V синиф ва иккита III синиф кинематик жуфтлари бўлган айлангич-суралгичли механизм шатуннинг ўқи атрофида ортиқча ҳаракатланишига айланшига эга. Бу ортиқча ҳаракатланувчанлик механизмни ҳаракатига таъсир қилмайди ва фойдали бўлиб, B(III) ва C(III) сферик кинематик жуфтларни бир месъёрда ёйилишини таъминлади.

ABCDA ёпиқ контурни вектор тенгламасини тузамиз

$$l_4 + l_1 + l_2 = l_3 \quad (4.129)$$

Вектор контурининг тенгламасини қўйидаги кўринишда ҳам ёзиш мумкин:

$$l_4 e_4 + l_1 e_1 = l_2 e_2 = -l_3 e_3 \quad (4.130)$$

(4.130) тенгламадан e_2 ортаси йўқотиш учун уни қўйидагича ёзамиз:

$$l_4 e_4 + l_1 e_1 = l_3 e_3 = -l_2 e_2 \quad (4.131)$$

Сўнгра скаляр $\bar{e}_3 \cdot \bar{e}_2 = 1$ ни назарга олиб (4.131) тенгламасини квадратга оширамиз. Натижада l_1 номаълумга нисбатан квадрат тенглама келиб чиқади.

$$l_4^2 + l_1^2 + l_3^2 - l_2^2 + 2l_1 l_4 \bar{e}_4 \cdot \bar{e}_1 - 2l_3 l_4 \bar{e}_4 \bar{e}_3 - 2l_1 l_3 \bar{e}_1 \bar{e}_3 = 0 \quad (4.132)$$

Баъзи ўзгартеришлардан сүнг (4. 123)ни ҳисобга олиб l_3 номаъумли квадрат тенглама олинади.

$$l_3^2 - 2(l_4 c_{43} + l_1 c_{13})l_3 + c = 0 \quad (4.133)$$

$c_{43} = x_4 x_3 + y_4 y_3 + Z_4 Z_3$;
бу ерда,

$$c_{13} = y_3 \cos \varphi_1 + Z_3 \sin \varphi_1 \quad (4.134)$$

$$C = l_4^2 + l_1^2 - 2l_1 l_4 (y_4 \cos \varphi_1 + Z_4 \sin \varphi_1) \quad (4.135)$$

Олинган (4. 133) тенгламани ечиб, қуйидаги ифодани оламиз:

$$l_3 = (l_4 c_{43} + l_1 c_{13}) \pm \sqrt{(l_4 c_{43} + l_1 c_{13})^2 - c}. \quad (4.136)$$

Ушбу (4.136) даи механизмни иккита вариантда йиғини мумкинлиги келиб чиқади.

Судрагични l_3 күчишими аниқлагандан сүнг (4.130) тенгламадан иккинчи бўйини e_2 орта аниқданиши мумкин.

$$\bar{e}_2 = \frac{l_3}{l_2} \bar{e}_3 - \frac{l_4}{l_2} \bar{e}_4 - \frac{l_1}{l_2} \bar{e}_1 \quad (4.137)$$

(4.125) ёрдамида (4.131) тенгламани проекциялар тенгламасига ёйиш мумкин.

$$\begin{aligned} \tau x + \bar{j} y + K \bar{Z}_2 &= \frac{l_3}{l_2} (\tau x_3 - j y_3 + K Z_3) - \\ &\quad \frac{l_4}{l_2} (\tau x_4 - \bar{j} y_4 + \bar{K} Z_4) - \frac{l_1}{l_2} (\tau x_1 - \bar{j} y_1 + K Z_1) \end{aligned} \quad (4.138)$$

Бундан, e_2 орта проекцияси ёки l_2 векторни йўналтирувчи косинуси аниқланиши мумкин.

$$\begin{aligned} x_2 - \frac{l_3}{l_2} x_3 &= \frac{l_4}{l_3} x_4 - \frac{l_1}{l_2} x_1 ; \\ y_2 &= \frac{l_3}{l_2} y_3 - \frac{l_4}{l_2} y_4 - \frac{l_1}{l_2} y_1 ; \\ z_2 &= \frac{l_3}{l_2} z_3 - \frac{l_4}{l_2} z_4 - \frac{l_1}{l_2} z_1 \end{aligned} \quad (4.139)$$

V_{qc} тезлик аналогини аниқлаш үчүн (4.136) вектор контурининг тенгламасини үзгартувчан φ_1 га нисбатан дифференциалласак:

$$l_1 \bar{e}_1^1 + l_2 \bar{e}_2^1 = l_3^1 \bar{e}_3^1 \quad (4.140)$$

Бу ерда, l_3^1 тезлик аналоги ҳисобланади.

Зарур үзгартырилардан сүнг С нүктани тезлик аналоги ифодаси келиб чиқади.

$$\begin{aligned} V_{qc} &= l_3^1 = \frac{-Y_2 \sin \varphi_1 + Z_2 \cos \varphi_1}{X_3 X_2 + Y_3 Y_2 + Z_3 Z_2} \end{aligned} \quad (4.141)$$

С нүктани тезланиши күйидагича аниқланади:

$$V_c = \omega_1 V_{qc} \quad (4.142)$$

С нүктани тезланиши аналогини топиш үчүн (4.140) тенгламани φ_1 нисбатан дифференциаллаш керак. Тезланиш аналогидан фойдаланиб, С нүктанинг тезланишини маълум бўлган ифодадан аниқлаш мумкин.

$$a_c = \epsilon_1 V_{qc} + \omega_1^2 a_{qc} \quad (4.143)$$

Агарда механизм айлангичи текис ҳаракатланса, $\epsilon_1 = 0$ ни инобатта олиб, С нүктани тезланиши аниқланади.

$$a_c = \omega_1^2 a_{qc} \quad (4.144)$$

Кўрилган вектор усулини профессор В.А. Зиновьев ишлаб чиқкан ва у амалда кенг қўлланилди.

4.2.4.2. Координаталарни матрицада үзгартыриш усули

Механизмларни кинематик таҳтилини ЭХМ ни қўллаб бажаришда координаталарни үзгартыриш усулидан фойдаланиши қулайдир. Механизм бўгинларининг бир-бирига нисбатан ҳолатларини аниқловчи умумлашган координаталарни боғлайлигиган тенгламаларни тузиш ва ечини усульнинг мақсади ҳисобланади.

Масалан, қандайлир нүктани координаталари $i - 1$ координата системасида берилган бўлса, унинг i система-даги янги координаталарини кўйилаги боғланишдан аниқлани мумкин.

$$\bar{r}_i = A_i, (i-1) \cdot r_{i-1} \quad (4.145)$$

бу ерда, r_i — нүктани i координата системасидаги радиус вектори;

$r_{(i-1)}$ — нүктани $i-1$ координата системасидаги радиус вектори;

$A_{(i-1)}$ — $i-1$ системадаги координатадан i системадағы үтишининг кенгайтирилган матрицаси.

r_i ва $r_{(i-1)}$ радиус векторлари күриладиган нүктани координаталари орқали матрица-устунда ифодаланади.

$$r_i = \begin{vmatrix} x_i \\ y_i \\ z_i \\ 1 \end{vmatrix} \quad (4.146) \quad \text{ва} \quad r_{(i-1)} = \begin{vmatrix} x_{i-1} \\ y_{i-1} \\ z_{i-1} \\ 1 \end{vmatrix} \quad (4.147)$$

Бир координата системасидан бошқасига үтишин кенгайтирилган $A_i,_{(i-1)}$ матрицаси баъзида **кинематик жуфтнинг матрицаси, деб аталади**. Бу ҳақда кейинроқ тұхтalamиз.

Механизмларни кинематик таҳлилида координаталарни үзгартыриш учун аниқ қоидаларга қараб танланувчи маҳсус координаталар системасидан фойдаланилади.

Фараз құлайлық, айланма ва илгариланма V синфи жуфтлардан иборат фазовий механизм берилған бўлсин.

Механизмнинг ҳамма бўғинларини нолинчи бўғин ҳисобланған таянчдан бошлаб рақамлар билан белгилаймиз ва ҳар бир бўғинга маҳсус танланған декарт координата системаларини боғлаймиз.

а) Z_i ўқи i ва $i-1$ бўғинларидан тузилган кинематик жуфтнинг ўқи бўйлаб йўналиши керак;

б) X_i ўқи Z_{i-1} ўқини тўғри бурчак остида кесиб үтиши керак;

в) Y_i ўқининг йўналиши ўнг координаталар системасин таъминлаши зарур.

Юқоридаги қоидалар асосида танланған маҳсус координаталар қуйидаги афзalликларга эга:

- координата ўқларини айлантириб, икки марта параллел силжитиб ва яна бир марта айлантириб $i-1$ системани i системасига үзгартыриш мумкин.

Бу жараёнлар қуйилдаги тартибда бажарилади (4.52-шакл):

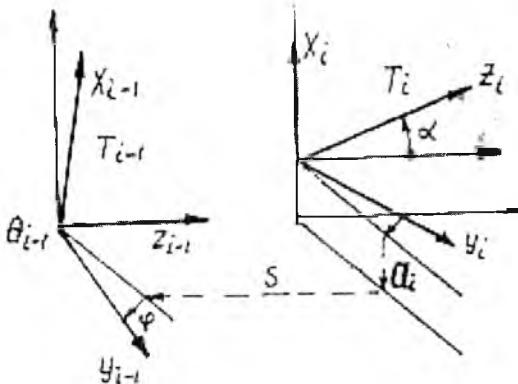
1) $i-1$ системани Z_{i-1} ўқи атрофида θ_i бурчагига X_{i-1} ўқи X_i ўқига параллел бўлгунча буриш;

2) Бурилган системани Z_{i-1} ўқи бўйлаб X_{i-1} ва X_i ўқлари бир чизиқда жойлашгунча S_i миқдорга силжитиш;

3) Координаталарнинг бошланишлари бир-бирига мос келгунча системани X_i ўқи бўйлаб a_i миқдорга силжитиш;

4) Z_{i-1} ва Z_i ўқлари биргаликда бўлгунча системани X_i ўқи атрофида α_i бурчагига айлантириш.

Бу ҳаракатлар натижасида $i-1$ система i система билан биргаликда бўлади.

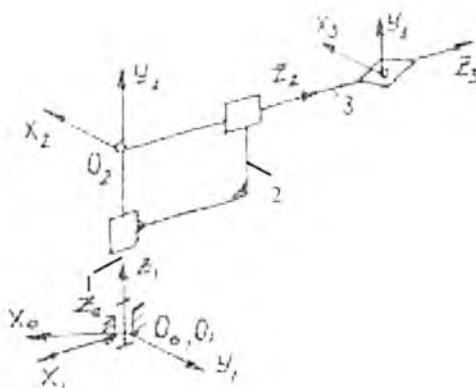
4.52-шакл. Икки фазовий координата системасини биргаликда бўлиш схемаси.

$i-1$ системадан i системага ўтишини якунловчи матрицаси кўйидаги кўринишда бўлади:

$$A_i = \begin{pmatrix} \cos \theta_i & -\sin \theta_i \cos \alpha_i & \sin \theta_i \sin \alpha_i & a_i \cos \theta_i \\ \sin \theta_i & \cos \theta_i \cos \alpha_i & -\cos \theta_i \sin \alpha_i & a_i \sin \theta_i \\ 0 & \sin \alpha_i & \cos \alpha_i & S_i \\ 0 & 0 & 0 & I \end{pmatrix} \quad (4.148)$$

A_i матрицада тўртта параметрлар:

θ_i, α_i, a_i ва S_i умумлашган координаталар бўлиб, улардан бири: айланма жуфтлар учун θ_i бурчаги, илгариланма жуфтлар учун S_i силжиши ўзгарувчандир. Бу соддлаштириш маҳсус координаталар системасини киритиш йўли билан эришилди.

4.53-шакл. Манипулятор механизминиң махсус координата системалари.

4.53-шаклда тасвирланган манипулятор механизми ушлагичи марказининг ҳолатини аниқлаш масаласини кўрамиз. Манипуляторининг ҳамма бўгинлари ҳолати маълум деб таҳминланади. Ушлагичининг таянч билан боғланган $O_0 X_0 Y_0 Z_0$ координаталар системасидаги ҳолати аниқланиши талаб қилинади.

Бўгинлар билан боғланган махсус координаталар системаси юқорида кўрсатилган қоидалар асосида танланади. Z_0 ўқи (0,1) кинематик жуфтининг айланиш ўқи бўйлаб йўналган; Z_1 ўқи иккинчи звено ҳаракат қилувчи (1,2) илгарилама жуфт ўқи бўйлаб йўналган; Z_2 ўқи учинчи звено ҳаракат қилувчи (2,3) илгарилама жуфт ўқи бўйлаб йўналган; Z_3 ўқи эса Z_2 ўқига ўхшаш йўналган.

Кинематик жуфтларни тури ва уларниң параметрлари кўрсатилган жадвални тузамиз.

Кинематик жуфт	Жуфтининг тури	Бўғин рақами (номери)	Параметрларниң моҳияти			
			θ	α	S	α
0,1	айланма	1	0	0	0	0
1,2	илгарилама	2	180	90	S_1	0
2,3	илгарилама	3	0	0	S_2	0

Жадвалга ва (4.142) матрицага мөс кинематик жүфтларнинг матрицасини тұзамыз.

$$A_1 = \begin{pmatrix} \cos \theta_1 & -\sin \theta_1, 0. & 0. & 0 \\ \sin \theta_1 & \cos \theta_1, & 0. & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \quad (4.149)$$

$$A_2 = \begin{pmatrix} -1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & S_2 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \quad (4.150)$$

$$A_3 = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & S_3 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} \quad (4.151)$$

Матрикаларни күпайтириш қоидасига A_1 , A_2 ва A_3 матрикаларни күпайтириб, ушлагич асосида марказининг координатасини ҳамда X_3 ва Z_3 ўқларининг йұналтиручи косинусларини анықташ мүмкін бўлган T матрицани ҳосил қиласыз.

$$T_3 = \begin{pmatrix} -\cos \theta_1, 0. & -\sin \theta_1, & -S_3 \sin \theta_1 \\ -\sin \theta_1, 0. & \cos \theta_1, & S_3 \cos \theta_1 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} \quad (4.152)$$

(4.152) матрицадан ва таянч билан боеланған координата системасыда ушлагич марказини координатаси анықланади.

$$X_3 = -S_3 \sin \theta_2 \quad (4.153)$$

$$Y_3 = S_3 \cos \theta_2 \quad (4.154)$$

$$Z_3 = S_2 \quad (4.155)$$

Ушлагич марказининг ҳолати ифодасини вақтга нисбаптан дифференциаллаб нүкта тезлигининг координата ўқла-рига проекцияларини ва сүнгра ушлагич марказини түлиқ тезлигини анықланади мүмкін. Навбатдаги дифференциалланған орқали тезланиши анықланади.

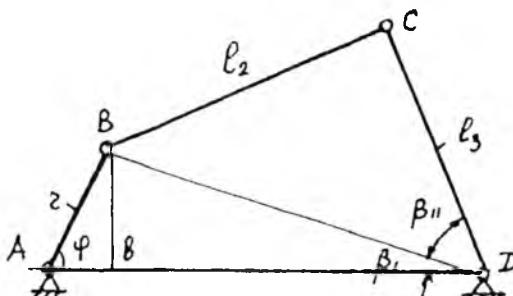
Ушлагич марказининг харакатини кинематик таҳлили масалани түгри ечими булиб, манипулятор ҳамма бўғинларининг умумлашган координаталарини берилган қийматларидан ушлагичнинг ҳаракати ва ориентацияси аниқланади.

Кинематиканинг тескари ечимида ушлагични маълум ҳолати ва ориентациясига қараб манипуляторнинг бўғинларининг ҳолатини аниқлаш зарур.

Координаталарни матрица орқали ўзгартириш усулидан ёпиқ векторлар контурларидан иборат механизмларни кинематик таҳлилидан ҳам фойдаланиш мумкин.

4.2.5. Текис ва фазовий механизмларнинг кинематик таҳлилини геометрик боғланишлар орқали амалга ошириш

Айлангич-чайқалгичли механизмни кинематик таҳлилини геометрик боғланишлар орқали аниқлаймиз. Бизга 4.53а-шаклда берилган механизмни таҳлил қилиш талаб этилсан.

4.53а-шакл. Айлангич-чайқалгичли механизм схемаси.

Чизмадаги ΔABC дан $B\varphi = r \sin \varphi$; $AB = r \cos \varphi$ ёки $\vartheta_D = l_4 - r \cos \varphi$
 ΔBCD дан $\frac{\Delta}{\Delta} \tan \beta = \frac{r \sin \varphi}{l_4 - r \cos \varphi}$

Чизмадаги ΔBCD ва ΔABD лардан косинуслар теоремасига асосан:

$$l_2^2 = BD^2 + l_3^2 - 2BD \cdot l_3 \cos \beta'',$$

$$BD^2 = r^2 + l_4^2 - 2rl_4 \cos \varphi$$

Хосил қилингандан $\cos\beta''$ анықтаймиз:

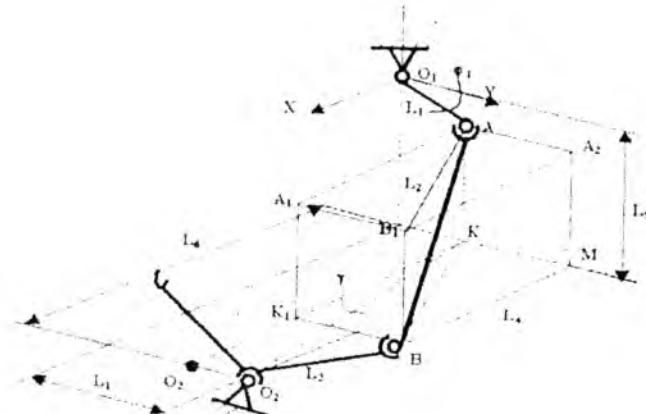
$$\cos\beta'' = \frac{r^2 + l_{24}^2 + l_{23}^2 - l_{22}^2 - 2rl_4 \cos\varphi}{2l_3 \sqrt{r^2 + l_{24}^2 - 2rl_4 \cos\varphi}}$$

Чизмадан $\beta = \beta' + \beta''$ ни ҳисобга олиб,

$$\beta = \arctg \frac{rsin\varphi}{l_4 - rcos\varphi} + \arccos \frac{r^2 + l_{24}^2 + l_{23}^2 - l_{22}^2 - 2rl_4 \cos\varphi}{2l_3 r_2 + l_{24}^2 - 2rl_4 \cos\varphi}$$

Бундан $\omega_3 = \frac{d\beta}{dt} = \frac{d\beta'}{dt} + \frac{d\beta''}{dt}; \varepsilon_3 = \frac{d^2\beta}{dt^2}; U_{31} = \frac{\omega_3}{\omega_1}$ топилади.

Энди фазовий айлангич-чайқалгичли механизмни кинематик таҳдилини күриб чиқайлик. 4.53б-шаклда пастки ипни тортувчи механизм схемаси күрсатилған.

4.53б-шакл.

Бу механизмда айлангич O_1A ZO₁Y текислигіда ҳаракат қылса, чайқалгич-туртгич O_2B горизонтал текисликта ҳаракат қылады, шатун AB эса фазовий мураккаб ҳаракат қылады.

ΔBKO_2 дан (4.55-шакл) косинуслар теоремаси асосида қыйидаги ифодани ёзиш мумкин: $BK^2 = O_2B^2 + O_2K^2 - 2O_2B^*O_2K\cos(j_3 + g)$

ΔAKB дан: $BK^2 = L_2^2 - AK^2$

$AK = L_3 - L_3 \sin j_1$ назарға олиб, $BK^2 = L_3 + O_2K^2 - 2L_3O_2K\cos(j_3 + g)$

АК қийматини (3)дан (2) даңғылдаулықтардың көбейткішін анықтау үшін:

$$AK = \frac{O_2 O_3 K^2}{O_2 K^2 + (L_6 - L_1 \sin j_1)^2}$$

ДО₂O₃K даңғылдаулықтардың көбейткішін анықтау үшін: $\operatorname{tg} \gamma = \frac{O_2 O_3}{O_2 K^2}$ екиншінде $\gamma = \operatorname{arctg} \frac{L_6 - L_1 \cos j_1}{L_7}$, бұрында $L_7 = O_2 K$.

Үзгаришлардан сүнгі:

$$\varphi_3 = \arccos \frac{L_1 - L_2 + L_3 + L_6 + L_7 - 2L_1 L_6 \cos \varphi_1 + L_{25}}{2L_3 \sqrt{L_7 + (L_6 - L_1 \cos \varphi_1)^2}}$$

$$= \operatorname{arctg} \frac{L_5 - L_1 \cos \varphi_1}{L_7}$$

Бундан танықары насткі инни туртувчи механизм шатунниндең қолаты шатун билан проекцияланадын H, V, W текисликлар орасидаги күйіндегі формулаларда қисблана-диган бурчаклар орқали анықланады:

$$\varphi_2^H = \arccos \frac{L_6 - L_1 \cos \varphi_1}{L_2};$$

$$\varphi_2^V = \arcsin \frac{L_3 \sin \varphi_3 + L_6 - L_1 \sin \varphi_1}{L_2};$$

$$\varphi_2^W = \arcsin \frac{\sqrt{(L_3 \sin \varphi_3 + L_6 - L_1 \cos \varphi_1)^2 + (L_5 - L_1 \sin \varphi_1)^2}}{L_2}$$

Бұрында, j_1, j_3 – айланғыш ва туртқыннинг (чайқалғыш) бурчак силжишлари; j_2^H, j_2^V, j_2^W – шатунниндең проекцияланадын текисликларга иисбатан силжиш бурчаклары; L_1, L_2, L_3 – айланғыш, шатунниң ва чайқалғышниң узунліктері; L_5, L_6, L_7 – Z, X, Y- үқлары бүйілаб O₁O₂ шарнирлар орасидаги масофатар.

Φ_3 ни вақтта иисбатан дифференциаллаб, туртқыннинг бурчак тезлигини анықловчы ифода келтириб чиқарылады.

$$\omega_3 = \frac{2L_3(l_4 - l_1 \cos \omega_1)t l_1 \omega_1 \sin \omega_1 t - 2K^2(l_1 l_6 \omega_1 \sin \omega_1 t - l_1 l_5 \omega_1 \cos \omega_1 t)}{l_3 K \sqrt{K^2 - L^2}} -$$

$$-\frac{l_4 \omega_1 \sin \omega_1 t}{\left[I + \left(\frac{l_6 - l_1 \cos \omega_1 t}{l_1} \right)^2 \right] l_3}$$

$$\text{бу ерда, } L = l_1^2 + l_2^2 + l_3^2 + l_4^2 + l_7^2 + l_5^2 - 2l_1l_6 \cos\omega_l t - 2l_1l_5 \sin\omega_l t;$$

$$K = 2l_3 \sqrt{l_7^2 + (l_6 - l_1 \cos\omega_l t)^2}$$

l_1, l_2, \dots, l_n -механизмниң геометрик үлчамлари; Φ_1, Φ_2, Φ_3 – айланған, шатунни ва чайқалғанні бурчак сиљшишлари.

4.3. РИЧАГЛИ МЕХАНИЗМЛАРИННИҢ КИНЕМАТИК СИНТЕЗИ

Кинематик (метрик) синтези берилған шарттарға мөс механизмининг кинематик схемасиниң үзгармас параметрлари анықланады. Бұғындарнинг узунлиги, таянч билан боеланған кинематик жүфтілар элементтарининг координаталари, бәзін бир доимий бурчаклар ва башқа механизмининг үзгармас параметрлари ҳисобланады.

Механизмнинг кинематик синтезіде кинематик боғланишларни ифодаловчы тәнгламалар кинематик схеманың үзгармас параметрларындағы нисбатан ечилады, үзгаруучан кинематик характеристикалар (күчишлар, тезликлар, тезләнешлар) берилған, деб ҳисобланады. Бұ эса кинематик синтезни кинематик анализге тескари масала, деб қараңға асос бўлади.

Синтезда қўйиладиган шартлар турли-тумандир ва уларни кинематик синтезнинг учта гуруҳдаги масалаларига келтириш мумкин.

1. Қаттиқ жисмнинг берилған ҳаракат дастурини амалга ошириш;

2. Қаттиқ жисмнинг айрим элементтерини — нүктәни, чизиқни ва башқаларни, берилған ҳаракат дастурини амалга ошириш;

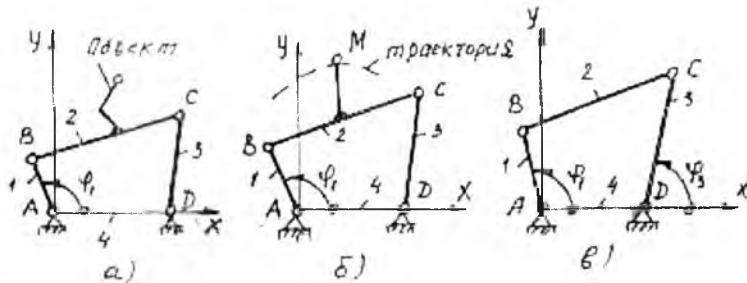
3. Иккита ва ундан ортиқ бўғинларнинг чизиқди ёки бурчакли күчишларини мувофиқлаштириш.

Биринчи масала, як меканизмнинг функцияси ижрочи органдың күчиши билан боғлиқ бўлганда, масалан, телескопларни ёки башқа мосламларни ориентация системаларида намоён бўлади.

Иккинчи масала, меканизмни траекториялар генератори, деб қаралганда намоён бўлади. Бундай меканизмлар йўналтирувчи меканизмлар деб аталади.

Учинчى масала меканизм киравчы ва чиқувчы бўғинларни күчишлари орасидаги функционал боеланишини қайтарганда намоён бўлади. Бундай меканизмларни узатувчи меканизмлар деб аталади. Узатувчи меканизмларга ўқлари турлича жой-

лашган икки бўғиннинг айланишини боғлайдиган универсал чизиқли бўлмаган муфталар, деб қарааш мумкин.

4.54. шакл. Тўрт бўғинли шарнирли механизмни турли сифатда намоён булиши (а-кўчирувчи механизм, б-йўналтирувчи механизм, в-узатувчи механизм).

4.54-шаклда тўрт бўғинли шарнирли механизм турли учта вазифада: а) берилган объектни силжитувчи механизм сифатида (4.54а-шакл); б) йўналтирувчи механизм сифатида (4.54б-шакл) ва в) $j_1, f(j_1)$ функцияни бажарувчи узатувчи механизм сифатида (4.54в-шакл) тасвириланган.

Бўғинларнинг ва нуқталарнинг лойиҳаланадиган механизмда амалга ошириладиган бўғинлар ва нуқталарнинг ҳаракатлари дастури икки усулда берилиши мумкин.

1) Ҳаракатланадиган бўғинни вақтга нисбатан узлуксиз ўзгарувчан координаталари функцияларида ёки

2) дискрет тарзда, бўғинни бир нечта охирги ҳолатлари мажмууда.

Механизмларнинг синтези турли усуllарда бажарилиши мумкин:

- 1) Аналитик усул;
- 2) График усул;
- 3) Графоаналитик усул;
- 4) Физик ва электрон моделлаштиришнинг тажриба усули;
- 5) Синтезни математик модели асосида компьютерда виртуал моделлаштириш усули.

График усуllар (баъзида геометрик-график, деб аталади) чизмадаги геометрик қурилмаларга асосланган бўлса,

графоаналитик усуллар эса график ва **аналитик усулларнинг симбиози** ҳисобланади. Бу усулларнинг аниқлиги ҳақида юқорида баён қилинган.

Кинематик синтезнинг аналитик усуллари математиканинг яқинлаштириш, интерполяция, функцияни оптималлаштириш каби йўналишларини ўз ичига олган кенг кўламдаги математик аппарата гасланган.

Аналитик синтезнинг ҳамма усуллари синтезнинг берилган функциясини тиклашда турли яқинлашишларга асосланган. Чунки ричагли механизмларни синтезида берилган шартларни аниқ бажариш мумкин эмас ва қўйилган масалани тахминий ечими билан чекланишга тўғри келади.

Баъзи аналитик синтез усулларини моҳияти билан танишмаз.

Синтез масаласини ечишда $Y = f(x)$ берилган функцияни бажариш мавқул бўлсин, $Y = F(x)$ эса алмаштирувчи, яъни лойиҳаланадиган ричагли механизм воситасида бажариши мумкин бўлган функция бўлсин.

Функциянинг офишини белгилаймиз

$$\Delta(X) = f(X) - F(X) \quad (4.156)$$

Синтез масаласини интерполяция усулида ечишда алмаштирувчи $F(x)$ функцияяга қўйидаги талаблар қўйилади: ўзгарувчан X ни баъзи интервалдаги берилган нуқталарининг оғини

$\Delta(X) = f(X) - F(X)$ нолга teng бўлиши керак. $f(x)$ ва $F(x)$ функцияларининг графикдаги кесишувчи нуқталари **интерполяция тугуллари**, деб аталади. Механизмларнинг синтезида берилган ва унинг ўрнини босадиган функцияларни интерполяция тугунида мос келиши билан чегараланиш мумкин бўлганда, яъни механизмларни баъзи ҳолатларида интерполяция усулидан фойдаланиш керак.

Академик Чебишев ишлаб чиққан энг яхши яқинлаштириш усулидан фойдаланилганда алмаштирувчи $F(x)$ функцияни ўзгарувчан X нинг берилган интервалдаги ҳамма қийматларида $f(x)$ функцияяга яқинлашишини таъминлаш талаби қаттиқ қўйилади. Бунинг учун $F(X)$ функциясини доимий коэффициентининг таъминланган қийматлари қўйилган шариларни қониқтирувчи полиномлар шаклида келтирилади. Интерполяция усулига иисбатан яқинлаштириш усулида синтез масаласини аниқроқ ечими таъминланади.

Механизмларнинг синтезида оптимизация усулидан фойдаланилганда асосий талабларни ифодаловчи ва синтезни номаълум параметрларини сақловчи функцияни тузиш керак. Бу функция — мақсад функцияси ёки оптималлаштириши мезони, деб аталади.

Синтез масаласини ечишда мақсад функциясини минималлаштириш ва ундан кинематик схемани номаълум параметрларини аниқлаш керак.

Юқорида баён қўллинган усуллар билан бир қаторда кинематик синтезнинг бошқа аналитик усуллари ҳам қўлланилади.

Аналитик усулларни амалга ошириш учун ЭҲМни қўлланаш мақсадга мувофиқдир.

4.3.1. Механизмларнинг кинематик синтез терминлари

Назарий ва амалий синтезда қўлланиладиган бавзи терминлар билан танишиш керак. Уларга кирувчи ва чиқувчи, синтезнинг асосий ва қўшимча шартлари киради.

Механизмни кинематик схемаси маълум сондаги доимий параметрлар (бўғинларнинг узулини, таянч элементларининг координаталари ва бошқалар) билан аниқланади.

Кинематик синтез масаласини ечишда доимий параметрлар синтезнинг кирувчи параметрлари, деб аталади.

Кинематик схемани номаълум бўлган ва синтез масаласини ечишда аниқланадиган мустақил параметрлари синтезни чиқувчи параметрлари, деб аталади.

Лойихаланувчи механизм кинематик синтезини бажаришда ҳосил бўладиган шартларни қониқтириши керак. Қўйилган шартлардан бирини — муҳимини танлаб, уни синтезнинг асосий шарти, деб атаймиз. Бу, масалан, бўғиннини берилган кўчишини таъминлаш, нуқтани таъланаб қилинган траекториясини таъминлаш ва ҳ.к. Қолган шартлар синтезнинг қўшимча шартлари, деб аталади.

Синтезнинг қўнимча шартларига, масалан, кривошини намоён бўлиш масаласи ёки бўғинларнинг ўлчамларини, тезлик ва тезланишларнинг максимал қийматини баъзи чекланишлари ва бошқалар киради.

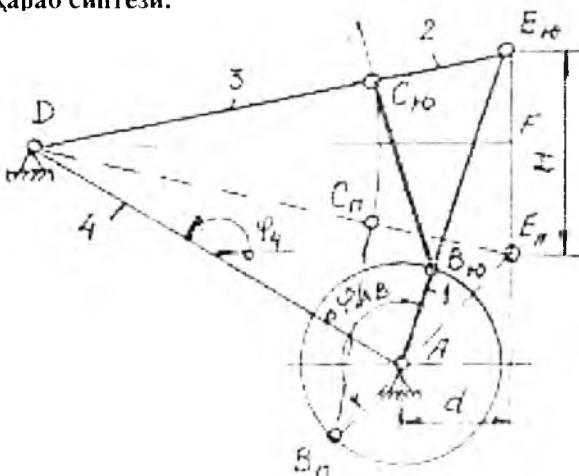
Синтез шартлари қарама-қарин бўлиб, механизмларнинг синтези масалаларини ечишини қийинлаштиради.

Баён қилингандардан механизмларнинг синтезида лойиҳаланадиган механизмга қўйилган ҳамма шартларни билиш ва кўз олдига келтириш мухимдир. Шунинг учун кинематик синтезнинг баъзи оддий масалаларини кўрганда юқорида айтилган ҳолатларга алоҳида эътибор бериш зарур.

4.3.2. I синф 2-тартибли текис механизмлар синтези

I синф 2-тартибли кенг тарқалган механизмлар синтезини бир нечта масалаларини кўриб чиқамиз. Мисоллар тарикасида техникада, шунингдек, тўқимачилик ва сингилсаноатида қўлланиладиган механизмлар олинган.

А) Тикув машинасининг ипни тортувчи айлангиччайқалгичли механизми шатуни нуқтасининг икки четки ҳолатига қараб синтези.

4.55-шакл. Тикув машинасининг ипни тортувчи механизми схемаси.

Тикув машинасининг ипни тортувчи айлангич-чайқалгичли механизм шатунининг нуқтасини икки четки ҳолатига қараб лойиҳалаш талаб қилинсин.

Механизм схемаси 4.55-шаклда курсатилган.

Механизмни Е кўзасидан ип ўтказилган. Кўзчани пастга қараб ҳаракатида маълум узунилкдаги ип нинага узатилади, тезда юқорига ҳаракатида тикилган чок тортилиб, ортиқча ип олиниади.

4.55-шаклда лойиҳаланадиган механизм икки ҳолатда, яъни шатуннинг Е нуқтаси $E_{\text{ю}}$ – юқори ва E_{n} – пастки ҳолатларида кўрсатилган. Бу нуқталар шатуни оний тезлик марказига тўғри келгани учун механизмни бу ҳолатларида Е нуқтанинг тезлиги нолга teng булади, чунки шу онда Е нуқтани ҳаракат йўналиши ўзгаради.

Бу масалада кирувчи параметрлар қўйидагилардир:

- 1) Е нуқта траекториясининг Н баландлиги.
- 2) Е кўзчани юқорига ҳаракатланишидаги айлангични айланиш бурчаги – $\Delta \Phi_{AB}$.
- 3) Конструктив ўлчам – d (мм).

Механизмнинг чиқувчи параметрлари:

- a) Механизм бўғинларининг I_{AB} , I_{BC} , I_{CD} , I_{DA} , I_{BE} , I_{CE} ўлчамлари ва йўналтирувчи ϕ бурчаги.

Е нуқтани юқори ва пастки ҳолатларида унинг тезлиги нолга teng бўлиш шарти синтезининг асосий шарти ҳисобланади.

$$V_{e\text{ю}} = 0, V_{e\text{n}} = 0$$

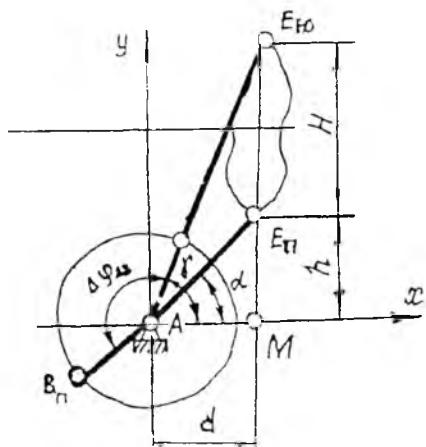
«Ю» «П» индекслари кўзгунинг юқори ва пастки ҳолатларини билдиради.

Синтезнинг қўшимча шарти этиб механизмнинг айлана олишини, яъни айлангичнинг намоён бўлишини қабул қиласиз.

4.56-шаклдан фойдаланиб, механизм синтезини графо-аналитик усууда бажарамиз.

Шаклда механизмнинг бир қисми кўрсатилган. Айлангич $\Delta\varphi_{AB}$ бурчагича айлаганда траекториядаги $E_{\text{ю}}$ ва E_{n} нуқталари энг четки нуқталар ҳисобланади. Бу ерда айлангич-сурдрагичли механизм судрагичини H масофага силжишига ухашалик борлигини қайд қилиш лозим.

Номаълум h ни аниқлаш тенгламасини тузамиз. 4.56-шаклдан:

4.56-шакыл. Үлчамларни аниклаш схемаси.

ва (4.160) га құйиб үзгартырлардан сұнг қуидеги ифода келиб чиқади:

$$h^2 + Hh + \left(d^2 + \frac{Hd}{\operatorname{tg} \varphi_{AB}} \right) = 0 \quad 4.161$$

$$\text{Бундан: } h_{1,2} = -\frac{H}{2} \sqrt{\frac{H^2}{4} - \frac{Hr}{\operatorname{tg} \varphi_{AB}} - d^2} \quad 4.162$$

h ни икки қийматидан биттасини илдиз олдида мусабат бүлганини танлаймиз. Айланғич I, үлчамины аниклаш учун 4.56-шаклдаги схемани d , h ва H үлчамларни ҳысобга олиб, ҳақиқиүй катталиқда қурилади, сұнгра E_{AB} ва E_{Bn} нүкталари аникланады, А нүкта билан туаташтырылади.

AE_{AB} ва AE_{Bn} узунліклари үлчапиб, айланғични узунлиги ва учебурчаклы шатуниң АЕ томони формуладан аникланады:

$$AB = \frac{AE_{AB} - AE_{Bn}}{2} \quad 4.163$$

$$BE = \frac{AE_{AB} + AE_{Bn}}{2} \quad 4.164$$

$$\gamma + \Delta\varphi_{AB} - \alpha = 180^\circ \quad 4.157$$

(4.157) ни үзгартырлардан сұнг

$$\frac{\operatorname{tg} \alpha - \operatorname{tg} \gamma}{1 + \operatorname{tg} \gamma \cdot \operatorname{tg} \alpha} = -\operatorname{tg} \varphi_{AB} \quad 4.158$$

4.56 шаклдан фойдаланыб

$$\operatorname{tg} \gamma = \frac{H + h}{d} \quad 4.159$$

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{h}{d} \quad 4.160$$

аниқланады.

(4.158) ни (4.159)

ва (4.160) га құйиб үзгартырлардан сұнг қуидеги ифода келиб чиқади:

$$h^2 + Hh + \left(d^2 + \frac{Hd}{\operatorname{tg} \varphi_{AB}} \right) = 0 \quad 4.161$$

$$AB = \frac{AE_{AB} - AE_{Bn}}{2} \quad 4.163$$

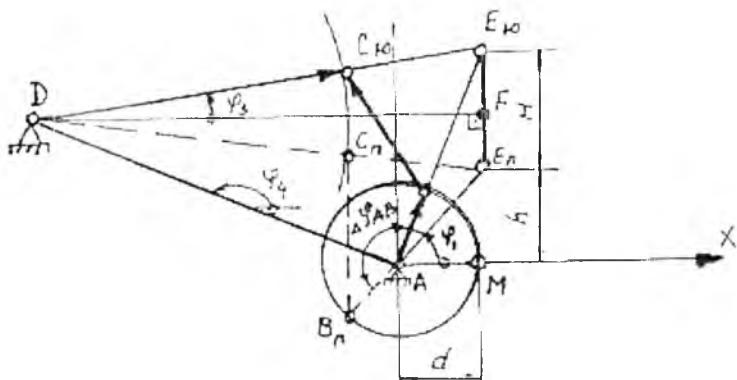
$$BE = \frac{AE_{AB} + AE_{Bn}}{2} \quad 4.164$$

Таянчнинг D нуқтасини аниқлаш учун AD ва FD нуқталари кесишгунча давом этдирилади. AD нури φ_{AB} биссектрисаси, CD нури эса E_n ва E_{10} кесмани ўртасидан ўтказилган тик ҳисобланади. Бу эса таянчни узуироқ бўлиши ва босим бурчакларини қуайлигини таъминлаш учун бажарилади.

Чайқалгичнинг узунлиги механизмни ҳаракатлана олиши ва конструкторлик талабларидан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Амалда чайқалгичнинг узунлиги таянч узунлигига нисбатан қисқароқ қилиб белгиланади.

Механизмнинг қолган бўғинлари узунликлари чизмадан ўлчаб аниқланади.

4.57-шаклда ипни тортувчи механизмни график синтези жараёни кўрсатилган.

4.57-шакл. Ипни тортувчи айлангич-чайқалгичли механизмнинг график синтези.

Лойиҳаланган айлангич-чайқалгичли механизмни Грасгоф $AB+AD < BC+CD$ шарти асосида ҳаракатлана олишига текшириш ва кинематик таҳдил қилини керак. Чунки синтезда механизмни ҳамма хусусиятларини инобатга олиб бўлмайди.

Кўрилган синтез усули содда ва кўзга ташланувчан, аммо натижалар аниқ бўлмайди.

График синтезда етишмайдиган ифодаларни график қурилмада көлтириб чиқариб, синтезнинг аналитик усулига ўтиш осондир. Бу усул блоксхема күринишида бўлиб у орқали ЭХМ да ҳисоблаш дастурини тузиш осон.

Б) Тикув машинасининг аксиал айлангич-судралгичли нинани ҳаракатлантирувчи механизми судралгични Н берилган силжишига қараб синтези.

Судралгичнинг Н максимал силжишига қараб тикув машинаси нинасини ҳаракатлантирувчи аксиал айлангич-судралгичли механизмини лойиҳалаш талаб қилинади.

Бунда судралгичнинг Н силжиши кирувчи параметр ҳисобланади. Тикув машинасининг нинаси судралгич билан илгарилама — қайтма ҳаракатланади (4.58-шакл).

$C_{\text{ю}}$ ва $C_{\text{п}}$ ҳарфлари билан С нуқтани юқори ва пастки ҳолатлари кўрсатилган. Ип нинани Д кўзчасидан ўтказилган. Игна пастга ҳаракатланиб, газламани тешиб ипни бир қисмини пастга олиб ўтади. Кўзчани пастки ҳолатидан юқорига ҳаракатланишида тикиладиган чок шаклланади ва тортилади.

Масалани ечишда синтезнинг чиқувчи параметрлари ҳисобланган айлангични l_1 ва шатунни l_2 узунликларини аниклаш зарур.

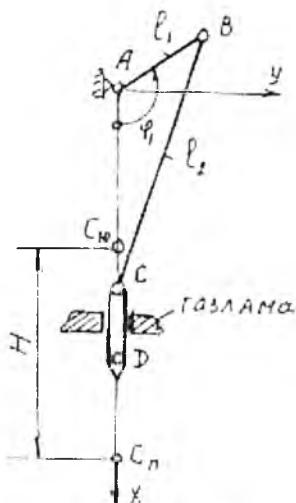
Судралгични кўчиши Н ни берилган қийматига teng бўлиш шарти синтезнинг асосий шарти ҳисобланади.

Айлангичнинг намоён бўлиш (механизмни ҳаракатланиш) шарти қўшимча ҳисобланади.

Масалани ечишга ўтишда судралгичнинг Н юриш масофаси иккита кривошиппни узуилигига teng эканлигига эътибор бериш керак.

$$\text{Демак, } l_1 = \frac{H}{2} \quad (4.165)$$

Шатуннинг l_2 узунлиги масалани қўйилишига қараганда тур-

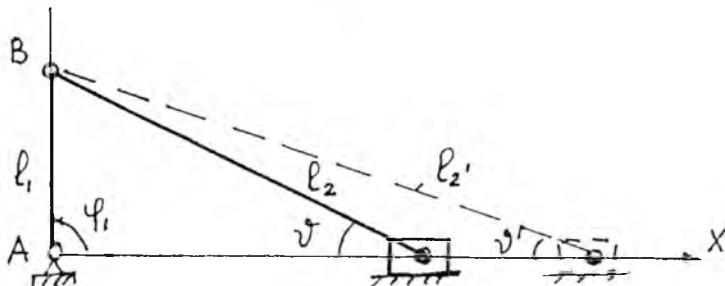
4.58-шакл. Аксиал айлангич-судралгичли механизмининг судралгични берилган силжишига қараб синтези схемаси.

лича бўлиши мумкин. Демак, масала чексиз кўп вариантдаги ечимга эга.

Шатуннинг узунлигини бирор вариантида тўхташ учун синтезнинг яна битта қўшимча шартини, яъни лойиҳаланган механизмда чиқувчи бўғиндаги (судралгичдаги) босим бурчагини $[v]$ рухсат этилгандан катта бўлмаслик шартини киритамиз. 4.59-шаклдан $\varphi_1=90^\circ$ ва $\varphi_1=270^\circ$ бўлганда босим бурчаги максимал қийматга эришиши кўзга ташланади. Бундан шатуннинг узунлиги босим бурчагига муҳим даражада таъсир этади деган холосага келиш мумкин.

Тикув машиналарида шатуннинг узунлигини танлашда қўйидаги нисбатга эътибор берилади:

$$\lambda = \frac{l_2}{l_1} \quad (4.166)$$

4.59-шакл. Айлангич-судралгичли механизмда шатунини узунлиги турлича бўлгандаги максимал босим бурчаги.

Ўтказилган тадқиқотлар асосида λ коэффициентини қўйидагicha танланади.

$$\lambda = 3 \dots 4 \quad (4.167)$$

Бунда босим бурчаги

$$v = 20^\circ \dots 10^\circ \quad (4.168)$$

λ ни қийматини қабул қилиб, (4.166) ифодадан l_2 аниқланади.

$$l_2 = \lambda l_1$$

В) Тикув машинасининг дезаксиал айлангич-судралгичли игиани ҳаракатлантирувчи механизмини судралгични берилган юришига ва рухсат этилган босим бурчагига қараб синтези.

Механизм судралгични Н максимал юриш масофаси ва босим бурчаги рухсат этилган қыйматига қараб лойиҳалаш талаб этилсин.

Юқорида күрилган масалага ўхшаш судралгичнинг Н максимал юриши синтезнинг кирувчи параметри ҳисобланади. Механизмнинг ҳамма ўлчамлари синтезнинг чиқувчи параметри бўлади.

Дезаксиал айлангич-судралгичли механизм ишчи юришида, яъни нина юқоридан пастга ҳаракатланиб, қалин газламани, терини ёки бошқа материални тешиб ўтишида, максимал босим бурчагини кичикроқ бўлишини таъминлади.

Шунинг учун нина катта қаршиликка учрайди. Нинани юқорига кўтарилишида максимал босим бурчаги каттароқ бўлиши мумкин, чунки унинг ҳаракатига кўрсатиладиган қаршилик жуда кам бўлади.

4.60-шаклда айлангичи горизонтал ҳолатда бўлганда етакланувчи бўғинда — судралгичда босим бурчаги максимал қыйматга эришгандаги дезаксиал айлангич-судралгичли механизм кўрсатилган. Бунда судралгич юқоридан пастга ҳаракатланганда (ишчи юриши) максимал босим бурчаги $\vartheta_{\max 1}$, ва пастдан юқорига ҳаракатлаганда (бўш юриш) $\vartheta_{\max 2}$.

4.60-шаклдан ва B_1C_1H B_2C_2H учбурчакларидан қўйидаги боғланишларни оламиш:

$$\sin \vartheta_{\max 1} = \frac{l_1 - e}{l_2} \quad (4.169)$$

$$\sin \vartheta_{\max 2} = \frac{l_1 + e}{l_2} \quad (4.170)$$

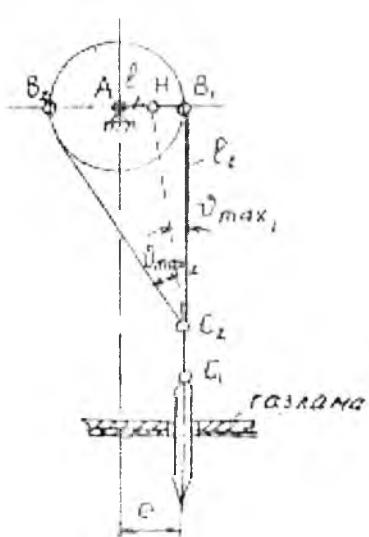
Бу ифодалардан айлангични узунлига ва е дезаксиал аниқланади:

$$l = \frac{\sin \vartheta_{\max 2} + \sin \vartheta_{\max 1}}{2} l_2 \quad (4.171)$$

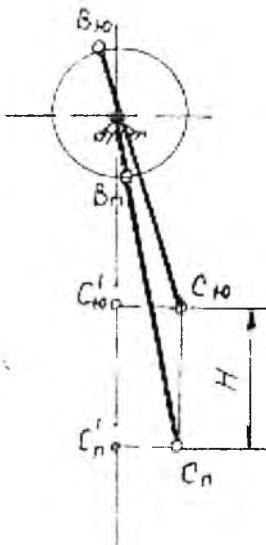
$$e = \frac{\sin \vartheta_{\max 2} - \sin \vartheta_{\max 1}}{2} l_1 \quad (4.172)$$

Ҳисобларни бажаришда ифодаларга ишчи [*и] ва бўш [*6] рухсат этилган босим бурчаклари қийматларини қўйиш керак.

$$\vartheta_{\max 2} = [\vartheta \delta] \quad \vartheta_{\max 1} = [\vartheta u] \quad (4.173)$$

4.60-шакл. Дезаксиал айлангич-суралгичли механизмда максимал босим бурчаклари.

4.61-шакл. Дезаксиал айлангич-суралгичли механизм суралгичини берилган юришига қараб синтези схемаси.

Шатунни узунлигини аниқлаш учун дастлаб 4.61-шаклдан судралгични H юришини аниқтаймиз. Бу шаклда механизм судралгични юқори ва пастки иккى четки ҳолатларida тасвирланған.

$AC_{\text{ю}} C_{\text{ю}}^1$ ва $AC_{\text{n}} C_{\text{n}}^1$ учбуручаклардан судралгич юришини аниқловчى ифода келиб чиқади.

$$H = \sqrt{(l_2 + l_1) - e^2} - \sqrt{(l_2 - l_1)^2 - e^2} \quad (4.174)$$

І вәе нинг кийматларини (4.174) қўйиб шатунни l_2 узунлигини аниқлаш мумкин.

Г) Тўкув дастгоҳини айлангич-чайқалгичли механизмини чайқалгични тебраниш бурчагига, узунлигига ва ўртача тезлик коэффициентини ошишига қараб синтези.

Чайқалгични берилган β максимал тебраниш бурчагига, l_3 узунлигига, тезликни ошиш коэффициенти K га қараб

тұқув дастгохини айлангич-суралгичли батан механизмни лойиҳалаш талаб қилинади.

Бу масалада ҳамма берилған параметрлар киравчы, бүгінларнинг l_1 , l_2 ва l_4 узунліклари чиқувчи параметрлар ҳисобланади.

Чайқалгични берилған максимал тебраниш β бурчаги ва тезликкінг ошиш коэффициенти механизмни лойиҳалашда таъминланиши синтезнинг асосий шарты ҳисобланади.

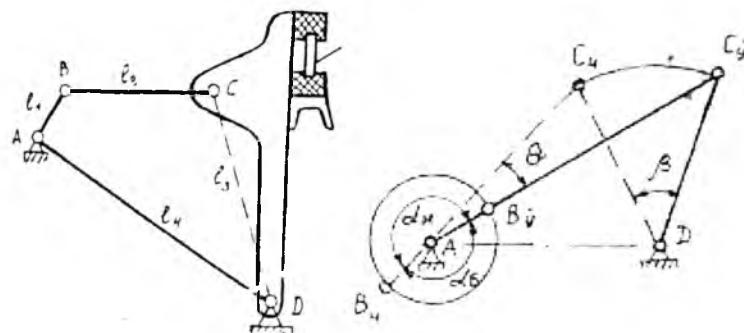
Синтезнинг құшымча шартлари қыйидагилардир:

- Механизмда кривошипни намоён булиши ва;
- Оптималь босим бурчагини таъминлаш.

Батанлы механизмни технологик функцияси қыйидаги-ча: маълумки газламалар асос (бўйлама) ва танда (кўндаланг) ипларидан ҳосил бўлади. Асос ипларидан ҳосил бўлган хомузга ташланадиган навбатдаги танда ипнини асос иплари бўйлаб силжитиб, олдинги ташланган танда ипларига зичлаштириш керак. Бу жараён тўрт бўғинли шарнирли механизмни чайқалгичига маҳкамланган тиф, деб аталувчи ишчи орган билан бажарилади. Тиф тароқ шаклида бўлиб, ораларидан асос иплари ўтади.

Айлангич-чайқалгичли механизмни чайқалгичига ўрнатилған тұқув дастгохларининг ишчи қисмлари батан деб аталади.

4.62-шаклда схематик тарзда батанлы механизм тасвирланган.

4.62-шакл.
Батанлы механизм схемаси.

4.63-шакл. Айлангич-чайқалгичли механизмнинг иккى четки ҳолати.

Үртача тезликкінг ошиш коэффициенті билан таниша-
миз. 4.63-шакілде айлангич-чайқалгичли механизм чайқал-
гичнің иккі четкі үнг (C_y) ва чап (C_u) ҳолатларыда күрса-
тилған.

Айлангични α_u ва α_b бурчаклари механизмни мос ҳолда
ишли ғана бүші ҳаракатларини белгилайди. $\alpha_b < \alpha_u$ бұлғаны
үчун бүші ҳаракатда С нүктасынан тезлиги ишли ҳаракатда-
гига нисбатан катта бўлади.

Айлангични ишли ҳаракатидаги α_u бурчакни бүш
ҳаракатидаги α_b бурчакга нисбати үртача тезликни ошиш
коэффициенти, деб аталади.

4.63-шаклдан:

$$K = \frac{\alpha_u}{\alpha_b} = \frac{180 + \theta}{180 - \theta} \quad (4.175)$$

Бу ерда, K — үртача тезликкінг ошиш коэффициенти;
 θ — шатуннинг иккі ҳолати орасидаги ўтқир
бурчак.

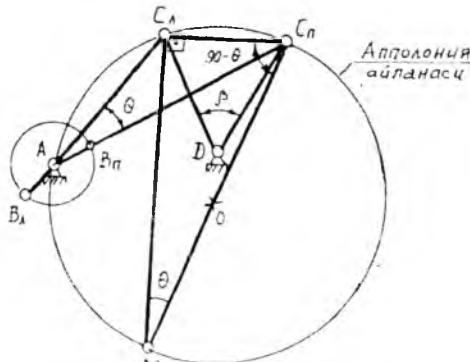
Үртача тезликни ошиш коэффициенті чексиз бўлиши
мумкин эмас. Масалан, айлангич-судралгичли механизмда
у 1,5 дан, айлангич-чайқалгичда 2 дан ошмайди.

(4.176) формуладан θ бурчагини аниқлаш мумкин:

$$\theta = 180^0 \frac{K-1}{K+1} \quad (4.176)$$

Книңг берилган миқдорларига қараб θ бурчаги қий-
матини аниқлаш
мумкин.

Айлангич-суд-
ралгичли механиз-
ни лойихалаш учун
4.64- шакілде ихтиё-
рий Д нүктасынан бе-
рилган β максимал
тебраниш бурчагига
қараб чайқалгични
иккита СпД ва СлД
ҳолатларини чиз-
миз. Бунда чайқал-
гични l_3 узунлиги
маълум. Сүнгра чиз-

4.64-шакл. Айлангич-судралгичли
механизм синтези.

мала айлангични А марказини аниқлаш керак. Бунинг учун Апполоний айланаси ўтказамиз. Унинг ҳар бир нуқтасидан 0 бурчак остида СлСп ватарни қуриш мумкин. Бу эса айлананинг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Апполоний айланасини чизиш учун Сп бурчаги 90-0 бўлган СпМСл тўғри бурчакли учбурчак қурилади. Бунда М бурчаги юқоридаги 0 бурчакка teng бўлади. Сп, Сл ва М нуқталаридан айлана ўтказилса, айлангични А маркази етиши мумкин бўлган, изланаётган Апполоний айланаси келиб чиқади.

А нуқтани танлашда чайқалгични четки ҳолатларида катта босим кучи ҳосил бўлмаслигини назарга олиш керак. Шу мақсадда мисолимизда узатиш бурчагидан фойдаланиш қулайдир. Маълумки, узатиш бурчаги босим бурчаги билан боғланган, яъни $\gamma = 90 - \vartheta$. Узатиш бурчаги шатун билан чайқалгич йўналишлари орасидаги бурчакдир. γ нинг рухсат этилган бурчагини қабул қилиб, шу бурчак остида чайқалгични Сп нуқтасидан Апполоний айланаси билан кесишгунча тўғри чизиқ ўтказамиз. Ҳосил бўлган нуқтада ёки ундан бироз юқорида айлангични айланниш маркази танланади.

Айлангични ва шатунни узунликлари АСп ва АСл кесмаларини ўлчаб аниқланади:

$$l_1 = \frac{AC_n - AC_d}{2} \quad (4.177)$$

$$l_2 = \frac{AC_n + AC_{sl}}{2} \quad (4.178)$$

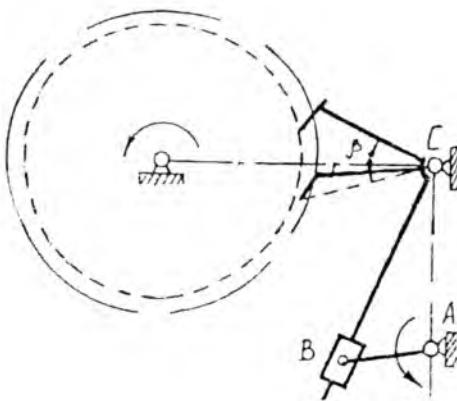
Таянч узунлиги ва йўналтирувчи Φ_4 бурчак чизмадан ўлчаб аниқланади.

4.64-шаклдан фойдаланиб синтезни аналитик усулда ҳам бажариш мумкин.

Д) Тараш машинасининг айлангич-кулисали тароқли механизми синтези.

Кулисані β максимал тебраниш бурчагига қараб тараш машинасининг кулисали тароқли механизмини лойиҳалаш талаб қилинсин. Механизмни технологик вазифаси қўйидагича (4.65-шакл).

Тараған толалар ажратувчи барабанга узатилади. Бу барабандан толалар қатламини ажратиш учун тароқли механизм қўлланилади. Тароқ толалардан иборат пахтани паст-

4.65-шакл. Тараш машинасининг тароқли механизми схемаси.

га ажратади. Демак, тароқнинг настга ҳаракати ишчи бўлса, юқорига ҳаракати бўш бўлади. Кулисага ўхшаш тароқнинг максимал тебораниш бурчаги β бўлади.

Синтезнинг кириш параметри бўйича айлангични l_1 , таянчни l_3 ва кулисанни узунликлари аниқланиши керак. Тароқнинг елкаси технологик шартларга қараб қабул қилинади.

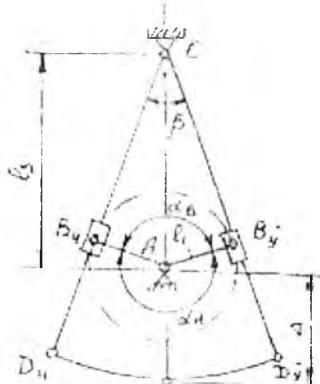
Кулисали механизмни ҳисоблаш схемасида (4.66-шакл) кулисанни иккита четки ҳолатлари, айлангични В нуқтаси чизган айланага уриммалар кўрсатилган, ABC учбurchагидан айлангич узунлиги аниқланади.

$$l_1 = l_3 \sin \frac{\beta}{2} \quad (4.179)$$

Таянчнинг l_3 узунлиги $l_3 > l_1$ шарти асосида қабул қилинади. Кулисаннинг узунлиги қўйидагича аниқланади:

$$l_{CD} = l_3 + l_1 + \Delta \quad (4.180)$$

бу ерда, Δ — кулиса узунлигининг запас коэффициенти.

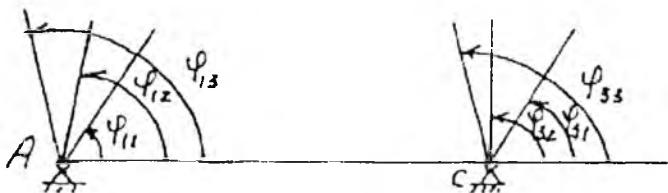
4.66-шакл. Тебранувчи кулисали механизм синтезининг схемаси.

Лойиҳаланган механизмда четки ҳолатларда D нолга тенг бўлади.

Е) Механизмнинг уч ҳолатига қараб айлангич-чайқалгичли механизм синтези.

Батанли айлангич-чайқалгичли механизмнинг айлангичи ва чайқалгичи берилган учта ҳолатига қараб синтез масаласини кўрамиз.

Синтезнинг кирувчи параметрлари: айлангични учта йўналтирувчи φ_{11} , φ_{12} , φ_{13} ва мос ҳолда чайқалгични φ_{31} , φ_{32} , φ_{33} бурчаклари ҳамда таянч узунлиги берилган бўлсин (4.67-шакл).

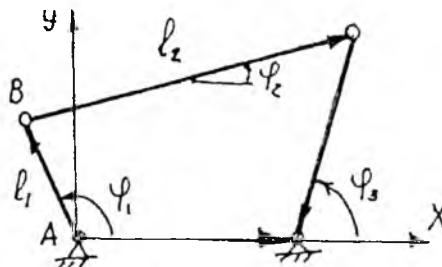
4.67-шакл. Айлангич-чайқалгичли механизмнинг уч ҳолатига қараб синтези.

Таянчининг йўналиши X обециssa ўқи бўйлаб бўлсин. Механизм бўгинларининг узунликларини аниқлаш керак.

Тўрт бўғинли шарнирли механизм вектор контурлари проекцияларини қурамиз (4.68-шакл).

$$l_2 \cos \varphi_2 = l_3 \cos \varphi_3 + l_4 - l_1 \cos \varphi_1 \quad (4.181)$$

$$l_2 \sin \varphi_2 = l_3 \sin \varphi_3 - l_4 \sin \varphi_1 \quad (4.182)$$

4.68-шакл. Тўрт бўғинли шарнирли механизмнинг синтез учун схемаси.

Номаълум ϕ_2 бурчагини йўқотиш учун (4.181) ва (4.182) тенгламаларини квадратга ошириб ҳадма-ҳад қўшамиз.

$$l_2^2 = l_1^2 + l_3^2 + l_4^2 + 2l_3l_4 \cos\varphi_3 - 2l_3l_4 \cos\varphi_3 - 2l_1l_4 \cos\varphi_1 - 2l_1l_3 \cos(\varphi_1 - \varphi_3) \quad (4.183)$$

Тенгламаларнинг ҳадларини $2l_3l_4$ га бўлиб

$$l_1/l_4 \cos(\varphi_1 - \varphi_3) + l_1/l_3 \cos\varphi_1 + l_2^2 - l_1^2 - l_3^2 - l_4^2 / 2l_3l_4 = \cos\varphi_3 \quad (4.184)$$

Янги ўзгарувчанларни киритиб (4.185) тенгламани қайта ёзамиз.

$$P_1 = l_1/l_4; P_2 = l_1/l_3; P_3 = l_2^2 - l_1^2 - l_3^2 - l_4^2 / 2l_3l_4 = \cos\varphi_3 \quad 4.185$$

$$P_1 \cos(\varphi_1 - \varphi_3) + P_2 \cos\varphi_1 + P_3 = \cos\varphi_3 \quad (4.186)$$

Агарда (4.187) тенгламага φ_1 ва φ_3 бурчакларининг учжуфт берилганлари қўйилса, учта чизиқли тенглама системаси олинади ва улардан номаълум P_1 , P_2 , P_3 , сўнгра (4.186) формуладан l_1 , l_2 ва l_3 номаълум ўлчамлар аниқланади. Сўнгра механизмни Грасгоф қоидаси асосида кривошипни намоён бўлишига текширилади.

4.3.3. Фазовий ричагли механизмларнинг синтези

Текис ричагли механизмлар синтезига нисбатан фазовий механизмларнинг синтези мураккаб масаладир. Қуйидаги таққослаш синтез масаласининг мураккаблигини кўрсатади.

Текис айлангич-чайқалгичли механизмнинг синтезида бешта номаълум параметрлар — айлангич шатун, чайқалгич ва таянч узунликларини, шунингдек, таянч векторини йўналтирувчи бурчагини аниқлаш керак.

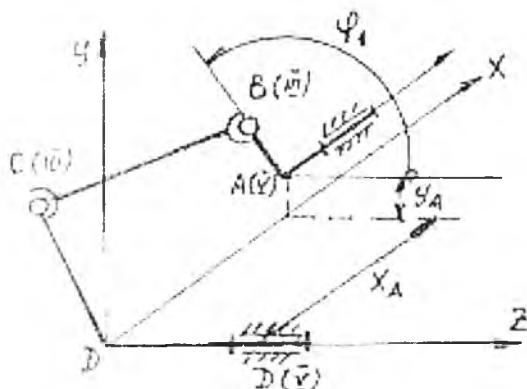
Фазовий айлангич-чайқалгичли механизм синтезида чиқувчи параметрларининг номаълумлари сони ошади, чунки айлангич, шатун, чайқалгич узунликларини ва шунингдек, таянчни ўлчами ва бурчак ориентациясини белгиловчи тўртта параметрни аниқлаш керак.

Синтезнинг чиқувчи параметрларининг кўплиги афзаликларга ҳам эга, чунки фазовий механизмлар воситасида чиқувчи бўгинларниң юқори аниқликдаги турли ҳаракат қонунларини олиш мумкин – параметрлар миқдорини ташлашни кўп вариантли имкониятларига эга бўлинади. Аммо фазовий механизмлар текис механизмларга нисбатан уларни тайёрлаш ва йиғишдаги турли ноаниқлар ва хатоларга ўта сезгирдир.

Бу параграфда фазовий айлангич-суралгичли механизмлар синтези кўп қўлланиладиган график усули билан танишмиз, шунингдек, саноат роботларининг манипуляторларини лойиҳалаш масаласини кўрамиз.

4.3.3.1. Чайқалгични берилган β тебраниш бурчагига қараб фазовий айлангич-чайқалгичли механизм синтези

4.69 а-шаклида фазовий айлангич-чайқалгичли механизми АВСД хусусий ҳоли келтирилган.

4.69 а-шакли. Фазовий айлангич-чайқалгичли механизм.

Айлангич ва чайқалгич ҳаракатланалигандек тикислер ўзаро тикдир. Бундай механизм техникада, масалан, тикувчилик ва поїафзалчилик саноати машиналарида кўп қўлланади.

Таянчни А (X_A , Y_A , О) ва Д (0,0,0) нуқталарини координаталари, чайқалгични β тебраниш бурчаги, айлангични l_1 узунлиги каби кирувчи параметрларига қараб механизм синтези масаласини кўрамиз. Чиқувчи параметрларни:

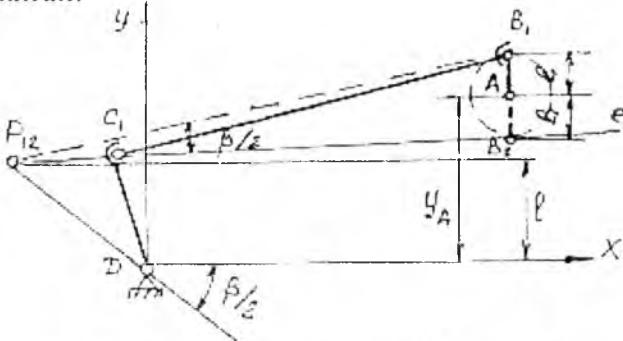
чайқалгичнинг I_1 ва шатуннинг I_2 узунликларини аниқлаш талаб қилинсін.

Бу масалада чайқалгични талаб қилинган β бурчагига тебранишини таъминлаш синтезнинг асосий, айлангич борлиги эса құшимча шарты ҳисобланади.

Айлангич $\phi_1 = 90^\circ$ ва $\phi_1 = 270^\circ$ бурилғанда лойиҳалана-диган механизмнің ҳамма бүғинлари ХДУ текислигіда жойлашады ва текислиқдагы ҳамма чизиқли ва бурчак ўлчамлары ҳақиқиي ҳисобланади.

Буни назарға олиб, фазовий механизм синтези масаласини текис судралгич-чайқалгичли механизм синтези ма-саласига келтириш мүмкін.

4.69б-шаклида синтезнинг график қурилмалари келтирилған.

4.69б- шакл. Механизмнинг график синтезі.

Бошланиши Д нүктала бўлган XY координата ўқлари системасини ташлаймиз ва берилган координаталарга қараб А (X_A , Y_A) ва Д (0,0) нүкталарини белгилаймиз. Иккита тўғри чизиқ ўтказамиз: бирини ДХ ўқига e масофада параллел қилиб, иккинчисини Д нүктадан ДХ ўқига $\beta/2$ бурчаги остида ўтказилади. Бу чизиқларнинг кесишишида P_{12} охирги айланыш қутб нүктаси келиб чиқади.

P_{12} қутб атрофида механизм жойлашган текисликни $\beta/2$ бурчагига буриш орқали бўғинни бигта ҳолатидан иккинчи сиға ўтиш кинематик геометриядан маълум. Буининг учун P_{12} ва B_1 нүкталарини туташтирамиз, сўнгра бу кесмани P_{12} қутб атрофида $\beta/2$ бурчакка бурсак $P_{12}e$ тўғри чизиқ ҳосил

бұлади. P_{12} е чизиги СД чайқалгични С нүктасининг марказини геометрик ўрни ҳисобланади.

P_{12} е түгри чизигида C_1 шарнири ҳолатини танлаб, уни B_1 ва D нүкталари билан бирлаштириб, изланувчи AB_1C_1D механизм олинади.

Чайқалгични I_3 ва шатунни I_2 ўлчамлари чизмадан ўлчанды. Айлангич B_1 нүктадан B_2 га силжиганда СД бүгиниң бурчагича айланиб, механизм иккінчи четки AB_2C_2D ҳолатини эгаллады.

Синтез айлангич ва шатунни иккита четки ҳолати учун баражилғани сабабли лойиҳаланған механизм қолған ҳамма ҳолатларыда ҳаракатланиши мүмкін, дейнінға ассо бор.

4.3.3.2. Манипулятор механизмларининг синтези

Манипуляторлар фазовий кинематик занжирлар бўлиб, саноат роботларини кинематик асоси ҳисобланади.

Манипуляторли роботларни уч ғурухга ажратиш мүмкин.

1-ғурух. Автоматик ҳаракатланувчи саноат роботлари.

2-ғурух. Дистанциядан бошқариладиган саноат роботлари.

3-ғурух. Операторнинг ҳаракати билан боғлиқ бўлган, қўл билан бошқариладиган роботлар.

Саноат роботларининг биринчи ғурухи саноатда кенг қўлланилади. Автоматик саноат роботлари бикир ёки мосланадиган ҳаракат ластурларига эга бўлиши, шунингдек, сунъий интеллект билан таъминланиши мүмкин.

Автоматик саноат роботларини ушлайдиган қисми датчиклар билан жиҳозланган бўлиб, объектта таъсир қилувчи кучлар қийматини ўлчаши мүмкин.

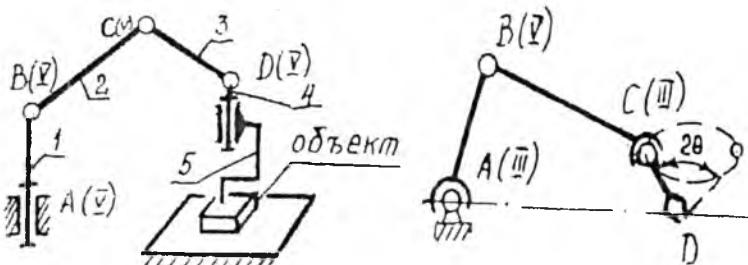
Масофадан бошқариладиган саноат роботлари экстремал ҳолатларда, оператор иш обьектига яқин бораолмаслик шароитларыда, юқори ва паст температураларда, газ концентрациясида ва ҳ.к. қўлланилди.

Қўл билан бошқариладиган манипуляторларда операторнинг ҳаракати ва кучи турли маснитбларда тақрорланади.

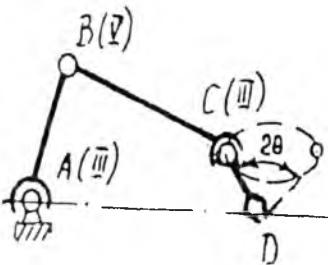
Юқорида таъкидланғанидек, саноат роботларини кинематик схемаларида асосан айланма ва илгарилама V, баъзи ҳолларда IV синфли кинематик жуфтлар қўлланади.

Манипуляторларниң бўнилари таниувчи ва жойини аниқловчи турларга бўлинади. Шунга биноан тузилиши схемаларида

ташувчи ва жойини аниқловчи харакатланувчи кинематик жуфтларга ажратиш мүмкін. Масалан 4.70-шаклда 1,2,3-бүгінлар ташувчи, 4- ва 5-эса жойини аниқловчи хисобланади.

4.70- шакл. Айланма жуфтли манипулятор механизми.

4.71-шакл. Хизмат қилиш бурчаги.

Жойини аниқловчи бүгінлар ва жуфтлар обьектини fazoda жойлашишини таъминлайды. Бу бүгінларга ушловчи мослама-ушлагич бириктирилади.

Манипулятор механизмларнинг кинематик синтезида чақ-қонлик, ишчи ҳажми ва ишчи зонаси ўлчами, шакли, манипуляторнинг хизмат қилиш бурчаги ва коэффициенти, бошқа күрсаткичлардан иборат талаб қилинган техник характеристикаларни таъминлаш зарур.

Манипуляторнинг ишчи ҳажми (фазоси) ушлагични мүмкін бўлган ҳолатлари билан юзаси чекланган эканлигини таъкидлаш лозим. Ишчи ҳажмнинг ичида режалаштирилган жараёнларни бажарини учун маълум қисм ажратилади. Бу қисм ишчи қисм (хизмат қилиш зонаси), деб аталади.

Ушлагичнинг бўйлама ўқини унинг фикран қўзғалмас, деб қаралган Δ нуқтасига нисбатан мүмкін бўлган θ ҳарарат бурчаги хизмат бурчаги деб аталади (4.71-шакл).

Ушлагич хизмат бурчаги билан чегараланган ҳажмда ҳаракатланиши мүмкін. Хизмат бурчаги механизм ҳолатининг функциясидир.

Ишчи ҳажмни хизмат қилиш коэффициенти қуйидаги-ча аниқланади:

$$K = \frac{0}{4\pi} \quad (4.187)$$

бу ерда , 0 – берилган нуқтадаги хизмат қилиш бурчаги; 4π - тана бурчаги.

Хизмат қилиш бурчаги ва коэффициенти манипулятор механизмини доимий параметрларига ва ушлагични Д нүктасини координатасига боғлиқ.

Хизмат қилиш коэффициенти нолдан биргача ўзгариши мумкин. Ишчи ҳажмни чегараларида хизмат қилиш коэффициенти нолга тенг ва манипулятор ушлагичини бу чегараларга фақат битта йұналишда олиб бориш мумкин. Ишчи ҳажмни хизмат қилиш коэффициенти бирга тенг бўлган нұқталарига ушлагични хоҳлаган йўналишда олиб бориш мумкин.

Манипулятор механизмини яратишида конструкторнинг иши икки йўналишда олиб борилиши мумкин:

1) Кўйилган шартларга мос холда манипуляторни оригинал конструкциясини яратиш.

2) Агрегат — модул қурилишидан фойдаланиб, манипуляторни яратиш.

Модул деганда манипуляторни конструктив жиҳатдан тугалланган унификациялашган қисми тушунилади.

Манипуляторларни ишлаб чиқишида агрегат — модул принципидан фойдаланиш охирги йилларда ривожланмоқда, чунки битта ва иккита эркинлик даражасига эга бўлган модуллардан фойдаланиш саноат роботларини конструкцияларини яратишини ҳамда ишлаб чиқаришини арzonлаштиради ва тезлаштиради.

Саноат роботларининг бошқариш системаларини, бўғинларининг юритмаларини, ушлагичнинг конструкцияларини, корпусларни ва бошқа қисмларнинг модуллари ишлаб чиқилган.

Ташкил қилувчи элементлар сифатида бу модуллардан фойдаланиб, турли эркинлик даражали ва талаб қилинган техник характеристикали кўп сонли турли саноат роботларини йигиш мумкин.

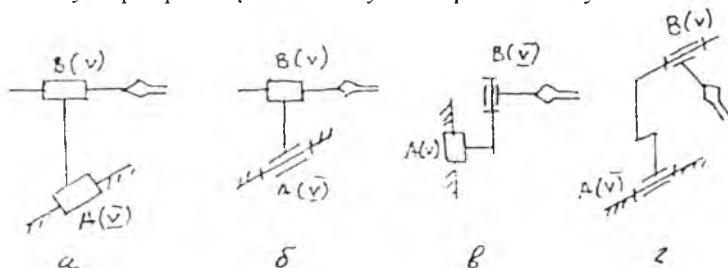
Манипулятор механизмининг синтезида биринчи яқинлашиш сифатида ташувчи қисми кўчириладиган иккита эркинлик даражага (иккита бешинчи синфли кинематик жуфт) ва иккита ҳаракатланувчи бўғинга эга бўлган манипулятор схемаси кўрилади. Манипуляторнинг жойни аниқлаш қисми бу босқичда ҳисобга олинмайди.

Манипулятор механизмининг нұқталари ҳаракатини ишончли ўрганиш юқорида кўрсатилганидек, координа-

таларни матрица усулида ўзгартириш орқали амалға оширилади.

Агарда икки бўғинли иккита кўчирилладиган эркинлик даражасига эга бўлган манипулятор қандайдир сабаб билан. масалан, чаққонлиги етарли бўлмаслиги сабабли, маъкул бўлмаса уч бўғинли учта кўчирилладиган эркинлик даражасига эга бўлган манипуляторни кўриб чиқишга ўтилади (3.20-шакл). Охирги вариант икки бўғинли занжирга битта эркинлик даражасига эга бўлган модулни қўшиш орқали ҳосил қилинади.

4.72-шаклда кўп тарқалган иккита кўчирилладиган эркинлик даражали манипулятор механизми схемалари келтирилган. Уларнинг сони кинематик жуфтлар ўқлари жойлашини ўзгартириш ҳисобига кўпайтирилиши мумкин.

4.72-шакл. Иккита кўчирилладиган эркинлик даражали манипуляторларга мисоллар.

Конструктив жиҳатдан илгарилама ҳаракатланувчи манипуляторлар энг содда ҳисобланади. Бу механизmlарда судоралгичлар гидроцилиндр билан ҳаракатлантирилади.

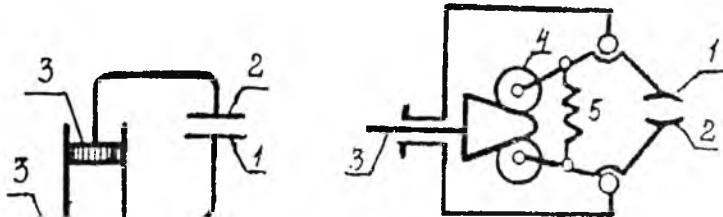
Айланма жуфтли манипуляторлар бир оз мураккаб, аммо уларнинг ўлчамлари кичикилиги афзаллиги ҳисобланади.

Иккита кўчирилладиган эркинлик даражали (иккита ҳаракатланувчи бўғинли) саноат роботлари йўлларида тўсик бўлмаган турли обьектларни кўчириш учун ишлатилади.

Объектларни ҳаракат йўлида тўсиқлар бўлганда учта кўчирилладиган эркинлик даражали манипуляторлар қўлланади. Бундай манипуляторлардан турли обьектларни ташиш билан чегараланмай пайвандлашни, бўяшни, газламаларни бичинни ва бошқа жараёнларни автоматлаштиришда ҳам фойдаланилади.

Ташиладиган объектларни ушлаб туриш учун саноат роботларида турли табиат күчларидан фойдаланилган ҳар хил конструкциядаги мосламалар — ушлагичлар қўлланилади.

4.73-шаклда ишқаланиш кучи ҳисобига 1 ва 2-лаблар билан ушланадиган мосламаларнинг намуналари кўрсатилган.

4.73-*2*. Манипуляторларни ушловчи мосламалар
(ушлагичлар).

4.73, а шаклда кўрсатилган мосламада обьект 1- ва 2-лаблар билан қисилади, бунда 1-лаб ушлагични корпуси билан боғланган. Ушлагичнинг 2-лаби гидроцилиндрни штоки билан болганиб, юқорига ва пастга илгарилама ҳаракатланади.

4.73б-шаклдаги мосламада 1 ва 2-лаблар обьектини 3-муштумчани ўйға илгарилама ҳаракатланшида қисади. Лаблар муштумчани чапга ҳаракатида 5 пружина воситасида очилади ва обьект бўшатилади.

Жисмларни ортиқча босим, адгезия ва электромагнит күчлари ҳисобига ушлаб турувчи мосламалар ҳам қўлланади.

4.4. ЮҚОРИ СИНФ ВА ТАРТИБЛИ РИЧАГЛИ МЕХАНИЗМЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ

Юқори синф ва тартибли ричагли механизмлар кинематикаси (ЮСТРМК)

Бу механизмларнинг таркибида юқори синф ва тартибли Ассур гурухлари бўлиб, I синф 2-тартибли гурухлардан ташқари, турли ричагли механизмларни бирлаштиради.

4.74-шаклда мисол тариқасида I синф 3-тартибли (Ассур бўйича) механизм тасвиirlанган.

Бундай механизмларнинг кинематик таҳдили маҳсус усу́ларда бажарилади.

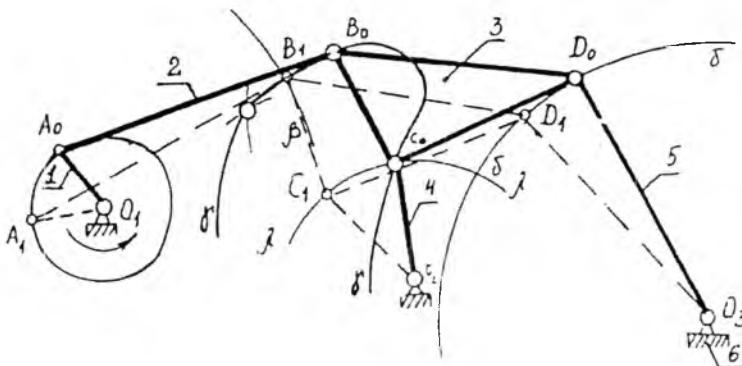
Таъкидланганидек, механизмнинг кинематик тадқиқотида унинг ҳолатларини аниқлаш мураккаб масала бўлиб, баъзи сабабларга кўра, аниқ ечимга эга эмас. Шунинг учун юқори синф ва тартибли механизмларнинг ҳолатлари қуидаги тахминий усу́ларда аниқланishi мумкин:

- геометрик ўринлар усули;
- шартли умумлашган координаталар усули.

4.4.1. Механизмларнинг ҳолатларини геометрик ўринлар усулида аниқлаш

Усу́лнинг моҳиятини 4.74-шаклда келтирилган I синф 3-тартибли механизм мисолида кўрамиз.

Механизм I айлангич ва 2,3,4,5 бўғинлардан, иборат 3-тартибли гуруҳдан иборат.

4.74-шакл. I синф 3-тартибли механизм ҳолатларини геометрик ўринлар усулида аниқлаш.

Механизми айлангичининг $O_1 A_1$ вазиятига боғлиқ ҳолати қуидаги тартибда аниқланади. Базисли бўғинни В шарниридан 3,4,5,6 бўғинлардан иборат тўрт бўғинли шарнирли механизм ажратилиди. 4 бўғинни бошлангич деб қабул қилиб $O_2 C_0 D_0 O_1$ механизмни кесиштириш усули билан кетма-кет тури ҳолатларини чизиб ($O_2 C_1 D_1 O_3$, O_2

$C_2 D_2$, O_2 ва ҳ.к.). Шатунни В нүктасининг γ - γ траекторияси аниқланади. Сўнгра радиуси $R_1 = A_0 B_{01}$ маркази A_1 да бўлган ёйни чизиб, γ - γ эгри чизиги билан кесишган B_1 нүктасининг ҳолати аниқланади. B_1 нүктадан радиуслари $R_2 = B_0 C_0$ ва $R_3 = B_0 D_0$ ёйлар чизиб, λ - λ ва β - β айланалари билан кесишган C_1 ва D_1 нүқталарининг ҳолатлари аниқланади.

Баён қилинган вазифани кўп марта такрорлаб, таҳлил қилинадиган I синф 3-тартибли механизмнинг турли ҳолатлари аниқланади.

Кўрилаётган масалани график усулда ечишда γ - γ эгри чизигини B_1 нүктасининг ҳолати β - β айланаси билан кесишириб аниқланади. Тўрт бўғинли шарнирли механизмнинг шатунини эгри чизиги олтинчي тартибли тенглама билан ифодаланади, айлана эса иккинч тартибли эгри чизиқдир. Шундай қилиб, В нүктанинг ҳолатини аналитик усулда аниқлаш учун резолвектани – 12-тартибли ($6 \times 2=12$) тенгламани ечишга тўғри келарди.

Маълумки, 5 ва ундан ортиқ даражали алгебраик тенгламалар аниқ ечимга эга эмас.

Илдиз даражаси сони механизмнинг йигиши вариантни сонини билдиради.

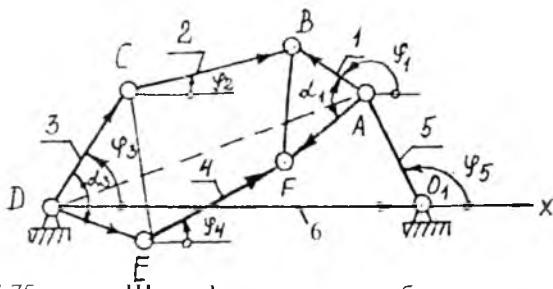
Шундай қилиб, I синф 3-тартибли механизмни назарий 12 турли вариантларда йигиши мумкин. Аммо амалда вариантлар сони тенгламаларни баъзи илдизлари моддий бўлмасдан комплекс – туташган бўлгани учун камроқ бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, механизмни йигиши вариантни ҳолат функцияси бўлиб, механизмнинг умумлашган координатасига қараб ўзгарилиши. Вариантлар сони жуфт эканлиги инобатта олинган.

I синф 3-тартибли механизмларни йигиши вариантларининг баъзиларида айлангични 0° дан 360° гача интервалда эмас, балки 0° дан 720° бўлганда намоён бўлиши аниқланган. Механизмнинг бундай йигилиши парадоксал (гаройиб) йигим, деб аталади.

4.4.2. Механизм ҳолатини шартли умумлашган координата усулида аниқлаш

Шартли умумлашган координата усули билан 4.75- шаклда келтирилган Ассур бўйича III синф иолинчи тартибли механизм мисолида кўриб чиқамиз.

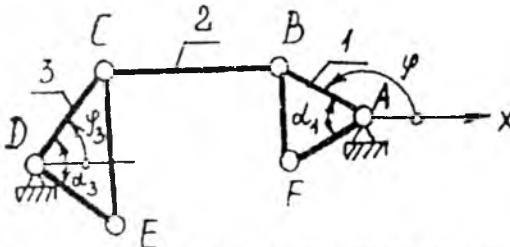
4.75- шакл. III синф полиноми тартибли механизм

Механизм 5 айлангич ва 1,2,3,4 бўғинлардан ташкил тоиған III синф полиноми тартибли Ассур гуруҳидан иборат.

Ҳамма бўғинларниң узунликлари, O_1 ва D нуқталарнинг координаталари, ўзгармас α_1 ва α_3 бурчаклари ва бошлангич O_1A бўғинининг ҳаракат қонуни берилган бўлсин.

Айлангични берилган вазиятларига қараб механизмнинг ҳамма бўғинлари ҳолатларини аниқлаш керак.

Шартли умумлашган координаталар усули механизм таркибига киравчи Ассур гуруҳининг синфини бирор мақсадда пасайтиришга асосланган. Бунинг учун III тартибли Ассур гуруҳидан иккита кинематик жуфтли бўгин олиб ташланади (4.76-шакл). Мисолда 4 бўгин олиб ташланган.

4.76- шакл. I синф 2-тартибли ёрдамчи механизим.

Натижада ажратиб олинган Ассур гуруҳини А ва Д нуқталари қўзғалмас бўлганда битта ҳаракатланувчаник пайдо бўлади ва у I синф 2-тартибли ёрдамчи механизимга айланади. Матъумки, бундай механизимларни кинематик таҳлили усуллари яхши ишлаб чиқилган. Ёрдамчи механизимнинг умумлашган координатаси шартли умумлашган координата деб аталади.

1 бўғинни айлангич, деб қабул қилиб, ёрдамчи механизм бўғинларининг ҳолатларини аниқлани зарур.

Ёрдамчи механизмни ҳар бир ҳолати учун E ва F нуқталари орасидаги масофалар ўлчаниб, ўлчамларнинг фарқи аниқланади.

$$\Delta = l_{EF} - l_{FF} \quad (4.188)$$

бу ерда, Δ — ўлчамларнинг абсолют фарқи;

$$l_{EF} — тўртични EF бўғинни берилган узунлиги;$$

$$l_{FF} — E ва F нуқталари орасидаги ўзгарувчан масофа$$

Агарда Δ фарқ берилган қийматга эришига, таҳдилни туғатиш мумкин. Ёрдамчи механизмнинг бўғинлари келиб чиққан ҳолатларини 0, A айлангичнинг берилган ҳолати учун III синф нолинчи тартибли механизмнинг тахминий ҳолатлари, деб қабул қилиш мумкин.

Келтирилган таҳдилни 0, A айлангични турли ҳолатлари учун тақрорлаб, механизмнинг кинематик таҳдилини аналитик ёки график усулда бажариш мумкин.

Масалани аналитик ечимини қўйидаги тартибда бажариш мумкин (4.75-шакл).

1) Айлангичнинг A нуқтасини белгилан ҳолати учун AD диагонал вектори қиймати ва йўналтирувчи бурчаги аниқланади.

$$l_{DA} = \sqrt{(X_A - X_D)^2 + (Y_A - Y_D)^2} \quad (4.189)$$

$$\varphi_{DA} = \arctg \frac{Y_A - Y_D}{X_A - X_D} \quad (4.190)$$

бу ерда, D нуқтанинг координаталари берилган, A нуқтанинг координаталари қўйидаги ифодалардан аниқланади.

$$X_A = X_0 + l_{AB} \cos \varphi_5 \quad (4.191)$$

$$Y_A = Y_0 + l_{AB} \sin \varphi_5 \quad (4.192)$$

2) Ташибаб юборилган бўғинни E ва F нуқталари орасидаги узунлигини аниқлаш.

$$l_{EF} = \sqrt{(X_E - X_F)^2 + (Y_E - Y_F)^2} \quad (4.193)$$

бу ерда, $X_E = X_D + l_{DE} \cos(\varphi_3 - \alpha_3)$ (4.194)

$$X_F = X_A + l_{AF} \cos(\varphi_1 - \alpha_1) \quad (4.195)$$

$$Y_E = Y_D + l_{DE} \sin(\varphi_3 - \alpha_3) \quad (4.196)$$

$$Y_F = Y_A + l_{AF} \sin(\varphi_1 + \alpha_1) \quad (4.197)$$

(4.195) ва (4.196) формулаларидаги φ , бурчагини қиймати ифодалардан аниқланади.

$$\varphi_3 = \varphi_{DA} \pm \arccos \frac{l_{DC}^2 + l_{DE}^2 - l_{BC}^2}{2l_{DC}l_{DB}} \quad (4.198)$$

$$l_{DB} = \sqrt{(X_B - X_D)^2 + (Y_B - Y_D)^2} \quad (4.199)$$

$$X_B = X_A + l_{AB} \cos \varphi_1 \quad (4.200)$$

$$Y_B = Y_A + l_{AB} \sin \varphi_1 \quad (4.201)$$

(4.198) ифодадан \pm белгиси ёрдамчи механизмни йигиш вариантига қараб танланади.

4.4.3. Юқори синф ва тартибли ричагли механизмларнинг тезлик ва тезланишларини аниқлаш

Тезлик ва тезланишларни аниқлашнинг турли усуллари ишлаб чиқилган. Улардан қуидагиларни таъкидлаш мумкин:

1. Ассурнинг маҳсус нуқталари усули.
2. Нотўғри ҳолатлар усули.
3. Оний тезлик марказидан фойдаланишга асосланган усул ва бошқалар.

Бу усуллар графоаналитик усул ҳисобланиб, улар билан қатор дарслеклар ва ўқув қўлланмалари орқали танишиш мумкин.

Аммо аналитик усулни ишлаб чиқиш мумкин. Шу максадда юқорида кўрилган III синф нолинчи тартибли механизм масаласини давом эттирамиз.

4.75-шаклдан механизм иккита ҳаракатланувчи $O_1ABC\bar{D}$ ва O_1AFED векторлар контурларидан иборатлиги кўриниб турибди.

Бу контурларни координата ўқларига проекциялари тенгламаларини тузамиз.

$O_1ABC\bar{D}$ ёпиқ вектор контури $O\bar{X}$ ва $O\bar{Y}$ ўқларига проекциялари:

$$l_5 \cos \varphi_5 + l_1 \cos \varphi_1 + l_6 \cos \varphi_6 = l_3 \cos \varphi_3 + l_2 \cos \varphi_2 \quad (4.202)$$

$$l_5 \sin \varphi_5 + l_1 \sin \varphi_1 + l_6 \sin \varphi_6 = l_3 \sin \varphi_3 + l_2 \sin \varphi_2 \quad (4.203)$$

O_1AFED ёпиқ вектор контурининг проекциялари.

$$l_5 \cos\varphi_5 + l_{AF} \cos(\varphi_1 + \alpha_1) + l_6 \cos\varphi_6 = l_{DE} \cos(\varphi_3 - \alpha_3) + l_4 \cos\varphi_4 \quad (4.204)$$

$$l_5 \sin\varphi_5 + l_{AF} \sin(\varphi_1 + \alpha_1) + l_6 \sin\varphi_6 = l_{DE} \sin(\varphi_3 - \alpha_3) + l_4 \sin\varphi_4 \quad (4.205)$$

Проекция тенгламаларини тақтига нисбатан дифференциаллаб, бүгинларни бурчак тезликларини аниқловчи тенгламалар олилади:

$$\omega_5 l_5 \sin\varphi + \omega_1 l_1 \sin\varphi_1 = \omega_3 l_3 \sin\varphi_3 + \omega_2 l_2 \sin\varphi_2 \quad (4.206)$$

$$\omega_5 l_5 \cos\varphi_5 + \omega_1 l_1 \cos\varphi_1 = \omega_3 l_3 \cos\varphi_3 + \omega_2 l_2 \cos\varphi_2 \quad (4.207)$$

$$\omega_5 l_5 \sin\varphi_5 + \omega_1 l_{AF} \sin(\varphi_1 + \alpha_1) = \omega_3 l_{DE} \sin(\varphi_3 - \alpha_3) + \omega_4 l_4 \sin\varphi_4 \quad (4.208)$$

$$\omega_5 l_5 \cos\varphi_5 + \omega_1 l_{AF} \cos(\varphi_1 + \alpha_1) = \omega_3 l_{DE} \cos(\varphi_3 - \alpha_3) + \omega_4 l_4 \cos\varphi_4 \quad (4.209)$$

(4.207), (4.208), (4.209) ва (4.210) тенгламаларида түртта номаълум ω_1 , ω_2 , ω_3 , ω_4 лар бор. ω_5 нинг қиймати бошланғич бүгин бериладиган ҳаракат қонунидан аниқланади.

Түртта чизиқли тенгламалар маълум бўлган усуулар билан ечилиб, бүгинларнинг бурчак тезликлари аниқланади.

(4.207), (4.208), (4.209) ва (4.210) тенгламаларини вақтга нисбатан дифференциаллаб ва уларни ечиб, бүгинларнинг E_F , E_x , E_y , ва E_z бурчак тезланишлари аниқланади. E_5 қиймати бошланғич бўгин берилган ҳаракат қонунидан аниқланади.

Бу усууда аниқланган тезлик ва тезланишларнинг қийматлари, йўналтирувчи φ_i ($i = 1, 2, 3, 4$) бурчаклар тахминан аниқлангани учун аниқ деб бўлмайди.

Таҳдилнинг аниқлигини ошириш учун O_1A айлангичнинг бурчак қадамини камайтириш керак.

4.5. Қайишқоқ бўғинли ричагли механизмлар

Қайишқоқ бўғинли ричагли механизмларни баъзи бўғинлари осон эгиладиган тасмадан, пилтадан, тросдан, занжирдан ва бошқа қайишқоқ жисмлардан тайёрланади.

Қайишқоқ бўғинлар воситасида ҳаракатни кирувчи бўғиндан узоқда жойлашган чиқувчи бўғинга ёки турли

текисликларда ҳаракатланувчи бүғинларда узатиш мүмкін бўлгани учун бундай механизмлар техникада кенг қўлланилади. Қайишқоқ бўғинли механизмлар ёрдамида турли вақтларда тўхтаб ҳаракатланишини ва нуқталарининг мураккаб траекторияларини амалга ошириш мүмкін.

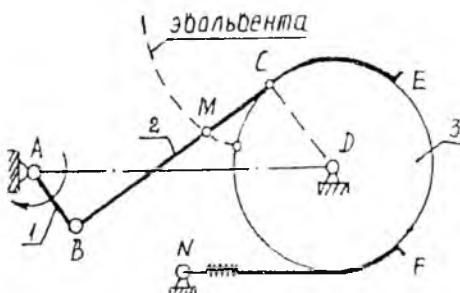
Юқорида қайд қилинган афзалликлари билан бир қаторда бундай механизмлар камчиликларга эга. Булардан муҳими қайишқоқ бўғинларни фақат чўзувчи кучлар таъсирида ишлашидир. Бу камчиликни йўқотиш учун механизм конструкциясига қайишқоқ бўғинларни таранг бўлишини ва механизмни бўш юришини таъминлаш мақсадида қўшимча мослама киритилади.

Қайишқоқ бўғинли механизмлар кўрилаётганда бўғинлар абсолют қайишқоқ, чўзилмайдиган, тортилган ва шкивдан ташқаридан тўғри чизиқли шаклда бўлади деб, уларнинг кўндаланг қирқимлари ўлчамлари назарга олинмайди. Абстракт қайишқоқ бўғинли механизмлар таҳлил қилинганда кейинчалик амалдаги ҳамма факторлар ҳисобга олинниши мүмкін.

Қайишқоқ бўғинли ричагли механизмларнинг ҳар хил турлари қўлланади. Уларнинг баъзилари билан танишамиз.

4.77-шаклда қайишқоқ бўғинли айлангич-чайқалгичли механизм кўрсатилган.

Бу механизмда 2, қайишқоқ бўғин 1 айлангич билан В нуқтада шарнирли боғланган, иккинчи учи 3 шкивга Е нуқтада маҳкамланган. Шаклда ипни шкивга тегиб турувчи С нуқгаси кўрсатилган. 4-пружина қайишқоқ бўғинни тортилиб туришини таъминлайди.

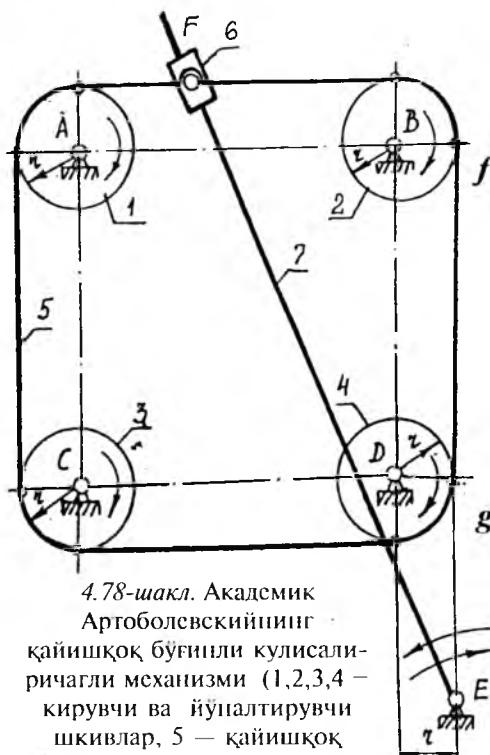

4.77 шакл. Қайишқоқ шатунили ричагли механизм: (1 – айлангич, 2 – қайишқоқ бўғин, 3 – шкив – чайқалгич, 4 - пружина).

Пружинани бир учи шкив билан, иккинчи учи эса М нүктада таянч билан боғланган. Айлангич ҳаракатланганда З-шкив чайқалгич тарзидан бўлиб, Д нүкта атрофифида тебранади.

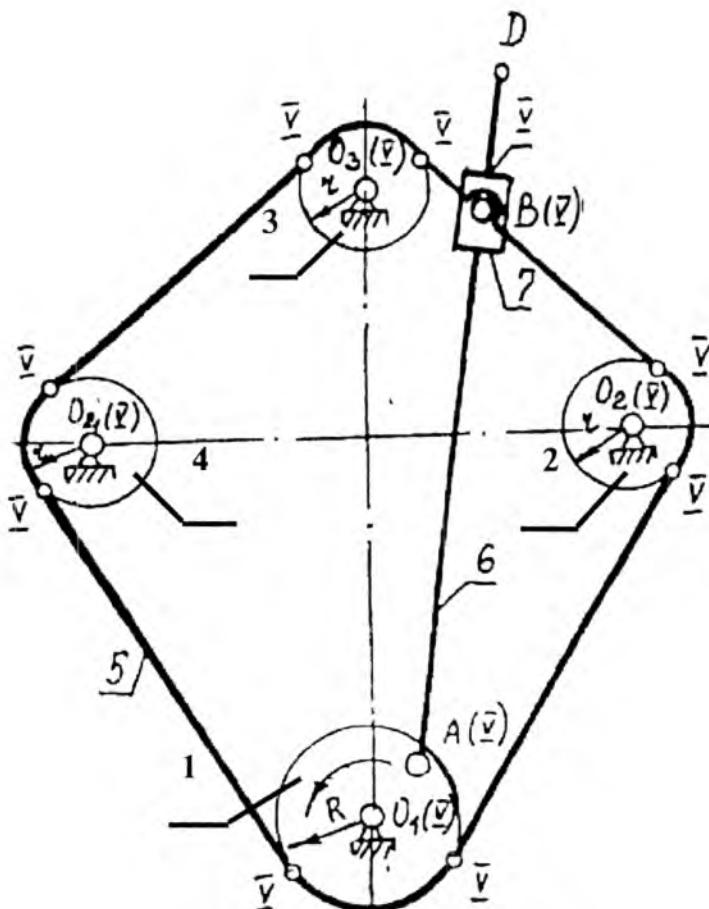
Қайишқоқ бўғинининг тўғри қисми ҳаракати қўчирма ва нисбий ҳаракатлардан иборат. Тасмани қўчирма ҳаракати тортилган ип бўйлаб йўналиб, З-шкивни бурилишини таъ-минлайди. Тортилган ипни шкивга тегиб турувчи С нүктаси атрофифида оний бурилиши нисбий ҳаракат ҳисобланади. Нисбий ҳаракатда қайишқоқ бўғинни ҳамма нүқталари доира эволвентини ясади. 4.77-шаклда М нүктани эволвенти эгри чизиги кўрсатилган.

4.78-шаклда академик Артоболевскийнинг қайишқоқ бўғинли кулисали-ричагли механизми келтирилган.

Битгаси киравчи бўлган бир хилдаги тўртта шкивга 5- қайишқоқ бўғин ташланган ва 6- тош маҳкамланган. Тош 7 – кулисанни ҳаракатлантиради. Тошни бармоғи – F нүктаси қайишқоқ бўғин билан ҳаракатланиб, F г қисмидан ўтаётганда кулиса четки ҳолатда бўлиб тўхтайди. Тўхташ даври ABCD тўртбурчагига ва шкивни диаметрига боғлиқ.

4.79 шаклда профессор А. Жўраевнинг қайишқоқ бўғинли кулисали-ричагли механизмининг схемаси кўрсатилган.

4.79-шакл. Профессор А. Жұраевтің қайишқоқ бүғинли кулисалиричагы механизмі (1 — киравчы бүғин; 2,3,4 — йўналтирувчи шкивлар; 5 — қайишқоқ бүғин; 6 — кулиса; 7 — тош).

4.5.1. Қайишқоқ бүғинли механизмлар тузилишининг таҳлили ва синтези

Механизмнинг қайишқоқ элементини унинг етакловчи тармоғида бүғин шаклида әмас, балки болганиш сифатида күриб, қуйидаги хулосаларга келиш мүмкін. Юқорида таъкид-

ланганидек, қайишқоқ ип фазода битта боғланиш шартини құяды ва I синфли кинематик жуфтга эквивалент бўлади.

Текисликда қайишқоқ боғланиш тўртта боғланиш шартини құяды (текислик қўйган учта боғланиш шартини ҳисобга олганда) ва IV синф кинематик жуфтни алмаштиради.

Келтирилган хуносалардан фойдаланиб, механизмни эркинлик даражасини аниқлаш мумкин. Буни мисолда кўрайлик.

Мисол. 4.79-шаклда кўрсатилган текис кулисили-ричагли механизмни эркинлик даражаси аниқлансин.

Механизмда ҳаракатланувчи бўғинларнинг сони $n = 6$ (тўртта шкивлар, кулиса ва тош, қайишқоқ бўғин ҳисобга олинмайди). V синфли кинематик жуфтлар сони $P_V = 7$ ва IV синфли кинематик жуфтлар сони $P_{IV} = 3$ (қайишқоқ бўғинни 1 ва 4, 4 ва 3, 3 ва 2-шкивлар орасидаги етакловчи тармоқлар. Қайишқоқ бўғинни 2 ва 1-шкивлар орасидаги етакланувчи тармоғи, шкивларга ҳаракатни узатманлиги учун ҳисобга олинмайди).

Чебищев формуласида механизмнинг эркинлик даражаси аниқланади.

$$W = 3n - 2P_V - P_{IV} = 3 \cdot 6 - 2 \cdot 7 - 3 = 1.$$

Бу масалаларни бошқача усул билан ҳам ечиш мумкин.

Агарда IV синфли кинематик жуфтни маълум бўлган қоида асосида иккита V синфли битта бўғин билан алмаштирилса, механизмнинг тузилишига бошқача ёндашиблади, яъни қайишқоқ ипни етакловчи тармоғи бўғин, деб ҳисобланади. Шкив билан қайишқоқ бўғинни тегиб турувчи нуқталарида V синф кинематик жуфтлар жойлашган (улар 4.79- шаклда кўрсатилган).

4.79-шаклда кўрсатилган механизмнинг эркинлик даражасини такроран аниқлаймиз.

Ҳаракатланувчи бўғинларни сони $n = 9$ (тўртта шкивлар, кулиса, тош, қайишқоқ бўғиннинг учта қисми, охирги етакланувчи қисм назарга олинмайди). V синфли кинематик жуфтлар сони $P_V = 13$, IV синфли жуфтлар $P_{IV} = 0$.

Механизмнинг эркинлик даражаси:

$$W = 3n - 2P_V - P_{IV} = 3 \cdot 9 - 2 \cdot 13 = 1.$$

Қайишқоқ бўғинли ричагли механизмларнинг тузилиши масаласига иккинчи ёндашини Ассур гуруҳларига ўхшаш тузилма бирликларини аниқлашига имкон беради. Масалан, I синф-

ли 2-тартыбели Ассур гурұхи иккита бүғин ва учта кинематик жуфтлардан иборат. Шунға үшінші қайишқоқ бүғиниң ричаглы механизмларда тузилма бирликләри қуйидаги күриниңда бўла-ди (4.80-шакл):

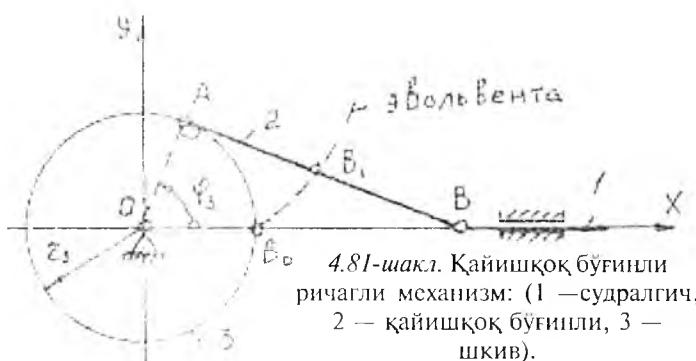

4.77, 4.78 ва 4.79-шаклларда тасвирланган механизмлар тузилишини таҳлил қилиш қийин әмас. Уларнинг ҳаммаси I синф 2-тартыбели механизм эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Ассур гурӯхларидан фойдаланиб қайишқоқ бүғиниң ричаглы механизмлар синтезини бажариш мумкин.

4.5.2. Қайишқоқ бүғиниң ричаглы механизмларининг кинематик таҳлили

4.81-шаклда тасвирланган оддий механизмнинг кинематик таҳлилини бажарамиз.

Механизм 1 бикр судралгичдан, 2 қайишқоқ бұғындан, қайишқоқ ип үралған 3 шкивдан иборат.

Киругчы бұғиннинг $X = X(t)$ ҳаракат қонуни ва механизминнің ҳамма үлчамлари берилған.

Шкивнің кинематик характеристикалары аниқланыши тараб қыллады.

Шкивни φ_3 айланиш бурчагини аниқлашаңда доира әволтентининг хусусиятидан, яғни айлананың AB_0 ёйни ипни AB^1 қисми узунлигига тенглигидан фойдаланамыз.

Ипни B^1 В қисми шкивни φ_3 бурчагига буради:

$$\varphi_3 = \frac{AB - AB^0}{r_3} \quad (4.210)$$

Тұғри бурчаклы ОАВ учбұрчагидан

$$AB = \sqrt{X_B^2 - r_3^2} \quad (4.211)$$

бу ерда, X_B – судралгични В нүктасини обесиссаси;

r_3 – шкивни радиуси.

$\cup AB_0$ ёйини узунлиги аниқланады

$$\cup AB_0 = r_3 \varphi_3 = r_3 \arccos \frac{r_3}{X_B} \quad (4.212)$$

AB ва AB_0 қийматларини (4.210) құйымиз.

$$\varphi_3 = \frac{\sqrt{X_B^2 - r_3^2} - r_3 \arccos \frac{r_3}{X_B}}{r_3} \quad (4.213)$$

(4.213) ни вақтта нисбатан кетма-кет дифференциаллаб, ω_3 бурчак тезлигини ва ε_3 бурчак тезләнешларини аниқлайды.

$$\omega_3 = \frac{d\varphi_3}{dt} = \frac{\dot{X}_B}{r_3} \frac{\sqrt{X_B^2 - r_3^2}}{X_B} \quad (4.214)$$

$$\varepsilon_3 = \frac{d^2\varphi_3}{dt^2} = \frac{\ddot{X}_B}{r_3} \frac{\sqrt{X_B^2 - r_3^2}}{X_B} + \frac{r_3 \dot{X}_B^2}{X_B^2 \sqrt{X_B^2 - r_3^2}} \quad (4.215)$$

бу ерда, X_B – судралгични В нүктасини координатаси;

\dot{X}_B – В нүктаны тезлиги;

\ddot{X}_B – В нүктаны тезләнеші;

r_3 – шкив радиуси.

4.6. РИЧАГЛИ МЕХАНИЗМЛАРНИНГ КИНЕМАТИК ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ БҮЙИЧА ДОЛЗАРБ МУАММОЛАР ВА МАСАЛАЛАР

Ричагли механизмларнинг таҳлили ва синтези бүйича етариғи ишлар амалга оширилган бўлса-да, ҳозирда ечимини топиши зарур бўлган қатор муаммо ва масалалар мавжуд, уларнинг баъзиларини кўриб чиқамиз.

Деярли барча механизмларни кинематик таҳлили ва синтезида кирувчи бўғиннинг бурчак тезлиги ўзгармас, деб олинади. Лекин баъзи ҳолатларда бу тезлик маълум қонуниятда ўзгариши талаб этилади.

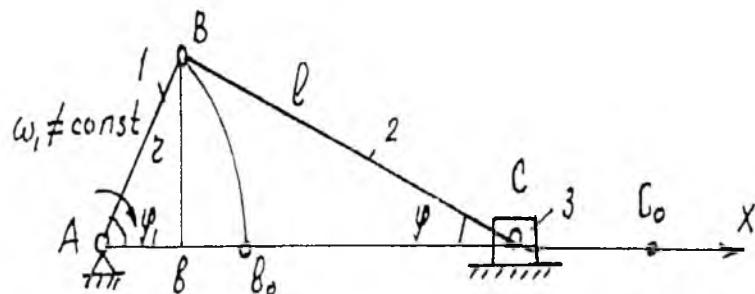
Кириш бўғиннинг бурчак тезлиги ўзгарувчан бўлганда механизм кинематик таҳлили ва синтези алоҳида ёндашувни ёки услубни талаб этиади. Мисол учун, 4.82-шаклдаги айлангич-судралгичли механизминг кирувчи бўғини бурчак тезлиги

$$\omega_1 = \omega_0 + \omega_a \sin kt$$

қонуният билан ўзгарсин. У ҳолда айлангичнинг В нуқтасининг тезлиги

$$V_B = l_{AB} (\omega_a + \omega_a \sin kt)$$

қонуният билан ўзгарсин.

4.82-шакл. Айлангич-судралгичли механизминг кирувчи бўғини ўзгарувчан тезлиқда ҳаракатланувчи схемаси.

тезланиши эса: $a_3 = \sqrt{(a_{BA}^n)^2 + (a_{BA}^m)^2}$.

$$\text{бүрчакта, } a_{BA}^n = I_{AB} (\omega_0 + \omega_a \sin kt)^2; \\ a_{BA}' = \varepsilon_1 \cdot I_{AB}, \quad \varepsilon_1 = \frac{d\omega}{dt} = K \omega_a \cos kt$$

$$\text{ёки } a_B = I_{AB} \sqrt{K^2 \omega^2 \cos^2 kt + (\omega_0 + \omega_a \sin kt)^4}.$$

Судралгичнинг ҳаракат қонуни

$$X_C = (Ab_0 + b_0 C_0) - (AB \cos \varphi_1 + BC \cos \varphi).$$

$$\text{Агарда } BC = I_{AB} = r, \quad \frac{r}{l} = \lambda \text{ бўлса,}$$

$$X_C = r(1 - \cos \varphi_1) + l(1 - \cos \varphi)$$

$$\text{ёки } \frac{r}{\sin \varphi} = \frac{l}{\sin \varphi_1}; \quad \lambda \sin \varphi = \chi \lambda \sin \varphi_1$$

$$X_C = r(1 - \cos \varphi_1) + l\left(1 - \sqrt{\lambda^2 \sin^2 \varphi_1}\right) \text{ бўлади.}$$

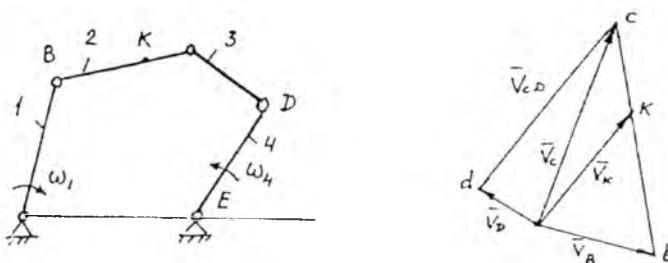
С нуқтанинг тезлиги ва тезланиши

$$V_C = \frac{dX_C}{dt}; \quad a_C = \frac{d^2 X_C}{dt^2}$$

Умуман олганда, ω_1 инг қонуни мураккаб бўлса, кинематик таҳлил ҳам мураккаблашади. Шу билан бирга ҳосил бўлган муаммолардан бири шатун BC га тегишли нуқтани тезлик ва тезланишларини, бўғиннинг бурчак тезлик ва бурчак тезланишини тонишади.

Қўзғалувчаник даражаси бирдан катта бўлган текис риҷагли механизмларни ҳам кинематик таҳлили ва синтези деярли кўрилмаган масалалардан ҳисобланади. Айтилик, иккита киравчи бўғиннинг ҳаракат қонунлари берилган бўлса, механизминг қолган кинематик характеристикаларини топиш анча мушкулдир. Киравчи бўғинларнинг ҳаракат қонулари ўзгарувчан, масалани ечими янада қийинлашади.

4.83-шаклда келтирилган қўзғалувчаник даражаси 2 га тенг бўлган механизми тезлик режаси қийинликсиз қури-

4.83-шакл. Икки айланғычли ричаглы механизм схемаси (а) ва тезлик құтб режаси (б).

лади. Лекин, ω_1 ва ω_3 лар үзгәрувчан бўлса, унинг кинематик таҳлили мураккаблашади. Бундай масалаларни ечишдаги муаммолардан бири етакланувчи бўғинларидан бирини технологик жараён ёки болганишилар орқали ҳаракатга келтирилишиладир. Ҳозирда ечимини топиш керак бўлган масалалардан бири эгилувчан бўғинли кулисали механизмларни таҳдия қилишининг умумлашган усулини яратишдан иборатdir. Ҳозирча конкрет механизмлар учун координаталар усули ҳамда содда механизмлар учун векторлар ёник контур усулидан фойдаланилмоқда.

Мураккаб ҳаракат қонунларини амалга оширишга имкон берадиган 4.11 а ва 4.11 б-шаклларда кўрсатилган эгри профилли кулисали механизмларни кинематик таҳлили етарлича ўрганилмаган. Махсус технологик жараёнларни бажариша қўллаш мумкин бўлган ушбу кулисали механизмларни кинематик характеристикаларини аниқлаш услубларини яратиш ва лойиҳалаш йўлларини аниқлаб берииш мухим масалалардан ҳисобланади.

Транспорт воситаларида кўп қўлланиладиган шарнирли муфталар, айниқса, ўқлари 2π дан фарқли бурчак ҳосил қилиган юритмаларда ишлатиш қулайдир. Лекин ушбу механизмларни кинематик таҳлили ва лойиҳалаш услублари етарлича ишлаб чиқилмаган.

Яна бир муаммо: тарқибда қайиншқоқ бўғин бўлган ричаглы механизмларниң кинематик таҳлили ва синтези масалалари ҳам кам ўрганилган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, тузилиши үзгәрувчан механизмларниң ҳам кинематик таҳлили ва синтез қилиши

услублари чуқур амалға оширилмаган. Шунга үхшаган қатор механизмлар замонавий машиналарни яратында көңг құлланышты үчүн оптималь, универсал ва мураккаб бұлмаган кинематик таҳлил ва синтез қилинүү услублариниң яратыншыға боғлиқ бўлиб келмоқда.

4.7. «РИЧАГЛИ МЕХАНИЗМЛАР ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ» БОБИ БЎЙИЧА ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ ТЕСТЛАРИ ВА САВОЛЛАР

1. Тұрт бүғинли шарнирлы механизмда $l_1 < l_2 < l_3 < l_4$ кривошип бұлған бүғинниң күрсатинг.

Жавоблар: 1) $l_1 \dots 2 \dots l_3 \dots 3 \dots l_4 \dots 5$ – кривошип ийүк.

2. “Бүғинға таъсир этувчи күч вектори ва күч қўйилган нуқтаниң тезлик вектори орасидаги ўтқир бурчак дейи-лади” иборани етмайдиган сўзлар билан тўлдириш.

- Жавоблар: 1) Фаза бурчаги;
- 2) Узатиш бурчаги;
- 3) Босим бурчаги;
- 4) Йўналтирувчи бурчак;
- 5) Номга эга эмас.

3. Босим бурчаги $\psi = 90^\circ$ бўлғанданда механизм ҳаракат қилиниши мумкинми?

- Жавоблар: 1) Мумкин;
- 2) Мумкин эмас;
- 3) Ноаниқ ҳолат.

4. Нуқтани $V = \frac{ds}{dt}$ тезлигин тезлик аналоги $V_q = \frac{ds}{d\varphi_1}$ орасида қандай бөгланиш бор?

Жавоблар:

$$1) V = V_q; \quad 2) V = \frac{V_q}{\omega_1} \dots 3) V = \omega_1 V_q \dots 4) V = V_a^2 \dots V^2 = V_a$$

5. Кинематик таҳлилиниң қайси усули соддалиги ва кўзга ташланувчанлиги билан алоҳида ажralиб туради?

- Жавоблар: 1) Аналитик;
- 2) Графоаналитик;
- 3) График.

6. I синиф 2-тартибли тұрт бүғинли механизмниң жиғишининиң неча варианти бор?

- Жавоблар:**
- 1) Битта;
 - 2) Иккита;
 - 3) Учта;
 - 4) Түртта;
 - 5) Ҳеч қандай.

7. «Кесишириш» усулидан қандай синф ва тартибли механизм учун фойдаланиш мүмкін?

- Жавоблар:**
- 1) I синф 1-тартибли;
 - 2) I синф 2-тартибли;
 - 3) I синф 3-тартибли;
 - 4) II синфли;
 - 5) Ҳамма синф ва тартибли.

8. Кинематик диаграммаларни μ_t вақт масштаби формуласини күрсатинг.

Жавоблар: 1) $\mu t = \frac{60}{n_1 X t}$ 2) $\mu t = \frac{n_1 X t}{60}$ 3) $\mu t = \frac{60 n_1}{X t}$ 4) $\mu t = \frac{60 X t}{n}$

9. Ватарлар усулида дифференциалланган тезланиш диаграммасы масштабини аниқлаш формуласини күрсатинг.

Жавоблар:

$$1) \mu a = \frac{\mu t H a}{\mu v} \quad 2) \mu a = \frac{\mu s}{\mu t H a} \quad 3) \mu a = \frac{\mu v}{\mu t H a} \quad 4) \mu a = \frac{\mu s}{\mu t H a}$$

10. «I синф 2-тартибли механизмни бүғинлари ҳолатини координаталар усулида аниқлаша ... тенгламаны ечиш зарур» иборани етишмайдыган сұзлар билан түлдириң.

- Жавоблар:**
- 1) Биринчи даражали;
 - 2) Иккинчи даражали;
 - 3) Учинчи даражали;
 - 4) Түртинчи даражали.

11. I синф 3-тартибли механизм бүғинларининг ҳолати ҳақындағы масаланы умумий ҳолда аниқ аналитик ечимини топиш мүмкінми?

- Жавоблар:**
- 1) Ҳа, ҳамма ҳолатларда;
 - 2) Ҳа, агарда усул түғри танланса;
 - 3) Йүқ;
 - 4) Йүқ, ҳозирда усул ишлаб чиқылмаган.

12. Синтезининг киравчи (берилады) ва чиқувлери (номағым) параметрлари қандай хусусиятта эга?

- Жавоблар:**
- 1) Улар ўзаро боғланған;
 - 2) Улар жуфт ҳолла боғлық;

- 3) Улар ўзаро боғланмаган;
- 4) Аниқ жавоб беріб бўлмайди.

13. Мақсад функцияси (оптималлаш мезони) қандай ах-
боротга эга?

- Жавоблар:
- 1) У синтезнинг асосий ҳамда қўшимча шартлари
ва ҳамма чекланишларни билдиради;
 - 2) У синтезнинг асосий ва қўшимча шартлари-
ни билдиради;
 - 3) У синтезнинг асосий шартини билдиради;
 - 4) У синтезнинг қўшимча шартини билдиради.

14. Ўртача тезликнинг ошиш коэффициенти тўғри ифо-
дасини кўрсатинг.

Жавоблар:

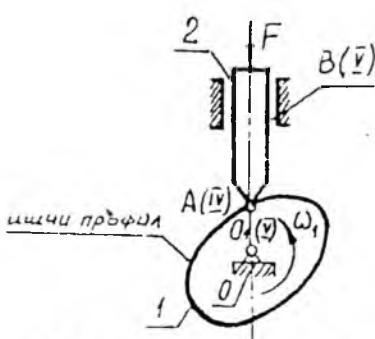
$$1)| K = \frac{180 + \theta}{180 - \theta} \quad 2)K = \frac{180 - \theta}{180 + \theta} \quad 3)K = \frac{180}{180 - \theta} \quad 4)K = \frac{180 - \theta}{180}$$

5-БОБ. МУШТУМЧАЛИ МЕХАНИЗМЛАР ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ

Таркибида муштумча бўлган механизм **муштумчали механизмлар**, деб аталади. Муштумчали механизмлар техникада кенг қўлланилади ва улар ёрдамида чиқувчи бўгинни талаб қилинган ҳаракат қонунларига эришиш, кўп ишчи жараёйларни автоматлаштириш ва бошқариш мумкин. Муштумчали механизмлар турли машиналар ва ассобларда қўлланилади. Масалан, муштумчали механизмлар ички ёниш двигателларида цилиндрдаги клапанларни ҳаракатга келтиради, трикотаж машиналарида муштумча орқали ҳалқа ҳосил қилувчи қисм ҳаракатланади. Бундай мисолларни жуда кўп келтириш мумкин.

К.В. Тир, Л.Н. Решетов, Г.А. Ротбарт, Н.И. Левитский ва бошқа олимлар муштумчали механизмлар назариясига катта ҳисса қўшилар.

5.1. МУШТУМЧАЛИ МЕХАНИЗМЛАР ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТЛАР

5.1-шакл. Ниша шаклидаги турткичли муштумчали механизим.

Му ш т у м ч а л и механизмлар қуий кинематик жуфтлардан ташқари ҳеч бўлмагандан битта олий IV синф кинематик жуфтга эга. 5.1-шаклда келтирилган механизм билан танишайлик. Бу механизм таянч - O , муштумча - I , турткич - 2 бўгинлардан иборат.

Айланувчи муштумча турткичга таъсир этиб, уни илғариланма-қайтма ҳаракатлантиради.

Муштумчанинг таъсирида турткич юқорига кўтарилади, F куч таъсирида эса пастга тушади.

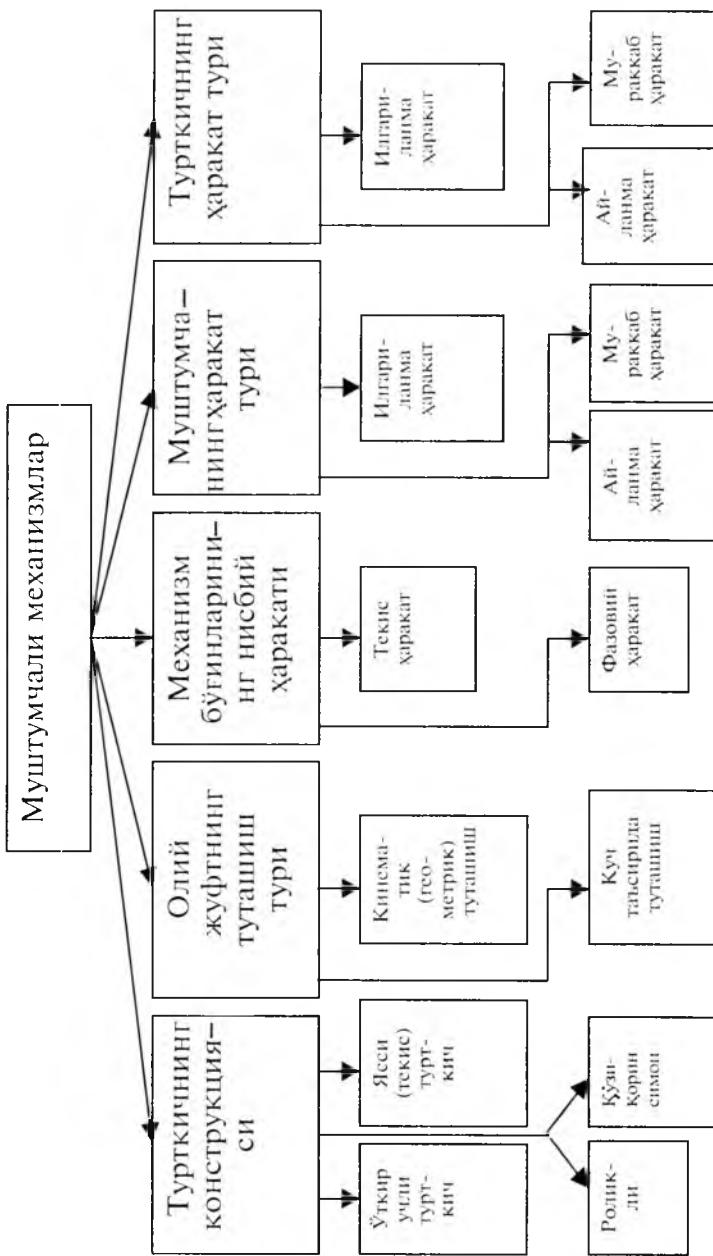
Муштумча - 1 ўзгарувчан эгриликдаги ишчи юзага эга булиб, турткич - 2 билан олий кинематик жуфт ҳосил қиласди. Муштумчани ишчи юзаси билан унинг айланиши ўқига тик ўтказилган текисликни кесишиб чизиги муштумчанинг ишчи профили ҳисобланади. Муштумчанинг профили турткичнинг ҳаракат қонунини аниқлайди. Муштумчали механизмларнинг афзалликлари, уларни кенг қўлланилишининг боисидир. Механизм кам бўгинли ва тузилишини ўзгартирмай турткичнинг турли мураккаб ҳаракат қонунларига эришиш мумкин. Муштумча профилинин тайёрланинг мураккаблиги, муштумча билан турткични туташиш қисмида катта босим кучининг ҳосил бўлиши ва ишчи юзаларнинг тезда ейилиши муштумчали механизмларнинг асосий камчиликлариидир. Ишчи юзаларнинг ейилишини камайтириш учун муштумча юқори сифатли пўлатдан тайёрланиб, мустаҳкамликни ошириш мақсадида ишчи юзалари термик қайта ишланади. Ишқаланишини ва ейилишини камайтириш мақсадида турткичга муштумчани ишчи юзасида думаловчи ролик ўрнатилади. Муштумчали механизмларда олий жуфтни доимий туташиши, яъни муштумча ва турткич бир-биридан ажралмай доимо тегиб туриши талаб қилинади. Муштумчали механизмларни ўрганишда иккита масала ҳал қилинади:

1. Тузилиши, кинематикаси ва динамикаси нуқтаи назаридан муштумчали механизмлар таҳлили.

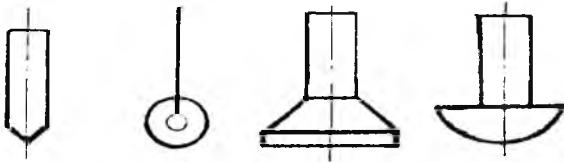
2. Берилган шартларга қараб муштумчали механизмлар синтези.

5.2. МУШТУМЧАЛИ МЕХАНИЗМЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Техникада қўлланиладиган муштумчали механизмлар турли-туман бўлиб, улар турткични конструкциясига, бўғинларнинг нисбий ҳаракатига, эркинлик даражаси сонига ва олий жуфтни туташиш турига қараб бир-биридан фарқ қиласди. Юқорида қайл қилинганларни асосий мезонлар сифатида қабул килиб, муштумчали механизмлар классификациясини тузиш мумкин (5.2-шакл).

5.2-шакал. Муштумчали механизмлар класификацияси.

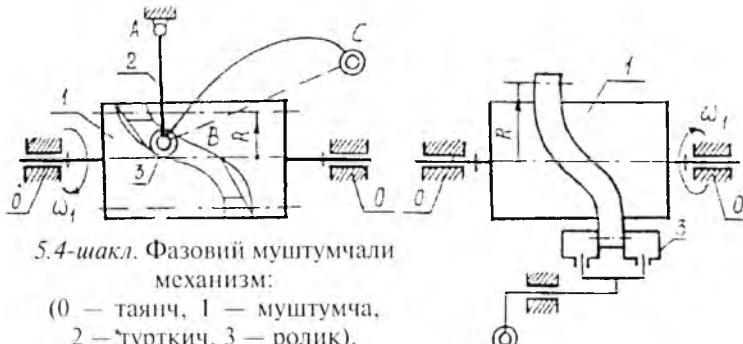

5.3-шакл. Түрткічинің түрли конструкциялари:
а) — учи ўтқир түрткіч; б) — роликли түрткіч;
в) — текис (ясси) түрткіч; г) — құзиқоринсимон түрткіч.

Муштумчали механизмларда түрткічинің түрли конструкциялари құлланады (5.3-шакл). Түрткічлар ўтқир учли, текис ёки құзиқоринсимон сферик бўлиши мумкин. Ишқаланишин камайтириш мақсадида түрткічинің учига ролик ўрнатилади.

Ўтқир учли түрткічлар кам құлланади, чунки улар муштумчанинг ишчи юзасини тез ейилишига олиб келади. Шунинг учун ўтқир учи айлана ёйи билан ўтмас қилинади (5.3а-шакл).

Роликли түрткічлар кўпроқ құлланади, чунки улардан фойдаланилганда сирпанишдаги ишқаланиш думалашдаги ишқаланишга алмаштирилади ва муштумчанинг ишчи юзаси ейилиши анчага камайтирилади (5.3б-шакл). Текис түрткічлар муштумчали механизмларни мухим кўрсаткичи бўлган (5.3в-шакл) босим (узатиш) бурчагини доимий сақлашга имкон беради. Текис түрткічини фақат муштумча профили қабариқ бўлганда құллаш мумкин. Баъзиде текис түрткічлар, агарда муштумча түрли йўналишларда бир хил кенг-

5.4-шакл. Фазовий муштумчали механизм:

(0 — таянч, 1 — муштумча,
2 — түрткіч, 3 — ролик).

ликка эга бўлса, рамка шаклида бажарилади. Кўзиқоринсизмон турткич — умумий ҳолдаги турткич бўлиб, унинг ишчи юзаси турли шаклларда бўлинни мумкин.

Бўғиниларнинг нисбий ҳаракатига қараб муштумчали механизmlар текис ва фазовий турларга бўлинади.

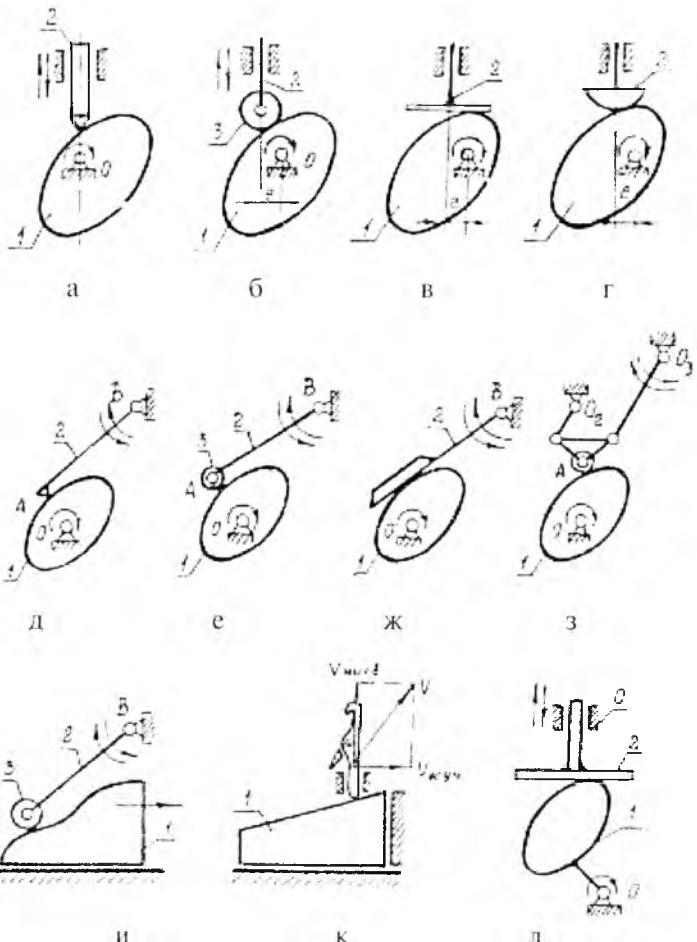
5.4-шаклда ипни маълум миқдорда узатувчи ва чокни тортувчи фазовий муштумчали механизм тасвиirlанган.

Бу механизmdа 1 цилиндр муштумча бўлса, 2 бўгин турткичидир. Ролик 3 муштумчани сиртида қирқилган ариқчада сирпаниб, 2турткичга ва инни етакловчи С кўзчасига тебранма ҳаракатни узатади.

5.4 б-шаклда тўқимачилик машиналарида калава ипни найчаларга текис таҳлайдиган фазовий муштумчали механизм кўрсатилган. Бу механизmdа айланувчи муштумча 1 ипни ўтказувчи С кўзга маҳкамланган 2 турткични илгариланма - қайтма ҳаракатлантириди. Ишқаланишни камайтириш маҳсадида турткичга муштумчани буртиб чиқсан қисмини икки томонида 3 роликлар ўрнатилган.

Фазовийга қарагандиа текис муштумчали механизmlар кўпроқ қўлланилади, чунки уларни тайёрлаш ва ишлатиш осон. 5.5-шаклда баъзи текис муштумчали механизmlар кўрсатилган. 5.5-а, б, в, г, д, е, ж, з шаклларида муштумча айланса, 5.5-и,к шаклларида илгарилама-қайтма ҳаракат қилади. Яъни муштумча гоҳ чангга, гоҳ ўнгга ҳаракатланади. Турткичнинг ҳаракат турига қараб текис муштумчали механизmlарни учта гуруҳга ажратиш мумкин: турткичи илгарилама ҳаракатланувчи (а, б, в, г), турткичи айланма ҳаракатланувчи (д, е, ж, з) ва турткичи мураккаб ҳаракатланувчи (з, к).

Муштумчasi ҳаракат қўлмайдиган механизmlар (5.5-шакл) ҳам учраб туради. Бу механизmdа турткич V тезликдаги кўчирма ва V₂ тезликдаги нисбий ҳаракатларнинг йиғинлисисдан иборат мураккаб ҳаракат қилади. Мураккаб ҳаракатланувчи турткичли механизм доиравий трикотаж машиналарида нинани ҳаракатлантиришда қўлланади. Турткич ҳаракат йўналиши муштумча ўқидан ўтса аксиал (5.5 а-шакл), акс ҳолда дезаксиал (ўқда бўлмаган) (5.5-б,в,г шакллар) деб аталади. Турткич ўқининг силжиши (*e* ўлчами) дезаксиаллик ёки эксцентритет, деб аталади.

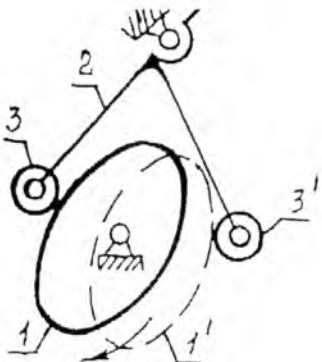

5.5-шакл. Текис муштумчали механизмлар.

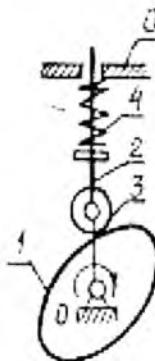
(0 — таянч, 1 — муштумча, 2 — турткич, 3 — ролик).

Муштумча ва турткичнинг олий жуфтада доимий тегиб туришини таъминлаш учун кинематик (геометрик) ёки куч таъсирида туташиш усуллари қўлланади.

Куч таъсирида туташишда оғирлик кучидан ёки пружинани қайишқоқлигидан фойдаланилса, кинематик туташиш конструкциянинг геометрик хусусияти орқали таъминланади. 5.6 а-шаклда олий жуфти куч билан туташувчи

5.6-шакл. Икки дискли муштумчали механизм (0 — таянч; 1 — муштумча; 1¹ — қарши муштумча; 2 — турткич; 3 ва 3¹ — роликлар).

5.6а-шакл. Күч билан туташувчи муштумчали механизм.

муштумчали механизм кўрсатилган, 3 ролик 1 муштумчага 4 пружина воситасида доимий тегиб туради. Муштумча катта тезликда айланганда күч билан туташувчи механизм барқарор ишламаслиги мумкин. Шунинг учун геометрик туташувчи механизmlардан фойдаланиш зарур.

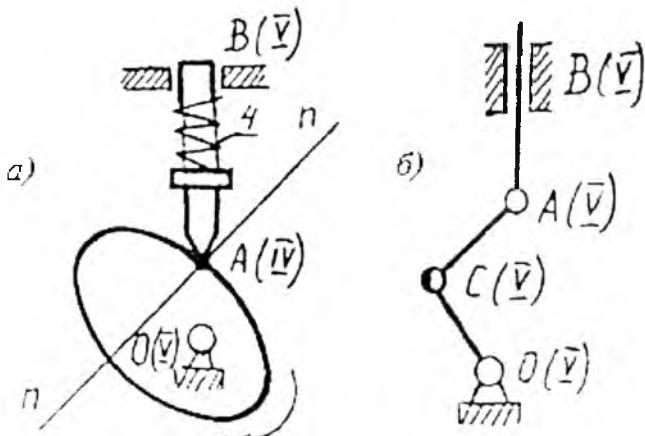
5.4а- ва б-шаклларида олий IV синф жуфтнинг геометрик туташишини иккита варианти кўрсатилган. Олий жуфтнинг конструкцияси турткични муштумчадан ажралишига йўл қўймайди.

5.6-шаклда текис муштумчали механизм олий жуфтининг кинематик туташишини кенг тарқалган усули келтирилган. Бу ерда муштумча иккита 1 ва 1¹ дисклардан иборат бўлиб, бири муштумча, иккинчиси қарши муштумча (контрмуштумча), деб аталади. 3 турткич 1, 1¹ дискларга 3 ва 3¹ роликлар орқали тегиб туради. Турткичнинг бир томонга ҳаракати 1 муштумчанинг таъсирида, қарама-қарши томонга ҳаракати 1¹ қарши муштумчанинг таъсирида амалга ошади.

Бўгинларнинг нисбий ҳаракатини чеклай олмайдиган ортиқча боғланишларнинг киритилиши механизмни тайёрлаш ва йигиц аниқлигини оширишни талаб қиласди. Бу эса геометрик туташишининг умумий камчилиги хисобланади.

5.3. МУШТУМЧАЛИ МЕХАНИЗМЛАРИНГ ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ

Берилган 5.7а-шаклда тасвириланган қуч таъсирида туташувчи текис муштумчали механизмни кўриб чиқамиз.

5.7-шакл.

- а) қуч таъсирида туташувчи муштумчали механизм;
- б) алмаштирувчи ричагли механизм.

Бу механизмини эркинлик даражаси бирга тенг ($n=2$, $P_V=2$, $P_H=1$). $W=3n-2P_V-P_H=3\cdot2-2\cdot2-1=1$. Чебишев формуласидан фойдаланиб, механизмнинг текис схемасидан ортиқча боғланишни аниқлаймиз.

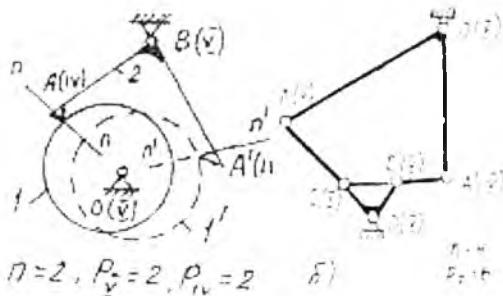
$$q_n = W - 3n + 2P_V + P_{HV} = 1 - 3 \cdot 2 + 2 \cdot 2 + 1 = 1 - 6 + 4 + 1 = 0$$

Механизмни фазовий, деб ҳисоблаб, Сомов-Малишев формуласидан ортиқча боғланишларни аниқлаймиз.

$$q = W - 6n + 5P_V + 4P_{HV} = 1 - 6 \cdot 2 + 5 \cdot 2 + 4 = 1 - 12 + 10 + 4 = 3$$

Демак, механизмнинг текис схемаси бўйича ортиқча боғланишлар йўқлифи, аммо фазовий схемада ортиқча боғланишлар борлиги аниқланди.

Олий жуфти геометрик туташган муштумчали механизми (5.8а- шакл) тузилиши жиҳатидан таҳлил қилиб, олий жуфтни икки хил туташиш усулларини бир-бири билан таққослаймиз.

- 5.8-шакл. а) кинематик туташишли муштумчали механизм;
б) алмаштирувчи ричагли механизм.

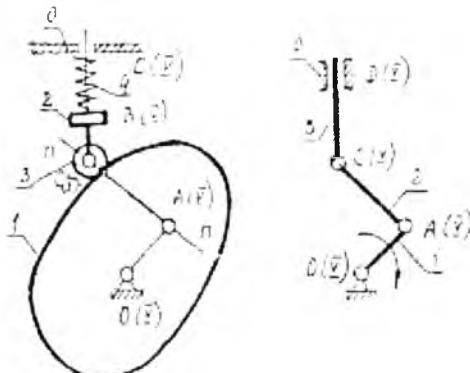
5.8а-шаклда күрсатылған муштумчали текис механизмни Чебишеформуласидан анықланған ортиқча боғланиши 5.7а-шаклда көлтирилған механизмға нисбатан биттага ортиқдир, яғни ($n=2, P_v=2, P_{iv}=2$).

Механизмни фазовий схемаси учун Сомов-Малишев формуласидан ортиқча боғланишини анықладымиз.

$$q = W - 6n + 5P_v + 4P_{iv} = 1 - 6 \cdot 2 + 5 \cdot 2 + 4 \cdot 2 = 1 - 12 + 10 + 8 = 7$$

• Юқоридағилардан күч таъсирида туташадиган механизмларға нисбатан кинематик туташадиган муштумчали механизмларда ортиқча боғланиш күпроқ деган хуласаға келиш мүмкін. Бу ҳолат кинематик туташадиган муштумчали механизмларни тайёрлаш ва йиғиши жараёнини мұраккаблаштиради.

Ортиқча боғланишларни қандай бўлмасин ўқотиш керак. Бу масалани ҳал қилиш усуллари билан роликли туртқичли муштумчали механизм мисолида кейинроқ танишамиз.

- 5.9.-шакл. а) Роликли туртқичли дезаксиал муштумчали механизм;
б) алмаштирувчи ричагли механизм.

Синф ва тартибини аниқлаш учун алмаштирувчи ричагли механизмлар (5.76 ва 5.86-шакллар) тузилишини таҳдил қиласиз. Куч билан туташувчи муштумчали механизм тузилиши жиҳатидан I синф 2-тартибли механизмга эквивалент, чунки уни алмаштирувчи айлангич-судралгичли механизм (5.7-шакл, б) I синф 2-тартиблидири. Кинематик туташувчи муштумчали механизмга келганда (5.8-шакл, а) уни алмаштирувчи ричагли тузилма, умуман олганда, механизм ҳисобланмайди, чунки у III синф нолинчи тартибли Ассур гуруҳи ҳисобланади. Бу гуруҳ қарши муштумчанинг (5.6-шакл, I') профили муштумчанинг (5.6-шакл, I) профили билан зич бояланган ҳолда лойиҳалангани учун ҳаракатланиши мумкин. Шунинг учун муштумчали механизмининг бўғинлар ҳаракатида алмаштирувчи ричагли механизмнинг баъзи ўлчамлари (OC' ва $C'A'$) доимо ўзгариб $OC'C'$ айлангичининг бурилишига имкон беради. Юқоридаги таҳдиллардан геометрик туташувчи муштумчали механизмларнинг куч билан туташувчи механизмларга иисбатан анча мураккаблиги кўриниб турибди. Аммо бу камчиликка қарамасдан катта тезлиқда ҳаракатланувчи муштумчали механизмларда олий жуфтнинг кинематик боғланиши кенг кўлланилмоқда.

Кўп тарқалган роликли турткичли муштумчали механизмларга мурожаат этайлик. Бу механизм иккита эркинлик даражасига эга, чунки бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда муштумчани ва роликни ҳаракатлантириш мумкин.

Берилган муштумчали механизмни

$$(W=2, n=3, P_v=3, P_{IV}=1)$$

ортиқча боғланишлар сони:

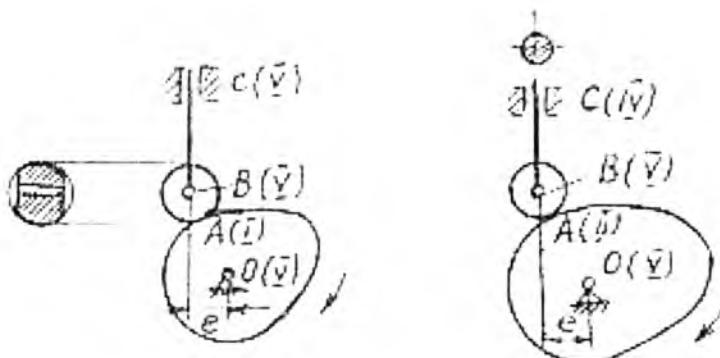
а) Текис схема учун

$$q_n = W - 3n + 2P_v + P_{IV} = 2 - 3 \cdot 3 + 2 \cdot 3 + 1 = 0$$

б) Фазовий схема учун

$$q = W - 6n + 5P_v + 4P_{IV} = 2 - 6 \cdot 3 + 5 \cdot 3 + 4 \cdot 1 = 3.$$

Ортиқча боғланишларни йўқотиш учун кинематик жуфтларнинг синфини утгага камайтириш керак. 5.10 ва 5.11-шаклларда ортиқча боғланишлари йўқотилган муштумчали механизмлар мисол тариқасида келтирилган.

5.10-шакл. Ортиқча боғланиши бүлмаган роликли тұртқишли муштумчалы механизм.

5.11-шакл. Ортиқча боғланишсиз муштумчалы механизмнинг иккинчи варианты.

5.10-шаклда ролик билан муштумча орасидаги A кинематик жуфт тұртқишли синфдан биринчи синфға камайтирилған. Бунинг учун цилиндрсімден ролик бочкасымен билан алмаштирилған. Натижада I синф кинематик жуфт ҳосил бўлади (нуқта орқали туташиш).

5.11-шаклда ортиқча боғланишини йўқотишнинг бошқа варианти кўрсатилған. Бу ерда A ва C кинематик жуфтлар синфи учитаға камайтирилған. A кинематик жуфтнинг синфи тұртқишидан иккинчига, C жуфтники бешинчидан тұртқиши камайтирилған. Худди шундай усуlda бошқа муштумчалы механизмлар ортиқча боғланишини йўқотиши мумкин.

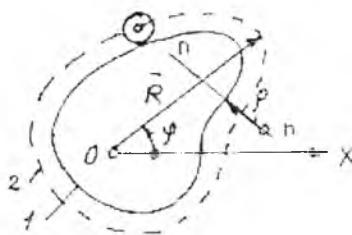
5.4. МУШТУМЧАНИГ АСОСИЙ ЭЛЕМЕНТЛАРИ ВА ПАРАМЕТРЛАРИ

Юқорида таъкидланғанидек, муштумча ўқига тик ўтказылған текислик қырқымдаги эгри чизиги амалий (ишчи), ундан нормал бўйлаб бир хил масофада ўтувчи эквидистант эгри чизик назарий (марказий) профил, леб аталади (5.12-шакл).

Текисликда роликин амалий профил бўйлаб сирпантиrmай думалатиб A маркази орқали назарий профил чизилади. Нормал бўйлаб назарий ва амалий профиллардаги

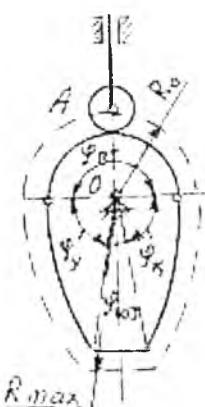
иуқталар ораси доимо r ролик радиусига тенг. Назарий профил иуқталарининг ҳолати R радиус вектор ва ϕ қутб бурчаги билан ифодаланади.

Амалда муштумчанинг назарий профилини аниқлаш учун радиуси r ролик радиусига тенг ишчи профилдаги турли иуқталардан кўп айлана ёйлари ўтказилади ва уларга огувчи эгри чизиқ ўтказиб, муштумчанинг назарий профили аниқланади. Муштумчали механизмларнинг таҳлили ва синтезида муштумчанинг назарий профили алоҳида аҳамиятга эга.

5.12-шакл. Муштумчанинг турли элементлари:

- (1 — ишчи (амалий) профил;
- 2 — марказий (назарий) профил; 3 — ролик).

5.13-шакл.
Муштумчали фаза.

5.12-шаклда назарий профил нинг бир қисмининг қурилиши кўрсатилган. Марказий профилнинг энг кичик радиус-вектори муштумчанинг минимал ёки бошланғич радиуси, деб аталади ва R_o ҳарфи билан ифодаланади. Одатда марказий профилни эгрилик радиуслари ρ ҳарфи билан белгиланади.

Муштумчали механизм турткичининг ҳаракати бир неча: узоқланиши, юқорида тўхташ, қайтиш ва пастда тўхташ фазаларига бўлинади. Ҳар бир фазага муштумчанинг бурилиш (айланиши) фаза бурчаги тўғри келади:

φ_1 — узоқлашини бурчаги; $\varphi_{n, m}$ — юқорида тўхташ бурчаги; φ_k — қайтиш бурчаги ва φ_{nm} — пастда тўхташ бурчаги.

5.13-шаклда турли ёйлардан тузилган муштумчали механизм тасвириланган. Муштумча j_{nm} фаза бурчагига бурилганда турткич ҳаракатланимайди, яъни пастки ҳолатида туради, чунки профилнинг радиуси R_o айлана ёйи шаклида бажарилган.

Муштумча φ бурчагига бурилганда турткич юқорига күтарилади, яни θ марказдан узоклашади. Худди шундай муштумча φ бурчагига бурилганда, турткич яна тұхтайди ва юқори ҳолатида туради, чунки профил айланың йиғасы билан ҳосил болади.

Муштумча φ бурчагига бурилганда турткич пастга ҳаракатлапиб үзини дастлабки ҳолатига қайтади.

Амалда турткичнинг ҳаракат фазалари бир-бири билан алмашып қолса турлыча бўлиши мумкин. Кўриб чиқиляган тўртта фазадан ташқари оралиқда тухтани ҳолатлари ҳам бўлини мумкин. Мунтумчанинг фаза бурчаклари йигинидиси 360° тенг.

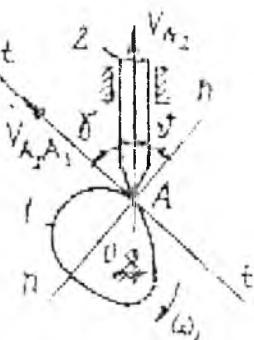
Холосада турткич ролигининг A марказини муштумчанинг айланиси марказидан S_{max} энг кагта масофага узоклашанинг турткичнинг максимал юриши, деб аталади.

5.5. МУШТУМЧАЛИ МЕХАНИЗМЛАРДА УЗАТИШ ВА БОСИМ БУРЧАКЛАРИ

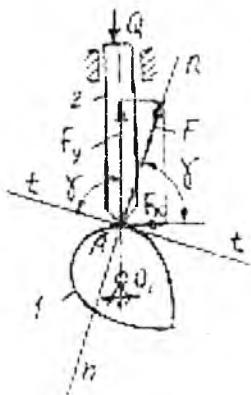
Юқорида айтилгандек, муштумчали механизмларда турткич A нуқтасининг абсолют ва нисбий тезликлари (5.14-шакл) йўналишлари орасидаги ўткир бурчак γ узатиш бурчаги, деб аталади. Муштумчанинг турткичига F таъсири кучи йўналиши билан турткични V_{A_2} абсолют тезлиги йўналиши орасидаги ўткир бурчак **босим бурчаги**, деб аталади. Агарда олий жуфтдаги ишқаланиш назарга олинмаса, F кучи n -н нормали бўйлаб йўналади (5.15-шакл). Узатиш ва босим бурчакларининг йигинидиси 90° тенг.

$$\gamma + \vartheta = 90^\circ \quad (5.1)$$

5.14-шаклда V_{A_2} абсолют тезлик турткични ҳаракат чизиги бўйлаб, V_{A_2/A_1} нисбий тезлик $t - t$ уринма бўйлаб йўналган. Улар орасидаги ўткир бурчак γ узатиш бурчаги ва уни 90° га түлдирувчи ў бурчак бо-

5.14-шакл. Муштумчали механизмда узатиш ва босим бурчаклари: (γ — узатиш бурчаги; n — босим бурчаги).

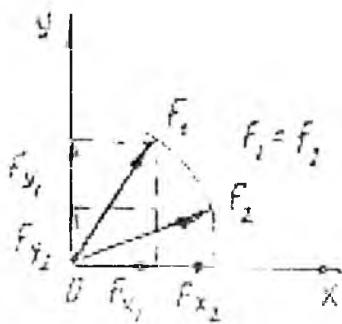
5.15-шакл. Муштумчали
механизмда таъсир
қилувчи кучлар.

ташкىл этувчиси, чунки бу күч түрткىч ҳаракат чизигига
тик йўналган; Q — түрткىчга таъсир қилувчи қаршилик
кучларининг тенг таъсир этувчиси.

5.15-шаклдаги күч векторларининг учбурчакларидан:

$$F_x = F \cos \gamma$$

$$F_y = F \sin \gamma$$

5.16-шакл. Узатиш бурчаги-
нинг реакция күчини ташкىл
қилувчиларига таъсири.

масини тузамиз (5.16-шакл). F күчи таъсирида түрткىч штангаси йўналтирувчининг K ва \mathcal{D} нуқталаридан сиқилади. Нати-

сим бурчаги ҳисобланади. Узатиш ва босим бурчаклари муштумчали механизмда ҳосил бўладиган кучлардан самарали фойдаланишини белгилайди. Бу кучлар механизмнинг фойдали иш коэффициентига таъсир қиласи ва уларга алоҳида эътибор берилади.

5.15-шаклда муштумчали механизмларда таъсир қилувчи баъзи кучлар кўрсатилган.

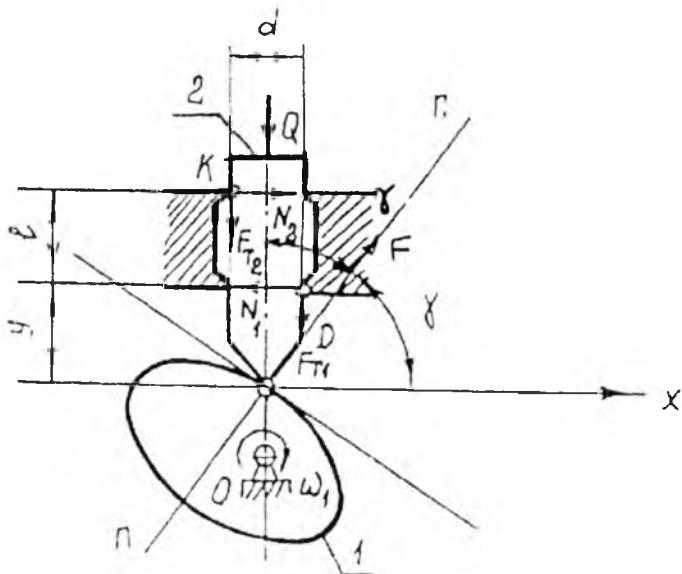
Бу ерда, F — муштумчанинг турткىчга нормал бўйлаб йўналган (ишқаланинг хисобга олинмайди) таъсир кучи; $F_x - F$ күчининг турткىчни ҳаракатлантирувчи фойдали ташкил этувчиси; $F_y - F$ күчининг заарли ташкил этувчиси, чунки бу күч түрткىч ҳаракат чизигига тик йўналган; Q — түрткىчга таъсир қилувчи қаршилик кучларининг тенг таъсир этувчиси.

$$F_x = F \cos \gamma$$

$$F_y = F \sin \gamma$$

Ифодалардан қўйидаги ху-
лосага келиш мумкин: γ узати-
ши бурчаги ошганда F фойдали күч ошиб, F заарли күч
камаяди. Буни яққол 5.17-
шаклдан кўриш мумкин. γ бур-
чанини кичик қийматларida (F
ташкىл қилувчи күчини оши-
ши натижасида) йўналтирув-
чидан ишқаланинг кучлари оша-
ди ва түрткىч ҳаракат қилаол-
май тиқилиб қолади. Муштум-
чанинг түрткىчга F босим күчи-
ни аниқдаймиз. Бунинг учун
турткىчининг мувозанат тенгла-
масини тузамиз (5.16-шакл). F күчи таъсирида түрткىч штан-
гаси йўналтирувчининг K ва \mathcal{D} нуқталаридан сиқилади. Нати-

жада N_1 , N_2 реакция ва $F_{m1}=fN_1$ ва $F_{m2}=fN_2$ ишқаланиш күчлари ҳосил бўлади.

5.17.-шакл. Муштумчали механизмда күчларниң таъсир схемаси.

Турткичнинг мувозанат тенгламаси қўйидаги қўринишда бўлади.

$$\sum F_x = F \cos \gamma - N_1 + N_2 = 0$$

$$\sum F_y = F \sin \gamma - fN_1 - fN_2 - Q = 0$$

$$\sum M_k = F(y + l) \cos \gamma + F \frac{d}{2} \sin \gamma - Q \frac{d}{2} - fN_1 d - N_1 l = 0$$

Бу тенгламаларни биргаликда счиб, муштумчанинг турткичга босим күчини аниқлаймиз.

$$F = \frac{Q}{\sin \gamma - f \frac{2y + l - fd}{l} \cos \gamma} \quad (5.1)$$

бу ерда, Q — турткичга таъсир қилувчи фойдалы қаршилик күчларининг тенг таъсир этувчиси;

γ — узатиш бурчаги;

f — ишқаланиш коэффициенти;

y — турткичнинг таянчдан чиқиб турувчи қисми;

l — турткич уясининг баландлиги;

d — турткичнинг диаметри.

(5.2) ифода маҳражи нолга тенг бўлганда турткич йўналтирувчидан тиқилиб қолиши мумкин. Бу ҳолда F кучи чексиз бўлгани учун механизм ишламайди. Чиқувчи бўғинни ўз-ўзидан тиқилиб қолишидаги узатиш бурчаги хавфли бурчак, деб аталади.

(5.5) ифода маҳражини нолга тенглаштирамиз.

$$\text{Натижада } \sin \gamma_{kp} - f \frac{2y + l - fd}{l} \cos \gamma_{kp} = 0 \quad (5.2)$$

$$\text{Бундан } \operatorname{tg} \gamma_{kp} = \frac{f(2y + l - fd)}{l} \quad (5.3)$$

Турткичли энг пастки ҳолатидан юқорига кўтарилиганда таянчдан чиқиб турувчи Y қисми камаяди ва натижада γ_{kp} критик бурчак ҳам камаяди. Механизм γ_{kp} критик бурчакка яқин бурчакда ишлаши мумкин эмас, чунки турткич тиқилиб қолиши мумкин. Турткичнинг тиқилмаслиги учун узатиш бурчагини рухсат этилган қиймати, $|\gamma|$ критик қийматидан катта бўлиши керак.

$$|\gamma| > \gamma_{kp} \quad \text{ёки} \quad \operatorname{tg} |\gamma| > \operatorname{tg} \gamma_{kp}$$

Узатиш бурчагини рухсат этилган қиймати $\frac{\operatorname{tg} |\gamma|}{\operatorname{tg} \gamma_{kp}} = \delta$

нисбатидан аниқланади, бу ерда d — тиқилишдан муҳофазалаш коэффициенти.

δ коэффициентини назарга олиб, рухсат этилган узатиш бурчагини ҳисоблаш формуласини,

$$\operatorname{tg} |\gamma| = \frac{\delta \cdot f(2y + l + fd)}{l} \quad (5.4)$$

ёки рухсат этилган босим бурчаги формуласини

$$\operatorname{tg}[\vartheta] = \frac{1}{\delta f(2y + l - d)} \quad (5.5)$$

аниқлаш мүмкін. Күпинча (5.4) ва (5.5) формулалардаги f/d ҳади кичик бұлғаннан учун изазарға олинмайды. Мисол учун муҳофазалаш коэффициенті $\delta=5$, сирнанышдаги ишқаланиш коэффициенті $f=0$, l , турткичнинг таянчдан чиқиб турувчи қисми $y=200$ мм, турткич таянчининг баландлиги $l=100$ мм бұлғанда рухсат этилган узатиш бурчагини аниқлайлык:

$$\operatorname{tg}[\gamma] = \frac{\delta \cdot f(2y + l)}{1} = \frac{5 \cdot 0 \cdot l(2 \cdot 200 + 100)}{100} = 2,5; \quad [\gamma] = 68^{\circ} 12'$$

$\operatorname{tg}[\nu]$, рухсат этилган босим бурчаги.

Унда босим бурчаги $[\nu]=21^{\circ}48'$ бұлады.

Демек, муштумчали механизм тиқилмасдан ишлаши учун механизмнинг ҳамма ҳолатларида узатиш бурчаги рухсат этилган узатиш бурчагидан кичик бұлмаслиги керак, яни:

$$\gamma \leq [\gamma], \quad \gamma \leq 68^{\circ} 12'$$

Мисолимизда $\gamma \leq 68^{\circ} 12'$ шарты бажарилиши керак. Бу шарт босим бурчаги орқали тескари болганинда ифодаланади.

$$\vartheta \geq [\vartheta]; \quad \vartheta \geq 21^{\circ}48'$$

Узатиш бурчаги ва муштумчали механизмнинг фойдалы иш коэффициенти орасидаги боғланишини аниқлаймыз. Фойдали иш коэффициенті (ФИК) қуйидагида ифодаланади (5.17-шакл).

$$\eta = \frac{P_x - P_u}{P_x} = I - \frac{P_u}{P_x} = I - \frac{F_u V_{A_2}}{F \sin \gamma V_{A_2}} = I - \frac{F_u}{F \sin \gamma} \quad (5.6)$$

бу ерда, P_x — харакатлантирувчи кучлар қуввати;

P_u — ишқаланиши сарфланадиган қувват;

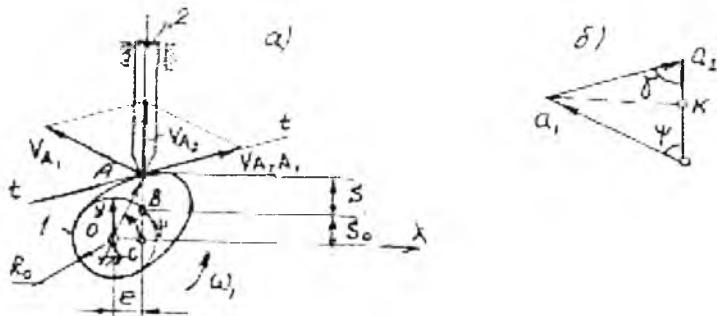
F_u — турткичга таъсир этувчи ишқаланиш кучи.

(5.6) ифодадан узатиш бурчагининг камайиши муштумчали механизм ФИК ни пасайишига олиб келишини яққол күриш мүмкін. Тиқилган механизмда ФИК нолға тең.

Юқоридагиларни инөбатта олиб, күп муаллифлар муштумчали механизмларни лойиҳалашда рухсат этилган узатиш бурчагининг каттароқ қийматини қабул қилишини тавсия қыладилар. Масалан, турткичи түғри чизиқли харакат қилувчи механизмлар учун $[\gamma]=60^{\circ}\dots 70^{\circ}$, тебранма ҳара-

катланувчи учун $|\gamma|=45^\circ \dots 50^\circ$ Аммо бунда узатиш бурчагининг ошиши натижасида мангумчанинг ўлчами ҳам ошишини ҳисобга олин керак.

Муштумчали механизмлар синтезида қабул қилинган рухсат этилған узатиш ёки босим бурчакларини (5.4) ва (5.5) ифодалардан текшириб, лойиҳаланадиган механизмни ишлай олинига ишонч ҳосил қилиш керак. Мунтумчали механизмининг асосий ўлчамлари ва кинематик характеристикалари орқали узатиш бурчаги формуласини келтириб чиқарамиз. Узатиш бурчагининг ифодаси фақат турткичининг узоқлашиши фазаси учун келтириб чиқарилади, чунки куч билан туташувчи механизм қайтиши фазасида турткич пружинанинг қайшиқоқлик кучи таъсирида ҳаракатланади, муштумчанинг турткичга босим кучи эса қаршилик кўрсатиб ҳаракатни секинлаштиради. S ва e кесмалар ҳамда муштумчани ω_1 бурчак тезлиги мусбат йўналишга эга бўлган ҳолни кўрамиз (5.18-шакл).

5.18-шакл. Дезаксиял муштумчали механизм схемаси
(а) ва тезлик режаси (б).

Муштумчанинг бир қисми R_0 радиусли айлана ёйи шаклидаги муштумчали механизмни (5.19а-шакл) тезлик режасини қурамиз. Механизмни A нуқтасида бир-бирига мос муштумчани ва турткични A_1 ва A_2 физик нуқталари бор. Мунтумчани A_1 нуқтасини тезлиги аниқланади.

$$VA_2 = \omega_2 R \quad (5.7)$$

Турткич A_2 нүктасининг тезлиги вектор тенгламалар асосида курилган тезлик режасидан аниқланади (5.19б-шаклб):

$$\begin{cases} \bar{V}_{A_2} = \bar{V}_{A_1} + \bar{V}_{A_2} A_1 \\ \bar{V}_{A_2} \| YY \end{cases} \quad (5.8)$$

$$\\ \quad (5.9)$$

5.19б-шаклда тасвиirlанган $a_1 a_2 k$ учбуrчакдан

$$\operatorname{tg} \gamma = \frac{a_1 k}{a_2 k} \quad (5.10)$$

Бу ифодани қўйидагича ўзгартирамиз:

$$\operatorname{tg} \gamma = \frac{a_1 k}{a_2 k} = \frac{\rho a_1 \sin \psi}{\rho a_2 - \rho a_1 \cos \psi} = \frac{V_{A_1} \sin \psi}{V_{A_2} - V_{A_1} \cos \psi} \quad (5.11)$$

(5.11) га $V_{A_1} = \omega \cdot R$ қийматини қўйиб ўзгартиришлардан сўнг:

$$\operatorname{tg} \gamma = \frac{R \sin \psi}{\frac{V_{A_2}}{\omega} - R \cos \psi} \quad (5.12)$$

ифола келиб чиқади.

$$\frac{\omega}{R} \sin \psi = S_\theta + S$$

$$D O, AC \text{ дан (5.19а-шакл): } R \cos \psi = e \quad (5.13)$$

(5.13) ни (5.12) га қўйиб узатиш бурчагининг якуний формуласи келтириб чиқарилади.

$$\operatorname{tg} \gamma = \frac{S_\theta + S}{\frac{V_{A_2}}{\omega} - e} \quad (5.14)$$

бу ерда, S_θ — турткичнинг механизм конструкциясига боғлиқ бошлангич кўчиши;

S — туркичнинг жорий кўчиши;

V_{A_2} — турткич тезлиги;

ω — муштумчанинг бурчак тезлиги;

e — дезаксиал (турткич ҳаракат чизигининг силжиши);

$\frac{V_{A_2}}{\omega} - V_{A_2}$ — нүктанинг тезлик аналоги.

Аксиал механизмда $e=0$, бунда узатиш бурчаги формуласи соддалашади.

$$\operatorname{tg} \gamma = \frac{S_{\theta} + S^l}{V_{\Delta 2}} \quad (5.15)$$

(5.14) формулада ҳамма қийматлар ўз белгиси билан қўйилади. Таъкидлаганимиздек, узатиш бурчаги ўткир бурчакда ўзгариб туради ва шунинг учун унинг тангенси мусбат бўлиши керак. Аммо (5.14) ифоданинг маҳражи манфий бўлиши мумкин. Бундай вазият муштумчани бурчак тезлиги соат стрелкаси йўналишига мос, яъни минус ишорали бўлганда содир бўлади. Бу ҳолда узатиш бурчагининг тангенси ўтмас бурчакка хос манфий бўлиши мумкин эмас. Бундан истисно бўлиш учун ҳисобларда маҳражнинг абсолют қийматини назарга олиш зарур. (5.14) ифодани суратига келганда у узоқлашиш фазасида доимо мусбатдир. (5.14) формуладан v босим бурчагининг ифодасини аниқлаш мумкин:

$$\operatorname{tg} v = \frac{\frac{V_{\Delta 2}}{m_l} - 1}{\frac{m_l}{S_{\theta}} + S} \quad (5.16)$$

бу ерда, $v=90-\gamma$, $\operatorname{tg} v = l/tg \gamma$ (5.17)

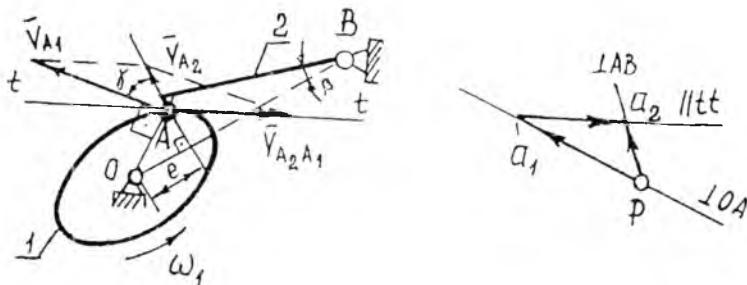
(5.14) ва (5.17) ифодалар узатиш ва босим бурчакларини ўзгарувчанлиги ва механизм ҳолатига боғлиқлигини кўрсатади. Аммо бъязи муштумчали механизмларда, масалан, ясси турткичлида, v ва l бурчаклар ўзгармас бўлади.

Юқорида кўрсатилган усулда тебранма турткичли муштумчали механизмларни узатиш бурчаги тангенсини келтириб чиқариш мумкин (5.19-шакл).

$$\operatorname{tg} \gamma = \frac{l_{\text{турткичли}} \sin \beta}{\frac{V_{\Delta 2}}{m_l} - e} \quad (5.18)$$

бу ерда $l_{\text{турткичли}}$ — турткичлининг узунлиги;
 e — дезаксиалик масофаси.

Муштумчанинг айланишида (5.19) ифодадаги e дезаксиалининг йўналиши ва миқдори ўзгариб туради.

5.19-шакл. Тебранима турткичли муштумчали механизм схемаси (а) ва тезлик режаси (б).

5.6. МУШТУМЧАЛИ МЕХАНИЗМЛарНИНГ КИНЕМАТИК ТАҲЛИЛИ

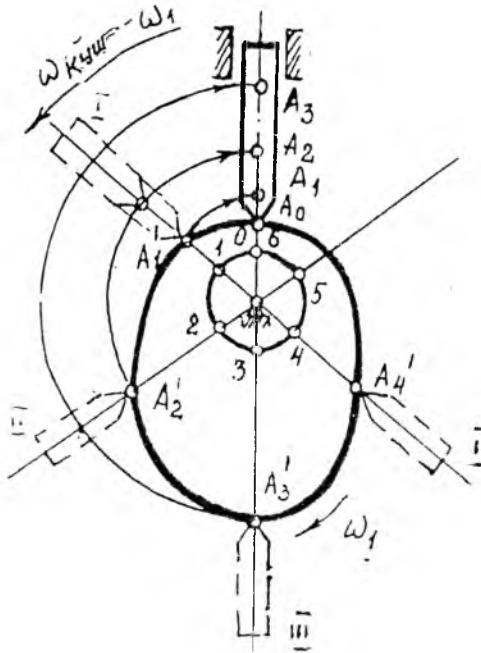
Механизмнинг кинематик таҳлилида, юқорида таъкидлангандаек, бўғинларнинг ҳолатлари, нуқталарнинг траекториялари, тезликлари ва тезланишилари масалалари силиб, вазифа график, графоаналитик ва аналитик усулларда баражириши мумкин.

5.6.1. Муштумчали механизмлар кинематик таҳлилининг график усули

Муштумчали механизмларнинг кинематик таҳлилида кирувчи бўғинни – муштумчани ҳаракат қонуни, унинг профили (шакли) ва механизмнинг баъзи ўлчамлари берилиши керак.

Кинематик таҳлил муштумчанинг берилган ҳолатларига қараб, чиқувчи бўғиннинг кетма-кет вазиятларини аниқлашдан бошланади. Бу масалани сиёш учун тескари айлантириши усули қўлланади. Бу усулнинг моҳияти қўйидагича: муштумчали механизмни таянч билан биргаликда ҳамма бўғинларини қўшимча $\omega_{\text{кин}} = -\omega_1$ тезлик билан айлантириш керак. Бунда муштумча айланнишига тескари айлантирилганда фикран тўхтайди, турткич эса мураккаб ҳаракатланади; таянч билан айланниб, бир вақтда йўналтирувчиди сирпанади. Бу ҳолда бўғинларнинг нисбий ҳаракати ўзгармайди (5.20-шакл).

5.20-шаклда пункттир қилиб турткичнинг янги ҳолатлари күрсатилган. A_1' , A_2' , A_3' ... нуқталарини циркул билан O нуқта атрофида турткич ҳаракат чизигига ўтказилса, турткич A нуқтасининг A_φ , A_1 , A_2 ... ва ҳ.к. ҳолатлари — турткичнинг белгиланган траекторияси келиб чиқади. Тескари айлантириш усули муштумчали механизмлар кинематик таҳлили масаласини соддалаштириб, аниқдигини оширади. Бунда муштумча мураккаб эгри чизиқли профилини бир марта чизишга түғри келади.

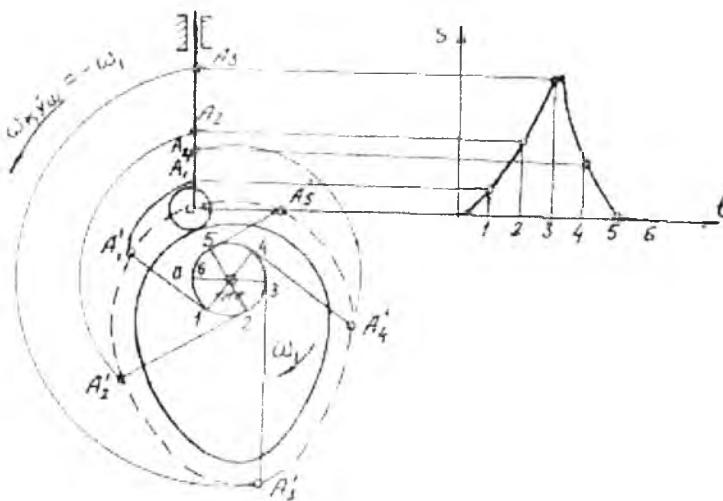

5.20-шакл. Муштумчали механизмниң тескари айлантиришининг график тасвири.

5.6.2. Роликли турткичли дезаксиал муштумчали механизмнинг кинематик таҳлили

Кўриладиган муштумчали механизмда чиқувчи бўгин (турткич) илгарилама-қайтма ҳаракатланади ва унинг ҳамма нуқталари бир хил тезлик ва тезланниш билан

силжийди. Түрткічнің бирор нұқтасини, масалан, ролик марказы ҳаракатини үрганиб, түрткічнің ҳаракаты қақида мулоҳаза қилиш мүмкін. Муштумчаниң ҳаракат қонуни ва уннің профили ҳамда керакли үлчамлар берилгандар булиши зарур.

5.21-шакл. Роликли түрткічли дезаксиал муштумчали механизмнің тескары айлантириш усулида кинематик тақлили.

Муштумчали механизмни тақлил қилиш учун, механизм түрткічнің энг пастки ҳолатида чизилади. Сүнгра, муштумчани назарий профили юқорида көлтирилған усулда чизилади. Натижада механизм күриб чиқылған ўтқир учли түрткічли механизмга айланади (5.21-шакл). **Тескары айлантиришда түрткіч ўзгармас е дезаксиал масофасини сақлады**, муштумчани маркази атрофида айланиб радиуси e га тенг айлана ҳосил қиласы. Муштумчани айланиш марказидан радиуси e га тенг айлана ўтказамыз ва уни муштумчаниң берилгандар ҳаракат қонунига қараб бұламыз. Муштумчаниң айланиш тезлигі $w_1 = \text{const}$ болса, айлана тенг бұлакларға бўлинади. Бўлимларни рақамлар билан белгилаш муштумча-

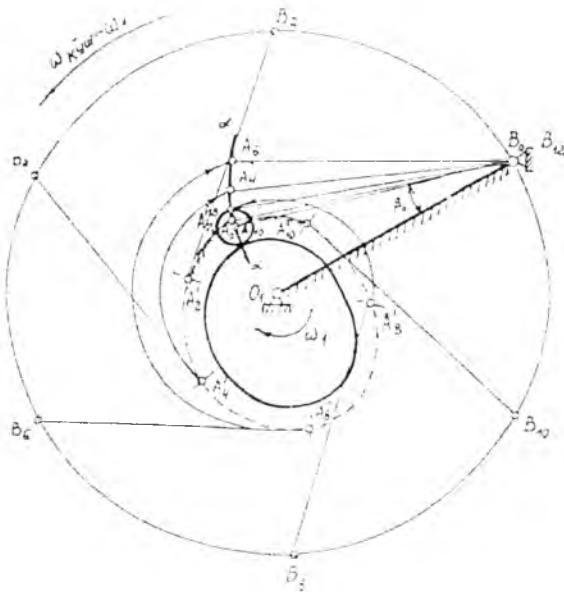
нинг ҳаракатига тескари равишда бажарилади. Айланадаги нуқталардан турткичнинг ўқини тасвирловчи уринмалар ўтказилади. Турткич ролигининг маркази A нуқтани тескари айлантиришдаги ҳолатлари $A_1^!, A_2^!, A_3^!$ ва ҳ.к. билан белгиланади. Бу нуқталарни турткичнинг ҳаракат чизигига ўтказамиз. Бунинг учун циркулнинг учини O нуқтага қўйиб $A_1^!, A_2^!, A_3^!$ нуқталарини айлантириб, турткичнинг вертикал ўқига туширамиз. Натижада A нуқтанинг турли ҳолатлари орқали масофани кинематик диаграммаси ҳосил бўлади ва уни дифференциаллаб, нуқтанинг тезлик ва тезланишлари аниқланади.

5.6.3. Тебранма турткичли муштумчали механизмининг кинематик таҳлили

Юқорида баён қилинганидек, турткич ролиги A марказининг ёй бўйлаб ҳаракатини ўрганамиз.

A нуқтанинг ҳаракати орқали AB турткич ҳаракатининг ҳамма параметрларини осонгина аниқлаш мумкин. Берилган механизм ролигининг маркази энг настда, яъни кўтарилиш фазасининг бошланишида бўлганда тасвиrlаш керак (5.22-шакл). Сунгра B нуқта атрофида радиуси AB га тенг $\alpha - \alpha$ ёйи ўтказилади, муштумчани назарий профили чизилиб, механизм тескари айлантирилади. Тескари айлантиришда турткичнинг ҳаракати параллел ўқлар атрофидаги иккита айланма ҳаракатларни йиғиндисидан: B нуқта атрофида тебранма ва муштумча айланни маркази атрофида айланма ҳаракатлардан иборат. Айтилганларни ҳисобга олиб, радиуси O_p B га тенг маркази O_p нуқтада айланга ўтказилади. B_0 нуқтани бошлангич, деб қабул қилиб, B нуқтанинг траекторияси – айланма муштумчанинг ҳаракат қонунига мос равишда бўлинади. Агар ω_p доимий бўlsa B нуқтанинг траекторияси тенг бўлакларга бўлинади. Сунгра B_1 , B_2 , B_3 ва ҳ.к. нуқталаридан радиуси турткични AB узунлигига тенг ёйлар ўтказиб, муштумчани назарий профили билан кесишган $A_1^!, A_2^!, A_3^!$ ва ҳ.к. нуқталари белгиланади. Бу нуқталар роликнинг тескари айлантиришдаги марказлари ҳисобланади. Абсолют ҳаракатда роликнинг марказлари $\alpha\alpha$ ёйларида бўлади. Шунинг

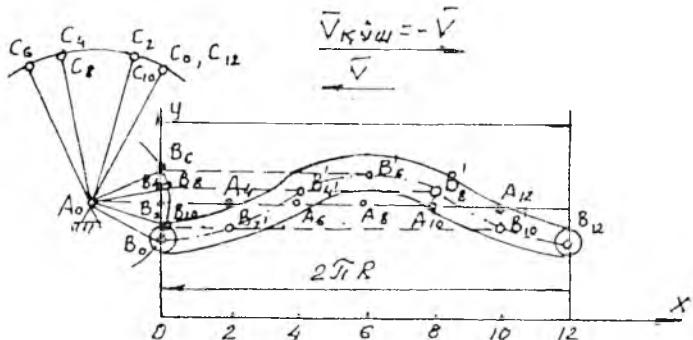
учун маркази O_1 нүктадан, радиуслари $O_1 A_1'$, $O_1 A_2'$, $O_1 A_3'$... тенг ёйлар ўтказыб, A_1, A_2, A_3 да ҳ.к. нүкталари билан белгиләнгән турткыч ролиги марказининг траекторияси аниқланади. A нүктәсининг траекторияси асосида маълум бўлган усулда йўл-вакт диаграммасини қуриб, вактга нисбатан график дифференциаллаб, турткичниң тезлик ва тезланишлари аниқланади. Диаграммалар масштабларини керакли ҳолда қайта ҳисоблаб, уларни турткичниң бурчак кўчишлари, бурчак тезликлари ва тезланишлари, деб қараши мумкин. Буыла қўйидагилар назарга олиниши керак: $S_1 = \beta l_{AB}$ бу ерда, $S_1 - A$ нүктагининг кўчиши; β — турткичниң бурчак кўчиши; l_{AB} — турткичниң узунлиги.

5.22-шакл. Тебранма турткычли роликли муштумчали механизмининг кинематик таҳлилиниң график усули

5.6.4. Цилиндрический фазовый муштумчали механизмниң кинематик таҳлилиниң график усули

Тикув ва пойафзал машиналаридаги қулланиладиган ипни тортувчи муштумчали механизми кўрайлилек (5.23-шакл).

5.23-шакл. Фазовий муштумчали механизмнинг
кинематик таҳдили.

Валда сирти бўйлаб ариқча қирқилган цилиндр шаклидаги фазовий муштумча ўрнатилган. A нуқта атрофида айланувчи турткич ABC бурчакли ричагдан иборат. Турткичнинг B ва C нуқталари қўзғалмас A нуқта атрофида ёй чизади. Бу нуқталарниң ҳаракат конуни муштумча ариқласининг профилига боғлиқ. Буғинарниң ҳолатларини ҳамда B ва C нуқталарининг траекторияларини аниқлаш учун цилиндрдаги ариқчани ўргача R радиус бўйлаб текисликка ёйиш керак. 5.23-шаклда цилиндрсиз муштумчани текисликка ёйилиши келтирилган. Цилиндрсиз муштумчанинг айланма ҳаракатини унинг ёйилмасида $V = \omega_1 R$ тезлик билан илгарилама ҳаракатига алмаштириш мумкин, бу ерда ω_1 барабанинг бурчак тезлиги. $\omega_1 = \text{const}$ деб фараз қиласайлик. Тескари ҳаракатлантириш усулини кўллаб, системани қўшимча $V_{\dot{\kappa}\dot{\psi}\dot{w}} = -\frac{\vec{V}}{\sqrt{R}}$ тезлик билан илгарилама ҳаракатлантирамиз. Бунда муштумча профилининг ёйилмаси тўхтаб, ABC ричаг $V_{\dot{\kappa}\dot{\psi}\dot{w}}$ тезлик йўналишида илгарилама ҳаракатланади. A нуқта бир хил оралиқда кетма-кет $A_0, A_1, A_2, \dots, A_{12}$ ҳолатларини эгаллайди. Бу нуқталардан радиуси $r = AB$ ёйларини ариқчани ўқчилизги (муштумчанинг назарий профилида) билан кесиштирилса, B нуқтанинг тескари ҳаракатидаги $B_0^1, B_1^1, B_2^1, \dots, B_{12}^1$ ҳолатлари келиб чиқади. B нуқталарни OX ўқига параллел қилиб қўзғалмас BB айланага кўчирилса, B нуқтанинг белгиланган траекторияси досил бўлади. Сўнгра C нуқтанинг ҳолатлари осонгина тоилилади.

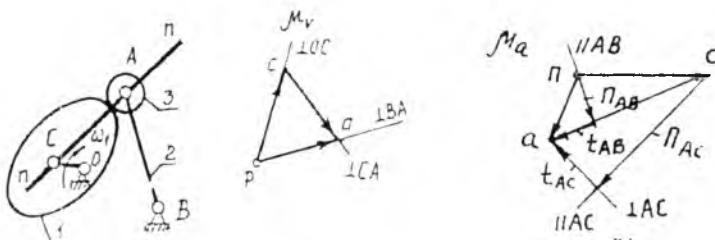
Диаграммалар усулини құллаб, ип тортувчининг күзчесини (С нүктаны) кинематик характеристикаларини анықлаш мүмкін.

5.6.5. Муштумчали механизмларнинг графоаналитик — тезлик ва тезланиш режалариниң қуриш усулида кинематик таҳлил

Муштумчали механизмларнинг тезлик ва тезланишларини режалар қуриш усулида анықлаш мүмкін. Тезлик ва тезланиш режалариниң муштумчали механизмнинг ҳақиқий схемаси учун ҳам, қуйи кинематик жуфтли эквивалент алмаштирувчи механизм учун ҳам қуриш мүмкін.

Муштумчали механизмнинг ҳақиқий схемасига қараб тезлик режасини қуриш юқоридаги мисолда күрсатылған еди. Алмаштирувчи механизм кинематикасинаң күриб чиқайлык.

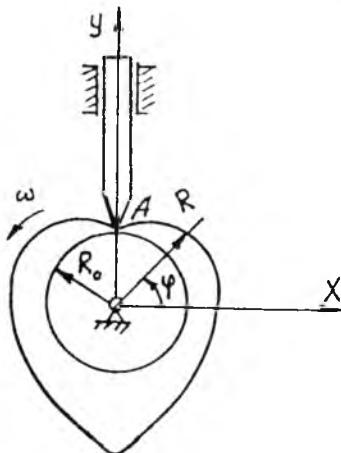
Таъкидланғаныдек, битта олий кинематик жуфт битта бүғин ва иккита қуйи кинематик жуфтлар билан алмаштирилиши мүмкін. Олий жуфтні бундай алмаштириш муштумчали механизмнинг түрли ҳолаттарыга татбиқ этиб, тузылишина ва кинематикасига иисбатан эквивалент бұлған ричагли механизмларни ҳосил қилиш мүмкін. Қуйи жуфтли механизмлар учун маълум бұлған усууларни құллаб, тезлик ва тезланиш режаларини қуриш мүмкін. 5.24-шаклда алмаштирувчи механизмға мисол келтирілған. Бу ерда, СА құшымча бүғин хисобланиб, ҳар бир ҳолаттарда назарий профилнинг А нүктасини нормали бүйлаб йұналади.

5.24-шакл. Алмаштирувчи ричагли механизмнинг кинематик таҳлили: (а — алмаштирувчи механизм; б — тезлик режасы; в — тезланиш режасы).

Алмаштирилувчى бўғиннинг C нуқтаси назарий профил-нинг A нуқтадаги эгрилик радиуси маркази ҳисобланади. Қандайдир участкада муштумчанинг профили тўғри чизикдан иборат бўлса, алмаштирувчи механизм кулисали бўлади. Алмантирувчи механизмлар учун кинематик таҳлилининг аналитик усулларини ҳам қўллаш мумкин.

5.6.6. Муштумчали механизмлар кинематик таҳлилининг аналитик усули

5.25-шакл. Муштумчали механизмининг аналитик тадқиқоти схемаси.

Муштумчали механизмлар кинематикасининг аналитик тадқиқотини бажариш учун муштумча профилининг тенгламаси, унинг ҳаракат қонуни ва механизмнинг бъзи ўлчамлари берилган бўлиши керак. Берилганлар асосида чиқувчи бўғин—турткич ҳолатлари, тезлиги ва тезланишлари аниқла-ниши керак.

Мисол тариқасида учи ўткир турткичли аксиал муштумчали механизмни кўрамиз. Муштумчанинг профили Архимед спирали шаклида бўлиб, қуйидаги тенглама билан ифодаланади:

$$R = k\varphi_i + R_0 \quad (5.18)$$

бу ерда, R — муштумча профилининг радиус-вектори; φ_i — қутб бурчаги; k — пропорционаллик коэффициенти; R_0 — муштумчанинг минимал радиуси.

Аксиал механизмда силжиши $S_a(\varphi_i) = R(\varphi_i)$ сабабли турткични A нуқтасининг кўчиши қуйидаги формуладан аниқланади.

$$S_a = K\omega_i t + R_0 \quad (5.19)$$

Ифодани вақтга нисбатан икки марта дифференциаллаб A нуқтанинг тезлик ва тезланишлари аниқланади.

$$V_A = \frac{dS_a}{dt} = k\omega_i, \quad a = \frac{d^2S_a}{dt^2} = 0 \quad (5.20)$$

Бу механизм пахтани қайта ишловчи ва бошқа сохалар машиналарида құлланилиши мүмкін.

5.7. МУШТУМЧАЛИ МЕХАНИЗМЛАР СИНТЕЗИ

Муштумчали механизмларнинг синтези бир неча мұхим босқычлардан иборат. Улардан құйидагилар асосий ҳисобланады:

1. Чиқувчи бүғин турткичининг ҳаракат қонунини тәнлаш;
2. Лойиҳаланадиган механизм асосий үлчамларини аниклаш;
3. Муштумчанинг профилинин лойиҳаласи;
4. Муштумчанинг туташишдаги мустаҳкамлиги ва чидамлигини текшириш.

Муштумчали механизмларни лойиҳалаш жараёнида механизмда ҳосил бўладиган кучлардан самараали фойдаланишига интиладилар. Муштумчали механизмларни лойиҳалашда узатиш бурчаги ва динамик характердаги қатор қўшимча шартлар ҳисобга олиниши керак.

5.7.1. Турткичининг ҳаракат қонунини тәнлаш

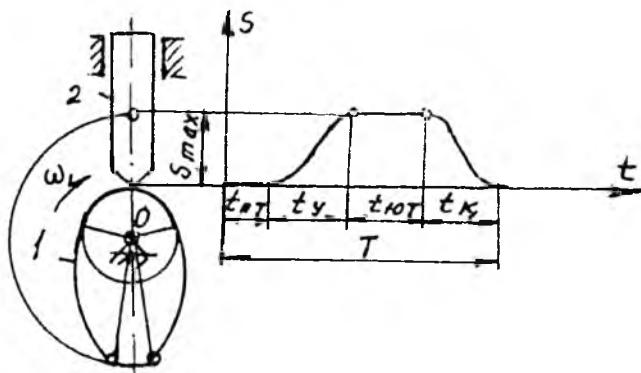
Вақтнинг ҳар бир моментида текшириладиган бўғиннинг ҳолатини белгиловчи координаталарни аниклаш мүмкін булган тенгламага турткичининг ҳаракат қонуни, деб аталади. Муштумчали механизмларда нуқтанинг қўчиши билан вақт орасидаги боғланиш $S=S(t)$ ҳаракат қонуни, деб аталиб, тенглама, график ёки жадвал шаклида берилиши мүмкін. Турткичининг қўчиши муштумчани айланиш бурчаги орқали $S=S(\varphi)$ функциясида хам берилиши мүмкін. Бундай bogланиш ҳолат функцияси, деб аталиши мүмкін.

Механизм ва машиналар назариясіда тезлик ва тезланишларнинг вақт билан боғланишлари $V=V(t)$ ёки $a=a(t)$ ҳам турткичининг ҳаракат қонуни, деб аталади. Бундай ҳолларда турткичининг тезлик ёки тезланиш функциялари ёрдамида берилган ҳаракат қонунлари хақида гап юритилади.

Амалда кўпроқ учрайдиган ҳаракат қонунларини кўриб чиқамиз. Бундай қонунлар учун бир маромандаги узоқла-

шиш фазасы характерлидир. Қайтиш фазасы күпинчә узоқлашиш фазасига симметрик ҳолда бұлалы (5.26-шакл). Шунинг учун ҳаракат қонунини танлашда асосан узоқлашиш фазасы күриб чиқылады.

Баъзіда турткічининг ҳаракат қонуни лойихаланадиган машинада бажарыладын технологик жараёнга боғлиқ аниқланады. Аммо күпинчә механизмни лойихаловчи конструктор турткічининг ҳаракат қонунини түлиқ ёки қисман асослаши ва танлаши керак.

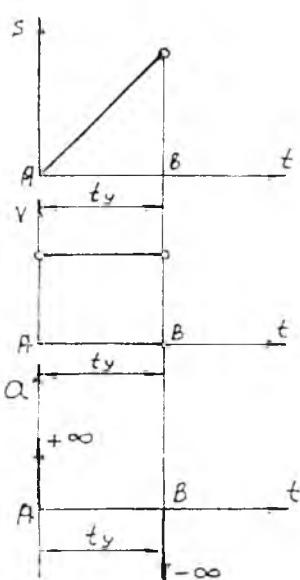
5.26-шакл. Турткічининг ҳаракат қонулары:
(t_{nm} — пастда туришини давом этиши; t_v — узоқлашиш вақты;
 $t_{m\cdot m}$ — юқорида тұхташини давом этиши; t_k — қайтиш вақты).

Бу вазифа масъулиятли бўлиб, кўп ечимларга эгалигини қўйида кўрамиз. Турткічининг ҳаракат қонунини мунитумча профилининг турткічга зарбасини йўқотиш, турткічининг тезлик ва тезланишларини максималдан минималга келтириш ва технологик жараённи сифатли бажариш учун шароитлар яратиш, унумдорликни ошириш, инерция кучларини ва муштумча профилининг ейилишини камайтириш каби талаблардан келиб чиқсан ҳолда қабул қилиш керак. Юқорида келтирилган шартларни ҳисобга олиб, муштумчали механизмларнинг динамик синтези амалга оширилало.

Турткічининг иккита оддий ҳаракат қонулари билан танишамиз ва солдапаштириши мақсадпда фақат турткічининг узоқлашиш фазасини күриб чиқамиз. 5.27-шаклда муштумчали механизмни ўзгармас тезлик билан ҳаракатланувчи турт-

кичининг чизиқли ҳаракат қонунини кинематик диаграммаси келтирилган.

5.27-шаклдан турткичнинг күчиши чизиқли пропорционал тарзда ўзгариши күриниб турибди. Таşкы күрнишдан бу қонун зарарсиз күрингенса-да, турткич билан муштумча орасыда зарба борлиги учун катта камчилликка эга. Тезлик диаграммасини A ва B нүкталарида тезлик функцияси узилади ва назарий жиҳатдан турткични тезланиши чексиз катта қийматга эришади. Бундай зарбаларни бикр зарба, деб аталади, чунки турткичга зарба вақтида назарий жиҳатдан чексиз катта $F=ma$ күч тасир қиласи, бу ерда, m — турткични массаси. Амалда турткич ва муштумча қайишқоқ бўлгани учун тезлик функциясининг узилиш нүкталарида тезланиш бироз силлиқланади ва зарба кучи чексиз бўлмаса-да, технологик жараённинг бузилишига, ишчи юзаларнинг

5.27-шакл.

Турткични чизиқли қонун (доимий тезлик) билан ҳаракатланиши.

еийилиши ошишига, олий жуфтнинг ажралишига ва механизмининг ишланчилиги олиб келиши мумкин. Муштумчали механизмларда бундай ҳаракат қонунини қўллаш мумкин эмас. Истисно сифатида бундай қонун қўл билан ишлайдиган механизмларда, моделларда қўлланилиши мумкин.

5.28-шаклда турткичи ўзгармас тезланиш билан ҳаракатланувчи параболик қонун тасвирланган. $S=S(t)$ ҳаракат қонуни OA ва AB қисмлардан, яъни эгри чизиқли бўлаклардан иборат булиб, иккита тенглама билан ифодаланади. Узоқланши фазасининг биринчи ярим қисмида турткич бир хил тезланишида ҳаракатланганда, йўл қўйилагича ифодаланади:

$$S = \frac{at^2}{2} \quad (5.21)$$

тезлик

$$V = at$$

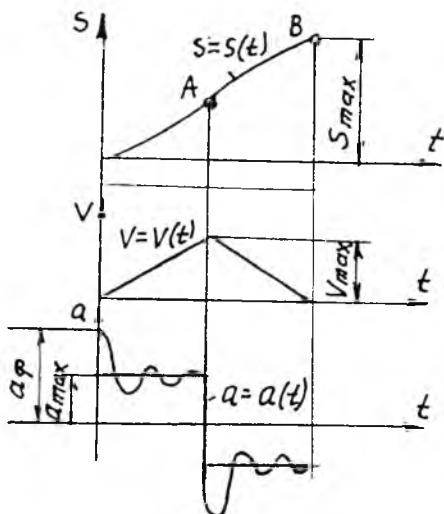
(5.22)

Узоқлашишининг иккинчи ярмида турткичнинг ўзгармас тезланишда ҳаракати секинлашиб йўл ва тезлик қуидагича ифодаланади.

$$S = \frac{S_{max}}{2} - \frac{at^2}{2} \quad (5.23)$$

$$V = V_{max} - at \quad (5.24)$$

Турткич нуқталарининг тезланишини қуидаги формуладан ҳисоблаш мумкин.

5.28-шакл. Турткични параболик ҳаракат қонуни.

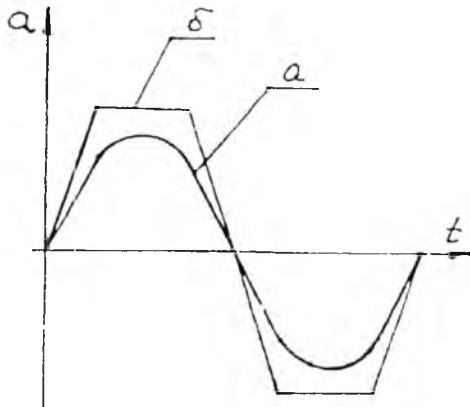
$$a = 4 \frac{S_{max}}{t^2} = const \quad (5.25)$$

Параболик қонун билан ҳаракатланишда турткичнинг тезланиш функцияси узилишга эгadir. Тезланишдаги узилишлар (5.28-шакл) юмшоқ зарбаларга олиб келади. Бундай зарбалар муштумчали механизмнинг қайишқоқ бўғинларини тебрантиради ва турткични ҳақиқий тезланишини тўсатдан ошишига олиб келади.

$$a_x = k_g a_{max} \quad (5.26)$$

бу ерда, a_x — ҳақиқий тезланиш; a_{max} — бўғинларни қайишқоқлиги назарга олинмагандаги максимал тезланиш; K_g — динамик коэффициент.

Юмшюқ зарбалар қаттиқ зарбаларга нисбатан хавфли бўлмаса-да, муштумчанинг катта тезликда ҳаракатланишида бўғинларнинг нохуш тебранишларирига олиб келади. Тез ҳаракатланувчи муштумчали механизмларда тезланиш функцияларида узилиш ва зарбалар бўлмаган ҳаракат қонунларидан фойдаланиш муҳимдир. Муштумчали механизмлар ҳақидаги адабиётларда зарбасиз ҳаракат қонунлари яхши ўрганилган ва баён қилинган. Тезланиши синусоида билан ўзгарувчи гармоник ҳаракат қонуни (5.29а-шакл) зарбасиз қонунлардан ҳисобланади. Тезланишининг турли маълумотномаларда келтирилган трапецияли, полиноминал ва бошқа функцияларида ўзгарувчи ҳаракат қонунлари зарбасиз ҳисобланади.

5.29-шакл. Зарбасиз ҳаракат қонунларига мисол (а - синусоидали, б - трапеция шаклида).

5.7.2. Муштумчали механизмларнинг тезланиш функцияси тарзида берилган ҳаракат қонунларини интеграллаш

Турткичнинг тезлик, сўнгра кўчиш функцияларига эга бўлиши учун тезланиш шаклида ташланган ҳаракат қонунини икки марта интеграллаш керак. Агар ҳаракат қонуни тезланиш диаграммаси шаклида берилса, интеграллашнинг график ёки жадвал усуслари қўлланади.

График интеграллаш

График интеграллашнинг бир неча усуслари бўлиб, улардан иккитаси кенг қўлланилади: а) ватарлар усули; б) юзалар усули.

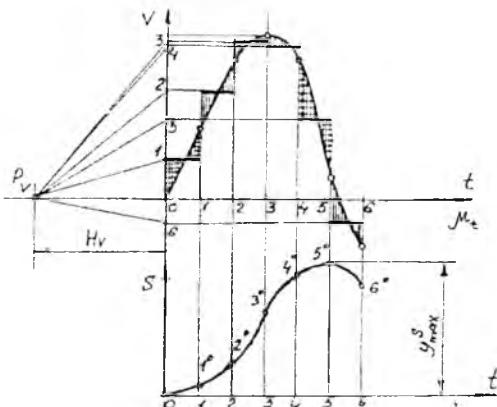
Күчиш диаграммасини көлтириб чиқариш учун нүктанинг тезлик функциясини интеграллашынг ватарлар усули билан танишамиз (5.30-шакт).

Интеграллаш дифференциаллашга тескари жараён бўлгани учун, график интеграллаш техникаси график дифференциаллашга тескари равишда амалга оширилади. Тезлик диаграммасининг эрги чизиги зинапоя шаклидаги чизиклар билан алмаштирилади. Бунда ҳар бир интервалдаги юзалар алмаштирилганда, улар бир-бирига тенг бўлиши керак. Интерваллардаги алмаштирилган горизонтал чизикларни бош ордината билан кесишган I , 2 , 3 ва ҳ.к. нүкталарини P_V кутб нүктаси билан бирлаштириб тарқалувчи чизиклар чизилади.

Тезлик диаграммасидаги P_V-1 , P_V-2 чизикларига параллел $0-I^0$, I^0-2^0 , 2^0-3^0 ватарлар ўтказиб, турткичнинг күчиш диаграммаси аниқланади (5.30-шакл). Диаграмма масштаблари хисобланади.

$$\mu_s = \frac{S_{max}}{Y_{s_{max}}} : \quad \mu_v = \frac{\mu_s}{\mu_i H_v}$$

Конструкторлар таъланган ҳаракат қонунини доимо интеграллаш билан шуғулланмайдилар. Адабиётларда көлтирилган маълумотномаларда (Н.И. Левитский “Кулачковые механизмы”) интегралланган, амалда қўллаш учун тайёр бўлган ҳаракат қонуллари формуалалар билан көлтирилган. Улардан конструкторни қизиқтирувчи турткич ҳаракатининг кинематик характеристикаларини танлаш мумкин. Бундай

5.30-шакл. Ватарлар усулида график интеграллаш.

ҳаракат қонунлари күпинчә күчишни, тезликни, тезланишини ва вақтни ўлчамсиз коэффициентлари шаклида берилади.

Ўлчамсиз коэффициентлар шаклидаги турткичнинг ҳаракат қонулари

Вақтни ўлчамсиз коэффициенти сифатида қуийдаги нисбатни қабул қиласиз

$$K = \frac{t}{t_u} \quad (5.27)$$

бу ерда, t — жорий вақт;

t_u — кўриладиган интервалнинг давом этиши, ушбу ҳолда узоқлашиш фазасининг давом этиши.

Күчишнинг ўлчамсиз коэффициенти қуийдагича аниқланади:

$$\xi = \frac{S}{S_u} \quad (5.28)$$

бу ерда, ξ — (дзетта) масофанинг ўлчамсиз коэффициенти;

S — турткичнинг жорий күчиши;

S_u — турткичнинг узоқлашиш фазаси давомида күчиши.

Турткичнинг узоқлашиш фазасидаги күчиши унинг максимал масофасига teng. Қабул қилинган $0 \leq K \leq 1$ ва $0 \leq \xi \leq 1$ шартлар асосида ҳаракат қонуни тенгламасини ўлчамсиз коэффициентлар орқали ифодалаймиз.

$$\xi = \xi(k) \quad (5.29)$$

Тенгламада ξ коэффициенти S га пропорционал, « K » коэффициенти t вақтга пропорционал. Демак, $\xi = \xi(k)$ ва $S = S(t)$ функцияларнинг графиклари масштаблари билан фарқ қиласди. Бундан ташқари, доимо $\xi_{max} = 1$ ва $K_{max} = 1$. Бу эса ҳаракат қонунидан S_u ва t_u ларни чиқариб ташланганлигини билдиради, чунки бу ўлчамларнинг максимуми хаммавақт бирга келтирилди.

Муштумчали механизмларнинг синтезида ҳаракат қонунининг тенгламасидан ташқари, унинг вақтга нисбатан биринчи ва иккинчи ҳосилаларидан ҳам фойдаланилди. Биринчи ҳосила тезликни $V = V(t)$, иккинчиси эса $a = a(t)$ тезланишини ифодалайди. “ K ” га нисбатан дифференциаллаб

$$\delta = \delta(K) \quad (5.30)$$

ва

$$\xi = \xi(K) \quad (5.31)$$

тенгламалари олинади.

Шундай қилиб, ξ ни “ K ” га нисбатан дифференциаллаб тезликни δ (дельта) ва тезланишини ξ (кси) ўлчамсиз коэффициентлари олинади. Ўлчамсиз коэффициентларни тезлик ва тезланиш орқали ифодалаймиз.

$$\delta = \frac{d\xi}{dK} = \frac{d}{dK} \left(\frac{S_u}{S_u - dK} \right) = \frac{1}{S_u} \frac{dS}{dK} \quad (5.32)$$

Баъзи ўзгартиришлардан сўнг:

$$V = \delta \frac{S_u}{l_u} \quad (5.33)$$

Худди шу усулда

$$a = \xi \frac{S_u}{l_u^2} \quad (5.34)$$

формуласи топилади бу ерда, S_u ва l_u - узоқлашиш интервалдаги масофа ва вақт.

Ҳаракат қонунини танлашда (5.29) ва (5.31) тенгламалар кўриб чиқилади. Маълумотномаларда бу тенгламалар узоқлашиш фазаси учун бўлак-бўлак тарзда берилади. Бу эса юқорида ва пастда тўхтанили ҳаракат қонунларини бажарадиган конструкцияни яратишга имкон беради. Масалан, зарбасиз даражали қонун қўйидаги кўринишда бўлади: масофа коэффициентини аниқлаш учун

$$\xi_{(\text{диста})} = 35K^4 - 84K^5 + 70K^6 - 20K^7 \quad (5.35)$$

тезлик коэффициентини аниқлаш учун

$$\delta = 140K^4(1 - 3K + 3K^2 - K^3) \quad (5.36)$$

ва тезланиш коэффициентини аниқлаш учун

$$\xi(\text{кси}) = 420K^2(1 - 4K + 5K^2 - 2K^3) \quad (5.37)$$

Ҳамма ўлчамсиз коэффициентлар аниқлангандан сўнг уларнинг абсолют қийматларига ўтилади.

5.7.3. Муштумчали механизмларнинг асосий ўлчамларини узатиш бурчаги орқали аниқлаш

Муштумчали механизмларнинг асосий ўлчамлари кучларнинг узатиш шароитини яхшилаш, механизм ишончлилиги ва узоқ муддатда ишлиши ҳамда габарит ўлчамларини кичиклаштириш каби талаблардан келиб чиқсан ҳолда аниқланади.

5.7.3.1. Илгариланма ҳаракат қилувчи турткичли муштумчали механизмининг асосий ўлчамларини аниқлаш

Муштумчани R_θ минимал радиуси ва e дезаксиал (сил-жиш) механизмининг асосий ўлчамлари ҳисобланади (5.31-шакл).

а) **Масалани аналитик усулда** ечиш қыйидаги бажарилади. Муштумчали механизмнинг нормал ишлаши учун юқорида аниқланганидек, қыйидаги шарт бажарилиши керак.

$$\gamma \geq [\gamma] \quad (5.38)$$

Ўткир бурчак ичидә қыйидаги шарт ҳам бажарилиши керак

$$tg \gamma \geq tg [\gamma] \quad (5.39)$$

бу ерда, γ — узатиш бурчаги;

$[\gamma]$ — рухсат этилган узатиш бурчаги.

(5.39) га (5.15) дан тангенс қийматини қўямиз

$$tg \gamma = \frac{S_\theta + S}{\frac{V_{A2}}{\omega_I} - e}; \quad \frac{S_\theta + S}{\frac{V_{A2}}{\omega_I} - e} \geq tg [\gamma]$$

бу ерда

$$S_\theta \geq tg [\gamma] \left(\frac{V_{A2}}{\omega_I} - e \right) - S \quad (5.40)$$

Ифодада e нинг қийматини қабул қилиб, ҳисоб натижаларидан энг каттасини, S_θ ни дастлабки кўчишга тенглаштирилади.

$$S_\theta = \max \left[tg [\gamma] \left(\frac{V_{A2}}{\omega_I} - e \right) - S \right] \quad (5.41)$$

Бу ифодада:

V_{A2} — турткич тезлиги;

ω_I — муштумча бурчак тезлиги;

e — дезаксиал;

S — турткич кўчиши;

$\frac{V_{A2}}{\omega_I} - A_2$ нуқтали тезлик аналоги.

Муштумчани R_o минимал радиуси түгри бурчакли O_1BC учбурчақдан аниқланади (5.31-шакл).

$$R_o = \sqrt{O_1C^2 + BC^2} = \sqrt{e^2 + S_o^2} \quad (5.42)$$

Аксикал муштумчали механизмда

$$e=0; R_o=S_o \quad (5.43)$$

Муштумчанинг минимал радиуси $\{y\}$, e га ва ω_1 нинг йўналишига боғлиқ.

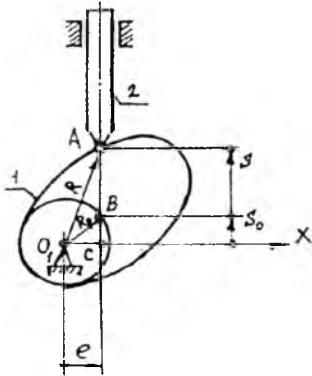
б) График усул.

Муштумчали механизмларнинг асосий ўлчамларини $y \leq y$ шарти бажариладиган муштумчали айланиш маркази етувчи юзани аниқлашга асосланган график усули кенг қўлланилади. $Y-Y$ ўқи турткични ҳаракат чизиги ва $A_{o_1}, A_1, A_2, \dots, A_n$ нуқталари узоқлашиш фазасида ролик марказининг кетма-кет ҳолатлари бўлсин (5.32-шакл). A_n нуқтасидан ўнг томонга тик A_nC чизик ўтказилади

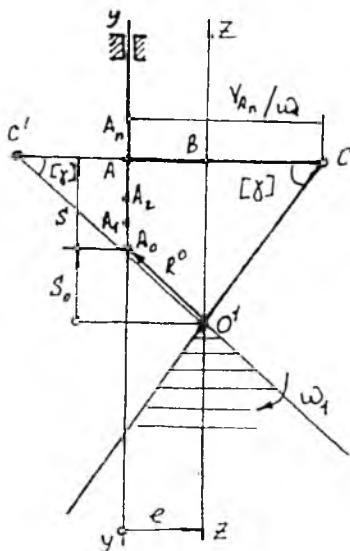
$$A_nC = \frac{V_{A_2}}{\omega_1}$$

A_nC сон жиҳатидан A нуқтани тезлик аналогига тенг. Сўнгра e масофада $Y-Y$ га параллел $Z-Z$ чизиги ўтказилади ва $\angle C = \{y\}$ тўгри бурчакли OBC учбурчак курилади.

BOC учбурчакда катет $O_1B = S_o + S$

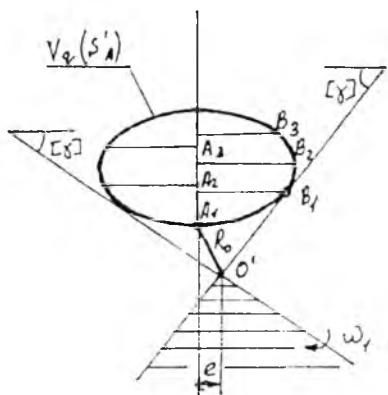
5.31-шакл. Муштумчали механизминг асосий ўлчамларини аниқлаш схемаси.

5.32-шакл. Муштумчали механизминг асосий ўлчамларини график аниқлаш.

Демак, O' нүқта муштумчани айланиш марказини че-
гаравий ҳолати бўлади, чунки унинг учун $\gamma = |\gamma|$ шарти ба-
жарилади. O' нүқтадан пастда жойлашган нүқталар учун
 $\gamma \geq |\gamma|$ шарти бажарилади. Қайтиш фазаси учун қурилган
учбурчак таҳлили худди шундай холосага олиб келади. $|\gamma|$
бурчак остида ўтказилган $c' o'$ чизиги $c o'$ чизиги билан
кесишиб, механизмнинг икки ҳолати учун $\gamma \geq |\gamma|$ шарти
бажариладиган сектор ҳосил қиласди.

Кўрсатилган қурилмаларнинг муштумчали механизим

5.3.3-шакл. Муштумчани минимал радиуси ва дезаксиаллик масофаси-
ни аниқлаш.

чилик билан белгиланган секторда бўлади. Айланиш маркази-
ни сектор ичидаги хоҳлаган жойда ташлаш мумкин.

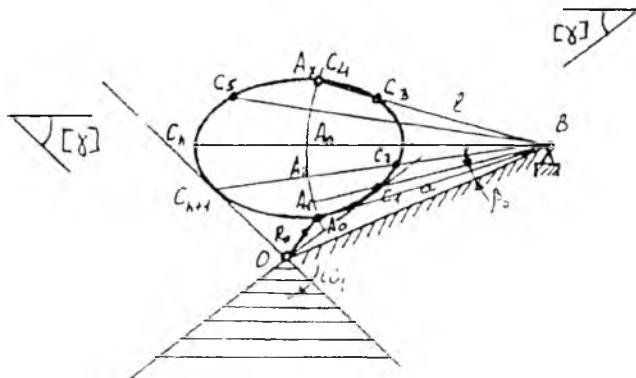
A, B , кесмалари йўналишини аниқлаш учун турткич
нүқтасининг тезлик векторини муштумча айланиши йўна-
лишига қараб 90° га буриш керак.

5.7.3.2. Тебранма турткичли муштумчали механизимнинг асосий ўлчамларини аниқлаш

Муштумчанинг R_0 минимал радиуси, β_0 чайқалгичнинг
бошланғич бурчаги ва l — асос узунлиги (5.34-шакл)
тебранма турткичли муштумчали механизимнинг асосий
ўлчамлари (синтезнинг аниқланувчи параметрлари) ҳисоб-

турткичининг турли ҳолатлари учун бажариш
натижасида S_A силжиш функциясида A нүқта-
нинг тезлик аналоглари чизилади ва сўнгра муш-
тумчани айланиш мар-
кази энг пастки сектор юзасида қабул қилина-
ди. Амалда бу масала содалаштирилиб, тезлик
аналоги графигида гори-
зонталга нисбатан $|\gamma|$
бурчак остида ички ва
ташқи уринмалар ўткази-
лади (5.33-шакл). Муш-
тумчани мумкин бўлган
айланиш маркази штрих

ланади. Юқорида күриб чиқилганидек, дастлаб $\gamma \geq |\gamma|$ шартты асосида муштумчанинг айланиш марказида ётувчи юза, сұнгра синтезнинг чиқуучи параметрлари аниқланади. Масаланы ечиш тартиби юқоридагига ўхшаши. Фақат турткичнинг A нүктаси L ёй бўйлаб ҳаракатланиши билан фарқ қиласди. 5.34-шаклда масаланинг ечими келтирилган.

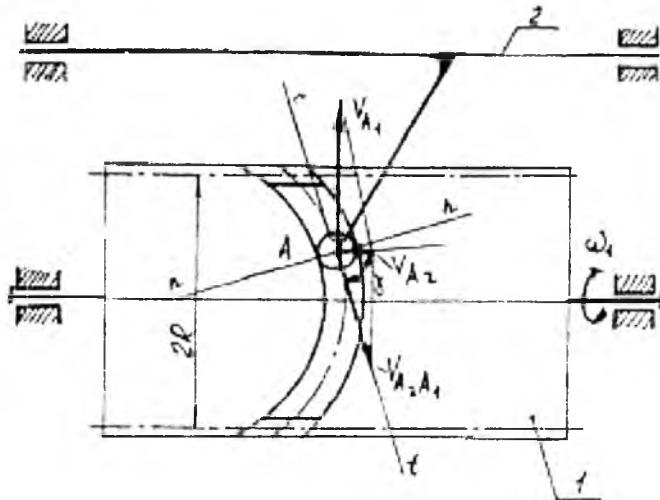

5.34-шакл. Тебранма турткичли муштумчали механизмининг асосий ўлчамларини аниқлаш.

$A_i C_i = \frac{V_{A_i}}{\omega_1}$ кесмалари радиуслар бўйлаб узоқлашиш фазасида ўнгга, яқинлашишида чапга қўйилган. Ҳосил бўлган эгри чизиқли шаклга горизонталга нисбатан $|\gamma|$ бурчаги остида уринма ўтказиб, штрихланган юзада муштумчанинг O айланиш маркази қабул қилинади. Муштумчанинг R_0 минимал радиуси, l - таянчнинг узунлиги ва чайқалгичнинг β_0 бошлигич бурчаги ўлчаш билан аниқланади.

5.7.3.3. Цилиндрически ариқчали фазовий муштумчали механизмининг асосий ўлчамларини аниқлаш

5.35-шаклда фазовий цилиндрически муштумчали механизм схемаси кўрсатилган.

5.35-шакл. Цилиндрический фазовый муштумчалик механизмларнинг асосий ўлчамларини аниқлаш схемаси.

Турткич 2 цилиндрический муштумча 1 ўқига параллел илгариланма-қайтма ҳаракат қиласи. Тезлик параллелограмидан:

$$\operatorname{tg} \gamma = \frac{V_{A_1}}{V_{A_2}} \quad (5.44)$$

$$V_{A_1} = \omega_1 R \text{ — ни назарга олсак}$$

$$\operatorname{tg} \gamma = \frac{\omega_1 R}{V_{A_2}} \quad (5.45)$$

(5.45) дан R ўртача радиус аниқланади:

$$R = \frac{V_{A_2}}{\omega_1} \operatorname{tg} \gamma \quad (5.46)$$

бу ерда, V_{A_2} — турткичнинг A_2 нуқтаси тезлиги;

ω_1 — муштумчанинг бурчак тезлиги;

γ — узатиш бурчаги.

Таҳлил шунини кўрсатадики, R ўзгармас бўлганда, турткичнинг тезлиги ошган сари үзатиш бурчаги камайиб боради ва натижада механизмнинг ишланиш шароити оғир-

лашади. Узатиш бурчагини ошириш учун R ни катталаштириш керак. Энди $/\gamma/$ рухсат этилган узатиш бурчагини ва $V_{A2} = V_{A2max}$ бўлган ноқулай ҳолатни ҳисобга олиб муштумчанинг R ўртача радиусини аниқлашнинг шарти келиб чиқади:

$$R \geq \frac{V_{A2max}}{\omega_i} \operatorname{tg}[\gamma] \quad (5.47)$$

5.7.4. Муштумчанинг профилини аниқлаш

Муштумчанинг геометрик шаклини аниқлаш, муштумчали механизм синтезининг якунловчи босқичи ҳисобланади. Муштумчали механизмнинг кинематик синтези, деб аталувчи бу вазифа аналитик ёки график ечимга эга бўлиши мумкин. Муштумча профилини лойиҳалашнинг график усули билан танишамиз.

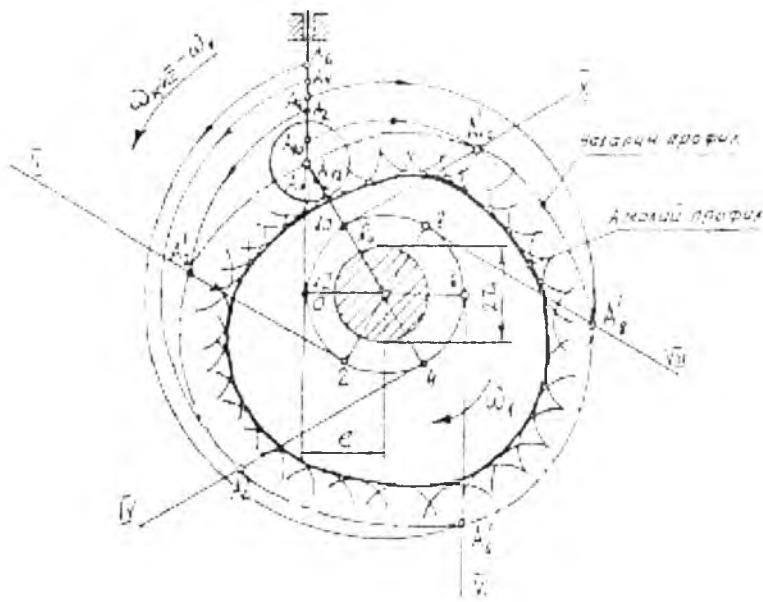
5.7.4.1. Роликли туртқичли дезаксиал муштумчали механизм муштумчасининг профилини лойиҳалаш

Муштумчанинг профилини график усулда аниқлаш билан механизмни график таҳдил қилишнинг кўн жиҳатдан умумий томонлари бор. Бу ерда иш анализга нисбатан тескари йўналишда бажарилади.

Кинематик синтезнинг кирувчи параметрлари қўйидаги-лардир:

1. Ролик марказининг ҳаракат қонуни (ролик марказини белгиланган траекторияси).
2. Механизмни асосий ўлчамлари: Ro - муштумчанинг минимал радиуси ва e дезаксиаллик масофаси.
3. Роликнинг r радиуси ва муштумча валининг r_0 радиуси.
4. Муштумчанинг ω_i бурчак тезлиги.

Муштумча профилини лойиҳалаш тескари айлантириш усулида бажарилали (5.36-шакл).

5.36-шакл. Түрткічи силжиган муштумчали
механизмнің лойиҳалаш.

Дастреб R_o ва e ларни қийматларидан фойдаланиб кесишириш орқали муштумчаны O_1 айланиси маркази аниқланади ва радиуси e дезаксиалға тенг айланана үтказилади. Сүнгра, агар $\omega_1 = \omega_{HSt}$ бўлса, айланани тенг бўлакларга булиб (масалан, 12 та,) муштумчанинг айланин йўналишинига тескари равишда $I, II, IV \dots XII$ түрткічининг ҳолатларини ифодаловчи уринмалар үтказилади. Түрткічининг траекториясидаги A_1, A_2, \dots, A_{12} нуқталардан маркази O_1 да айланана ёйлари орқали нуқталар уринмаларга кўчирилади. Натижада $A'_1, A'_2, A'_3, \dots, A'_{12}$ нуқталардан иборат назарий профил келиб чиқади. Сүнгра, ролик радиусидан фойдаланиб, назарий профилга эквидистант амалий профил чизилади. Муштумчанинг амалий профили радиуси ролик радиусига тенг, маркази назарий профилда бўлган айланана ёйларига уринма чизиқ ҳисобланади. Амалий профил қурилгандан сўнг, чизмада муштумчанинг вали кўрсатилади. Бунда вал профилдан ташқарига чиқмаслиги керак.

Аксиал механизм муштумчасининг профили юқори-дагидек қурилади. Фарқи – турткичнинг силжиши нолга ($e=0$) тенг бўлади.

5.7.4.2. Илгарилашма ҳаракат қилувчи турткичли дезаксиал муштумчали механизми лойиҳалашининг аналитик усули

Муштумча профилини аналитик усулда ҳисоблаш тескари айлантириш усулида бажарилади ва назарий ёки амалий профилларнинг координаталари кутб координата системасида ҳисобланади. Бу масалани ўтқир турткичли дезаксиал механизм мисолида кўриб чиқамиз (5.37-шакл).

Механизм муштумчасининг амалий профилини роликли механизм муштумчасининг назарий профили деб қарааш мумкинлиги юқорида баён қилинган эди.

$O A_o B_o$ учбуручагидан:

$$\operatorname{tg}(\varphi_i + \beta) = \frac{S_o}{e} \quad (5.48)$$

учбуручак OAB дан:

$$\operatorname{tg}(\alpha + \beta) = \frac{S_o + S}{e} \quad (5.49)$$

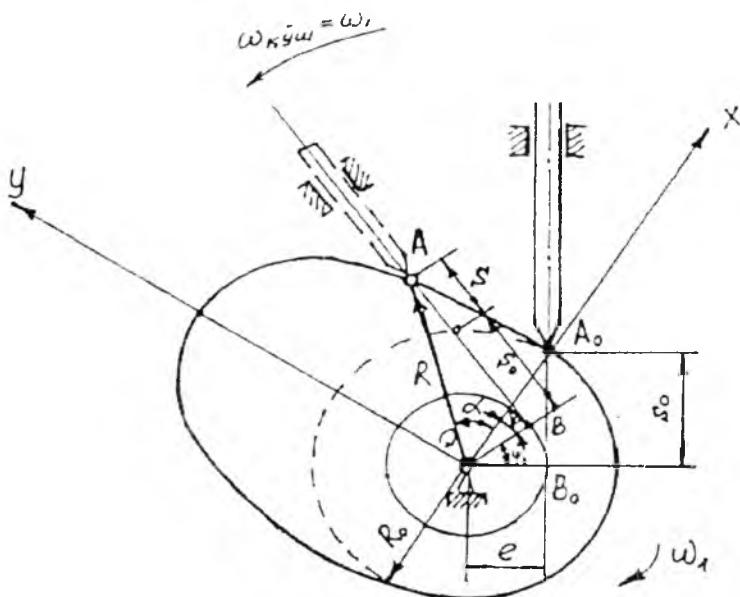
- бу ерда α — профил бўйича бурилиш бурчаги;
- φ_i — тескари айлантиришдаги бурилиш бурчаги;
- β — қўшимча бурчак;
- S_o — турткичнинг бошланғич (конструктив) кўчиши;
- S — турткичнинг жорий кўчиши;
- e — дезаксиал.

(5.48) ва (5.49)лардан β бурчагини йўқотиб, радиус-векторни кутб бурчаги ифодасини топамиз:

$$\alpha = \varphi_i + \operatorname{artg} \frac{S_o + S}{e} - \operatorname{artg} \frac{S_o}{e} \quad (5.50)$$

Муштумчани кутб координата системасидаги радиус вектори қуйидаги ифодадан аниқланади.

$$R = \sqrt{(S_o + S)^2 + e^2} \quad (5.51)$$

5.37-шакл. Дезаксиал турткичли муштумча профилини аналитик усулда анықлаш схемаси.

XOY координата системасыда муштумча профилининг координаталари (5.37-шакл) қўйидаги формуулардан аниқланади:

$$\begin{aligned} X &= R \cos \alpha \\ Y &= R \sin \alpha \end{aligned} \quad (5.52)$$

5.7.4.3. Роликли тебраимга турткичли механизм муштумчанинг профилини лойиҳалаш

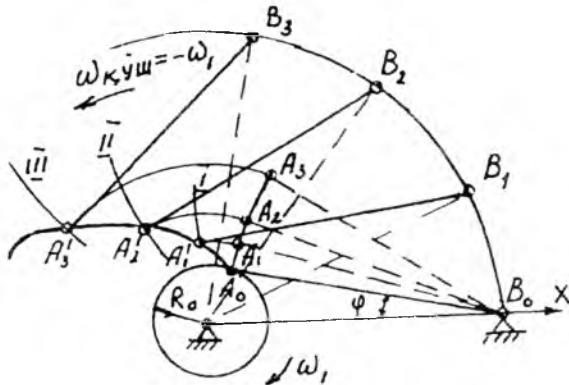
Бундай муштумчали механизмнинг кирувчи параметлари қўйидагилардир:

- 1) Турткич ролигининг марказини $S = S(t)$ ҳаракат қонуни (A нуқтани белгиланган траекторияси).
- 2) Механизмнинг асосий ўлчамлари: муштумчанинг R_o минимал радиуси, таянчнинг $l_{o_1} b_o$ узунлиги ва турткичнинг l_{AB} узунлиги.
- 3) Роликнинг r ва мунитумча валининг r_o радиуслари.

4) Муштумчанинг ω_1 бурчак тезлиги.

Юқоридагидең тескари айлантириш усулини қўллаймиз (5.38-шакл). Радиуси таянч $l_{O_1} b_o$ узунлигига teng, маркази O_1 да айлана ўтказилди ва уни муштумчанинг айланниш йўналишига тескари равишда teng (масалан, ўн иккига) бўлакларга бўлинади (агар ω_1 ўзгармас булса).

Бўлинган $B_{\varphi}, B_P, B_1, \dots, B_{12}$ нуқталардан турткич l_{AB} узунлигига teng радиусда айлананинг I, II, III ... XII ёйлари чизилади. Бу ёйларга циркул билан маркази O_1 нуқтада бўлган ролик марказининг траектория A_1, A_2, \dots, A_{12} пукталарини келтириб туширамиз. Натижада муштумча назарий профилининг $A'_1, A'_2, \dots, A'_{12}$ нуқталари келиб чиқади. Бу нуқталарни эгри чизик билан туташтириб назарий профил лойиҳаланади. Амалий профил назарий профилга эквидистант курилади. Юқорида баён қилинганлар 5.38-шаклда кўрсатилган.

5.38-шакл. Роликли тебранма турткичли муштумча профилини лойиҳалаш.

5.7.5. Учи ўткир тебранма турткичли муштумча профилини аналитик усулда лойиҳалаш

Муштумча профилини аналитик усулда лойиҳалашнинг ўткир учли тебранма турткичли муштумчали механизм мисолида кўриб чиқамиз (5.39-шакл). Масала тескари айлантириши усулида очилади.

Синтезнинг киравчи параметрлари:

1) Турткичнинг ҳаракат қонуни $\varphi = \varphi(t)$.

2) Механизмнинг асосий ўлчамлари R_o , φ_o ва бўғинларнинг l_2 , l_3 узунликлари.

3) Муштумча валининг r_o радиуси.

4) Муштумчанинг ω_i бурчак тезлиги.

Муштумча профилини R ва α қутб координаталарини аниқлаш талаб қилинади.

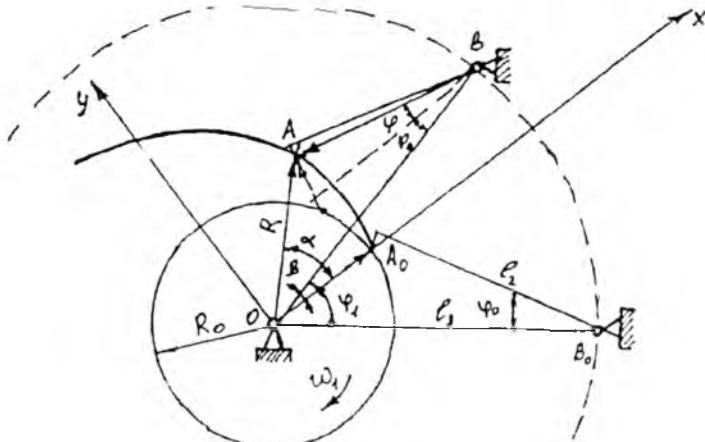
Учбурчак OAB ни таянч OB йўналишига проекциялаб

$$R \cos(\alpha - \beta) = l_3 - l_2 \cos(\varphi_o + \varphi) \quad (5.53)$$

$$R \sin(\alpha - \beta) = l_2 \sin(\varphi_o + \varphi) \quad (5.54)$$

Учбурчак OA_oB_o дан

$$\frac{\sin(\varphi_i - \beta)}{\sin \varphi_o} = \frac{l_2}{R_o} \quad (5.55)$$

5.39-шакл. Ўткир учили тебраима турткичли муштумча профилининг координаталарини аниқлаш схемаси.

Бу тенгламалардан b бурчагини йўқотиб радиус-векторнинг қутб бурчаги ифодасини оламиз.

$$\alpha_i = \varphi_i + \arctg \frac{l_2 \sin(\varphi_o + \varphi)}{l_2 - l_3 \sin(\varphi_o + \varphi)} - \arcsin \frac{l_2}{R_o} \sin \varphi_o \quad (5.56)$$

OAB учбурчагидан радиус-вектор ифодасини топамиз.

$$R = \sqrt{l_2^2 + l_3^2 - 2l_2l_3 \cos(\varphi_0 + \varphi)} \quad (5.57)$$

бу ерда, φ_0 — турткичнинг (чайқалгич) бошланғич бурчаги;
 φ — турткичнинг жорий бурчаги;

α — профил бўйича айланиш бурчаги;

φ_f — тескари айлантиришдаги бурчак;

l_2 — турткичнинг (чайқалгич) узунлиги;

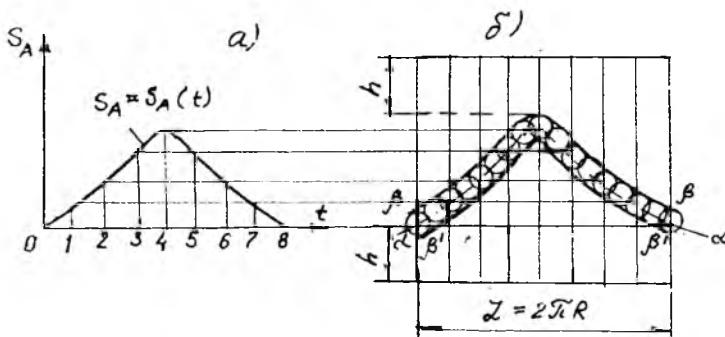
l_3 — таянчнинг узунлиги.

Танланган координата системасида профилнинг координаталари қўйидаги кўринишда бўлади.

$$X = R \cos \alpha \quad (5.58)$$

$$Y = R \sin \alpha \quad (5.59)$$

5.7.5.1. Илгарилашма ҳаракатланувчи турткичли цилиндрисимон фазовий механизм муштумчасининг профилини лойиҳалаш

5.40-шакл. Цилиндрисимон муштумча профилини лойиҳалаш.

Лойиҳаланадиган муштумчали механизм 5.40-шаклда кўрсатилган.

Фазовий муштумчали механизмнинг кинематик синтезининг кирувчи параметрлари қўйидагилардир:

- 1) Ролик марказининг $S_A = S_A(t)$ ҳаракат қонуну;
- 2) Цилиндрнинг ўртача R радиуси;
- 3) Турткич ролигининг r радиуси;
- 4) Муштумчанинг ω_f бурчак тезлиги.

Берилганлар асосида цилиндрсімөн муштумчаниң әңгашасын текисликдегі ёйилмасини лойиҳалаш керак. Лойиҳалаш тескари айлантириш усулида, яғни муштумча профилининг ёйилмасы құзғалмас, деб турткіч $V=\omega R$ тезлик билан илгарыланма ҳаракатланади, деб бажарилади. Турткічининг ҳаракат $S_A = S_A(t)$ қонуни график шақырағында берилған бұлсина (5.40-шакл). Муштумча профили ёйилмасининг узунлиғи ўртача радиуслы айлананы $Z=2\pi R$ узунлигига тең. Бурчак тезлик ω , ўзгартылған бұлғаннан учун Z тең бұлактарға (масалан, 8 та) бўлинади ва цилиндрсімөн муштумча ҳосил қилувчи тик чизиқлар ўтказилади (5.40б-шакл).

Дастлаб h конструктив ўлчамни қабул қилиб, бу чизиқларга масштабда $S_A = S_A(t)$ графикининг тегишили ординаталари қўйилади ва муштумчани $\alpha - \alpha$ эгри чизиқли назарий профили аниқланади.

Амалий профилни қуриш учун $\alpha - \alpha$ назарий профилга яқин нормал бўйлаб масофаси ролик r радиусига тең иккита $\beta\beta$ ва $\beta'\beta'$ эквидистант эгри чизиқлар ўтказилади. Бу эгри чизиқлар ишчи профили ҳисобланыб, $\beta\beta$ биринчиси узоқлашишида, $\beta'\beta'$ иккинчиси қайтишда галма-гал ишлайди.

5.7.6. Тугашишдаги мустаҳкамлик, ейилиш, чидамликка қараб муштумча профили ва бошқа ўлчамларини лойиҳалаш

Муштумчали механизмларнинг бўғинлари мустаҳкам бўлишига қарамай, олий кинематик жуфтада (тугашиш зонасида) ишчи юзаларнинг мустаҳкамлиги етарли бўлмагани учун бузилиши ва ишдан чиқиши мумкин.

Юкланиш олий жуфтада жуда кичик бўлган эзилиш юзаси орқали узатилиши сабабли тугашиш зонасида катта кучланиш пайдо бўлиб, юзалар ейилади, бўялади ва ишдан чиқади.

Муштумчанинг ва роликнинг ишчи юзалари мустаҳкамлигини ошириш учун уларнинг материалини тўғри танлаш ва керакли қайта ишлеш зарурдир. Цилиндрик ролик билан муштумчанинг бир-бирига тегишида кичик тугашиш юзаси бўйлаб тарқалған нормал ва уринма кучланишлар пайдо бўлади. Бу кучланишларнинг максимал қийматлари Беляев-Герц формуласидан аниқланади.

$$\sigma_{k \max} = 0,418 \sqrt{\frac{F E_k}{B C_k^2}} \quad (5.60)$$

$$\tau_{k \max} \equiv 0,33 \sigma_{k \max} \quad (5.61)$$

Бу ерда, $\sigma_{k \max}$ — туташишдаги максимал нормал күчланиш;

$t_{k \max}$ — туташишдаги максимал уринма күчланиш;

F — муштумча ва ролик орасидаги нормал босим;

ρ_k — келтирилган эгрилик радиуси;

E_k — материалларнинг келтирилган қайишқоқлик модули;

ϑ — туташиш юзасининг кенглиги.

Бочкасимон ролик ва муштумча туташишидаги күчланиш қыйидаги формуладан аниқланади:

$$\sigma_{k \max} = 0,388 \sqrt{\frac{F E_k}{B C_k^2}} \quad (5.62)$$

$$\tau_{k \max} \equiv 0,33 \sigma_{k \max} \quad (5.63)$$

Муштумчани ва роликни (турткични) туташишдаги зарур бўлган мустаҳкамлиги ва ёилишишга чидамлилиги шарти қайдагича ифодаланади:

$$\frac{\sigma_{k \max}}{\tau_{k \max}} \leq \frac{|\sigma_k|}{|\tau_k|} \quad (5.64)$$

$$|\tau_{k \max}| |\tau_k| \quad (5.65)$$

Бу ерда, $|\sigma_k|$ ва $|\tau_k|$ — туташишдаги рухсат этилган күчланишлар.

(5.60) ва (5.62) ифодалардан туташишдаги күчланиш F нормал босим кучига, E_k келтирилган қайишқоқлик модулига, ρ_k келтирилган эгрилик радиусига ва муштумчанинг ϑ кенглигига боғлиқлиги маълум. Лойиҳалаш жараённада бу параметрларни тўғри қабул қилиб, туташишдаги күчланишни камайтириб муштумчали механизмни керакли мустаҳкамлиги ва узоқ муддат ишлашини таъминлаш мумкин. Бу масалани ечиш йўлларини кўриб чиқайлик. F нормал босим кучи қайдаги (5.2) формула орқали аниқланади:

$$F = \frac{Q}{\sin \gamma - f \frac{2y + l + fd}{l} \cos \gamma}$$

Тенгламанинг ўнг қисмига кирувчи нараметрлар ўзгарганда, босим кучи ҳам ўзгаради. Масалан, γ узатиш бур-

чагини ошириш орқали F кучининг миқдорини анчагина камайтириш мумкин ва натижада туташишдаги кучланиш ҳам камаяди. Албатта бунда муштумчали механизмнинг ўлчамлари катталашиб кетади. Туташишдаги кучланишга E модули катта таъсир қиласи. Уни камайтириш натижасида кучланиш ҳам камаяди.

Келтирилган қайишқоқлик модули қуйидагича аниқланади:

$$E_K = \frac{2E_1 E_2}{E_1 + E_2} \quad (5.66)$$

бу ерда, E_1 ва E_2 - муштумча ва ролик материалининг қайишқоқлик модули. Умуман, муштумча ва ролик пўлатнинг турли маркаларидан тайёрланади. Амалда роликни қайишқоқлик модули пўлатга нисбатан бир неча марта кичик бўлган капрондан ёки текстолитдан тайёрлаш ҳоллари ҳам учраб туради. Материалларни танлаш орқали келтирилган модулни етарли даражада камайтириб кучланишларни пасайтириш мумкин.

Туташишдаги кучланишга ρ_a келтирилган эгрилик радиуси сезиларли таъсир қиласи. ρ_a ошиши билан кучланиш камаяди.

Келтирилган эгрилик радиуси қуйидагича аниқланади:

$$\rho_a = \frac{\rho_a r}{\rho_a \pm r} \quad (5.67)$$

бу ерда, ρ_a — муштумча амалий профилининг радиуси;

r — ролик радиуси.

Бу тенгламада мусбат ишора муштумчани бўртиб чиқсан (қабариқ) профили учун, минус ишора эса ботиқ профили учун қабул қилинади. Муштумчани назарий ва амалий профилларининг радиуслари бир-бiri билан боғланган.

$$\rho = \rho_a + r \quad (5.68)$$

бу ерда, ρ — назарий профилнинг эгрилик радиуси;

r — роликни радиуси.

(5.67) ва (5.68) формуладан R_a ни йўқотиб, қуйидаги ифодани топамиз:

$$\rho_a = \frac{(\rho \pm r)r}{\rho} \quad (5.69)$$

Қабариқ профиллар учун қуйидаги шартни бажариш керак:

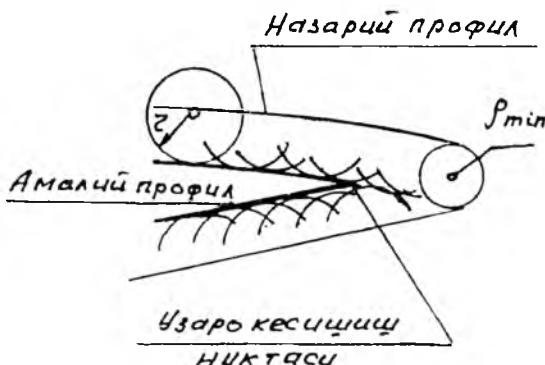
$$\rho > r \quad (5.70)$$

Қабариқ профилнинг эгрилик радиусининг қиймати мінimal хавфли кесим учун ушбу шарти қаноатлантириши керак:

$$\rho_{min} > r \quad (5.71)$$

Муштумча назарий профилининг букилган қисми учун (5.70) шартининг бузилиши унча хавфли әмас, чунки бунда амалий профилнинг радиуси ошиб, туташишдаги күчланиши камаяди (5.41-шакл).

Муштумчали механизмнинг олий жуфтдаги күчланишини ҳисобга олиш ва баҳолаш механизмнинг аниқланған асосий ўлчамларини қайта күриб чиқышни ёки аниқлик киритишни тақозо этади. Муштумчали механизмларни туташишдаги мустаҳкамлигини назарга олиб, лойиҳалаш шундай тарзда бажарилади.

5.41-шакл. Муштумчанинг амалий профилинің ўзаро кесишиши.

5.7.7. Муштумчали механизм ролигининг радиусини аниқлаш

Роликнинг радиусини аниқлашда бир неча муроҳазалар инобатта олинади. Уларнинг баъзиларини күриб чиқамиз. Йоқоридаги параграфда қабариқ профил қисмини туташишдаги күчланишини камайтириш учун ролик радиуси назарий профил эгрилик радиусидан кичик бўлиши кўрсатилган эди. Муштумчанинг назарий профилини энг кичик эгрилик радиуси нуқтасида қўйидаги шарт бажарилиши керак:

$$r < \rho_{min}$$

бу ерда, ρ_{min} – назарий профилнинг қабарған қисмисининг мінімал әгрилик радиуси. Агарда ушбу шарт бажарылмаса, амалй профилнинг ўз-ўзини кесиши содир бўлиб, учли бўлишига олиб келади (5.41-шакл).

Роликнинг радиусини аниқлашла, уни ўққа ўрнатиш учун қирқиладиган тешикни назарга олиш керак. Тешикнинг диаметри мустаҳкамлик нұктай назаридан аниқланади. Юқорида баён қилинганиларни ҳисобга олиб, амалда қўллаш учун

$$r = (0,67 \div 0,7) \rho_{min} \quad (5.72)$$

тавсия этилади.

Баъзи муаллифлар роликнинг радиусини олий жуфтнинг туташишдаги мустаҳкамлигини таъминлаш шартидан аниқлашни тавсия қиласидилар.

Топилган ролик радиусини, роликнинг амалий профилга нисбатан сирпаниши йўқлигига текшириш керак. Бунинг учун ролик ва муштумча орасидаги ишқаланиш кучининг моменти роликка таъсир қилувчи инерция кучларининг моментидан катта бўлиши керак, яъни:

$$M_{uu} > M_{uu} \quad (5.73)$$

бу ерда, M_{uu} – ишқаланиш моменти;

$$M_{uu} = fFr \quad (5.74)$$

M_{uu} – жуфт инерция кучлари моменти;

$$M_{uu} = J_A \varepsilon \quad (5.75)$$

F – муштумча ва ролик орасидаги нормал босим кучи;

f – ишқаланиш коэффициенти;

r – ролик радиуси;

J_A – роликнинг айланиш ўқга нисбатан инерция моменти;

$$\varepsilon = \frac{a'_{A_1 A_2}}{r}$$

бу ерда, $a'_{A_1 A_2}$ – A_2 нуқтанинг тангенцијал тезланиши.

5.7.8. Муштумча назарий профилнинг эгрилик радиусини аниқлаш

Назарий профилни ихтиёрий нуқтасидаги эгрилик радиусини дифференцијал геометриядан маълум бўлган усул билан аниқлаш мумкин.

$$\rho = \frac{\sqrt{R^2 + \left(\frac{dR}{d\varphi_1}\right)^2}}{R^2 + 2\left(\frac{dR}{d\varphi_1}\right)^2 - R \frac{d^2R}{d\varphi_1^2}} \quad (5.76)$$

Бу ерда R — муштумчалар нүктасининг радиус вектори;
 φ_1 — йўналтирувчи бурчак.

Шунингдек, эгрилик радиусини графоаналитик усулида ҳам аниқлаш мумкин:

$$\rho = \frac{V^2}{a^n}$$

Бу ерда, V ва a^n тезлик ва тезланиш режаларидан олинади.

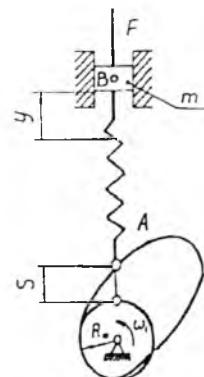
Эгрилик радиусини минимал қийматини ошириш учун муштумчани R_ρ минимал радиус-векторини ошириш керак.

5.7.9. Муштумчали механизмларнинг бўғишлари қайишқоқлигини назарга олиб лойиҳалаш

Қайишқоқ турткич нүктаси ижрочи бўлган муштумчали механизми кўриб чиқайлик. 5.42-шаклда келтирилган механизм динамик моделини тузишда турткичнинг қайишқоқлигини пружина билан, унинг масасини юқори B учида мужассамлашган, деб кўрсатамиз.

Турткичнинг пастки учини қуий ҳолатидан кўчишини S билан белгилаймиз. Турткични юқори учини кўчишини U билан белгилаймиз. Умуман олганда, S ва U бир-бирига тенг эмаслиги аниқ, чунки A ва B нүқталари орасида турткичнинг қайишқоқ элементи бор.

Турткичнинг дифференциал тенгламасини тушиб, U ва S кўчишлар орасидаги боғланишини аниқлаймиз.

5.42-шакл. Қайишқоқ турткичли муштумчали механизмининг динамик модели.

$$-F + C_s(S - Y) = m \quad (5.77)$$

бу ерда F — турткичга таъсир қилувчи ташқи күч;

C_s — турткичнинг бикрлик коэффициенти;

m — турткичнинг массаси;

Y — турткичнинг қайишқоқ құчиши.

Агарда олий жуфтнинг тугашиши пружина билан бажарилса, ташқи F кучини икки күчдан иборатлигини күрсатыш мүмкін.

$$F = C_s Y + F_0 \quad (5.78)$$

Бу ерда, C_s — пружинанинг бикрлик коэффициенти;

F_0 — турткичга қаршилик күрсатувчи күч.

(5.78) ни (5.77) га қойиб ўзгартиришлардан сунг қойидаги ифода келиб чиқади:

$$S = \frac{F_0}{C_2} + \frac{C_1 + C_2}{C_2} y + \frac{m}{C_2} \cdot \frac{d^2 y}{dt^2} \quad (5.79)$$

Y ва S ни бөгловчи бу дифференциал теңглама муштумча профилини лойиҳалашда фойдаланилиши мүмкін. Бунинг учун турткичнинг юқори учини $y = y(t)$ ҳаракат қонунини танлаб, пастки учининг құчишини (5.79) теңгламасидан аниқлаб, муштумча профилини лойиҳалаш мүмкін.

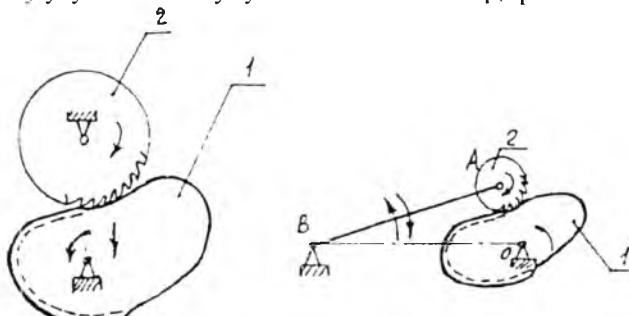
5.7.10. Муштумчани тайёрлаш

Муштумчани қойидаги усулларда тайёрлаш мүмкін:

1. Белгилаш усули; 2. Кичик бўлимлар усули;

3. Кинематик усол; 4. Нусха олиш усули.

Белгилаш усулида муштумчанинг профили чизмадан олинади. Бу усулнинг иш унуми паст ва ноаниқдир.

5.43-шакл. Муштумчанинг кичик бўлимлар усулида қирқиши (1 — андоза, 2 — кескич).

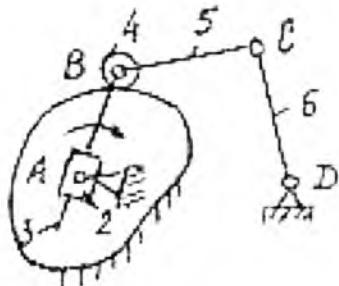
5.44-шакл. Муштумчанинг кинематик усолда тайёрлаш (1 — андоза, 2 — кескич).

Кичик бўлимлар усулида андозани қирқувчи асбобга нисбатан кичик чизиқли ёки маълум бурчакка силжитилади. Андоза берилган дастурда сонли дастурда бошқариладиган дастгоҳларда силжитилади. Агарда кескич диаметри ролик диаметрига тенг бўлса, унинг маркази назарий профил нуқталарида жойлашади (5.43-шакл). Қирқилган муштумчанинг профили силлиқловчи дастгоҳларда силлиқланади. Кинематик усульда қирқишда андоза ва қирқувчи асбоб муштумчали механизмда муштумчани ва турткични ҳаракатига ўхшаш ҳаракат қиласди. Бу усульнинг принципиал схемаси 5.44-шаклда кўрсатилган. Унинг келажаги порлоқ бўлишига қарамасдан, муштумчани қирқишда мураккаб мосламаларнинг зарурлиги қўлланишини чеклаиши. Нусха усули кўп серияли ишлаб чиқаришда қўлланилади. Бунда қирқувчи асбоб этalon муштумчада сирпанувчи пайпаслагични ҳаракат нусхасини олади (такрорлайди).

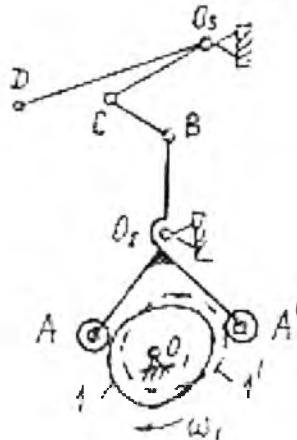
Бу усульда муштумча нусхаловчи дастгоҳларда қирқилади.

5.7.11. Муштумчали-ричагли механизмлар

Ричагли ва муштумчали механизмлар биргаликда ҳаракат қиласидиган механизмлар муштумчали-ричагли механизмлар, деб аталади. Бундай механизмларнинг тури конструкиялари мавжуд.

5.45-шакл. Етакловчиси муштумча бўлган муштумчали-ричагли механизим.

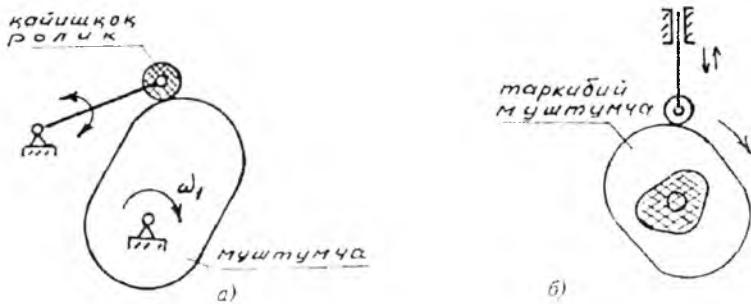
5.46-шакл. Айлангичи ўзгарувчан муштумчали-ричагли механизим.

Күпчилик муштумчали-ричагли механизмларда муштумчали механизмнинг турткичи киругчи бўғин вазифасини бажаради. 5.45- шаклда трикотаж машиналарида қўлланиладиган муштумчали-ричагли механизм кўрсатилган. Бу ерда муштумчали механизмни 2- турткичи O_3BCO_3 , тўрт бўғинли ричагли механизмга ҳаракатни узатади. Бу турдаги механизмларда муштумчали ва ричагли механизмларнинг афзалликларидан тўлиқ фойдаланиш мумкин. Муштумчали-ричагли механизмларнинг бошқа турларида уларнинг ҳаракати жараёнида баъзи бўгинларнинг узунликларининг ўзгариши турли ҳаракат қонунларини олиш имкониятини яратади ва механизм характеристикасини яхшилади. Масалан, 5.46-шаклда тасвирланган муштумчали-ричагли механизмда ҳаракатланмайдиган муштумчани таъсирида AB айлангич узунлиги циклик ўзгариб туради. Бу ўзгариш $C\bar{D}$ чиқувчи бўғиннинг ҳаракат қонунига таъсир қиласи. Бундай механизмнинг таҳлили ва синтези муштумчали ва ричагли механизмларнинг юқорида кўриб чиқилган усусларига асосланган.

5.8. МУШТУМЧАЛИ МЕХАНИЗМЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ БЎЙИЧА ДОЛЗАРБ МУАММО ВА МАСАЛАЛАР

Муштамчали механизмларнинг асосий афзаллиги конструкциясининг соддалиги ва мураккаб ҳаракат қонунларини ҳосил қилиш имкониятидир. Юқорида кўрсатилганидек, бу механизмларнинг камчилиги, асосан муштумчани тайёрлашини қийинлиги ва унинг профилини тез едирилиши дадир. Лекин муштумчали механизмларда ишлаш жараёнидан келиб чиқадиган қатор ечимларни талаб этадиган муаммо ва масалалар мавжуддир.

а) **Механизмда муштумча айланиш ўқига нисбатан қўп ҳолларда мувозаатланмаган** (радиуси ўзгарувчан бўлгани учун) бўлади ва қўшимча юкланишларни таянчларга, пойдеворга узатади. Бунинг натижасида, кинематик жуфтларнинг тезда ишдан чиқиши, машинанинг иш қобилияти йўқолишига олиб келиши мумкин.

5.47-шакл. Қайишқоқ роликли (а) ва тарқибий муштумчали (б) механизмларининг схемалари.

б) Құшимча равишида, муштумчали механизмда турткичнинг доимий тебраниши (илгариланма-қайтма ёки айланма) натижасыда титраш ҳодисалари, кераксиз шовқинларининг юзага келиши ёмон ҳолатларға олиб келади. Ушбу масалаларни ҳал қилишда нафақат механизм параметрлерини чуқур динамик изланишлар натижасыда асослаш, балки яғни, оригинал конструктив ечимларни ҳам амалға ошириши мақсадға мувофиқдир. 5.47-шаклда мамлакат Фанлар академияси механика ва иншоотларни тебранишга мустаҳкамлиги илмий-текнорищ институти ҳамда Ташкент Тұқымачилик ва енгил саноат институти олимлари томонидан тавсия этилған муштумчали механизмларни схемалари көлтирилған.

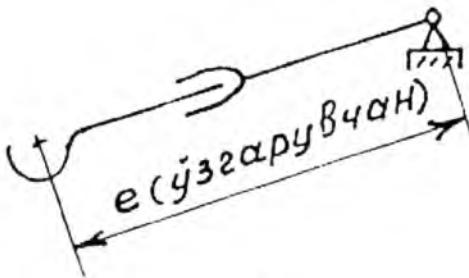
Яратылған яғи муштумчали механизмлар (5.47-шакл-ға қаранды) қаңықатда турткичнинг муштумча билан тулашишида зарбали ҳолатларни камайтиради, таянч ва пой-деворотға түшадын юқланишлар текислашади ҳамда маълум миқдорда титраш ва шовқинларни камайтиради. Лекин чи-кувчи бүғип — турткичнинг талаб қылғанда ҳаракат қонунини аниқлігі бирмунча йүқолади. Натижада технологик жараёнларнинг бажарылыш сифати ҳам камайиб кетиши мүмкін. **Муаммо шундан иборатки, іюкоридаги конструкцияларни такомиллаштириб, тегишили таҳлил ва лойихалаш услубларини күллаб, іюкори аниқлікдаги ҳаракат қонуларини амалға оширишdir.**

Муштумчали механизмларнинг бўғинларини динамик мувозанатлаш ҳамда динамик сўндириш услубларини қўллашдан ташқари янги йўлларни топиш, конструктив ечимлар орқали мувозанатлаш ва титрашдан ҳимояланиш муаммоларини ҳал қилиш доғизарб вазифалардандир.

в) Ҳозиргача муштумчали механизмларнинг тузилиши, кинематик таҳлили ва синтези масалалари чуқур ўрганилган. Ушбу механизмларнинг динамик таҳлили эса етарлича амалга оширилмаган. Шу билан бирга, назарий изланишлар асосида кўп холларда **муштумчали механизм** эмас, уни **алмаштирувчи механизм текширилади**. Бу баъзи қийинчилик ва ноаниқликларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун **муштумчали механизмларни таҳлили ва синтезида яиги услубларни яратиш мақсадга мувофиқдир**.

г) Ишлаб чиқариш шароитида муштумчали механизмларнинг муштумчаси ўзгарувчан тезлик билан ҳаракатланиши мумкин. Баъзи ҳолатларда, технологик жараёнлар тақозо қилганда муштумчанинг бурчак тезлиги маълум қонун бўйича амалга оширилиши мумкин.

Худди шунингдек, айланма-тебранма ҳаракат қилувчи чайқалгичли муштумчали механизмларда чайқалгичнинг узунилиги қайишқоқ (пружина) орқали ўзгарувчан ҳамда олдиндан берилган қонда асосида чайқалгични узунилиги ўзгарувчан (5.48-шакл) механизмлар ҳам қўлланилади.

5.48-шакл. Ўзгарувчан узунилликка эга бўлган чайқалгич схемаси.

Юқорида қайд қилинган механизмларнинг кинематик ва динамик таҳлили ўрганилмаган. Бунинг учун маҳсус илмий-назарий ёнданувлар керак бўлади.

5.9. “МУШТУМЧАЛИ МЕХАНИЗМЛАР ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ” БОБИ БҮЙИЧА ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ ТЕСТЛАРИ ВА САВОЛЛАР

1. “Муштумчали механизмлар орқали . . . мумкин”. Иборани тўғри танланган сўзлар билан тўлдиринг.

- Жавоблар: 1) Турткич талаб қилинган ҳаракат қонунларини амалга ошириш;
2) Юқори ФИК эга бўлган механизмни лойиҳалаш;
3) Қувватни камайтириш;
4) Юқлаш-тушириш ишларини бажариш.

2. “Муштумчали механизмлар V синф кинематик жуфтлари билан бирга . . . кинематик жуфтларига эга”. Иборани тўғри сўзлар билан тўлдиринг.

- Жавоблар: 1) I синф;
2) II синф;
3) III синф;
4) IV синф.

3. “Муштумча олий жуфт элементи . . . кўринишида бажарилган бўғиндир”. Иборани тушиб қолдирилган сўзлар билан тўлдиринг.

- Жавоблар: 1) Ўзгарувчан эгриликдаги чизиқ;
2) Ўзгарувчан эгриликдаги юза;
3) Ёник эгри чизиқ;
4) Ёник юза.

4. Муштумчали механизмнинг иккита асосий афзаллигини кўрсатинг.

- Жавоблар: 1) Юқори ФИК;
2) Кам бўғинлик;
3) Мойловчи материаларни кам сарфланиши;
4) Турткичнинг талаб қилинган ҳаракат қонунини бажариш;
5) Олий жуфтнинг борлиги.

5. Муштумчали механизмнинг асосий камчилигини кўрсатинг.

- Жавоблар: 1) Роликнинг қўлланилиши;
2) Механизмда ишқаланиши кучининг ҳосил бўлиши;

3) Олий жуфтада катта босим кучи ва юзалар-нинг тезда ейилиши;

4) Катта шовқиннинг ҳосил бўлиши.

6. “Тескари айлантириш усулида . . .” гапини етишмайдиган сўзлар билан тўлдиринг.

Жавоблар: 1) Муштумчани қўшимча ω , бурчак тезлиги билан айлантириш керак

2) Муштумчани қўшимча ($-\omega$) бурчак тезлиги билан айлантириш керак;

3) Турткични қўшимча ω , бурчак тезлиги билан айлантириш керак;

4) Турткични қўшимча ($-\omega$) бурчак тезлиги билан айлантириш керак;

5) Механизмни қўшимча ω , бурчак тезлиги билан айлантириш керак;

6) Механизмни қўшимча ($-\omega$) бурчак тезлиги билан айлантириш керак.

Илова: ω_1 — муштумчанинг бурчак тезлиги.

7. Илгарилама-турткичли муштумчали механизмининг асосий ўлчамларини кўрсатинг.

Жавоблар: 1) S_B , V_B ;

2) e , r_{pol} ;

3) $|\gamma|$, e ;

4) R_o , e .

бу ерда S_B ва V_B — турткичнинг B нуқтасини силжиши ва тезлиги; e — дезаксиал; R_o — муштумчанинг минимал радиуси; $|\gamma|$ — рухсат этилган узатиш бурчаги.

8. “Қаттиқ зарбалар муштумчали механизмининг . . . узилиш нуқталарида ҳосил бўлади” иборасини сўзлар билан тўлдиринг.

Жавоблар: 1) Силжиш функциясини;

2) Тезлик функциясини;

3) Тезланиш функциясини;

4) Узатиш бурчаги функциясини;

5) Босим бурчаги функциясини.

9. “Юмшоқ зарбалар . . . узилиш нуқталарида ҳосил бўлади” иборасини сўзлар билан тўлдиринг.

Жавоблар: 1) Силжиш функциясини;

2) Тезлик функциясини;

3) Тезланиш функциясини;

4) Узатиши бурчаги функциясини;

5) Босим бурчаги функциясини.

10. “... узатиши бурчагидир” иборани сўзлар билан тўлдиринг.

- Жавоблар: 1) Турткичнинг абсолют ва нисбий тезликлари йўналишлари орасидаги ўтқир бурчак; 2) Турткичнинг абсолют ва нисбий тезликлари йўналишлари орасидаги ўтмас бурчак; 3) Турткичнинг ва муштумчанинг тугашиш нуқтасидаги абсолют тезликлар йўналишлари орасидаги ўтқир бурчак; 4) Турткичнинг ва муштумчанинг тугашиш нуқтасидаги абсолют тезликлар йўналиши орасидаги ўтмас бурчак.

11. Муштумчали механизмларнинг “тиқилмасдан” нормал ишлаш шароитини кўрсатинг.

Жавоблар: 1) $\gamma = \text{const}$;

2) $\gamma \geq |\gamma|$;

3) $\gamma \leq |\gamma|$;

4) $\frac{d\gamma}{dt} \geq 0$;

5) $\frac{d\gamma}{dt} \leq 0$.

бу ерда, γ - жорий узатиши бурчаги;

$|\gamma|$ - рухсат этилган узатиши бурчаги.

12. $\gamma \geq |\gamma|$ шартига муштумчали механизмларнинг ишлашида нима кўзга ташланади (γ) - узатиши бурчаги, $|\gamma|$ - узатиши бурчагини рухсат этилган қиймати)?

- Жавоблар: 1) Механизм нормал ишлайди; 2) Механизм тезлиги ошиб борган ҳолда ишлайди; 3) Механизм потекис ишлайди; 4) Турткичнинг “тиқилиши” натижасида механизм аварияга учрайди.

13. Тезланишининг гармоник қонукининг асосий хусусиятини кўрсатинг.

- Жавоблар: 1) Улар механизмни ФИК юқори бўлишини таъминлайди; 2) “Зарбаларни” йўқотади;

- 3) Механизм конструкциясини соддалаштиради;
 - 4) Түрткіч “тиқилишини” йүқтөді.
14. Қандай муштумчали механизмларни биласиз? Схемаларини чизиб беринг.
15. Муштумчали механизмлар классификациясими изохлаб беринг.
16. Муштумчали механизмларда ортиқа боғланишлар қандай аниқланади?
17. Муштумчанинг фаза бурчакларини күрсатинг.
18. Узатыш ва босим бурчаклари, деб нимага айтилади?
19. Механизм берилған ҳолати учун тезлик режаси қандай қурилади? Мисоллар келтириңг.
20. Тескари айлантириш усулини түшүнтириб беринг.
21. Муштумчали механизмларнинг кинематик таҳлилини аналитик усулига мисол келтириңг.
22. Түрткічининг ҳаракат қонунларига мисоллар келтириңг.
23. График интегралаш усуллари қандай бажарылади?
24. Муштумчали механизмининг асосий ўлчамлари қандай аниқланади?
25. Муштумча профили қандай лойихаланади?
26. Муштумча тайёрлаш усулларини түшүнтириб беринг.
27. Муштумчали механизмларни такомиллаштиришнинг қандай муаммоларини биласиз?

6-БОБ. АЙЛАНМА ҲАРАКАТНИ УЗАТУВЧИ МЕХАНИЗМЛАР. ФРИКЦИОН ВА ТАСМАЛИ УЗАТМАЛАР

Айланма ҳаракатни узатувчи механизмлар ёки содда қилиб айтганда, узатмалар, узлуксиз айланма ҳаракатни узлуксиз айланма ёки илгарилама ҳаракатта узатади ва ўзгартыради. Узатмаларда ҳаракат билан бир вақтда айлантирувчи моментлар ҳам узатилади. Айланма ҳаракатни узатувчи механизмларни иккита катта гурухга ажратиш мүмкін (6.1-шакл).

1. Ишқаланиш күчларидан фойдаланиб ҳаракатни бир бүгіндән иккінчисінә узатувчи механизмлар. Бұ гурухға фрикцион ва қайишқоқ бүгінли тасмали узатмалар киради.

2. Бүгінларни бир-бири билан илашиши орқали ҳаракатни узатувчи механизмлар. Бұ гурухға тишили, занжирли ва түлқинсімон механизмлар киради.

*6. 1-шакл. Ҳаракатни узатувчи механизмларнинг
классификацияси.*

6.1. ФРИКЦИОН МЕХАНИЗМЛАР

Таъкидланганидек, фрикцион узатмаларда ҳаракат бир-бирига тегиб турувчи бўғинлар орасида ҳосил бўладиган ишқаланиш кучи ҳисобига узатилади. Механизм номи ло-тинча «frictio» - ишқаланиш сўзидан олинган. Фрикцион механизмларнинг қўйидаги турлари мавжуд:

- цилиндрсimon филдиракли механизмлар;
- конуссимон филдиракли механизмлар;
- тезлиги бир текисда созланадиган механизмлар.

Фрикцион механизмлар асбобсозликда, машиналарнинг юритмаларида ва бўғинларнинг айланма ҳаракат тезлигини бир текисда созловчи мосламаларда кенг қўлланилади.

6.1.1. ЦИЛИНДРСИМОН ФИЛДИРАКЛИ ФРИКЦИОН МЕХАНИЗМЛАР. Узатиш нисбати

Цилиндрсimon фрикцион механизмлар бир-бирига сиқилган **цилиндрлардан** – **сирпангичлардан** (филдираклардан) иборат (6.2 ва 6.3-шакллар). Сирпангичларни бир-бирига Q кучи билан сиқиш учун юқори сирпангиччининг подшипники қўзғалувчан қилиб тайёрланади. Кирувчи юкли филдирак айлантирилганда чиқувчи гилдирак ишқаланиш кучи ҳисобига мажбуран айланади. Филдиракларнинг туташувчи қисмida (эзилиш майдонида) ҳосил бўлувчи ишқаланиш кучининг миқдори узатилувчи айланма куч миқдоридан бирор каттароқ бўлиши керак. Цилиндрлар нисбий сирпанмаслиги кепрак. Бунинг учун филдираклар материаларининг ишқаланиш коэффициенти юқори бўлиб, етарли даражада мустахкам бўлиши лозим. Филдиракларнинг тегиб турувчи A_1 ва A_2 нуқталари орасида нисбий сирпаниши бўлмайди деб таҳмин қилиб, тезликларини кўриб чиқамиз. Бу ҳолда нуқталарнинг тезликлари бир-бирига тенг бўлади:

$$V_{A1} = V_{A2} \quad (6.1)$$

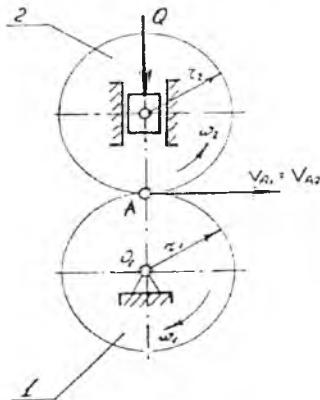
$$\omega_1 r_1 = \omega_2 r_2 \quad (6.2)$$

Ифодалардан: $\frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{r_2}{r_1} = U_{12}$ (6.3)

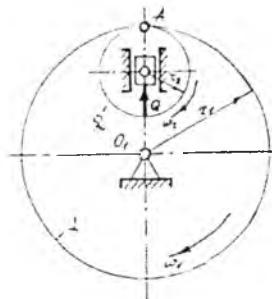
Фидираклар бурчак тезликларининг нисбати, деб аталади ва U ҳарфи билан тегишли индексларда белгилана-ди. Масалан, биринчи бўғиндан иккинчисига узатиш нисбати

$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{n_1}{n_2} = \pm \frac{r_2}{r_1} \quad (6.4)$$

Цилиндрсизмон узатмани узатиш нисбати мусбат ва ман-фий ишораларга эга. Мусбат ишора цилиндрларни бир хил, манфий ишора қарама-қарши йўналишини кўрсатади.

6.2-шакл.

6.3-шакл.

Узатиш нисбатидан тескари равища иккинчидан биринчига қараб фойдаланиш мумкин:

$$U_{21} = \frac{\omega_2}{\omega_1} = \frac{n_2}{n_1} = \pm \frac{r_1}{r_2} \quad (6.5)$$

(6.4) ва (6.5) формуласаларда n_1 ва n_2 йланиш частоталари бурчак тезликларига пропорционалdir. (6.4) ва (6.5) ифодаларини таққослаб, қуйидаги хуносага келиш мумкин:

$$U_{12} \cdot U_{21} = 1 \quad (6.6)$$

Мисол: 6.2-шаклда келтирилган фрикцион механизмда $n_1=120$ айл/мин, $r_1=100$ мм, $r_2=200$ мм бўлса, n_2 йланиш частотаси аниқлансин.

$$\text{Узатиш нисбати } U_{12} = -\frac{r_2}{r_1} = -\frac{240}{100} = -2.4, \text{ у ҳолда}$$

иккинчи фидиракининг айланиш частотаси

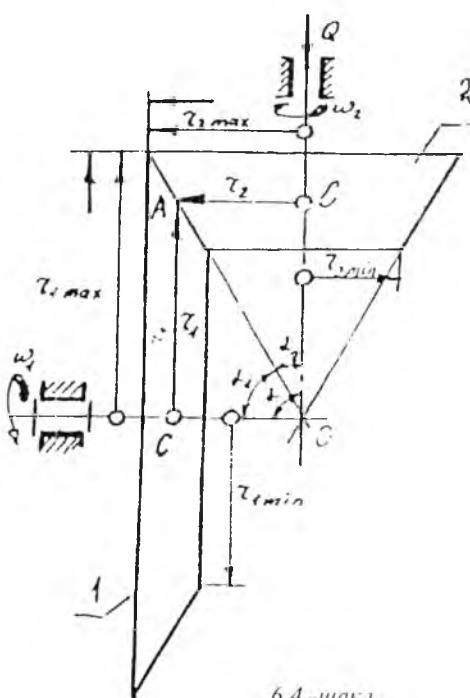
$$n_2 = \frac{n_1}{U_{12}} = \frac{120}{2,4} = -50 \text{ айл/мин} \quad \text{бүләди.}$$

Минус ишораси 1 ва 2 фидиракларнинг қарама-қарши йұналишда айланишини күрсатады. Агарда фидираклари нисбий сирпанмайдыган абстракт (идеал) фрикцион механизм тасаввур қилинса, бундай механизм центроидли механизмдерге айланады. Центроидли механизмда ҳамма кинематик жуфтлар бешинчі синфлар булиб, әркінлик даражаси бирға тенг бүләди ва қуйидеги ифодадан анықланады:

$$W=2n-P \quad (6.7)$$

Амалда құлланадыган фидиракларни нисбий сирпанувчи фрикцион механизмнің әркінлик даражаси иккиге тенг.

6.1.2. Конусимон фидираклы фрикцион механизмлар

6.4.-шакл.

Механизмнің фидираклари кесік конус шаклида бўлиб, бир-бирига Q кучи таъсирида сиқилған.

6.4-шаклда кесік конуслар ингичка чизиқлар билан түлиқ конусга тұлдирілған. **Конусимон фидираклар сирпапмасдан бир-бiriغا нисбатан думалаши** учун иккита конусларнинг учи фидиракларнинг үқла-ри кесиштән нүктада булиши керак. Нисбий сирпанмай думаловчи бундай юзалар

бүғинларнинг нисбий ҳаракатида **аксоидалар**, деб аталиши назарий механикадан маълум.

Конуссимон фрикцион механизмни узатиш нисбати қуйидагича аниқланади:

$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{n_1}{n_2} = \frac{r_2}{r_1} = \frac{\sin \alpha_2}{\sin \alpha_1} \quad (6.7)$$

Бу ерда, r_1 ва r_2 конуссимон фидиракларнинг ўртача радиуслари (6.7) ифодада узатиш нисбати ишораси мусбат, деб олинади ва фидиракларнинг айланishi йўналишлари стрелка қўйиш қоидасидан фойдаланиб аниқланади (6.4-шакл). (6.7) формуладаги синуслар нисбати қуйидаги ўзгартиришлар орқали келиб чиқсан:

$$U_{12} = \frac{r_2}{r_1} = \frac{r_2 / OA}{r_1 / OA} = \frac{\sin \alpha_2}{\sin \alpha_1} \quad (6.8)$$

Фидиракларнинг максимал ёки минимал радиусларини танлашга қарамай, узатиш нисбатини ўзгармаслиги (6.8) ифодадан кўриниб турибди. (6.8) формуладан фойдаланиб U_{12} ва фидиракларнинг ўқлари кесишувчи a бурчаги қийматларига қараб, фидиракларнинг учларидаги a_1 ва a_2 бурчакларини аниқлаш мумкин.

Бунинг учун қуйидаги тенгламаларни биргаликда счамиз:

$$U_{12} = \frac{\sin \alpha_2}{\sin \alpha_1},$$

$$\alpha = \alpha_1 + \alpha_2, \quad (6.9)$$

ва бальзи ўзгартиришлардан сунг:

$$\operatorname{tg} \alpha_1 = \frac{\sin \alpha}{\frac{1}{U_{12}} + \cos \alpha} \quad (6.10)$$

$$\operatorname{tg} \alpha_2 = \frac{\sin \alpha}{U_{12} + \cos \alpha} \quad (6.11)$$

келиб чиқади.

$\alpha=90^\circ$ бўлганда (6.10) ва (6.11) ифодалар соддалашади.

(6.10) ва (6.11) ифодаларни қўллашга мисоллар ечамиз.

Мисол: Агар $U_{12}=0,5$ ва фидиракларнинг ўқлари $\alpha=90^\circ$ остида кесишиса (6.4-шакл), α_1 ва α_2 бурчаклари аниқлансан.

Бунда

$$\operatorname{tg} \alpha_2 = \frac{\sin \alpha}{\frac{1}{U_{12}} + \cos \alpha} = \frac{\sin 90^\circ}{\frac{1}{0.5} + \cos 90^\circ} = 0.5, \quad a_2 = 26,5550^\circ.$$

$$\operatorname{tg} \alpha_1 = \frac{\sin \alpha}{U_{12} + \cos \alpha} = \frac{\sin 90^\circ}{0.5 + \cos 90^\circ} = 2, \quad a_1 = 63,4350^\circ$$

6.1.3. Тезлиги поғонасиз бир текисда ўзгартырилладиган фрикцион механизмлар —тезлик вариаторлари

Чиқувчи бүғиннинг айланиш тезлигини аста-секин поғонасиз созловчи фрикцион механизмлар тезлик вариаторлари, деб аталади. Кирувчи бүғинни тезлиги ўзгармас деб қабул қилинганда вариаторларда узатиш нисбатини поғонасиз бир текисда ўзгартыши мүмкін.

Созлаш диапозони вариаторларининг асосий кинематик параметри ҳисобланади.

$$D = \frac{\omega_{2max}}{\omega_{2min}} = \frac{U_{12max}}{U_{12min}} \quad (6.12)$$

бу ерда, D — тезликнинг созлаш диапазони; ω_{2max} ва ω_{2min} — чиқувчи бүғиннинг максимал ва минимал бурчак тезликлари; U_{12max} , U_{12min} — вариаторнинг максимал ва минимал узатиш нисбатлари.

Техникада құлланиладиган фрикцион вариаторларни иккита катта гурухларга ажратыш мүмкін:

- 1) Сирпангичлари ўзаро туташадиган вариаторлар.
- 2) Оралиқдаги бүғинли вариаторлар.

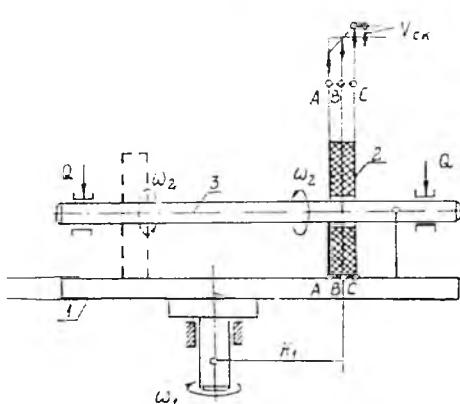
Биринчи гурухга **фрикцион рўпарали (лобовая)** узатма киради. (6.5-шакл). Фрикцион узатма ясси 1 диск ва унга сиқылған 2 роликдан иборат. Рўпарали узатмани узатиш нисбати қуйидагича аниқланади.

$$U_{12} = \frac{\omega_L}{\omega_2} = \frac{n_L}{n_2} = \pm \frac{r_2}{|r_L|} \quad (6.13)$$

ифодадан:

$$n_2 = \pm \frac{H_1(r_1)}{r_2} n_1 \quad (6.14)$$

Агарда 2 роликни 3 ўқ бўйлаб силжитилса, H_1 ўлчами ўзгариб, узатиш нисбати ҳам ўзгаради. Агарда H_1 нинг қиймати манфий бўлса, 2 роликнинг айланиш йўналиши

6.5-шакл. Рўпарали фрикцион узатма:
(1 — диск; 2 — ролик; 3 — ўқ).

сифатида 6.6- шаклда келтирилган торли вариаторни мисол қилиш мумкин. Вариатор 1 кирувчи, 2 чиқувчи ва иккита оралиқдаги 3 сирпангичлардан иборат. Ҳамма сирпангичлар ўз ўқлари атрофида айланади. 1 ва 2 сирпангичларни сирти торнинг бир қисмини ҳосил қиласди ва шунинг учун оралиқдаги 3 бўғини O_3 ва O_2 , ўқлар атрофида бир вақтда талаб қилинган бурчакка айлантириш мумкин. Уларнинг айланishiда r_1 ва r_2 радиуслари ўзгариб, узатиш нисбати ҳам ўзгаради. Торли фрикцион вариаторларда оралиқдаги иккита 3 сирпангичларни бўлиши қувватни икки йўналишда узатилишини таъминлади ва созлаш диапазонини $D=6\text{--}10$ гача кенгайтиради.

Мисол: Торли фрикцион вариаторда

$$r_{max} = r_{lmax} = r_{2max} = 100 \text{ мм}$$

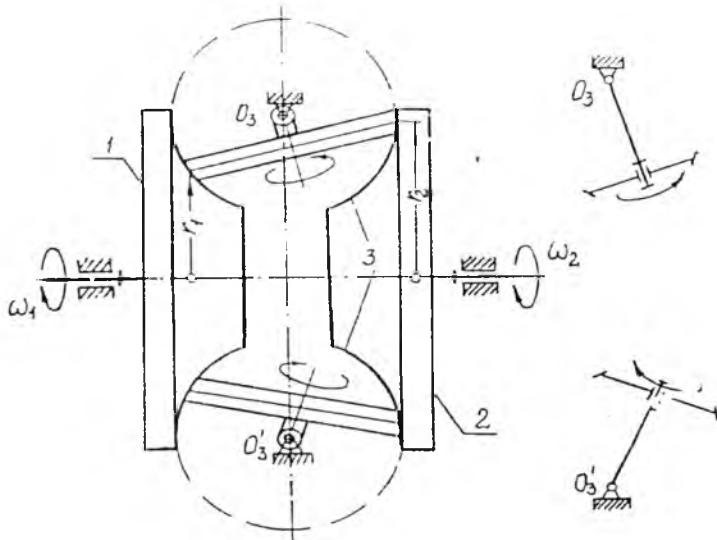
ва
 $r_{min} = r_{lmin} = r_{2min} = 40 \text{ мм}$ бўлиш вариаторни созлаш диапазони аниқлансанн.

ўзгаради. Бундай ҳолат 6.5-шаклда пунктир чизиги билан кўрсатилган. Шундай қилиб, роликнинг айланиш частотаси H_1 ўлчамига пропорционал ҳолда ўзгаради. Бўғинлари ўзаро туашган фрикцион вариаторларнинг созлаш диапазони $D=2,5\text{--}3$. Оралиқдаги бўғинли «вариатор»

Ечим:

$$D = \frac{U_{12\max}}{U_{12\min}} = \frac{\frac{r_{\max}}{r_{\min}}}{\frac{r_{\min}}{r_{\max}}} = \frac{r_{\max}^2}{r_{\min}^2} = \left(\frac{100}{40}\right)^2 = 6,25$$

ІОқори диапазондаги созлашга әришиш учун планетар фрикцион вариаторлар құлланады.

6.6-шакл.

6.1.4. Фрикцион механизмларнинг афзаллиги ва камчиликлари

Фрикцион механизмлар қуйидаги афзалликларға эга:

- конструкцияның олдийлігі, тайёрлаш ва ишлатиш нинг соддалиғи;
- шовқинсиз ишлаши;
- күтте юкланиша бұғынларнинг нисбий сирпаниш хусусияти ва механизмни ишдан чиқишидан муҳофазалаш.

Афзалликлар билан бир қаторда фрикцион механизмлар қатор камчиликларға эга:

1. Узатиши нисбатини доимий сақтаб бұлмаслик;
2. Сиқувчы күчлар таъсирида подшипникларда катта босим кучини ҳосил бўлиши;
3. Сирпанигичларнинг туташиш зонасида катта босимни ҳосил бўлиши ва уларнинг ишчи юзларининг пропорционал ейилиши.

Фрикцион жуфтликдағи сирпаниш узатиши нисбатини доимий бұлмаслигига ва сирпанигичларни ишчи юзларини ейилишига олиб келади. Бундан ташқари, ишқаланиш кучи етарли бўлмаганда, етакловчи сирпанигич етакланувчига нисбатан сирпанади. **Сирпаниш қайишқоқ ва геометрик турларга бўлинади.** Қайишқоқ сирпаниш фиддиракнинг ташқи сирти қатламларини тангенциал йўналишида қайишқоқ деформацияси натижасида ҳосил бўлади. Ишқаланиш кучи таъсирида етакловчи фиддиракнинг сирт қосми туташиш зонасига сиқилган-зичланган ҳолда кирса, чиқишида чўзилган ҳолда бўлади. Етакланувчи фиддиракда бу деформациялар тескари тартибда бўлади. Натижада, ҳисобланадиган узатиши нисбати ўзгаради. **Геометрик сирпаниш** киравчии ва чиқувчи фиддиракнинг туташиш чизиги бўйлаб тезликнинг бир хилда ўзгармаслиги оқибатида ҳосил бўлади. Бу ҳодиса ҳамма турдаги фрикцион механизмларга тааллуқли. 6.5- шаклда кўрсатилган рўпарали узатмани кўрайлилар. I дискининг A, B ва C нуқталари турли тезлик билан ҳаракатланади. Диск билан туташувчи роликнинг нуқталари шаклда кўрсатилгандек, бир хил тезлик билан ҳаракатланади. Шунинг учун диск ва роликнинг тезликлари B ўрта нуқтасида бир хил бўлиб қолган A, C нуқталарда

$$V_{\text{cirm}} = V_2 \omega_{H_I} \quad (6.15)$$

тезлик билан сирпаниши кўриниб турибди.

Геометрик сирпанишини камайтириш учун роликнинг кенглиги, яъни туташиш чизиги кичикроқ бўлиши керак. Ейилишини камайтириш учун мой ваннасида ишлайдиган пўлат фиддираклар (сирпанигичлар) қўлланади. Фрикцион механизмларнинг кинематик таҳлилида (6.2-шакл) фиддиракларнинг сирпанишини ҳисобга олиш керак, яъни:

$$VA_2 = VA_1(1-\xi) \quad (6.16)$$

Демак, узатиш нисбати

$$\frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{r_1}{r_2} = \frac{r_1}{V\Lambda_I(I-\xi)} = \frac{r_1}{r_1(I-\xi)} \quad (6.17)$$

бу ерда, ξ — сирпаниш коэффициенти.

Етакланувчи фидиракни бурчак тезлиги қыйидаги ифодадан аникланади:

$$\omega_2 = \omega_1 \frac{r_1}{r_2} (1 - \xi) \quad (6.18)$$

6.2. ҚАЙИШҚОҚ БОГЛАНИШЛИ УЗАТУВЧИ МЕХАНИЗМЛАР — ТАСМАЛИ УЗАТМАЛАР

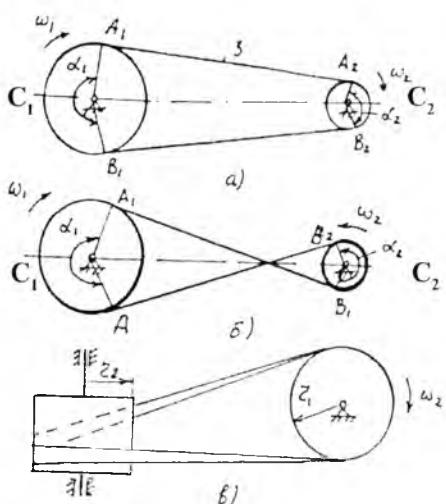
Тасмали узатмалар ўз таркибида бикр ва қайишқоқ бүгилларга эга бўлиб, ўзаро фрикцион таъсир натижасида айланма ҳаракатни ва буровчи моментни узатади ва ўзгартиради.

6.2.1. Тасмали узатмалар механизми ҳақида умумий маълумотлар. Тасмали узатмаларнинг турлари

Техникада бир неча турдаги тасмали узатмалар кўлланилади. 6.7- шаклда очиқ, кесишувчи ва ярим кесишувчи тасмали узатмалар тасвирланган.

Параллел ўқлар оралиғида айланма ҳаракатни узатувчи (6.7а-шакл) очиқ тасмали узатма механизмини кўрайлик. **Механизм З қайишқоқ бўғин қамраган I ва 2 шкивлардан иборат.** Қайишқоқ бўғинни юритувчи тасма, деб агалади. Юритувчи тасмалар текис, доира ва понали турларга бўлинади.

Айланма ҳаракатни узатиш учун шкив билан юритувчи тасма орасида тасманинг таранглигига ва α_1, α_2 қамраши бурчакларига боғлиқ миқдори етарли бўлган ишқаланиш қучи ҳосил бўлиши керак.

6.7-шакл. Тасмали узатмаларнинг турлари: (а — очиқ; б — кесишувчи; в — ярим кесишувчи).

Гилган ёйлар бўйлаб тасма шкивни қамрагани учун қамровчи ёйлар, α_1 ва α_2 бурчаклари эса, тегишли қамровчи бурчаклар, деб аталади. Қамраш бурчаклари ошган сари, шкив билан тасма орасидаги ишқаланиши кучи ҳам кўпаяди. Қамраш ёйи ва бурчагини ошириш учун тарангловчи роликлар кўлланиади. Кесишувчи узатмалар (6.7б-шакл) 1 ва 2 шкивлари бир-бирига қарама-қарши йўналишда айланни зарур бўлгандан кўлланиади. Ярим кесишувчи узатмалар (6.7в-шакл) ўқлари айқашли, фазода кесишувчи валларда айланма ҳараратни узатиш учун қўлланилади. Бу механизм фазовий механизм турига киради.

Тасмали узатмаларнинг тузилиши таҳдилида тасмани бўғин эмас, балки боғланиши, деб ҳисоблаш қулайдир. Юритувчи тасмани конструкциясидан ҳоли, уни қайишқоқ ип, деб тахмин қиласиз. Қайишқоқ ип фазода битта боғланишига эга бўлса (I синф кинематик жуфт), текисликда эса қўшимча учта боғланишларни хисобга олганда, тўртта боғланишига эга бўлади (IV синф кинематик жуфт). Шунинг учун очиқ ёки кесишувчи тасмали узатманинг эркинлик даражасини аниқлашда текис механизmlарнинг Чебишев формуласидан фойдаланиш керак.

Юритувчи тасмалар етакловчи ва етакланувчи тармоқлардан иборат. Масалан, агар 1 шкив киравчи, 2 шкив чиқувчи бўлса, **тасмани B_1B_2 қисми етакловчи, A_1A_2 қисми эса етакланувчи ҳисоблашади**. Етакланувчи тармоқ кам тортилгани учун осилиб туради. 6.7-шаклда a_1 ва a_2 марказий бурчаклар ва уларга мос $A_1C_1B_1$ ва $A_2C_2B_2$ ёйлар кўрсатилгани, бу ерда, A_1 , A_2 , B_1 ва B_2 нуқталар тасма билан шкивнинг тегиши нуқталаридир. Кўрса-

тилган ёйлар бўйлаб тасма шкивни қамрагани учун қамровчи ёйлар, α_1 ва α_2 бурчаклари эса, тегишли қамровчи бурчаклар, деб аталади. Қамраш бурчаклари ошган сари, шкив билан тасма орасидаги ишқаланиши кучи ҳам кўпаяди. Қамраш ёйи ва бурчагини ошириш учун тарангловчи роликлар кўлланиади. Кесишувчи узатмалар (6.7б-шакл) 1 ва 2 шкивлари бир-бирига қарама-қарши йўналишда айланни зарур бўлгандан кўлланиади. Ярим кесишувчи узатмалар (6.7в-шакл) ўқлари айқашли, фазода кесишувчи валларда айланма ҳараратни узатиш учун қўлланилади. Бу механизм фазовий механизм турига киради.

Тасмали узатмаларнинг тузилиши таҳдилида тасмани бўғин эмас, балки боғланиши, деб ҳисоблаш қулайдир. Юритувчи тасмани конструкциясидан ҳоли, уни қайишқоқ ип, деб тахмин қиласиз. Қайишқоқ ип фазода битта боғланишига эга бўлса (I синф кинематик жуфт), текисликда эса қўшимча учта боғланишларни хисобга олганда, тўртта боғланишига эга бўлади (IV синф кинематик жуфт). Шунинг учун очиқ ёки кесишувчи тасмали узатманинг эркинлик даражасини аниқлашда текис механизmlарнинг Чебишев формуласидан фойдаланиш керак.

$$W=3n-2P_V-IP_{IV}=3\cdot 2-2\cdot 2-I=I.$$

Ярим кесишуучи узатма ($n=2$, $P_V=2$, $P_{IV}=I$) учун Со-мов-Малишев формуласидан фойдаланиш керак.

$$W=6n-5P_V-IP_{IV}=6\cdot 2-5\cdot 2-I=I.$$

6.2.2. Тасмали узатмаларнинг узатиш нисбати

Тасмали узатмада шкив билан тасма орасида сирпаниш бўлмаган, юритувчи тасма эса тортилган қайишқоқ ип билан алмаштирилган абстракт ҳолни кўрамиз. Бунда шкивлар B_1 ва B_2 нуқталари тезликлари тенг бўлади (6.7а-шакл):

$$V_{a1}=V_{a2} \quad (6.19)$$

$$\omega_1 r_1 = \omega_2 r_2 \quad (6.20)$$

Тасмали узатмани узатиш нисбати

$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{n_1}{n_2} = \pm \frac{r_2}{r_1} \quad (6.21)$$

Мусбат ишора шкивлар бир томонга, манфий ишора эса қарама-қарши томонга айланганда қабул қилинади. Ярим кесишуучи узатмада узатиш нисбатининг ишораси аниқланмайди.

Амалда тасмали узатмаларда, фрикцион механизмларга ўхшашиб, тасмани шкив гардиши бўйлаб 1-2 процентни ташкил этувчи қайишқоқ сирпаниши содир бўлади. Сирпаниши ва юритувчи тасманинг қалинлигини ҳисобга олинганда узатиш нисбатининг ифодаси (6.17) формулага ўхшашиб қўйидаги кўринишда бўлади:

$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{n_1}{n_2} = \frac{r_2 + \frac{\delta}{2}}{(r_1 + \frac{\delta}{2})(1 - \varphi)} \quad (6.22)$$

бу ерда, δ — тасманинг қалинлиги; φ — сирпаниш коэффициенти.

(6.22) формулани келтириб чиқаришда тезликларнинг тенглиги (6.19), юритувчи тасманинг ўқ чизиги бўйлаб эришилди, деб таҳмин қилинган.

Кичик шкивнинг радиуси юритувчи тасманинг қалинлигига нисбатан катта бўлмагандан тасма қалинлиги назарга олинади.

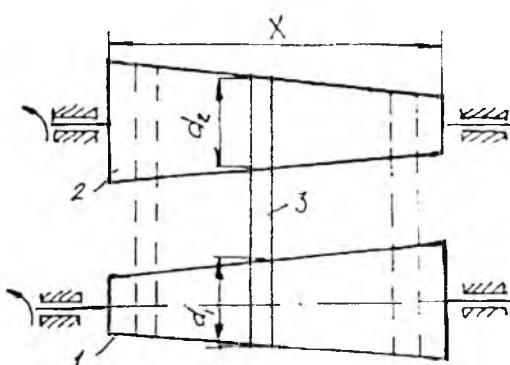
Мисол: Агар $n_1 = 120$ айл/мин, $r_1 = 100$ мм, $r_2 = 300$ мм, тасманинг қалинлиги $\delta = 10$ мм ва сирпаниш коэффициенти $\varphi = 0,02$ бўлса, кесишувчи тасмали узатма (6.7б-шакл) иккинчи шкивининг айланиш частотаси аниқлансан (6.22) формуладан:

$$n_2 = n_1 \frac{r_1 + \frac{\delta}{2}}{r_2 + \frac{\delta}{2}} (1 - \varphi) = 120 \cdot \frac{100 + 5}{300 + 5} (1 - 0,02) = 40,4852 \frac{\text{айл}}{\text{мин}},$$

Агарда сирпаниш ва тасманинг қалинлиги ҳисобга олинмaganда шкивнинг айланиш частотаси $n_2 = 40$ айл/мин бўлар эди. Бунга ўзингиз икрор бўлишингиз мумкин.

6.2.3. Тасмали узатмалар асосидаги тезлик вариаторлари

Тасмали узатмалардан тезлик вариаторлари сифатида фойдаланиш мумкин. 6.8-шаклда йигириув ишлаб чиқариш машиналарини юритмаларида қўлланиладиган оддий конуссимон шкивлардан (каноидлардан) иборат тезлик вариаторлари кўрсатилган. 1, 2 — каноидлар бўйлаб 3 юритувчи тасма маҳсус силжитувчи билан ҳаракатланганда узатиш нисбатини текис ўзгаришига эришиш мумкин.

6.8-шакл. Конуссимон вариатор
(1,2 — каноидлар; 3 — юритувчи тасма).

Конуссимон вариаторларни лойиҳалашда коноиднинг узунаси бўйлаб узатиш нисбатини ўзгариш қонунига эга бўлиш керак

$$U_{f2} = f(x) \quad (6.23)$$

Вариаторнинг ишлашида битта тасмадан фойдаланилгани сабабли, каноидларни тури қирқмалари диаметрларининг

йиғиндиши ўзгармас катталик бўлиб, у берилиши керак. Каноидларни турли қирқимларидаги диаметрларини қўйи-дагича ҳисоблаш мумкин:

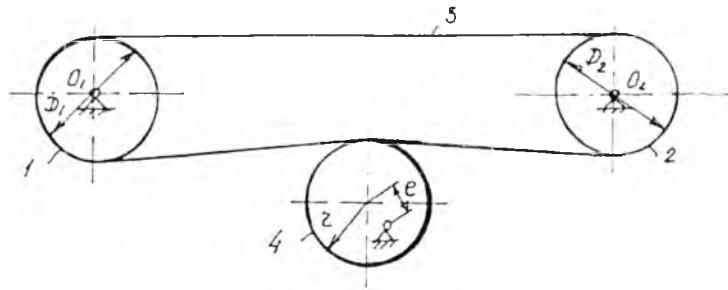
$$U_{12} = \frac{d_2}{d_1}$$

$$d_1 + d_2 = c \quad (6.24)$$

Зарур бўлганда тасма қалинлиги ва сирпаниш коэффициенти ҳисобга олинади.

6.2.4. Ўзгарувчан узатиш нисбатли тасмали узатмалар

Тасмали узатмаларда асосан етакловчи ва етакланувчи шкивлар ўзгармас бурчак тезлик билан ҳаракатланади. Бунда тасманинг таранглиги (тортувчи ва тортилувчи тармоқлари) ўзгармас, деб қаралади. Лекин кўп ҳолларда, жумладан, тақсимлагичларда, толали маҳсулотларнинг тозалагичларида, кон-металлургия машиналарида ишчи органлар ўзгарувчан тезликка эга бўлиши мақсадга мувофиқиди. Бундай ҳаракатларни таъминлаш учун проф. А. Жўраев томонидан ўзгарувчан узатиш нисбатли тасмали узатмалар таклиф қилинади. 6.9-шаклда таранглаш фиддигари эксцентрик жойлашган тасмали узатма келтирилган.

6.9-шакл. Ўзгарувчан узатиш нисбатли тасмали узатма.

$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{D_2}{D_1(1 - \xi)} \quad (6.25)$$

бу ерда, $D1, D2$ — етакловчи 1 ва етакланувчи 2 шкивларининг диаметри;

ξ — тасманинг нисбий сирпаниши.

Маълумки

$$\xi = \frac{S_1 - S_2}{EF}; \quad S_1 - S_2 = S_0 (e^{\mu\beta} - 1) \quad (6.26)$$

бу ерда, S_1, S_2 — тасманинг етакловчи ва етакланувчи тармоқлари таранглиги; E — тасманинг эластик модули; F — тасманинг кўндаланг кесим юзаси; S_0 — тасманинг дастлабки таранглиги; μ — ишқаланиш коэффициенти; β — тасманинг сирпаниш ёйи.

Кутб координатасида таранглик шкиви айланаси учун:

$$\rho^2 - 2\rho e \cos(\varphi_p - \varphi_0) + e^2 = r^2 \quad (6.27)$$

бу ерда, r — радиус-вектор; e — эксцентризитет масофаси; r — шкив 3 нинг радиуси; φ_p, φ_0 — кутб бурчаги ва унинг бошланғич қиймати.

(6.27) нинг r га нисбатан ечиб, $\varphi_0 = 0$ деб, қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$\rho = e \cos \varphi_p + \sqrt{r^2 - e^2 \sin^2 \varphi_p} \quad (6.28)$$

Ушбу узатмада дастлабки таранглик:

$$S = S_y + (\rho - r)k \quad (6.29)$$

бу ерда, S_y — белгиланган дастлабки таранглик; k — тасма таранглигини ҳисобга олувиши коэффициент.

(6.28), (6.29) ларни ҳисобга олсак:

$$\xi = \frac{\left[\left(e \cos \varphi_p + \sqrt{r^2 - e^2 \sin^2 \varphi_p} - r \right) k + S_y \right] (e^{\mu\beta} - 1)}{EF} \quad (6.30)$$

Таранглаш фиддирагининг кутб бурчаги

$$\varphi_p = \operatorname{arctg} \frac{r \sin \varphi_r}{e + r \cos \varphi_r} \quad (6.31)$$

бу ерда, φ_r — таранглаш ролигини айланга ўқига нисбатан бурилиш бурчаги.

Агарда тасма ролик бўйлаб сирпанмайди десак:

$$\varphi_r \cdot r = \varphi_1 R_1; \quad \varphi_p = \operatorname{arctg} \frac{r \sin \frac{R_1}{r} \varphi_1}{e + r \cos \frac{R_1}{r} \varphi_1} \quad (6.32)$$

Тегишли муроҳаза ва ҳисоблашлардан сўнг, қуйидаги ифодани оламиз:

$$U_{12} = EF / \left\{ EF - (e^{\mu\beta} - 1) \left(e \cos \left(\arctg \frac{r \sin \varphi_1}{e + r \cos \varphi_1} \right) \right) + \right. \\ \left. + \sqrt{r^2 - e^2 \sin^2 \left(\arctg \frac{r \sin \varphi_1}{e + r \cos \varphi_1} \right) - r^2} \right) k + S_y \right\} \quad (6.33)$$

Лекин $U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{\dot{\varphi}_1}{\dot{\varphi}_2}$; $\dot{\varphi}_2 = \dot{\varphi}_1 U_{12}$ бўлгани учун:

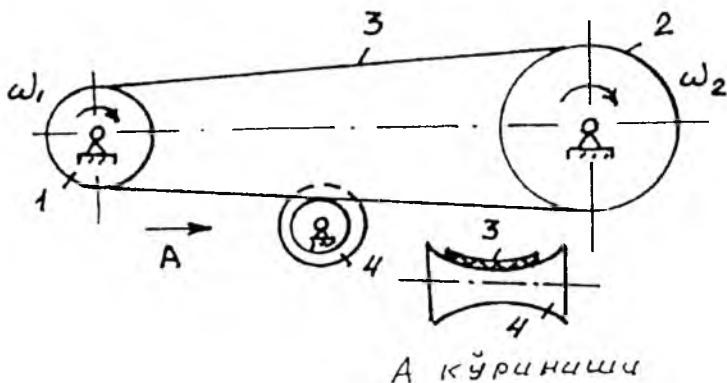
$$\dot{\varphi}_{12} = \frac{\dot{\varphi}_1}{EF} \left\{ EF - (e^{\mu\beta} - 1) \left[S_y + e \cos \left(\arctg \frac{r \sin \varphi_1}{e + r \cos \varphi_1} \right) \right. \right. \\ \left. \left. + \sqrt{r^2 - e^2 \sin^2 \left(\arctg \frac{r \sin \varphi_1}{e + r \cos \varphi_1} \right) - r^2} \right) k \right\} \quad (6.34)$$

(6.34) формула чиқувчи шкивни бурчак тезлигини ифодалайди. Ундан вақт бўйича ҳосила олиб бурчак тезланишини ифодаловчи формулани аниқлашимиз мумкин.

6.2.6. Тасмали шкивлардан чиқиб кетишими чекловчи тарағлаш мосламаси

Ясси тасмали узатмаларда кўп ҳолларда тасма шкивларидан чиқиб кетиш ҳодисаси бўлиб туради. Бунинг асосий сабабларидан бири шкивларнинг ўқларининг ўзаро параллелиги бузилганлигидадир.

Шкивларнинг ўқлари ўзаро параллел бўлмаса, тасма шкивлар билан тортилган юзаларида уни чиқариб юборувчи кучлар ҳосил бўлади. Бу кучларнинг қиймати нопараллеллик ортиши билан кўпаяди. 6.10-шаклда ўқлари ўзаро параллел бўлмаган тасмали узатмада тасманинг чиқиб кетишими чеклайдиган маҳсус мослама — ботиқ эгри профилли тарағлаш роликли узатма схемаси келтирилган.

A күринчиши

6.10-шакл. Ботиқ әгри профилли таранглаш ролиги бўлган ўқлари ўзаро параллел бўлмаган тасмали узатма схемаси: (1,2 —кириш ва чиқиш шкивлари; 3 — тасма; 4 — таранглаш ролиги).

Ушбу таранглаш мосламасини асосан катта масофаларга ҳаракатни узатувчи тасмали узатмаларда, конвейерларда ишлатиш жуда қўл келади.

6.2.7. Тасмали узатмалар механизмларининг афзаллик ва камчиликлари

Тасмали узатмалар қатор афзалликларга эга:

- Конструкцияси содда, ишлатиш қулай ва ишончли;
- Текис ва шовқинсиз ишлайди;
- Тасмани қайишқоқ хусусияти ва оргиқча юклашда шкивга нисбатан сирпаниши натижасида ишдан чиқишидан муҳофазалаш ва бошқалар.

Шу билан бирга тасмали узатмалар камчиликлардан холи эмас:

- Тасманинг сирпаниши натижасида узатиш нисбати ўзгарувчан;
- Юритувчи тасмалар тезда ейилади;
- Юритманинг ўлчами катта ва бошқалар.

6.3. ФРИКЦИОН ВА ТАСМАЛИ УЗАТМАЛАР БҮЙИЧА ДОЛЗАРБ МУАММО ВА МАСАЛАЛАР

Фрикцион ва тасмали узатмалар асосан ишқаланиш қучи ҳисобига ишлагани учун қатор эксплуатацион талаблар қўйилади. Бу талабларнинг асосийлари: керакли узатиш нисбатини таъминлаш, кам едирилиши, қизиб кетмаслиги, шовқин чиқармаслиги кабилардир.

Умуман, фрикцион ва тасмали механизмлар катта тезликларда қўлланилмайди. Сўнгги вақтларда уларни эксплуатацион талабларини таъминлаш мақсадида гидрираклари сунъий пластик материаллардан тайёрлаб қўлланмоқда.

Ушбу механизмларнинг ичидаги тасмали узатмалар жуда кенг тарқалгандир. Бу узатмаларнинг афзаликлари: соддалиги, ҳаракатни узоқ масофага узата олиши, шовқин ва титрашларни камайтириш қобилияти кабилардир. Асосий муаммолардан бири тасманинг ишлаш муддатини оширишдан иборатdir. Бунинг учун янги материаллар ишлаб чиқиш, узатма конструкциясига тегишли ўзgartиришлар киритиш мақсадга мувофиқдир.

Кейинги ечилиши керак бўлган масалалардан бири тасмали узатма узатиш нисбатини таъминлаш ва бошқариш усулларини ишлаб чиқишдан иборатdir. Назарий томондан тасмали механизмларни ҳисоблашда, тегишли геометрик ва кинематик параметрларини асослашда қатор камчиликларга йўл қўйилади. Жумладан:

а) тасманинг оғирлиги (массаси) шкивларга нисбатан сенгил бўлганлиги учун ҳисобга олинмайди;

б) кўп ҳолларда тасма билан шкивлар орасидаги сирпаниш эътиборга олинмайди;

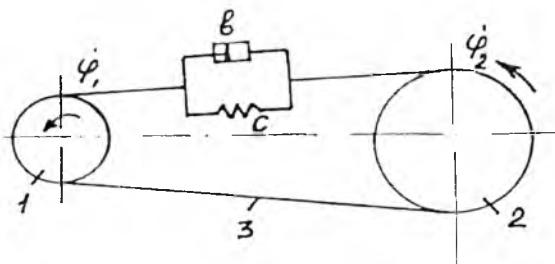
в) тасманинг узатиш моменти қўйидагича олинади:

$$M = b(\phi_1 - U_{12}\phi_2) + C(\phi_1 - U_{12}\phi_2)$$

бу ерда, c , b — тасманинг бикрлик ва диссипация коэффициентлари;

U_{12} — узатиш нисбати; ϕ_1 , ϕ_2 — шкивларни айланиш бурчаклари.

6.11-шаклда узатмани динамик модели кўрсатилган. Бу ҳисоб формуласида тасмали узатмани узатиш нисбатини ўзгариши инобатга олинмаган. Шу билан биргага ишқаланиш юзасининг ўзгариши ҳам ҳисобга олинмаган. Шунинг учун олинган натижалар аниқ эмас.

6.11-шакл. Тасмали узатмани динамик модели: (1,2 — кириш ва чиқиши шкивлари; 3 — тасма).

Бу йўналишида янги назарий ва амалий ёндашувларни то-пиш керак бўлади.

6.4. «АЙЛАНМА ҲАРАКАТНИ УЗАТУВЧИ МЕХАНИЗМЛАР. ФРИКЦИОН ВА ТАСМАЛИ УЗАТМАЛАР» БОБИ БЎЙИЧА ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Айланма ҳаракатни узатувчи механизмларни таърифлаб беринг. Уларнинг классификациясини изоҳланг.
2. Узатмани узатиш нисбати, деб нимага айтилади? Мисоллар келтиринг.
3. Вариаторлар қандай ишлайди? Уларнинг созлаш диапазони қандай аниқланади?
4. Фрикцион механизмлар қандай афзаллик ва камчиликларга эга?
5. Қандай тасмали узатмаларни турларини биласиз?
6. Тасмали узатмаларни кинематик параметрлари ҳақида маълумот беринг.
7. Ўзгарувчан узатиш нисбали тасмали узатма кинематик таҳлилини кўрсатиб беринг.
8. Қандай қилиб тасмани шкивдан чиқиб кетишини чеклаш мумкин?

7-БОБ. ТИШЛИ МЕХАНИЗМЛАР ТАХЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ

Тишли механизмлар бир-бири билан олий, таянч билан эса айланма ёки илгариланма кинематик жуфтлар ҳосил қилувчи тишли филидираклардан ёки уларнинг сегментларидан иборат бўлади.

Тишли узатмалар техникада кенг тарқалган бўлиб, кўп ҳолларда юргизувчидан ишчи машинага ёки машинани бир қисмидан иккинчисига айланма ҳаракат ва буровчи моментни узатиш учун қўлланилади. **Тишли механизмлар** шунингдек, техник масалаларни тўғридан-тўғри ечишда ҳам қўлланилади. Масалан, доира шаклидаги трикотаж машиналарида инни ҳалқа ҳосил қилувчи қисмга узатишда, ёғ насосларида ҳайдаладиган ёғ босимини оширишда ишлатилади. Тишли филидираклар бўртган тишлардан ва уларнинг орасидаги чуқурчалардан иборат. Улар биргаликда тишининг чамбари (тожи), деб аталади. Иккита тишли филидирак илашма ҳосил қиласди. Бунда битта филидиракнинг тиши иккинчи филидиракнинг икки тишининг орасига (чуқурлигига) кириб ён томонлари билан таъсир қиласди ва уни айлантиради. 7.1-шаклда тишларнинг ён томонлари ва уларнинг бош, оёқ қисмларидан ўтувчи цилиндрик юзалар кўрсатилган. Агарда тишини ҳосил қилувчи цилиндрларнинг радиуслари чексизликка интилса, филидирак тўғри чизиқли тишли рейкага айланади.

7.1. ТИШЛИ ИЛАШМАНИНГ АСОСИЙ ҚОНУНИ. ВИЛЛИС ТЕОРЕМАСИ

Тасмали узатмани конструктив ўзгартериш йўли билан тишини ҳосил бўлиш тоғисини тушунтириш мумкин. Ингичка

иц шаклидаги тасмадан иборат, нисбий сирпаниши бўлмаган идеал кесишиб ўтувчи тасмали узатма берилган (7.2-шакл). Юқорида таъкидланганидек, шкивга нисбатан тасманнинг нуқталари эволвента траекторияларини ҳосил қиласди. 3-тасмада (7.2-шакл) K нуқтани танлаймиз ва унинг нисбий ҳаракатдаги траекториясини дастлаб 1-шкивга, сўнг 2-шкивга нисбатан чизамиз. Натижада $\dot{\vartheta}_1$ ва $\dot{\vartheta}_2$ доира эволвенталари ҳосил бўлади. $\dot{\vartheta}_1$ эволвентани 1-шкив билан, $\dot{\vartheta}_2$ эволвентани 2-шкив билан қаттиқ боғлаймиз. $\dot{\vartheta}_1$ ва $\dot{\vartheta}_2$ эволвенталарни металлдан тайёрланган ва бир-бирига тегиб турувчи тишларнинг ён томонлари, деб фараз қиласлийлик.

Агар 3-тасмани ташлаб юбориб, 1-тишли фидиракни ҳаракатлантирасак, $\dot{\vartheta}_1$ эволвентали тиш $\dot{\vartheta}_2$ эволвентали тишга таъсир қилиб, 2-фидиракни айлантиради. Ҳосил бўлган тишли

узатма кинематик жиҳатдан кесишиб ўтувчи тасмали узатмага эквивалент бўлади.

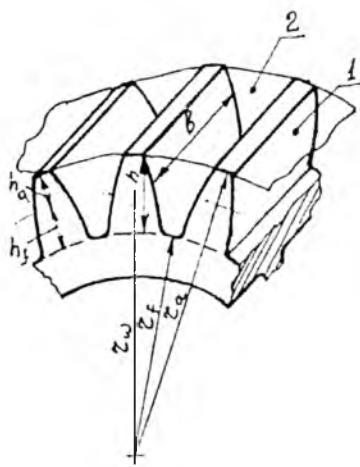
7.2-шаклдан тасмани илгариланма ҳаракатида N_1 ва N_2 нуқталарнинг тезликлари бир-бирига тенг бўлади.

$$V_{N1} = V_{N2} \quad (7.1)$$

$V_{N1} = \omega_1 r_{B1}$, $V_{N2} = \omega_2 r_{B2}$ назарга олинса, (7.1.) ифода қуйидагича бўлади:

$$\omega_1 r_{B1} = \omega_2 r_{B2} \quad (7.2)$$

$$\text{ёки } \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{r_{B2}}{r_{B1}} \quad (7.3)$$

7.1.-шакл. Тишли фидиракнинг
тишли тожи.
(1-тиш, 2-чўнқирча)

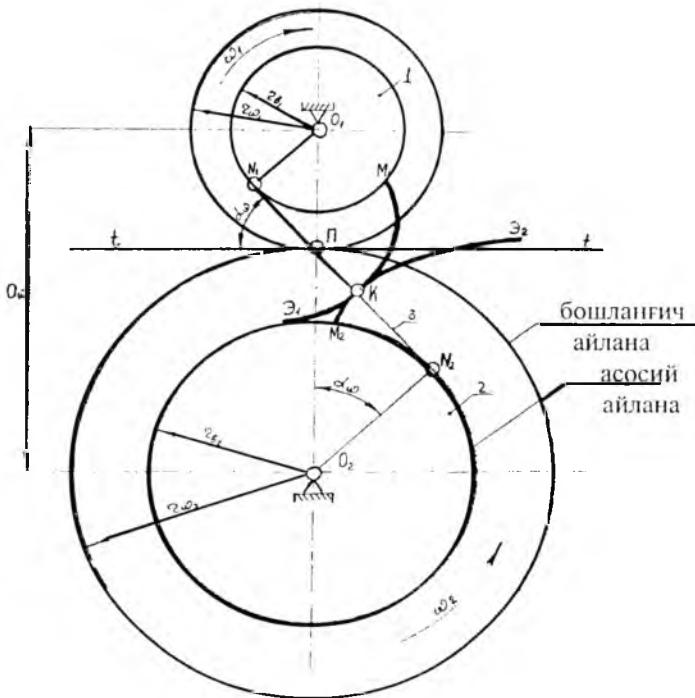
ω_1 ва ω_2 — 1 ва 2 фидиракларнинг бурчак тезликлари;
 r_{B1} ва r_{B2} — тишли фидиракларнинг асосий айланалари радиуслари (тасмали узатма шкивларининг радиуслари).

$\dot{\vartheta}_1$ ва $\dot{\vartheta}_2$ профилларини бир-бирига тегиб турувчи K нуқтаси доимо эволвенталарнинг умумий $N_1 N_2$ нормал чизигида ётади.

бу ерда, V_{N1} ва $V_{N2} = N_1$ ва N_2 нуқталарнинг чизикили тезликлари;

7.2-шаклдан бир-бирига ўхшаш O_1PN_1 ва O_2PN_2 учбурачкаларнинг томонларининг пропорциясидан:

$$(7.4) \quad \frac{O_2N_2}{O_1N_1} = \frac{\omega_2}{\omega_1}$$

7.2-шакл. Тасмали узатмани тишли механизмга айлантириш схемаси.

бу ерда, $O_2N_2=r_{B2}$, $O_1N_1=r_{B1}$

$$\text{Бунда, } \frac{r_{B2}}{r_{B1}} = \frac{O_2\bar{P}}{O_1\bar{P}} = \frac{\omega_2}{\omega_1} \quad (7.4)$$

Агарда $O_1\bar{P}$ ва $O_2\bar{P}$ кесмалари ўзгармаса, яъни \bar{P} нуқтани O_1O_2 марказлар чизигидаги ҳолати ўзгармаса, U_{12} узатиш нисбати ҳам ўзгармайди. Шундай қилиб **илашишнинг асосий қонуни ёки Виллис теоремаси**, деб аталувчи тишли узатма-

нинг асосий хусусиятларидан бири аниқданди. Бу теорема (қонун) қуидагича таърифланади:

«**Тишли узатманинг узатиш нисбати ўзгармас бўлиши учун икки тишининг тегиб турувчи нуқтасидан ўтган нормал доимо P нуқтадан ўтиб, марказлар оралигини фидиракларнинг бурчак тезликлари нисбатига тескари пропорционал тарзда бўлиши керак».**

P нуқта илашиш нуқтаси, r_{B1} ва r_{B2} радиусли айланалар **асосий айланалар**, деб аталади. Илашишнинг асосий қонуни талабларини турли шаклдаги жуфт эгри чизиклар қониқтиради. 1764 йилда улуг математик олим Л.Эйлер тақлиф қилган эволвентали илашиш амалда кўпроқ қўлланилмоқда. Шунингдек, циклоидали, айлана бўйлаб винтли (Новиков илашмаси) ва бошқа илашмалар ҳам қўлланилмоқда.

Илашишнинг асосий қонунига бўйсинаувчи ва $U_{12} = \text{const}$ таъминловчи тишларнинг профили **туташувчи профиллар**, деб аталади. Мисолда келтирилган тишларнинг \mathcal{E}_1 ва \mathcal{E}_2 эволвента профиллари туташувчи профиллар ҳисобланади.

Узатиш нисбатини доимийлигини таъминлаш тишли узатмаларнинг асосий афзаллигидир.

7.2. ТИШЛИ МЕХАНИЗМЛАРНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Турли мезонлардан фойдаланиб, масалан, бўғинларнинг нисбий ҳаракатига, тишли фидиракларнинг ва тишларнинг шаклига, тишларнинг тегиб турувчи элементлари характеристига, фидиракларнинг айланувчи ўқлари жойлашишига ва бошқа аломатларига қараб, элементар тишли механизмларни гурӯҳларга ажратиш мумкин.

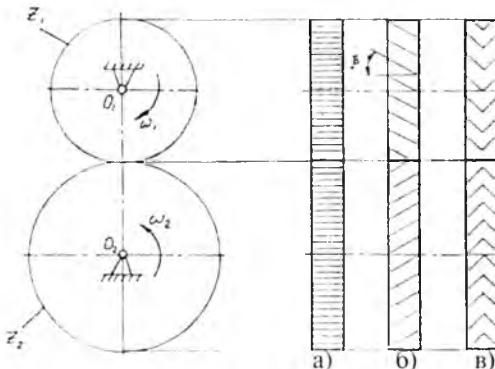
Фидиракларнинг нисбий ҳаракатига қараб тишли механизмлар текис ва фазовий турларга бўлинади.

Тишли механизмлар доира ва доирасиз шаклдаги фидираклардан иборат бўлиши мумкин. Техникада доира шаклидаги тишли фидираклар кўпроқ қўлланилади. Думалоқ бўлмаган (масалан, эллипс) тишли фидираклар маҳсус ҳолларда қўлланиши мумкин. Бу механизмларда узатиш нисбати ўзгарувчан бўлади. Шунингдек, думалоқ, лекин айланиш ўқи геометрик ўқидан силжиган иккита бир хил тишли фидираклар ҳосил қилинган механизмда ҳам узатиш нисбати ўзгарувчан бўлади.

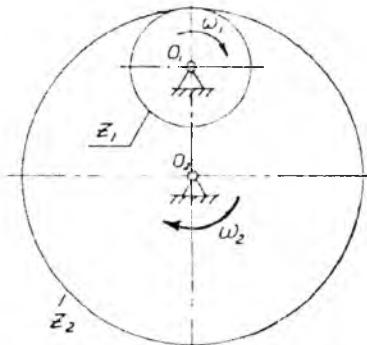
Олий жуфт элементига қараб тишли механизмларнинг тишилари нүқта ёки чизиқ орқали туташиши мумкин. Бунда олий жуфт элементи нүқта ёки чизиқ бўлади. Туташишнинг иккала тури афзаллик ва камчиликларга эга. Чизиқли туташишда босим кучининг чизиқ бўйлаб тақсимланиши натижасида олий жуфтда солиштирма босим камаяди, аммо бунда тишилар профилининг аниқлиги юқори бўлиши керак, акс ҳолда ортиқча боғланишлар ҳосил бўлади. Нүқта орқали туташишда тишиларнинг туташувчи қисмида солиштирма босим катта бўлади, лекин тишли узатмада ортиқча боғланиш бўлмайди. Амалда икки тишининг туташиш нүқтаси ёки чизиги бўгинларнинг қайишқоқ деформацияси натижасида тишли туташиш додига (юзача) ёки йўл-йўл юзага айланади. Айланиш ўқларини нисбий жойланишига қараб тишли механизмлар цилиндросимон, конуссимон ва гиперболоидли турларга бўлинади. Фидиракларнинг айланиш ўқлари параллел бўлганда цилиндросимон, тик бўлганда конуссимон ва айкашли жойлашганда гиперболоид узатмалар қўлланилади. Дастреб шилиндросимон тишли механизмларни кўрамиз.

7.3. ТЕКИС ТИШЛИ МЕХАНИЗМЛАР. ЦИЛИНДРОСИМОН ТИШЛИ УЗАТМАЛАР

Цилиндросимон тишли механизмлар гидриакларнинг айланиш ўқлари параллел жойлашганда қўлланилади.

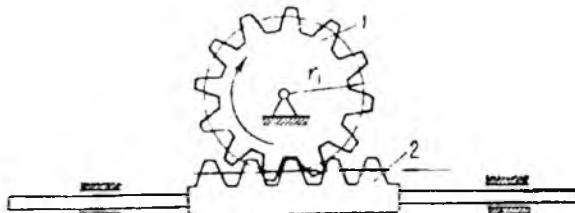

7.3-шакл. Цилиндросимон ташқи илашишли тишли механизмлар:
(а — тўғри тишли; б — оғма тишли; в — шевронли; β — винт
чизигини кўтарилиш бурчаги).

7.4.-шакл. Ички илашишли цилиндрсимон тишли механизм. Ичи илашишлида эса бир томонга ҳаракатланади.

7.5-шаклда цилиндрсимон узатмани хусусий ҳоли, рейкали тишли механизм көлтирилганды. Бу механизмда тишли гилдирак айланма, рейка илгарыланма ҳаракатланади.

7.5-шакл. Рейкали узатма.

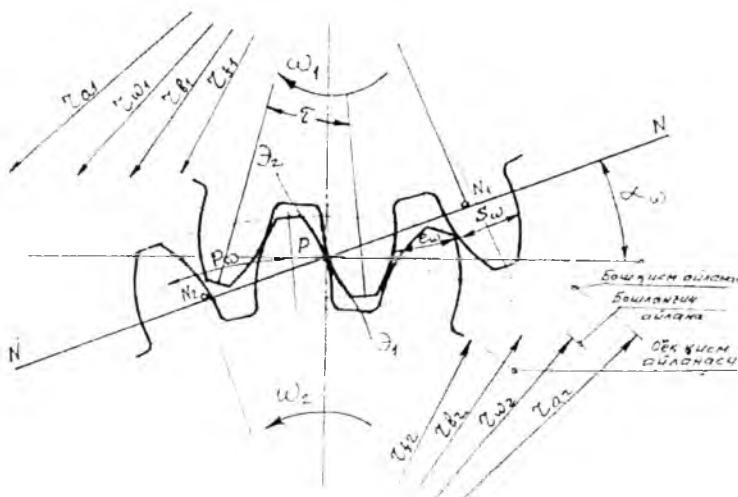
Тишли механизмларда тишлар сони кам бүлганды. Гилдирак шестеря, күп тишли гилдирак эса гилдирак, деб аталаади.

7.3.1. Тишли илашишнинг асосий элементлари. Илашиш модули ва қадами ҳақида тушунча

Илашишдаги иккита цилиндрсимон гилдиракларнинг илашиш тасвирини күрайлик (7.6-шакл).

Тишли фидиракларнинг бошланғич айланалари тушун-
часини киритамиз.

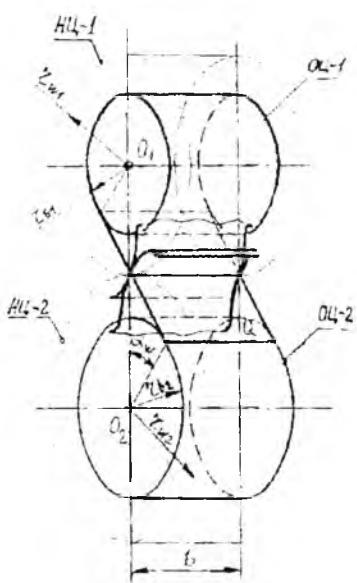
Иккита илашувчи фидиракнинг **бошланғич айланалари**
деганда бир-бираига нисбатан сирпанмай думалайдиган ик-
кита айланалар тасаввур қилинади. Шундай қилиб, бошлан-
ғич айланалар тишли айланаларнинг нисбий ҳаракатидаги
центроидалар ҳисобланади. Асосий айланалардаги каби,
бошланғич айланаларда тишли фидиракларнинг нисбий ҳара-
катидаги **аксоидалар** ҳисобланувчи цилиндрларни күриш мүм-
кин (7.7-шакл НЦ-1 биринчи фидиракнинг, НЦ-2 икким-
чи фидиракнинг бошланғич айланалари). Тишлар ва тишли
фидиракларнинг бошланғич айланалар билан боғлиқ бўлган
ҳамма ўлчамлари халқаро шартномаларга асосан “*w*” индек-
си билан белгиланади.

7.6-шакл. Тишли илашиш тасвири.

7.6-шаклда кўрсатилган бошқа айланалар учун тегишли
индекслар кўрсатилган. Масалан, “*a*” индекси бош қисм ай-
ланаларда, “*f*” — оёқ қисми айланаларда, “*b*” — асосий айла-
наларда қўлланилади.

Юқоридагиларга асосланаб, бошланғич айланаларнинг ра-
диуслари r_a , тишининг бош ва оёқ қисми айланалари радиусла-
ри r_f , ва r_b , асосий айланалар r_b ҳарфлари билан белгиланади.

7.7-шакл. Түғри тишли цилиндр симон илашишининг фазовий схемаси.

Бошланғич айланалар иккита тишли фидирекларнинг илашишида ҳосил бўлади. Битта тишли фидирек бошланғич айланага эга бўлмайди. P_w — илашиш қадами муҳим тушунчалардан бири ҳисобланади. **Иккита** тишиниң бир тоифадаги ён томоилари орасидаги айланабўйлаб масофа илашиш қадами ҳисобланади. Илашишдаги иккита фидирекнинг бошланғич айланадаги қадами бир хил бўлиши керак, акс ҳолда битта фидирекнинг тиши иккинчи фидирекнинг тишилари орасига сиёмаслиги мумкин.

Иккита илашувчи тишли фидирекларнинг бошланғич айланалари узунликлари ифодасини топамиз (7.6-шакл).

$$P_w Z_1 = 2\pi r_{w1} \quad (7.5)$$

$$P_w Z_2 = 2\pi r_{w2} \quad (7.6)$$

бу ерда P_w — илашиш қадами;

Z_1 ва Z_2 — фидирекларнинг тишилари сони;

r_{w1} ва r_{w2} — тишли фидирекларнинг бошланғич айланалари радиуслари.

(7.5) ва (7.6) тенгламалардан:

$$\frac{r_{w1}}{r_{w2}} = \frac{Z_2}{Z_1} \quad (7.6a)$$

(7.5) ва (7.6) лардан фойдаланиб илашиш қадамини ҳисоблаш мумкин.

Илашиш назариясида илашиш қадами билан бирга **бурчак қадами** тушунчаси ҳам қўлланилади. P_{ω} қадам ёйини ўз ичига олган марказий **бурчак бурчак қадами деб аталади**.

Бурчак қадами ва ёй қадами қўйидагича боғланган:

$$P_{\omega} = \tau r_{\omega} \quad (7.7)$$

бу ерда, τ — илашишнинг бурчак қадами;

r_{ω} — бошланғич айлана радиуси.

Филдиракнинг бурчак қадамини ёйилган $2P$ бурчаги тишларининг сонига бўлиб топиш мумкин. **Илашиш қадами S_{ω} тишининг қалинлиги ва икки тишининг e_{ω} оралиги йигиндисига teng.**

$$P_{\omega} = S_{\omega} + e_{\omega} \quad (7.8)$$

бу ерда S_{ω} ва e_{ω} — бошланғич айланаларда ётувчи ўлчамлардир.

Механик қайта ишланган филдиракда S_{ω} тишининг қалинлиги икки тишининг e_{ω} оралигига teng ва натижада тишин иккита тишининг оралигига кириши таъминланади. Тишли гилдиракни қадами 7.7-шаклда тасвирланган айланаларнинг хоҳдаганида ўлчаниши мумкин. Бунда қадам илашувчи иккита филдираклар учун бир хилда бўлмайди. Шу сабабли филдиракнинг ўлчамларини аниқлаш учун асосий ҳисобланган айлана киритилади. Бундай айлана филдиракнинг **бўлувчи айланаси**, деб аталади. Бўлувчи айлана бўлувчи цилиндрнинг асоси ҳисобланади.

Тишлиларни қирқишида бўлувчи айлана бошланғич айлананинг вазифасини бажариши кейинроқ кўрсатилади. Бўлувчи айланада тиши қирқувчи асбобининг ҳамма ўлчамлари тамғалангандек бўлади. Масалан, тишли филдиракни бўлувчи айлана бўйлаб қадами қирқувчи асбобининг қадамига teng бўлади. Бўлувчи айлана ҳар бир тишли филдиракда бўлади. Бу айланага боғлиқ ҳамма ўлчамлар индексга эга эмас. Тишли филдиракнинг қадамидан асосий параметр сифатида фойдаланиб, филдиракнинг ҳамма ўлчамларини аниқлашнинг аналитик боғланишлар системасини тузиш мумкин. Аммо қадамли системани иррационаллиги амалда ноқурайликлар яратгани учун модул системаси билан алмаштирилди. Модул системасида асосий параметр сифатида тишли филдиракнинг миллиметрда ўлчанадиган рационал қийматли модулидан фойдаланилади. Ҳар бир гилдиракни тайёрлашда унинг модули кўрсатилади. Филдиракнинг модули доимо қирқувчи асбобни модулига teng.

Бўлувчи айлана узунлигини аниқлаш ифодасини тузамиз:

$$PZ = 2\pi r \quad (7.9)$$

бу ерда, P — бўлувчи айлана бўйлаб қадам;

Z — филдиракнинг тишлари сони;

r — тишли филдирак бўлувчи айланасининг радиуси.

Бўлувчи айлананинг радиуси кўйидагича аниқланади:

$$r = \frac{PZ}{\pi^2} \quad (7.10)$$

$$(7.10) \text{ ифодада } \frac{P}{\pi} = m \text{ белгилаймиз ва } r = m \frac{Z}{2} \quad (7.11)$$

бу ерда, m — илашиш модули.

Тишли филдиракнинг бўлувчи айлана бўйлаб қадами ва модули кўйидагича боғланган.

$$P = \pi m \quad (7.12)$$

(7.11) дан тишли филдиракнинг геометрик моҳиятини аниқлаш мумкин.

$$m = \frac{2r}{Z} \quad (7.13)$$

Тишли филдиракнинг модули бўлувчи айлана диаметрининг битта тишига тўғри келадиган узунлигидир.

Модулнинг қиймати стандартлашган. Муҳандислик ҳисобларида тишли филдиракнинг модули мустаҳкамликка ҳисоблашдан аниқланади ва стандарт бўйича яқинроқ қиймати қабул қилинади. Тишли филдиракнинг модулинин ихтиёрий қийматини қабул қилиш мумкин эмас.

7.3.2. Илашувчи цилиндрсимон филдиракларнинг узатиш нисбати

Маълумки, жуфт филдиракларнинг бурчак тезликлари нисбати узатиш нисбати дейилади. Цилиндрсимон фрикцион узатмани узатиш нисбат формуласини келтириб чиқарган эдик.

$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{n_1}{n_2} = \pm \frac{r_2}{r_1} \quad (7.14)$$

бу ерда, r_1 — биринчи фрикцион радиуси;

r_2 — иккинчи фрикцион радиуси.

(7.14) ифодани келтириб чиқаришда фрикцион цилиндрлар нисбий сирпамай бир-бирига нисбатан

думалайди, деб тахмин қилинган эди. Худди шунга үхшаш илашишда бўлган иккита фидирек учун узатиш нисбати ифодасини тузиш мумкин:

$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{n_1}{n_2} = \pm \frac{r_{\omega_2}}{r_{\omega_1}} \quad (7.15)$$

бу ерда, r_{ω_1} ва r_{ω_2} тишли фидирекларнинг бир-бираiga нисбатан сирпанимай думалайдиган бошлангич айланаларнинг радиуслари.

(7.6а) ифодани назарга олиб узатиш нисбати тишелар сони орқали ифодаланиши мумкин:

$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{n_1}{n_2} = \pm \frac{r_{\omega_2}}{r_{\omega_1}} = \pm \frac{Z_2}{Z_1} \quad (7.16)$$

Мусбат ишора фидиреклар бир томонга, манфий ишора қарама-қарши томонга айланганда қабул қилинади. Узатиш нисбати билан бирга узатиш **сони** ҳам ишлатилади. **Узатиш сони** деганда катта фидирек тишеларининг сонини **кичик фидирекнинг** (шестериянинг) тишелар сонига нисбатига айтилади.

7.3.3. Кўп бўғинли тишли механизмларнинг кинематик таҳлили

Тишли илашишлардан икки турдаги кўп бўғинли тишли механизмларни тузиш мумкин: пофонали ва қаторли. 7.8-шаклда икки пофонали тишли механизм тасвиранган. Тишли илашма ҳосил қилувчи Z_1 ва Z_2 , Z_3 ва Z_4 тишли фидиреклар битта кўп бўғинли механизмга бирлаштирилган. Кўп бўғинли тишли механизмни узатиш нисбатини аниқлаймиз.

Узатиш нисбати таърифидан:

$$U_{1-4} = \frac{\omega_1}{\omega_4} \quad (7.17)$$

ифоданинг суръат ва маҳражини ω_2 га бўламиш.

$$U_{1-4} = \frac{\omega_1}{\omega_2} \frac{\omega_2}{\omega_4}$$

$\omega_2 = \omega_3$ бўлгани учун:

$$U_{14} = \frac{\omega_1}{\omega_2} \cdot \frac{\omega_3}{\omega_4} = U_{12} \cdot U_{34} \quad (7.18)$$

Күп бүгінли тишли механизмнің узатиш нисбати унинг таркибидаги тишли илашмаларни узатиш нисбатларини ишоралари билан қўпайтмасига тенг. (7.18) га узатиш нисбати қийматларини қўйсак:

$$U_{12} = -\frac{Z_2}{Z_1}, \quad U_{34} = -\frac{Z_4}{Z_3} \quad U_{14} = U_{12} U_{34} = \frac{Z_2 \cdot Z_4}{Z_1 \cdot Z_3} \quad (7.19)$$

келиб чиқади.

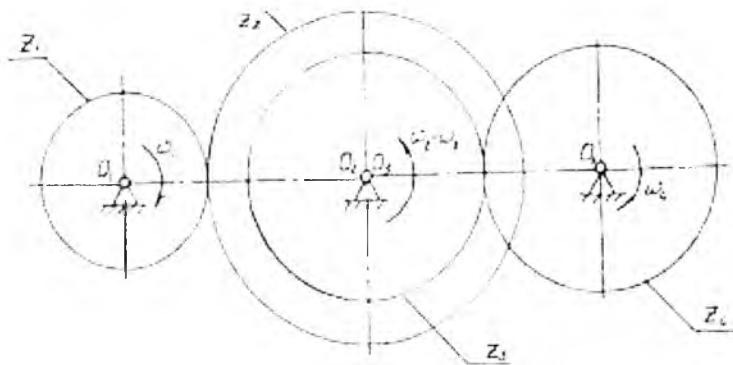
1-мисол. Агарда $Z_1=18$, $Z_2=54$, $Z_3=20$, $Z_4=20$, $n_1=1200$ айл/мин бўлса, 7.8-шаклда тасвирланган узатмани узатиш нисбати ва 4тишли фиддиракнинг айланиш частотаси аниқлансин.

Механизм узатиш нисбати аниқланади:

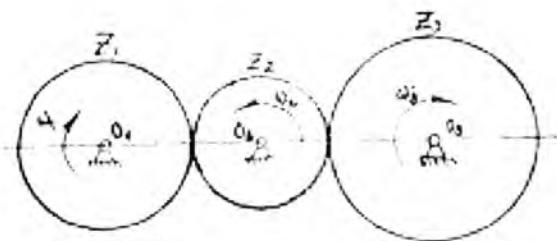
$$U_{14} = \frac{Z_2 \cdot Z_4}{Z_1 \cdot Z_3} = \frac{54 \cdot 20}{18 \cdot 20} = \frac{1080}{360} = 3 \quad (7.20)$$

n_4 қуйидагича топилади.

$$U_{14} = \frac{n_1}{n_4} \quad \text{бу ердан } n_4 = \frac{n_1}{U_{14}} = \frac{1200}{3} = 400 \frac{\text{айл}}{\text{мин}}$$

7.8-шакл. Погонали тишли узатма.

7.9-шакл. Қаторли тишли узатма.

n_1 ва n_4 ни ишораларини бир хиллиги, бу фидиракларнинг ҳаракат йўналиши бир томонга эканлигини кўрсатади.

Қаторли кўп бўғинли кетма-кет боғланган Z_1 , Z_2 ва Z_3 фидираклардан иборат тишли механизм 7.9-шаклда тасвирланган.

Қаторли тишли механизмни узатиш нисбати чиқувчи фидиракнинг тишилари сонини кирувчи фидиракнинг тишилари сонига нисбати билан аниқланар экан. Оралиқдаги фидираклар қанча бўлишига қарамасдан, узатиш нисбатининг қийматига таъсир қилмай, фақат чиқувчи фидиракнинг айланиш йўналишини ўзгартириши мумкин. Қаторли узатмалар катта узатиш нисбатини таъминлай олмайди. Узатиш нисбати юқори бўлиши учун погонални тишли узатмаларни қўллаш керак.

7.3.4. Эволвентали илашиш назарияси асослари

Замонавий машинасозликда қатор афзалликларга эга бўлган эволвентали илашиш алоҳида ўринни эгаллайди. Эволвентали илашишда тиш профилининг асосий қисми **доира эволвентасидан** иборат. Эволвентали илашиш назариясининг асосий ҳолатларини тўғри тишли ташқи илашишли цилиндрсимон узатма мисолида кўриб чиқамиз.

7.3.4.1. Доира эволвентаси, унинг хусусияти ва тенгламалари

Кўзғалмас айланада тўғри чизиқини сирпапмай думалашида унинг нуқтаси чизган эгри чизиқ **доира эволвентаси**, деб аталади. Думаловчи чизиқни ҳосил қилувчи чизиқ, қўзғал-

мас айлана эволюта ёки асосий айлана, деб аталади (7.10-шакл).

Эволвентанинг қурилишидан келиб чиқадиган баъзи хоссаларини эслатиб ўтамиз:

1. Доира эволвентаси иккита тармоққа эга;
2. Асосий айлананинг ёйлари билан ҳосил қилувчи чизиқнинг кесмалари орасида қўйидаги бояланишлар мавжуд

$$\begin{aligned} \cup B_0 B_1 &= A_1 B_1 \\ \cup B_0 B_2 &= A_2 B_2 \\ \cup B_0 B_3 &= A_3 B_3 \quad \text{ва ҳ.к.,} \end{aligned} \quad (7.21)$$

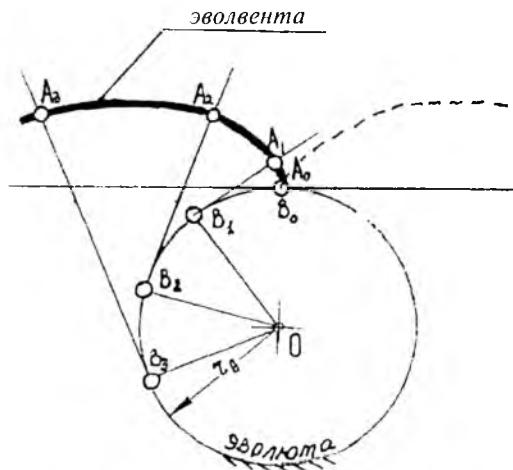
3. Эволвентани хоҳлаган нуқтасинин нормали эволвен-тага уринма ҳисобланади;

4. $A_1 B_1, A_2 B_2$ ва ҳ.к. нормаларнинг кесмалари эволвента-нинг A_1, A_2, \dots ва ҳ.к. нуқталарини эгрилик радиуслари ҳисобланади.

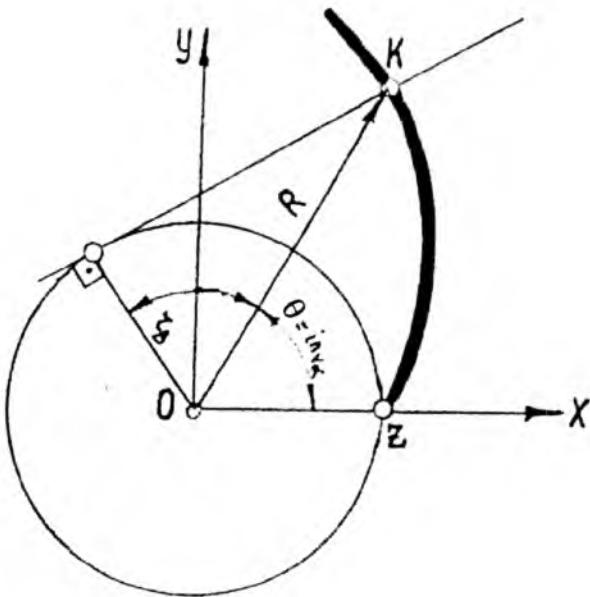
5. Эволюта эволвентанинг эгрилик марказларини геомет-рик ўрни (B_1, B_2, B_3 ва ҳ.к. нуқталари) ҳисобланади.

7.11-шаклдан фойдаланиб, эволвентанинг параметрик тенг-ламасини келтириб чиқарамиз: ΔOMK дан эволвентани ра-диус-векторини аниқлаймиз:

$$R = \frac{r_b}{\cos \alpha} \quad (7.22)$$

7.10-шакл. Эволвентани ҳосил бўлиши.

7.11-шакл. Эволвента тенгламасини чиқариш схемаси.

бу ерда, R — эволвентанинг радиус-вектори;

r_b — асосий айлананинг радиуси.

Эволвентанинг икки хусусиятидан фойдаланиб,

$$MZ = MK \quad (7.23)$$

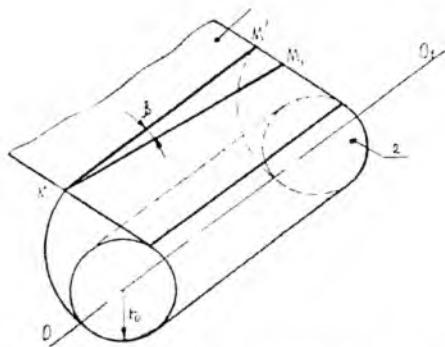
$MZ = r_b(\alpha + \theta)$ ва $MK = r_b \operatorname{tg} \alpha$ инобатга олиб (7.23) ни күйидаги күринишга келтириш мумкин.

$$r_b(\alpha + \theta) = r_b \operatorname{tg} \alpha$$

Соддалаштирилгандан сүнг эволвентани қутб бурчаги келиб чиқади.

$$\theta = \operatorname{tg} \alpha - \alpha \quad (7.24)$$

$\operatorname{tg} \alpha - \alpha = inv \alpha$ ифодани эволвента функцияси ёки α бурчаги-нинг инволютаси деб аталади. (7.24) дан α бурчагининг инволютаси θ бурчагига тенгdir. Инволютани аниқлаш учун тегишли жадваллар ишлаб чиқилган. (7.24) ифодада α ва θ бурчаклари радиан ўлчамларига эга. Эволвентали тишини ён томонини ҳосил бўлишини кўйидагича кўз олдимизга келтиришимиз мумкин (7.12-шакл): ҳосил қилиувчи асосий 2 цилиндрга тегувчи текислик сирпанмай цилиндрда думаласин.

7.12-шакл. Цилиндросимон гилдирак тишиларини ён юзасини ҳосил бўлиш схемаси.

дан эволвентали тишининг ён томонини тўғри чизиқли қиркувчи асбоб ёрдамида тайёрлаш имкониятлари борлиги келиб чиқади. Бу эса эволвентали илашишни муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланади.

7.3.4.2. Эволвентали профилларининг туташишда (ёндашишда) бўлиши

Тишиларнинг туташувчи профиллари узатиш нисбатининг доимийлигини, $U_{12} = \text{const}$ таъминлайди. Эволвентали профилларнинг туташишда бўлишини исботлаймиз. 7.13-шаклда эволвентали профиллар \mathcal{E}_1 ва \mathcal{E}_2 ҳарфлари билан белгиланган.

$$\text{Маълумки, (7.3) дан: } U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{r_{b_2}}{r_{b_1}}.$$

Илашманинг ишлаш жараёнида асосий айланаларнинг r_{b_1} радиусларини ва NN нормалнинг ҳолатини ўзгармаслиги эволвентали илашишда узатиш нисбатини ҳар доим ўзгармас сақлашга имконият беради. Шунинг учун:

$$U_{12} = \frac{r_{b_2}}{r_{b_1}} = \text{const}$$

Чунки $r_{b_1} = \text{const}$, $r_{b_2} = \text{const}$.

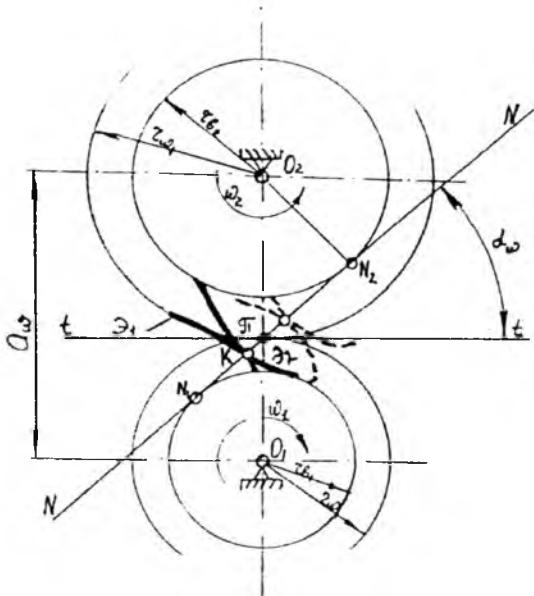
Текисликни ду-
малашида асосий ци-
линдр ўқига парал-
лел MM чизиқ тўғри
тишининг ён томони-
ни, асосий цилиндр
 ўқига параллел
 бўлмаган MM_1 чизиқ
 эгри тишининг ён то-
монини ҳосил қила-
ди. Бунда MM ва MM_1
 чизиқларида ётувчи
 нуқталар доира
 эволвентасини чиза-
ди. Юқоридагилар-
дан эволвентали тишининг ён томонини тўғри чизиқли қир-
кувчи асбоб ёрдамида тайёрлаш имкониятлари борлиги ке-
либ чиқади. Бу эса эволвентали илашишни муҳим хусусият-
ларидан бири ҳисобланади.

Эволвентали илашишнинг яна битта ажойиб хусусиятини айтиб ўтиш лозим: тишли узатмани a_{ω} марказлари оралиғи бироз ўзгарганда унинг узатиш нисбати ўзгармайди. a_{ω} нинг узатиш нисбати (7.3) ифодасига кирмаслиги бунинг исбети ҳисобланади.

7.3.4.3. Илашиш чизиги ва бурчаги

Иккита туташувчи тишлиар профилларининг тегиб турувчи нүкталарининг геометрик ўрни илашиш чизиги, деб аталади.

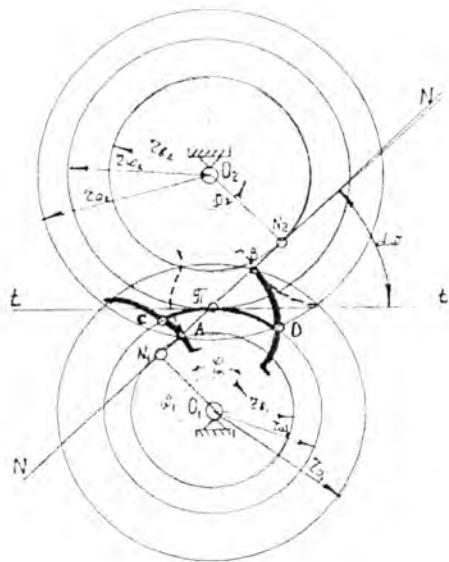
Эволвентали узатмада илашиш чизиги NN умумий нормал буйлаб йўналган (7.13-шакл). Ҳақиқатан, агарда иккита эволвентали тишлиарни тегиб турган ихтиёрий нүктасидан нормал ўтказилса, эволвентанинг 3-хусусиятига асосан, у иккала асосий айланаларга уринма бўлиб, NN умумий нормалга мос келади. Шундай қилиб, илашиш чизиги умумий NN нормал ҳисобланади.

7.13-шакл. Цилиндрически тишли гильдираклар эволвентали профилларининг туташиши.

7.13-шаклда туташувчи \mathcal{E}_1 ва \mathcal{E}_2 эволвента ирофилларининг иккита ҳолати кўрсатилган. Иккала ҳолда ҳам тишиларниң тегиб турувчи NN нормалда жойлашиган. Илашиш чизиги тўғри чизиқдан иборат бўлгани учун унинг афзаллиги ҳисобланниб, бир тиннинг иккинчи тишга босим кучи йўналиши ўзгармаслигини сақлади.

Илашишининг баззи турларида, масалан, циклоидали илашишида, илашиш чизиги эгри чизиқdir. Илашиш чизигига O_1 ва O_2 нуқталаридан туширилган тик чизиқларининг NN билан кесишган N_1 ва N_2 нуқталари орасидаги қисми **иазарий илашиш чизиги** ҳисобланади. Тишлар бош қисмининг айланаларини NN нормал билан кесишган AB қисми **ҳақиқий ёки амалий илашиш чизиги**, деб аталади (7.14-шакл). Иккита тиш A нуқтада илашишга кирса, B нуқтада илашишдан чиқади. Агар иккита тишнинг бирбирига тегиши N_1N_2 назарий илашиш чизигидан ташқарида бўлса, **тишларниң интерференцияси**, яъни бир жойда бирданига иккита фидиракларининг тишлари пайдо бўлганда содир бўлади. Бу мумкин эмас.

7.14-шакл. Илашиш чизиги ва бурчагини тушунтириш схемаси.

формуладан келтириб чиқарини мумкин. Хусусий ҳолда нормал фидираклар илашишга **20°** тенг.

Илашиш чизиги билан бошлинигич айланаларга ўтказилган умумий $t-t$ уринма орасидаги **бурчак илашиш бурчаги**, деб аталади. Умуман олганда, илашиш бурчагининг қийматини тегишили

7.3.4.4. Илашиш ёйи ва қопланиш коэффициенти

Нүктани бошланғич айлана бүйлаб илашиш вақтида босиб ұтган йұлы **CD илашиш ёйи дейилади**. 7.14-шактада илашиш ёйи бириңчи фидирек учун күрсатылған.

Илашиш ёйининг илашиш қаламига нисбати **қопланиш коэффициенти**, деб аталац.

$$\varepsilon_a = \frac{CD}{P_{\omega}} \quad (7.25)$$

Бу ерда, ε_a - қопланиш коэффициенти; CD - илашиш ёйи; P_{ω} - илашиш қадами.

(7.25.) га илашиш ёйи $CD=\varphi_a r_{\omega}$ ва илашиш қадами $P_{\omega}=tr_{\omega}$ қийматларини қўйсак:

$$\varepsilon_a = \frac{CD}{P_{\omega}} = \frac{\varphi_a r_{\omega}}{tr_{\omega}} = \frac{\varphi_a}{\tau} \quad (7.25a)$$

бу ерда, φ_a — қопланин бурчаги ёки илашиш ёйини қамровчи марказий бурчак;

τ — илашишнинг бурчак қадами.

Тишли илашмани текис ва узлуксиз ишлаши учун қопланиш коэффициентининг қиймати бирдан катта бўлиши керак. Бунда илашиш ёйи илашиш қаламидан катта бўлиб, бириңчи жуфтлик илашишдан чиқмасдан иккинчи жуфтлик илашишга киради. Агар бу шарт бажарилмаса, қопланиш коэффициенти бирдан кичик бўлиб, навбатдаги жуфт тишлар зарба билан илашишга киради ва узатманинг ишлаш шароити ёмонлашади. Шунинг учун $\varepsilon_a \geq 1,05$ шарти бажарилиши лозим. (7.25) ва (7.25 а) ифодалардан қопланиш коэффициентини аниқлашада чизмадан илашиш чизигини ёки қопланиш бурчаги қийматини ўлчашга тўғри келади ва бу баъзи хатоларга олиб келиши мумкин. Қопланиш коэффициентини аниқ хисоблаш учун аналитик ифодалар қўлланилади. Шулардан бири қуйида келтирилган:

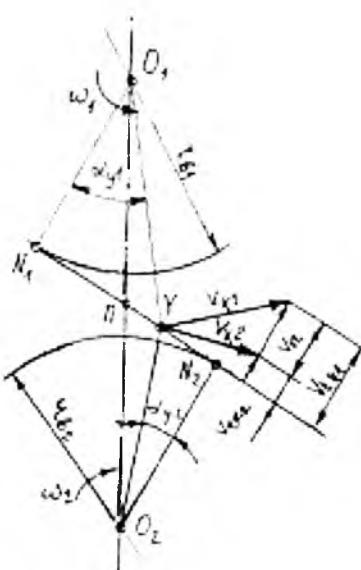
$$\varepsilon_a = \frac{\sqrt{r_{a1}^2 - r_{b1}^2} + \sqrt{r_{a2}^2 - r_{b2}^2} - a_{\omega} \sin \alpha_{\omega}}{\pi m \cos \alpha_{(0)}} \quad (7.26)$$

бу ерда, r_{a1} ва r_{a2} — тишнинг бош қисми айланаларининг радиуслари;

$r_{\omega 1}$ ва $r_{\omega 2}$ — асосий айланаларининг радиуслари;
 a_{ω} — узатманинг марказлари оралиғи;
 a_{ω} — илашиш бурчаги;
 m — илашиш модули.

7.3.4.5. Солиширма сирпаниш

Тишли илашманинг олий жуфтида тишелар бир-бирига нисбатан думалаб сирпанади. Тишеларнинг сирпаниши ишчи юзаларни ейилишига олиб келади. Тишеларнинг сирпаниш даражаси сирпаңыш тезлигини унинг тангенциал ташкил этувчисига нисбати билан ифодаланадиган солиширма сирпаниш орқали аниқланади (7.15-шакл).

7.15.-шакл. Тишеларнинг сирпаниши.

хилда ейилмайды; бунда тишининг бош қисми оёқ қисмига нисбатан күпроқ ейилади.

Солиширма сирпаниш қолганиниң коэффициентига үхашаш тишли узатманинг сифат күрсаткичига киради. Улар орқали лойиҳалаш жараённанда тишли узатманинг текис ва шовқин-

$$\lambda_1 = \frac{V_{k2}}{V_{ik1}} \quad (7.27)$$

$$\lambda_2 = \frac{V_{k1}}{V_{ik2}} \quad (7.28)$$

бу ерда, λ_1 ва λ_2 — фидиракларнинг солиширма сирпаниш коэффициентлари;

$V_{k2} = (V_{ik1} - V_{ik2})$ — сирпаниш тезлиги;

V_{ik1} — тезликининг тангенциал ташкил этувчиси;

V_{ik2} — тезликининг тангенциал ташкил этувчиси.

Тишелар илашиш қутбидан туташганда солиширма сирпаниш бўлмайди ва ундан узоқлашган сари ортиб боради. Шунинг учун тишеларнинг ён томони бир

сиз юришини, ейилишга чидамлилигини ва мустаҳкамлигиги баҳолаш мумкин. Тишли узатманинг сифат кўрсаткичига тишнинг эгилишга мустаҳкамлиги ва геометриясиининг туташшишдаги кучланишга таъсирини белгилайдиган солиштирма босимини баҳоловчи тиш шаклининг коэффициенти ҳам киритилиши мумкин.

7.3.5. Тишли фиддиракларни тайёрлаш усуллари

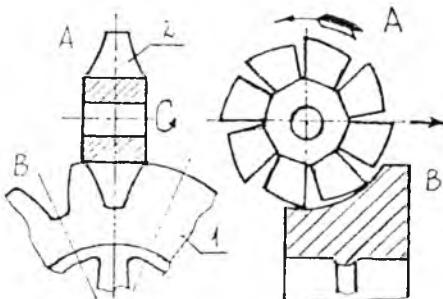
Тишли фиддираклар икки хил усулда тайёрланишини кўриб чиқайлик.

1. Нусхалаш усули. 2. Думалатиш усули.

Нусхалаш усулида қирқилганда қирқувчи асбобнинг ва тишли фиддиракнинг ботиқ қисмини профиллари бир хилда бўлади. 7.16-шаклда тишларни дисклли фрезада қирқиш усули кўрсатилган. Қирқувчи асбобнинг бир марта юришида битта ботиқлик (чўнқирлик) қирқилади, сўнгра андоза қадам бурчагига бурилиб, қирқиши яна тақоррланади. Нусхалаш усулида қирқишининг унумдорлиги паст бўлиб, уни бажариш учун турли қирқувчи асбоблар талаб қилинади.

Думалатиш усулидан фойдаланилганда қирқувчи асбоб сифатида тўғри чизикли қиррадан иборат рейкали асбоб, исказа ёки червякли фрезалар қўлланади. 7.17-шаклда тишли фиддиракни думалатиш усулида қирқиши рейкали асбоби ва андозаси (тайёрлагич) кўрсатилган.

Рейкали асбобнинг нормал қирқимидағи контури дастлабки (асос қилиб олинган) стандарт контури ҳисобланади. Даствлабки контурни ён томони билан тишнинг ботиқлик қисми ўқи орасидаги бурчак, рейка профилининг бурчаги, 20° қабул қилинади.

7.16.-шакл. Нусхалаш усули билан тишли фиддиракларни тайёрлаш.

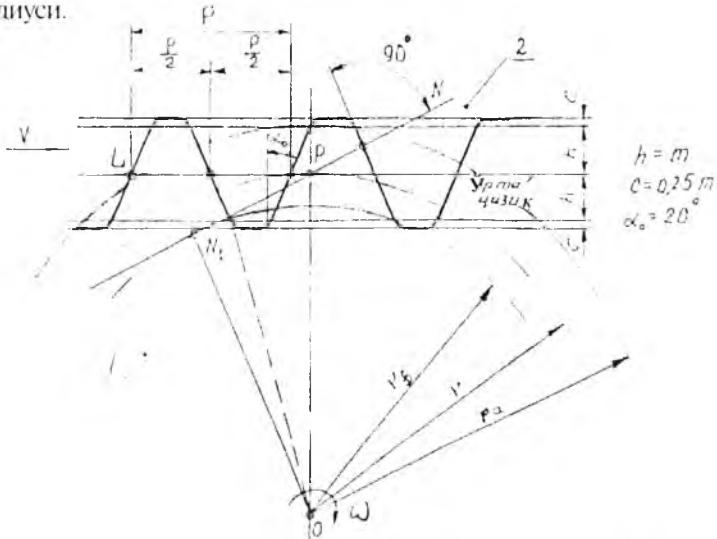
Рейка тишининг баландлигини тенг қисмга ажратувчи чизиқ **бұлувчи**, ўртаса ёки модул **чизиги**, деб аталади. Бу чизиқда тишининг қалыптылығы иккى тишининг оралығынша (ботиқұлдигига) тенгdir.

Рейкали асбобининг ён қирралари ўтқир бўлиб, **қирқувчи қирра**, деб аталади.

Тишиң қирқишища андоза (тайёрлагич) ва рейканинг нисбий ҳаракати тишли гидриракшынгі рейка билан илашишига ухшайди. Рейка күниимча қирқиладиган гидрирак ўқи бўйлаб илгарилама-қайтма қирқувчи ҳаракатда бўлади. Ҳар бир ҳаракатда рейка металл қатламини қирқиб, аста-секин тишининг контури ҳосил бўлади (7.18). Рейканни V тезлиги ва гидриракнинг ω бурчак тезлиги қўйидагига боғланган:

$$V = \omega r \quad (7.29)$$

бу ерда, r — қирқиладиган гидриракнинг бўлувчи айланаси радиуси.

7.17-шакл. Тишли гидрикларни қирқин жарабенида рейка ва тайёрлагич: (1 — заготовка; 2 — рейкали асбоб ёки кескич).

Бўлувчи айланада рејканинг бошланғич чизигига уринма бўлиб, сириаимасдан думалайди. Тишли гидриакни қирқинида бўлувчи айланада юқорида таъкидлангандек, бошланғич айланада ҳисобланади.

Бұлувчи айлананинг радиуси фақат қирқиши жараёнини кинематик параметрларига бөлік.

$$r = \frac{v}{\omega} \quad (7.30)$$

Тишли фиддирекни қирқишида рейкали асбобни тайёрлағич марказига яқынроқ ёки ундан узоқроқ жойлаштириш мүмкін. Асбобни түрли ҳолда **жойлаштиришини силжитиши деб аталаdi**. Силжитишида бұлувчи айланани радиуси ўзгармай, унга уринма бўлган рейка чизигининг ҳолати ўзгаради.

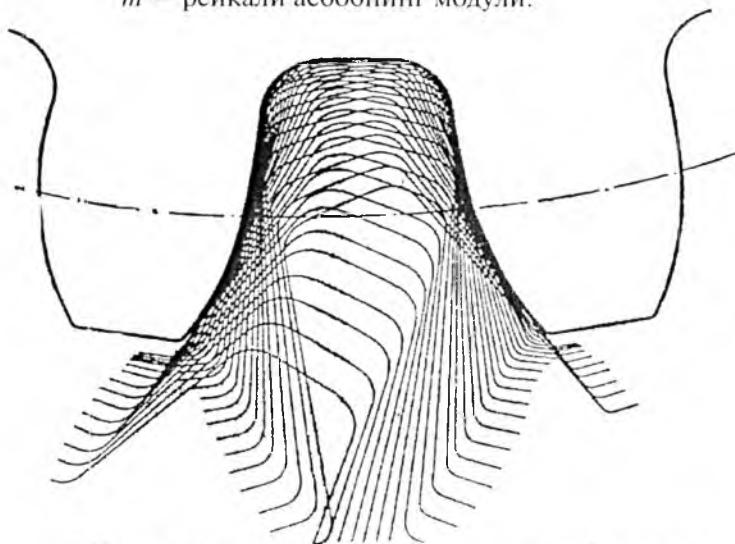
Қирқувчи асбобни абсолют ва нисбий силжитиши бирбиридан фарқ қилиб, қуидагича бөләнган:

$$X = x \cdot m \quad (7.31)$$

бу ерда, X — рейкали асбобнинг абсолют силжиши;

x — нисбий силжиш;

m — рейкали асбобнинг модули.

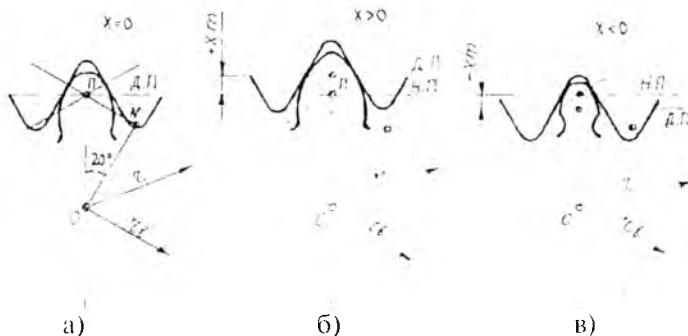
7.18-шакл. Думалатиши усулида эволвента профилининг ҳосил бўлиши.

Рейкали асбобни силжитишининг миқдорига ва йўналишига қараб модули, тишлилар сони, бұлувчи ва асосий айланаларининг радиуслари ўзгармаган түрли эволвента профиллик тишили фиддирекларин қирқиши мүмкін. Профилларнинг

фарқи шундан иборатки, улар битта эволвентанинг турли қисмларидан ҳосил бўлган.

Рейкали асбобни силжитишнинг йўналишига қараб учта турдаги: нолли, мусбат ва манфиий гилдиракларни қирқиши мумкин (7.19-шакл). Улар билан танишайлик:

1. Гилдиракни қирқишида рейкали асбоб андозага (заготовка ёки хомаки буюм) нисбатан силжитилмаган, яъни нисбий **силжиши $x=0$** (7.19а-шаклда). Бунда рейканни бўлувчи (модул) чизиги бошлангич чизиқ вазифасини бажариб бўлувчи айланада думалайди ва натижада, нолли ёки нормал гилдирак қирқилади. Нормал гилдиракнинг бўлувчи айланаси бўйлаб қалинлиги икки тишининг оралиғига (ботиқлигига) тенг. Нолли гилдираклар техникада кенг қўлланилади ва улардан иборат бўлган узатма **нолли ёки нормал узатма**, деб аталади.

7.19-шакл. Рейкали асбобни сижитиб тишли гилдиракларни қирқиши (а — нолли гилдиракни қирқиши; б — мусбат гилдиракни қирқиши; в — манфиий гилдиракни қирқиши; ДП — бўлувчи чизиқ; ИП — рейканнинг бошлангич чизиги).

2. Рейкали асбоб қирқиладиган гилдиракнинг марказидан силжитилган, яъни нисбий **силжиши $x>0$** (7.19б-шакл). Бунда гилдиракнинг бўлувчи айланасида бўлувчи чизиқ ўрнига рейка тишининг бош қисмига яқин боцлангич чизиқ думалайди ва натижада **мусбат гилдирак** қирқилади. Мусбат гилдирак тишинининг бўлувчи айланада бўйлаб қалинлиги катта бўлиб, мустаҳкамлиги ошиади.

3 Рейкали асбоб қирқиладиган ғилдиракни марказига қараб силжитилган, яъни нисбий **силжиш** $x < 0$ (7.19в-шакл). Бу ҳолда **манфий ғилдирак** қирқилади. Қирқиладиган ғилдиракнинг бўлувчи айланасида рейканинг оёқ қисмига яқин бўлган бошлангич чизик думалайди. Манфий ғилдирак тишининг бўлувчи айланаб бўйлаб қалинлиги икки тиш оралиғидан кичик бўлгани учун тишининг **мустаҳкамлиги камаяди**. Қирқувчи асбони силжитиб қирқиленган тишли ғилдираклар **коррекцияланган**, яъни батъи кўрсаткичлари яхшиланган дейилади. Коррекцияланган узатмалар коррекцияланган ғилдираклардан ёки нолли ва коррекцияланган ғилдираклардан иборат бўлади. Коррекцияланган узатмалар тишли илашининг умумий ҳолидир. Нолли ғилдираклардан ташкил топган узатма унинг хусусий ҳоли ҳисобланади.

7.3.6. Коррекцияланган (тузатилган) тишли узатмалар

Тишли узатмаларни коррекциялаш уларнинг сифат кўрсаткичларини тартибга солувчи янги восита ҳисобланади. Коррекция воситасида қўйидаги масалаларни хал қилиш мумкин.

1 Оёқлари қирқимаган тишли ғилдиракларни лойиҳалаш;

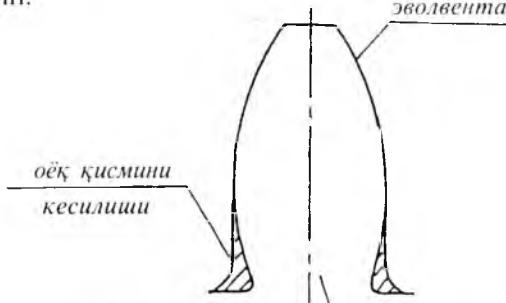
2 Берилган сифат кўрсаткичларига — талаб қилинган қопланиш коэффициентига, солиштирма сирнанишга, тишининг шаклига эга бўлган тишли узатмани лойиҳалаш;

3 Берилган марказлараро масофага жойланувчи тишли узатмани лойиҳалаш ва бошқалар.

7.3.6.1. Тиш оёқларининг кесилиши

Кам тишли ғилдиракларни думалатиш усулида ясанади тишини қирқувчи асбоб бош қисми тиш оёғининг бир қисмини “кесиб” кетишни мумкин (7.20-шакл). Оёғи қирқиленган тишининг хавфли қирқимини мустаҳкамлиги камаяди. Тиш оёғининг қирқилиши рейкали асбоб баландлик чизигини илашини чизиги билан назарий иланини чизигидан ташқарида кесинини натижасида содир бўлади. Бу ҳолиса, юқорила таъкидланганидек, тинларининг **интерференциясиги**, яъни

қирқилаётган филдирак ва рейка тишиларининг баъзи элементларини бир жойда бўлишига олиб келади. Тиш оёқларини кесилмаслик шартини кўриб чиқамиз. Энг чекка ҳолда рейка чўққисининг чизиги илашиш чизигини N , нуқтада кесиб ўтсин (7.21-шакл), яъни амалда иланини N , нуқтадан бошлансан.

7.20-шакл. Оёғи кесилган тиш.

Тўғри бурчакли ATO уч бурчагидан:

$$OT = ON \cos 20^\circ \quad (7.32)$$

бу ерда, $OT = r + xm - m = mz/2 + xm - m \quad (7.33)$

$$ON = OP \cos 20^\circ = mz/2 \cos 20^\circ \quad (7.34)$$

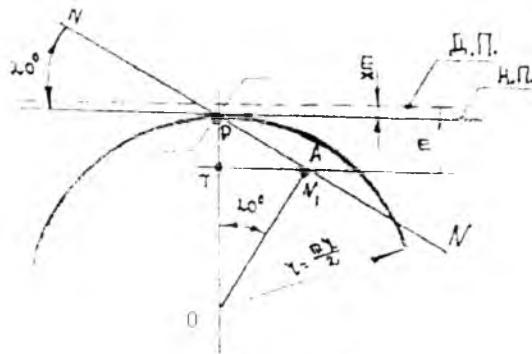
(7.33) ва (7.34) ни (7.32) қўйиб ўзгартиришлардан сўнг, қўйилдаги ифода келиб чиқади:

$$X = \frac{(17 - Z)}{17} \quad (7.35)$$

(7.35) дан тишилар сони 17дан кам бўлмаган нолли филдиракларининг “кесилиш”сиз ($Z=17$ бўлганда, $x=0$) қирқиш мумкин, леган хулоса келиб чиқади. Агар қирқиладиган филдиракларнинг тишилар сони 17дан кам бўлганда, нисбий силжиши (7.35) формуладан аниқлаб, асбобни мусбат силжитини қўлланилади.

7.3.6.2. Қирқиладиган филдирак тишининг ўтқирлашиши

Рейкали асбобнинг мусбат силжитини $x=x_{max}$ га онтирилса тишининг учи ўтқир бўлади, яъни тишининг чап ва ўнг эволвента профиллари тишини бош қисми айланаси билан четараланган доира ичидаги кесиниади.

7.21-шакл. Тиши оёғи кесилишинин йўқотиш формуласини келтириб чиқариш схемаси.

Кам тишли шестерняларда тишининг учи ўткир бўлиш хавфи кўпроқ. Тиш учининг симаслиги учун бош қисм айланаси радиусини камайтириш ва рейкали асбобнинг нисбий силжишини тиш бош қисми қалинлигиги олдиндан берилган қийматидан кам бўлмаслигини таъминлашни

$$S_a \geq 0,25 m \quad (7.36)$$

назарга олиб, қабул қилиш керак.

7.3.6.3. Рейкали асбобни силжитиш коэффициентини ташлаш ҳақида

Тишли узатмаларни лойиҳалашда қирқувчи асбоб — рейка силжишини ташлаш керак. Тишилар сони Z_1 ва Z_2 бўлган тишли фидирлакларнинг x_1 ва x_2 нисбий силжишларини ташлашда лойиҳаланадиган узатманинг сифат кўрсагичлари юқори бўлишига эътибор берниш керак. Рейка силжишини самарали ва кўзга кўринарли усули қуршовчи контур усулидир. **Куршовчи контурлар** Z_1 ва Z_2 тишли фидирлакларнинг тури қийматлари учун ишлаб чиқлади. Улар x_1 ва x_2 координаталарида қурилган эгри чизиқлар тўпламидир. Куршовчи контурдаги (7.22-шакл) эгри чизиқлар тишиларни “кесилиши” ва ўткир бўлмаслиги ҳамда қопланиш коэффициентини рухсат этилган қийматини таъминлаш мақсадида рейканинг x_1 ва x_2 нисбий силжишларини рухсат этилган қийматлари ётувчи юзасини чеклайди. Куршовчи кон-

турда узатманинг режалаштирилган характеристикикали нуктасини танлаб, нисбий x_1 ва x_2 силжишларни нуктанинг координатаси сифатида аниқлаш мумкин.

7.3.6.4. Коррекцияланган тишли узатмани лойиҳалаши

Тишлиарни қирқишида фақат коррекция усули билан ечиладиган цилиндрик тишли узатмаларнинг синтези масаласини кўриб чиқамиз.

Синтезнинг қўйидаги кирувчи параметрлари берилган бўлсин:

1. Илашиш модули m (мм);
2. Узатиш нисбати U_{12} ;
3. Кичик фидиракнинг Z_1 тишлиар сони;
4. Марказлар оралиғи a_w (мм).

Берилган U_{12} узатиш нисбатида, a_w марказлар оралиғига жойланадиган, маъқул бўлган қопланиш коэффициентини таъминлайдиган, “кесилишдан” ва тишлиарнинг ўткир бўлишидан кафолатланган тишли узатмани лойиҳалаши керак.

Фидираклар профил бурчаги $\alpha = 20^\circ$ бўлган рейкали асбоб билан қирқиласи. Тишли фидиракларнинг ўлчамларини – синтезнинг чиқувчи параметрларини қўйидаги тартибда: дастлаб рейкали асбобни силжишига боғлиқ бўлмаган, сўнгра рейкали асбобни силжишига боғлиқ бўлган ўлчамларни аниқлаймиз. Тишли фидираклар бошланғич айланалари радиусларини аниқлаймиз.

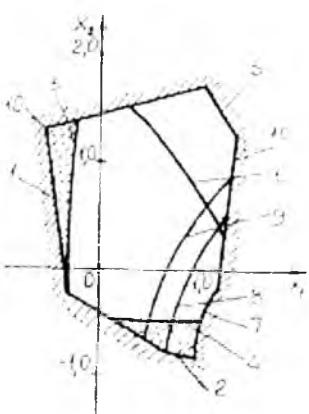
$$r_{\omega 1} + r_{\omega 2} = a_{\omega} \quad (7.37)$$

$$\text{; 23-шаклда: } |U_{12}| = \frac{r_{\omega 2}}{r_{\omega 1}} \quad (7.38)$$

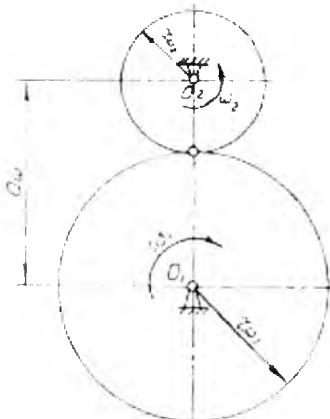
Бу генгламаларни **бошланғич айланаларнинг** радиусларига нисбатан ечамиз:

$$r_{\omega 1} = \frac{a_{\omega}}{1 + U_{12}} \quad (7.39)$$

$$r_{\omega 2} = \frac{a_{\omega}}{1 + U_{21}} \quad (7.40)$$

7.22-шакл. Таşқи цилиндрически илашманинг құршовчи контури.

7.23-шакл. Бошланғич айланалар радиусларини аниқлаш схемаси.

Бұлувчи айланаларнинг радиуслари қуйидагича аниқланады:

$$r_1 = \frac{mZ_1}{2} \quad (7.41)$$

$$r_2 = \frac{mZ_2}{2} \quad (7.42)$$

Асосий айланаларнинг радиусларини аниқлаш 7.19а-шаклдаги ОПН учурчагидан топилади:

$$r_{B_1} = r_1 \cos 20^0 = \left(\frac{mZ_1}{2} \right) \cos 20^0 \quad (7.43)$$

$$r_{B_2} = r_2 \cos 20^0 = \left(\frac{mZ_2}{2} \right) \cos 20^0 \quad (7.44)$$

ІОқорида күрілган айланаларнинг радиусларига рейкали асбоннинг силжиши таъсир қылмаслигини ўқувчиларга яна таъкидлаш лозимдір.

Бошланғич айланалар бүйлаб илашиш қадамини аниқлашда (7.6а) ва (7.6б) формулалардан фойдаланыб, иккита бошланғич айланалар узунлигининг йиғиндисини тузиш мүмкін.

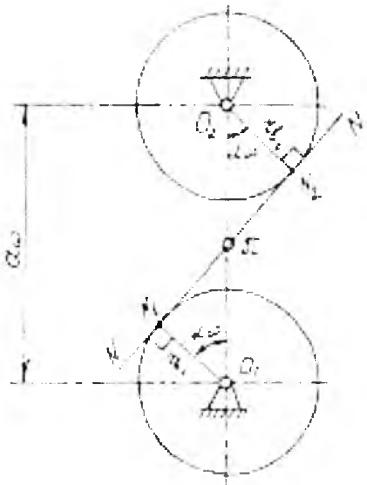
$$P_{\omega}(Z_1 + Z_2) = 2\pi(r_{\omega 1} + r_{\omega 2}) = 2\pi a_{\omega} \quad (7.45)$$

(7.45)дан илашиш қадами аниқланади.

$$P_m = \frac{2\pi a_{\omega}}{Z_1 + Z_2} \quad (7.46)$$

Коррекцияланган узатманинг илашиш бурчафи 7.24-шаклдан:

$$\cos \alpha_{\omega} = \frac{r_{b1} + r_{b2}}{a_{\omega}} = \frac{\left(\frac{mZ_1}{2}\right) + \left(\frac{mZ_2}{2}\right)}{a_{\omega}} \cos 20^0 = \frac{m(Z_1 + Z_2)}{2a_{\omega}} \cos 20^0 \quad (7.47)$$

7.24-шакл. Илашиш бурчагини аниқлаш схемаси.

$$X_{\Sigma} = x_1 + x_2 = (inv a_{\omega} - inv 20^0)(Z_1 + Z_2) / 2tg 20^0 \quad (7.48)$$

бу ерда, $inv \alpha_1 = tg \alpha_1 - \alpha_1$, яни α_1 -ёки α_2 бурчакларини инволютаси.

Силжишнинг йигиндисини қирқиладиган иккита гилдиракларга тақсимлаш керак. Агар кичик гилдиракнинг тишлилар сони 17 дан кам бўлса, оёқ қисмини кесилмаслигини таъминлаш учун нисбий силжиш (7.45) формуладан ҳисобланади.

иккинчи гилдирак учун

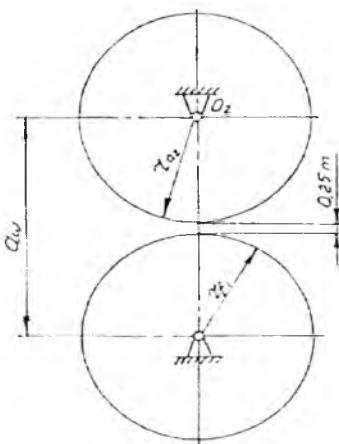
$$X_1 = (17 - Z_1) / 17$$

$$X_2 = X_1 - X_1 \quad (7.49)$$

$$\text{Хисоблашда } X_1 < \frac{X_{\Sigma}}{2} \quad (7.50)$$

бўлса, силжишларни тенг қилиб олиш мумкин.

$$X_1 = X_2 = \frac{X_{\Sigma}}{2} \quad (7.51)$$

7.25-шакл. Тиш боши айланалари радиусларини аниқлаш схемаси.

Тишли гилдиракларни қирқишида **ботиқдик айланаларининг радиуслари** силжиши ишорасига қараб қирқувчи рейканинг абсолют силжиш қийматига ошади ёки камаяди.

7.25-шаклда биринчи филдирак тиши оёғининг ва иккинчи филдирак тиши бошининг айланалари орасидаги бўшлиқ (тиш бошининг оёқ қисмига тегмаслигини таъминлаш учун бўшлиқ зарур) кўрсатилган. Шаклдан:

$$a_w = r_{a2} + r_{f1} + 0,25 \text{ m} \quad (7.52)$$

$$\text{ёки } r_{a2} = a_w - r_{f1} - 0,25 \text{ m} \quad (7.53)$$

Шунга ўташаш биринчи гилдирак учун

$$r_{a1} = a_w - r_{f2} - 0,25 \text{ m} \quad (7.54)$$

Мисол: Синтезнинг кирувчи параметрлари:

- а) илашиш модули $m=32$ мм;
- б) кичик филдирак тишилари сони $Z_1=16$;
- в) узатиш нисбати $U_{12}=27/16$;
- г) йигишдаги марказлар оралиғи $a_w=720$ мм.

Тишли узатманинг чикувчи параметрларини аниқлаймиз.

а) иккинчи филдиракнинг тишилари сони:

$$Z_2 = Z_1 U_{12} = 16(27/16) = 27;$$

б) бошланғич айланаларнинг радиуслари:

$$r_{\omega_1} = \frac{a_{\omega}}{1 + U_{12}} = \frac{720}{1 + \frac{27}{16}} = 267,9 \text{ mm},$$

$$r_{\omega_2} = \frac{a_{\omega}}{1 + U_{21}} = \frac{720}{1 + \frac{16}{27}} = 452,1 \text{ mm},$$

филдирларниң үқлари оралигини текширамиз

$$a_{\omega} = r_{\omega_1} + r_{\omega_2} = 267,9 + 452,1 = 720 \text{ mm};$$

в) бўлувчи айланаларниң радиуслари:

$$r_1 = \frac{mZ_1}{2} = \frac{32 \cdot 16}{2} = 256 \text{ mm},$$

$$r_2 = \frac{mZ_2}{2} = \frac{32 \cdot 27}{2} = 432 \text{ mm};$$

г) асосий айланаларниң радиуслари:

$$r_{b1} = \frac{mZ_1 \cos \alpha}{2} = \frac{32 \cdot 16 \cdot \cos 20^\circ}{2} = 240,6 \text{ mm},$$

$$r_{b2} = \frac{mZ_2 \cos \alpha}{2} = \frac{32 \cdot 27 \cdot \cos 20^\circ}{2} = 405,9 \text{ mm};$$

д) илашиш қадами:

$$P_{\omega} = \frac{2\pi r_{m1}}{Z_1} \frac{2 \cdot 3,14 \cdot 267,9}{16} = 105,2 \text{ mm};$$

е) илашиш бурчаги:

$$\cos d_{\omega} = \frac{m(Z_1 + Z_2)}{2a_{\omega}} \cos 20^\circ = \frac{32(16 + 27)}{2 \cdot 720} \cos 20^\circ = 0,94 = 0,8979$$

$$\alpha_{\omega} = 0,4557 \quad \text{радиан ёки } 26^\circ;$$

ж) рейкали асбобнинг нисбий силжиши йифиндиси:

$$X_{\Sigma} = \frac{(\operatorname{inv} \alpha_{\omega} - \operatorname{inv} 20^\circ)(Z_1 + Z_2)}{2 \operatorname{tg} 20^\circ} =$$

$$= \frac{(0,032 - 0,02)(16 + 27)}{2 \operatorname{tg} 20^\circ} = 1,1$$

бу ерда, $\operatorname{inv} a_w = \operatorname{tg} 26^\circ - 0,4557 = 0,032$;

$$\operatorname{inv} 20^\circ = \operatorname{tg} 20^\circ - 0,3491 = 0,02.$$

Кичик фидиракнинг тишлари сони $z_1 = 16$, яъни 17 дан кам бўлгани учун тишнинг оёқ қисмини «кесилишини» йўқотиш мақсадида асбобни нисбий силжишини аниқлаймиз.

$$X_1 = \frac{(17 - Z_1)}{17} = \frac{17 - 16}{17} = 0,059$$

Силжиш кичик бўлгани учун

$$X_2 = X_1 = \frac{X_1}{2} = \frac{1,1}{2} = 0,55$$

з) Тиш оёғининг айланаси

$$r_{f1} = \left(\frac{mZ_1}{2} \right) - 1,25m + mX_1 = \frac{32 \cdot 16}{2} - 1,25 \cdot 32 + 0,55 \cdot 32 = 233,6 \text{ мм}$$

$$r_{f2} = \left(\frac{mZ_2}{2} \right) - 1,25m + mX_2 = \frac{32 \cdot 27}{2} - 1,25 \cdot 32 + 0,55 \cdot 32 = 409,6 \text{ мм};$$

и) Тиш бошининг айланалари радиуслари:

$$r_{ai} = a_{\omega} - r_{f1} - 0,25m = 720 - 233,6 - 0,25 \cdot 32 = 478,4 \text{ мм},$$

$$r_{a2} = a_{\omega} - r_{f2} - 0,25m = 720 - 409,6 - 0,25 \cdot 32 = 302,4 \text{ мм};$$

к) (7.26) формуладан аниқланган қопланиш коэффициенти $E = 1,2$.

7.3.7. Нормал цилиндрический тишили узатма синтезининг аломатлари

Рейкали асбобни силжитмасдан ($x_1 = x_2 = 0$) тайёрланган нолли цилиндрический фидираклардан ташкил топган тишили узатмани кўрамиз. Бу узатмада бўлувчи ва

бошлангич айланалар бир хилдир, узатиши бурчаги $\alpha=20^\circ$. Нормал тишли узатмани геометрик параметрларини аниқлаш формулаларини көлтирамиз.

а) Тишли гидиракларнинг бошлангич (бұлувчи) айланаларининг радиуслари.

$$r_{\omega 1} = \frac{mZ_1}{2}, \quad r_{\omega 2} = \frac{mZ_2}{2} \quad (7.55)$$

б) Тишининг бошидан ўтувчи айланаларнинг радиуслари.

$$r_{a1} = \frac{mZ_1}{2} + m, \quad r_{a2} = \frac{mZ_2}{2} + m \quad (7.56)$$

в) Тишининг оёғидан ўтувчи айланаларнинг радиуслари.

$$r_{f1} = \frac{mZ_1}{2} - 1,25m, \quad r_{f2} = \frac{mZ_2}{2} - 1,25m \quad (7.57)$$

г) Илашиш қадами.

$$P_{\omega} = \pi m \quad (7.58)$$

д) Бошлангич айлана бүйлаб зич илашишда тишининг қалинлиги ва икки тишининг оралиги.

$$S_{\omega} = 0,5 P_{\omega} \quad (7.59)$$

$$e_{\omega} = 0,5 P_{\omega} \quad (7.60)$$

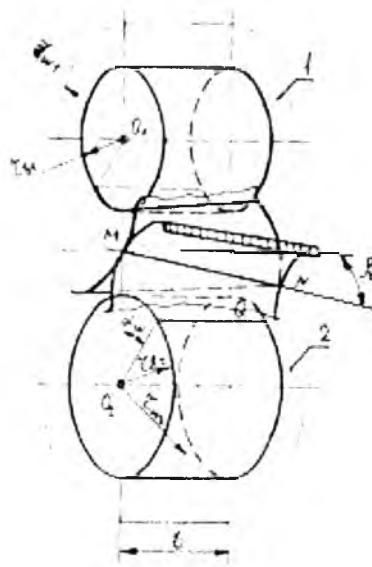
7.3.8. Қийшиқ тишли цилиндросимои узатмалар

Қийшиқ тишли узатмалар винтли (қийшиқ тишли) гидираклардан иборат. Улар юқори тезликда ишлаш хусусиятига эга, катта құваттарни узата олади ва узатиши нисбати юқори бўлиши мумкин. Қийшиқ тишли узатмалар текис ва шовқинисиз ишлаб, қопланиш коэффициенти юқори даражада бўлади. Илашишда ўқ бўйлаб кучнинг ҳосил бўлиши ва тишларнинг сирпанишини ошиши қийшиқ тишли узатмаларнинг камчилигидир. Қийшиқ тишининг ҳосил бўлиш схемаси 7.12-шаклда кўрсатилган эди. M_M тўғри чизиги бўлган ҳосил қилувчи I-текислик асосий цилиндрни ҳосил қилувчиси билан b_o бурчаги (уқ бўйлаб кўтарилиш бурчаги) ташкил қиласи ва ўзининг

ҳаракатида винтли тишининг ён томони юзасини келтириб чиқаради. Бу юза **ёйилувчи геликоид**, деб аталади.

$M\bar{M}$, чизигининг нуқталари доира эволвентасини ҳосил қиласади.

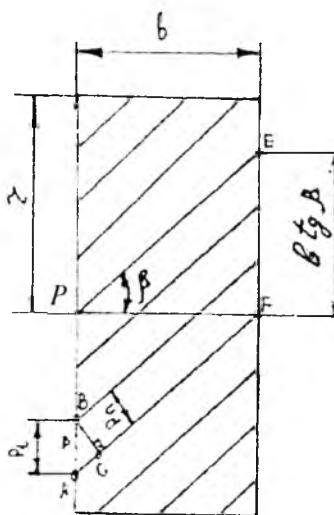
Тишининг ён юзасини асосий ва бўлувчи цилиндрлар билан кесишган чизиги ўқ бўйлаб β ва β_0 қияли бурчакларига эга бўлган винтли чизиқдир. Қийшиқ тишли филдиракларниң винтли тишлари ўнг ёки чап йўналишларга эга бўлиши мумкин: Илашишда бўлган иккита қийшиқ тишли филдираклар тишларининг йўналиши ташки илашишда қарини ва ички илашишда бир хил бўлиши керак. 7.26-шаклда ташки қийшиқ тишли илашиш тасвирланган. Шаклдан жуфт тишларни бир-бирига чизиқли тегиб туришини қайд қилиш мумкин. Тиш профилининг қисмлари туташиш чизиги бўйлаб бирданига илашмай филдиракнинг айланишига қараб аста-секин илашиб боради. Бунда тишларниң туташиш чизиги дастлаб нолдан максимумга ошиб (MN чизиги), сўнгра аста-секин нолгача камаяди. Бундай илашишнинг характеристи бир вақтда туташишда бўлган жуфт тишлар сочини ошишига ёрдам бераби, туташиш майдонини (тўғри тишилдаги чизиқли туташиш ўрнига) ҳосил бўлишига олиб келади.

7.26-шакл. Қийшиқ тишли узатма.

Қийшиқ тишли гилдиракларда:

- Гилдирак ўқига тик бўлган текисликдаги бўлувчи айлана бўйлаб ўлчанадиган P , ён томон қадами;

7.27.-шакл. Қийшиқ тишли ғилдиракнинг баъзи иисбатларини аниқлаш схемаси.

Модуллар ўзаро қўйидагича боелангандан:

$$m_t = \frac{m_n}{\cos \beta} \quad (7.64)$$

Илашишда бўлган қийшиқ тишли ғилдиракларнинг модуллари бир хил бўлиши керак. Қийшиқ тишли узатмани ён томон қирқими эволвентали илашма бўлгани учун унинг геометрик параметрлари тўғри тишли цилиндри-мон узатманикига ўхшашибланади. Масалан, қийшиқ тишли ғилдиракнинг ён томон бўлувчи айланаси маълум бўлган ифодадан аниқланади:

$$\Gamma = \frac{m_t Z}{2} = \frac{m_n Z}{2 \cos \beta} \quad (7.65)$$

Бошқа параметрлар ҳам худди шундай аниқланади.

Илашиш ёйини Δcd га ошиши натижасида қийшиқ тишли узатмани қопланиш коэффициенти тўғри тишлига иисбатан катта бўлади. Бу эса PEF учбурчагидан кўриниб турибди (7.27-шакл).

б) Винтли чизиққа тик текисликда ўлчанадиган P_n нормал қадам (7.27-шакл). Ён томон ва нормал қадамлар орасидаги бояланишни учбурчак ABC дан аниқлаш мумкин.

$P_n = P_t \cos \beta \quad (7.61)$
бу ерда, β — винтли чизиқнинг ўқга нисбатан кўтарилиш бурчаги.

Ҳар бир қадамнинг ўз модули бор:

ён томон модули

$$m_t = \frac{P_t}{\pi} \quad (7.62)$$

нормал модул

$$m_n = \frac{P_n}{\pi} \quad (7.63)$$

$$\Delta cd = b \operatorname{tg} \beta \quad (7.66)$$

бу ерда, b – тишининг кенглиги.

Шундай қилиб, қийшиқ тишли узатманинг қопланиш коэффициенти қуидагича аниқланади:

$$\varepsilon_{\gamma} = \varepsilon_{\alpha} + \varepsilon_{\beta} = \varepsilon_{\alpha} + \left(\frac{b}{P_t} \right) \operatorname{tg} \beta \quad (7.67)$$

бу ерда, ε_{α} – ён томонни қопланиш коэффициенти, тўғри тишли узатмалар каби (7.26.) формуладан аниқланади;

ε_{β} – ўқ бўйлаб қопланиш коэффициенти.

Ўқ бўйлаб қопланиш коэффициенти тишининг кенглиги ва ўқга нисбатан қиялигига боелик. Қийшиқ тишли узатманинг тўлиқ қопланиш коэффициенти 2 ва ундан ортиқ бўлиши мумкин.

7.3.9. Доиравий винтли Новиков узатмаси

Новиков илашмаси нормал қирқимда тишларнинг профили айлана ёйлари билан ҳосил бўлган қийшиқ тишли фидираклардан иборат (7.28-шакл). Илашмадаги биринчи фидиракнинг винтли тишлари қабариқ профилга, иккинчи фидиракники эса ботик ирофилга эга. **Новиков илашмаси нуқтали туташишга киради.** Тишли гидираклар айланганда икки тишининг тегиб турувчи K нуқтаси фидирак ўқига параллел чизиқ бўйлаб силжийди. Демак, икки фидиракнинг илашиш чизиги чизма текислигига тик K нуқтадан ўтувчи чизиқда жойлашади. Новиков илашмаси иккита илашиш чизигига эга бўлиши мумкин. Бу ҳодиса тишларнинг винтли шаклда бўлиши сабабли, бир тишининг иккита қўшни тишлар билан иккита нуқтада тегиб туриши натижасида содир бўлади.

Юқоридаги параграфда қийшиқ тишли узатмаларнинг қопланиш коэффициенти иккита ε_{α} ва ε_{β} кўшилувчилардан иборатлиги таъкидланган эди.

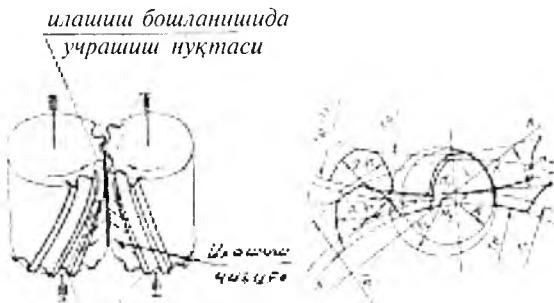
Новиков илашмасида $\varepsilon_{\alpha} = 0$, чунки нуқтали илашишда илашиш ёйи бўлмайди. Демак, Новиков илашмасининг қопланиш коэффициенти (7.67 формулага қаранг) қуидагича аниқланади:

$$\varepsilon_{\gamma} = \varepsilon_{\beta} = \frac{btg\beta}{P_o}$$

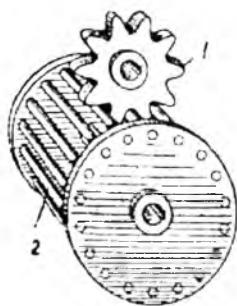
Новиков узатмаси катта юкланишдаги узатмаларда құлланади.

7.3.10. Циклоидали илашмалар. Цилиндр-цевкалы узатмалар

Циклоидали тишли илашмаларда тишиларнинг профили эпциклоидали ва гипоциклоидали әгри чизиқлар билан лойиҳаланган.

7.28-шакл. Новиков илашмаси.
Илашин бошланишидаги учрашиш нүктаси.

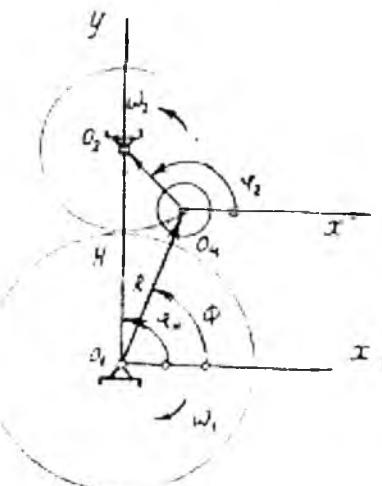
7.29а-шакл. Цевкалы узатма: 1-тишли фидирак; 2-цевкалы фидирак.

Циклоидали илашишнинг охирги вақтларда көнг құлдана бошлаган турларидан бири — **цевкалы узатмалар** билан танишамыз.

Цевкалы механизм турли профиллардаги тишли фидираклардан иборат. Фидиракларнинг бирида тишилар доиравий цилиндр-цевка шаклида, иккинчисида эса циклоидали әгри чизиқ билан бажарылған (7.29а-шакл). Бундай механизмлар ташки ва ички илашишли фидираклардан иборат. Фидираклардан бири

рейкали булиши мумкин. Ташқи илашишли циклоидали механизм тишининг назарий профили тенгламасини келтириб чиқарамиз. Биринчи гилдиракниң иккинчисига нисбатан думалашида цевканинг O_u маркази чизган траектория назарий профил деб аталади. Бунинг учун системани қўшимча $\omega_{\text{куш}} = \omega_1$ тезлик билан тескари айлантириш керак. Бунда 1-гилдирак фикран қўзгалмас бўлиб, 2 гилдирак $\omega_2 = \omega_1$ тезлик билан айланади.

O_u нуқта мураккаб ҳаракатланиб назарий профилни чизади. Цевка радиусига тенг масофада назарий профилга эквидистант амалий профил қурилади. $o_1 o_2 O_u$ ёпиқ вектор контурининг тенгламасини тузиб (7.29б-шакл) баъзи ўзгартиришлардан сўнг, эгри чизиқ тенгламасини ҳосил қилиш мумкин. Тишининг назарий профили (эгри чизиғи) координата ўқларига проекцияли тенгламалардан иборат эпциклоидалар:

7.29 б-шакл. Тишининг профилини келтириб чиқариш схемаси.

$$X = (r_{\omega 1} + r_{\omega 2}) \cos \varphi_n - r_{\omega 2} \cos(r_{\omega 1} + r_{\omega 2}) \varphi_n / r_{\omega 2} \quad (7.68)$$

$$Y = (r_{\omega 1} + r_{\omega 2}) \sin \varphi_n - r_{\omega 2} \sin(r_{\omega 1} + r_{\omega 2}) \varphi_n / r_{\omega 2} \quad (7.69)$$

бу ерда, $r_{\omega 1}$ ва $r_{\omega 2}$ — гилдиракларниң бошлангич айланалари радиуслари;

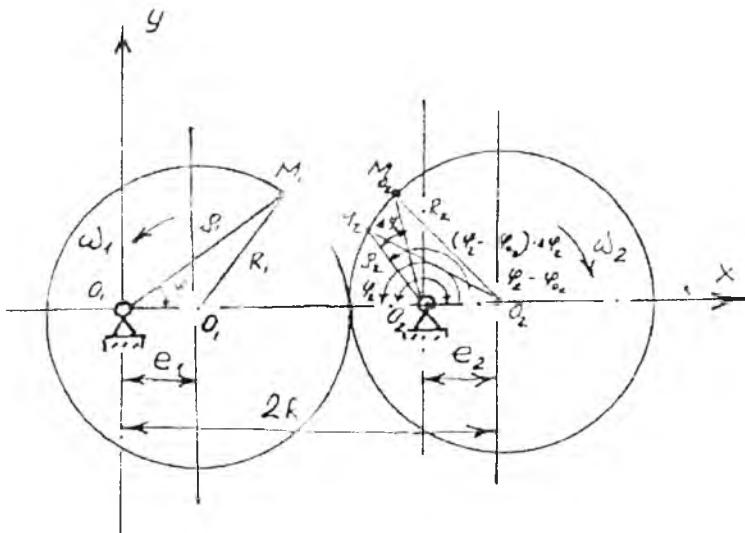
φ_n — тиши гилдирак думалашида таянчла айланниш бурчаги.

Цевканинг ўз ўқи арофидаги айлананини ва ишқаланиш кучларининг етарлиражада камайиши бундай узатманинг афзаллиги оўлса, танерланинг мураккаблиги унинг камчи-лиги ҳисобланади.

7.4. УЗАТИШ НИСБАТИ ЎЗГАРУВЧАП БҮЛГАН ТИШЛИ МЕХАНИЗМЛАР

Ишлаб чиқаринда, кўп ҳолларда, иш упумини ошириши мақсадида ишчи органга ҳаракат узатувчи етакланувчи тишили фиддиракнинг ўзгарувчан бурчак тезлик билан ҳаракатлашиши талаб қилинади.

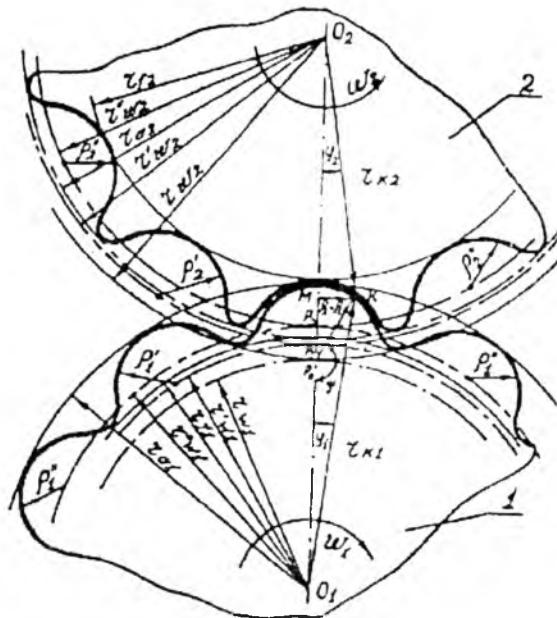
Бундай ҳаракат, асосан, айлана шаклида бўлмаган (эксентрикли ҳамда мураккаб шаклдаги) тишили узатмалар орқали амалга оширилали. Эксентрикли бир хил 2 та тишили фиддиракларни ўзаро илашишини кинематик схемаси 7.30-шаклда келтирилган. Ушбу тишили узатманинг узатиш функцияси

7.30 а-шакл.

$$r_{12} = \frac{P_1(\varphi_1 - \varphi_{01})}{P_2(\varphi_2 - \varphi_{02})} = \frac{l_1 \cos(\varphi_1 - \varphi_{01}) + \sqrt{R^2 - l^2 \sin^2(\varphi_1 - \varphi_{01})}}{l_2 \cos(\varphi_2 - \varphi_{02}) + \sqrt{R^2 - l^2 \sin^2(\varphi_2 - \varphi_{02})}}$$

бу ерда, P_1, P_2 — фиддиракларнинг айланиси ўқидан бошланғич айланалар сиртигача бўлган радиус-векторлар; $\varphi_1, \varphi_2, \varphi_{01}, \varphi_{02}$ — кутб бурчаклар ва уларнинг бошланғич қийматларидан.

7.30 б-шакл.

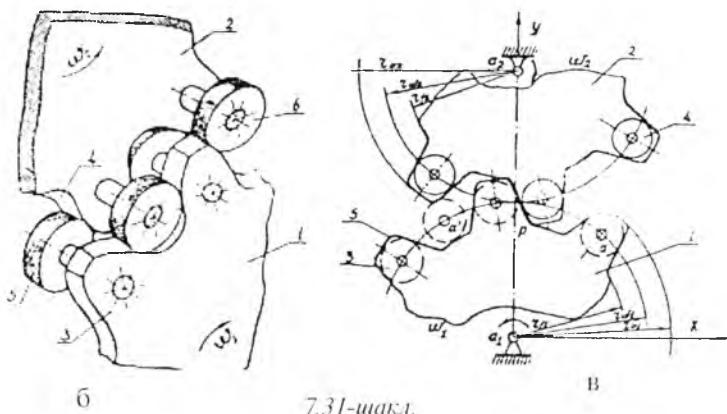
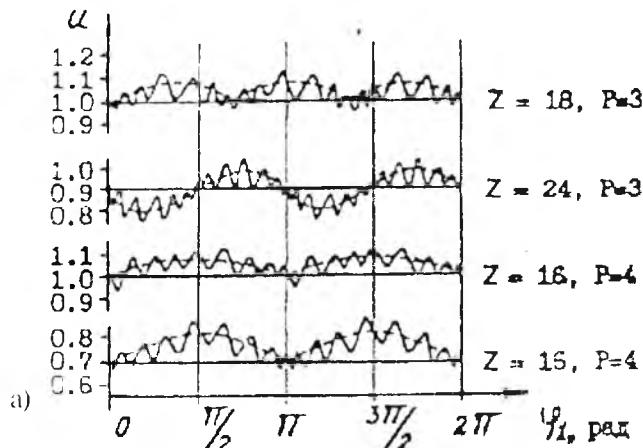
ри; $R=R_1=R_2$ – бошлиғиң айланы радиуслари, $l=e_1=e_2$ – эксцентрикситетлар.

Тишли гилдираклардан иборат ўзгарувчан узатиш сонли тишли илашманинг күриниши 7.30б-шаклда көлтирилган. Унинг узатиш функцияси қуидаги формула орқали топилади:

Тишилар сонининг ўзгаришига қараб тишли гилдираклар бурчак тезликларининг ўзгариши турлича бўлади. 7.31 а-шаклда тишиларнинг формаси ҳар хил бўлган илашма узатиш функциясининг ўзгариш графиклари көлтирилган.

$$U_{12} = \frac{r_{w1} + P_1 \cos \left[\pi - a \operatorname{csin} \frac{r_{w1} \cos \varphi_1 + \sqrt{r_{w1}^2 \cdot \cos^2 \varphi_1 - r_{w1}^2 + P_1^2} \cdot \sin^2 \varphi_1}{P_1} \right]}{a_w - r_{w1} - P_1 \cos \left[\pi - a \operatorname{csin} \frac{\sqrt{(r_{w1}^2 \cdot \cos^2 \varphi_1 - r_{w1}^2 + P_1^2)} \cdot \sin^2 \varphi_1}{P_1} \right]}$$

Узатманинг узоқ мулдат нүксеңсиз ишланинин таъминлаши учун цевокли-тишли узатмалар таклиф қилинганды (7.31 б-шаклда). Бу узатмаларнинг асосан айланишлар сони кичик бўлиб, аниқлик даражаси юқори бўлмаган технологик машиналарни ҳаракатланувчи механизмларида қўллаш яхши самара беради.

Фиддирак типларининг параметрларини Виллис назариясидан фойдаланиб қўйидагича аниқлаш мумкин (7.31в-шакл).

Ўқларо масофа A_m қўйматлари:

$$a_w = d_b + Z_w$$

бунда, d_b — тишли ғилдирак айлана радиуси;
 Z_w — цевоқли ғилдирак айлана радиуси.

$$X = (Z_{\omega_1} + Z_{\omega_2}) \cos \varphi_1 - Z_{\omega_2} \cdot \cos \left(\frac{Z_{\omega_1} + Z_{\omega_2}}{Z_{\omega_2}} \cdot \varphi \right)$$

$$Y = (Z_{\omega_1} + Z_{\omega_2}) \sin \varphi_1 - Z_{\omega_2} \cdot \sin \left(\frac{Z_{\omega_1} + Z_{\omega_2}}{Z_{\omega_2}} \cdot \varphi \right)$$

7.5. ФАЗОВИЙ ТИШЛИ МЕХАНИЗМЛАР

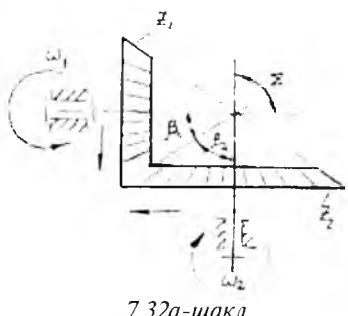
Конуссимон, винтли, червякلى ва гипоидли узатмалар фазовий механизмларга киради. Охирги учта механизмлар биргаликда **глобоидали**, деб аталади.

7.5.1. Конуссимон тишли узатмалар

Үқлари фазода кесишүүчүнүү узатмалар **конуссимон узатмалар** дейилгеди (7.32а-шакл). Иккита конуссимон 1 ва 2 ғилдираклардан иборат олдий механизмни күрайлик (7.32б-шакл). Шаклда бир-бирига нисбетан сирпанмай думалайдиган иккита конуслар тасвирланып жатыр. Кулай булиши учун бошлангич ва бўлувчи конусларни бир хил деб ҳисоблаймиз. Бўғинларнинг нисбий ҳаракатини ойдинлаштириш учун тескари айлантириш усулини қўллаб, системани қўнимимча $\omega_{\text{бум}} = \omega_2$ бурчак тезлиги билан ҳаракатлантирамиз. Натижада 2-ғилдирак қўзгалмас бўлиб, 1-бўғинни 2 га нисбетан оний ω_{12} бурчак тезлиги қўйнагича бўлади.

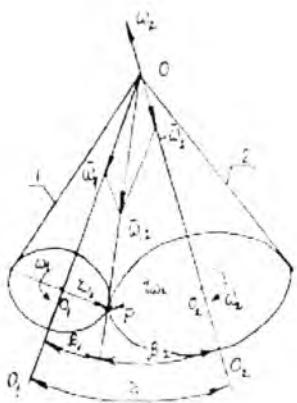
$$\bar{\omega}_{12} = \bar{\omega}_1 + (-\bar{\omega}_2) \quad (7.70)$$

7.32б-шаклда (7.72) тенглама асосида бурчак тезликларининг векторларини параллелограмми кўрсатилиган. $\bar{\omega}_{12}$ векторининг йўналиши ғилдиракларни нисбий ҳаракатида OP оний айланиши ўқипи ифодалайди. ω_1 ва ω_2 ўзгармас ($U_{12} = \text{const}$) бўлгани учун OP оний ўқнинг йўналиши ҳам ўзгармайди. Демак, сирпанмай думалайдиган 1 ва 2 бош-

7.32a-шакл.

Конуссимон тишли узатма.

7.32б-шакл. Конуссимон гидрилактарниң иисбий ҳаракатиниң ўрганинг схемаси.

лангич конуслар конуссимон узатма бўғинларининг иисбий ҳаракатида **аксоидалар**, деб аталади.

Аксоидалар оний айланниш ўқларининг геометрик ўрни хисобланали. Бошлангич конуслар учининг бурчакларини β_1 ва β_2 билан белгилаймиз. Ўқлар орасида-ги бурчак

$$\Sigma = \beta_1 + \beta_2 \quad (7.71)$$

Бир-бирига мос P_1 ва P_2 нуқталарининг айланма тезлиги $V_{P_1} = V_{P_2}$. Демак,

$$\frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{r_{\omega_2}}{r_{\omega_1}} = U_{12} \quad (7.72)$$

бу ерда, r_{ω_1} ва r_{ω_2} — бошлангич конуслар асосининг радиуслари.

oo_1P ва oo_2P учбурчаклардан r_{ω_1} ва r_{ω_2} радиусларини β_1 ва β_2 бурчаклари синусларига ва Z_1 , Z_2 тишилар сонига пропорционаллигини қайд қилиш мумкин.

Конуссимон тишли илашишнишниш узатиш иисбати ёйилган ҳолда куйидагича бўлади:

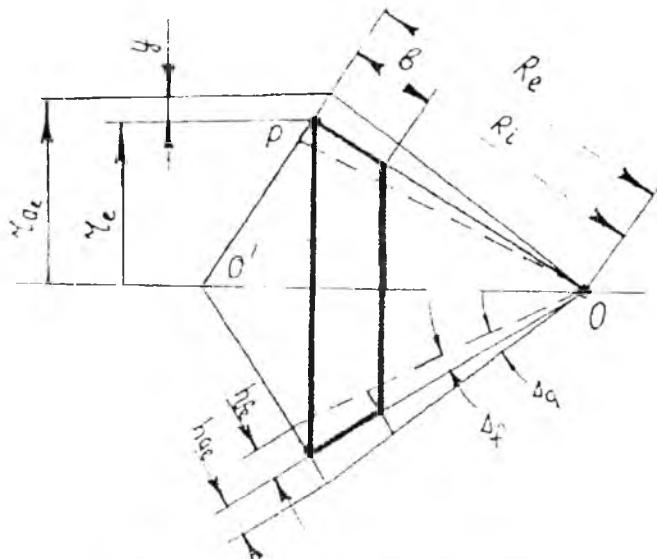
$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{r_{\omega_2}}{r_{\omega_1}} = \frac{\sin \beta_2}{\sin \beta_1} = \frac{Z_2}{Z_1} \quad (7.73)$$

Конуссимон узатмаларда узатиш иисбатини ишораси бўлмайди ва бўғинларининг бурчак тезликлари стрелка қондаси ёрдамида аниқданади (7.32а-шакл). Конуссимон гидрилактарниң ўқлари орасидаги бурчак 90° бўлса (**буидай механизмлар ортонаал, деб аталади**) узатиш иисбати қўйилганича аниқланади:

$$U_{12} = \frac{\sin \beta_1}{\sin \beta_2} = \frac{\sin \beta_2}{\sin(90^\circ - \beta_1)} = \tan \beta_2 \quad (7.74)$$

Узатиши нисбати берилганды булса бошланғыч конуслариниң учларининг бурчакларини осонгиша аниқлаш мүмкін. Конуссимон тишли механизмлар сферик механизмлар түркүмінде кирады. Бу құйындағы мағынан билдирады: механизм ғилдиракларининг нүқтәләре марказы O нүктәләде бүлганды шар сиртида ҳаракатланады (7.32б-шакт).

Сфераны текисликка ёйиб бүлмаслик конуссимон тишли ғилдиракларни аниқ лойиҳалашының құйыплаштирады. Вазияттадан чиқыш учун текисликка ёйналадынан құшымча конуслардан фойдаланылады. Конуссимон ғилдиракларининг тишлиләри бүлувчи конусларни ён томонида жойлашганиң сабаблы тишлиләрнинг ўлчамлары (қалындығы ва баланылығы) конус учига қараб камайып борады. Бу 7.33-шактада яққол күрініб туриб-

7.33-шакт. Конуссимон тишли ғилдирак.

ди. Конуссимон ғилдиракларининг модули тишининг узунасы бүйлаб үзгаратылады, т.к. максимал ва тишининг үртасидан ўлчана-диган m_{ip} — ўртача модулларға ажратылады.

Максимал модул стандарттадан қабул қилинады. 7.33-шактада құшымча $O'PM$ конуси конуссимон ғилдирак күреатыл-

ган. Құшимча конуснинг ташкил қилувчиси бошланғич конусни ташкил қилувчисига тик йұналған. Тишининг ҳисобланадыған баландлиги құшимча конусни ташкил қилувчи-си бүйлаб үлчанади. Фидиракнинг m максимал модули ҳам құшимча конус билан бағланади.

Тишининг h баландлиги, h_{je} ёғининг баландлигини ва h_{ae} бошининг баландлиги қыйматлари қойылады аникланади:

$$h = 2,25m \quad (7.75)$$

$$h_{je} = m \quad (7.76)$$

$$h_{ae} = 1,25m \quad (7.77)$$

h_{je} ва h_{ae} лар, шунингдек, Δ_a ва Δ_f бурчаклари орқали аникланиши мүмкін.

Конуссимон фидиракнинг ташқи бұлувчи айланасининг радиуси:

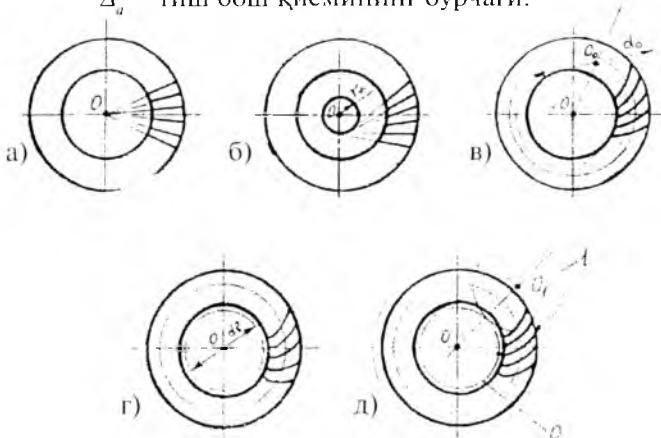
$$r = \frac{mZ}{2} \quad (7.78)$$

бошланғич айлана радиусыга мөсдир.

Тиши ташқи айланасининг радиуси (7.33-шакл)

$$r_{ae} = r_c + y = \frac{mZ}{2} + h_{ae} \cos \Delta_a \quad (7.79)$$

бу ерда, h_{ae} — құшимча конусни ташкил қилувчисидаги тишининг бош қисмени минимал баландлиги; Δ_a — тиши бош қисменинг бурчаги.

7.34-шакл. Конуссимон фидиракларда тиши чизигиппинң түрлі шакллари: (а — түғри; б — тангенциал; в — доиравий; г — эволвентали; д — циклоидали).

Конуссимон тишли фидираклар ҳар хил чизиқди тишиларда: түғри, тангенциал, доиравий, эволвентали, циклоидали ва ҳ.к. тайёрланиши мумкин (7.34-шакл). Түғри тишли конуссимон фидираклар (7.34а-шакл) техникада күп құлланылады, тангенциал тишли фидираклар (7.34б-шакл) айланиш тезлигини оширишга имкон беради, доиравий тишли фидираклар катта юқланған тезюар үзатмаларда құлланади.

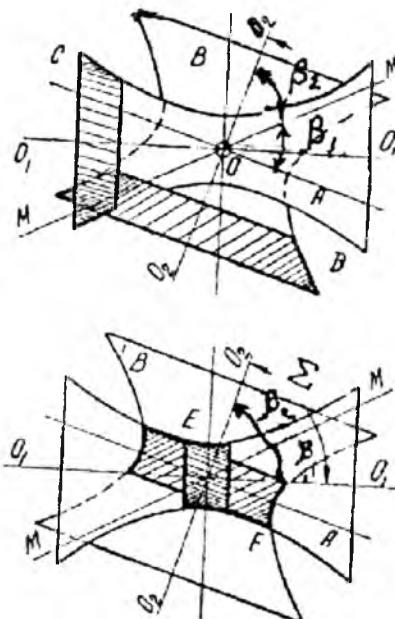
7.5.2. Гиперболоидли тишли механизмлар

Гиперболоидли механизмлар тишли гидиракларнинг айланиш үқлари фазода ихтиёрий жойлашганда құлланылади.

Фидиракларнинг нисбий ҳаракатыда бир-бiri билан MM' чизигида тегувчи айланувчи гиперболоидлар аксоидалар ҳисобланғани учун механизм гиперболоидли, деб аталади (7.35-шакл).

7.4.1 параграфда («Конуссимон тишли механизмлар») құлланған усулда MM' чизигини иккита гиперболоидли гидиракларнинг оний айланиши үқи эканлигини ва $U_{12} = \text{const}$ бўлганда ўзгармас ҳолатда бўлишини исбот қилиш мумкин. Фарқи, гиперболоидларни оний айланиши билан бир қаторда уларнинг бир-бирига нисбатан оний илгариланма ҳаракат қилишидир. Шунинг учун оний айланиш марказини винтли ҳаракатнинг оний үқи, деб аталади.

Сирпанишининг содир бўлиши гиперболоидли тишли үзатмаларнинг сифатини пасайтириб,

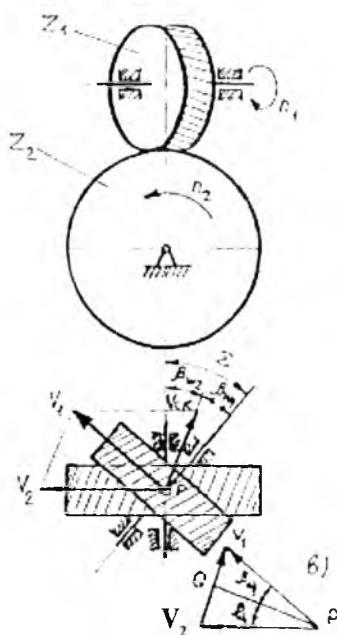
7.35-шакл.
Гиперболоидли үзатма.

тиш юзаларини сийилишига олиб келиб, фойдали иш коэффициентини пасайтиради.

Гиперболоид гидриакларда тишларни бутун юза бўйлаб эмас, балки бўйинчаларининг тор қисмида (7.35б-шакл) ёки уларнинг чет қисмларида (7.35а-шакл) қирқиши мумкин. Биринчи ҳолда винтли ёки червякли, иккинчи ҳолда гипоидли узатмалар хосил бўлади.

Гиперболоидли тишларни гидриакларни тайёрлаш қийин бўлгани учун ишлаб чиқаришда уларнинг шаклларини кўзга кўришарли даражада соддлантирилишар. Шунинг учун, **винтли гидриаклар цилиндрсизон, гипоидли-конуссизон қилиб таёrlанади**.

7.5.2.1. Винтли тишларни узатмалар

7.36.-шакл.

Винтли тишларни узатмалар.

$\beta_{\omega 1}$ ва $\beta_{\omega 2}$ – бошланғич цилиндрдаги винт чизигининг ўқса нисбатан қиялик бурчаги.

Винтли тишларни узатмалар (7.36-шакл) айқапли айланувчи ўқларда жойлашган иккита винтли гидриаклардан иборат. Кўпинча ўқлари орасидаги бурчак 90° бўлган ортоқонал узатмалар кўлланади.

Винтли тишларни гидриаклар қийини тишларни гидриаклардан бироз фарқ қиласди. Винтли узатмаларда иккала гидриакларнинг тишларининг бурилиши бурчаги бир хил йўналишда бўлиши керак. Узатманинг иккала гидриакларни винт чизигларининг ўқларига нисбатан қиялик бурчаклари йигинидиси тишларни гидриакларнинг айланниш ўқлари орасидаги бурчакка тенг бўлинни керак.

$$\Sigma = \beta_{\omega 1} + \beta_{\omega 2} \quad (7.80)$$

бу ерда, Σ – гидриакларнинг айланниш ўқлари орасидаги бурчак;

Агарда $\Sigma=0$ бўлса, винтли узатманинг хусусий ҳоли ҳисобланган қийшиқ тишли $\beta_{\omega_1}=\beta_{\omega_2}$ узатма ҳосил бўлади. Винтли тишли узатмалар текис ва шовқинсиз ҳаракат қиласи ва техникала кенг қўлланади. Тиши профилларини нуқтада туташиши, сирпаниши натижасида тишларининг ишчи юзаларини тезда ейилиши бундай узатмаларининг камчилик ҳисобланади. $PV_p V_t$ тезлик учбурчагида (7.36в-шакл) P нуқтадан $V_1 V_2$ томонга тик туширамиз. Ҳосил бўлган тўғри бурчакли учбурчаклардан:

$$PQ = V_1 \cos \beta_{\omega_1} = V_2 \cos \beta_{\omega_2} \quad (7.81)$$

$$r_{\omega_1} \omega_1 \cos \beta_{\omega_1} = r_{\omega_2} \omega_2 \cos \beta_{\omega_2} \quad (7.82)$$

Бу ифодадан жуфт винтли фиддиракларининг узатиш нисбати келиб чиқади:

$$U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{n_1}{n_2} = \frac{Z_2}{Z_1} = \frac{r_{\omega_2} \cos \beta_{\omega_2}}{r_{\omega_1} \cos \beta_{\omega_1}} \quad (7.83)$$

(7.85) дан U_{12} узатиш нисбатининг қийматига цилиндрларининг бошланғич айланаларининг радиуслари билан бир қаторда β_1 ва β_2 бурчаклари ҳам таъсир қилиши (7.85) дан кўриниб турибди.

Хусусий ҳолда, ортогонал винтли узатмада ($\Sigma=90^\circ$ бўлганда):

$$U_{12} = \frac{r_{\omega_2}}{r_{\omega_1}} \operatorname{tg} \beta_1 \quad (7.84)$$

Профилларининг тегиб турувчи нуқтасидаги сирпаниши тезлигини камайтириш учун тишларининг йўналиши V_{12} нисбий тезлик йўналишига мос келиб, β_{ω_1} ва β_{ω_2} қиялик бурчаклари:

$$U_{12} = \frac{\sin \beta_{\omega_2}}{\sin \beta_{\omega_1}} \quad (7.85)$$

шартини қаноатлантириши керак.

Соддалаштириш учун винтли фиддиракларининг бўлувчи ва бошланғич цилиндрлари бир хил дейлик. Бунда бошланғич шилиндрларининг радиусларини қийшиқ тишли фиддираклар учун қўлланган формуладан аниқлаш мумкин:

$$r_{\omega_1} = r_1 = \frac{m_t Z_1}{2}$$

$$r_{\omega_2} = r_2 = \frac{m_t Z_2}{2}$$

бу ерда, m_t — фидиракнинг ён томони модули.

Фидиракларниң айланыш ўқлари орасидаги қисқа ма-соға формуладан аниқланади:

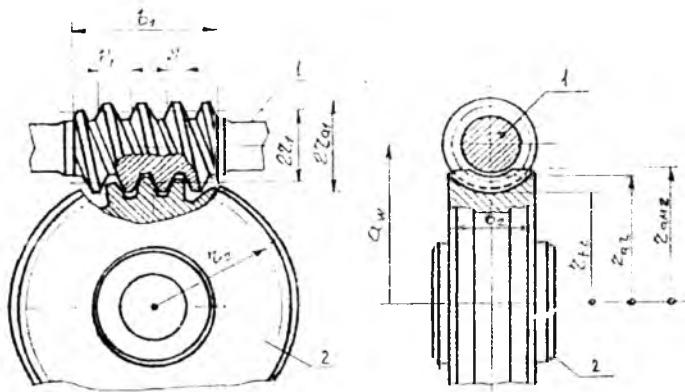
$$A = r_{\omega_1} + r_{\omega_2} \quad (7.86)$$

Винтли фидираклар цилиндрическимен фидиракларга ўхшаш ва уларнинг параметрларини ҳисоблаш кўп жиҳатдан умумийдир.

Агарда мустаҳкамлик шартидан катта радиусли фидиракларни кўллаш талаб қилинса, винтли узатма ўрнига **гипоидли узатма** қўлланади. Гипоидли узатмада, тишлар нуқтада туташишига қарамай, фойдали иш коэффициенти юқори бўлиб, тишларнинг профили камроқ ейлади.

7.5.2.2. Червякли узатмалар

Червякли механизмлар редукторлар сифатида айқашли ўқларда айланма ҳаракатни узатиш ва узатиш нисбатини катта қийматига эришиш мақсадида қўлланади.

7.37-шакл. Червякли узатма
(1 — червяк; 2 — червякли гидирак).

Червякли узатма (7.37-шакл) 1-червяк ва 2-червякли фидиракдан ташкил топган червяк винтли тишлардан ибо-

рат. Червякнинг узунлиги диаметридан катта. Червяк винтли тишларининг сони ён томонидан кўринувчи винтли чизикларни киримига тенг бўлади. **Червяклар одатда бир, икки, уч ва тўрт киримли қилиб тайёрланади.** Киримлар сони K ҳарфи билан белгиланади.

Червякли фидирак винтли фидиракка ўхшаш. Червякли механизмни червяк ўқидан (фидирак ўқига тик) ўтувчи текислик билан қирқилса, қирқимда рейка ва тишли фидирак тасвирини кўриш мумкин. Червякли механизмнинг узатиш нисбатини қуийдаги мулоҳаза орқали аниқлаш мумкин: Бир киримли червяк бир марта айланганда, червякли фидирак

$\frac{I}{Z_2}$ (Z_2 — фидиракнинг тишларини сони) марта айланади, червяк n , марта айланади.

$$n_2 = \left(\frac{I}{Z_2} \right) n_1 \quad (7.87)$$

Червякни кирими K бўлганда

$$n_2 = \left(\frac{K_1}{Z_2} \right) n_1 \quad (7.88)$$

(7.88) дан

$$U_{12} = \frac{n_1}{n_2} = \frac{Z_2}{K_1} \quad (7.89)$$

бу ерда, n_1 ва n_2 — червяк ва червякли фидиракнинг айланиш частоталари; K_1 — червякнинг кирими; Z_2 — червякли фидиракнинг тишлари сони.

Бир киримли червякда ёнма-ён жойлашган ўрамлар орасидаги масофа винт чизигининг юриши ёки қадами дейилали. Кўп киримли червякда қадамдан ташқари, ўқ бўйлаб P , қадам-червякни бир-бирига қўшни ўрамлари тишлари ораллиғи кўрсатилади.

Червякнинг ўқ бўйлаб қадамига қараб, унинг червякли фидиракнинг ён томони модулига тенг бўлган модулини аниқлаш мумкин. Ҳисобларда бу модул асосий ҳисобланади.

Червяк ва червякли гилдиракларнинг бўлувчи ва бошлангич цилиндрларини бир хил деб ҳисобласак, червякли гилдиракнинг бўлувчи айланасининг радиуси қуидагича аниқланади:

$$r_{\omega 2} = r_2 = \frac{mZ_2}{2}$$

Червякнинг бўлувчи айланасининг радиуси

$$r_{\omega l} = r_l = \frac{qm}{2} \quad (7.90)$$

бу ерда, q — бутун сон, червякнинг мустаҳкамлик шартидан қабул қилинувчи коэффициент. Одатда $q=8$ дан 13 гача қабул қилинади.

Червякли гилдиракнинг бош қирқимдаги бош ва оёқ қисми айланаларининг радиуслари нолли цилиндрический гилдиракларнинг нормаларидан аниқланади.

$$r_{a2} = \frac{mZ_2}{2} + m$$

$$r_{f2} = \frac{mZ_2}{2} - 1,25m$$

Червякнинг бош ва оёқ қисми цилиндрларини радиуслари қуидагича аниқланади.

$$r_{a1} = \frac{mq}{2} + m \quad (7.91)$$

$$r_{f1} = \frac{mq}{2} - 1,25m \quad (7.92)$$

Червякли узатмада тишларнинг чизиқли туташишини таъминлаш учун червякли гилдирак тишини червякга ўхшаш бўлган червякли фреза билан қирқиши керак. Илашиш шароитини ва мойлашни яхшилаш учун червякни цилиндр шаклида эмас, **глобоидга (тороидга)** ўхшаш ҳолда тайёрлаш керак.

Червякли узатмани қўллаб, жуда катта узатиш нисбатини (300 ва ундан ортиқ) таъминлаш мумкин. Улар ишлашда шовқинсиз ва кўп жойни эгалламайди. Червякли механизми кирувчи бўгини червякли гилдирак бўлса, механизм ҳаракат қилмайди, яъни ўз-ўзидан тўхташ хусусиятига эга бўлади. Червякли узатмаларнинг ижобий ва бошқа хусусиятлари уни кенг қўллашга имкон беради. Червякли механизмларни камчиликлари ҳам бор. Буларга фойдали иш коэффициентининг пастлиги, ишқаланиш кучларининг ҳосил бўлиши ва бўғинларнинг ейилиши ва қаттиқ қизиши кабилар киради.

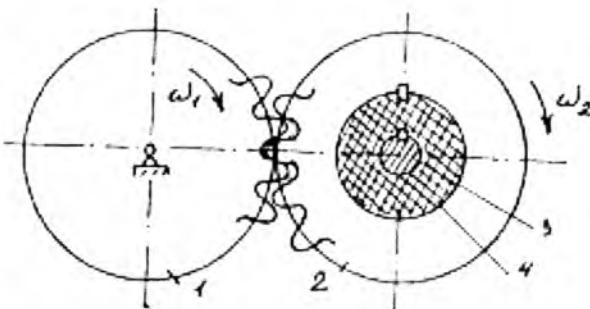
7.6. ТИШЛИ МЕХАНИЗМЛАРНИҢ ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ БҮЙИЧА ДОЛЗАРБ МУАММО ВА МАСАЛАЛАР

Маълумки, тишли фиддиракли механизмларни ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида кенг қўлланиши, уларни такомилаштиришни, сифат кўрсаткичларниң оширишин тақозо этади.

Хозирда ушбу механизмларни такомиллаштириш бўйича шовқинни йўқотиш масаласи, ишлаш даврини кўпайтириш ва ҳаракатни аниқ таъминлаш кабилар мұхим ҳисобланади. Бу борада қатор изланишлар олиб борилмоқда. Жумладан, **тишли-цевокли узатмаларниң янги туркумларини яратилиши**, уларда қайишқоқ элементларнинг қўлланиши деярли шовқинни тарқалиш масаласини ҳал қилди. Лекин, ушбу механизмларда ҳаракатни узатиш **нисбатини аниқлиги аичага камайди**. Ҳаракатни узатиш аниқлигини ошириш ва тиш, цевокларга тушадиган юкланиши камайтириш мақсадида тишли-цевокли (ўзаро алмашинувчи) мураккаб узатмалар таклиф қилинди. Уларда илашиш зонаси икки баробарга ошди. Шундай бўлса ҳам, бу механизмларда ҳаракат аниқлиги кам ва катта тезликларда ишлаши муммодир. Шунинг учун янги конструктив ечимлар керак.

Илашиш назарияси бўйича тишлар асосан нуқта, тўғри чизиқ ёки кичик текислик (юза) қисми бўйича илашади. Лекин илашиш аниқлигини ошириш мақсадида, бочкасimon тишларни фазовий сиртларининг қисмлари шаклида (шарнинг бўлаги) қилиб тайёрланса, илашиш сирт орқали бўлади. Тўғри тишли фиддиракларни тайёрлаш анча мураккаблашади. Лекин аниқлик ортади, мустаҳкамлик етарлича таъминланади.

Тишли фиддиракли механизмларда тишларнинг илашиши ўзаро мослашишини, зарбаларни камайишини, шовқинни бўлмаслигини таъминлаш мақсадида 7.38-шаклда **қайишқоқ элементи бўлган тишли фиддиракли механизм** муаллифлар томонидан таклиф қилинган. Бу механизмда 4 қайишқоқ 2 элемент борлиги сабабли зарбалар таъсири, едирилиш, шовқинлар анча камаяди. Лекин бу механизми катта тезликларда ҳаракатлантирилса ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин.

7.38-шакл. Қайышқоқ элементті бүлгап тишли фидиракли механизм: (1 — кириш фидираги; 2 — таркибий чиқып фидираги; 3 — чиқуучы вал; 4 — қайышқоқ элементті).

Назарий томондан тишли механизмларнинг динамик таҳлили ва лойиҳалаш масалалари етарлича чукур ўрганилмаган. Шунинг учун ушбу механизмларнинг таҳлили ва синтези бўйича ҳам амалий, ҳам назарий муаммо ва масалаларни ҳал қилиш талааб этилади.

7.7. «ТИШЛИ МЕХАНИЗМЛАР ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ» БОБИ БЎЙИЧА ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН ТЕСТЛАР ВА САВОЛЛАР

1. Эволвентали тишли узатманинг асосий афзаллигини кўрсатинг.

Жавоблар: 1) Олий жуфт борлиги;

2) Бир тишни иккинчиси босими ҳисобига ҳаракатни узатиш;

3) Узатиш нисбатининг доимийлиги;

4) Узатиш нисбатининг ўзгарувчанлиги;

5) Афзалликка эга эмас.

2. Параллел ўқларда айланма ҳаракатни узатиш учун тишли узатманинг қандай тури қўлланали?

Жавоблар: 1) Червякли узатма;

2) Цилиндрик узатма;

3) Конуссимон узатма;

- 4) Винтли тишли узатма;
5) Гипоидли узатма.

3. Кесишувчи ўқларда айланма ҳаракатни узатиш учун қандай тишли узатма қўлланади?

- Жавоблар: 1) Червякли узатма;
2) Цилиндрик узатма;
3) Конуссимон узатма;
4) Винтли тишли узатма;
5) Гипоидли узатма.

4. Бўғинларнинг деформацияси ҳисобига ҳаракатни узатувчи механизмларни кўрсатинг.

- Жавоблар: 1) Фрикцион узатмалар;
2) Тишли узатмалар;
3) Малта механизмлар;
4) Занжирли узатмалар;
5) Тўлқинсимон узатмалар.

5. Ишқаланиш кучи орқали ҳаракатни узатувчи механизмларни кўрсатинг.

- Жавоблар: 1) Фрикцион узатмалар;
2) Тишли узатмалар;
3) Малтик узатмалар;
4) Занжирли узатмалар;
5) Тўлқинсимон узатмалар.

6. Жуфт тишли фидиракларни узатиш нисбатини аниқлаши ифодасининг тўғрисини кўрсатинг.

Жавоблар:

$$1) U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} \quad 2) U_{12} = \frac{\omega_2}{\omega_1} = \frac{n_1}{n_2}$$

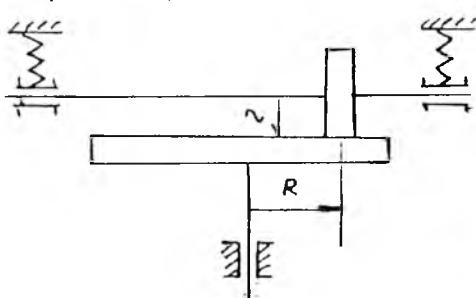
$$3) U_{12} = \frac{\omega_2}{\omega_1} = \frac{n_2}{n_1} = \pm \frac{Z_1}{Z_2} \quad 4) U_{12} = \frac{\omega_1}{\omega_2} = \frac{n_1}{n_2} = \pm \frac{Z_2}{Z_1}$$

7. Узатиш нисбатининг ишораси ҳисобга олинадиган узатмани кўрсатинг.

- Жавоблар: 1) Гипоидли узатма;
2) Червякли узатма;
3) Конуссимон узатма;
4) Цилиндрик узатма.

8. Фрикцион узатмада n_2 айланниш частотасини аниқлаши тўғри ифодасини кўрсатинг (шакл).

Фрикцион үзатма

$$1) n_2 = \frac{r}{R} n_1$$

$$2) n_2 = \frac{R}{r} n_1$$

$$3) n_2 = \frac{2}{R} n_1$$

$$4) n_2 = \frac{R}{m_1}$$

9. “Фрикцион механизмларни асосий қамчилиги уларнинг . . .” иборани сўзлар билан тўлдиринг.

- Жавоблар: 1) Кўп шовқин чиқаришида;
2) Ишлатишни мураккаблиги;
3) Тайёрлашни мураккаблиги;
4) Ўта юкланишга мойил эмаслик;
5) Узатиш нисбатини доимийлигини таъминламайди.

10. “. . . тишли үзатмаларнинг асосий афзаллиги ҳисобла-
нади” иборани сўзлар билан тўлдиринг.

- Жавоблар: 1) Хоҳлаган вақтда узатиш нисбатини доимийлиги;
2) Ишлашда шовқин чиқармаслик;
3) Юқори ФИК;
4) Катта узатиш нисбатини олиш мумкинлиги;
5) Ейилинга чидамлилик.

11. “Иланувчи тишли ғилдиракларни бошлангич айланали-
лари бир-бирига нисбатан . . . думалайди” иборани сўзлар
билан тўлдиринг.

- Жавоблар: 1) Катта сирпаниб;
2) Кичик сирпаниб;
3) Сирпанмай;
4) Катта шовқин билан.

12. Тиш профилини қайси қисми кўпроқ ейилади?

- Жавоблар: 1) Тишнинг бош қисми;
2) Тишнинг асос қисми;
3) Тишнинг оёқ қисми;
4) Кирувчи ғилдиракнинг бош қисми;
5) Кирувчи ғилдиракнинг оёқ қисми.

13. Тишли гилдирак модули $m = \frac{P}{\pi}$ ифодадан аниқлаш мүмкін. Бу ҳолда илашиш қадамини гилдиракнинг қайси айланаси бүйлаб үлчаш керак.

- Жавоблар: 1) Чүккү айланалари бүйлаб;
 2) Асосий айлана бүйлаб;
 3) Бұлувчы айлана бүйлаб;
 4) Ботиқлик (оёқ қисми) айланаси бүйлаб.

14. Иккита нолли гилдираклар илашишда бұлсın. Гилдиракларнинг айланыш үқлари a_w оралиғини қайси формуладан аниқлаш мүмкін?

Жавоблар:

$$1) \quad a_w = \frac{1}{2}(mZ_1 + mZ_2) \cos 20^\circ \quad 2) \quad a_w = \frac{1}{2}(mZ_1 + mZ_2 + 4m)$$

$$3) \quad a_w = \frac{1}{2}(mZ_1 + mZ_2 - 5m) \quad 4) \quad a_w = \frac{1}{2}(mZ_1 + mZ_2)$$

15. Нолли тишли гилдиракни ботиқлик (оёқ қисми) айланасининг радиуси қайси ифодадан аниқланади?

Жавоблар:

$$1) \quad r_j = \frac{mZ}{2} + m \quad 2) \quad r_j = \frac{mZ}{2} \quad 3) \quad r_j = \frac{mZ}{2} \cos 20^\circ$$

$$4) \quad r_j = \frac{mZ}{2} + 1,25m \quad 5) \quad r_j = \frac{mZ}{2} - 1,25m$$

16. “Күп нөғонапа тишли узатмани узатиш нисбати уларни ташкил қилувчы жуфт гилдиракларни узатиш нисбатининг . . . тенг” иборани түлдиринг.

- Жавоблар: 1) Йиғиндисига;
 2) Күпайтмасига;
 3) Фарқига;
 4) Хусусий қисмига;
 5) Квадрат йиғиндисига.

17. Қайси ифода бурчак инволютаси деб аталади?

Жавоблар:

$$1) \quad \operatorname{inv} \alpha = \operatorname{tg} \alpha - \alpha \quad 2) \quad \operatorname{inv} \alpha = \operatorname{tg} \alpha + \alpha$$

$$3) \quad \operatorname{inv} \alpha = \alpha - \operatorname{tg} \alpha \quad 3) \quad \operatorname{inv} \alpha + \operatorname{tg} \alpha = 0$$

18. Икки гилдираклар үқлари a_w оралиғини үзгариши эволвентали узатмани узатиш нисбатига қандай таъсир күрсатади?

- Жавоблар: 1) Узатини нисбати үзгаради;

- 2) Узатиши нисбати ўзгармайды;
- 3) Узатиши нисбати бироз ўзгарады;
- 4) Узатиши нисбати бирга тенг бўлалди.

19. “Эволвентали узатмада илашиши чизиги . . .” иборани тўлдиринг.

- Жавоблар:
- 1) Тишларни умумий уринмасига мос келади;
 - 2) Умумий уринмага нисбатан 45° бурчак остида йўналган;
 - 3) Тишлар профилларининг умумий нормалига мос келади;
 - 4) Тишлар профилларининг умумий нормалига мос келмайди.

20. “Илашиши чизиги . . .” иборани тўлдиринг.

- Жавоблар:
- 1) Тиш профилининг ўқи;
 - 2) Тиш профилининг эволвентали қисми;
 - 3) Тиш профилининг ишчи қисми;
 - 4) Икки тишни туташини нуқталарининг геометрик ўрни.

21. “ . . . илашиши бурчаги” иборани сўзлар билан тўлдиринг.

- Жавоблар:
- 1) Умумий NN нормал ва $t-t$ уринма орасидаги ўтқир бурчак;
 - 2) Умумий NN нормал ва $t-t$ уринма орасидаги ўтмас бурчак;
 - 3) Умумий NN нормал ва тишларни туташини нуқтасидан ўтган уринма орасидаги ўтқир бурчак.

22. Қонланиш коэффициентинин қайси формула орқали аниқлаш мүмкун?

Жавоблар:

$$\begin{array}{ll} 1) \varepsilon_{\text{ко}} = \frac{S_{\text{ко}}}{P_{\text{ко}}} & 2) \varepsilon_{\text{ко}} = \frac{cd}{P_{\text{ко}}} \\ 3) \varepsilon_{\text{ко}} = \frac{R_{\text{ко}}}{P_{\text{ко}}} & 4) \varepsilon_{\text{ко}} = \frac{KL}{P_{\text{ко}}} \\ 5) \varepsilon_{\text{ко}} = \frac{mZ}{2P_{\text{ко}}} \end{array}$$

23. Қандай тишли гидравиклар мусбат леб агалади?

- Жавоблар:
- 1) Рейкали асбобини силжимай қирқилган;

- 2) Рейкали асбобни заготовка марказидан узоклаштириб силжитиб қирқилган;
 - 3) Рейкали асбобни заготовка марказига қараб силжитиб қирқилган;
 - 4) Құл билан тайёрланған.
24. Қандай тишили ғилдираклар манфий деб аталаdi?
- Жавоблар: 1) Рейкали асбобни силжитмай қирқилган;
- 2) Рейкали асбобни заготовка марказидан узоклаштириб қирқилған;
 - 3) Рейкали асбобни заготовка марказига қараб силжитиб қирқилған;
 - 4) Махсус асбоб билан қирқилған.
25. Тишили механизмларнинг турларини мисоллар орқали тушунтириңг.
26. Виллис теоремаси қандай таърифланади? Формулани келтириб чиқаринг.
27. Тишили узатмани геометрик ва кинематик иараметрларини изоҳдаб беринг.
28. Тишили илашишини тасвирини чизиб күрсатинг ва изоҳланг.
29. Тишили механизмларнинг кинематик таҳдилига мисоллар келтириңг.
30. Эволвентанинг қандай хұсусиятларини биласиз?
31. Тишили илашманинг сиғат күрсаткичларини тушунтириб беринг.
32. Тишили ғилдираклар қандай усуулларда тайёрланади?
33. Нормал (нолин), мусбат ва манфий илашмаларни тушунтириб беринг.
34. Қандай узатмалар коррекцияланған тишили узатмалар дейилади? Интерференция, тиш холатини ингичкалашуви ни тушунтириб беринг.
35. Тишили узатмани лойиҳаланға мисол келтириңг.
36. Новиков узатмасини изоҳдаб беринг.
37. Цевокли-тишили узатмаларға мисоллар келтириңг.
38. Ўзгарувлан узатини нисбатли тишили механизмлар кинематикасини тушунтириб беринг.
39. Фазовий тишили узатмаларни кинематикасини изоҳдаб беринг.
40. Тишили механизмлар бүйіча қандай долзарб муаммона масалалар мавжуд?

8-БОБ. ЭПИЦИКЛИК ТИШЛИ МЕХАНИЗМЛАР

Баъзи гиддирекларининг айланиш ўқлари фазода ҳара-катланувчи тишли механизмлар эпициклик механизмлар, деб аталади. Айрим ҳолларда эпициклик механизмларни **планетар ёки сателлитли механизмлар**, деб аталади.

8.1-шаклда Z_1 ва Z_2 гиддиреклари ташқи (8.1а-шакл) ва ички (8.1б-шакл) илашишли эпициклик механизмларнинг кинематик схемалари келтирилган. Бу механизм бўғинларининг номлари билан танишамиз. Ўқлари фазода ҳара-катланувчи гиддиреклар **сателлит**, деб аталади. Кўрилаётган механизмда Z_2 бўғин сателлитdir. Эпициклик механизмларда сателлитлар бир нечта бўлиши мумкин. Сателлитлар конструктив жиҳатдан битта ёки иккита боғланган гиддиреклардан ташкил топиб, бошқа гиддиреклар билан ташқи ёки ички илашишида бўлиши мумкин. Сателлитнинг ўқлари жойлангани бўғинлар **етакчи (водило)**, деб аталади. Одатда водило H ҳарфи билан белгиланади. Эпициклик механизмларда етакчи (етакловчи эмас) бир нечта бўлиши мумкин.

Эпициклик механизмнинг марказий ўқи атрофида айланувчи тишли гиддиреклар **марказий**, кўзгалмаслари эса **таянч ёки қуёш гиддираги**, деб аталади. 8.1-шаклда Z_1 бўғин марказий гиддирекdir. Эпициклик механизмларда марказий гиддиреклар бир нечта бўлини мумкин.

Техник ва ўқув адабиётларида бўғинлариниг келтирилган номларидан ташқари бошқа номлар ҳам ишлатилади.

8.1. ЭПИЦИКЛИК МЕХАНИЗМЛАРНИНГ ТУРЛARI

Эпициклик механизмлар иккита катта туруга бўлинади: **дифференциал ва планетар механизмлар**.

Дифференциал механизмларда ҳамма бўғинлар (ҳамма гилдираклар ва етакчи) ҳаракатланади. 8.1а-шаклда дифференциал механизмни таянч бўғинидан ташқари ҳамма бўғинлари ҳаракатланади. Чебишевнинг тузилиш формуласидан фойдаланиб дифференциал механизмни эркинлик даражасини аниқлаймиз ($n=3$, $P_V=3$, $P_{IV}=1$).

$$W = 3n - 2P_V - P_{IV} = 3 \cdot 3 - 2 \cdot 3 - 1 = 2$$

Механизмда H етакчи ва Z , марказий гилдиракдан иборат иккита кирувчи бўғинлар бор. Дифференциал механизмлар бир-бирига боғлиқ бўлмаган иккита ҳаракатни кўшади (айиради) ёки кирувчи валнинг ҳаракатини чикувчи иккита вални бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳаракатларига ажратади.

Ҳаракатни қўшиш, масалан, самолётни бошқариш механизмида, йигирав, иницијаш ва бошқа машиналарда амалга оширилади.

Ҳаракатни ажратиш, масалан, кўпчилик транспорт машиналаридаги бажарилади. 8.7-шаклда автомобилнинг дифференциал механизми тасвирланган. Моторининг дифференциал механизмда ўзгартирилган ҳаракати ярим ўқлар орқали автомобилнинг етакловчи гилдиракларига узатилади. Машина бурилишида дифференциал механизм унинг ташқи гилдирагини ички гилдирагига иисбатган тезроқ айлантиради.

Эпициклик механизмларнинг иккичи тури—планетар механизмларга тўхталиб ўтамиз. **Планетар механизмларни дифференциал механизмларнинг** битта ёки бир неча марказий гилдираклари қўзгалмас бўлган хусусий ҳоли, деб қарашиб мумкин. 8.1б-шаклда Z , марказий гилдираги қўзгалмас планетар механизм тасвирланган. Планетар механизмнинг эркинлик даражасини аниқлаймиз ($n=1$, $P_V=2$, $P_{IV}=1$)

$$W = 3_n - 2P_V - P_{IV} = 3 \cdot 2 - 2 \cdot 2 - 1 = 1$$

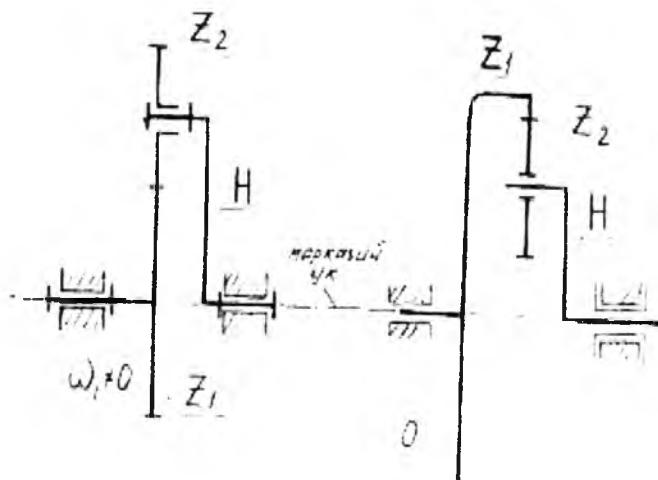
Демак, планетар механизmdа битта кирувчи бўғин бор.

Кичик ҳажмли планетар механизмлар орқали катта узатилиши иисбатига эришини мумкин. Шунинг учун улардан редукторлар ва тезлик кутилари сифатидаги фойдаланилади. Сателлитларнинг нуқталари чизадиган ажойиб траекториялардан техникада кенг қўлланилади. Текис ҳаракатланувчи сателлитларнинг бонланғич айланалари нуқталарининг траекторияларини таниқи илашишида **эпициклоидага**, ички ишланидан **гипоциклоидага** ўхнатилини мумкин.

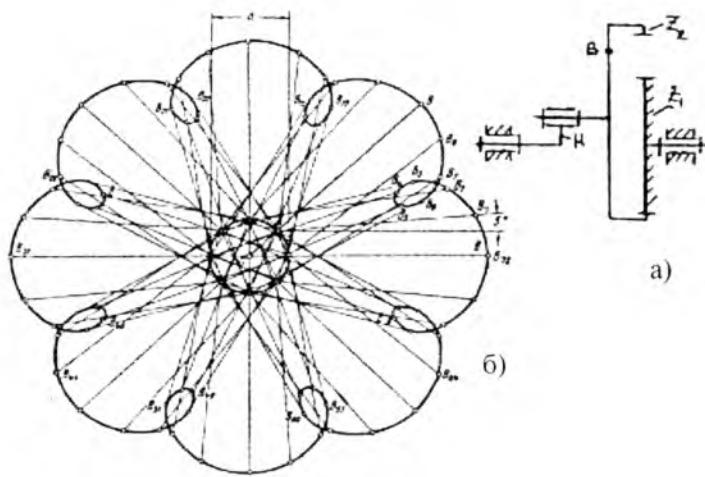
8.2а-шаклда планетар механизм, 8.2б-шаклда механизм сателлитининг *B* нуқтасини бир неча марта катталашган траекторияси кўрсатилган. Бу эгри чизик қисқартирилган гипоциклоидада бўлиб, пиликлаш машиналарида кўлланади. Планетар механизмнинг *B* нуқтасига шатун орқали судралгич боғланган. Ҳосил бўлган айлангич-судралгичли механизмин судралгичи жуда мураккаб траектория билан ҳаракатланади. Юқоридаги планетар механизмга ўхшаши механизм пахта тे-рувчи машиналарида кенг кўлланилади. Эпизиклик механизмларни марказий фиддираклар, етакчилар ва сателлитлар сонига, шунингдек, ишлаш турига ва бошқа хусусиятларига қараб гуруҳларга ёки турларга ажратиш мумкин.

8.3-шаклда иккита марказий фиддираклари ташқи ва ички илашишда бўлган тўртта эпизиклик механизмлар келтирилган.

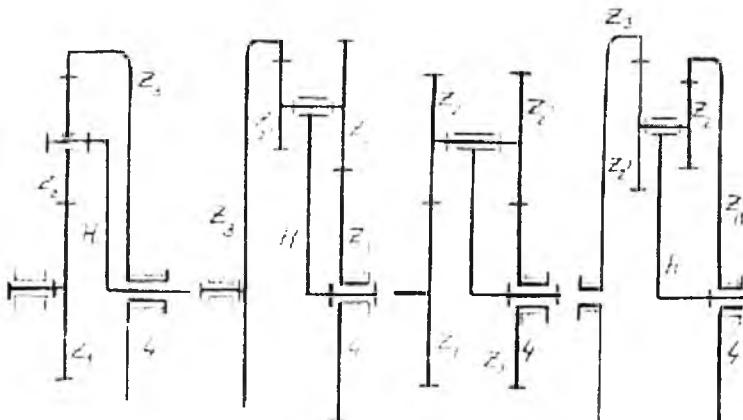
8.3а-шаклда сателлити иккита марказий фиддираклар билан ички ва ташқи илашишда бўлган бир қаторли эпизиклик механизм тасвирланган. Бу механизмда сателлит **паразит фиддирак** вазифасини бажаради.

8.3а-шакл. Эпизиклик механизм.

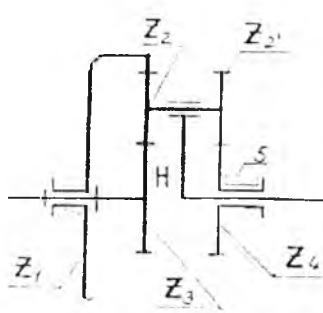
8.2-шакл. Планетар механизмни B нүктаси траекторияси
(а — кинематик схема; б — нүктаны траекторияси).

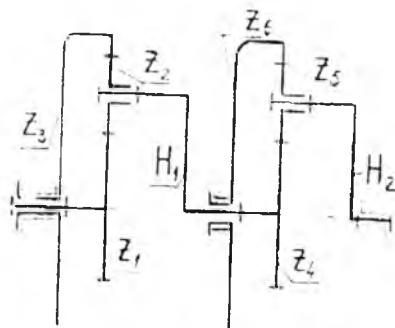
8.3-шакл. Иккита марказий фидирекли эпіциклик
механизмлар: (Z_1, Z_3 — марказий фидиреклар; Z_2, Z_2' —
сателлитлар, H — етакчи; 4-таяңч): а) битта сателлитли ички
ва ташқи илашишли; б) иккита сателлитли ички ва ташқи
илашишли; в) иккита сателлитли ташқи илашишли; г) иккита
сателлитли ички илашишли.

8.3б-шаклда Z_1 ва Z_2' сателлитлар Z_1 ва Z_2 марказий гидрираклар билан ташқи ва ички илашган эпизиклик механизм тасвиранган. Сателлиттинг конструкцияси поғонали узатмани тузишга имкон беради. 8.3в-шаклда сателлити марказий гидрираклар билан иккита поғонали ташқи илашиш ҳосил қылган механизм тасвиранган. 8.3г-шаклда сателлити марказий гидрираклар билан иккита поғонали ички илашиш ҳосил қылган механизм күрсатылған.

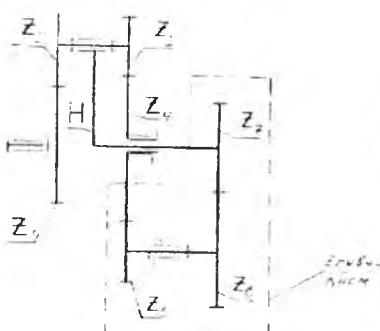
Эпизиклик механизмлар учта ва ундан ортиқ марказий гидриракларға әзге бўлиши мумкин. Бундай механизмлар 8.4. ва 8.5-шаклларда көлтирилган. 8.5-шаклда кўрсатылган механизмнинг тузилиши бир хил бир қаторли иккита эпизиклик механизмларниң кетма-кет қўшилиши, деб тасаввур қилиш мумкин. Эпизиклик механизмлар тузилишини характерлану учун ҳарфлар ва ракамлардан иборат шифр шаклидаги қурилиш формулалари қўлланади. Масалан, эпизиклик механизмларни марказий гидрираклар (K) ва етакчилар (H) сони билан характерлану мумкин. Механизмнинг ташқи (A) ва ички (J) илашишлар сони билан шифрлаш мумкин. Масалан, 8.3б-шаклда тасвиранган механизмнинг код белгиси $2KH-AJ$ (иккита марказий гидрирак, битта етакчи, биттадан ташқи ва ички илашишлар). Кабул қилинган қоидалар асосида бошқа турдаги дифференциал ва планетар механизмларниң **кодлашган қурилиш формулаларини** тузиш мумкин. 8.3, 8.4 ва 8.5-шаклларда көлтирилган дифференциал механизмларни осонгина планетар механизмларга айлантириш мумкин. Буниг учун, масалан, 8.3-шаклдаги механизмнинг марказий гидриракларидан биттасини қўзгалмас қилиш кифоя. Натижада механизм планетар механизмга айланниб эркинлик даражаси бирга тенг бўлади. Аммо $W=1$ бўлганда эпизиклик механизм доимо планетар бўлавермайди. Техникада эркинлик даражаси бирга тенг бўлган ёпиқ дифференциал механизмларниң катта гурухи маълум. 8.6-шаклда ташқи қўринишидан дифференциал механизмга (ҳамма гидрираклари ва водило ҳаракатланувчи) ўхшашиб механизм тасвиранган. Аммо механизмда Z_1 гидрирак ва H етакчи бирбири билан ўқлари қўзгалмас Z_5 , Z_6 ва Z_7 гидрираклар орқали боғланган (ёпилган). Ёпиқ дифференциал механизмнинг эркинлик даражаси ($n=5$, $P_F=5$, $P_H=4$).

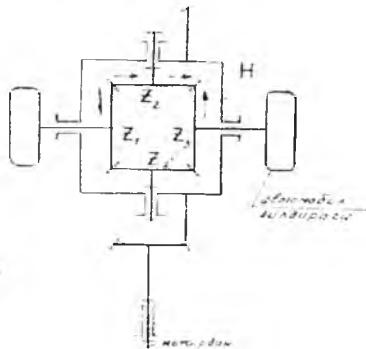
8.4-шакл. Учта марказий
ғилдиракли эпициклик
механизм.

8.5-шакл. Икки стакловчи
эпициклик механизм.

8.6-шакл. Ёпик дифференциал
механизм.

8.7-шакл. Конуссимон
ғилдиракли дифференциал
механизм. (z_1, z_3 — марказий
ғилдирак; z_2, z_4 — сателлит-
лар; H — стакчи).

$$W = 3n - 2P_V - P_W = 3 \cdot 5 - 2 \cdot 5 - 4 = 1.$$

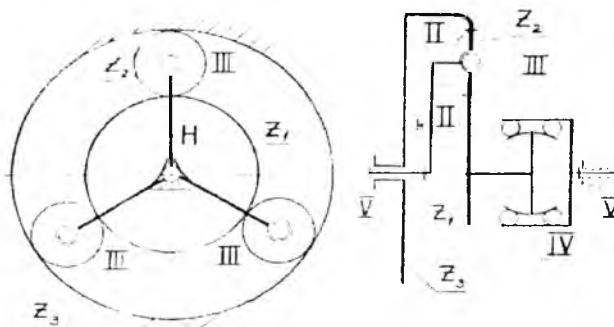
Демак, ёпик дифференциал механизмнинг эркинлик даражаси иккига тенг эмаслигини унутмаслик керак.

Конуссимон ва боиқа турдаги узатмалардан фойдаланыб, түрли эпициклик механизмларни тузиш мүмкін. 8.7-шаклда юқорида қайд қилинган автомобильнинг дифференциал механизми тасвирланған. Механизм фақат конуссимон ғилдираклардан иборат.

Узатилувчи қувваттің бир неча параллел оқимларға тақсимлашы ва ғилдиракларнинг тишиларининг юкланишини ка-

майтириш мақсатында эпизициклк механизмлар бир неча такрорлапувчи сателлитларга эга бўлиши мумкин (8.8-шакл). Одатда такрорлапувчи сателлитлар марказий фидирек атрофига бир хил бурчакда жойлашади.

Эпизициклк механизмларда ортиқча боғланишини топиш мумкин. Бу ҳол механизмни юқори аниқликда тайёрлаш талабини қўяди, йиғиш шароитини мушкуллаштиради ва сифатли ишлаш даражасини наслайтиради. Шунинг учун ортиқча боғланишиларни аниқлаш ва йўқотиши муаммосига катта аҳамият берилади. 8.8-шаклда ортиқча боғланишлар йўқотиленган бир қаторли планетар механизмнинг оптимал тузилишини мумкин бўлган вариантидан бири келтирилган.

8.8-шакл. Ортиқча боғланиши бўлмаган планетар механизм.

Сомов-Малишев формуласидан фойдаланиб бажарилган ҳисоб ортиқча боғланишининг нолга тенглигини тасдиқлайди ($n=6$, $P_V=2$, $P_{IV}=1$, $P_{III}=3$, $P_{II}=6$).

$$\begin{aligned} q &= W - 6n + 5P_V + 4P_{IV} + 3P_{III} + 2P_{II} + P_I = \\ &= 1 - 6 \cdot 6 + 5 \cdot 2 + 4 \cdot 1 + 3 \cdot 3 + 2 \cdot 6 = 0 \end{aligned}$$

Бу оптимал тузилишили планетар механизмда Z_1 марказий фидирек ўзи ўқи атрофига айланади ва ўқ бўйлаб бироз силжийди. Натижада Z_1 марказий фидирек фазода ўзи ўрнашиб, сателлитларда юкланишини текислайди. Шунинг учун Z_1 марказий фидирек ўзи ўрнашувчи фидирек, деб аталаади. Фидирек ва сателлитларнинг тишлари чизиқди II синф кинематик жуфтлар билан илашган. Сателлитлар етакчи билан сферик III синф кинематик жуфтлар билан боғланган.

Бу эса сателлит тишиларини узунаси бўйлаб юкланишини бир хил тақсимланишга имкон беради. Оптимал тузилишили планетар механизмининг келтирилган схемаси ёлғиз эмас, чунки ортиқча боғланишлари бўлмаган бошқа вариандаги схемаларни ишлаб чиқиш мумкин.

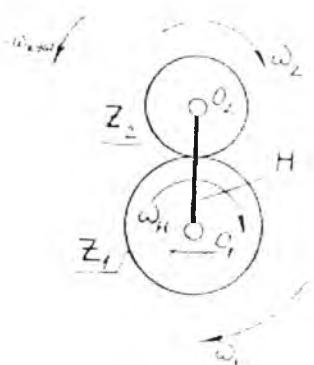
8.2. ЭПИЦИКЛИК МЕХАНИЗМЛАРНИНГ КИНЕМАТИК ТАҲЛИЛИ

Эпициклик механизмларнинг тишли фиддираклари ва етакчи бурчак тезликларини аниқлаш кинематик таҳлилнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Кинематик таҳлилнинг бир неча усувлари бор. Шулардан кўпроқ қўлланиладиган иккита усулни кўрамиз:

- 1) Виллиснинг аналитик усули;
- 2) Тезликлар учбурчаклари ва айланиш частоталари резалариининг график усули.

8.2.1. Виллиснинг универсал формуласи

Бу усул эпициклик механизмини айланиш ўқлари қўзғалмас тишли узатмага ўзгартириниш мақсадида тескари айлантиришни қўллашга асосланган. 8.9-шаклда тасвирланган дифференциал механизмни марказий ўқи атрофида $\omega_{\text{ж}} = -\omega_n$ бурчак тезлиги билан қўшимча айлантирамиз. Бунда ҳамма бўғинларнинг бурчак тезликларини абсолют қийматлари ўзгариб, янги қийматлари қўйида-гича бўлади:

8.9-шакл. Дифференциал механизм схемаси.

$$\bar{\omega}_j = \omega_j - \omega_n \quad (8.1)$$

$$\bar{\omega}_2 = \omega_2 - \omega_n \quad (8.2)$$

$$\bar{\omega}_n = \omega_n - \omega_n = 0 \quad (8.3)$$

Етакчининг бурчак тезлиги ноль бўлгани учун дифференциал механизм ўқлари қўзғалмас тишли узатмага айланади. Ўзгартирилган ўқлари қўзғалмас тишли узатманинг узатиш нисбати маълум бўлган ифодадан аниқланади:

$$U_{12}^{(H)} = \frac{\bar{\omega}_1}{\bar{\omega}_2} = \frac{\omega_1 - \omega_H}{\omega_2 - \omega_H} \quad (8.4)$$

бу ерда,

ω_1 – биринчи фидиракнинг бурчак тезлиги;
 ω_2 – иккинчи фидиракнинг бурчак тезлиги;
 ω_H – етакчининг бурчак тезлиги.

Бу формула буюк олим Виллис номи билан аталади. Формуладаги U_{12} нинг (H) индекси ифодани етакчи қўзғалмас бўлганда келтириб чиқарилганини кўрсатади. (8.4) формулага $\omega_H = 0$ қўйилса, ўқлари қўзғалмас оддий тишли узатманинг узатиш нисбати ифодаси келиб чиқади. Шунинг учун **(8.4) ифода Виллиснинг универсал формуласи**, деб аталади.

Виллис формуласи бурчак тезликлари ўрнига уларга пропорционал бўлган бўгинларнинг айланиш частоталарини қўйиш мумкин:

$$U_{12}^{(H)} = \frac{\omega_1 - \omega_H}{\omega_2 - \omega_H} = \frac{n_1 - n_H}{n_2 - n_H} \quad (8.5)$$

бу ерда, n_1 – биринчи фидиракнинг айланиш частотаси;
 n_2 – иккинчи фидиракнинг айланиш частотаси;
 n_H – етакчининг айланиш частотаси.

$U_{12}^{(H)}$ узатиш нисбатини одатдаги усулда фидираклар Z_1 ва Z_2 тишларининг сонлари орқали ҳисоблаш мумкин:

$$U_{12}^{(H)} = -\frac{Z_2}{Z_1}$$

Виллис формуласи асосида ҳисобларни бажаришда унга кирувчи қийматларнинг ишораларини назарга олиш шарт. Виллис формуласини дифференциал ва планетар механизмларга қўллаш мумкин. Планетар механизмда қўзғалмас марказий фидиракнинг бурчак тезлигини нолга тенглаштириш керак. 8.3в-шаклида келтирилган мураккаб механизм учун Виллис формуласини ёзамиз:

$$U_{1-3}^{(H)} = \frac{\omega_1 - \omega_H}{\omega_3 - \omega_H} \quad (8.6)$$

ва тенгламани ω_3 га нисбатан счамиз:

$$\omega_3 = \frac{\omega_1}{U_{31}^{(H)}} + \left(I - \frac{I}{U_{31}^{(H)}} \right) \omega_H \quad (8.7)$$

$\frac{I}{U_{31}^{(H)}} = U_{31}^{(H)}$ ни назарга олиб, (8.7) қуйидаги күришида ёзиш мумкин:

$$\omega_3 = U_{31}^{(III)} \omega_1 + \left(I - U_{31}^{(III)} \right) \omega_H \quad (8.8)$$

Келтирилган ифодадан дифференциал механизмда марказий гилдиракнинг ω_1 бурчак тезлиги иккита қүшиувчи нинг алгебраик йиғиндисидан иборатлиги күриниб турибди. Биринчи қүшиувчи биринчи гилдиракнинг ω_1 айланиш тезлиги, иккинчи қүшиувчи етакчининг ω_H айланиш тезлиги орқали аниқланади. Шундай қилиб дифференциал механизм, айтиб ўтилганидек, бир-бирига боғлиқ бўлмаган иккита ҳаракат маёнбанинг тезлигини қўшади.

Марказий Z_1 гилдираги қўзғалмас планетар механизм учун (8.8) формулага $\omega_1 = 0$ қўйилса, ифода қуйидагича бўлади:

$$\omega_3 = \left(I - U_{31}^{(III)} \right) \omega_H \quad (8.9)$$

Z_1 қуёшли (марказий) гилдирак қўзғалмас бўлганда, планетар механизмининг (8.3в-шакл) Z_1 марказий гилдиракдан H етакчига U_{31} узатиш нисбатини аниқлаймиз. Виллиснинг (8.6) формуласига $\omega_1 = 0$ қўйиб тегишли ўзгартиришлар киритамиз:

$$U_{31}^{(II)} = \frac{\omega_1 - \omega_H}{-\omega_H} = -\frac{\omega_1}{\omega_H} + I \quad \text{ва} \quad \frac{\omega_1}{\omega_H} = U_{III}$$

$$U_{III} = 1 - U_{31}^{(III)} \quad (8.10)$$

бу ерда,

$$U_{31}^{(III)} = \left(-\frac{Z_2}{Z_1} \right) \left(-\frac{Z_3}{Z_2} \right)$$

Тишлар сонининг маълум қийматларида планетар механизmlар жуда катта узатиш нисбатини таъминлашини мисолларда кўрамиз.

Мисол. Давиддинг планетар механизмидә (8.3в-шакл) Z_1 күзгальмас гилдирак бўлсин. Гилдираклар тишларининг сони $Z_1=99$, $Z_2=100$, $Z_2'=101$, $Z_3=100$. Етакчининг айланиши частотаси $n_H=10000 \text{ мин}^{-1}$ /мин. Учингич гилдиракнинг n_3 айланиши частотаси аниқлансани.

(8.9) формуладан учингич гилдиракнинг айланиши частотаси:

$$n_3 = \left(I - U_{31}^{(H)} \right) n_H \quad (8.11)$$

Тишларининг сони орқали $U_{31}^{(H)}$ аниқланади.

$$U_{31}^{(H)} = \left(-\frac{Z_1}{Z_2} \right) \left(-\frac{Z_2}{Z_3} \right) = \left(-\frac{99}{100} \right) \left(-\frac{101}{100} \right) = \frac{9999}{10000}$$

ва (8.11.) га қўйилади

$$n_3 = \left(1 - \frac{9999}{10000} \right) \cdot 10000 = 1 \frac{\text{мин}}{\text{мин}}$$

Натижада Давиддинг планетар механизмида тезлик 10000 марта камайтирилади. Бу жуда катта узатиш нисбатидир.

Планетар механизмларининг узатиш нисбатини янада ошириш учун 8.5-шаклда кўрсатилганидек ($w_3=0$ ва $w_6=0$ деб қабул қиласиз), бир неча планетар механизмларни битта занжирга бириттирилади. Бунда мураккаб механизмнинг узатиш нисбати бир-бирига уланадиган планетар механизмларнинг узатиш нисбатларининг кўпайтмасига тенг бўлади. 8.7-шаклда келтирилган автомобилларда қўлланадиган дифференциал механизмнинг кинематик таҳлили билан танишамиз. Механизмда $Z_1=Z_p$, $Z_2=Z_r$.

Z_1 ва Z_2 гилдиракларининг бурчак тезликларини боғловчи Виллис формуласи қўйилдагича ифодаланаади:

$$U_{31}^{(H)} = \frac{n_1 - n_H}{n_3 - n_H}$$

Узатиш нисбатининг тинилар сони орқали қиймати аниқланади:

$$U_{31}^{(H)} = \left(\frac{Z_2}{Z_1} \right) \left(\frac{Z_3}{Z_2} \right) = \frac{Z_3}{Z_1} = -1$$

Z_1 ва Z_2 гилдиракларини стрелка қоидасида аниқланган йўналинилари (8.7-шаклга қаранг) қарама-қарши бўлгани учун узатиш нисбатининг инораси манғий бўлади.

Вилемис формуласидан $U_{II}^{(n)} = -I$ ни назарга олиб:

$$-I = \frac{n_I - n_H}{n_J - n_H}$$

бу ерда,

$$2n_H = n_I + n_J \quad (8.12)$$

(8.12) формуладан етакчи айланыш частотаси n_H доимий бўлганда марказий гилдиракларнинг n_I ва n_J айланыш частоталари уларнинг йиғиндисини доимийлигини сақлаған ҳолда, турлича ўзгаришини қайд қилиш мумкин. Масалан, биринчи гилдиракнинг n_I айланыш частотаси қанчага камайса, шунчага n_J нинг микдори ошиши керак ва тескари бўлиши мумкин.

8.2.2. Тезлик учбурчаклари ва айланыш частоталарининг режалари

Бу усул назарий механиканинг баъзи ҳолатларига асосланган.

Қўзгалмас ўқ атрофида айланувчи бўғиннинг тезлиги бўғин бўйлаб тўғри пропорционал ҳолда тақсимланади (8.10-шакл):

$$V = \omega l = \frac{\pi n}{30} l \quad (8.13)$$

бу ерда, l — кўриладиган нуқтанинг айланыш радиуси; 8.10 ашаклда A ва B нуқталарнинг тезликлари AA' ва BB' кесмалари билан тасвирланган. Тезлик векторларининг турли нуқталар I_{ρ_A} ва I_{ρ_B} айланыш радиусларининг турли қийматлари билан асосланади. \bar{V}_A ва \bar{V}_B тезликлар векторларини A' ва B' учлари айланыш марказидан ўтuvчи битта T^4 — тезлик чизигида ётади ва буни тўғри пропорционаллик (8.13) қонуни талаб қиласди. **T^4 тезлик чизиги**, деган маънони билдиради.

Тезлик чизигини ўтказиш учун иккита нуқтачига тезлигини билиш керак. Хусусий ҳолда нуқталардан бирининг тезлиги нолга teng бўлиши мумкин. Тезлик чизиги T^4) ∂_A бўғин билан фурҷчаги ҳосил қиласди. Бу бурчакнинг тангенсиини аниқлайдаймиз:

$$\operatorname{tg} \varphi = \frac{V_A}{l_{OIA}} = \frac{\pi n}{30} \quad (8.14)$$

еки

$$n = \frac{30}{\pi} \operatorname{tg} \varphi \quad (8.15)$$

Демак, бұғиннинг айланиш частотаси φ бурчагининг тангенсига пропорционал. Бу ҳолат бұғиннинг айланиш частотасини график аниқлашты имкон беради. 8.10б-шаклда OAA' учбұрчагың үшша SPn учбұрчагы қурилған. Бу учбұрчакда Pn катети айланиш частотаси n га пропорционал. Шунинг учун

$$n = \mu_n Pn \quad (8.16)$$

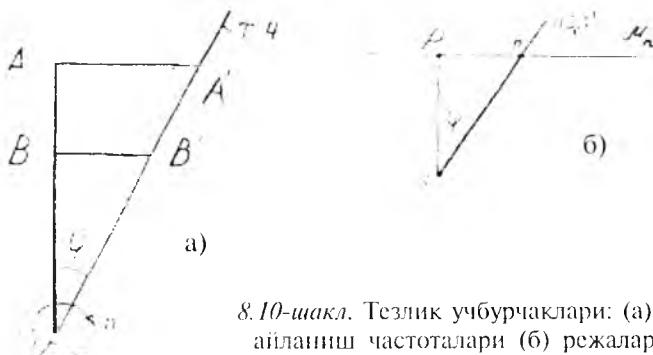
бу ерда, μ_n – айланиш частотаси режасининг масштаби.

OAA' учбұрчагы тезлик учбұрчагы, SPn учбұрчагы эса **айланиш частотаси режаси** деб аталади.

Схемаси μ_n масштабида чизилған **Жемсинг планетар механизмининг** (8.11-шакл) кинематик таҳлилини бажарамиз. Құзғалмас Z , қүёшли ғилдирак штрихланған. n_1 , айланиш частотаси берилған бўлсенин, n_2 ва n_n айланиш частоталари аниқланып талағанади.

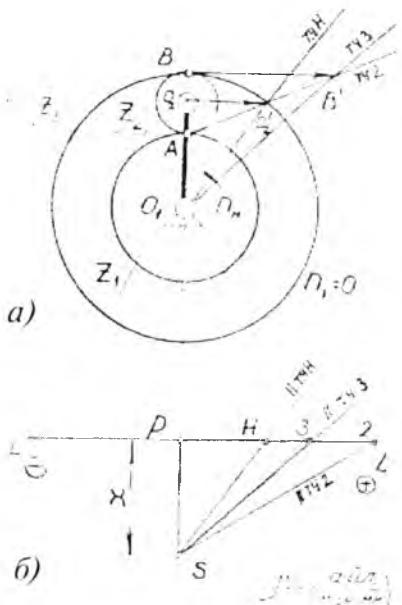
Учинчи ғилдирак B нуқтасининг V_B тезлиги аниқланади.

$$V_B = \left(\frac{\pi n_1}{30} \right) l_{OB} \quad (8.17)$$

8.10-шакл. Тезлик учбұрчаклари: (а) ва айланиш частоталари (б) режалари.

B' нуқтасини θ_1 нуқта билан туташтириб, учинчи ғилдиракниң $T\chi_1$ тезлик чизиги аниқланади.

8.11-шакл. Тезлик учурчаклари ва айланиш частоталари режалари усулда Жемснинг планетар механизмини кинематик таҳлили
(а-тезлик учурчаги, б-айланиш частоталари режаси).

Зиқлар ўтказиб, LL чизиги билан кесишган 2, 3 нуқталар аниқланади.

Исбот қилинганидек, P_2 , P_3 ва P_H кесмалари n_2 , n_3 ва n_H айланиш частоталарига пропорционал бўлади. Берилган n_i айланиш частотасига қараб μ_n айланиш частотасининг масштаби аниқланади:

$$\mu_n = \frac{n_3}{P_3} \quad (8.18)$$

Планетар механизмининг бўғинларини айланиш частоталарининг абсолют қийматлари аниқланади:

$$n_2 = \mu_n \overline{P2} \quad (8.19)$$

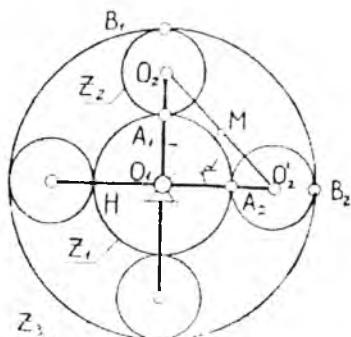
$$n_3 = \mu_n \overline{PH} \quad (8.20)$$

Сўнгра нуқталар-нинг V_B ва $V_A=0$ маълум бўлган тезликла-ри орқали 2 сателлитинин $T\dot{C}_2$ тезлик чи-зиги ўтказилади O_2 , нуқтадан $T\dot{C}_2$ билан кесишгунча тик чизик ўтказиб ва $O_2 O'_2$ нуқ-танинг тезлиги топилади. O'_2 ва O_1 нуқта-ларини туташтириб етакчини $T\dot{C}_H$ тезлик чизиги аниқланади.

Айланиш частота-си режасини кўриш учун LL горизонтал чизигини ўтказиб, унда P қутб танланади. LL чизигини ос-тида X ихтиёрий ма-софада S нуқта тан-ланади. S нуқтадан $T\dot{C}_2$, $T\dot{C}_3$, $T\dot{C}_H$ тез-лик чизиқларига па-раллел S_2 , S_3 , S_H чи-зиклар ўтказиб, LL чизиги билан кесишган 2, 3 нуқталар аниқланади.

бу ерда, P_2 ва RH кесмалари айланиш частотаси режасидан ўлчанади. Мисолимизда ҳамма айланиш частоталарининг қийматлари мусбат бўлади. Агар ZZ чизигини кесувчи кесмалар P кутбга нисбати чапда бўлса, улар манфий ишорали, деб ҳисобланади.

8.3. ПЛАНЕТАР МЕХАНИЗМЛАРИНГ СИНТЕЗИ

8.12-шакл. Жемсийнг планетар механизми.

Планетар механизмларнинг кинематик синтези усулини Жемс механизми мисолида кўриб чиқамиз (8.12-шакл). Планетар механизмнинг берилган узатиш нисбатини таъминлаш синтезнинг асосий шартидир. Маълумки, синтез масаласини ечишда асосий шартлар билан бир қаторда лойиҳаланадиган механизмнинг ишчанлигини кафолатлайдиган қўшимча шартларни ҳам назарга олиш керак. Марказий ўқларни

мослик, йигини ва қўшиничилик шартлари қўшимча шартлар ҳисобланади.

Берилган узатиш нисбатини таъминлаш. Лойиҳаланадиган механизм учун Виллис формуласини ёзамиз ($n_3 = \theta$).

$$U_{13}^{(n)} = \frac{n_1 - n_2}{-n_2} = 1 - U_{1n}$$

ёки

$$U_{1n} = 1 - U_{13}^{(n)} = 1 - \left(-\frac{Z_3}{Z_1} \right) = \frac{Z_1 + Z_3}{Z_1} \quad (8.21)$$

(8.21) ифода берилган U_{1n} узатиш нисбатини таъминловчи лойиҳаланадиган механизмнинг тишилар сониини қониктирадиган шарт ҳисобланади.

Қўшимча шартлар. Ўқларни мос тушиш шарти. Бу шарт марказий фидириакларнинг ва етакчининг ўқларини планетар механизмнинг асосий ўқига мос бўлишини таъминлайди.

8.12-шаклдаги механизмда бошланғич айланаларнинг радиуслари қўйидаги нисбатда бўлади:

$$r_{\omega_3} = r_{\omega_1} + 2r_{\omega_2} \quad (8.22)$$

$$\frac{mZ_3}{2} = \frac{mZ_1}{2} + 2 \frac{mZ_2}{2} \quad (8.23)$$

ёки $Z_3 = Z_1 + 2Z_2$

Сателлитнинг тишлар сони

$$Z_2 = \frac{Z_1 - Z_3}{2} \quad (8.24)$$

Сателлитнинг тишлари сони иккаласи тоқ ёки жуфт бўлган Z_1 ва Z_3 марказий фидираклар тишлари сонига боғлиқ. Акс ҳолда сателлитнинг тишлар сони касрли бўлади. Бу эса мумкин эмас.

Қўшничилик шарти. Механизмда бир неча сателлитлар бўлганда қўшничилик шартига амал қилиш керак. Сателлитлар ёнма-ён жойлашганда бир-бирига халақит бермаслиги учун қўйидаги шартга риоя қилиниши керак:

$$0_2 0_2 > 2r_{\omega_2} \quad (8.25)$$

бу ерда, $0_2 0_2$ — қўшни сателлитларнинг марказларининг оралиги;

r_{ω_2} — сателлит тиши учининг радиуси,

$$r_{\omega_2} = \frac{mZ_2}{2} + m = \frac{m}{2}(r_2 + 2)$$

$0_2 0_2 M$ тўгри бурчакли учбурчакдан:

$$0_2 0_2 M = \frac{0_2 0_2}{2} = 0_1 0_2 \sin \frac{\alpha}{2} \quad (8.26)$$

Қўшни сателлитлар орасидаги марказий бурчак:

$$\alpha = \frac{2\pi}{k} \quad (8.27)$$

бу ерда, k — сателлитлар сони. Иккинчи томондан $0_1 0_2$ биринчи ва иккинчи фидиракларнинг бошланғич айланаларнинг радиуслари йигиндисига тенг:

$$0_1 0_2 = \frac{mZ_1}{2} + \frac{mZ_2}{2} \quad (8.28)$$

(8.28) ни (8.26) га қўйиб, $\theta_2 \theta_2'$ кесма аниқланади.

$$\theta_2 \theta_2' = 2 \left(\frac{mZ_1}{2} + \frac{mZ_2}{2} \right) \sin \frac{\alpha}{2} = m(Z_1 + Z_2) \sin \frac{\alpha}{2} \quad (8.29)$$

$\theta_2 \theta_2'$ ва r_{a2} қийматларини (8.26.) га қўямиз:

$$m(Z_1 + Z_2) \sin \frac{\pi}{k} > m(Z_2 + 2)$$

ёки модул қисқартирилгандан сўнг

$$(Z_1 + Z_2) \sin \frac{\pi}{k} > (Z_2 + 2)$$

Бундан

$$\sin \frac{\pi}{k} > \frac{Z_2 + 2}{Z_1 + Z_2} \quad (8.30)$$

(8.30) шарти бажарилганда қўшни сателлитлар бир-бирига тегмайди ва халақит бермайди.

Йиғиш шарти. Механизмда сателлитлар сони бирдан ортиқ ($K > 1$) бўлганда планетар механизмларни йиғиш қийинлашади.

Сателлит битта бўлганда ($k=1$) планетар механизмни йиғиш осон бўлади. Битта сателлит ўринатилгандан сўнг, иккала марказий гилдираклар аниқ ҳолатни эгаллайди ва иккичи сателлитнинг тишлари марказий гилдиракларнинг тишлари орасига жойлашмаслиги мумкин. Бундай бўлмаслиги учун йиғиш шартини бажариш керак. Марказий гилдиракларнинг (8.12-шакл) $A_1 A_2$ ва $B_1 B_2$ ёйлари узунлигини аниqlаш ифодасини ёзамиш:

$$\cup A_1 A_2 = \frac{Z_1 P_{\omega}}{k} \quad (8.31)$$

$$\cup B_1 B_2 = \frac{Z_2 P_{\omega}}{k} \quad (8.32)$$

бу ерда, P_{ω} – илашиш қадами;
 k – сателлитларнинг сони.

$A_1 A_2$ ва $B_1 B_2$ ёйларига илашиш қадамини кетма-кет қўйилганда, қандайдир қолдиқ билан жойлашсин, деб таҳмин қиласилик:

$$\cup A_1 A_2 = aP_{\omega} + \Delta_1 \quad (8.33)$$

$$\cup B_1 B_2 = bP_{\omega} + \Delta_3 \quad (8.34)$$

бу ерда, P_{ω} – илашиш қадами; a ва b бутун сонлар; Δ_1 ва Δ_3 – ёйга илашиш қадамини бир неча марта қуйилгандаги қолдиклар.

(8.31) ва (8.32) ҳамда (8.33) ва (8.34) ифодаларни чап ва ўнг томонларининг ҳадларини қўшиб, қўйидаги боғла-нишни келтириб чиқарамиз:

$$\cup A_1 A_2 + \cup B_1 B_2 = \frac{Z_1 P_{\omega}}{k} + \frac{Z_3 P_{\omega}}{k} = (aP_{\omega} + \Delta_1)(bP_{\omega} + \Delta_3)$$

Бу ифодадан:

$$Z_1 + Z_3 = \left(a + b + \frac{\Delta_1 + \Delta_3}{P_{\omega}} \right) k \quad (8.35)$$

(8.35) ифодани чап томони ($Z_1 + Z_3$) йиғиндиси доимо бутун сонга тенг, демак, ифоданинг ўнг томони ҳам бутун сон бўлиши керак:

$\left(a + b + \frac{\Delta_1 + \Delta_3}{P_{\omega}} \right) = E$ белгилаб, планетар механизминг йигини шартини қўйидагича ифодалаш мумкин:

$$\frac{Z_1 + Z_3}{k} = E \quad (8.36)$$

бу ерда, E – бутун сон.

Шундай қилиб, k та сателлитли механизмин йиғиш учун марказий фидиракларининг тишлар сонининг йигиндисини сателлитлар сонига нисбати бутун сон бўлиши керак. Бу шарт k та сателлитли механизмин йиғилишини таъминлади.

Синтез масаласини ечишда планетар механизм фидиракларининг Z_1 ва Z_3 тишлар сони келтириб чиқарилган тенгламаларни ечиш жараёнида танлаш усули билан аниқланади. Бу масалани ҳал қилишни мисолда кўриб чиқамиз.

Мисол. Узатиш нисбати $U_{\text{н}}=5,6$ бўлган Жемснинг планетар механизми (8.12-инаят) лойиҳаласини.

Фидирак тишининг оёғи қирқимаслиги учун биринчи фидиракнинг тишлар сонини $Z=18$ қабул қиласиз.

Учинчى фидиракнинг Z_3 тишлар сонини (8.21) дан аниқлаймиз.

$$U_{1H} = I - U_{13}^{(H)} = I + \frac{Z_3}{Z_1}$$

$$Z_3 = (U_{1H} - I)Z_1 = (5,6 - 1)18 = 82,8$$

Учинчи гилдиракнинг тишилар сони каср бўлгани учун масаланинг бошқа ечимини излаш керак. Иккинчи вариантдаги ечимда $Z=20$ қабул қиласиз. Натижада:

$$Z_3 = (U_{1H} - I)Z_1 = (5,6 - 1)20 = 92$$

Сателлитнинг Z_2 тишилар сони ўқларнинг бир чизиқда бўлиш шартидан аниқланади (8.25):

$$Z_2 = \frac{Z_1 - Z_3}{2} = \frac{92 - 20}{2} = 36$$

Сателлитлар сонини $k=2$ қабул қилиб, механизмнинг йиғиш шартини текширамиз (8.37):

$$\frac{Z_1 + Z_3}{k} = E; \quad \frac{20 + 92}{2} = 56$$

E бутун сон бўлгани учун, йиғиш шарти бажарилади.

Лойиҳаланган механизмни қўшничилик шартини (8.30) текширамиз:

$$\sin \frac{\pi}{k} > \frac{Z_2 + 2}{Z_1 + Z_2}$$

Тенгсизликнинг чан ва ўнг томонларини сон қийматларини аниқлаб солиштирамиз:

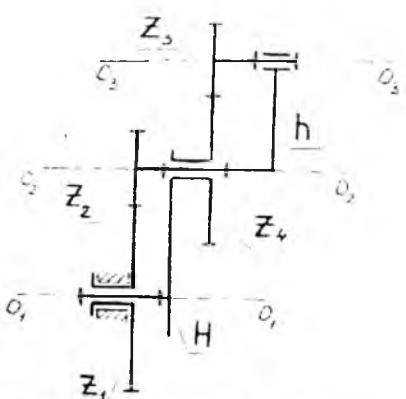
$$\sin \frac{180^\circ}{2} = \sin 90^\circ = 1 \text{ ба} \quad \frac{Z_2 + 2}{Z_1 + Z_2} = \frac{36 + 2}{20 + 36} = \frac{38}{56} = 0,6785$$

Хисоблаш натижаларини ($1 > 0,6785$) солиштириб қўшничилик шарти бажарилганига ишонч ҳосил қилиб, сателлитлар бир-бираига тегмайди деган холосага келамиз. Натижада лойиҳаланган планетар механизм $Z_1=20$, $Z_2=36$, $Z_3=92$ тишли гилдираклардан иборат бўлади.

8.4. БИПЛАНЕТАР МЕХАНИЗМЛАР

Планетар механизмларнинг сателлитлари ривожлантирилса, бипланетар механизмлар ҳосил бўлади. 8.1а-шаклда тасвиirlанган планетар механизм Z_1 , сателлитининг тузилишини радиал йўналишда мураккаблаштиrsак, 8.13-шаклда келтирилган **бипланетар механизмнинг** кинематик схемаси келиб чиқади. Механизмда Z_2 , сателлитнинг ўқи кичик ёки биетакчи, деб атадувчи h янги етакчи билан маҳкамланади, h биетакчи ўқида Z_2 , кичик ёки **бисателлит** жойлашади. Z_2 бисателлит H водилога маҳкамланган Z_3 , **бимарказий** фидиракда думалайди.

Z_2 , бисателлитнинг мураккаб ҳаракати унинг учта параллел ўқлар атрофида айланиши йигиндисидан иборат бўлиб, нуқталари мураккаб траекториялар ҳосил қиласди.

8.13-шакл. Бипланетар механизм.
(z_1 — марказий фидирак; z_2 — сателлит; z_3 — бисателлит; z_4 — бипланетар фидирак; H — етакчи; h — биетакчи).

нематик занжирдан ташкил топган шартли равишдаги сателлитли планетар механизм.

Бипланетар механизмларнинг кинематик таҳлилида тескари ҳаракатлантириш усули икки марта бажарилади: дастлаб ҳамма механизмга, сўнгра сателлитли механизмга қўшимча ҳаракатлар берилади. 8.14-шаклда келтирилган бипланетар

Бундай траектория-лар нон пишириш ва бош-қа соҳа машиналарида қўлланилади. Бипланетар механизмларда узатиш нисбати катта бўлади ва уларнинг баъзи турлари редукторлар сифатида ишлатилиади.

Бипланетар механизминнинг кинематик схемаси одатда икки қисмга ажратилиади (8.13-шакл).

а) Z_1, Z_2 тишли гидриаклар ва H етакчидан иборат асосий планетар механизм;

б) Z_4, Z_3 тишли гидриаклар ва h биетакчидан иборат ки-

механизмнинг кинематик таълини бажаралим. Бу механизмда Z_1, Z_2, Z_3, Z_5 ва H бўгинлар асосий планетар механизмни, Z_2', Z_p, Z_4 ва h бўгинлар сателлитли планетар механизмни ташкил қиласди. Бипланетар механизмни $\omega_{\text{кўши}} = -\omega_h$ кўшимча бурчак тезлиги билан айлантирамиз. Натижада H етакчи кўзгалмас, деб тахминланади. Бунда Z_1 гилдиракдан Z_6 гилдиракга узатиш нисбати қуйидагича аниқланади:

$$U_{16}^{(H)} = U_{12}^{(H)} \cdot U_{2'h}^{(4)} \cdot U_{56}^{(H)} \quad (8.37)$$

Асосий планетар механизм учун Виллис формуласидан $U_{IH} - Z_1$ гилдиракдан H етакчига узатиш нисбати аниқланади:

$$U_{16}^{(H)} = \frac{n_I - n_H}{-n_H} = -\frac{n_I}{n_H} + 1 = I - U_{IH} \quad (8.38)$$

бу ерда,

$$U_{IH} = \frac{n_I}{n_H} \quad (8.2) \text{ дан:}$$

$$U_{IH} = 1 - U_{16}^{(H)} = 1 - U_{12}^{(H)} \cdot U_{2'h}^{(4)} \cdot U_{56}^{(H)} \quad (8.39)$$

$U_{2'h}^{(4)}$ узатиш нисбатининг кўрсаткичи етакчи билан маҳкам боғланган z_4 гилдиракни тўхтаганини билдиради.

$U_{12}^{(H)}$ ва $U_{56}^{(H)}$ узатиш нисбатлари тишлилар сони орқали аниқланади.

$$U_{12}^{(H)} = -\frac{Z_2}{Z_4}; \quad U_{56}^{(H)} = \frac{Z_6}{Z_h} \quad (8.40)$$

$U_{2'h}^{(4)}$ узатиш нисбатини аниқлаш учун Z_2, z_p, z_4 бўгинларини $\omega_{\text{кўши}} = -\omega_h$ кўшимча, бурчак тезлиги билан тескари ҳаракатлантириш керак. Сателлитли планетар механизм учун Виллис формуласини тузамиз:

$$U_{2'h}^{(4)} = \frac{n_{2'} - n_h}{n_4 - n_h} = -\frac{n_{2'}}{n_h} + 1 = I - U_{2'h}^{(H)} \quad (8.41)$$

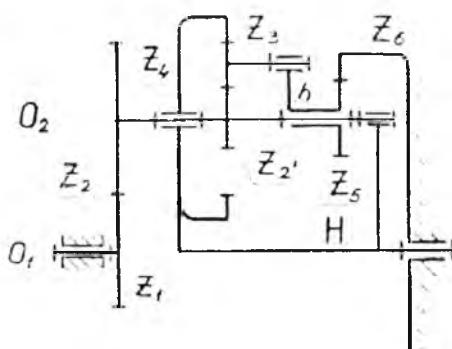
$$\text{бу ерда, } U_{2'h}^{(H)} = \frac{n_{2'}}{n_h}$$

n_H — бисателлитнинг айланиш частотаси; n_4 — бимарказий фиддиракнинг айланиш частотаси ($n_4=n_H$); n_h — сателлитнинг айланиш частотаси:

$$U_{z'h}^{(H)} = I - U_{z'h}^{(H)} = I + \frac{Z_4}{Z_{z'}} \quad (8.42)$$

(8.40) ва (8.42) ларнинг қийматларини (8.39) га қўйиб, z_i гиддиракдан H етакчига узатиш нисбатини аниқлаш ифодасини келтириб чиқарамиз:

$$U_{IH} = I + \frac{Z_2 Z_6}{Z_1 Z_5} \left(I + \frac{Z_4}{Z_{z'}} \right) \quad (8.43)$$

8.14-шакл. Бипланетар механизм.
(z_1, z_2, z_5, z_6 ва H — асосий планетар механизм; z_4 ва h — сателлитли планетар механизм).

$$U_{IH} = I + \frac{Z_2 Z_6}{Z_1 Z_5} \left(I + \frac{Z_4}{Z_{z'}} \right) = I + \frac{51 \cdot 45}{15 \cdot 12} \left(I + \frac{72}{15} \right) = 74$$

H етакчининг айланиш частотаси:

$$n_H = \frac{n_1}{U_{IH}} = \frac{3000}{74} = 40,6 \text{ айл/мин}$$

8.14-шаклдан $n_4=n_H=40,6$ айл/мин кўриниб турибди,

$$U_{z'h}^{(H)} = \frac{n_1 - n_H}{n_{z'} - n_H}$$

Мисол: $z_1=15$, $z_2=51$, $z_2'=15$, $z_4=72$, $z_5=12$, $z_6=45$ ва $n_1=3000$ айл/мин берилган бўлса, 8.14-шаклда кўрсатилған бипланетар механизмнинг U_{IH} узатиш нисбати ва n_H етакчининг айланиш частотаси аниқлансин.

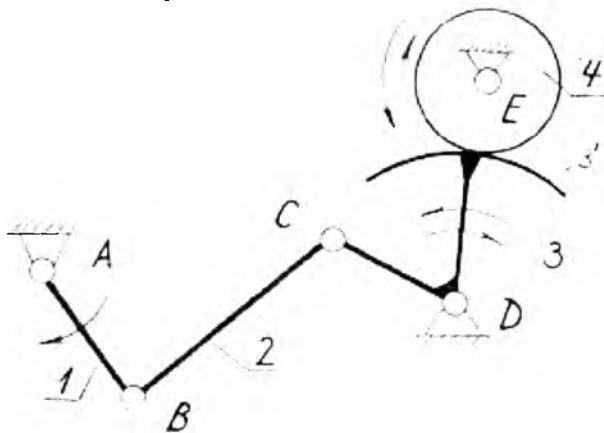
z_i гиддиракдан H етакчига (8.14-шакл) узатиш нисбати:

Тенгламани n_2 нисбатан ечиб, $n_2=n_1$ ¹ ни назарга олиб, (8.42) дан $n_h=n_s$ аниқланади. Бипланетар механизмларнинг кинематик таҳлилини маълум бўлган тезлик учбурчаклари ва айланиш частоталари режалари усулидан фойдаланиб бажариш мумкин.

Кўриб чиқилган бипланетар механизмлардан ташқари техникада учпланетар механизмлар ҳам қўлланади. Бундай механизмларни тузилиш схемаси бисателлитни радиал йўналишида ривожлантириш орқали ҳосил бўлади.

8.5. ТИШЛИ-РИЧАГЛИ МЕХАНИЗМЛАР

Бир-бири билан bogliq ҳаракатда bўлган тишли ва ричагли механизмлардан ташкил topган механизмлар **тишли-ричагли механизмлар**, деб аталади.

8.15-шакл. Тишли-ричагли реверс механизми.

Техникада тишли-ричагли механизмларнинг турли хиллари қўлланилади. Хоҳлаган ричагли механизмнинг бўғиниларига ёки шарнирларига бир-бири билан илашадиган тишли ғиддиракларнинг ўқларини маҳкамлаб, тишли-ричагли механизмга айлантириш мумкин.

Тишли-ричагли механизмлар чиқувчи бўғинларнинг турли созланадиган ҳаракат қонунларини ва нуқталарининг мурак-

каб циклик траекторияларини олишга имкон беради. Тишли-ричагли механизмларда ричаглар ва тишли гилдираклар кетма-кет ёки параллел боғланган бўлиши мумкин.

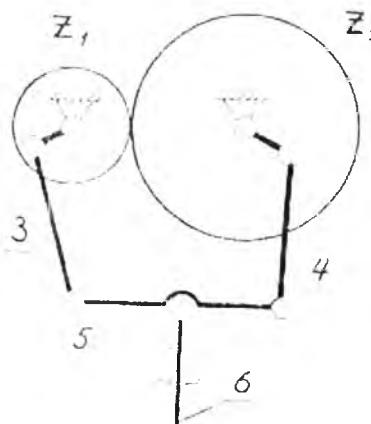
8.15-шаклда 4 бўғинли механизм ричагларини 3' сектор ва 4 шестерниядан иборат тишли илашма билан кетма-кет боғланган тишли сектор механизми келтирилган. Бу механизм 4 шестернияни нотекис реверсив айланма ҳаракатлантириш учун хизмат қиласи. Шестерниянинг бурчак тезлиги

$$\omega_4 = U_{34} \omega_3 \quad (8.44)$$

бу ерда, ω_3 — шестерниянинг бурчак тезлиги; U_{34} — 3' сектордан 4 шестернияга узатиш нисбати; ω_3 — сектор-чайқалгичнинг бурчак тезлиги.

8.16-шаклла «рим узатмаси» номи билан аталувчи ёпиқ дифференциал-ричагли механизм тасвирланган.

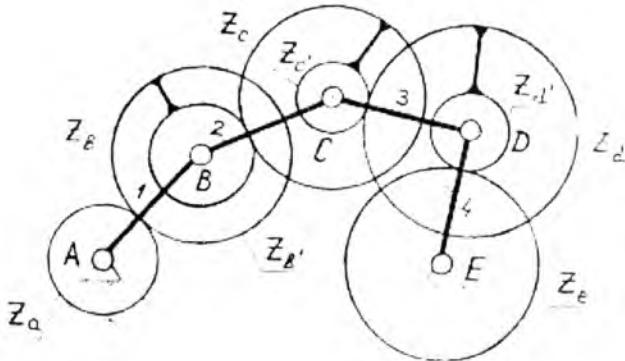
Механизмда 1-синф 3-тартибли Ассур гурухини 3 ва 4 тортгичлари ричагли механизмини ёпувчи z_1 ва z_2 тишли узатмага боғланган. 5 базис, 3 ва 4 тортгичларнинг ҳаракатини қўшиб илгариланма ҳаракатлантирувчи 6 бўғинга узатади. Бу механизм машинасозликда, хусусан, трикотаж машиналарида нинадонга ҳаракатни узатишда қўлланади.

8.16-шакл. «Рим узатмаси», деб аталувчи тишли-ричагли механизм.

ли стерженили тишли-ричагли механизмни кўрамиз (8.17-шакл). ABCDE ричагли механизмининг шарнирларига илашма ҳосил қўлиувчи Za , Zb , Zb' , Zc , Zc' , Zd , Zd' , Ze тишли гилдираклар ўрнатилади.

Дасграб Za ва 4 бўгинлар қўзгалмас бўлишига қарамай, таянчдан ташқари ҳамма бўгинлар ҳаракатланади, деб қараймиз.

8.17-шакл. Бешта стержетили кинематик запжир асосида тузилған тишли-ричагли механизм.

Чиқувчи Z_e тишли гидриакнинг бурчак тезлигини ва бурчак тезланишини аниқлаш формуласини келтириб чиқарамиз. Масалан, етакчи вазифасини бажарувчи 2 бўғинга уланган Z_b ва Z_c илашувччи гидриаклар учун Виллис формуласини тузамиз:

$$U^{(2)}_{\text{СВ}} = \frac{\omega_c - \omega_2}{\omega_a - \omega_2} \quad (8.45)$$

бу ерда, ω_c ва $\omega_a - Z_c$ ва Z_b тишли гидриакларни бурчак тезликлари; ω_2 — 2 ричагнинг бурчак тезлиги.

(8.46.) формула 2 етакчи тўхтаган ҳолатда келтириб чиқарилган:

$$\omega_c = \omega_a u_{cb}^{(2)} + \omega_2 (1 - u_{ca}^{(2)}) \quad (8.46)$$

(8.47)га ўхшаш тенгламаларни ҳамма тишли илашималар учун тузиб, уларни тўртла тенгламадан иборат система сифатида келтириш мумкин:

$$\begin{aligned} \omega_a &= \omega_a u_{ba} + \omega_1 (1 - u_{aa}), \\ \omega_c &= \omega_a u_{cb} + \omega_2 (1 - u_{ca}), \\ \omega_d &= \omega_c u_{dc} + \omega_3 (1 - u_{dc}), \\ \omega_e &= \omega_d u_{ed} + \omega_4 (1 - u_{ed}). \end{aligned} \quad (8.47)$$

бу ерда, $\omega_a, \omega_c, \omega_d, \omega_e$ — Z_a, Z_b, Z_c, Z_d, Z_e тишли гидриакларнинг бурчак тезликлари; $\omega_1, \omega_2, \omega_3, \omega_4$ — ричагларнинг бурчак тезликлари. Келтирилган тенгламаларда ёзиш қулаги бўлиши учун тўхтаган етакчи-ричагларни номери келтирилмаган.

(8.48) тенглама системасида $\omega_1, \omega_2, \omega_3, \omega_4$ стерженларнинг бурчак тезликларини ричагли механизминг кинематик таҳлилидан аниқлаш мумкин ва улар маълум, деб ҳисобланади. Тенгламалар системасидан учта тишли фидирлакларнинг $\omega_B, \omega_D, \omega_C$ бурчак тезликларини йўқотамиз. Номаълумлардаги коэффициентларни бир-бирига яқинлаштириш мақсадида дастлаб учта тенгламани чап ва ўнг томонларини u_{cb}, u_{ec} ва u_{ed} ларга кўпайтириб, тўртта (8.48) тенгламасини қўшамиз. Натижада чиқувчи Z_d фидирлакнинг бурчак тезлигини аниқлаш формуласини ҳосил қиласиз:

$$\omega_e = \alpha_a \omega_a + \alpha_1 \omega_1 + \alpha_2 \omega_2 + \alpha_3 \omega_3 + \alpha_4 \omega_4 \quad (8.48)$$

Еу ерда $\alpha_a = Uea; \alpha_1 = (I - Uba)Ueb; \alpha_2 = (I - Ueb)Uec;$

$\alpha_3 = (I - Udc)Ued; \alpha_4 = I - Ued.$ (8.49)

Ҳамма узатиш нисбатлари ёки α_i коэффициентлари берилган тишилар сонидан аниқланиши мумкин. (8.48) ва (8.49) формулалар бешта бўғинли шарнирли механизм асосида ҳосил бўлган турли тишли-ричагли механизмлар учун ҳам қўлласа бўлади.

Агарда кўрилаётган механизмда тўртинчи ричаг қўзгал мас бўлса, $ABC\bar{D}$ тўрт бўғинли механизм асосидаги тишли-ричагли механизм ва оддий $Z_d Z_e$ тишли узатма ҳосил бўлади. Янги механизмни чиқувчи фидирлакнинг ω_u бурчак тезлиги (8.48) ифодадан аниқланади:

$$\omega_d = k_a \omega_a + k_1 \omega_1 + k_2 \omega_2 + k_3 \omega_3 + k_4 \omega_4 \quad (8.50)$$

бу ерда,

$$k_a = U_{da}, \quad k_1 = U_{db} (1 - U_{bd}), \quad k_2 = U_{de} (1 - U_{eb}), \quad k_3 = 1 - U_{de}.$$

k_i коэффициентлари тишилар сони орқали аниқланади.

$$k_a = \frac{Z_c' Z_b' Z_a}{Z_d Z_c Z_b}; \quad k_1 = \frac{(Z_a + Z_b) Z_c' Z_b'}{Z_a Z_c Z_d}; \quad (8.51)$$

$$k_2 = \frac{(Z_c + Z_b') Z_c'}{Z_c Z_d}; \quad k_3 = \frac{Z_d + Z_c'}{Z_d}$$

Агарда тишли-ричагли механизмда 4 стержен ва Z_d гидирлак тўхтатилган бўлса, (8.17-шаклда улар штрихланган) Z_d чиқувчи гидирлакнинг бурчак тезлиги:

$$\omega_d = k_1 \omega_1 + k_2 \omega_2 + k_3 \omega_3$$

(8.52)

Тишли-ричагли механизмнинг бурчак тезланишини аниқлаш учун (8.54) тенгламани вақтта нисбатан дифференциаллаш керак:

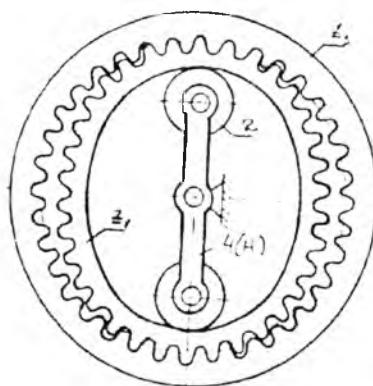
$$\varepsilon_d = k_1 \varepsilon_1 + k_2 \varepsilon_2 + k_3 \varepsilon_3 \quad (8.53)$$

бу ерда, e_d — фидирекнинг бурчак тезланиши; e_1, e_2, e_3 — ричагли механизмнинг стерженларини бурчак тезланишлари. K_1, K_2, K_3 — тишли узатмаларнинг узатиш нисбати.

Агарда тишли-ричагли механизимда баъзи илашмалар бўлмаса, K_i коэффициентларини аниқлашда бўлмаган гилдирекларнинг тишлилари сони ноль деб қабул қилинади.

Тишли-ричагли механизимлар билан танишишини тугатишда техникада тишли узатмаларни бошқа турдаги механизимлар билан комбинациялари қўлланилишини таъкидлаш лозим. Буларга биринчи навбатда тишли-муштумчали, тишли-винтли ва бошқа механизимларни киритиш зарур.

8.6. ТЎЛҚИНСИМОН УЗАТМАЛАР

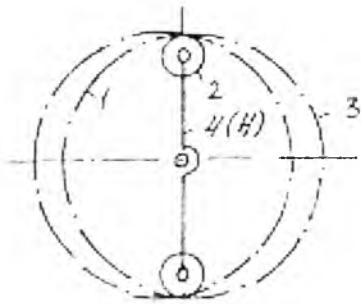
8.18-шакл. Тўлқинли узатма:
(z_1 — қайишқоқ фидирек; z_2 — бикр фидирек; 2 — ролик. H — стакчи).

Ички илашишли эпизицлик механизимларни тўлқинсимон узатмаларга таққослаш мумкин. Тўлқинсимон узатмалар фидирекларнинг бирида ҳосил бўладиган деформация тўлқинларини югуритиши орқали айланма ҳараткни узатиш принципида ишлайди. Улар эпизицлик механизимларга ўхшаш планетар ва дифференциал турларга бўлинади.

Планетар тўлқинсимон узатмалар кичик ўлчамда

юқори ва текис ҳаракатланади. Тұлқинсімон узатмаларнинг айланма ҳаракатини узлуксиз девор орқали узатиши тенғи йүк афзалигы ҳисобланади. Аммо тұлқинсімон узатмаларда деформацияланадиган бұғиннинг бұлиши уннинг камчилигидир. 8.18-шаклде икки тұлқинли узатма тасвирланған. Узатма тұлқин генераторидан-икки роликли H етакчидан, Z_1 қайышқоқ ва Z_2 бикр ғилдираклардан иборат. Z_1 ва Z_2 тишилар сони орасыдаги фарқ катта эмас. Йигища Z_1 қайышқоқ ғилдирак Z_2 бикр ғилдиракни ичига жойлаштирилалы, H етакчи иккита 2 роликлар билан Z_1 қайышқоқ ғилдиракнинг ичига үрнатиласы да уни деформациялаб Z_1 ва Z_2 ғилдиракларни диаметрал қарама-қаршы томонда илаштиради.

Қайышқоқ ғилдиракнинг бұлувчи айланаси (8.18-шакл) әллинс шаклида бўлиб, уннинг катта ўқи участкасида Z_1 ва Z_2 ғилдиракларнинг тишилари илашади, кичик ўқ зонасида эса ғилдиракларнинг тишилари илашмайди. H тұлқин генератори

8.19-шакл. Тұлқинсімон узатма схемаси.

айланганда ғилдиракқа таъсир этувчи босим кучи күчади да натижада қайышқоқ ғилдиракда деформациянинг югурувчи тұлқинлари ҳосил бўлиб, Z_1 ва Z_2 ғилдиракларнинг тишилари кетма-кет илашабошладиди. Қайышқоқ ғилдирак тишиларининг босим кучи таъсирида Z_1 ғилдирак айланабошладайди. Генератор тұлқинларининг сони қайышқоқ ва бикр ғилдиракларнинг тишиларини тұлық илашиш участкаси сони билан аниқлада-

нади. 8.19-шаклде икки тұлқинли узатма тасвирланған. Амалда техникада 2, 3, 4 - тұлқинли узатмалар құлланади.

Тұлқинсімон узатмаларни кинематик таҳлилида тескари айлантириш усули, демек, Виллис формуласи құлланади. 8.18-шаклде тасвирланған тұлқинсімон узатма учун Виллис формуласини тузамиз.

$$\omega_{13}^{(II)} = \frac{\omega_1 - \omega_H}{\omega_3 - \omega_H}; \quad U_{13}^{(II)} = \frac{Z_3}{Z_1} \quad (8.54)$$

бу ерда, $\omega_i, \omega_s, \omega_H$ — биринчи, иккинчи ва етакчининг бурчак тезликлари; Z_i ва Z_s — фидираклар тишларининг сони.

Планетар түлқинсимон узатма икки вариантда бажарилши мумкин. Биринчи вариантда Z_s бикр фидирак қўзгалмас бўлиши мумкин ($\omega_s = 0$). Бунда Виалис формуласи қўйидағича бўлади:

$$U_{II}^{(H)} = \frac{\omega_i - \omega_H}{-\omega_H} = 1 - U_{IH} \quad (8.55)$$

Бундан

$$U_{IH} = 1 - U_{II}^{(H)} = 1 - \frac{Z_s}{Z_i}$$

Иккинчи вариантда Z_s қайишқоқ фидирак қўзгајмас бўлиши мумкин ($\omega_s = 0$). Бундан

$$U_{II}^{(H)} = \frac{\omega_H}{\omega_i - \omega_H} = \frac{I}{I - U_{IH}}$$

еки

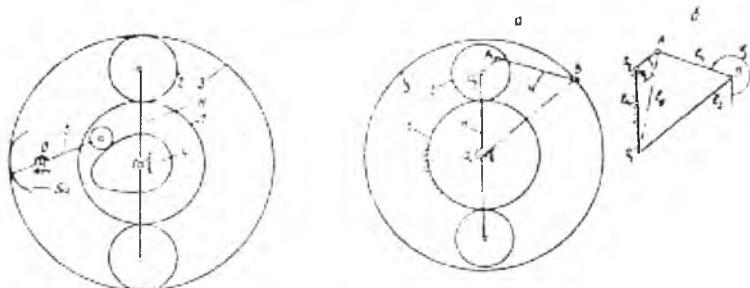
$$U_{IH} = 1 - \frac{Z_i}{Z_s} \quad (8.56)$$

8.7. ЎЗГАРУВЧАН УЗАТИШ НИСБАТЛИ МУРАККАБ ТАРКИБЛИ ДИФФЕРЕНЦИАЛ МЕХАНИЗМЛАР

Турли сифатга ажратувчи, тозаловчи (масалан, нахта тозаловчи) ва бошқа машиналарда технологик жартёнинг самарадорлиги кинематик цикл ичилди ишчи қисмларнинг ҳаракат тезлиги ўзгарувчалиги орқали оширилиши мумкин. Бундай машиналарнинг юриткичи тарзда ўзгарувчан узатиш нисбатли таркибли дифференциал механизмлар исплатилиши мумкин. Бундай механизмлар таркибида ўзгарувчага узатиш

нисбатини таъминловчи тишили-муштумчали ва тишили-ричагли механизмлар бўлиши мумкин.

8.20-шаклда ёпиқ кинематик занжирли муштумчали-тишили дифференциал механизм кўрсатилган.

8.20-шакл. Муштумчали тишили дифференциал механизим.

8.21-шакл. Тишили-ричагли дифференциал механизим.

4 - муштумча ва 1, 3, H марказий бўғинларни ўқлари бир чизиқда жойлашиб, муштумча H – етакчига қўзғалмас маҳкамланган. Чайқалгичли турткич – 5 дифференциалнинг тож фиддигари – 3 билан илашувчи тишили сектор – 5 га маҳкамланган. Тож фиддирек ва етакчи муштумча (4-5) ва тишили (5a-3) механизмлар орқали боғланган.

Кўёшли фиддирек – 1 киравчи, етакчи – H чиқувчи хисобланади.

Механизмнинг узатиш нисбати формуладан аниқланади:

$$U_{1H}^{(H)} = 1 - U_{13}^{(H)}(1 - U_{1H}) = 1 - U_{1H}^{(H)}(1 - U_{35}U_{5a}) \quad (8.57)$$

бу ерда, $U_{13}^{(H)}$ – дифференциал характеристикаси, яъни етакчи қўзғалмас бўлганда гилдарак – 1 ни 3 га узатиш нисбати;

U_{35a} – фиддирек – 3 ва тишили сектор 5a орасидаги узатиш нисбати;

$U_{5a} = \frac{d\varphi_5}{d\varphi_4}$ – чайқалгувчи турткични бурчак тезлиги аналоги ёки чайқалгич – 5 ни муштумча - 4 га узатиш нисбати.

Конкрет механизмда $U_{13}^{(H)}$ ва U_{35} доимий ва U_{1H} ни

ўзгариши келтирилган формулага биноан муштумчали механизмининг U_{54} узатиш нисбатини ўзгарувчанлигига боғлиқ.

Киравчи бўғин – 1 ўзгармас тезлик билин айланганда ўзгармас U_{35} узатиш нисбатида чайқалгичли турткич – 5 билан bogланган тож ғилдирак 3 тебранма ҳаракатланади ва турткичнинг ҳаракат қонунини такрорлади. Бунда чиқувчи H бўғинни ўналиши ўзгармас, миқдори ўзгарувчан бурчак тезлиги билан айланади. Чиқувчи бўғинни талаб қилинган бурчак тезлиги, демак, механизми U_{1H} – узатиш нисбати, муштумча профилини танлаш билан амалга оширилади. Турткичнинг узоқлашиши ва яқинлашиши фазаларида U_{1H} ини турли қонунда ўзгаришига эришиш мумкин. Турткичнинг тўхташ фазаси тож ғилдирак таянч (қўзғалмас) планетар механизмни ишлаш режимига мос келади. Бунда $U_{54} = 0$ ва 8.57 формула қуйидагича бўлади:

$$U_{1H}^{(H)} = 1 - U_{13}^{(H)} = \text{const} \quad (8.58)$$

Механизмни лойиҳалашда U_{54} муштумчани ҳолат функцияси бўлиб, унинг бурчак тезлигига боғлиқ эмаслигини инобатга олиш керак.

Демак, нотекис айланувчи H бўғин билан боғланган муштумчани лойиҳалаш масаласи адабиётлардан маълум бўлган берилган U_{1H} узатиш функцияга қараб бажарилади.

8.21-шаклда юқоридагига ўхшаш ўзгарувчан бурчак тезлигини силиш мумкин бўлган тишли-ричагли механизм тасвирланган. Бу механизм очиқлиги билан 8.20.-шаклдаги механизмдан фарқ қиласди. Механизмни узатиш нисбатини – одатдаги дифференциал механизмларда доимий бўлган параметрни ўзгариши билан таъминланади.

Механизм H – етакчи, 1 – қўёшли гилдирак, 2 – сателлитлар ва шартли тищиз 3 – тож ғилдиракдан иборат. 3 – бўғин ва 2 – сателлитлар бешинчи синф кинематик жуфтлар (A ва B) билан бириктирилган 4 – шатун орқали ўзаро боғланган.

Дифференциалнинг U_{11} ички узатиш нисбати қуйидаги тенгламадан аниқланади:

$$U_{31}^{(H)} = U_{32}^{(H)} U_{21}^{(H)} \quad (8.59)$$

$U_{32}^{(H)}$ күймати, 8.21-шаклдан күрсатилганидек, қүёшли гидравликаның тарзидан аниқланади ва конкрет механизм учун у үзгармас:

$$U_{32}^{(H)} = -\frac{Z_1}{Z_2} = \text{const} \quad (8.60)$$

$U_{32}^{(H)}$ үзгарувчан бұлиб. $\theta_1 \theta_2$, яғни H — (етакчи) құзғалмас бұлганда, шарнирли түрт бүғинли $\theta_2 A B \theta_1$ механизмда $\theta_1 B$ чайқалгичдан $\theta_2 A$ кривошиппа узатиш нисбатини ифодалайди:

$$U_{32}^{(H)} = \left(\frac{d\varphi_2}{d\varphi_1} \right)^{(H)} = V_m \quad (8.61)$$

Шарнирли түрт бүғинли механизмда $\theta_2 A$ айланғич вазифасини 2 — сателлит, $\theta_1 B$ чайқалгични 3 — гидрик, таянчы H етакчи бажаринини таъкидлаш керак. Бу механизмда фақат AB шатун мустақил бүғин ҳисобланади.

Тағылай қилинаётган механизм кинематик нұқтаи назардан үзгарувчан узатиш нисбатли дифференциал механизм ҳисобланиб, юритмаларда үзгарувчан узатиш нисбатига эришилде құлланади.

Конструктив жиҳатдан механизмни 3 бүғинли құзғалмас θ_1 айланниң үқиға эга бўлган $\theta_1 B$ стержен тарзила бажариш маъқулдир.

Механизмни узатиш нисбати:

$$U_{32}^{(I)} = \frac{I}{I - U_{32}^{(H)}} \quad (8.62)$$

ёки (8.59) ва (8.60) ҳисобга олганда:

$$U_{32}^{(H)} = \frac{1}{1 - U_{32}^{(I)} U_{32}^{(H)}} = \frac{1}{1 - \left(-\frac{Z_1}{Z_2} \right) U_{32}^{(H)}} \quad (8.63)$$

(8.63) га мувофиқ чиқувчи бўғиннинг бурчак тезлигини формуладан ҳисоблаш мумкин:

$$\omega_3 = \omega_1 \left[1 - \left(-\frac{Z_1}{Z_2} \right) U_{32}^{(H)} \right] \quad (8.64)$$

Етакчи (H) доимий тезлик билан айланганда 2 – сателлит құзғалмас I – қүёшли гидрираги буйлаб думалайды. Бунда H – етакчи шарнирли түрт бүғинлини айлантириб, O_B чайқалгични, яни чиқувчи 3 – бүғинини, ω_H га тенг доимий бурчак тезлиги билан ҳаракатлантиради. Сателлитни (O_A айланғични) етакчига нисбатан үзгармас тезликда айланниши шарнирли механизм военласыда чиқувчи бүғинини етакчига нисбатан үзгаруучан ω_{3H} бурчак тезлигінде айланышига олиб келади. Чиқувчи 3 – бүғинини абсолют бурчак тезлиги доимий ва үзгаруучан ташкил этувчилар йиғинди-сига тенг, яни:

$$\omega_3 = \omega_H + \omega_{3H} \quad (8.65)$$

ω_i ни үзарып цикли сателлитни етакчига нисбатан бир марта айланнишига тұғри келади.

Механизмни мүмкін бұлған кинематик режимларига ба-тағсіл тұхтаб үтамиз.

Дастралб шарнирли түрт бүғинли механизм O_B чайқалгични четки ҳолатларини күраймын. Иккі четки ҳолаттарда чайқалгични етакчига нисбатан бурчак тезлиги $\omega_{3H}=0$.

(8.65) га асосан $\omega_i=\omega_H$ яғни кирудукчи ва чиқувчи бүғинларининг бурчак тезликтери бир-бирига тенг. (8.63) ва (8.64) ифодаларға кирудукчи $U_{3H}^{(II)}$ узатии нисбатини полға тенглигини назарға олиб, бу холосага келиш мүмкін. Күрилаёттан $\omega_i=\omega_H$ режим I – қүёшли гидрирак таянч, яғни $\omega_I=0$ (ω_i , ω_H ва ω_3 га тенг эмаслигини шохидлігінде) бұлғанда олинған. I – гидрирак таянч бұлғанда 2 – сателлитни бурчак тезлиги H – етакчини бурчак тезлиги билан қуийдегіча боеланған:

$$\omega_2 = \omega_H \left(1 + \frac{Z_1}{Z_2} \right) \quad (8.66)$$

Күриниб турибидики ω_2 , ω_H ва ω_3 тенг эмас.

Шарнирли түрт бүғинли механизмнинг қолған ҳамма ҳолатларда чиқувчи бүғиннинг бурчак тезлиги $U_{3H}^{(III)}$, ишораси ва миқдорига бөглиқ түрли, кирудукчи бүғиннинг бурчак тезлигиге нисбатан калта ёки кичик қийматтарға, механизмнинг $U_{3H}^{(III)}$ узатии нисбати эса бирдан фарқ қылувчи қийматтарға әрішади.

(8.63) нинг таҳдилида $U_{32}^{(H)}$ нинг иккита ҳарактерли қийматларига мос келувчи механизмнинг кинематик режимларини ажратиш мумкин:

$$1) U_{32}^{(H)} > -\frac{Z_2}{Z_1}; \quad 2) U_{32}^{(H)} > -\frac{Z_2}{Z_1} \quad (8.67)$$

(8.63) га мувофиқ $U_{32}^{(H)}$ ни биринчи қиймати механизмни узатиш нисбати мусбат ($U_{H3}^{(D)} > 0$) бўлганда, яъни кирувчи ва чиқувчи бўғинларнинг айланиш йўналишлари мос келганда, иккинчи қиймати – $U_{H3}^{(D)}$ ни манфий қиймати киравчи ва чиқувчи бўғинларнинг айланиши қарама-қарши бўлганда содир бўлади.

$U_{32}^{(H)}$ ни юқорида қайд қилинган иккита областдаги қийматларини ҳар бири ўз навбатида иккита йўналишга ажралади. Улардан бири – тезлаштирувчига (мультиплікаторларга), иккинчиси – секинлаштирувчига (редукторларга) мос келади:

$$1) 0 > U_{32}^{(H)} > -\frac{Z_2}{Z_1} \quad 2) U_{32}^{(H)} > 0 \quad (8.68)$$

(8.63) га мувофиқ биринчи областнинг биринчи тармоғи $U_{H3}^{(D)} > 1$ қийматларни (секинлаштирувчи узатмалар) иккинчиси – $0 < U_{H3}^{(D)} < 1$ қийматларига (тезлаштирувчи узатмалар) мос келади.

Иккита тармоқлар сралинида $U_{32}^{(H)} = 0$, яъни юқорида қайд қилинган киравчи ва чиқувчи бўғинларнинг бурчак тезликларининг миқдори ва йўналиши бир хилда бўлиш режимига мос келади.

Иккинчи область тармоқлари

$$1) 0 > U_{32}^{(H)} > -\frac{Z_2}{Z_1} \quad 2) U_{32}^{(H)} > 0 \quad (8.69)$$

ҳисобланади. $U_{32}^{(H)}$ ни биринчи тармоқ учун (8.65) дан олинган $U_{H3}^{(D)} < -1$ қийматлари яқинлаштирувчи узатмаларга, иккинчи тармоқ учун олинган $0 > U_{H3}^{(D)} > -1$ қийматлари тезлаштирувчи узатмалари мос келади. Тармоқларни биридан иккинчисига ўтувчи $U_{32}^{(H)} = -2 \frac{Z_2}{Z_1}$ зонадаги қийматида

иккинчисига ўтувчи $U_{32}^{(H)} = -2 \frac{Z_2}{Z_1}$ зонадаги қийматида

бүғинларни бурчак тезликлари миқдори теңг $w_3 = w_H$, йұналишлари қарама-қарши бұлади.

$$\text{Иккала область орасидан ўтувчи хусусий } -U_{32}^{(H)} = -\frac{Z_2}{Z_1}$$

кинематик режим ҳам бор. Бунда (8.63) дан $U_{H3}^{(H)} = X$ келип чиқади, яғни чиқувлі бүғин тұхтаб айланиш йұналиши сақланади ёки ўзгаради.

Областлар чегарасига биринчи область томонидан

$$U_{32}^{(H)} > -\frac{Z_2}{Z_1} \text{ яқынлашилғанда механизмнінг узатиш нис-$$

бати $U_{H3}^{(H)} + X$ чексизликка интилади, иккінчи область томо-

$$\text{нидан } U_{32}^{(H)} < -\frac{Z_2}{Z_1} \text{ яқынлашилғанда } U_{H3}^{(H)} - X \text{ интилади.}$$

Областлар чегарасида $U_{H3}^{(H)}$ нинг қыймати тұсатдан $+X$ дан - X гача ёки ўтиш йұналишига қараб аксинча ўзгариши мүмкін.

Механизмнінг қайд қилинган кинематик таҳлилида (8.69) тенгсизликтер билан $U_{32}^{(H)}$ нинг қыйматларини характерлы иккита области чегараси белгиланған бұлса-да узатиш нисбатини юқори ва пастки чегарағай қыйматлары аниқланмаган эди. $U_{32max}^{(H)} = +X$, $U_{32min}^{(H)} = -X$ қабул қилинган. Амалда $U_{32}^{(H)}$ ни ўзгариш чегаралари (шарнирли түрт бүғинли механизмнінг чайқалгыч $\partial_1 B$ дан $\partial_2 A$ айланғычға узатыш функциясы) чекланған ва түрт бүғинли механизмнін үлчамлары орқали аниқланади. 8.21а-шаклда H – етакчига үрнатылған шарнирли түрт бүғинли механизм тасвиrlанған. 3 – чайқалгычни $\varphi_3^{(H)}$ айланиш бурчагини 2 – айланғычининг $\varphi_2^{(H)}$ айланиш бурчагига бөгликлиги қуйидагича бўлади:

$$\begin{aligned} \varphi_3^{(H)} &= \arctg \left(-\frac{\sin \varphi_2^{(H)}}{\lambda_n - \cos \varphi_2^{(H)}} \right) + \\ &\quad \arccos \frac{1 + \lambda_3^2 + \lambda_n^2 - 2\lambda_n - 2\lambda_n \cos \varphi_2^{(H)}}{2\lambda_3 \sqrt{1 + \lambda_n^2 - 2\lambda_n \cos \varphi_2^{(H)}}} \end{aligned} \quad (8.70)$$

$$\text{бу ерда, } \lambda_3 = \frac{l_3}{l_1}, \quad \lambda_4 = \frac{l_4}{l_3}, \quad \lambda_h = \frac{l_h}{l_1}$$

(8.63) ва (8.64) формулаларга киругчи $U_{H3}^{(H)}$, таъ-

кидланганидек, $\left(\frac{d\varphi_3}{d\varphi_2} \right)^H$ хосиласидир.

(8.70)ни $\varphi_2^{(H)}$ ни га нисбатан дифференциаллаб ва натижаларни қўйиб сателлитни $\varphi_2^{(H)}$ айланиш бурчагини H етакчига нисбатан $U_{H3}^{(H)}$ узатиш нисбатини аниқлаймиз.

$$U_{H3}^{(H)} = \frac{l}{l + \frac{Z_l}{Z_2 \lambda_b^2} \left[l - \lambda_H \cos \varphi_2^{(H)} + \frac{\lambda_H (\lambda_4^2 - \lambda_3^2 + \lambda_b^2) \sin \varphi_2^{(H)}}{\sqrt{4\lambda_3^2 + \lambda_b^2 - (\lambda_3^2 + \lambda_4^2 + \lambda_b^2)}} \right]} \quad (8.71)$$

$$\text{бу ерда } \lambda_b = \frac{l_b}{l_2} = \sqrt{l + \lambda_H^2 - \lambda_H \cos \varphi_2^{(H)}}$$

Шу усулда (8.64) дан w , ни $\varphi_2^{(H)}$ га боғланишини аниқлаш мумкин.

Механизминг таҳлили ва синтезида умумлашган координата сифатида $\varphi_2^{(H)}$ айланиш бурчаги ўрнига киругчи бўғиннинг φ_H айланин бурчагидан фойдаланиш керак. Бундай алмаштиришда бурчаклари орасида 1-кўёшли ғиддиракни қўзғалмаслигини назарга олиб, Виллис формуласидан келиб чиқсан чизиқчи боғланиш бордир:

$$\varphi_2^{(H)} = \varphi_H \frac{Z_1}{Z_2} \quad (8.72)$$

(8.71) га $\varphi_2^{(H)}$ ўрнига (8.72)да кўрсатилган қийматни қўйсак H – киругчи бўғиннинг айланиш бурчагига боғлик механизминг узатиш нисбати келиб чиқсан:

$$U_{H3}^{(H)} = \frac{l}{l - \frac{Z_l}{Z_2 \lambda_b^2} \left[l - \lambda_H \frac{Z_l}{Z_2} \cos \varphi_H + \frac{\lambda_H (\lambda_4^2 - \lambda_3^2 + \lambda_b^2) \sin \frac{Z_l}{Z_2} \varphi_H}{\sqrt{4\lambda_3^2 + \lambda_b^2 - (\lambda_3^2 + \lambda_4^2 + \lambda_b^2)^2}} \right]} \quad (8.73)$$

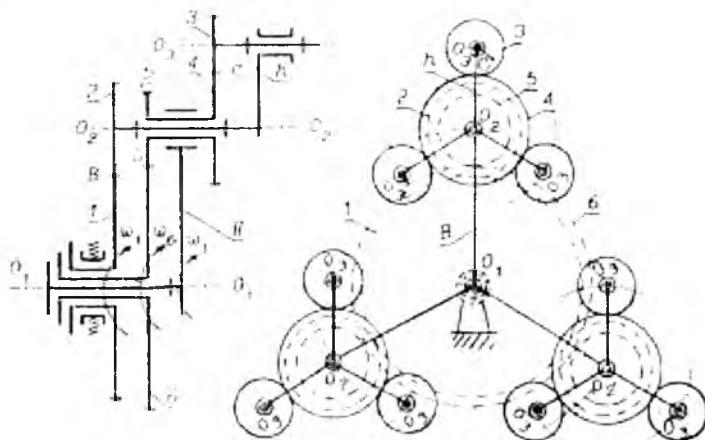
Кирудчи бўғиннинг бир марта айланишида механизминг узатиш иисбати, агарда (8.72) дан келиб

чиққан ҳолда $\frac{Z_1}{Z_2}$ бутун сон бўлса, бир исча цикла ўзгариши қайд қилинади.

Тўрт бўғинли шарнирли механизм бўғинларининг ўлчамларини ва қуёшли ғилдиракнинг Z_1 , сателлитнинг Z_2 тишлар сонини қабул қилиб чиқувчи бўғиннинг қиймати ўзгарувчан ва йўналиши ўзгармас механизмларни олиш мумкин: 1) тўхташисиз; 2) оний тўхтовчи; 3) айланиш йўналиши ўзгариши олдидан оний тўхтовчи.

8.8. ЭПИЦИКЛИК ТИШЛИ МЕХАНИЗМЛАР БЎЙИЧА ДОЛЗАРБ МУАММО ВА МАСАЛАЛАР

Эпциклик механизмлар турли технологик машиналарда, ускуна ва аппаратларда қўлланиши кенгайиб бормоқда. Механизм турлари кўпайиб, турли ҳаракат қонунларини амалга ошириш имконияти ортмоқда. Жумладан, мураккаб бипланетар механизм турлари ун қориш, нефти қазиб олиш, қурилиш машиналарида татбиқ қилинмоқда. Лекин бундай механизмларининг таҳлили чуқур ўрганилмаган. Жумладан, академик Х.Ҳ. Усмонхўжаев ва профессор Р.К. Каримовлар раҳбарлигида яратилган 8.22-шаклда келтирилган бипланетар механизми (БПМ) таҳкидаш мумкин. Ушбу механизмни кинематик таҳлили етарлича кўрилган бўлса ҳам, **динамикаси таҳлил қилинмаган**. Ушбу механизмининг қўзгалувчаник даражаси $W=3$ га teng. 8.22-шаклдаги БПМ бисателлит 3 нинг марказидан четга жойлашган «С» нуқтанинг траекториясини аниқлаш имконияти яратилади ва у қўйидаги параметрик формула асосида аниқланади:

8.22-шак.

8.1-жадвал

ЖИГІ-ЗЕМІ	Биэпциклоидалар		
	Кисқарған $r_c < r_z$	Нормал $r_c = r_z$	Узайтирилған $r_c > r_z$
1			
2			
3			

$$\begin{aligned}
 X_c &= r_h \cdot \cos[U_{21}(\varphi_n \pm \varphi_1)] - \lambda_1 \cos[\varphi_n(l - U_{21}) \pm U_{21}\varphi_1] - \\
 &\quad - \lambda_2 \cos\{\varphi_n \left[U_{34} \left(1 - \frac{r_h}{r_h} \right) - \frac{r_h}{r_h} \pm \right. \\
 &\quad \left. \pm \varphi_1(l - U_{34})U_{21} \right] \pm \varphi_6(l - U_{56})U_{56} \}, \\
 Y_c &= r_h \cdot \sin[U_{21}(\varphi_n \pm \varphi_1)] - \lambda_1 \sin[\varphi_n(l - U_{21}) \pm U_{21}\varphi_1] - \\
 &\quad - \lambda_2 \sin\{\varphi_n \left[U_{34} \left(1 - \frac{r_h}{r_h} \right) - \frac{r_h}{r_h} \pm \right. \\
 &\quad \left. \pm \varphi_1(l - U_{34})U_{21} \right] \pm \varphi_6(l - U_{56})U_{56} \},
 \end{aligned} \tag{8.74}$$

бунда «+» ишораси, қайсики φ_1 ёки φ_6 нинг айланиш йўналиши етакчи H айланишига тескари бўлсагина қабул қилинади, акс ҳолда «-» ишора олинади.

Мазкур механизм бисателлити 3 нинг марказидан четда жойлашган «С» нуқтанинг траекторияси қўйидаги кўринишларда мавжуд бўлади (8.1-жадвалга қаранг):

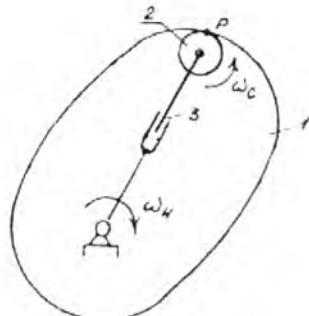
- $r_c < r_2$ ва $r_c < r_3$ – бўлганда қисқарган биэпизцилоида;
- $r_c = r_2$ ва $r_c = r_3$ – бўлганда нормал биэпизцилоида;
- $r_c > r_2$ ва $r_c > r_3$ – бўлганда узайган биэпизцилоида;
- $U_{21}=3$, $U_{56}=3$ ва $U_{34}=3$ уч япроқли (қисқарган, нормал ва узайган) биэпизцилоида;
- $U_{21}=4$, $U_{56}=4$ ва $U_{34}=4$ тўрт япроқли (қисқарган, нормал ва узайган) биэпизцилоида;
- $U_{21}=5$, $U_{56}=5$ ва $U_{34}=5$ беш япроқли (қисқарган, нормал ва узайган) биэпизцилоида;
- ва ҳокозо.

Таъкидланганидек, БПМ нинг динамик таҳлили ҳали ўрганилмаган. Умуман, эпициклик механизмларни динамик таҳлил қилишда сателлитларни ҳаракат қонунини математик моделини қанчалик аниқлик билан тузиш ҳамда олий кинематик жуфтлардаги таъсир кучлари, инерция кучларини ўзгаришларини ҳисобга олиш катта қийинчиликлар туғдиради. Ушбу масала ечими топилиш керак бўлган долзарб муаммолардандир. Эътиборли томони шундаки, ўзгарувчан узатиш нисбати эпициклик механизмларнинг динамик ва

математик моделлари янада мураккаброқдир ва уларни ечиш тақрибан амалга оширилиши мумкин.

Кейинги йилларда профессор А. Жұраев, профессор

К. Каримов раҳбарлигига қатор эпициклик механизм турлари яратылды. 8.23-шаклда узунлиги ўзгарувчан етакчи бўғинли планетар механизм схемаси келтирилган.

8.23-шакл. Етакчи бўғинининг узунлиги ўзгарувчан, эгри профилли таянч гилдиракли планетар механизм схемаси (1 –эгри профилли таянч гилдирак; 2 – сателлит; 3 – узунлиги ўзгарувчан етакчи бўғин).

Ушбу механизмни турли технологик машиналарда қўллаш мумкин. Бу механизми ҳам динамик таҳлили етарлича ўрганилмаган.

Хулоса қилиб, эпициклик механизмларининг янги турларини яратиш, жуда мураккаб ҳаракат қонууларини амалга ошириш, таҳлил ва синтезнинг янги структуравий, кинематик ва динамик услубларини яратиш долзарб муаммолардан ҳисобланади.

8.9."ЭПИЦИКЛИК ТИШЛИ МЕХАНИЗМЛАР" БОБИ БЎЙИЧА ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН ТЕСТЛАР ВА САВОЛЛАР

1. Кандай гилдиракларнинг ўқлари кўзғалувчандир?
Жавоблар: 1) Етакчининг;

- 2) Марказий гилдиракнинг;
- 3) Қуёшли гилдиракнинг;
- 4) Номарказий гилдиракнинг;
- 5) Сателитнинг.

2. Дифференциал механизмнинг характерли аломатларини кўрсатинг.

Жавоблар: 1) Ҳамма бўғинлар кўзғалувчан;

- 2) Таинчдан ташқари ҳамма бўғинлар қўзга-
лувчан;
- 3) Етакчидан ташқари ҳамма бўғинлар
қўзгалувчан;
- 4) Ҳамма бўғинлар (таянч ва баъзи марказ-
ий фиддираклардан ташқари) қўзгалувчан.

3. Планетар механизмининг характерли аломатларини кўрсатинг.

- Жавоблар:
- 1) Ҳамма бўғинлар қўзгалувчан;
 - 2) Таинчдан ташқари ҳамма бўғинлар қўзга-
лувчан;
 - 3) Етакчидан ташқари ҳамма бўғинлар қўзга-
лувчан;
 - 4) Ҳамма(таянч ва баъзи марказий фиддирак-
лардан ташқари) бўғинлар қўзгалувчан.

4. Дифференциал механизмнинг Z_1 ва Z_2 фиддираклари учун ёзилган тўғри Виллис формуласини кўрсатинг.

Жавоблар:

$$1) U_{12}^{(H)} = \frac{\omega_1}{\omega_2}; \quad 2) U_{12}^{(H)} = \frac{\omega_2}{\omega_1}; \quad 3) U_{12}^{(H)} = \frac{\omega_1 - \omega_n}{\omega_2 - \omega_n};$$

$$4) U_{12}^{(H)} = \frac{\omega_2 - \omega_n}{\omega_1 - \omega_n}.$$

5. Планетар механизм синтезини асосий шартини кўрса-
тини.

- Жавоблар:
- 1) Ўқларининг учрашуви бир тўғри чизиқда
бўлиш шарти;
 - 2) Йиғин шарти;
 - 3) Қўшичилик шарти;
 - 4) Берилган узатилиш шартини таъминлаш шарти;
 - 5) Ишланида шовқинсизлик шарти.

6. Планетар механизм схемасидан бипланетар механизм-
ни тузилиш схемаси қандай ҳосил булади?

- Жавоблар:
- 1) Марказий фиддирак тузилишини ри-
вожлантириш йўли билан;
 - 2) Сателлит тузилишини ривожлантириш
йўли билан;

- 3) Водилони ривожлантириш йўли билан.
7. Тўлқинсимон узатмаларда айланма ҳаракат қандай қилиб узатилиди?
- Жавоблар: 1) Югурувчи деформация тўлқинлари воситасида;
- 2) Бир тишни бошқасига босими орқали;
- 3) Икки гидравликларни тишлари орасидаги ишқаланиш кучлари орқали.
8. Дифференциал ва планетар механизмлар деб нимага айтамиш? Уларнинг фарқини мисоллар орқали кўрсатинг.
9. Эпизиклик механизмлар структуравий таҳлилини мисоллар билан изоҳлаб беринг.
10. Икки етакчили механизм схемасини чизиб кўрсатинг. Кўзгалувчаплик даражасини аниқланг.
11. Ортиқча боғланишсиз планетар механизм схемаси қандай бўлади?
12. Эпизиклик механизмлар учун Виллис формуласи қандай бўлади?
13. Давиднинг планетар механизми кинематик ҳисобига мисол келтиринг.
14. Тезлик учбурчаклари ва бурчак тезлик режалари қандай қурилади?
15. Планетар механизмни лойиҳалашдаги шартларни изоҳлаб беринг.
16. Бипланетар механизмларга мисоллар келтиринг.
17. Тишли-ричагли механизмларни кинематик таҳлилини изоҳлаб беринг.
18. Тўлқинсимон узатмаларнинг кинематик таҳлилини тушунтириб беринг.
19. Ўзгарувчан узатиш нисбатли мураккаб таркибли дифференциал механизмларга мисоллар келтиринг.
20. Эпизиклик механизмлар таҳлили ва синтези бўйича долзарб муаммо ва вазифаларни изоҳлаб беринг.

III ҚИСМ **МЕХАНИЗМ ВА МАШИНАЛАР** **ДИНАМИКАСИ**

9-БОБ. МЕХАНИЗМЛАРНИ КУЧГА ҲИСОБЛАШ ВА МУВОЗАНАТЛАШ

9.1. МЕХАНИЗМ ВА МАШИНАЛАР ДИНАМИКАСИННИГ АСОСИЙ МАСАЛАЛАРИ

Механизмларнинг кинематикаси масалалари, яъни бўғинлар ва нуқталарнинг ҳаракати механизмининг тузилиши ва геометриясига boglab таъсири қилувчи кучларни назарга олмай ўрганилган эди. **Механизмларнинг динамик анализида ҳаракат таъсири қилувчи барча кучлар ҳисобга олиб қаралади.**

Механизмлар динамикасида қўйидаги **асосий масалалар** ҳал қилинади:

а) машинага таъсири қилувчи кучларнинг моҳиятини таҳлил қилиш;

б) механизмларни кучга ҳисоблаш, ташқи, оғирлик, инерция, ишқаланиш кучларини бўғинлар ва кинематик жуфтларга таъсирини ўрганиш ва динамик юкланишларни камайтириш усусларини аниқлаш (кинематик ҳисоб);

в) механизм бўғинларининг инерция кучларини мувозатлаш;

г) механизм кинематик жуфтларида ишқаланиш ва едирилишни камайтириш;

д) кучлар таъсирида механик ҳаракатни ўрганиш ва механизмининг керакли барқарор ҳаракатини таъминлаш услубларини аниқлаш;

- е) машина ҳаракатини ростлаш;
 ж) титраш ва титрашдан муҳофазалаш услубларини аниқлаш.

Машина таркибига, умуман, машина агрегати таркибига юритиш механизми (юритгич), узатувчи механизм ва технологик машинанинг ишчи механизми киради. 9.1-шаклда **машина агрегати** схематик динамик модели келтирилган. Ундан кўриниб турибдики, машина агрегати таркибига кирувчи учала механизм ўзаро тўғри ва қайтматескари боғланишда бўлади.

9.1-шакл. Машина агрегатини схематик динамик модели.

Машина агрегатига таъсир қилувчи қучларнинг моҳияти билан танишиб чиқайлик.

9.2. МАШИНА АГРЕГАТИГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ КУЧЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Машина ва механизмларнинг бўгинларини ва кинематик жуфтларининг мустаҳкамлигини, бикирлигини ва чидамлилигини таъминлаш масалаларини ечишга тўғри келади. Бу масалани ечиш учун **бўғин ва кинематик жуфтларни кучлар таъсирида юкланганилигини билиш** даркор. Умуман, машинада таъсир қилувчи кучлар 6 та турга бўлинидади. 9.2-шаклда кучлар классификацияси схемаси кўрсатилган. Барча кучларни ўзаро боғлиқлиги шаклдан кўриниб турибди.

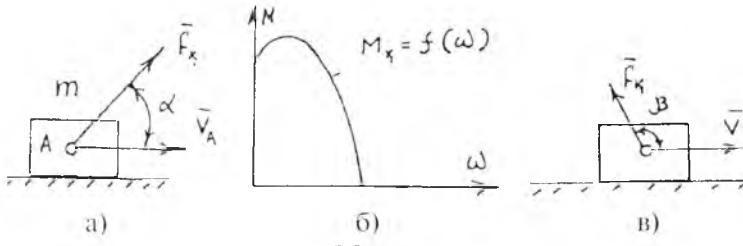
9.2-шакл. Күчлар классификацияси.

Уларнинг моҳиятини күриб чиқайлик.

1. Механизм ва машинани ҳаракатлантирувчи күчлар.

Уларни F ёки M – моментлар билан белгилаймиз.

Ҳаракатлантирувчи күчлар мусбат иш бажариб, ҳаракат тезлиги вектори билан ўткир бурчак ҳосил қиласи (9.3а-шакл).

9.3.-шакл.

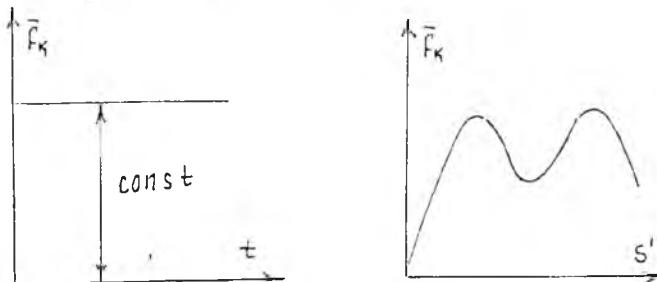
Бу күчлар ҳаракатни тезлаштиради.

Асинхрон электр юритувчиларда ҳаракатлантирувчи момент махсус механик характеристикалар орқали кўрсатиляди (9.3б-шакл).

2. Фойдали каршилик күчләр. F ёки M иш машинасининг ишлашида технологик ёки бошқа сабабларга кўра вужудга келади. Уларнинг йўналиши ҳаракат йўналишини билан утмас бурчак ҳосил қилиб, манғий иш бажарали (9.3в-шакл).

$$(F_K, V) = \beta > \frac{\pi}{2}.$$

Фойдалы қаршилик күчләри вақтта, силжишга, тезликка болғанда ўзгариши мүмкін (9.4-шакл).

9.4-шакл.

3. Механизм бүгінларининг оғирлик күчләри. Бу күчләр механизм ҳаракатига ёрдам беради ёки қаршилик күрсатади. Юкни күтаришида оғирлик күчи манфий туширишда мусбат иш бажаради.

4. Зааралы қаршилик күчләри. Булар кинематик жуфттарда вужудға келадиган ишқаланиш күчләриди. Ишқаланиш күчләрі асосан манфий иш бажаради ва улардан күп ҳолларда тұхтатиш мосламаларыда самараға фойдаланылады (турли тормозлар, тұхтаттықтар ва ҳ.к.).

Кинематик жуфттардагы реакция күчләри учта хусусият орқали ифодаланады (9.4-жадвал)

T/p	Кинематик схема	Маълум	Номаълум
1		Күйнлиш нүктаси	Катталиги, йұналиши

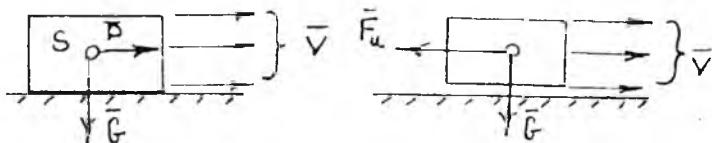
 2 m	Йұналиши	Катталиги, күйиліш нүктаси
 3	Күйиліш нүктаси, йұналиши	Катталик

5. Инерция күчләри. Машина бүгіннининг ўзгаруучан тезликдеги ҳаракати натижасыда инерция күчләри вүждуга келді. Бу күчни бүгіннинг оғырлық марказында қўйилған, деб қабул қиласиз. Ҳаракат қиласытган бүгіннин тезләнеш векторига қарши йўналған ҳаракатни сақлаш қобилиятини белгилайдиган күчга инерция күчи дейилади. Турли бүгінларда инерция күчләри ҳар хил бўлади (9.5а-шакл).

а) Илгарилайма ҳаракат (судралигич ҳаракати)

Текис ҳаракат

Нотекис ҳаракат

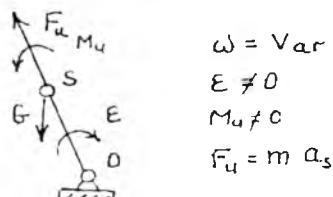
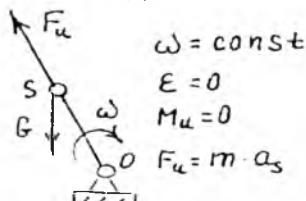

б) Айланма ҳаракат.

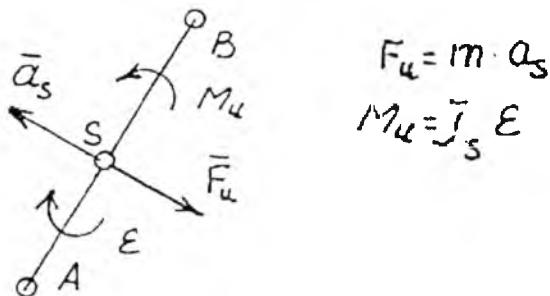
Текис ҳаракат

(айлангич ҳаракати)

нотекис

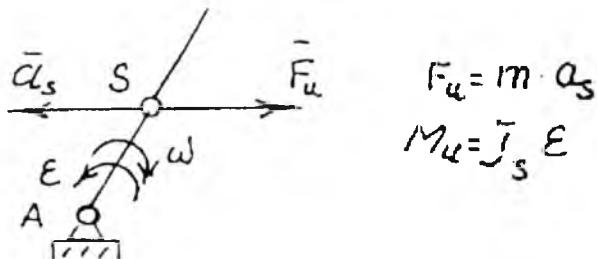

в) мураккаб ҳаракат, (шатун ҳаракати)

9.5-шакл.

г) Тебранма ҳаракат, (чайқалгич ҳаракати)

9.6-шакл.

F_n инерция кучи бўғин оғирлик марказига қўйилган бўлиб, унинг йўналиши a_s тезланиш йўналишига тескаридир (9.5б, в- шакллар). M_n инерция кучининг моменти бўғин Σ бурчак тезланишига тескари йўналган (9.5в-шакл).

6. Эластик кучлар. Механизм ҳаракатининг маълум қисмларида ушбу кучлар ё мусбат, ёки манфий иш бажариши мумкин. Бироқ тўла кинематик давр жараёнида ушбу кучлар бажарган иш нолга teng бўлади, чунки уларнинг қутилиш нуқтаси даврий ҳаракатланади.

Эластик кучлар асосан қайшишқоқ бўғин ва боғланишларда ҳосил бўлади. Бу кучлар бўғин ва элементларниң дастлабки ҳолатларини сақлашга интилади.

9.3. МЕХАНИЗМЛАРНИНГ КИНЕТОСТАТИК ҲИСОБИ

Механизмнинг кинематик жуфтларидаги реакция кучларини аниқлаш қинетостатик ҳисоблаш масаласига киради. Реакция кучларини аниқлашда механизмга таъсир қилувчи кучлар, жумладан, инерция кучлари ҳисобга олинади. Кинетостатик ҳисоб Далямбер усулига ва ажратиш принципига асослангандин. Унга асосан системани тинч ёки ҳаракатини сақлаган ҳолда, баъзи боғланишларни (кинематик жуфтлардаги) ташлаб юбориб (ажратиб), уларга тегишли реакция кучларини қўйиш мумкин.

Далямбер усулига асосан, таъсир қилувчи кучлар (инерция кучини ҳам инобатга олиб) натижасида система (кинематик занжир) мувозанатда бўлади, яъни:

$$\sum_{i=1}^n \bar{F}_i + \sum_{i=1}^n \bar{F}_u + \sum_{i=1}^n \bar{R}_i = 0 \quad (9.1)$$

$$\sum_{i=1}^n M_0(F_i) + \sum_{i=1}^n M_0(F_u) + \sum_{i=1}^n M_0(R_i) = 0 \quad (9.2)$$

бу ерда, F_i — системага таъсир қилувчи кучлар; F_u — инерция кучлари; R_i — боғланишлардаги (кинематик жуфтлардаги) реакция кучлари; $M_0(F_i)$, $M_0(F_u)$, $M_0(R_i)$ — тегишли кучларнинг моментлари.

(9.1) ва (9.2) ифодаларда асосан реакция кучлари ва уларнинг моментлари номаълум бўлиб, уларни аниқланиши талаб қилинади.

Ричагли механизмларнинг кинетостатик ҳисоблашда уларни ташкил этувчи бирламчи I -синиф, I -тартибли механизмни ва тегишли Ассур гуруҳларини ҳисоблаш мақсадга мувофиқдир. Ассур гуруҳлари статик аниқ занжирлар ҳисобланади.

Статик аниқ системаларда номаълум параметрлар сони мувозанат тенгламалари сонига тенг бўлади. Масалан, текис кинематик занжирларда бўғинларининг сони « n »та бўлса, мувозанат тенгламаларининг сони $3n$, яъни:

$$\sum X = 0, \quad \sum Y = 0, \quad \sum M = 0 \quad (9.3)$$

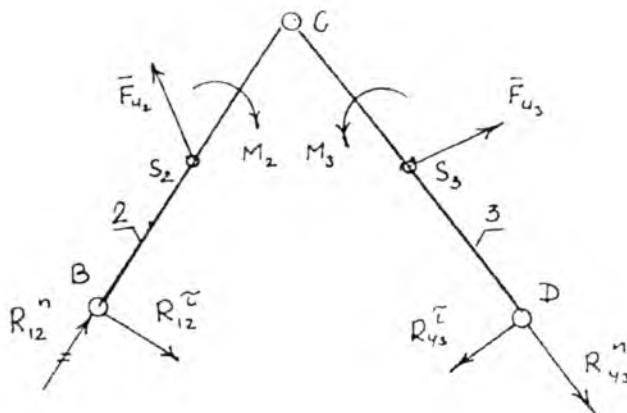
Күйи кинематик жуфтлар сони P_V , номаълум реакциялар сони $2P_V - V$ синф кинематик жуфтада реакция кучи иккита номаълумга эга бўлади. Бунда $2P_V = 3n$ кинематик занжирнинг

статик аниқлик шарти ҳисобланади. Ёки $P_V = \frac{3}{2}n - Accur$ гуруҳининг тузилиш тенгламасидир. Демак, Accur гуруҳлари статик аниқ кинематик занжир ҳисобланади.

Механизм кинематик жуфтларидаги реакция кучларини топиш учун механизмни Accur гуруҳларига ажратиш керак. *I* синф, 2-тартибли Accur гуруҳининг *I*-тuri кинетостатик ҳисобини кўриб чиқамиз. Тортгичлардаги инерция кучлари

F_{u_2} , F_{u_3} , инерция моментлари M_{u_2} , M_{u_3} .

Танланган μ_c масштабда 9.7-шаклда. Accur гуруҳи чизилган (R_{12}^n , R_{12}^t , R_{43}^n , R_{43}^t – номаълум реакция кучлари).

9.7-шакл.

BCD кинематик занжир мувозанатда бўлгани учун унга таъсири қилувчи барча кучлар векторларининг йигинидиси нолга тенг бўлади.

Ассур гурухининг мувозанат тенгламаси қўйидагича ифодаланади:

$$\sum_{j=1}^n \bar{F}_j = \bar{R}_{12}^n + \bar{R}_{12}' + \bar{F}_{u2} + \bar{F}_{u3} + \bar{R}_{43}' + \bar{R}_{43}^n = 0 \quad (9.4)$$

$$\text{бу ерда, } R_{12} = R_{12}^n + R_{12}^t, \quad R_{43} = R_{43}^n + R_{43}^t.$$

(9.4) тенгламанинг ечими йўқ, чунки номаълумлар сони тўртта. Шунинг учун C нуқтага нисбатан 2-бўғиннинг кучларидан момент тенгламасини тузамиз.

$$\left(\sum_{i=1}^n M_C \right)_2 = R_{12}^t l_{BC} - F_{u2} h_{F_2} \mu_1 - M_{u2} \quad (9.5)$$

Тенгламадан:

$$R_{12}^t = \frac{F_{u2} h_{F_2} \mu_1 + M_{u2}}{l_{BC}} \quad (9.6)$$

бу ерда, l_{BC} – BC бўғиннинг узунлиги; h_{F_2} – F кучи моментининг елкаси.

Худди шунингдек, 3-бўғин кучларидан C нуқтага нисбатан момент тенгламасини тузамиз:

$$\left(\sum_{i=1}^n M_C \right)_3 = -R_{43}^t l_{CD} + F_{u3} h_{F_3} \mu_1 - M_{u3} = 0 \quad (9.7)$$

$$R_{43}^t = \frac{F_{u3} h_{F_3} \mu_1 - M_{u3}}{l_{CD}} \quad (9.8)$$

бу ерда, l_{CD} – 3 – бўғин (тортгич) узунлиги;

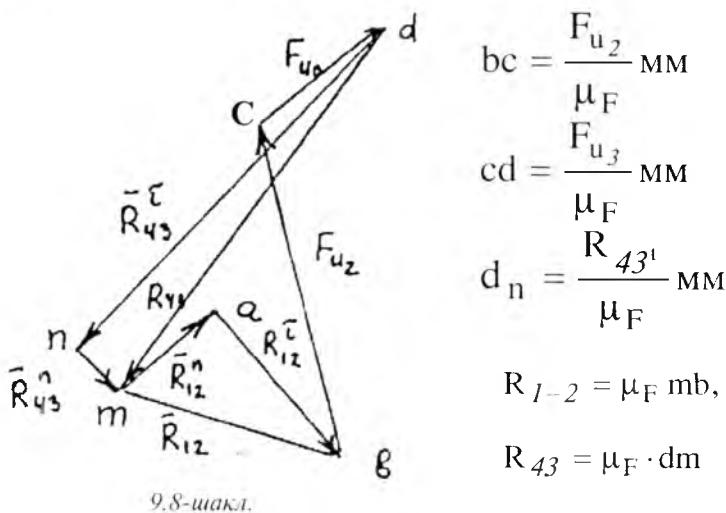
$h_{F_3} = F_{u3}$ кучи моментининг елкаси.

Ассур гуруҳи учун (9.6.) ифода асосида куч кўпбурчалигини (кучлар режасини) қурамиз. Система мувозанатда

бұлғани учун күпбурчак ёпиқ бўлиши керак. (9.8.-шакл). Кучлар масштабини аниқлаймиз

$$\mu_F = \frac{R_{12}^l}{a b} \cdot \frac{H}{MM} \quad (9.9)$$

бу ерда, R_{12}^l — кучнинг ҳақиқий қиймати; $a b$ — чизмадаги қиймати.

9.8-шакл.

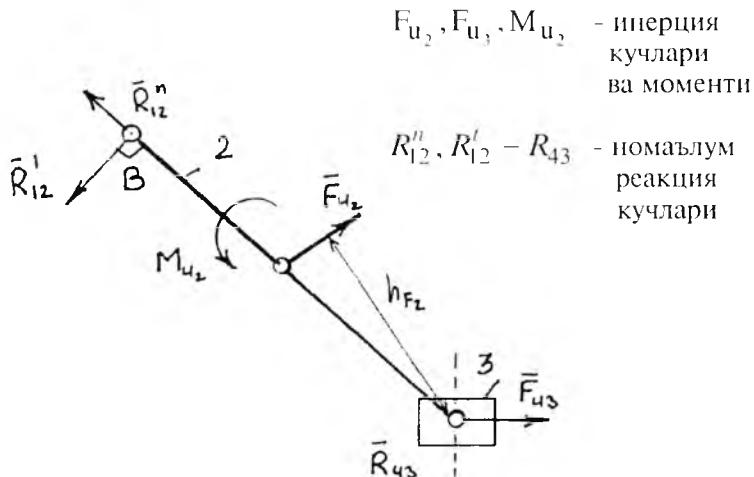
Барча маълум кучларни чизмада белгилаганимиздан сўнг, номаълум R_{43}^n ва R_{12}^n ларни йўналишларини назарга олиб, a ва n нуқталардан чизиқлар ўтказиб кесишган m нуқта аниқланади.

$$\bar{R}_{12} = -\bar{R}_{21}, \quad \bar{R}_{43} = -\bar{R}_{34} \quad (9.10)$$

Берилган I синф 2-тартибли (2 та тортгичли) биринчи тур Ассур гурухининг C нуқтасидаги (V синф кинематик жуфтдаги) \bar{R}_{23} , ёки R_{32} реакция кучлари алоҳида 2 ёки 3 бўғинларнинг мувозанат шартлари яхшида куч кўпбурчаклари қуриб топилади.

Биринчи синф 2-тартыбلى Ассур гурухининг 2-тури кинетостатик ҳисоби.

Берилган кинематик занжирни μ_1 масштабида чизиб таъсир қылувчы барча күчлар қўйилади.

9.9-шакл.

Ассур гурухи учун күчларнинг мувозанат тенгламасини тузамиз:

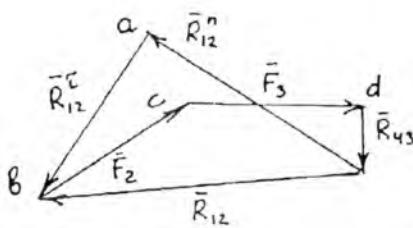
$$\bar{R}_{12}^n + \bar{R}_{12}^t + \bar{F}_{u_2} + \bar{F}_{u_3} + \bar{R}_{43} = 0 \quad (9.11)$$

(9.10) тенгламани ечими йўқ; чунки номаълумлар сони учта. С нуқтага нисбатан күч моментлари тенгламасини тузамиз:

$$\sum_{i=1}^n M_C = -\bar{R}_{12}^t l_{BC} - M_{u_2} + F_{u_2} h_{F_2} \mu_e = 0 \quad (9.12)$$

$$\text{еки } \bar{R}_{12}^t = \frac{-M_{u_2} + F_{u_2} h_{F_2} \mu_e}{l_{BC}} \quad (9.13)$$

Ассур гурухи күч кўпбурчагини қурамиз (9.10-шакл). Бунинг учун күч режаси масштабини танлаймиз.

9.10-шакл.

$$\mu_F = \frac{R_{12}^t}{ab}, \quad \frac{H}{мм}$$

Режалаги кесмалари
хисобланады:

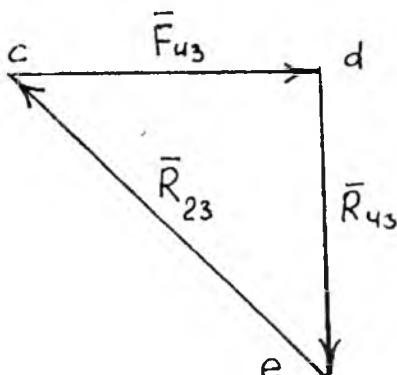
$$bc = \frac{F_{u_2}}{\mu_F}, \quad MM$$

$$cd = \frac{F_{u_3}}{\mu_F} \quad (9.14)$$

Күч режасидан:

$$\begin{aligned} R_{12} &= \mu_F \cdot bc \\ R_{43} &= \mu_F \cdot de \end{aligned} \quad (9.15)$$

Шатуннинг *B* нуқтаси реакция кучи \bar{R}_{12} ни ва 4-таянч-ни судралгичга *C* га реакция кучи R_{43} аниқланди. Сиңуқта-даги *V* синф айланма кинематик жуфт боғланишин ажратиб, 2 ёки 3 бўғинларни мувозанат тенгламаларини тузиб, куч кўпбурчакларини қуриб, R_{32} ёки R_{23} ларни топишимиз мумкин. Айтайлик, судралгич учун мувозанат тенгламаси

9.11-шакл.

$$\bar{R}_{23} + \bar{R}_{43} + \bar{F}_{u3} = 0 \quad (9.16)$$

μ_F масштабда куч
кўпбурчагини қурамиз
(9.11-шакл).

$$R_{23} = \mu_F \cdot ce$$

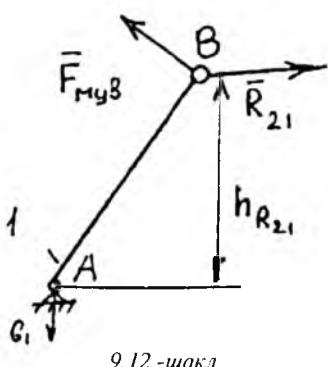
Юқорида кўриб чи-
қилган ҳар иккала *I*
синф 2-тартибли Ассур

гурухларининг кинетостатик хисобида, соддалаштириш мақ-

садида күчлар сони камайтирилиб, чизмада 2, 3 бўғинларнинг огирилик кучлари инобатга олинмади.

Етакловчи бўғиннинг (айлангичнинг) кинетостатик ҳисоби

Машина ва механизмларда кўп ҳолларда етакловчи бўғин айланма ҳаракат қиласи. Айлангичга боғланувчи кинематик занжирларни кинематик жуфтларидаги реакция кучлари юқорида кўрсатилганидек аниқланади. Бунда R_{21} ва R_{12} кучлари тенг ва қарама-қарши йўналган. Айлангичга G — огирилик кучи, F_{mye} — мувозанатловчи куч ҳамда R_{41} таянчни реакция кучи таъсир қиласи.

9.12.-шакл

Барча кучларнинг йўналиши бўйича айлангичга қўйиб (9.10-шакл) ҳисоб бажарилади. Бунда R_{21} ва G_1 — берилган кучлар, R_{41} , F_{mye} — номаълум кучлар.

Кривошиппнинг мувозанат тенгламасини тузамиз:

$$\sum_{i=1}^n P_i = \bar{F}_{mye} + \bar{R}_{21} + \bar{G}_1 + \bar{R}_{41} = 0 \quad (9.17)$$

(9.17) тенгламанинг ёчими йўқ, чунки номаълумлар сони иккита. A нуқтага нисбатан кучлардан момент олиб мувозанат тенгламаси тузилади:

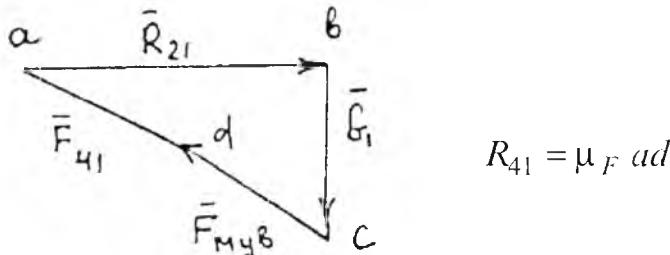
$$\sum_{i=1}^n M_A = -F_{mye} l_{AB} + R_{21} h_{21} \mu_e = 0 \quad (9.18)$$

Мувозанатловчи кучнинг қиймати топилади:

$$F_{mye} = \frac{R_{21} h_{21} \mu_e}{l_{AB}}, \quad H \quad (9.19)$$

Таянч айлангичга R_{41} реакция күчини аниқдаш учун күч күпбүрчаги қурилади. (9.13-шакл). Күч режаси масштаби танланади.

$$\mu_F = \frac{R_{21}}{ab}, \frac{H}{mm}, \text{ бунда } cd = \frac{F_{M\gamma\beta}}{\mu_F}, mm, bc = \frac{G_l}{\mu_F}, mm$$

9.13-шакл.

Агарда чайқалгич ўзгарувчан бурчак тезлик билан ҳаракат қылса, құшимча инерция күчи моментини ҳисобларда инобатта олиш керак бўлади. Шунингдек, етакловчи бўғин илгарилмана-қайтма ҳаракат қылса (судралгич), мувозанат шартлари асосида судралгич учун күч күпбүрчаги қурилади ва номаълум кучларнинг қиймати ҳамда йўналишлари аниқданади.

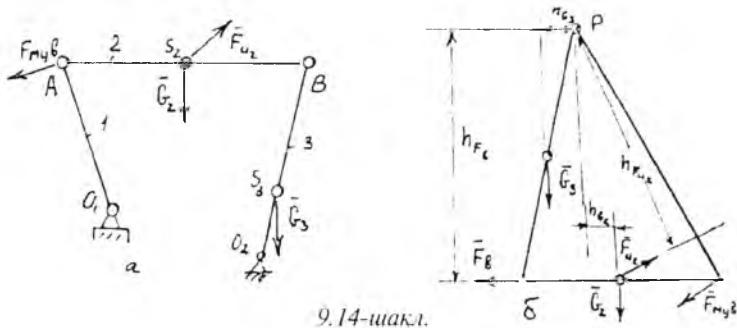
Юқорида келтирилган услубда биринчи синф учинчи тартибли Ассур гурухлари учун ҳам кинетостатик ҳисоблар бажарилади.

9.4. Н.Е.ЖУКОВСКИЙ ТЕОРЕМАСИ

Кучлар орасидаги боғланишни Н.Е.Жуковскийнинг ёрдамчи қаттиқ ричаг теоремасидан фойдаланиб амалга ошириш мумкин. Н.Е.Жуковский теоремаси қуйидагича таърифланади:

Агар қўзғалувчанлик даражаси $W=1$ бўлган ҳар қандай механизм бўғинларининг B_1, C_1, D_1, \dots , нуқталарига қўйилган, F_B, F_C, F_D, \dots кучлар таъсиридан мувозанатда бўлса, у ҳолда шу механизмини 90° буриб, тузилган ихтиёрий масштабдаги тезликлар режаси ҳам ўзининг $b, c, d \dots$ нуқталарига келти-

рилган, \bar{F}_B , \bar{F}_C , \bar{F}_D , кучлар таъсиридан мувозанатда бўлади. Айтайлик, бизга айлангич-чайқалгичли механизм ва уига таъсир этувчи кучлар 9.14-шаклдагидек берилган бўлсин.

Берилган айлангич-чайқалгичли механизмин чизилган ҳолати учун 90° га бурилган тезликлар режасини қурамиз ва нуқталарига тегишили кучларни қўймиз (9.14б-шакл). Тезлик режасини қаттиқ ричаг, деб қабул қилиб, барча кучлардан қутбга нисбатан моментлар олиб нолга тенгланади (мувозанат шарти). Бунда, албатта, мувозанатловчи куч ҳам инобатга олиниши шарт.

Теореманинг математик ифодаси қўйилагичча ёзилади:

$$\sum_{i=1}^n M_P = 0 \quad (9.20)$$

$$F_{MVB} \cdot pb + G_2 h_{G_2} - F_{u_2} h_{F_2} - G_3 h_{G_3} + F_b h_{FB} = 0$$

ёки

$$F_{MVB} = \frac{G_2 h_{G_2} + F_{u_2} h_{F_2} + G_3 h_{G_3} - F_b h_{FB}}{ab}, \text{Н} \quad (9.21)$$

F_{MVB} нинг қиймати мусбат бўлса, унинг йўналиши тўғри танланган бўлади, акс ҳолда ўзгартирилади.

Кўриб чиқилган ҳар икки усуслдан фойдаланиб, етакловчи бўғинга қўйилган мувозанатловчи кучларни солишибтириш мумкин, уларнинг фарқи 5-10% дан ошмаслиги тавсия этилади.

9.5. МУШТУМЧАЛИ МЕХАНИЗМЛАРНИ КИНЕМАТИК ЖУФТЛАРДАГИ РЕАКЦИЯ КУЧЛАРИНИ АНИҚЛАШ

Муштумчали механизмларда IV ва V синф кинематик жуфтлар мавжуд. Муштумчанинг инерция моменти ўзгарувчан бўлади. Шунинг учун муштумчали механизмларнинг кинематик ҳисобини ўзига хос томонлари мавжуд. Олий кинематик жуфт кинематик бояланиш орқали (куч билан эмас) бўлган ҳол учун чайқалгичли ролиги бўлган муштумчали механизмни кинетостатик ҳисобини кўриб чиқамиз (9.15а-шакл).

Бунда 3 чайқалгичнинг ролиги I муштумча I -профили бўйлаб сирпамасдан думалайди, деб фараз қиласиз ҳамда ишқаланиш кучи жуда кичик, деб инобатга олмаймиз. Механизмга қуйидаги куч ва моментлар таъсир қилсин:

Q_3 — чайқалгичга таъсир қилувчи оғирлик, технологик, инерция кучларининг тенг таъсир этувчиси;

M_3 — кучлар моментларининг тенг таъсир этувчиси;

Q_2 — роликга таъсир қилувчи куч;

Q_1 — муштумчага қўйилган кучларнинг тенг таъсир этувчиси.

Бу ерда роликнинг инерция кучи моменти қиймати кичик деб инобатга олинмайди. IV синф олий кинематик жуфтда 1 , 2 -бўгинларнинг реакция кучлари \bar{R}_{12} , \bar{R}_{21} и n нормал чизиқ бўйлаб йўналган. Муштумчани роликка нисбатан реакция кучи R_{12} ни аниқлаш учун чайқалгич ролик системасини мувозанат шарти тенгламаси тузилади, яъни барча кучлардан D шарнирга нисбатан куч моментлари олинади:

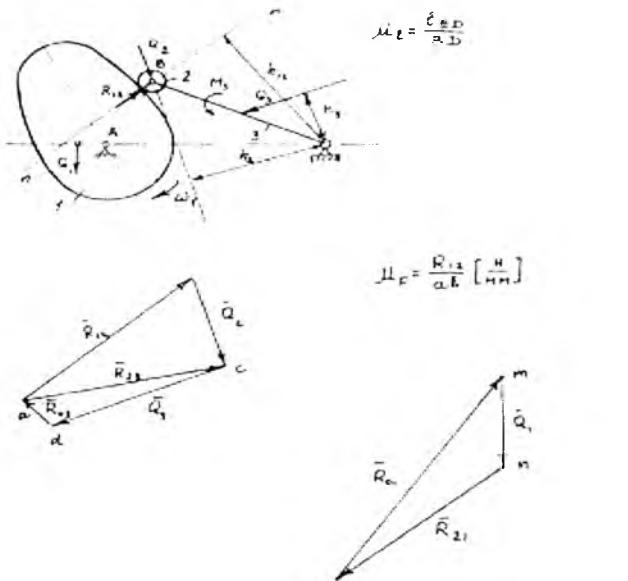
$$\sum_{i=1}^5 M_{Di} = R_{12} \cdot h_{12} - Q_2 h_2 - Q_3 h_3 - M_3 = 0 \quad (9.22)$$

$$\text{бу ифодадан, } R_{12} = \frac{Q_2 h_2 + Q_3 h_3 + M_3}{h_{12}} \quad (9.23)$$

Чайқалгич — ролик системаси учун куч вектори тенгламасини тузамиз:

$$R_{12} + \bar{Q}_2 + \bar{Q}_3 + \bar{R}_{03} = 0 \quad (9.24)$$

Тузилган (9.26) ифода асосида куч кўпбурчаги қурилади ва номаълум \bar{R}_{03} аниқланади (9.15б-шакл):

9.15-шакл. Муштумчали механизмнинг кинетостатик ҳисоби схемаси.

Куч кўпбурчагида (режасида):

$$bc = \frac{Q_2}{\mu_F}, \quad cd = \frac{Q_3}{\mu_F} \text{ кўйилади, сўнгра } d \text{ ва } a \text{ нуқталари}$$

туташтирилиб \bar{R}_{03} куч вектори аниқланади.

Куч режасидан:

$$R_{03} = d \cdot a \cdot \mu_F (H) \quad (9.25)$$

Чайқалгичнинг роликка иисбатан реакция кучини роликни мувозанат шартидан:

$$\bar{R}_{12} + \bar{Q}_2 + \bar{R}_{32} = 0 \quad (9.26)$$

ёки чайқалгични мувозанат шартини тузиб,

$$\bar{R}_{23} + \bar{R}_{03} + \bar{Q}_3 = 0 \quad (9.27)$$

аниқланади.

Куч күпбұрчагыда (9.15б-шакл) adc орқа R_{23} топилади:

$$R_{23} = ac \cdot \mu_F \quad (9.28)$$

Етакловчи бұғын муштумча учун мувозанат шарты тенгламасини тузиб, таянчнинг реакция кучи \bar{R}_{01} аниқланади:

$$R_{01} + \bar{Q}_1 + \bar{R}_{21} = 0 \quad (9.29)$$

Курилган куч күпбұрчаги 9.15в-шаклда көлтирилған. Үндән:

$$R_{01} = e m \cdot \mu_F \quad (9.30)$$

Бунда тенг таъсир этувчи \bar{Q}_1 , кучи таркибіда мувозанатловчы куч ҳам эътиборга олиниши мүмкін, акс ҳолда у юқорида көлтирилған услугуб билан топилади.

9.6. ТИШЛИ ФИЛДИРАКЛИ МЕХАНИЗМЛАР КИНЕМАТИК ЖУФТЛАРИДАГИ РЕАКЦИЯ КУЧЛАРИНИ АНИҚЛАШ

Иккита тишли узатмани ўз ичига олған тишли филдиракли механизмнинг кинетостатик ҳисобини күриб чиқамиз (9.16-шакл).

Берилған қаршилик кучининг M_3 моментини ҳисобға олиб, 2-3 тишли жуфтликдаги R_{23} реакция кучини 3-бұғын учун мувозанат тенгламаси тузиб аниқланади:

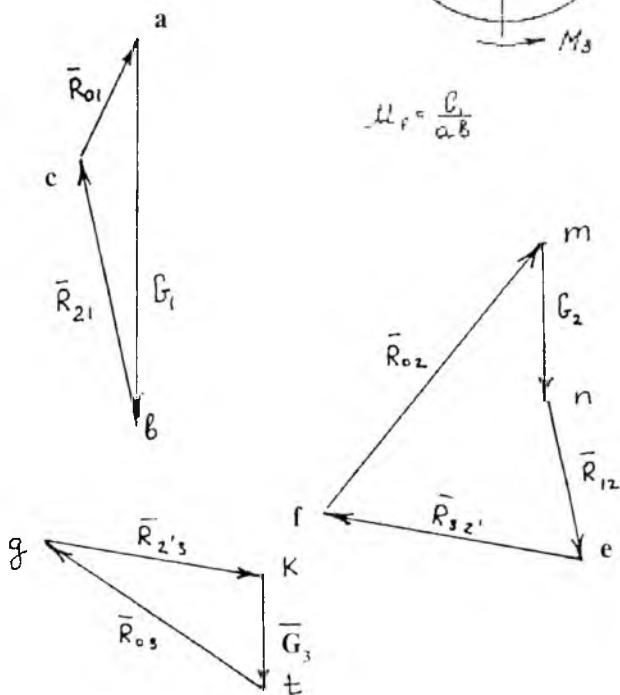
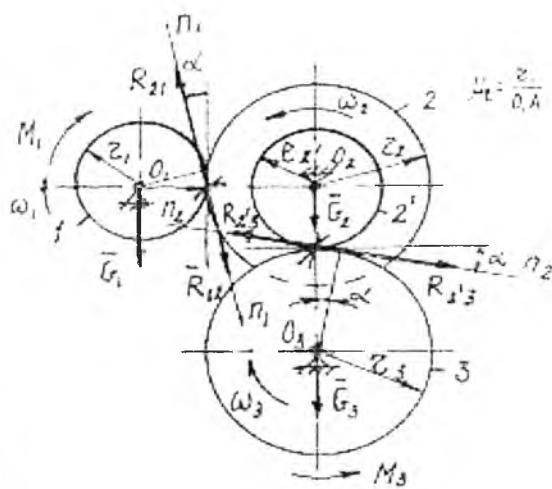
$$R_{23} = \frac{M_3}{r_3 \cos \alpha} = R_{I32'} \quad (9.31)$$

бунда, $R_{23} = -R_{32'}$, бұлыб йұналишлари $n_2 n_2'$ нормал чизигіда ётади. Сүнгра $r_2 - r_2'$ тишли филдирақтар учун моментлар тенгламасидан:

$$R_{I2} = R_{32'} \cdot \frac{r_2}{r_2'} \quad (9.32)$$

Етакловчи ва етакланувчи бұғынлардаги M_I ва M_3 моментлар орасидаги бағланиш аниқланади:

$$M_I = R_{I2} \cdot r_I \cos \alpha \quad (9.33)$$

9.16-шакл. Тишли фидиракли механизминин
кинетостатик ҳисоби схемаси.

ёки

$$M_I = R_{32} \cdot \frac{r_1}{r_2} \cdot r_I \cos \alpha \quad (9.34)$$

(9.33.) ифодани инобатта олиб:

$$M_I = \frac{r_I}{r_3} \cdot \frac{r_2}{r_1} M_3 = \frac{r_I}{r_2} \cdot \frac{r_2}{r_3} M_3 = U_{2I} \cdot U_{32} \cdot M_3 = U_{3I} \cdot M_3 \quad (9.35)$$

U_{3I} ни таърифидан;

$$U_{3I} = \frac{\omega_3}{\omega_1}, \quad M_I \omega_1 = M_3 \omega_3, \quad (9.36)$$

яъни қувватларнинг тенглиги келиб чиқди. Бунда етакловчи тишли фидиракда юргазувчи момент M , йўналиши бурчак тезлик ω_1 йўналиши билан бир бўлса, етакланувчи тишли фидирак Здаги қаршилик моменти M_3 ни йўналиши бурчак тезлик ω_3 билан қарама-қарши томонга йўналгандир.

Ҳар бир бўғиннинг (фидиракларни) куч векторларини мувозанат шартини тузиб, айланма кинематик жуфтлардаги реакция кучлари \bar{R}_{01} , \bar{R}_{02} , \bar{R}_{03} ларни топиш мумкин:

$$\left. \begin{array}{l} \bar{R}_{21} + \bar{G}_1 + \bar{R}_{01} = 0 \\ \bar{R}_{12} + \bar{G}_2 + \bar{R}_{02} + \bar{R}_{32} = 0 \\ \bar{R}_{23} + \bar{G}_3 + \bar{R}_{03} = 0 \end{array} \right\} \quad (9.37)$$

бу ерда, \bar{G}_1 , \bar{G}_2 , \bar{G}_3 — тишли фидиракларнинг оғирлик кучлари;

\bar{R}_{01} , \bar{R}_{02} , \bar{R}_{03} — 0 – 1, 0 – 2, 0 – 3 — кинематик жуфтлардаги реакция кучлари.

9.16-шаклда ҳар бир бўғин учун тегишли куч кўпбурчаклари келтирилган:

b — етакловчи бўғин учун:

$$\mu_F = \frac{G_1}{ab}; \quad bc = \frac{R_{21}}{\mu_F}; \quad R_{01} = ca \cdot \mu_F;$$

б- 2-2¹ бүғин (тишли филдираклар) учун:

$$mn = \frac{G_2}{\mu_F}; \quad ne = \frac{R_{12}}{\mu_F}; \quad ef = \frac{R_{32'}}{\mu_F};$$

$$R_{or} = f m \cdot \mu_F;$$

ε — чиқувчи тишли филдирак учун:

$$kt = \frac{G_3}{\mu_F}; \quad gk = \frac{R_{2'3}}{\mu_F}; \quad R_{03} = gt \cdot \mu_F$$

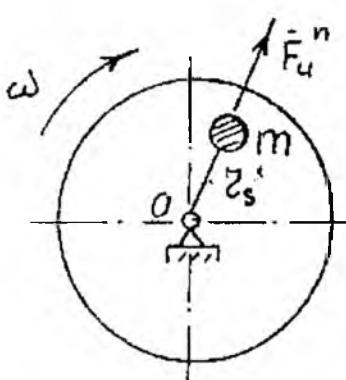
Агарда тишли филдиракларнинг оғирликлари нисбатан кичик бўлса (полимер материаллардан):

$$R_{21} = R_{10}; \quad R_{12} = R_{20} + R_{2'3}$$

$$\text{ва} \quad R_{32'} = R_{30} \quad (9.38)$$

Кўрсатилган услубда мураккаб тишли механизмларни кинетостатик ҳисобини амалга ошириш мумкин.

9.7. АЙЛАНУВЧИ МАССАЛАРНИ МУВОЗАНАТЛАШ

9.17-шакл.

Машина ва механизмлар динамикасининг энг асосий ма- ссалаларидан бири машина ва механизмлардаги айланма ва илгариланма ҳаракатланувчи бўғинлар **массаларини мувоза-натлашдир**. Ҳозирги замон ма- шина ва механизмларида тез- лик ва тезланиш катта бўлга- нидан, улар таркибидағи бўғинлар айланishi марказидан силжиган массаларининг кине- тик энергияси ва инерция кучи ҳам катта бўлади. Бунда инер- ция кучлари **динамик кучлар**, деб аталади, бу кучлар ме- ханизм ва машинанинг бир текисдаги ҳаракатини бузади.

Мисол: 9.17-шаклда мувозанатланмаган масса күрсатылған. Бунда $r_S = 0,001 \text{ м}$, $m = 10 \text{ кг}$, $\omega = 300 \frac{\text{рад}}{\text{сек}}$.

Марказдан қочма күч:

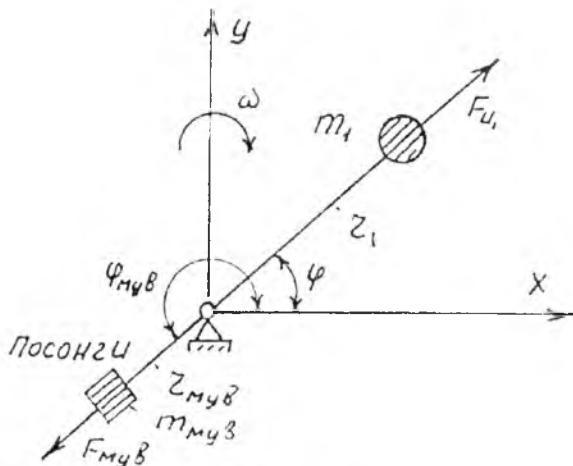
$$F_u^n = ma_s^n = 10 \cdot 300^2 \cdot 0,001 = 900 \text{ Н}.$$

Агар $\omega = 3000 \frac{\text{рад}}{\text{сек}}$ бўлса $F_u^n = 90\,000 \text{ Н}$.

Мисолдан қўриниб турибники, бўтигининг тезлиги ортиси билан F_{ut}^n ни қиймати ҳам ортиб боради. Шунинг учун m ни мувозанатлаш керак. Мувозанатлашдан кўзда тутилган асосий мақсад инерция кучлари ўзаро мувозанат ҳолатидаги системага келтирилувчи ҳисобни бажариб, мувозанатловчи массани топиш керак.

9.7.1. Бир массани мувозанатлаш

9.18-шаклда айланувчи бўғинни айланиш ўқига нисбатан мувозанатлаимаган (r , масофада) масса m_1 ни мувозанатлаш талаб қилинсин.

9.18-шакл.

Чизмада: m_1 — айланувчи бүгін массаси; r_1 — айланувчи бүгін массасыннан жоғлашган радиуси; Φ_1 — бөшләнгич бурчак. Ушбу массаны мувозанатлаш учун қарама-қарши томонға **посончи масса** $m_{\text{мв}}$ мәтінум радиусда күйилади. Мувозанатловчи массасыннан $m_{\text{мв}}$ ни қийматини, жоғлаштырын радиусыны топиш керак бўлали. m_1 ва $m_{\text{мв}}$ ҳосил қилган инерция күчлари:

$$F_{u_1} = m_1 \omega^2 r_1, \quad F_{u_{\text{мв}}} = F_{u_1} \quad (9.39)$$

$$F_{u_{\text{мв}}} = m_{\text{мв}} r_{\text{мв}} \omega^2$$

ёки $m_{\text{мв}} r_{\text{мв}} \omega^2 = m_1 \omega^2 r_1$, $m_{\text{мв}} r_{\text{мв}} = m_1 r_1$

Бу ерда $m_{\text{мв}} = \frac{m_1 r_1}{r_{\text{мв}}}$ ($r_{\text{мв}}$ таңланади)

ёки $r_{\text{мв}} = \frac{m_1 r_1}{m_{\text{мв}}}$ ($m_{\text{мв}}$ таңланади)

9.7.2. Бир текисликда жоғлашған учта массани мувозанатлаш

Бир текисликтә жоғлашған 3 та массаны мувозанатлап талаб қилинсек, 9.19-шаклда мувозанатланмаган массалардың жоғлашиш схемаси келтирилған. Айланувчи бүгіннинг таркибига киругучи барча массалар m_1 , m_2 , m_3 , $m_{\text{мв}}$ ни ҳосил қилған инерция күчларининг йиғиндилиси нолга тең бўлиши керак.

9.19.-шакл.

Мувозанатлаш шарти: $\sum F_{u_i} = 0$ (9.40)

$$\bar{F}_{u_1} + \bar{F}_{u_2} + \bar{F}_{u_3} + \bar{F}_{u_m} = 0 \quad (9.41)$$

$$m_1\omega^2 r_1 + m_2\omega^2 r_2 + m_3\omega^2 r_3 + m_m\omega^2 r_m = 0 \quad (9.42)$$

(9.41) тенглама бүйича күч режасини қурамиз (9.19 б-шакл).

Бу ерда $bc = \frac{F_{u_2}}{\mu_F}$, $cd = \frac{F_{u_3}}{\mu_F}$, $F_{u_m} = \mu_F d_a$ бўлади

$$\text{ёки } F_{u_m} = m_m\omega^2 r_m \quad (9.43)$$

(9.43) ифодадан масса m_m ни танлаб, r_m радиус

аниқланади: $r_m = \frac{F_{u_m}}{m_m\omega^2}$ ёки аксинча r_4 танланиб m_4 аниқланади.

Фақат инерция кучлари мувозанатланса, бундай мувозанатлаш **статик мувозанатлаш**, деб аталади. Статик мувозанатлашда система массалари маркази айланиш ўқидан сурилган бўлади. Буни қуйидаги ифодада кўрса бўлади:

$$r_s = \frac{m_1 r_1 + m_2 r_2 + m_3 r_3 + m_m r_m}{m_1 + m_2 + m_3 + m_4} \quad (9.44)$$

Агар $r_s = 0$ бўлса, у ҳолда координата марказида ётади.

9.7.3. Системаларни динамик мувозанатлаш

Динамик мувозанатда айланувчи система массаларининг тұла мувозанатда бўлиши талаб қилинади. Бунинг учун барча инерция кучларининг йигиндиси билан бирга, инерция кучларининг статик моментлари йигиндиси ҳам нолга тең бўлиши керак.

Шундай деб қабул қиласиз:

$$D_3 = -D_{6x}, D_{3x} = -D_{6X}, D_{3\bar{y}} = D_{6y},$$

Динамик мувозанатлаш шарти:

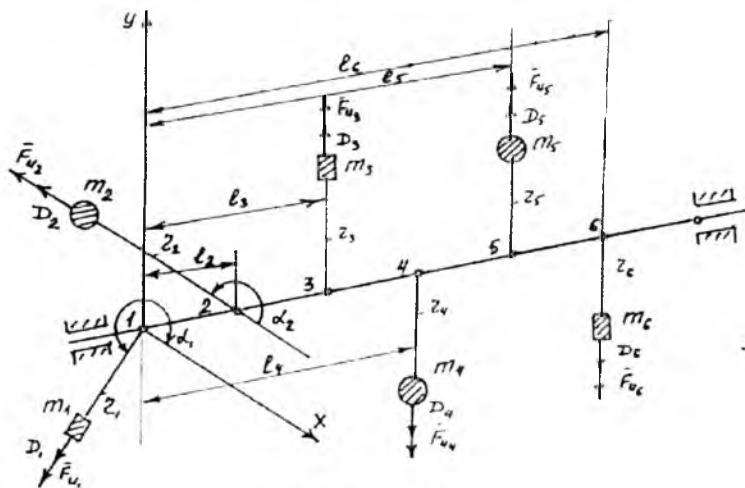
$$\sum_{i=1}^n F_{u_i} = 0; \quad \sum_{i=1}^n M_{u_i} = 0 \quad (9.45)$$

Айланиш ўқига тик бўлган текисликда ётган учта массани мувозанатлаш

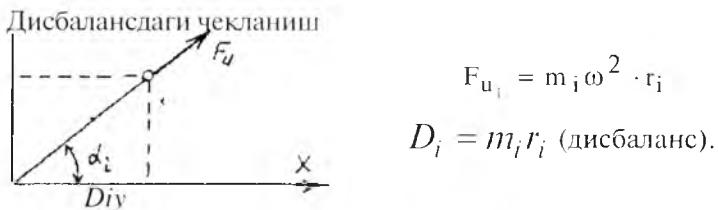
Мувозанатлашнинг умумий кўринишини кўриб чиқамиз. Айланиш ўқида жойлашган учта массани статик ва динамик мувозанатлаш талаб қилинсин. Бунинг учун қўйидагилар берилган бўлсинг (9.20-шакл): m_2, m_4, m_5 – юкларнинг массалари; r_2, r_4, r_5 – жойлаштириш радиуслари;

$\alpha_2, \alpha_4, \alpha_5$ – бурчаклар, l_2, l_4, l_5 – юкларнинг (массаларни) елкалари.

Берилган системани m_1, m_3, m_6 массалар ёрдамида мувозанатлаш талаб қилинади.

9.20-шакл.

Дисбаланс вектор бўлиб, куч бўйлаб йўналади.
Биз қўйидаги ифодани ҳосил қиласиз:

$$Di_x = Di \cos \alpha_1,$$

$$Di_y = Di \sin \alpha_1$$

Пифагор теоремаси бўйича

$$Di = \sqrt{Di_x^2 + Di_y^2}, \quad \cos \alpha_1 = \frac{Di_x}{D}, \quad \sin \alpha_1 = \frac{Di_y}{D}$$

Масалани ечишга ўтамиз.

1. Системани статик мувозанатлаш. Система m масса бўйича мувозанатланади. Статик мувозанатлаш шарти:

$$F_{u_1} + F_{u_2} + F_{u_4} + F_{u_5} = 0 \text{ ёки } D_1 + D_2 + D_4 + D_5 = 0,$$

$$D_1 = m_1 r_1 \text{ инобатга олсак, } m_1 = \frac{D_1}{r_1} \text{ (} r_1 \text{ - танланади).}$$

2. Динамик мувозанатлаш. m_1, m_3, m_6 массалар ХОY тесислигига келтирилганда моментлар ҳосил бўлади. Улар дисбаланс орқали X ва Y ўқларга нисбатан аниқланади:

$$D_{2x}l_2 + D_{3x}l_3 + D_{5x}l_5 + D_{6x}l_6 = 0$$

$$-D_{3x}l_6$$

$$D_{2y}l_2 + D_{3y}l_3 + D_{54}l_5 + D_{6y}l_6 = 0 \rightarrow$$

$$D_{3y}l_6$$

$$\rightarrow D_{3x} = \frac{-(D_{2x}l_2 + D_{4x}l_4 + D_{5x}l_5)}{l_3 - l_6} = \frac{(D_{2x}l_2 + D_{4x}l_4 + D_{5x}l_5)}{l_6 - l_5}$$

$$\rightarrow D_{34} = \frac{(D_{2y}l_2 + D_{4y}l_4 + D_{5y}l_5)}{l_6 - l_3} \quad (9.46)$$

$$9.46 \text{ дан: } D_3 = \sqrt{D_{3x}^2 + D_{3y}^2}, \quad r_3 = \frac{D_3}{m_3} \text{ (} m_3 \text{ - танланади)}$$

йўналтирувчи бурчаклар:

$$\cos \alpha_3 = \frac{D_{3x}}{D}$$

$$\sin \alpha_3 = \frac{D_{3y}}{D}$$

аниқланади.

m_3 , m_4 , m_5 массалар жойлаштиришдан сүн система динамик мувозанатда бўлади. Бунда системанинг статик мувозанат ҳолати ҳам сақланиб қолади. Агар система статик ва динамик мувозанатда бўлса, бу ҳолат тўлиқ мувозанат леб аталади.

9.8. МЕХАНИЗМЛАРНИНГ КИНЕТОСТАТИК ҲИСОБИ ВА МУВОЗАНАТЛАШ БЎЙИЧА МУАММОЛИ МАСАЛАЛАР

Машина ва механизмларга таъсир қилувчи кучлар ўз хусусиятлари билан турлича булишларини юқорида кўриб чиқдик. Кўп вазиятларда, айниқса, технологик машиналарда кучларни аниқлаш тажриба усулида амалга оширилади. Бунинг учун турли хил сезгир ўлчагич асбоблар (датчик)дан фойдаланилади. Кучларнинг қийматлари ишлаб чиқариш унумига боғланади. Лекин бу усуllарда аниқланган кучларнинг характеристикалари ҳар доим ҳам тўғри келавермайди. Унинг сабаблари кўп: ўлчагичнинг сезгирилик даражаси, изланувчининг тажрибаси ва битим даражаси, қўлланиладиган усулининг аниқлиги, олинган натижаларининг қайта ишлаш услублари кабиларга боғлиқ.

Хозирги юқори аниқлик ва тезликлар даврида, технологик жараёнлар асосида назарий асосланган услубларни яратиб, кучларни аниқлаш вақти етиб келди.

Яна бир ечими талаб қилинган масалани кўриб чиқайлик. Кейинги вақтларда профессор А. Жўраев томонидан эгилувчан бўғинли кулисали механизмларнинг (ЭБКМ) туркуми яратилди. Лекин бу **механизмларнинг кинетостатик ҳисобини универсал усуllари ҳали тузилгани йўқ**. Айтайлик, бизга 9.21-шаклда кўрсатилган ЭБКМни кинетостатик ҳисобини бажарни талаб қилисини. Дастреб асосий бўғинлар бўлган кулиса ва тошни (I синф, 2-тартибли 2-тур Ассур гуруҳи) ажратиб, барча таъсир қилувчи кучлардан В нуқтага нисбатан моментлар олиб мувозанат шартини қурамиз:

$$\sum_{i=1}^n M_{Bi} = -R_{65} \cdot h_R + M_{u5} + P_{u5} \cdot h_u + G_5 \cdot h_G = 0 \quad (9.47)$$

ёки $R_{65} = \frac{M_{u5} + P_{u5} \cdot h_u + G_5 \cdot h_G}{h_R}$ тонилади.

Тошни кулисага нисбатан (9.21б-шакл) реакция кучи R_{45} ни аниқлаш учун күч күпбурчагини кулиса учун M_F масштабда қурамиз. Бунинг учун мувозанат шарти тенглагасыдан фойдаланилади:

$$\sum_{i=1}^n \bar{P}_i = \bar{G}_5 + \bar{R}_{65} + \bar{P}_{45} + \bar{R}_{45} = 0 \quad (9.48)$$

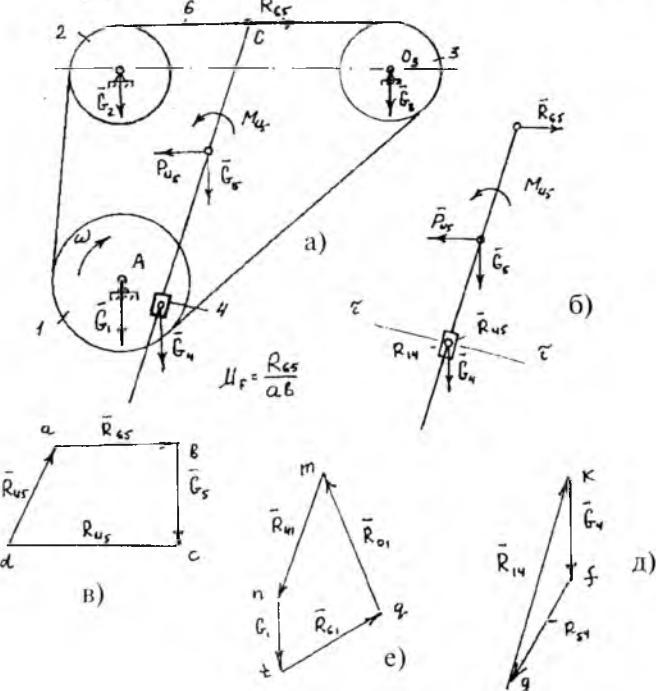
$$bc = \frac{\bar{G}_5}{\mu_F}; \quad cd = \frac{\bar{P}_{45}}{\mu_F};$$

Күч күпбурчагидан (9.21 в-шакл) R_{45} ни топамиз:

$$R_{45} = da \cdot \mu_F$$

Тошни алоҳида мувозанат шартини (9.21д-шакл) қурамиз:

$$\sum_{i=1}^3 \bar{P}_i = \bar{G}_4 + \bar{R}_{14} + \bar{R}_{54} = 0 \quad (9.49)$$

9.21-шакл. ЭБКМ кинестатик ҳисоби.

$$\text{ёки } \kappa f = \frac{G_4}{\mu_F}; \quad fg = \frac{R_{54}}{\mu_F}; \quad R_{14} = g\kappa \cdot \mu_F$$

1, 2, 3 бўғинларнинг кучга ҳисоби ўзаро ўхшаш, шунинг учун етакловчи бўғиннинг ҳисобини келтирамиз. Дастреб эгилувчан бўғиннинг етакловчи шкивга таъсири R_6 ни O_1 нуқтага нисбатан барча кучлардан момент олиб, мувозанат тенгламасини қурамиз:

$$\sum_{i=1}^4 M_{01} = R_{41} \cdot h_R + R_{61} \cdot r_1 = 0 \quad (9.50)$$

$$\text{ёки } R_{61} = \frac{R_{41}h_R}{r_1}$$

Етакловчи шкивга таъсир қилувчи кучлар кўпбурчагини (9.21 ешакл) қурамиз:

$$\sum_{i=1}^4 P_i = \bar{R}_{01} + \bar{R}_{61} + \bar{G}_1 + \bar{R}_{41} = 0 \quad (9.51)$$

$$\text{бундан, } \mu_F = \frac{R_{41}}{mn}; \quad nt = \frac{G_1}{\mu_F}; \quad tq = \frac{R_{61}}{\mu_F};$$

$$R_{01} = qm \cdot \mu_F \text{ бўлади.}$$

Ушбу ҳисоб баъзи ишларни инобатга олинмасдан баъжарилди. Лекин шкив эгилувчан бўғин билан боғлиқ бўлиб, кулиса жуда мураккаб айлаима-тебранма ҳаракат қилгандага механизм кинетостатик ҳисоби ҳам мураккаб бўлади. Ушбу масалани ечиш очиқ қолдирилмоқда. Шунингдек, ЭБКМни мувозанатлаш массалари ҳам ечилиши керак бўлган масалаларданadir. Бунинг учун янги ёндашувлар зарур бўлади.

9.9. «МЕХАНИЗМЛАРНИ КУЧГА ҲИСОБЛАШ ВА МУВОЗАНАТЛАШ» БОБИ БЎЙИЧА ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Механизмлар динамикаси бўйича вазифаларни изоҳлаб беринг.

2. Машинанинг схематик агрегати динамик моделини туширтириб беринг.

3. Машинага таъсир қилувчи күчларни тушунтириб беринг.
4. Статик аниқлик шарты деб нимага айтилади?
5. Кинетостатик ҳисоб услубини тушунтириб беринг.
6. I синф 2-тартибли Ассур гурухларини кинетостатик ҳисобини тушунтириб беринг.
7. Етакловчи бүғин кинетостатик ҳисоби қандай амалга оширилади?
8. Н.Е.Жуковскийнинг қаттиқ ричаг усулини изоҳлаб беринг.
9. Муштумчали механизмларни кинетостатик ҳисоби қандай бажарилади?
10. Тишли ғилдиракли механизмлар кинематик жүфтлардаги реакция күчлари қандай аниқланади?
11. Статик мувозанатлар қандай амалга оширилади?
12. Динамик мувозанатларни изоҳлаб беринг, мисол келтириңг.

10-БОБ. МЕХАНИЗМ ВА МАШИНАЛАРДА ИШҚАЛАНИШ ВА ЕЙИЛИШ

Машина ва механизмларнинг ишлаш жараёнида юритгичлар томонидан сарф бўладиган механик энергиянинг барчаси фойдали ишни бажарин учун сарф бўлмайди. Бу энергиянинг бир қисми машина ва механизмлар элементларидағи ишқаланишини енгиз учун сарф бўлади. Умуман, ишқаланиш деганимизда ўзаро нисбий ҳаракат қилувчи бўғинлар ҳаракатига қаршилик қилувчи ҳодиса тушунилади. Жаҳонда йилига, умуман, барча энергетика манбасининг 33 фоизга яқини ишқаланиш билан боғлиқ бўлган фойдасиз ишга сарф бўлади. Шунинг учун сарф бўлаётган ушбу исрофии, яъни ишқаланишини камайтириш йўларини топиш зарур. Ишлаб чиқарин ривожланган сари машина ва механизмларнинг ишлаш тезлиги ортмоқда. Шунинг учун **ишқаланиш туфайли ҳосил бўладиган деталларни ейилишини** камайтириш долзарб муаммо бўлиб келмоқда. Муаммонинг етарлича ҳал бўлиши **технологик машина ва механизмларнинг фойдали иш коэффициентини (Ф.И.К.) ва иш узумини ортишига олиб келади.**

Ушбу бобда ишқаланиш турлари, хусусиятлари, уларни ҳисоблаш услублари, ейилишини аниқлаш ҳисобларини, машина ва механизмларнинг ФИКларини аниқлаш йўллари билан танишиб чиқамиз.

10.1. ИШҚАЛАНИШ ТУРЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Ишқаланиш ҳодисасининг физик асосларини тадқиқ этишда ташки ва ички ишқаланишлар фарқ қилинади. **Ташки ишқаланиши** деб, юзаларининг уриниш зонасида икки жисм орасида вужудга келадиган ва энергиянинг камайиши билан кечувчи нисбий ҳаракатга бўлган қарнийликка айтилади. **Ички ишқаланиш** деб, қаттиқ, суюқ ва газсимон жисмлар деформацияланганида уларда юз берадиган ҳамда механик энергия-

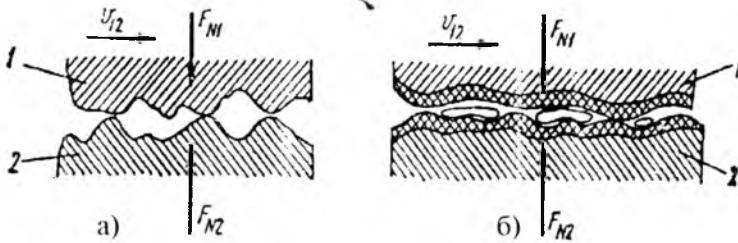
нинг қайтмас тарзда бўлишига олиб келадиган жараёнларга айтилади. Ташқи куч таъсирида бир жисм бошқа бир жисм юзаси бўйлаб сурилганида юзага келадиган ва ушбу жисмлар оралигидаги умумий чегарага тангенциал йўналган қаршилик қуки **ишқаланиш қуки** дейилади. Ишқаланиш кучларини ва ейилиш тезлигини камайтириш учун ишқаланувчи юзаларга киритилган материал **мойловчи материал** дейилади. Ишқаланувчи юзага **мойловчи материални** суртиш **мойлаш**, деб аталади; мойловчи материал таъсирида икки юза орасидаги ишқаланиш кучининг ва (ёки) ейилиш тезлигининг камайиши **мойланиш** дейилади.

Ишқаланувчи юзаларнинг ҳолатига кўра ишқаланиш икки хил бўлади: **мойловчи материалсиз ишқаланиши** (куруқлайнин ишқаланиш) ва **мойловчи материал орқали ишқаланиши**.

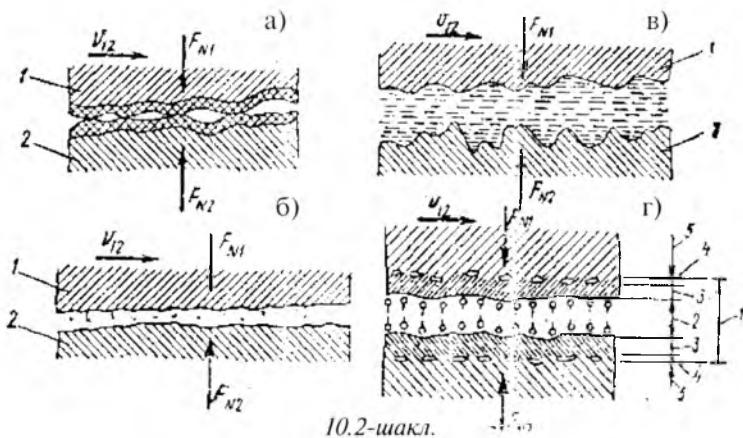
Мойловчи материалсиз ишқаланиш деб, қаттиқ жисмлар *1* ва *2* ишқаланувчи юзалари орасида ҳеч қандай мойловчи модда бўлмагандаги ишқаланишга айтилади (10.1а-шакл.)

1 ва *2* қаттиқ жисмларни ишқаланиш юзаларида мойловчи материал бўлгандаги ишқаланиш мойловчи материал билан ишқаланиш, деб аталади (10.1б-шакл.).

Мойлашнинг қуйидаги турлари мавжуд: **қаттиқ мой билан мойлаш**, бунда ишқаланувчи деталлар *1* ва *2* нинг юзаларини бир-биридан улар орасига киритилган қаттиқ мойловчи материал ажратиб туради (10.2а-шакл.); **суюқ мой билан билан мойлаш**, бунда деталлар *1* ва *2* нинг ишқаланувчи юзалари улар орасига киритилган суюқ мойловчи материал туфайли бир-биридан ажралиб туради (10.2Г, в-шакл.); **газсимон мой билан мойлаш** – бунда деталлар *1* ва *2* орасига киритилган газсимон мойловчи материал уларнинг юзаларини бир-биридан ажратиб туради (10.2 б-шакл.); **ярим суюқ мой билан мойлаш**, бунда деталлар қисман суюқ мой билан мойланади (10.2Г-шакл.);

10. I-шакл.

Чегаравий мойлаш, бунда бир-бирига нисбатан ҳаракатланувчи юзалар орасидаги ишқаланиш ва уларнинг ейилиши юзалар хусусиятига ҳамда мойловчи материалнинг ҳажмий хоссаларидан фарқ қиласидиган хоссаларига боғлиқ бўлади (10.2 г-шакл). Оралиқ қатлам 1 фрикцион жуфтликнинг асосий материаллари 5 орасидаги учинчى жисм ҳисобланади. У шимилган (адсорбланган) қатлам 2 дан, оксидлар ёки бошқа химиявий бирикмалар пардаси 3 дан ва асосий материалнинг бузилган қатлами 4 дан ташкил топади. Суюқликнинг қалинлиги 0,1 мкм бўлганда унинг хоссаси ҳажмдаги хоссалардан фарқ қиласади. Мойлашни қўйидаги турлари ҳам бор: **гидростатик (газостатик)**, бунда бир-бирига нисбатан ҳаракатда ёки тинч ҳолатда бўлган деталлар юзаларининг тўла ажралиши ишқаланувчи юзалари орасидаги тирқишига ташки босим таъсирида суюқлик (газ) берилиши натижасида амалга ошади; **гидродинамик (газодинамик)**, бунда ишқаланувчи юзалар тўла ажралишини улар бир-бирига нисбатан ҳаракатланганда суюқлик қатламида ўз-ўзидан пайдо бўладиган босим таъминлайди; **эластогидродинамик**, бунда икки юза орасидаги ишқаланиш хусусияти ва суюқ мойловчи материал пардасининг қалинлиги жисмлар материалининг эластик хоссларига ҳамда ишқаланишда иштирок этувчи материаллар зўриқишининг ўз-ўзидан камайишига, уларнинг ейилувчанилигига, қолдиқ эластиклигига ва қайтмас қолдиқ деформацияланишига боғлиқдир.

Ҳаракатдаги ишқаланишдан олдин жисемлар **тиңч ҳолатдаги ишқаланиши**, яъни икки жисемнинг дастлабки иисбий микросилжишидаги ишқаланиш ва уларнинг тинч ҳолатдан сирпанишга ўтиши содир бўлади. Дастлабки силжиш шундай масоғага тенгки, бунда тинч ҳолатдаги ишқаланиш кучи нолдан қандайдир энг юқори қийматигача ортади.

Бундай микросилжишилар тұла силжишига қараганда анча кам, яъни $0,1 \dots 1,0 \text{ мкм}$ бўлиб, айрим ҳолларда қайтмас бўлиши ҳам мумкин. Чекли қийматидан оз бўлса-да, ошиб кетиши ҳаракат вужудга келишига сабаб бўладиган ҳолатдаги ишқаланиш кучи **тиңч ҳолатдаги энг катта ишқаланиш кучи** дейилади. Кинематик аломатларига кўра ҳаракатдаги ишқаланишининг қуйидаги турлари бор: **сирпанишдаги ишқаланиш, думалашдаги ишқаланиш, айланышдаги ишқаланиш, думалаб сирпанишдаги ишқаланиш ва титраб силжишдаги ишқаланиш.**

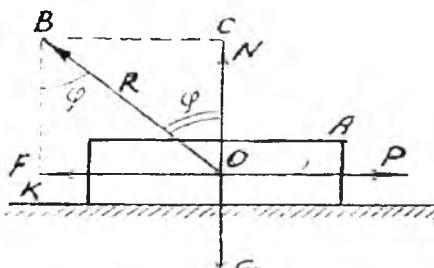
Ишқаланиш жараёнлари бир-бирига тегиб ишловчи жисемлар материалларининг ўзаро молекуляр таъсирини ташки мұхит (оксидлар, пардалар, мойлар) таъсирини ҳисобга олган баҳолашга имкон берувчи нусхаларда (моделларда) ўрнатилиди. Дастлабки ишлаб чиқилган механик илашиш, молекуляр тортилиш, пайвандланиш, қирқилиш ва ботиб кириш назариялари ишқаланишининг энг күн тарқалған молекуляр-механик назариясида анчагина ривожлантирилди. Ушбу назарияга кўра ишқаланиш жараённи жисемларининг ажралиш чегарасидагина эмас, балки физик-механик хоссалари жисм ҳажмдаги материаллар хоссаларидан фарқ қиласиган сиртқи қатламларининг қандайдир ҳажмида ҳам содир бўлади. Бу ходиса сиртқи қатламларнинг деформацияланиши, температуранинг ўзгариши, шимилган сув ёки газ буёлари қатламларининг пайдо бўлиши, ташки мұхит оксидларининг, атомларининг ёки молекулаларнинг пардалари ҳосил бўлиши шу кабилар билан боғлиқ.

Сирпанғандаги ишқаланиш коэффициенти f_n нинг қиймати ҳақидаги умумий тасаввурни бундай ишқаланишининг ҳар хил турлари учун тажриба йўли билан аниқланган маълумотлар беради. Бу маълумотлар: жуда текис ва силлиқ юзаларининг мой оксидлар бўлмагандаги ишқаланишида $0,8 \dots 6,0 \text{ га}$; оксидланган юзаларининг ишқаланишида $0,4 \dots 0,8 \text{ га}$; юзада мономолекуляр мой қатлами бўлгандаги

чегаравий ишқаланишида 0,2.....0,6 га; қутбий молекулаларнинг мультимолекуляр қатлами бўлгандаги чегаравий ишқаланишида 0,1.....0,4 га; қутбий бўлмаган молекулалар қатлами бўлгандаги гидродинамик ишқаланишида 0,008.....0,02 га; суюқ-кристалл ҳажмий фаза бўлгандаги гидродинамик ишқаланишида 0,0001.....0,001 га тенг.

10.2. ИЛГАРИЛАНМА ҲАРАКАТ ҚИЛУВЧИ КИНЕМАТИК ЖУФТ ЭЛЕМЕНТЛАРИДАГИ ИШҚАЛАНИШ. ИШҚАЛАНИШ БУРЧАГИ ВА КОНЫСИ

Илгариланма ҳаракатланувчи кинематик жуфт элементлари орасидаги ишқаланиш кучини топишга киришамиз. Бундай жуфтлар ҳозирги замон машина ва механизмларida жуда күп учрайди. Биз бундан бўён фақат қуруқ ишқаланиш билан танишамиз.

10.3-шакл. R – тўла реакция; j – ишқаланиш бурчаги.

G оғирликтадаги *A* жисм текислик устида турибди (10.3-шакл). Жисм оғирлигига тенг *N* реакция борлиги шаклдан маълум. Агар жисм *P* куч билан ўнг томонга сирганитирса, унинг ҳаракатига тескари йўналган *F* қаршилик, яъни ишқаланиш кучи вужудга келади. *F* билан *N* кучларни геометрик қўшиб қўйидагини хосил қиласиз:

$$\bar{R} = \bar{N} + \bar{F} \quad (10.1)$$

бу ерда, \bar{R} тўла реакция, ΔOBK дан қўйидаги тенгламани чиқарамиз.

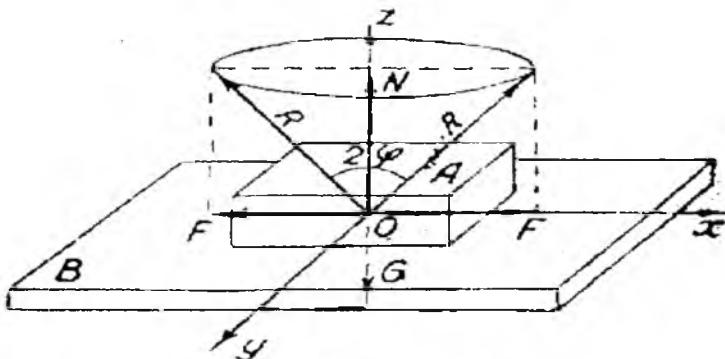
$$\operatorname{tg} \varphi = \frac{\overline{OK}}{\overline{KB}} = \frac{F}{N} \quad (10.2)$$

(10.2.) формулатаги $\frac{F}{N} = f$ – ишқаланиш коэффициенти;

*f*ни ҳисобга олиб қўйидагини ёзамиз:

$$\operatorname{tg}\varphi = f \quad (10.3)$$

(10.3) формуладаги фурбачак **ишқаланиш бурчаги**, деб аталади. 10.4-шаклда *A* бүйгін *B* текислик устида турибди. Текислик устидаги бүгіннің оғирлігі *G*, реакция күчи эса *N* дір. Агар биз жисмни *xx* үкі бүйлаб ўнг томонға сирғантырсак, ишқаланиш күчи чарынға, акс ҳолда, ишқаланиш күчи ўнг томонға йўналади. Иккала ҳолда ҳам тұла реакция *R* бўлади. Мулоҳазамизни давом эттирамиз. Агар *A* бүйгінни у үкі бүйлаб ўзимиз томон ҳаракатлантырсак, ишқаланиш күчи ҳаракат томонға тескари йўналади. Агар бүйгінни яна у үкі бүйлаб ўзимиздан узоклаштырсак, ишқаланиш күчи *Y* үкі бүйлаб бизга томон йўналади. Бу сафар ҳам тұла реакция *R* бўлади. Мулоҳазани шу йўсунда давом эттириб, *A* бүйгінни 360° бүйлаб сирғантырсак, тұла реакция (*R*) фазода *Z* үкі атрофика айланиб, ясовчиси *R* бўлган конус чизади (10.4-шакл). Бу конус **ишқаланиш конуси**, деб аталади.

10.4-шакл. Ишқаланиш конуси.

Ишқаланиш кучининг заарлы ва фойдалы томонларини күрсатувчи баъзи маълумотларни эслатиб ўтиш ўқувчига фойдалы. Айрим саноат тармоқлари ишқаланиш кучини камайтириш йўлларини топиш соҳасида ишламоқда. Нефть ишлаб чиқарувчи заводлар ишқаланиш кучини камайтириш учун 1000 тонналаб ҳар хил мой ишлаб чиқаради. Бу мойлар машина ва механизмлардаги подшипниклар, ползунылар ва бирбирига тегиб ҳаракатланувчи кинематик жуфт элементлари

орасидаги ишқаланиш күчларини камайтириш учун ишлатилади. Агар кинематик жуфт элементлари яхши мойланса, ишқаланиш 8-10 марта камаяди. Бу эса бизни қаноатлантирмайди. Думалаб ишқаланишда ишқаланиш тахминан 50 марта камаяди. Ишқаланиш камайтан сари машина ва механизmlарнинг ишлапт муддати узаяди (улар узоққа чидайдиган бўлади). Иккинчи томондан, ишқаланиш бўлмаса, одамлар, автомобиллар ва бошқалар юра олмас, машиналарни тўхтатиб бўлмас, хоналардаги асбоблар ўз жойида турга олмас эди. Шунинг учун ҳозирги замон фани ишқаланишни камайтириш йўлларини ҳам, ишқаланишни кўпайтириш йўлларини ҳам ўрганиб боради.

Хўш, ишқаланишнинг ўзи нима? У қандай содир бўлади? Агар биз энг яхши силлиқланган юзларни катталаштирувчи асбоб орқали қарасак, унинг юзасида ғадир-будурлик борлигини кўрамиз. Токарлик ва раңдалаш станокларида ишланган юзадаги ғадир-будурлик баландлиги 100 микронга (1 микрон миллиметрнинг мингдан бири), тоза ишланган юзалардаги ғадир-будурлик баландлиги 25 микронга, силлиқланган юзалардаги ғадир-будурлик баландлиги 4-5 микронга, жуда яхши ялтиратилганда 2 микронга ва маҳсус ишлаган юзалардаги ғадир-будурлик баландлиги эса 0,5 микронга етади.

Шундай қилиб, ишқаланиш кучи, яъни ҳаракатга кўрсатилган қаршилик ана шу ғадир-будурликлардан келиб чиқар экан. Кинематик жуфт бўғиннинг нисбий ҳаракати вақтида элементлардаги ғадир-будурликлар орасидаги реакция күчлари иккига: нормал күчлар билан тангенсиал күчларга ажратилади. Булардан нормал ташкил этувчилар йиғиндиси бўғин оғирлигига teng реакция кучи бўлиб, тангенсиаллар ташкил этувчиларнинг йиғиндиси эса ҳаракатга (силжинга) кўрсатилган қаршилик — ишқаланиш кучидир.

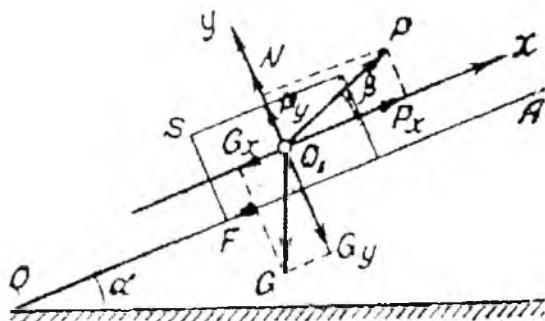
Ҳозирги замон фанида ишқаланишнинг молекуляр-механик назарияси бор. Бу назарияга кўра жуда яхши ишланган юзалар орасида ишқаланиш кўп бўлади, чунки кинематик жуфт элементларидаги молекулалар бир-бирига қанчалик яқин бўлса, улар Ньютоннинг тортилиш қонунига биноан бир-бири билан шунчалик катта куч асосида тортишади. Шундай қилиб, текис элементлардаги ишқаланиш кучи ғадир-будур юзалар ҳисобига бўлса, жуда яхши ишланган

юзаларда (элементларда) молекулаларнинг бир-бири билан тортлиш ҳисобига бўлар экан.

Ишқаланувчи жисмлар нима учун қизиб кетади, деган савол туғилади. Кинематик жуфт элементлари бир-бирига нисбатан ҳаракатла бўлганда улардаги молекулалар бир-бирига катта куч билан тасир қиласди. Бунинг оқибатида жуфт элементларидаги молекулалар тебранма ҳаракат қиласди, бу тебранма ҳаракат бўғин ичидаги молекулаларни ҳам ҳаракатга келтиради. Бўғин ичкарисидаги молекулаларнинг ҳаракати натижасида бўғинлар қизий бошлайди. Демак, ишқаланиш кучини сигиш учун кетган иш иссиқликка айланаб, кинематик жуфт элементларининг қизиб кетишига сабаб бўлади. Шунинг учун машиналарни ҳаракатга келтирувчи энергиянинг сарфланиши жиҳатидан ишқаланиш зарарли бўлиб, бошқа кўпгина ишларни бажаришда ишқаланишнинг аҳамияти фоят каттадир.

10.3. ҚИЯ ТЕКИСЛИҚДАГИ ИШҚАЛАНИШ

Илгариланма ҳаракатда бўлган кинематик жуфтдаги ишқаланишнинг умумий ҳолини текшириб кўрамиз (10.5-шакл).

10.5-шакл. Қия текисликда юқорига томони сирғанаётган бўғин.

Горизонтал OB текисликка a бурчак хосил қилган қия OA текисликда оғирлиги G бўлган S бўғин турибди. OA текисликка β бурчак остида бўғинни ҳаракатлантирувчи

P күч қўйилган. S бўғин элементи билан OA текислик орасидаги ишқаланиш коэффициенти (f) берилган; бўғинни ўзгармас тезлик билан юқорига сирғантирувчи P кучнинг миқдори топилсан. F – ишқаланиш кучи. O , нуқтани XOY Декарт системасининг координаталар боши, деб қабул қиласиз. Сунгра P , G кучларни x ва у ўқларига проекциялаб, қўйидаги мувозанат шартларини ёзамиз:

$$\begin{aligned}\sum x &= P \cdot \cos \beta - G \cdot \sin \alpha - F = 0 \\ \sum y &= P \cdot \sin \beta - G \cdot \cos \alpha + N = 0\end{aligned}\quad (10.4)$$

(10.4) тенгламалардан:

$$\begin{aligned}F &= P \cdot \cos \beta - G \cdot \sin \alpha \\ N &= G \cdot \cos \alpha - P \cdot \sin \beta\end{aligned}\quad (10.5)$$

келиб чиқади.

Кулон – Амонтон қонунига кўра, $F=fN$ эканлигини эътиборга олиб, қўйидаги тенгламани ёзамиз:

$$P \cdot \cos \beta - G \cdot \sin \alpha = f(G \cdot \cos \alpha - P \cdot \sin \beta) \quad (10.6)$$

$$f = \operatorname{tg} \varphi = \frac{\sin \varphi}{\cos \varphi} \text{ эканлигини эътиборга олиб, (10.6)}$$

тенгламани P га нисбатан счиб, қўйидаги формулани ҳосил қиласиз:

$$P = G \frac{\sin(\alpha + \varphi)}{\cos(\varphi - \beta)} \quad (10.7)$$

(10.7) формула қия текисликдаги S бўғинни ўзгармас тезлик билан юқорига сирғантириб чиқарувчи (ҳаракатлантирувчи) кучни топиш формуласидир. Бў формуладаги G кетида турган тригонометрик қўйайтма

$$f_k = \frac{\sin(\alpha + \varphi)}{\cos(\varphi - \beta)} \text{ қия текисликнинг умумий вазияти}$$

учун келтирилган ишқаланиш коэффициенти деб аталади.

(10.7) формулани бир неча вазият учун қуйидагича анализ қиласыз.

1. Агарда ҳаракатлантирувчи P күч OA қия текисликка параллел бўлса, у ҳолда, $\beta=0$ бўлади. Бундай вазият учун (10.7) формула қуйидаги кўринишни олади:

$$P = G \frac{\sin(\alpha + \varphi)}{\cos \varphi} \quad (10.8)$$

2. Агарда $\alpha=0$, $\beta \neq 0$. Бундай вазият учун (10.7) формула қуйидаги кўринишни олади:

$$P = G \frac{\sin \varphi}{\cos(\varphi - \beta)} \quad (10.9)$$

3. Агар $\alpha \neq 0$, $\beta = -\alpha$. Бундай вазият гайка ҳаракатига ўхшайди:

$$P = G \cdot \frac{\sin(\alpha + \varphi)}{\cos(\varphi + \beta)} > P \quad (10.10)$$

4. Хусусий хол $\alpha=0$, $\beta=0$. Бундай вазият учун (10.7) формула қуйидаги кўринишда ёзилади:

$$P = G \cdot \frac{\sin \varphi}{\cos \varphi} = f \cdot G \quad (10.11)$$

5. Агар бўғин юқорига эмас, аксинча, пастга томон ҳаракатланса, бундай вазият учун f ва фолидидаги белги ҳам манфий бўлади ва (10.7) формула қуйидагича ёзилади:

$$P = G \frac{\sin(\alpha - \varphi)}{\cos(\varphi + \beta)} \quad (10.12)$$

6. $\beta=0$ бўлса, (10.12.) қуйидаги кўринишни олади:

$$P = G \cdot \frac{\sin(\alpha - \varphi)}{\cos \varphi} \quad (10.13)$$

Агар $\alpha > \varphi$ бўлса, P күч тормозловчи күч ролини ўйнайди, яъни бўғин пастга ўз-ўзидан сирғаниб кетмаслиги учун уни тўхтатиб туради. Агар $\alpha = \varphi$ бўлса, $P = 0$ бўлади. Бундай

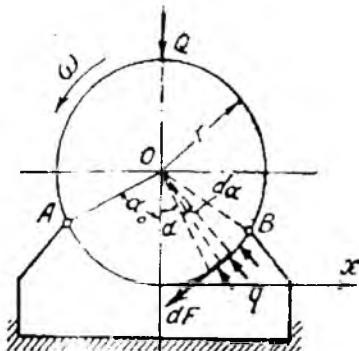
вазиятда бүгінни ушлаб туриш ва тормозлаш учун P күчнінг қожати қоламайды. Агар $\alpha < \beta$ болса, P күч манғый бұлады, яғни бундай вазиятта үз-үзидан тормозланиш ҳодисаси юз беради. Үз-үзидан тормозланиш вазиятида бүгіннинг қия текисликда пастга қараб силжиши учун унга пастта қаратылған күч керак бұлади. Агар құшимча күч бұлмаса, бүгін тұхтаб тураверади.

7. Агар $P \sin b = G \cos a$ бўлса, $N = 0$ бўлади, яғни бўгін $O A$ қия текисликка ҳеч қандай босим кўрсатмайды: босим бўлмагач, реакция ҳам бўлмайды. Бу вазият кинематик жуфт мавжудлигининг чегара вазиятидир. Агар $P \sin b > G \cos a$ бўлса, бўгін билан қия текислик орасида боғланиш бўлмайды, бинобарин, кинематик жуфтлик йўқолади.

10.4. СИРҒАНИШ ПОДШИПНИКЛАРИДАГИ ИШҚАЛАНИШ

Айланма кинематик жуфт ҳосил қилған сирғаниш подшипникларидағи ишқаланиш билан танишиб ўтамиз. Ҳар қандай машина ёки механизмда **цапфа** ва **подшипник** бўлади. Подшипникда айланувчи валнинг бир қисми **цапфа**, деб аталади. Агар цапфа валнинг охирида бўлса, бундай цапфа **шип** деб, валнинг ўрталарида бўлса, **бўйин** деб аталади. Цапфанинг подшипникдаги ишқаланиш кучини ёки ишқаланиш кучининг ишини топиш учун икки хил гипотеза бор. Бу гипотезаларнинг иккаласи билан танишиб чиқамиз.

Бириңчи гипотеза. Бу гипотезада цапфа билан подшипник кинематик айланма жуфт деб қаралади ва цапфанинг подшипникка босими кинематик жуфтнинг элементларыга баробар ту-

10.6-шакл.
Подшипник ва цапфа.

иради, яъни солишири ма босим ўзгармас катталиқ, деб қабул қилинган.

AB – кинематик жуфт элементлари бўлсин (10.6-шакл). Цапфа билан подшипник элементларидан элементар юза (ds) ажратамиз.

$$ds = lr d\alpha \quad (10.14)$$

бунда, l – цапфанинг узунлиги.

Цапфанинг элементар юзасига тўғри келадиган реакцияни қийидагича тонализ:

$$dM = qds = q \cdot r \cdot l \cdot d\alpha \quad (10.15)$$

Цапфанинг мувозанат шартидан қийидагини оламиз:

$$\sum Y = -Q + \int_{\alpha_0}^{\alpha} q \cdot r \cdot l \cdot \cos\alpha \cdot d\alpha = 0$$

$$(10.16)$$

(10.16.) ни интегралласак, қийидаги келиб чиқади:

$$Q = 2q \cdot r \cdot l \cdot \sin\alpha_0$$

бундан,

$$q = \frac{Q}{2r \cdot l \cdot \sin\alpha_0} \quad (10.17)$$

Цапфа подшипникла соат стрелкаси юрадиган томонига тескари айланмоқда, элементтар ишқаланиши қучи (dF) ни қийидагича тонализ:

$$dF = f \cdot dN = f q \cdot r \cdot l \cdot d\alpha$$

Элементар ишқаланиш қучининг моменти қийидагича бўлади:

$$dM_F = r dF = f q \cdot r^2 l d\alpha$$

(q) нинг (10.17) тенгламадаги қийматини қўйсак, қийидаги келиб чиқади:

$$dM_F = f \cdot \frac{Q \cdot r}{2 \cdot \sin\alpha_0} \cdot d\alpha$$

буни интегралласак, M_f нинг қийматини тонализ:

$$M_r = f \cdot Q \cdot r \frac{\alpha_0}{\sin \alpha_0} \quad (10.18)$$

Ишқаланин күчини (ёки моментини) енгиин үчүн кеттеган секундлик ишни топамиз:

$$N_r = M_r \cdot \omega = f \cdot Q \cdot v \frac{\alpha_0}{\sin \alpha_0} \quad (10.19)$$

Күнчилик цапфа ва подшипниклар үчүн

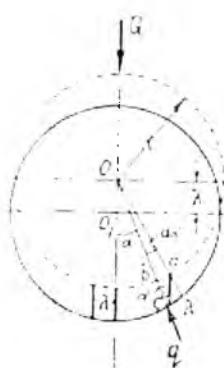
$$\alpha_0 = \frac{\pi}{2}, \sin \alpha_0 = 1 \text{ бўлади, шу сабабли:}$$

$$N_r = \frac{\pi}{2} f \cdot Q \cdot v \quad (10.20)$$

$f_k = \frac{\pi}{2f}$ — цапфа үчүн келтирилган ишқаланиш коэффициенти.

(10.20) формуласи валининг айланишлар сони орқали откучи ҳисобида ифодалаб, қуйилагини ҳосил қиласиз:

$$N_r = f_k \cdot \frac{Qv}{75} \equiv f_k \cdot \frac{Q \cdot r \cdot n}{716 \cdot 8} \quad (10.21)$$

10.7.-шакл.
Цапфа ва подшипник.

Иккинчи гипотеза. Бу гипотезага кўра цапфа абсолют бикр, деб қаралади ва подшипник Q куч таъсир чизигининг йўналиши томони қўйилади. Подшипникнинг вертикаль бўйлаб сийлиши ўзгармас катталик ($\lambda = ac = \text{const}$), деб қаралади (10.7.-шакл). bc — подшипник радиал йўналишида ейилади, бу ейилиши цапфа ўзгармас чизиқли тезлик билан айланганда фақат солинтирима босимгагина пропорционал деб қаралади:

$$bc = q^k$$

бу ерда, k — пропорционаллик коэффициенти.

Шаклдан қүйидагини оламиз:

$$\overline{bc} = \overline{ac} \cdot \cos\alpha$$

$$q = \frac{bc}{k} = \frac{ac \cdot \cos\alpha}{k} = \frac{\lambda \cdot \cos\alpha}{k}$$

шунинг учун $\frac{\lambda}{k} = \text{const}$ бўлади; уни ψ орқали белгилаймиз:
 $q = \psi \cdot \cos\alpha$

ψ ни топамиз. Бунинг учун барча қучларни вертикал ўққа проекциялаб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$Q = 2 \int_0^{\frac{\pi}{2}} q \cdot r \cdot l \cdot \cos\alpha \cdot d\alpha$$

$q = \psi \cdot \cos\alpha$ эканлигини эътиборга олиб, қўйидаги ифодани ҳосил қиласиз:

$$Q = 2\psi \cdot r \cdot l \int_0^{\frac{\pi}{2}} \cos^2\alpha \cdot d\alpha = 2\psi \cdot r \cdot l \int_0^{\frac{\pi}{2}} \frac{1 + \cos 2\alpha}{2} d\alpha = 2\psi \cdot r \cdot l \cdot \frac{\pi}{4}$$

$$\psi = \frac{2Q}{\pi r l}$$

Солиштирма босим бундай бўлади:

$$q = \psi \cos\alpha = \frac{2Q}{\pi r l} \cos\alpha \quad (10.22)$$

Элементар юзага тушадиган босимни топамиз:

$$dN = q \cdot r \cdot l \cdot d\alpha$$

Элементар ишқаланиш кучи:

$$dF = f \cdot dN$$

бўлади.

Бир секундда бажарилган элементар иш қўйидагича топилади:

$$dN_f = dM_f \cdot \omega = dF \cdot r \cdot \omega = f \cdot q \cdot l \cdot r^2 \cdot \omega \cdot d\alpha = fv \cdot q \cdot rl \cdot d\alpha$$

Буни интеграллаб, жуфт элементига түри келган ишқаланиш күчининг бир секундда бажарган ишини топамиз.

$$N_f = \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} f \cdot vq \cdot rl d\alpha = \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} fv \cdot \frac{2Q}{\pi rl} \cdot rl \cdot \cos \alpha d\alpha = \left(\frac{4}{\pi} f \right) \cdot Qv$$

ёки

$$N_f = f_k \cdot v \cdot Q \quad (10.23)$$

бу ерда, $f_k = \frac{4}{\pi} f$ – цапфанинг келтирилган ишқаланиш коэффициенти.

От кучи ҳисобида ифодаланадиган қувват қуйидагича бўлади:

$$N_f = f_k \cdot \frac{Q}{75} = f_k \cdot \frac{Q \cdot r \cdot n}{716,8} \quad (10.24)$$

Шундай қилиб, биринчи ва иккинчи гипотеза билан тонилган қувват формулалари бир хил бўлиб, улар орасидаги фарқ келтирилган ишқаланиш коэффициентидагина экан:

$$f_k = \frac{\pi}{2} f = 1,57 f \text{ – биринчи гипотезага кўра;}$$

$$f_k = \frac{4}{\pi} f = 1,27 f \text{ – иккинчи гипотезага кўра.}$$

Булардан биринчиси янги цапфалар учун, иккинчиси эса эскирган – ишлатилган цапфалар учун қабул қилинган. Бу ерда f – текис кинематик жуфт элементлари орасидаги ишқаланиш коэффициенти, бу коэффициент тажриба йўли билан тонилади ва турли материаллар учун турлича бўлади. Ҳар хил материаллар учун ишқаланиш коэффициенти махсус справочникларда берилган бўлади.

10.5. ИШҚАЛАНИШ ДОИРАСИ

Цапфа жуда катта бурчак тезлиги билан айланган вақтда ўзининг устуворлик ҳолатини айланиш томонга қараб бир оз юқори күтарилиди ва кинематик жуфт элементлари с нуқтада боғланади (10.8-шакл).

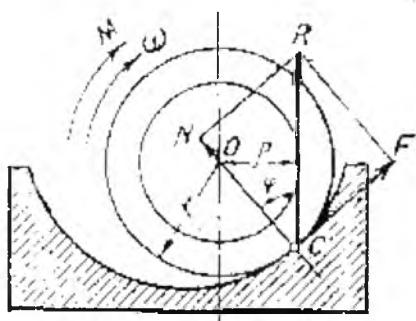
Бундай вазият учун тұла реакция қуйидаги формуладан аниқданади:

$$R = F + N$$

унинг скаляр қийматы өса:

$$R = \sqrt{F^2 + N^2} = N \sqrt{1 + f^2} = \frac{N}{\cos \varphi}$$

бұлади. Бу ерда, $f = \tan \varphi$; N — нормал реакция; бу реакция контакт нұқтасининг эргилик радиуси бүйілаб йўналған бұлади. Шунинг учун у цапфанинг марказидан үтиши керак 10.8.-шаклдан қуйидагини ҳосил қиласыз:

10.8-шакл. Ишқаланиш доираси ва
унинг радиуси (r).

$$\rho = r \cdot \sin \varphi \quad (10.25)$$

Ишқаланиш кучининг моменти қуйидагича топилади:

$$M_r = F \cdot r = R \rho \quad [кгм] \quad (10.26)$$

Цапфага қўйилған M момент ишқаланиш кучининг моменти билан мувозанатлашуви керак. Ана шу вазиятдагина тұла реакция r радиуси билан ўтка-

зилгай айланага уринма бұлади. Агар валга қўйилған кучларнинг тенг таъсир этувчиси r радиусли айланған ташқарисидан ўтса, у ҳолда, вал тезланиш билан айланған бұлади. Агар валга таъсир қилувчи кучларнинг тенг таъсир этувчиси r радиусли айланага уринма бўлиб ўтса, у ҳолда, вал гезланишсиз бир текис айланған ёки тинч турған бўлади. Агар валга таъсир қилувчи кучларнинг тенг таъсир этувчиси r радиусли айланған ичкарисидан ўтса, вал

секинлашаётган ёки ўз жойида тинч турған бўлади. Бундай хоссали доира **ишқаланиш доираси**, деб аталади.

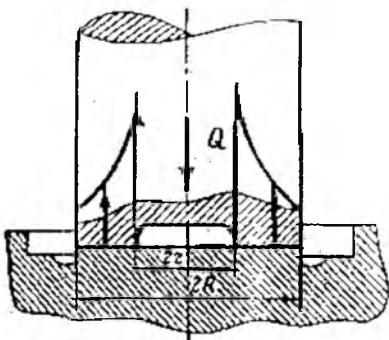
Одатда, цапфалардаги ишқаланиш бурчаги жуда кичик бўлади. Кичик бурчаклар учун $sinf$ ни $tg\phi$ билан алмаштириш мумкин. Бундай ҳолда ишқаланиш доирасининг радиуси тахминан $r \gg r_f$ бўлади.

Ишқаланиш даражаси қатор механизмларни ўлик ҳолатларини аниқлаш учун кеңг қўлланилади. Механизмларни ўлик ҳолатлари, уларни энг четки вазиятлари бўлиб, ўзини-ўзи тўхтатиш шартидан бўлади. Бунда механизмни юритувчи кучлари ҳаракатга келтира олмайди. Агарда механизмга юритувчи куч тегишли бўгинга кўйилмаса, унинг ўлик ҳолатлари мавжуд бўлади. Шунинг учун механизмда ўлик ҳолатлар бўлмаслиги учун, юритувчи кучни ёки моментни тегишли бўгинга кўйиш керак бўлади. Масалан, айлангич-судралгичли механизмда юритувчи куч айлангичга қўйилса ўлик ҳолатлар бўлмайди, агарда юритувчи куч судралгичга қўйилса, ўлик ҳолатлар мавжуд бўлади. Механизмларни ўлик ҳолатларини аниқ топиш учун ишқаланиш доирасидан фойдаланилади.

Ишқаланиш доирасини ҳисобга олиб топилган ўлик ҳолатлар кинематик усулда топилган четки ўлик ҳолатлардан фарқ қиласди.

10.6. ТОВОН ВА ТОВОНТАГИ КИНЕМАТИК ЖУФТ ЭЛЕМЕНТЛАРИДАГИ ИШҚАЛАНИШ

Айланиши ўки вертикал бўлган валларнинг тагидаги юза (элемент) кинематик жуфтнинг иккинчи элементи билан сирғаниб ёки юмаланиб ишқаланиш ҳолатида бўлади. Бундай ҳолларда вертикал валнинг элементи **товор**, иккинчи элемент эса **товорнотаги**, деб аталади. Биз қўида товор ва товорнотаги кинематик жуфт элементлари орасидаги ишқаланиши масалалари билан танишиб чиқамиз. 10.9-шакл товор ва товорнотаги вертикал ва горизонтал проекцияларда схематик равишда тасвир этилган. Шаклда элемент — товор ҳалқа шаклида олинган. Биз бу ерда валга таъсир эттирилган Q куч таъсирида кинематик жуфт элементларига

10.9-шакл

миз ва бу кичик (элементар) ҳалқадан ds юзани ажратиб оламиз, у ҳолда юзага таъсир этувчи нормал босим қуйидагича топилади:

$$dN = q \cdot ds \quad (10.28)$$

Ишқаланиш кучи эса:

$$dF = f \cdot dN = f \cdot q \cdot ds \quad (10.29)$$

бу ерда, f — ишқаланиш коэффициенти.

Ишқаланиш назариясидан бизга маълумки, ишқаланиш кучи (dF) валнинг бурчак тезлигига тескари, радиус r га тик йўналган бўлади.

Шундай қилиб, dF кучи элементар dM_F момент ҳосил қиласи:

$$dM_F = dF \cdot \rho = f \cdot q \cdot ds \cdot \rho \quad (10.30)$$

ds юзачани топамиз.

$$ds = \rho \cdot d \cdot \varphi \cdot d\rho$$

баробар ўзгармас босим таъсир қиласи, деган фарз билан масалани ечишга киришамиз; у ҳолда бирлик юзага тўғри келган босимни q десак, унинг математик ифодаси қуйидагича бўлади:

$$q = \frac{Q}{\pi(R^2 - r^2)} = \text{const} \quad (10.27)$$

бу ерда, q — бирлик юзага тўғри келган босим;

R — товонтагининг катта радиуси;

r — товонтагининг кичик радиуси.

$R - r$ оралиқда бирор dr радиал оралиқни ола-

миз ва бу кичик (элементар) ҳалқадан ds юзани ажратиб оламиз, у ҳолда юзага таъсир этувчи нормал босим қуйидагича топилади:

Ишқаланиш кучи эса:

$$dF = f \cdot dN = f \cdot q \cdot ds \quad (10.29)$$

бу ерда, f — ишқаланиш коэффициенти.

Ишқаланиш назариясидан бизга маълумки, ишқаланиш кучи (dF) валнинг бурчак тезлигига тескари, радиус r га тик йўналган бўлади.

Шундай қилиб, dF кучи элементар dM_F момент ҳосил қиласи:

$$dM_F = dF \cdot \rho = f \cdot q \cdot ds \cdot \rho \quad (10.30)$$

ds юзачани топамиз.

$$ds = \rho \cdot d \cdot \varphi \cdot d\rho$$

q ва ds нинг қийматларини (10.30) га қўямиз ва уни интеграллаб қўйидагиларни ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} M_F &= \int dM_F = \int f \cdot q ds \cdot \rho = \int_{\rho=r}^{\rho=R} \int_{\phi=0}^{2\pi} f \frac{Q}{\pi(R^2 - r^2)} \cdot \rho^2 d\rho \cdot d\phi = \\ &= \frac{fQ}{\pi(R^2 - r^2)} \cdot \frac{1}{3} \rho^3 \Big|_r^R \int_{0r}^{2\pi} = \frac{2}{3} \cdot fQ \frac{R^3 - r^3}{R^2 - r^2} \\ M_F &= \frac{2}{3} \cdot \frac{R^3 - r^3}{R^2 - r^2} f \cdot Q \end{aligned} \quad (10.31)$$

Агар товоң юзаси ҳалқасимон бўлмай, яхлит бўлса, у ҳолда $r=0$ бўлади. Бундай ҳолат учун (10.31) формуланинг кўриниши қўйидагича бўлади:

$$M_F = \frac{2}{3} R \cdot f \cdot Q \quad (10.32)$$

$\frac{2}{3} R$ бутун товоң учун ишқаланиш кучининг елкаси, деб аталади.

$$\frac{R^3 - r^3}{R^2 - r^2} = \frac{R^2 + Rr + r^2}{R+r} = \frac{R(R+r) + r^2}{R+r} = R + \frac{r^2}{(R+r)} > R$$

Ишқаланишни йўқотиш учун кетган қувват қўйидагича топилади:

$$N_F = \omega \cdot M_F = \frac{\pi n}{30} \cdot M_F$$

ёки

$$N_F = \frac{M_F \cdot \omega}{75} = \frac{M_F \cdot n}{716} \quad (10.33)$$

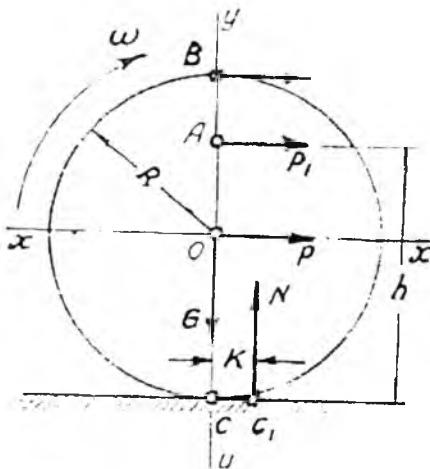
10.7. ОЛИЙ КИНЕМАТИК ЖУФТЛАРДАГИ ИШҚАЛАНИШ

Замонавиј машина ва механизмлардаги кинематик жуфтларнинг турига қараб, ишқаланиш икки хил бўлади. Булардан бири юқорида кўриб ўтилган қўйи кинематик жуфт элементлари орасидаги ишқаланишдир. Бундай ишқаланиш **биринчи турдаги ишқаланиш** деб, бундаги ишқаланиш коэффициенти эса **биринчи турдаги ишқаланиш коэффициенти** деб аталади. Биз бу параграфда олий жуфт элементлари орасидаги ишқаланиш билан танишиб ўтамиз. Олий жуфт элементларидаги ишқаланиш **иккинчи турдаги ишқаланиш** (думалашдаги ишқаланиш) деб, бундаги ишқаланиш коэффициенти эса **иккинчи турдаги ишқаланиш коэффициенти** деб аталади. Шарни бир текислик устида думалатиш учун уни бирор куч билан итариши керак бўлади (10.10-шакл).

Масалани равшанроқ тушунтириш учун қўйидапича мuloҳаза юритамиз. Умуман, табиатда абсолют қаттиқ жисем бўлмагани учун шар билан текисликни қўйидагича талқин килиш мумкин:

1. Текислик устида турган шар абсолют қаттиқ, текислик эса бушроқ, деб фараз қиласайлик. Бундай ҳолда шар текисликка ботади, яъни текислик бир оз эзилади — олий қўйи жуфтга айланади.

2. Текислик устида турган шар бир оз юмюқроқ (контокни эсланг), текислик эса абсолют қаттиқ, деб фараз қиласайлик. Бундай ҳолда шар бир оз эзилиб, шар билан текислик орасидаги олий жуфт ўрнига қўйи жуфт ҳосил бўлади.

10.10-шакл.

Текислик устидаги шар.

3. Агар шар ҳам, текислик ҳам абсолют қаттиқ бўлса, шар билан текислик орасида олий жуфтлик мавжуд бўлади (идеал ҳол).

10.10-шаклда тасвиirlанған шарининг оғирлиги G , радиуси эса R дир. Шу шарни шаклда кўрсатилгандек думалатиш учун унга бирор P , P_1 ёки P_2 куч қўйиш керак. Шар тинч турганда шар билан текислик элементлари C нуқтада боғланади ва шарининг оғирлиги YY вертикал ўқустида бўлади. Шарни соат стрелкаси юрадиган томон думалатиш учун унга таъсир этувчи куч элементлар боғланнишини C дан C , га кўчиради. C , нуқтада шарининг оғирлигига тенг N реакция кучи YY вертикал ўқдан бирор k масофада туради, шар эса (G , N) жуфтнинг моменти таъсирида ўзининг бошлангич вазиятини сақлашга ҳаракат қиласиди ва ҳаракатлантирувчи моментга қаршилик кўрсатади. Шарининг мувозанат шарти (ёки унинг бир текисда ўзгармас бурчак тезлиги билан думаланиш шарти) қўйидагича бўлади:

$$M = M_G$$

бу ерда, $M = P \cdot R$ – ҳаракатлантирувчи кучнинг моменти; $MG = k \cdot G$ – қаршилик кучининг моменти ($N - G$) M ўрнига PR ни, MG ўрнига эса KG ни оламиз.

Унда:

$$PR = k \cdot G$$

$$P = \frac{k}{R} \cdot G \quad (10.34)$$

келиб чиқади, бу ерда, $P = O$ нуқтага қўйилган қаршилик енгувчи куч (ҳаракатлантирувчи куч); $G = N$ – нормал босим; k – пропорционаллик коэффициенти ёки иккинчи турдаги ишқаланиш коэффициенти, mm ҳисобида.

(10.34) формуладан қўйидаги холосага келиш мумкин:

- иккинчи турдаги ишқаланиш кучи F нормал босим (N) га тўғри, думаланувчи жисм радиусига эса тескари пропорционалdir;
- ишқаланиш кучи думаланувчи жисмнинг материалига ва унинг физик хоссасига боғлиқdir.

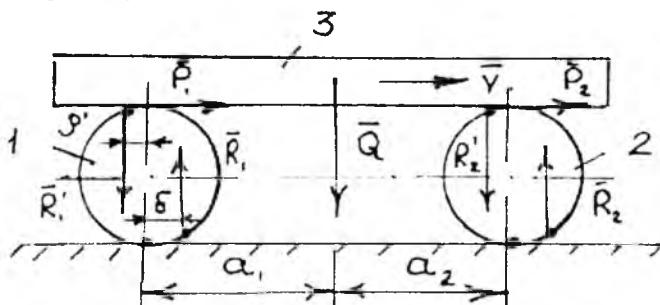
10.10-шаклдаги ҳаракатлантирувчи күчнинг С нүктага нисбатан елкасини ўзgartириб, (10.34) формулани қўйида-ги кўринишда ёзамиш:

$$P_1 = \frac{k}{h} \cdot G \quad (10.35) \qquad P_2 = \frac{k}{2R} \cdot G \quad (10.36)$$

(10.34), (10.35), (10.36) формулалардан $P > P_1 > P_2$ экан-лигини кўриш қийин эмас. Шундай қилиб, шарга қўйилган ҳаракатлантирувчини елкаси қанча катта бўлса, шарнинг ду-малаши шунча осон бўлар экан. Думаланиши ишқаланиши шарикли подшипникларда учрайди.

10.8. ДУМАЛОВЧИ ФИЛДИРАКЛАРДА ЮКНИ СИЛЖИТИШ

Текисликда юкни катта бўлмаган куч таъсирида силжи-тиш учун думаловчи фидираклар ишлатилади. Юкни текис-ликда сирпантириб тортилганда (силжитилганда) катта куч керак бўлади. Айтилган силжитиладаган юк думаловчи 1 ва 2 гидираклар устига қўйилган платформа 3 да жойлашиши мумкин (10.11-шакл). Биз платформа 3 ни думаловчи 1 ва 2 гидираклар орқали ҳаракатини кўриб чиқамиз. Бунда юк билан платформани биргаликдаги оғирлиги Q , уни силжи-тувчи P кучи P_1 ва P_2 кучларини йигиндисига тенг, деб оламиш. Бунда кучлар фидиракларнинг платформага тегиш нүқталарига қўйилган.

10.11-шакл. Думаловчи гидиракларда юкни силжитиш схемаси.

ІОқ билан платформанинг биргаликда филдиракларга таъсириниң қуиидаги формуладан топиш мумкин:

$$R'_1 = Q_1 = Q \frac{a_2}{a_1 + a_2} \quad (10.37)$$

$$R'_2 = Q_2 = Q \frac{a_1}{a_1 + a_2} \quad (10.38)$$

Агарда филдиракларниң оғирлик күчлари Q'_1 ва Q'_2 бўлса, уларга таянчнинг таъсири қуиидагича бўлади:

$$R_1 = Q \frac{a_2}{a_1 + a_2} + Q'_1; \quad R_2 = Q \frac{a_1}{a_1 + a_2} + Q'_2 \quad (10.39)$$

Филдиракларниң платформа билан думалашидаги (иккинчи турдаги ишқаланиши) ишқаланиши коэффициенти k' ва таянчга нисбатан думалашдаги ишқаланиши коэффициентини k деб олсак:

$$P_1 d = R_1 k + Q'_1 k' \text{ ва } P_2 d = R_2 k + Q'_2 k' \quad (10.40)$$

(10.40) ни инобатга олиб, ўзгартиришлардан сўнг:

$$P = P_1 + P_2 = \frac{Q}{d} (k + k') + (Q'_1 + Q'_2) \frac{k}{d} \quad (10.41)$$

Агарда $Q'_1 = Q'_2 = Q'$ бўлса:

$$P = \frac{Q}{d} (k + k') + \frac{k}{d} Q' \quad (10.42)$$

Кўп ҳолларда филдиракларниң оғирлик күчлари инобатга олинмайди, у ҳолда:

$$P = \frac{Q}{d} (k + k') \quad (10.43)$$

(10.42) дан кўриниб турибдики, юкни тортиш кучи P ни камайтириш учун думаловчи филдиракларниң диаметрларини иложи борича каттароқ ўлчамда олиш керак.

Хүлоса қылыш айтиш мүмкін, Q оғирилкаги юкни (платформа оғирилгілигі билан биргә) дұмалатиб силжиттанда, сирнастыриб силжиттанға нисебетаңжамроқ күч керак бўлади:

$$P' = fQ \text{ ёки } \frac{k+k'}{d} < f \quad (10.44)$$

бу ерда, P' — юкни сирнастыриб тортишдаги тортиш күчи; f — ундағы индекстәниш көфициенти.

(10.44) тенделмасидан гидрираклар диаметрини анықлаш мүмкін:

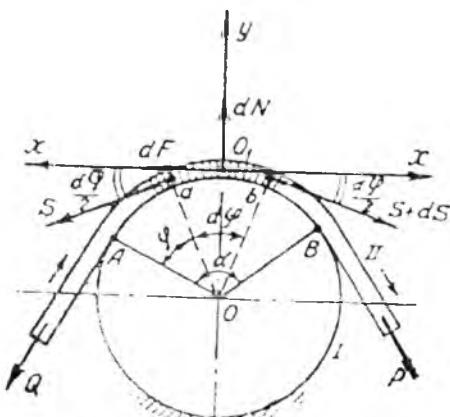
$$d > \frac{k + k'}{f} \quad (10.45)$$

(10.45) дан гидрираклар диаметри тошилади.

10.9. ЭГИЛУВЧАН БҮГІНЛАРДАГИ ИШҚАЛАНИШ

Эгилевучи бүгінлардаги индекстәниш за ҳаракатни текширамиз (10.12-шакл). Шаклда I цилиндр үзгәрмас бўлиб, унга II тасма ярим үралган. Тасманинг чап унда қаршилик күчи бор, шу Q күчини тасманинг ўнг учидан P күч восита-сида үзгармас тезлик билан тортиш керак. Масалани ечиш

учун тасмадан ab элементар кесма ажратиб оламиз.

10.12-шакл. Күзгальмас цилиндр ва эгилевучан тасма.

Бу элементар кесманинг чап томонидан S күч тортиб турса, ўнг томонидан ($S+ds$) күч билан тортиш керак, чунки тасма билан цилиндр кинематик жуфт ташкил этгандыгидан, уларниң элементлари орасида индекстәниш күчи

хосыл булади. Координаталар системасининг бошини O , нүктәла оламиз. Элементтар тасмага таъсир этувчи құштарни s жау у үқшарига проекциялаб, қойидаги мувозанат тенгламаларни хосыл қиласыз:

$$\sum X = -dF = s \cdot \cos \frac{d\varphi}{2} + (s + ds) \cos \frac{d\varphi}{2} = 0 \quad (10.46)$$

$$\sum Y = dN = s \cdot \sin \frac{d\varphi}{2} - (s + ds) \sin \frac{d\varphi}{2} = 0 \quad (10.47)$$

Биринчи (10.37) тенгламадан $dF = ds \cdot \cos \frac{d\varphi}{2} = ds$ ни,

иккинчи тенгламадан эса $dN = 2 \cdot s \cdot \sin \frac{d\varphi}{2} + ds \cdot \sin \frac{d\varphi}{2}$ ни оламиз. $d\varphi$ бурчак жуда ҳам кичик бүлгелілігідан, уни

$\sin \frac{d\varphi}{2} \approx \frac{d\varphi}{2}$ билан алмаштириш мүмкін. Икки сон қўпайтмаси $\left(ds \cdot \frac{d\varphi}{2} \right)$ ни ташлаб юборсак, қойидаги тенглама чиқали:

$$dN = s \cdot d\varphi \quad (10.48)$$

Кулон-Амонгон қонунинг биноан, қойидаги тенгламани ёзамиз:

$$dF = f \cdot dN = fs \cdot d\varphi \quad (10.49)$$

$dF = ds$ әкаилитини эътиборга олсақ, қойидаги биринчи тартибли дифференциал тенглама чиқали:

$$ds = f \cdot s \cdot d\varphi \quad (10.50)$$

ёки

$$\frac{ds}{s} = fd\varphi \quad (10.51)$$

бу тенгламади интеграллаймиз:

$$\int_{s=Q}^{s=P} \frac{ds}{s} = \int_{\varphi=\theta}^{\varphi=\alpha} fd\varphi$$

бу аниқ интегралтарни қойидагича чиқарамиз:

$$\ln S = f\alpha = \ln e^{\alpha}$$

ёки

$$P = Q \cdot e^{f\alpha} \quad (10.52)$$

келиб чиқади, бу тенгламалардаги f — тасма билан цилиндр (шкив) орасидаги ишқаланыш коэффициенти; $\alpha = \angle AOB$ ўралыш бурчаги; $e = 2,718$. Ушбу (10.52) ифода Л. Эйлер формуласи, деб аталади.

10.10. МЕХАНИЗМЛАРНИНГ КИНЕМАТИК ЖУФТЛАРИПИ ЭЛЕМЕНТЛАРИДАГИ ЕЙИЛИШ

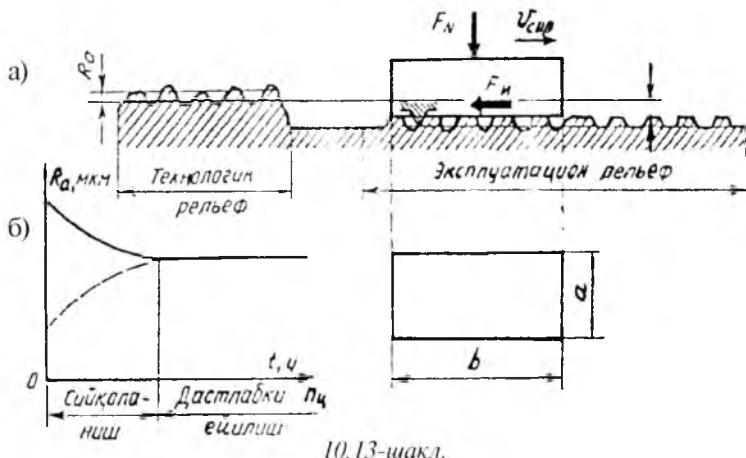
Машина ёки асбоб механизмидан фойдаланиш жараёнида унинг кинематик жуфтликларининг элементлари муқаррар равишда ейилиш оқибатида деталларнинг мустаҳкамлиги, механизмнинг аниқлiği камаяди, подшипникларга тушадиган юқ, титраш ва шовқин орталы. Кучли сийилиш күннің машиныннинг иштеге яроқсиз булиб қолишига ва ұтто деталларнинг синишига ва машинанинг ишдан чиқишига сабаб бұлади. Шу сабаблы механизмні лойиҳалашда конструкцион ва мойловчи материалларни тұғри таңлаш учун ишқаланувчи юзәннинг шаклини ҳамда кattалигини билиш, ейилиш эпюрасини анық ҳисобланы мұхым ажамиятта зета. Шунингдек, бошқаларига қараста олдинроқ алмаштириш ва тузатиш талаб қилинадиган деталлар ва қисмларни аниқлаш ҳам катта ажамиятта зета. Шундай қилиб, күтилаёттан ейилишини ҳисоблашыдан мақсад, машина ёки асбоб механизмининг зарур ресурсы ва ишончли ишлашини таъминлашыдан иборат.

10.10.1. Кинематик жуфт элементлари ейилишининг турлари ва уни баҳолаш усууллари

Ейилиш турлари. Ейилиш деб, қаттық жисем юзасидаги материалнинг бузилишига ва ажралиб чиқишига айтилади; ейилиш жисем үлчамлари ва шаклининг аста-секин ўзгари-

шида намоён бўлади; бунда жисем юза қатламларининг хоссалари ҳам ўзгариши мумкин.

Ейилишининг асосий турлари қўйидагилар: механик ейилиш — механик таъсирлар оқибати; коррозион-механик ейилиш — механик таъсир мұхит билан бўладиган ўзаро химиявий ёки электр таъсири билан биргаликда содир бўлади; образив ейилиш — эркин ёки мустаҳкамланган ҳолатдаги қаттиқ заррачаларининг қиркүвчи ёки тирновчи таъсири натижаси; эррозион ейилиш — суюқлик ёки газ оқимининг таъсири натижаси; толиқиб ейилиш — даврий ўзгарувчан юклар таъсир этиши натижасида сиртқи қатлам материалы заррачаларининг уваланиб тушиши (ейилишининг бу тури айниқса олий кинематик жуфтликлар учун хосдир); тиқилиб қолиш оқибагида ейилиш — материалнинг юлиниб, чукур ўйилиб чиқиши, унинг бир ишқаланувчи юзадан бошқасига кўчиб ўтиши натижаси (тиқилиб ёки қадалиб қолиш учун сирпаниши тезлиги юқори ва нисбий босим қатта бўлиши оқибатида муайян жойнинг кучли қизиб кетиши хосдир; ейилишининг бу турига кинематик жуфтликнинг бир жиссли материаллардан ишланган, аммо тобланмаган ишқаланувчи юзалари кўпроқ дучор бўлади).

10.13-шакл.

Ейилиш сиртқи қатламнинг деформацияланишига кўра фарқланади (эластик уринишдаги, пластик уринишдаги ва микрокирқилишдаги ейилишлар).

Ейилишнинг физик нусхаси (модели) бундай: микронотекстиллик сирпанаётганида унинг рўпарасида деформацияланувчи материалнинг дўнглиги (валик) юзага келади, у сикувчи кучлар таъсирида бўлади (10.13 а-шакл). Ишқаланиш куслари натижасида микронотекстиллик ортида материал чўзилади. Бинобарин, материал қарама-қарши йўналишларда деформацияланга бошлайди; бу ҳодисанинг кўп марта қайтарилиши оқибатида ундаги микроструктуранинг емирилиши кўпаяди ва материал зарралари ажralиб чиқади.

Тажрибалар материал бирданига эмас, балки бир қанча циклдан (n_a) сўнг емирилишини кўрсатди.

Ейилиш босқичлари. Одатда ейилиш икки босқичда кечади: 1) ишқаланувчи юзаларнинг сийқаланиши; 2) нормал (иш вақтида) ейилиш, бунда сийқаланишдан сўнг тайёрлаш вақтида пайдо бўлган дастлабки ғадир-будирлик ўрнида қандайдир янги, мувозанатланган ғадир-будирлик пайдо бўлиб, у кейинчалик жиддий тарзда ўзгармайди. Бошқача айтганда, ейилиш жараёнида юзанинг дастлабки (технологик) микрорельефи ғадир-будирликнинг параметрлари ўзгариши билан (масалан, профилнинг ўртача R_a арифметик четга чиқиши билан) эксплуатацион микрорельефга айланади (10.13б-шакл).

Сийқаланиш вақтини камайтириш учун тажриба натижаларидан мувозанатланган ғадир-будирлик параметрларини аниқлаш ҳамда ишқаланувчи юзаларга технологик ишлов беришнинг шундай турини белгилаш лозимки, у мувозанатланган ғадир-будирликка энг яқин бўлсин. Сийқаланиш босқичидаги R_a нинг қўйматлари кичикроқ бўлган эксплуатацион юзага (10.16-шаклдаги штрих чизик) нисбатан сиilliкроқ бўлган дастлабки юзани қўллаш одатда тайёрлаш харажатининг ошиб кетиши нуқтаи назаридан фойдасизdir, чунки бундай юзанинг таннархи қиммат бўлади; бунда сийқаланиш вақти ҳам чўзилиб кетиши мумкин.

Ейилишни миқдорий баҳолаш. Узунлик, ҳажм ёки масса бирлигига ейилиш натижалари ейилиш дейилади. Чекли ва рухсат этилган ейилишлар бўлади. **Чекли ейилиш** деб, ейлаётган буюмнинг (ёки бир қисмининг) чекли холатига мос келувчи ейилишга айтилади. **Рухсат этилган ейилиш** деб, ейилишнинг шундай қўйматига айтиладики, бунда буюм ҳали ишга яроқли ҳолатда бўлади.

Жуфтлик элементларининг чекли ейилиши бир қанча мезонлар билан аниқланади, уларнинг асосийлари қуйида-

гилардир: а) ейилиш натижасида механизм ишга яроқлилигининг бузилиши — деталларининг синиши, яъни мустаҳкамлигининг йўқолиши, тиқилиб қолиши, зарур аниқлигининг йўқолиши; б) машинанинг ишлаш хусусиятларининг йўл қўйиб бўлмайдиган даражада ёмонлашуви (буомлар сифати пасаяди, кинематик жуфтликларда тирқишлар пайдо бўлиши туфайли титраш ва шовқин ортади ва ҳоказо).

Ишқаланувчи юзаларни ажратиб турувчи мойловчи материалининг қалинлиги улардаги энг баланд нотекисликлар йиғиндинисидан ортиқ бўлса, юзалар жуда кам ейилади.

Ейилиш қийматларининг ишқаланувчи юзаларни бўйича ёки унинг маълум бир кесими бўйича тақсимланишининг график тасвири **ейилиш эпюраси** дейилади.

Ейилиш материалнинг емирилган қисмининг қалинлиги d га кўра ёки унинг массасига кўра баҳоланади.

Ейилиш тезлиги вақт бирлиги ичida ейилиш катталиги билан аниқланади:

$$\gamma = d\delta / dt = kp^m v_{up}^n$$

бунда, k — ейилиш коэффициенти ($p=v_{up}=I$ бўлганда сон жиҳатидан γ га teng); p — ишқаланувчи юзанинг ўлчанаётган нуқтасидаги нисбий босим; v_{up} — ишқаланувчи юзанинг текширилаётган нуқтасидаги сириниаш тезлиги (нисбий тезлиги); m — уринувчи юзаларининг ўзаро таъсири турига (эластик уриниш, пластик уриниш, микроқирқилиш) боғлиқ бўлган даражада кўрсаткичи, унинг қиймати 1дан 3 гача бўлади; n — ейилиш турига боғлиқ бўлган даражада кўрсаткичи. Кинематик жуфтликларининг сийқаланган элементлари учун $m=1$, $n=1$ деб олинади, у ҳолда

$$\gamma = d\delta / dt = kp v_{up} \quad (10.53)$$

(10.53) формуланинг физик маъносини қўйидаги мисолда тушунтириш мумкин. Ўлчамлари $a \times b$ бўлган ползун йўналтирувчига F_N куч билан қисиб қўйилган бўлиб, сирпаниб ишқаланиш коэффициенти f , ишқаланувчи юзанинг исталган нуқтасидаги нисбий босим $p=F_N/ab=const$ бўлсин. F_N ишқаланиш кучининг иши материални емириш ва ажратишга ҳамда иссиқлик ажратиб чиқаришга сарфланади, шу сабабли ейилиш тезлиги вақт бирлиги ичida ишқаланиш кучи

бажарган ишга, яъни ишқаланиш қуввати P_u га пропорционал, деб тақрибан ҳисоблаш мумкин:

$$\gamma = \frac{d\delta}{dt} = \frac{k}{abf} F_N f v_{cup} = c F_u v_{cup} = c P_u \quad (10.54)$$

бунда, $c=k/(abf)$ —пропорционаллик коэффициенти.

Умумий ҳолда ишқаланувчи юзанинг ҳар хил нуқтала-рила иисбий босим p турлича булади, бироқ (10.53) тенгла-манинг бундай изохини маркази ишқаланувчи юзанинг бе-рилган нуқтасида бўлган исталган элементлар майдонча учун татбиқ қилиш мумкин.

Ейилиш жадаллиги деб, ишқаланиш йўли бирлигига тўғри келадиган ейилишга айтилади; $\gamma_e = d\delta/ds$, бунда, s — иисбий силжиш ёки ишқаланиш йўли. Бинобарин,

$$\gamma = \frac{d\delta}{ds} \frac{ds}{dt} = \gamma_s v_{cup} \quad (10.55)$$

γ ва γ_s нинг қиймаглари одатда p ва v_{cup} нинг ўртача, қий-матларига кўра тажриба йўли билан аниқланади, сўнгра (10.53) формуладан ейилиш коэффициенти ҳисоблаб топилади. Масалан, намуналар ишлатишнинг ўртача тартибларида ($p_{yp}=16 \cdot 10^6$ Па, $(v_{cup})_{yp}=2$ м/с) синаб кўрилганда $t_{uu}=100$ соат иш вақти ичидаги ўртача ейилиш $\delta=2$ мкм ни ташкил қилди, бинобарин, (10.53) формулага кўра .

$$k = \gamma / (p v_{cup}) = 2 \cdot 10^{-2} / (16 \cdot 10^6 \cdot 2) = 6.25 \cdot 10^{-9} \text{ мкм}/(\text{соат Па} \cdot \text{м} \cdot \text{с}^2)$$

Манбааларда γ ва γ_s лар бўйича тажриба натижалари келтирилган. Ейилиш жадаллиги γ жуда катта оралиқда, тахминан $\gamma = 10^{12}$ дан (1 м ишқаланиш йўлига 0,001 мкм ейилиши тўғри келади, бу эса жуда камдир) $\gamma = 10^3$ гача (1 м ишқаланиш йўлига 1 мм ейилиши тўғри келади, бу эса жуда кўпdir) ўзгариши мумкин.

Материал ишқаланишнинг маълум шароитида ейилишга қаршилик кўрсатиш хоссасига эга. Материалнинг бу хоссаси ейилиш тезлиги ёки жадаллигига тескари бўлган катталик билан баҳоланади ва **ейилишга чидамлилиги** дейилади. Мате-риалларининг ейилишга чидамлилигига уларнинг қаттиклиги, эластик хосслари, ишлаш тартиби (юқ, тезлик, темпера-тура), ташқи шароит (мой, атроф-муҳит), ишқаланувчи узел-

шинг конструктив хусусиятлари таъсири қилади. Ўнинг қийматига кўра материаллар ейилишига чидамлиликнинг *10* та синфига бўлинали; ишқаланувчи юзаларнинг ўзаро уриниш таъсири турига кўра ушбу синфларни учта асосий туркумга ажратиш мумкин: *0* – *V* синфларга ($\gamma = 10^{12} \dots 10^7$) эластик деформацияланувчанилиги туфайли ейилишига чидамлилиги юқори бўлган материаллар; *VI* – *VII* синфларга ($\gamma = 10^6 \dots 10^5$) қисман эластик, қисман пластик деформацияланувчанилиги туфайли ейилишига чидамлилиги ўртача бўлган материаллар; *VIII* – *XI* синфларга ($\gamma = 10^4 \dots 10^3$) микроқирқилишдаги ейилишига чидамлилиги паст бўлган материаллар киради.

Тажриба маълумотларига кўра автомобилт двигателларидаги пўлатдан ясалган тирсакли волларнинг шатун бўйинлари учун $\gamma_{\text{т}} = 5 \cdot 10^{12} \dots 4 \cdot 10^{11}$ (эластик уринишдаги ейилишига чидамлилиги жуда юқори), экскаватор ковшининг тиши учун (пўлат 45) $\gamma_{\text{т}} = 10^4 \dots 10^3$ (микроқирқилишдаги ейилишига чидамлилиги жуда паст). Ҳозирда ишқаланувчи қисмларда маҳсус мойловчи муҳитсиз ишлашга мўлжалланган машиналар, механизмлар ва асбоблар деталларининг материалига катта аҳамият берилмоқда: буарга полимер материаллар (подшипниклар, тишли фидираклар, муштлар ва бошқалар), кўмир-графит материаллар (зичловчи элементлар, гидронасослар вкладишлари, авиация ва химия саноатида ишлатиладиган ишқаланувчи қисмларнинг деталлари), металл-керамик материаллар (юқори температурада ишлайдиган ишқаланувчи қисмларнинг деталлари) ва бошқалар киради.

Янги деталлар ишқаланувчи юзаларининг ишқаланишига чидамлилигини ошириш учун гальваник қопламлар билан бир қаторда, уларга термик ишлов бериш кенг қўлланилади. Буарга сиртини газ аланигаси билан қиздириб тоблаш (пўлатдан ясалган тишли фидираклар, червяклар, тирсакли воллар бўйинлари), юқори частотали токда тоблаш (муштли воллар, шестернилар, воллар бўйни, цилиндрлар гильзаси, дасттоҳлар станингаси ва бошқалар) киради. Айнан шу мақсадда сиртига пластик деформациялаш билан ишлов бериш ҳам қўлланилади, натижада сиртқи қатламларнинг қаттиқлиги ошали ва юзанинг ғалир-будирлиги керакли синифда бўлишига эришиллади (цилиндрсизмон ва текис юзаларни ишнатиб чиниқтириш, калибрлаш ва бошқалар). Шунингдек, машинани тузатишда деталларни алмаштириш мұлоҳазаси ҳам әътиборга олинади: агар ейилган детал

оддий ва осон алмашинадиган бўлса (масалан, втулка ёки вкладишлар), уни тузатиш осонлашади ва арzonга тушади. Баъзан деталларни алмаштириш ўрнига уларнинг ишқаланиб ейилган юзаларига газ аллангаси ёки электр ёй ёрдамида металл суюқлантириб қоплаш, газ ёки электр ёрдамида металлаш, плазмали пуркаш (қийин эрийдиган бирималар қоплаш учун) ва бошқа усуллар билан деталларни қайта тиклаш ҳамда уларнинг ишлаш муддатини ошириш фойдалироқ бўлади.

Умумий ҳолда ейилиш (p ва u_{cup} ўзгарувчан бўлганда) қўйидаги формуладан аниқланади.

$$\delta = k \int_0^{t_{cup}} p v_{cup} dt \quad (10.56)$$

Битта эркинлик даражасига эга бўлган механизмларда ҳисоблаш қулиши учун умумлашган координата φ ни ва умумлашган тезлик $\omega = \dot{\varphi}$ ни киритган ҳолда (10.56) формуласи ўзgartириш мақсадга мувофиқ бўлади. У ҳолда $\varphi = \varphi_u$ ишнинг бир цикли учун ейилиш қўйидагига teng:

$$\delta_u = k \int_0^{\varphi_u} p(v_{cup}/\omega) d\varphi \quad (10.57)$$

бунда, $v_{cup}/\omega = u_{cup}(\varphi)/\omega$ — кинематик жуфтлик элементининг кўрилаётган нуқтасидаги сирпаниш тезлигининг аналоги (ёки $ds/d\varphi$ узатиш функцияси).

Агар иш цикллари сони n_u бўлса, у ҳолда ейилиш

$$\delta = \delta_u n_u \quad (10.58)$$

Ушбу формула ёрдамида чекли ейилишнинг берилган қиймати бўйича иш цикллари сонини аниқлаш мумкин, бу эса машинанинг иш ресурсини аниқлаш учун зарурdir.

10.10.2. Қуйи ва олий кинематик жуфтликлар элементларининг ейилишини ҳисоблаш

Конструкцион ва мойловчи материалларни, мойловчи материал бериладиган жойни тўғри танлаш ва кутиладиган ейилишини ҳисоблаш учун ишқаланувчи юзанинг шаклини ва катталигини ҳамда элементларининг шаклига ва жуфтликнинг ишлаш шароитига боғлиқ бўлган ейилишнинг унда тақсимланишини кўриб чиқамиз.

Айланма жүфтлик (10.14-шакл). Жүфтликкінг ишлаш

шароити: $\bar{F}^n_{21} = const$, $\omega_1 = const$, $\omega_2 = 0$. У ҳолда $\delta_1 = const$ (вал 1 цанфаси бир текис ейилади), δ_2 ейилиш эса күрилаёттан нүктанинг бурчак координатасы ψ га бөглиқ бўлади: $\delta_2 = \delta_2(\psi)$ — подшипник нотекис ейилади. Бир неча иш циклидан сўнг валнинг маркази O ҳолатдан O' ҳолатга силжийди, бинобарин, подшипник 2 нинг \bar{F}^n_{21} куч йўналиши бўйича ейилиши ишчи юзанинг $\psi_{max} = \pm 90^\circ$ бурчак доирасидаги ҳамма нүқталарида бир хил ва $\delta_{2max} = OO'$ га тенг бўлади, бироқ ишқаланувчи юзага ўтказилган нормаллар бўйича турлича бўлиб, косинус қонуни $\delta_2 = \delta_{2max} \cos \psi$ бўйича ўзгаради.

Уринувчи юзаларнинг жами ейилиши: $\delta_e = \delta_1 + \delta_2$

Ҳамма нүқталар учун $u_{cup} = const$ бўлганлигидан босим косинусонда қонуни бўйича тақсимланади: $p = p_{max} \cos \psi$. p_{max} ни аниқлаш учун подшипник втулкасидаги эни $rd\psi$ ва узунлиги b га тенг бўлган элементар майдончани кўриб чиқамиз. Ишқаланувчи юзага ўтказилган нормал йўналиши бўйича элементар куч қўйидагига тенг:

$$dF^n_{12} = p b r d\psi = p_{max} b r \cos \psi d\psi \quad (10.59)$$

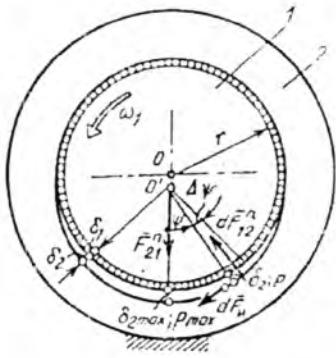
\bar{F}^n_{21} куч $d\bar{F}^n_{12}$ кучларнинг вертикал проекциялари билан мувозанатланади, шу сабабли

$$F = F_{n2} = 2 \int_0^{\pi/2} p_{max} b r \cos^2 \psi d\psi \quad (10.60)$$

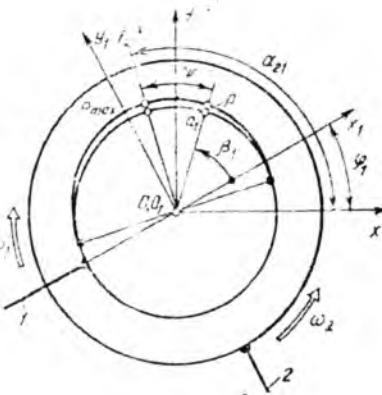
$\int_0^{\pi/2} \cos^2 \psi d\psi$ интеграл қўйидагича ҳисобланади:
 $\cos 2\phi = \cos^2 \psi - \sin^2 \psi = 2 \cos^2 \psi - 1$;

$$\cos^2 \psi = (\cos 2\psi + 1)/2$$

$$\int_0^{\pi/2} \cos^2 \psi d\psi = \frac{1}{2} \int_0^{\pi/2} (\cos 2\psi + 1) d\psi = \frac{1}{2} \left[\frac{1}{2} \sin 2\psi + \psi \right]_0^{\pi/2} = \frac{\pi}{4} \quad (10.61)$$

10.14-шакл.

10.15-шакл.

Бинобарин, $F = 2p_{max} b r p / 4$, бундан $p_{max} = 2F / (\pi br)$ (10.62)

Иш цикли давомидаги ейилишни (10.57) формула ёрдамда ҳисоблаш учун керак бўладиган босимнинг тақсимлаши қонуни қўйидаги қўринишга эга:

$$P = [2F / (\pi br) \cos \psi] \quad (10.63)$$

бунда, ψ — қўрилаётган нуқтанинг бурчак координатаси.

\overline{F} куч ўзгарувчан бўладиган умумий ҳолда (10.63.) формула ҳар бир оний ҳолат учун алоҳида-алоҳида қўлланилиши лозим. Шу сабабли умумлашган ϕ координатали механизм айланма жуфтлигининг умумий ҳолида (10.15-шакл) жуфтлик элементлари 1-2 дан бирининг (масалан, бўгин 1 нинг қандайдир a , нуқтасида) ейилишини аниқлаш учун Oxy қўзғалмас координата системасида бўгин 1 нинг $\phi_1 = \phi_1(\phi)$ бурчак координатасини ҳамда бўгин 2 га қўйилган $\overline{F} = \overline{F}_{21}$ куч векторининг $\alpha_{21} = \alpha_{21}(\phi)$ бурчак координатасини билиш, бўгин 1 билан боғланган Ox, y , қўзғалувчан системада эса изланадайтиш a , нуқтанинг β , бурчак координатасини билиш лозим.

У ҳолда (10.63) формула бўйича a , нуқтадаги p босим қўйидагига тенг:

$$p = p_{max} \cos \psi$$

бу ерда, $P_{max} = 2F/(pbr)$, $\psi = \alpha_{2l} - (\varphi_l + \beta_l)$; бунда агар $|\psi| \geq \pi/2$ бўлса, $p=0$ бўлади.

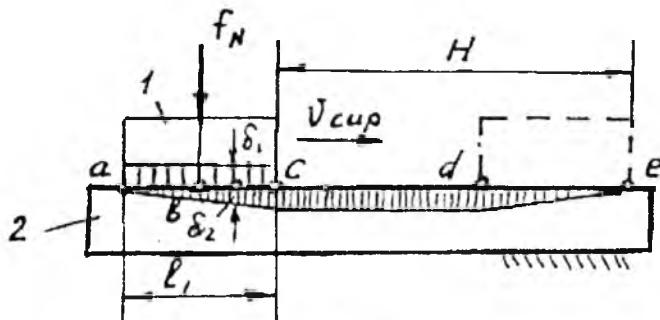
a_1 нуқтада сирпаниш тезлиги нисбий бурчак тезлигининг цапфа радиуси кўпайтмасига тенг:

$$v_{cup} = \omega_{2l} r$$

бунда $\omega_{2l} = \omega_p \pm \omega_s$ (плус ишораси бўғинлар турли томонларга айланган ҳол учун).

$p=p(\varphi)$ ва $v_{cup}/\omega = v_{cup}(\varphi)\omega$ лар аниқлангандан сўнг, берилган a_1 нуқтадаги d_1 ейилиш катталиги (10.57) ва (10.58) формулалардан аниқланади; бир қанча текширилган нуқталарга жуфтлик элементларининг ейилиш эпюраси ясалади.

Илгариланма жуфтлик (10.16-шакл.). Ползуннинг ишлаш шароити: узунлиги l_1 га тенг бўлган ползун I қўзғалмас йўналтирувчи

10.16-шакл.

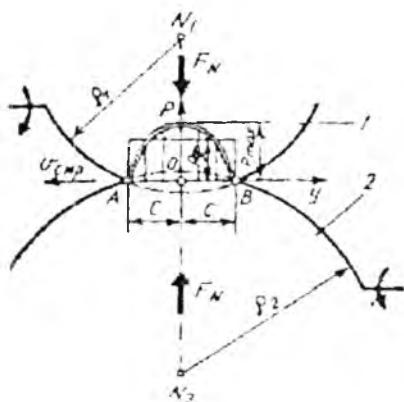
2 бўйлаб илгариланма-қайтма ҳаракат қиласи, ползуннинг йўли H га тенг; куч $F_N = const$ (ползуннинг ўртасига қўйилган); p босим бир текис тақсимланган.

Бу ҳолда ползуннинг текис юзаси бир текис ейилади (d_2). Йўналтирувчининг четларидан (a, e нуқталаридан) ейилиши (d_2) нолга тенг, cd қисмда энг кўп ейилади. Жуфтлик элементларининг ейилиш эпюраси 10.16-шаклда келтирилган, $p=const$ бўлганда

$$\delta_z = kp \int_0^r v_{cup} dt = kps \quad (10.64)$$

бунда, s — ишқаланыш йүли; a, e нүкталарда $s=0$; b нүктада $s=2l_i/2=l_p$; c, d нүкталарда $s=2l_j$ (ейилиниң энг күп бұлалы).

Олий жуфтлік. Жуфтліккінің ишләнешшілдегі шароити: жуфтлік элементлары (10.17-шакт) N_1 үшін N_2 , үқтари үзаро параллел жойлашған r_1 үшін r_2 радиусели иккита қаварық цилиндр тарзидан ясалған: узатылады F_N (Н/м) нормал нисбеттік юк бир текис тақсимланады. Бұрауда аввало юзаларнинг уринине жағынан бағытталған γ_1 үшін γ_2 бағыттағы F_N үшін деформациялары назариясіда уринине изи үлчамларнине бағытталған тақсимланишини анықташып формулалары ишлаб чынсылған.

10.17-шакт.

Күрініштің олиши ҳам мүмкін. Эластик жиесмларнинг уринине деформациялары назариясіда уринине изи үлчамларнине бағытталған тақсимланишини анықташып формулалары ишлаб чынсылған.

Күрилаёттегі ҳолда юкланишдан кейин уринине изи түртбұрчак күрінішінде бұлалы, ушбу түртбұрчак энининг ярми қойындағы тент:

$$c = 1.128 \sqrt{\theta_{\Sigma} \rho F_N} \quad (10.65)$$

бунда: $\rho=\rho_1\rho_2/(\rho_1+\rho_2)$ — көлтирилған егрилик радиуси; $\theta_{\Sigma}=\theta_1+\theta_2$ — бүгіншілар 1 ва 2 материалдернің эластиклық доимийсін.

θ_1 үшін θ_2 катталиклар қойылады формуладан анықталады:

$\theta_{1,2}=(1-\mu_{1,2})/E_{1,2}$ бунда, $E_{1,2}$ — бүгіншілар 1, 2 материалдернің бүйлама эластичлігі модули; $\mu_{1,2}$ — бүгіншілар 1 ва 2 материалдернің Пуассон коэффициенттері.

Уринини соқасидаги (зонасидаги) әнг катта босим

$$p_{max} = 0,564 \sqrt{F_v / (O_2 \rho)}; \quad p = p_{max} \sqrt{1 - (y/c)^2} \quad (10.66)$$

бунда, t' — күрилаёттан нүктанинг координатаси.

Узунлиғи b га тенг бўлган уринини чизиги бўйлаб исталган жойлаги кесимда (чизмага иеренликуяр бўлган) босимининг тақсимланиши шунга ухшаш бўлади. Бу ҳолда тақрибий ҳисобланилар учун босимининг ўргача қиймати қўйидагига тенг:

$$p_{yp} \approx 0,77 p_{max}$$

Умумий ҳолда олий жуфтликнинг уринувчи юзалири нисбий ҳаракатла сирнаниб юмалайтилар, шунинг учун күрилаёттан O нүкта атрофидаги уринини изи текширилаёттан сирт бўйлаб t_k вақт ичиде сурилиб ўтади; t_k вақт бир иш цикли давомида AB қисемнинг иланини учун кетган вақт сифатида аниқланади (10.17-иакл). Бўғий 2 нинг O нүктасидан с масофачалик илтиариловчи A нүкта илашган пайтда текширилаётган O нүкталиги босим әнг кам: $p=p_{yp}=0$ бўлади; сўнгра у $p=p_{max}$ га қалар оши борали, текширилаётган нүктадан с масофачалик орқалаги B нүкта илашган пайтда эса босим яна полга қадар насяди. Шу сабабли иш цикли давомидаги O нүкталии ейилишини p_{yp} ўргача босимга, n_{cup} сирпанинг тезлигига ва сирт AB қисемининг t иланини вақтига кўра ушибу формула ёрдамида тақрибан аниқлан мумкин:

$$\delta_u = kp_{yp} v_{cup} t_k \quad (10.67)$$

n_u иш циклари давомидаги ейилиши эса (10.58) формуладан аниқланади.

10.11. МЕХАНИЗМ ВА МАШИНАЛАРНИНГ ФОЙДАЛИ ИШ КОЭФФИЦИЕНТИ

10.11.1. Машиналинг фойдали иш коэффициентини топиш

Машиналинг механик фойдали иш коэффициенти машина ишининг бир меъорда ишланидаги эффектини характерловчи фактордир, у машиналинг ҳаракатлантирувчи кучи-

нинг қанчаси фойдали қаршиликни енгис үчун кеттанилиги-ни англатади: кўп бўлса машинада заарли қаршилик кам эканлигини, машина тежам билан ишлашини билдиради.

Машинанинг фойдали иш коэффициенти ҳаммавақт бирдан кичик бўлади, чунки ҳаракатлантирувчи кучнинг иши (A_g) машинадаги фойдали қаршилик кучининг иши ($A_{\phi, \kappa}$) билан заарли қаршилик кучининг ($A_{\phi, \kappa}$) ни енгис үчун сарфланади.

Машинанинг барқарор ҳаракати даврида унинг бажарган иши қўйидаги тенглама билан аниқланади:

$$A_g = A_{\phi, \kappa} + A_{\phi, \kappa} \quad \text{ёки} \quad A_{\phi, \kappa} = A_g - A_{\phi, \kappa}$$

Бунда, исталған машина учун ҳаммавақт қўйидаги тенгсизлик келиб чиқади:

$$A_{\phi, \kappa} < A_g \quad (10.68)$$

Ҳар қандай машинада ҳам заарли қаршилик кучи бўлади. Шунинг учун «абадий двигател» (perpetuum mobile) қуриш мумкин эмас, чунки ҳар қандай машинада заарли қаршиликни йўқотиб бўлмайди. Машинадаги фойдали қаршилик кучлари ишининг ҳаракатлантирувчи кучлар ишига нисбати шу машинанинг фойдали иш коэффициенти, деб аталади ва η билан белгиланади. Унинг математик ифодаси қўйидагича бўлади:

$$\eta = \frac{A_{\phi, \kappa}}{A_g} < 1 \quad (10.69)$$

Машинанинг фойдали иш коэффициенти машинанинг қанчалик яхши ишлаганилигини билдиради. Фойдали иш коэффицентини қувват орқали ифодаласа ҳам бўлади:

$$\eta = \frac{N_{\phi, \kappa}}{N_g} \quad (10.70)$$

Фойдали иш коэффициенти идеал машиналар учун бирга тенг бўлиб, ҳеч қандай фойдали иш бажармайдиган машиналар учун нолга тенгдир. Заарли қаршиликлар ишининг ҳаракатлантирувчи кучлар ишига нисбати **йўқотилиш коэффициенти** деб аталади.

фициенти деб аталади. Йүкотилиш коэффициентини ψ билан белгилаб, унинг учун қуйидаги математик ифодани ёзамиш:

$$\psi = \frac{A_{\text{ж.К}}}{A_g} = \frac{N_{\text{ж.К}}}{N_g} \quad (10.71)$$

η билан ψ орасидаги боғланишни қуйидагича топамиз:

$$\eta = \frac{A_{\phi\cdot\kappa}}{A_g} = \frac{A_o - A_{\text{ж.К}}}{A_g} = I - \psi \quad (10.72)$$

Машинада бир неча кинематик жуфт бўлса, у ҳолда, ҳар бир кинематик жуфтда йўқотилган заарали иш ёки қувват топилиб, улар бир-бирига қўшилади. Бундай ҳол учун йўқотилиш коэффициенти қуйидагича бўлади:

$$\psi = \frac{\sum_{i=1}^n A_{\text{ж.К}} i}{A_o} \quad (10.73)$$

Машинанинг фойдали иш коэффициенти эса қуйидагича бўлади:

$$\eta = \frac{A_g - \sum_{i=1}^n A_{\text{ж.К}} i}{A_g} = I - \psi \quad (10.74)$$

(10.71) формуладаги ψ (10.73) формуладан топилганига қараганда (бир хил шароитда ишлайдиган машина учун, кичик), яъни $\psi > \psi$ бўлади. Кўпинча, машиналар иш органларининг тўла ҳаракатидан қанчаси фойдали ҳаракат ва қанчаси фойдасиз ҳаракат эканлигини аниқлаш жуда катта аҳамиятга эга бўлади. Агар машина иш органининг тўла циклдаги ҳаракатига кетган вақтни T деб олсак ва бевосита иш операциясини бажариш учун кетган вақт t бўлса, у ҳолда, машинанинг унумлилик коэффициенти қуйидагича бўлади:

$$Y = \frac{t}{T} \quad (10.75)$$

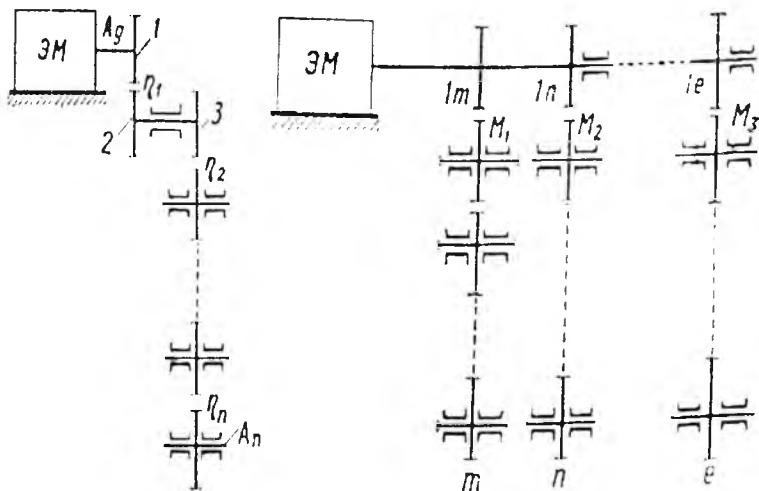
10.11.2. Кетма-кет, параллел улашдаги механикавий фойдали иш коэффициенти

Берилган машина n механизмдан таркиб топган, механизмлар эса кетма-кет уланган булса, бунда машина нинг фойдали иш коэффициенти шу машина таркибига кирувчи барча механизмлар фойдали иш коэффициентларининг күпайтмасига тенг бўлади. Агар машина таркибидаги механизмларнинг фойдали иш коэффициентларини $\eta_1, \eta_2, \eta_r, \dots, \eta_n$ десак, машинанинг умумий фойдали иш коэффициенти (η_0) нинг математик ифодаси қуйидагича бўлади:

$$\eta_0 = \eta_1 \cdot \eta_2 \cdot \eta_3 \cdot \dots \cdot \eta_n = \frac{A_n}{A_0} \quad (10.76)$$

бу ерда, A_n – n -механизмнинг фойдали иши (10.18а-шакл).

Шундай қилиб, кетма-кет уланишдаги умумий фойдали иш коэффициенти кетма-кет уланган алоҳида алоҳида ме-

10.18-шакл.

ханизмларнинг фойдали иш коэффициентларининг күпайтмасига тенг экан.

Параллел улаш икки хил бўлиши мумкин: бир қувват манбаидан бир неча механизмларга қувват узатиш ва бир неча қув-

ват манбаидан параллел узатиш воситасида биргина механизм ҳаракатта көлтирилиши мүмкін. Биз қуйида биттә құвват манбаидан n та механизмға құвват узатышдаги фойдалы иш коэффициентини тошиш билан танишиб чиқамиз (10.18 б-шакл).

Етакловчи бўғинлаби ишни A_I деб олиб, уни A_{lm} , A_m ва A_{le} ишлардан иборат деб қараймиз. Бу ишлар M_1 , M_2 , M_3 механизмлар орқали етакланувчи m , n ва e бўғинларга узатилади. 10.18-шаклга назар ташлаб, ҳар бир механизмнинг кетма-кет уланганлигини кўриш мүмкін. Кетма-кет уланган механизмлар учун механикавий фойдалы иш коэффициентлари қуйидагича топилади:

$$\eta_{lm} = \frac{A_m}{A_{lm}}; \quad \eta_{ln} = \frac{A_n}{A_{ln}}; \quad \dots \quad \eta_{le} = \frac{A_e}{A_{le}} \quad (10.77)$$

Шундай қилиб, қуйидагини олиш мүмкін:

$$A_I = A_{lm} + A_{ln} + \dots + A_{le} = \frac{A_m}{\eta_{lm}} + \frac{A_n}{\eta_{ln}} + \dots + \frac{A_e}{\eta_{le}} \quad (10.78)$$

Фойдалы иш коэффициентини топишнинг умумий қоидасига асосан, умумий механикавий фойдалы иш коэффициенти қуйидагича топилади:

$$\eta = \frac{\sum_{i=m}^e A_i}{A_I} = \frac{A_m + A_n + \dots + A_e}{\frac{A_m}{\eta_{lm}} + \frac{A_n}{\eta_{ln}} + \dots + \frac{A_e}{\eta_{le}}} \quad (10.79)$$

Агар бир қанча m , n ..., e құвват манбаларидан биргина механизмға ҳаракат узатилса, у ҳолда фойдаланилган A_{lm} , A_{ln} , ..., A_{le} ишларини тегишили фойдалы иш коэффициентларига бўлиб, қуйидаги тенгликларни ёзса бўлади:

$$A_m = \frac{A_{lm}}{\eta_{ml}}; \quad A_n = \frac{A_{ln}}{\eta_{nl}}; \quad \dots, \quad A_e = \frac{A_{le}}{\eta_{le}} \quad (10.80)$$

Тўла фойдалы иш коэффициенти қуйидагича топилади:

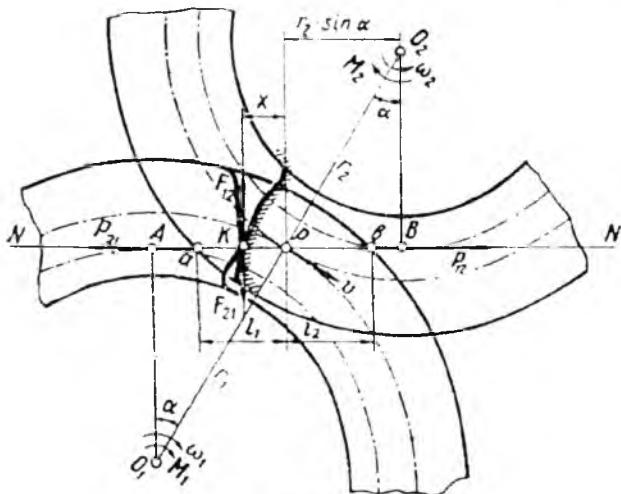
$$\eta = \frac{A_m \cdot \eta_{ml} + A_n \cdot \eta_{nl} + \dots + A_e \cdot \eta_{le}}{\sum_{i=m}^e A_i} \quad (10.81)$$

Фойдалы иш коэффициенти қанча камайса, абсолют йўқотилиши шунчак ортади. Абсолют йўқотилишининг ортиши

эса сарфланыётган энергиянинг бекорга кетаёттанилигидан дарак беради.

10.11.3. Тишли гилдиракли механизминг фойдали иш коэффициенти

Берилган 10.19-шаклда бир жуфт тиш профилларининг илашиши тасвирланган: O_1O_2 — марказлараро масофа; NN — нормал; ω_1, ω_2 — тегишлича иккала гилдиракнинг айланиш бурчак тезликлари; M_1 ва M_2 — ҳаракатлантирувчи ва қаршилик күчларининг моменти; P — илашиш қутби; $P_{12} < -P_{21}$ — бир тишнинг иккинчисига таъсири. Шаклда қуйидагиларни ёза оламиз:

10.19-шакл.

$\omega_{12} = \omega_1 + \omega_2 = 2$ — гилдиракнинг P атрофида айланиш бурчак тезлиги;

$\omega_{21} = \omega_1 + \omega_2 = 2$ — гилдиракнинг P атрофида айланиш бурчак тезлиги.

$$V_{21} = x \cdot (\omega_1 + \omega_2) = x \cdot v \left(\frac{I}{r_1} + \frac{I}{r_2} \right) \text{ - инверсия ме-}$$

толи билан топамиз. Тишлар орасидаги нормал күчларни то-

пишда илашишда фақат бир жуфт тишина қатнашади, деб фараз қиласиз.

2 - ғилдиракнинг мувозанат шартини топамиз:

$$\sum_{i=1}^n M_i(P_i) = P_{12} \cdot r_2 \cdot \cos\alpha - \mu P_{12}(r_2 \cdot \sin\alpha + x) - M_2 = 0$$

Бундан P_{12} ни топамиз:

$$P_{21} = \frac{M_2}{r_2 \cos\alpha - \mu(r_2 \sin\alpha + x)} \quad (10.82)$$

θ_1 га нисбатан момент олиб, 1 - ғилдиракнинг мувозанат шартини тузамиз:

$$\sum_{i=1}^n M_i(P_i) = P_{21} \cdot r_1 \cdot \cos\alpha - \mu P_{21}(r_1 \cdot \sin\alpha - x) - M_1 = 0$$

бундан

$$P_{21} = \frac{M_1}{r_1 \cos\alpha - \mu(r_1 \sin\alpha - x)} \quad (10.83)$$

$P_{12} = -P_{21}$ эканлигини эътиборга олсак,

$$M_1 = -M_2 \frac{r_1 \cos\alpha - \mu(r_1 \sin\alpha - x)}{r_2 \cos\alpha - \mu(r_2 \sin\alpha + x)} = M_1(x) \quad (10.84)$$

бўлади. Шундай қилиб, $M_1 = x$ ҳолатга боғлиқ функция экан v_{21} нисбий тезлик қубдан ўтишда ўз йўналишини ўзгартиради, шунда ишқаланиш кучлари (F_{12}, F_{21}) ҳам ўз йўналишларини ўзгартиради. Мана шу куч ва тезлик йўналишларининг ўзгариб туриши валнинг вибрацияланишига сабаб бўлади. Қувватлар тенглигидан фойдаланиб, қуйидагини топамиз:

$$M_1 = -M_2 \cdot l_{21}$$

Ишқаланишдаги элементар иш қуйидагича топилади:

$$dA_F = \eta P_{12} \cdot v_{21} \cdot dt$$

Булардан,

$$dA_F = \mu \frac{M_2}{r_2 \cos\alpha - \mu(r_2 \sin\alpha + x)} \cdot x \cdot v_{21} \left(\frac{1}{r_1} + \frac{1}{r_2} \right) \cdot \frac{dx}{r_{21} \cdot \cos\alpha}$$

ёки

$$dA_t = \mu \frac{M_2}{r_2 \cos \alpha - \mu(r_2 \sin \alpha + x)} \cdot x \left(\frac{r_1 + r_2}{r_1 r_2} \right) \cdot \frac{xdx}{\cos \alpha} \quad (10.85)$$

$\mu(\sin x + x)$ ни ҳисобга олмасак, қуйидаги ҳосил бўлади:

$$dA_F = \mu \cdot \frac{M_2}{r_2 \cos \alpha} \cdot \frac{r_1 + r_2}{r_1 r_2} x \cdot dx$$

Бу тенгламани интеграллаб, бир жуфт тишнинг тўла илашишидаги ишқаланишинг ишини топамиз.

$$dA_F = \mu \cdot \frac{M_2}{r_2 \cos^2 \alpha} \left(\frac{r_1 + r_2}{r_1 r_2} \right) \int_{-l_2}^{l_2} x dx = \mu \cdot \frac{M_2}{r_2 \cos^2 \alpha} \left(\frac{r_1 + r_2}{r_1 r_2} \right) \cdot \frac{l_2^2 + l_1^2}{2} \quad (10.86)$$

Бир жуфт тишнинг тўла илашишидаги вақтни қуйидаги ча топамиз:

$$t = \frac{l_1 + l_2}{v \cos \alpha} = \frac{l_1 + l_2}{r_2 \omega_2 \cos \alpha}$$

Кувватни қуйидагича топамиз:

$$N_2 = \frac{M_2 \cdot \omega_2}{75}$$

$r_1 = \frac{m z_1}{2}, \quad r_2 = \frac{m z_2}{2}$ эканлиги эътиборга олинса, ўтрага қувват $N_1 = \frac{A_1}{t} = \frac{75 \cdot \mu \cdot N_2}{m \cdot \cos \alpha} \left(\frac{1}{z_1} + \frac{1}{z_2} \right) \cdot \frac{l_2^2 + l_1^2}{l_1 + l_2}$ (10.87) фойдали механик коэффициент эса

$$\eta = \frac{N_2}{N_2 + N_F} = \frac{I}{I + k}$$

$$k = \frac{N_F}{N_2} = \frac{75 \mu}{m \cos \alpha} \left(\frac{1}{z_1} + \frac{1}{z_2} \right) \cdot \frac{l_2^2 + l_1^2}{l_1 + l_2} \quad (10.88)$$

бўлади.

Баъзи тишли иланималар учун η нинг қиймати қуйидагичадир:

$\eta = 0,99$ — силлиқланган тишлар учун;

$\eta = 0,985 \text{ ё } 0,98$ — юқори аниқлик билан ишланган тишлар учун.

10.12. МЕХАНИЗМ ВА МАШИНАЛАРДА ИШҚАЛАНИШ ВА ЕЙИЛИШ БҮЙИЧА ДОЛЗАРБ МУАММО ВА МАСАЛАЛАР

Ишлаб чиқаришда құлланиладиган барча машина ва меканизмларда ишқаланишни ва у туфайли юзага келадиган ейишишни (едирилишни) олдини олиш усулларини құллаб, янгиларини яратиш шу күннинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади. Уларнинг баъзиларини таҳлил қилиб чиқайлик. Эластик, эгилувчан (қайишқоқ) бўғинларда ички ишқаланиш кучлари кўп ҳолларда тажрибавий усулларда аниқланади. Динамиканинг назарий масалаларини тадқиқ қилишда эластик бўғинлардаги ишқаланиш кучи тезликка ёки унинг даражаларига боғлаб инобатга олинади. Натижаларни аниқлиги юқори эмас. Бунда ишқаланиш кучини физик моҳиятини чукӯр ўрганиб, материалнинг энергияни ютиш қобилиягини ва бошқа хусусиятларини кенгроқ таҳлил қилиш, уларни ишқаланиш кучини топишда инобатга олиш мақсадга мувофиқлир.

Ишқаланиш кучини камайтириш йўллари жуда кўп. Уларнинг ичиди асосий бўлиб материални танлаш, конструктив параметрларни асослаш, динамик хусусиятларни инобатга олиш киради. Жумладан, катта тезликда ҳаракатланувчи валларнинг таянчларидаги подшиппникларга асосий ҳаракатга тик жуда кичик тебранишлар берилса, ишқаланиш кучи анчага камайди.

Машина ва механизмларнинг ФИКлари асосий қўрсаткич бўлиб уни ошириш учун юқорида таъкидланган усуллардан ташқари ортиқча қувват сарфини камайтиришининг эфектив усулларини топиш керак. Технологик машиналарда машинани ҳаракатга келтириш, тўхтатиш ва ишлаш пайтида ўтиш жараёнлари юзага келади. Тўқимачилик машиналарида (ип узилгандা), пахта тозалаш машиналарида, айниқса, қишлоқ хўжалик машиналарида, ишлаш вақтида мажбурий тўхташлар бўлиб туради. Шунингдек, технологик вазифани бажаришда ҳам ўтиш жараёнлари юзага келлиб туради. Ушбу ўтиш жараёнлари тезликни, юкланишларни ўзгаришига, қувват сарфини нотекис сарфига (кўнайишига) олиб келади. ФИКни ошириш учун машинани ишлаш режими бир текисда бўлиши керак. Ишчи органларни,

механизмларни мувозанатлаш, ишқаланиш құчларини қамайтириш, бүғинларни енгиллаштириш ҳисобига ҳам ФИК ошириш мүмкін. Ҳозирда ФИК оширишни янги оригинал йүлларини топиш мақсадға мувофиқдір.

10.13. «МЕХАНИЗМ ВА МАШИНАЛАРДА ИШҚАЛАНИШ ВА ЕЙИЛИШ» БОБИ БҮЙИЧА ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Қандай ишқаланиш турларини биласиз?
2. Ишқаланиш хусусиятлари нималардан иборат?
3. Илгариланма ҳаракат қылувчи кинематик жуфтлардағи ишқаланишни тушунтириб беринг.
4. Сирпаниш подшипникларидаги ишқаланишнинг иккала гипотезасини изоҳлаб беринг.
5. Ишқаланиш доирасини тушунтириб беринг.
6. Товонлаги ишқаланиш қандай ҳисобланади?
7. Олий кинематик жуфтлардаги ишқаланишни тушунтириб беринг.
8. Думаловчи гилдираклар орқали юкни қандай күч билан сиљитиши мүмкін?
9. Этилувчи бүғинлардаги ишқаланишни изоҳлаб беринг.
- Л. Эйлер формуласи нимани ифодатайли?
10. Ейилиш қандай баҳоланади?
11. Ейилиш босқичларини тушунтириб беринг.
12. Кинематик жуфтларда ейилиш қандай ҳисобланади?
13. Машинани ФИК деб нимага айтамиз?
14. Узатмалар кетма-кет ва параллел боғланганда ФИК қандай аниқланади?
15. Тишли илашмаларда ФИК ҳисоблаш тартиби қандай?

11-БОБ. МАШИНА АГРЕГАТИ ҲАРАКАТИНИНГ ТАДҚИҚИ

11.1. МАШИНА АГРЕГАТИНИНГ ҲАРАКАТ ТЕНГЛАМАСИ

Машина агрегати юритувчи, узатувчи ва ишчи механизмлариниң үз ичига олган система эканлигини юқорида таъкидлаган эдик. Энди машина агрегатини ҳаракат тенгламалариниң күриб чиқамиз.

Бирор вақт ичидә құзгалуучанлик даражасы $W=1$ бүлған системанинг кинетик энергиясининг үзгариши қўйилған күчларниң бажарған ишлари йигиндинисига тең.

Бунинг математик ифодаси қўйилдагича бўлади:

$$\frac{m_0 v_0^2}{2} - \frac{m_0 v_1^2}{2} = \sum_{i=1}^k A_i \quad (11.1)$$

бу ерда, m_0 — системанинг умумий (келтирилган) массаси;

v_0 — системанинг бошланғич тезлиги;

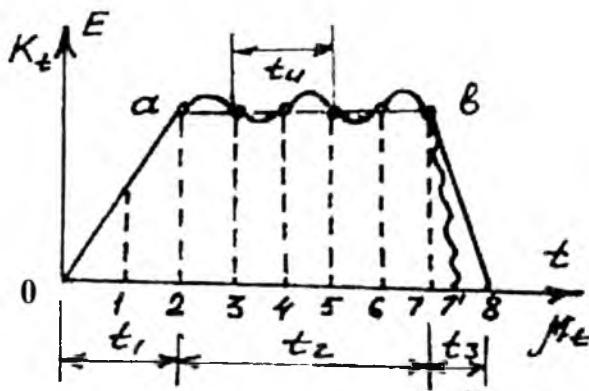
v_1 — системанинг охирги тезлиги.

$\sum_{i=1}^k A_i$ — системага қўйилған кўчлар ишининг йигиндиниси ёки

$$\sum_{i=1}^k \frac{m_i v_i^2}{2} - \sum_{i=1}^k \frac{m_i v_{0i}^2}{2} = A_k - A_{\phi,k} - A_{\psi,k} \pm A_i \quad (11.2)$$

(11.2) тенглама машинанинг иш ҳолатидаги ҳаракат тенгламаси, деб аталади (энергетик шакли). Агар машина қисмларининг ҳаракати даврий бўлиб, уларниң оғирлиги, бажарған иши ҳам даврий бўлса, у ҳолда $A_{\phi,k}$ ни ҳисобга олмаса ҳам бўлади, чунки бўғин тушиётганда иш мусбат бўлиб, юқорига кўтарилишида манфий бўлади. Бундай ҳол учун (11.2) тенгламанинг кўриниши қўйилдагича бўлади:

$$\sum_{i=1}^k \frac{m_i v_i^2}{2} - \sum_{i=1}^k \frac{m_i v_{0i}^2}{2} = A_k - A_{\phi,k} - A_{\psi,k} \quad (11.3)$$

11.1-шакл. Машина ҳаракатининг давр графиги.

Хар қандай машина ҳаракатида уч асосий давр бўлади (11.1-шакл):

- 1) машинанинг юргазилиш даври – t_1 ;
- 2) машинанинг барқарор юриш даври – t_2 ;
- 3) машинанинг тўхташ даври – t_3 .

Биз машина ҳаракатининг учала даври билан танишиб чиқамиз.

Машинанинг юргазилиш даврида унинг бошлангич тезлиги ноль ($v_0=0$); кинетик энергияси ҳам ноль бўлади:

$$\sum \frac{m_i v_i^2}{2} = 0 \quad (11.4)$$

(11.3) тенглама қўйидаги кўринишни олади:

$$\sum \frac{m_i v_i^2}{2} = A_k - A_{\phi_k} - A_{r_k} \quad (11.5)$$

$$A_k = A_{\phi_k} + A_{r_k} + \sum \frac{m_i v_i^2}{2}$$

Демак, машинанинг юргазиш даврида ҳаракатлантирувчи кучларнинг иши фойдали ва заарарли қаршиликлар ишидан катта бўлиши шарт, чунки ишининг маълум қисми машинанинг ҳаракатлантирувчи қисмлари нормал тезликка эришуви таъминловчи тезланишини бериш учун сарфланади. Буни 11.1-шаклдаги *Oa* графикдан кўриш мумкин.

Машинанинг барқарор юриш даври. Машинада илгариланма-қайтма ҳаракат қилувчи бўғинлар бўлмайди, фақат ротацион (айланма ҳаракатланувчи) қисмлар бўлса, у

ҳолда, тезлик ўзгармас, яъни $v_1 = v_0 = v$ булади), демак, кинетик энергиянинг орттирилган ҳам ноль бўлади:

$$\sum \frac{m_i v_i^2}{2} - \sum \frac{m_i v_0^2}{2} = 0 \quad (11.6)$$

(11.3) тенглама қўйидаги кўринишни олади:

$$A_g = A_{\phi, k} + A_{z, k} \quad (11.7)$$

Демак, машинанинг барқарор ҳаракати даврида ҳамма-вақт ҳаракатлантирувчи кучларнинг иши фойдали ва зарарли қаршилик кучлари ишларининг йигинидисига тенг бўлади. Буни 11.1-шаклдаги графикнинг *ab* горизонтал тўғри чизигидан кўриш мумкин. Машина ҳаракатининг барқарор даврида кинетик энергия орттирилган ишларни олди. Бундай ҳол учун кинетик энергия орттирилган ҳам ноль бўлиши мумкин. Бундай ҳол учун кинетик энергия орттирилган қўйидагича ёзилади:

$$\sum \frac{m_i v_i^2}{2} - \sum \frac{m_i v_0^2}{2} = 0 \quad (11.8)$$

Буни 11.1-шаклдаги кинетик энергиянинг *ab* синусоида графикидан кўриш мумкин.

Машинанинг тўхташ даврида охирги тезлик ноль бўлади ($v_1=0$), бунда (11.3) тенглама қўйидаги кўринишда ёзилади:

$$A_g - A_{\phi, k} - A_{z, k} = - \sum \frac{m_i v_0^2}{2} \quad (11.9)$$

бундан

$$A_g > A_{\phi, k} + A_{z, k}$$

эканилигини билиш қийин эмас. Машинанинг тўхташи учун $A_g = 0$ ва $A_{\phi, k} = 0$ бўлиши керак, яъни:

$$A_{z, k} = \sum \frac{m_i v_0^2}{2} \quad (11.10)$$

Машинанинг тўхтатишида ҳаракат вақтида тўплангани кинетик энергия зарарли қаршиликлар ишини сенгиш учун сарфланади ($A_{z, k}$). Бундан, сунъий равишда зарарли қаршиликларни кўпайтириб, машинанинг бош валларига маҳсус тормозлар ўрнатиш йўли билан ҳал қилинади: масалан, тез юриб келаётган

автомобилни тұхташи учун, аввал, двигател фрикциони илаппічдан бұшатилиб, сұнг тормозлаш керак.

11.2. КЕЛТИРИЛГАН КУЧ ВА МОМЕНТ

Динамика масалаларини ҳал қилишда, күпинча, келтирилған күч ва моментлар назариясидан фойдаланишга түғри келади. Барча ташқы күчлар ва моментлар келтирилған нүкте ва бұғин келтириш нүктаси ва бұғини, деб аталади. Келтирилған күчларни топиш учун келтирувчи күчлар бажарған иш билан келтирилған күч бажарған ишнинг тезлигидан фойдаланилади. Ана шу шарт билан топилған күч **келтирилған күч**, деб аталади ва P_k билан белгиланади. Келтирилған күч вақтнинг ўтиши билан үзгарувланған функция булиши мумкин. Шунинг учун келтирилған күчни топишнинг умумий қоидаси қуйидагича тәртифланади: механизмнинг бирор бүгінің келтирилған күчнінг элементтар иши келтирувчи күчларнинг элементтар ишлари ийиндиисига тенг бўлади.

Умумий ҳолда келтирилған күчнинг математик ифодаси қуйидагича бўлади:

$$P_k = dS_k \cos(\widehat{P_k, dS_k}) = \sum_{i=1}^n [P_i dS_i \cos(\widehat{P_i, dS_i}) + M_i d\varphi_i] \quad (11.11).$$

Бундан:

$$P_k = \frac{\sum_{i=1}^n [P_i dS_i \cos(\widehat{P_i, dS_i}) + M_i d\varphi_i]}{dS_k \cos(\widehat{P_k, dS_k})} \quad (11.12)$$

Агар касрнинг сурат ва маҳражини dt вақтга бўлсак, қувватлар тенглигидан келтирилған күч топилған бўлади.

$$P_k = \frac{\sum_{i=1}^n [P_i v_i \cos(\widehat{P_i, dS_i}) + M_i \omega_i]}{v_i \cos(\widehat{P_k, v_i})} \quad (11.13)$$

Кўн ҳолларда келтирилған күч ўрнига **келтирилған моментни топиш** қуладай бўлади, бунда тенгламалар қуйидаги кўринишда ёзилади:

$$M_k = \frac{\sum_{i=1}^n [P_i dS_i \cos(\widehat{P_i, dS_i}) + M_i d\varphi_i]}{d\varphi_k} \quad (11.14)$$

ёки қувват күринишида қийилдагича бұлады:

$$M_k = \frac{\sum_{i=1}^n [P_i v_i \cos(\widehat{P_i, v_i}) + M_i \omega_i]}{\omega_k} \quad (11.15)$$

бу ерда, M_k — келтирилған момент;

ω_k — келтириши бүғинининг бурчак тезлиги;

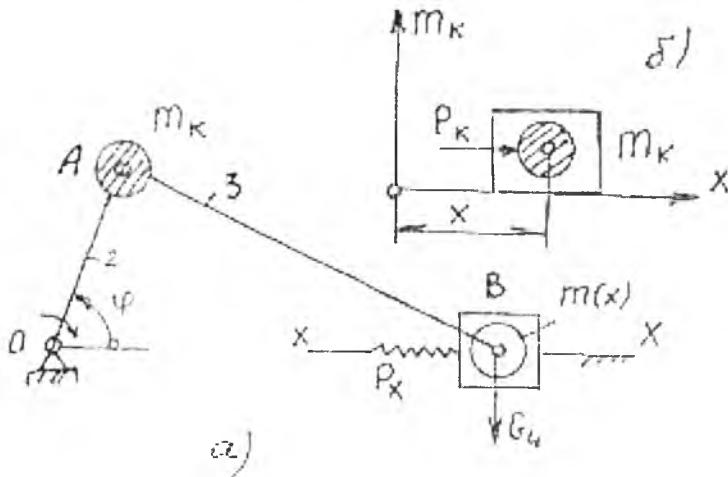
M_i — келтирувчи і бүғиннинг моменти;

ω_i — келтирилувчи бүғиннинг бурчак тезлиги;

v_i — келтирилувчи і бүғиннинг оғирлик марказининг чизиқли тезлиги;

$(\widehat{P_i, v_i})$ — P_i күч билан v_i тезлик орасидаги бурчак.

$(\widehat{P_i, v_i})$ — P_i күч билан v_i тезлик орасидаги бурчак.

11.2-шакт. а— айлангич-судралгичли механизм;
б — келтирилған күч P_k ва келтирилған масса (m_k).

Келтирилған күч ёки масса методидан фойдаланилганда механизм ҳаракатининг ўрнига келтириши бүғиннинг ҳаракатини ўрганини мумкин. 11.2а-шаклдаги айлангич-судралгичли механизм бүғинларининг массаси, В судралгичда келтирилған, деб фараз қилайлык. Үндаги келтирилған масса үзгаруучан бўлиб, унинг үзгариши судралгич йўлига боғлиқдир. Агар масса графигини x га

қараб тузган бўлсак, у ҳолда, масса функция бўлиб, x аргументдир; унинг математик ифодаси қўйидагича бўлади (11.2-шакл, б):

$$M_{KB} = m(x) \quad (11.16)$$

бу ерда $m(x)$ — келтирилган массанинг P_k куч таъсирида ўзгариши; бу ўзгариш x координата, v тезлик ва t вақтга боғлиқdir. $m(x)$ ни аналитик ва график кўринишда тузиш мумкин. Худди шундай келтирилган P_k кучни ҳам аналитик ва график шаклда берса бўлади, яъни:

$$P_k = P(x, v, t) \quad (11.17)$$

Келтириш бўгини кинетик энергиясининг орттираси бажарилган ишга тенглигидан фойдаланиб, қўйидаги математик ифодани ёзамиз:

$$\begin{aligned} d \left[\frac{m(x) \cdot v^2}{2} \right] &= P(x, v, t) \cdot dx \\ \frac{d}{dx} \left[\frac{m(x) \cdot v^2}{2} \right] &= P(x, v, t) \end{aligned}$$

Тенгламани дифференциаллаб, $v = \frac{dx}{dt}$ эканлигини эътиборга олсак, қўйидаги келиб чиқади:

$$m(x) \cdot \frac{d^2x}{dt^2} + \frac{1}{2} \frac{d[m(x)]}{dx} \left(\frac{dx}{dt} \right)^2 = P(x, v, t) \quad (11.18)$$

Бу тенглама x га нисбатан ўзгарувчан массали жисмнинг ҳаракат тенгламаси, яъни массаси даврий ўзгарадиган бўгин учун Ньютоннинг иккинчи қонунидир. Агар $m(x) = \text{const}$ бўлса, бу формула Ньютоннинг бизга маълум бўлган иккинчи қонунини беради.

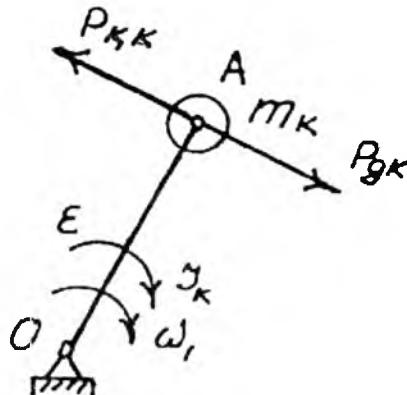
Агар келтириш бўгини судралгич бўлмай, \overline{OA} айлангич бўлса, у ҳолда келтирилган масса ўрнига келтирилган инерция моменти ва x аргумент ўрнига айлангичнинг φ бурчаги қўйилади, холос. Бундай ҳол учун тенгламани дифференциал шакли қўйидаги кўринишда ёзилади:

$$I(\varphi) \cdot \frac{d^2\varphi}{dt^2} + \frac{I}{2} \frac{d[I(\varphi)]}{d\varphi} \left(\frac{d\varphi}{dt} \right)^2 = P(\varphi, v, t) \quad (11.19)$$

бу ерда, $J(\varphi)$ — келтириш бўгинига келтирилган инерция моменти, бу ўзгарувчан катталиклар; φ — айлангичнинг (келтириш бўгинининг) буралиш бурчаги; $M(\varphi, \omega, t)$ — келтириш бўгинига келтирилган момент.

11.3. КЕЛТИРИЛГАН МАССА ВА ИНЕРЦИЯ МОМЕНТИ

Машина ва механизмлар динамикасини ўрганишда келтирилган масса ёки инерция моменти тушунчасидан фойдаланишга тўғри келади. Кўпинча, масса стакловчи бўгиннинг бирор нуқтасига, инерция моменти эса стакловчи бўгинга келтирилади. Масса келтирилган нуқта **келтириш нуқтаси** деб, инерция моменти келтирилган бўгин эса **келтириш бўғини**, деб аталади. Келтирилган масса (m_k) билан келтирилган инерция моменти J_k ўзгарувчан фиктив катталиклар бўлиб, улар келтириш массасининг кинетик энергияси билан келтирилувчи массалар кинетик энергияларининг тенглик шартидан топилади. Айлангич-шатунли механизм бўгинларининг массаларини айлангичдаги A нуқтага келтиришда (11.20) тенгликдан фойдаланамиз (11.3-шакл).

11.3-шакл. Айлангичнинг A нуқтасига келтирилган масса m_k , келтирилган қаршилик кучи (P_{kk}); келтирилган ҳаракатлантирувчи куч (P_{pk}); массанинг OA бўгинига келтирилган инерция моменти (J_k).

Бундан $v_A = \omega_1 \cdot l_{OA}$; $v_s = K_u \cdot ps$; $v_B = K_u \cdot \overline{pb}$ эканлигини эътиборга олиб, келтирилган масса (m_k)ни топамиз:

$$m_k = \frac{I_a}{l_{OA}^2} + m_s \left(\frac{p_s}{P_a} \right)^2 + \frac{I_s}{l_{AB}^2} \left(\frac{ab}{P_a} \right)^2 + m_u \left(\frac{pb}{P_a} \right)^2 \quad (11.20)$$

Келтирилган инерция моменти қўйидагича топилади:

$$\frac{I_k \omega_1^2}{2} = \frac{1}{2} I_a \cdot \omega_1^2 + \frac{1}{2} \left(m_s \cdot v_s^2 + I_s \cdot \omega_s^2 \right) + \frac{1}{2} m_u \cdot v_u^2$$

ёки

$$I_k = I_a + m_s l_{OA}^2 \left(\frac{ps}{pa} \right)^2 + I_s \left(\frac{\omega_s}{\omega_1} \right)^2 + m_u \cdot l_{AB}^2 \left(\frac{pb}{pa} \right) \quad (11.21)$$

(11.20) ва (11.21) тенгламалардан маълум бўлишича, тегишли тезликлар даврий ўзгарувчан бўлганликларидан, келтирилган масса билан келтирилган инерция моменти ҳам даврий ўзгарувчан катталиклардир. Уларнинг математик ифодаси қўйидагича бўлади:

$$\begin{aligned} m_k &= m_k (\varphi + 2p) \\ I_k &= I_k (\varphi + 2p) \end{aligned} \quad (11.22)$$

11.3-шаклда келтириши нуқтасига қўйилган масса билан инерция моментларининг келтириш бўгини қўрсатилган.

Механизмнинг келтирилган массаси инерция кучининг моменти қўйидагича ёзилади:

$$M_s = - \left(I_k \frac{d\omega}{dt} + \frac{\omega^2}{2} \frac{dl_k}{d\varphi} \right) \quad (11.23)$$

Бу моментларни қўйидаги кўринишда ёзамиз:

$$M_{sm} = - \frac{\omega^2}{2} \frac{dl_k}{d\varphi} \quad (11.24)$$

$$M_{su} = -I_k \frac{d\omega}{dt} \quad (11.25)$$

Механизм ҳаракатида иккита инерция кучининг моменти борлиги кўриб ўтилди. Булардан биринчиси механизмнинг ўзгармас бурчак тезлиги билан айланишидаги ҳосил бўлган инерция моменти булиб, механизмнинг **асосий** ёки

перманент ҳаракати, деб аталади. Иккинчиси эса келтириш бўғини бурчак тезлигининг ўзгаришидан ҳосил бўлган инерция моменти бўлиб, механизмнинг **қўшимча ёки бошлангич ҳаракати**, деб аталади. Агар механизм ҳаракатида келтирилган инерция моментининг максимал ва минимал қийматлари

орасидаги фарқ кичик бўлса, у ҳолда $\frac{dJ}{d\varphi}$ ни ҳисобга олмаса бўлади. Келтирилган инерция моменти ҳаммавақт мусбат сон бўлади. Механизм бўғинларидаги иуқта тезликларининг нисбати фақат механизм ҳолатига (φ) боғлиқ бўлгани учун, келтирилган инерция моменти ҳам механизм тезлигига боғлиқ бўлмай, балки фақат унинг ҳолатига боғлиқдир.

11.4. МАШИНА ҲАРАКАТ ТЕНГЛАМАЛАРИНИ ИНТЕГРАЛЛАШ

Машина агрегатининг моментлар кўринишидаги дифференциал тенгламасида M_s ва M_k кўринишидаги келтирилган моментлар бор бўлиб, буларнинг қандай параметрларга боғлиқлиги эътиборни ўзига тортади. Бу моментлар технологик жараённинг моҳиятига қараб умумлашган координатага, унинг тезлигига ёки вақтга боғлиқ бўлиши мумкин. Ҳаракат дифференциал тенгламасининг мумкин бўлган варианtlари қўйидагича бўлиши мумкин:

1) Ҳар иккала момент ҳам фақат умумлашган координатага боғлиқ бўлган ҳол. Бунда ҳаракат тенгламаси қўйидаги кўринишини олади:

$$M_s(\varphi) - M_k(\varphi) = -I_k \frac{d^2\varphi}{dt^2} + \frac{\omega^2}{2} \frac{dI_k}{d\varphi} \quad (11.26)$$

2) Моментлар фақат агрегатнинг умумлашган координата тезлигига боғлиқ бўлиши мумкин, яъни:

$$M_s(\omega) = M_k(\omega) = I_k \frac{d^2\varphi}{dt^2} + \frac{\omega^2}{2} \frac{dI_k}{d\varphi} \quad (11.27)$$

3) Келтирилган моментлар фақат вақтга боғлиқ бўлган ҳол, яъни:

$$M_s(t) - M_k(t) = -I_k \frac{d^2\varphi}{dt^2} + \frac{\omega^2}{2} \frac{dI_k}{d\varphi} \quad (11.28)$$

4) Моментлар умумлашған координатага ва вақтга боелиқ бұлғанда:

$$M_e(\varphi) - M_k(t) = -I_e \frac{d^2\varphi}{dt^2} + \frac{\omega^2}{2} \frac{dI_e}{d\varphi} \quad (11.29)$$

5) Умумлашған координата ва унинг тезлигига боелиқ булғанда:

$$M_e(\varphi) - M_k(\omega) = -I_e \frac{d^2\varphi}{dt^2} + \frac{\omega^2}{2} \frac{dI_e}{d\varphi} \quad (11.30)$$

6) Вакт ва бурчак тезликка боелиқ булғанда:

$$M_e(t) - M_k(\omega) = -I_e \frac{d^2\varphi}{dt^2} + \frac{\omega^2}{2} \frac{dI_e}{d\varphi} \quad (11.31)$$

7) Умумлашған координата, тезлик ва вақтта боелиқ булғанда:

$$M_e(\varphi, \varphi, t) - M_k(\varphi, \varphi, t) = I_e \frac{d^2\varphi}{dt^2} + \frac{\omega^2}{2} \frac{dI_e}{d\varphi} \quad (11.32)$$

Харакат тенгламаси умумлашған координатага боелиқ бүлған ҳол:

$$\int_{\varphi_0}^{\varphi} [M_e(\varphi) - M_k(\varphi)] d\varphi = d \left(\frac{I_e \omega^2}{2} \right)$$

Буни интеграллаймиз:

$$\int_{\varphi_0}^{\varphi} [M_e(\varphi) - M_k(\varphi)] d\varphi = \frac{I_e \omega_i^2}{2} - \frac{I_e \omega_0^2}{2} \quad (11.33)$$

бу ерда, I_e — келтириш бүғинининг I ҳолатидаги келтирилған инерция моменті; ω_i — келтириш бүғинининг шу ҳолатидаги бурчак тезлиги; I_{k0} — келтириш бүғинининг бошланғыч ҳолатидаги келтирилған моменті; ω_0 — бошланғыч ҳолатдаги бурчак тезлиги.

Шундай қилиб, келтирилған моментлар умумлашған координатага боелиқ бўлса, у ҳолда дифференциал тенглама квадратура йўли билан ечилиши мумкин экан.

Агар келтирилған инерция моменти ўзгармас бўлса, у ҳолда $I_e = I_{k0} = I$ бўлади ва (11.33) тенглама қўйидагича кўринишига эга бўлади:

$$\int_{\varphi_0}^{\varphi} [M_e(\varphi) - M_k(\varphi)] d\varphi = \frac{I}{2} (\omega_i^2 - \omega_0^2) \quad (11.34)$$

Шундай қилиб, (11.33), (11.34) тенгламалардан фойдаланиб ω нинг қатор ҳолатларини топиш мумкин, яъни $\omega = \omega(\varphi)$

$$\varepsilon \cdot \frac{d\omega}{dt} \cdot \frac{d\varphi}{d\varphi} = \omega \cdot \frac{d\omega}{d\varphi}$$

Хулося: $\omega = \omega(t)$ ёки $\omega = \omega(\varphi)$ ни дифференциаллаб, келтириш бўғинининг бурчак тезланишини топиш мумкин экан.

Ҳаракат тенгламаси фақат умумланган координатга тезлигига боғлиқ бўлган ҳол; $I_k = \text{const}$ бўлган ҳолатни текширамиз:

Буидай ҳол ҳам квадратура (ажратиш) йўли билан ечилади:

$$\text{ёки } [M_e(\omega) - M_c(\omega)] = I_k \frac{d\omega}{dt} \quad (11.35)$$

$$t_i = t_0 + I_k \int_{\omega_0}^{\omega_i} \frac{d\omega}{M_e(\omega) - M_c(\omega)} \quad (11.36)$$

Агар келтирилган моментлар фақат вақтга боғлиқ бўлиб, $I_k = \text{const}$ бўлса, у ҳолда ҳам тенгламани квадратурага ажратиш мумкин, яъни:

$$\begin{aligned} \int_{t_0}^{t_i} \frac{1}{I_k} [M_e(t) - M_c(t)] dt &= \int_{\omega_0}^{\omega_i} d\omega \\ \omega_i(t) &= \omega_0 + \frac{1}{I_k} \int_{t_0}^{t_i} [M_e(t) - M_c(t)] dt \end{aligned} \quad (11.37)$$

Шундай қилиб, тенгламанинг чизиқсиз ҳади $\left[\frac{\omega}{2} \cdot \frac{dI_k}{d\varphi} \right]$

полга тенг бўлган ҳоллар учун (яъни келтирилган инерция моменти ўзгармас миқдор бўлган ҳол), ҳаракат дифференциал тенгламасининг квадратура йўли билан ечиш мумкинлиги билан танишиб чиқдик.

Қолган ҳоллар учун M_e ва M_c лар жуда содда бўлсагина тенгламани ечиш мумкин, аks ҳолда буидай тенгламаларни ечиш мумкин бўлмай, уларни тақрибий ечиш йўлидан фойдаланилади.

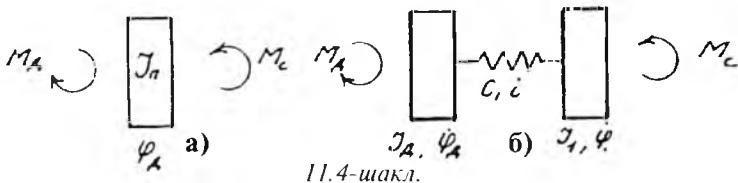
11.5. БИР МАССАГА КЕЛТИРИЛГАН МАШИНА АГРЕГАТИНИНГ ҲАРАКАТИ ТАҲЛИЛИ

Валикли житни ишчи валикни, жинни аррали цилиндрини, шнекли тозаловчини, токар станоги шининделини ва ҳ.к. ларни бир массали ротацион системага келтириш мум-

кин. Бир массали машина агрегатини ҳисоблаш схемаси 11.4-шаклда көлтирилган.

Машина агрегатининг математик модели дифференциал тенгламалар системасидан иборат:

$$\frac{1}{2\omega_0 M_k} \dot{M}_d + \frac{S_k}{2M_k} M_d = \frac{\varphi_0 - \varphi_d}{\omega_0}, \quad J_n \ddot{\varphi}_d = M_d - M_k \quad (11.38)$$

11.4-шакл.

$$M_k = \frac{1}{i} (M_1 + M_0 \sin \alpha t) \quad (11.39)$$

Бу ерда, M — электроритувчини валига көлтирилган қаршилик моменталарининг йиғиндиcиси; M_1 — қаршилик-нинг доимий ташкил этувчиcи; M_0 — қаршилик моментини тебранини амплитудаси; i — бикр кинематик узатма системасининг умумий узатыш сони.

(11.28) ифода доимий коэффициентли дифференциал тенглама системаси ҳисобланади. Унинг иккинчи дифференциал тенгламасини қўйдагича ёзамиш:

$$J_n \ddot{\varphi}_d = \dot{M}_d - M_k \quad (11.40)$$

M_d қийматни (11.29) дан (11.28)га қўямиз

$$\frac{1}{2\omega_e M_k} \dot{M}_d + \frac{J_n S_k}{2M_k} \omega_d + \frac{S_k}{2M_k} M_k = -\frac{\omega_0 - \omega_d}{\omega_0} \quad (11.41)$$

M_d ҳосиласини (11.30) дан (11.31)га қўямиз

$$\frac{J_n \omega_0}{2\omega_e M_k} \omega_d + \frac{J_n S_k \omega_0}{2M_k} \omega_d + \omega_d = \omega_0 - \frac{\omega_0}{2\omega_e} M_e - \frac{S_k \omega_0}{2M_k} M_0 \quad (11.42)$$

Қаршилик моментини вақтта нисбатан ҳосиласини оламиш

$$\dot{M}_e = \frac{\omega M_0}{i} \cos \alpha t$$

M_k ва M_k қийматларини (11.32) га қўямиз.

$$\begin{aligned} \frac{J_n \omega_0}{2\omega_c M_k} \ddot{\omega}_d + \frac{J_n S_k \omega_0}{2M_k} \dot{\omega}_d + \omega_d = \omega_0 - \frac{\alpha M_0 \omega_0}{2i\omega_c M_k} \cos \alpha t - \\ - \frac{S_k \omega_0 M_1}{2M_k i} - \frac{S_k \omega_0 M_0}{2M_k i} \sin \alpha t \end{aligned} \quad (11.43)$$

Доимий коэффициентларни қүйидаги белгилаймиз:

$$\begin{aligned} A = \frac{J_n \omega_0}{2\omega_c M_k}, \quad B = \frac{J_n S_k \omega_0}{2M_k}, \quad C = 1, \quad D = \omega_0 \frac{S_k \omega_0 M_1}{2M_k i}, \\ E = \frac{\alpha M_0 \omega_0}{2i\omega_c M_k}, \quad K = \frac{S_k \omega_0 M_0}{2M_k i}, \end{aligned}$$

(11.33) ифодани ўнг томонини тригонометрик функция билан ёзамиз:

$$\sin \alpha t - \frac{E}{K} \cos \alpha t = \sqrt{1 + \left(\frac{E}{K}\right)^2} \sin \left(\alpha t + \arctg \frac{E}{K} \right)$$

Натижада (11.33) қүйидаги күриниша бўлади

$$\ddot{\omega}_d + \frac{B}{A} \dot{\omega}_d + \frac{C}{A} = \omega_d = \frac{D}{A} - \frac{1}{A} \sqrt{1 + \left(\frac{E}{K}\right)^2} \sin(\alpha t + \beta) \quad (11.44)$$

бу ерда, $\beta = \arctg \frac{E}{K}$

(11.34) тенглама $\omega_d = \omega_n$, $\dot{\omega}_d = \dot{\omega}_n$ бошлангич шартларида қүйидагида бўлади:

$$\begin{aligned} \omega_d = e^{-\frac{B}{2A}t} \left[\omega_n \cos \sqrt{\frac{C}{A} - \frac{B^2}{4A^2}} t + \frac{B}{A} \omega_n + \dot{\omega}_n \right. \\ \left. - \frac{\sqrt{C/A - B^2/4A^2}}{\sqrt{C/A - B^2/4A^2} t} \sin \sqrt{\frac{C}{A} - \frac{B^2}{4A^2}} t \right] - \\ - H e^{-\frac{B}{2A}t} \left[\sin(\beta - \gamma) \cos \sqrt{\frac{C}{A} - \frac{B^2}{4A^2}} t + \frac{\alpha(\beta - \gamma) + \frac{B}{2A} \sin(\beta - \gamma)}{\sqrt{\frac{C}{A} - \frac{B^2}{4A^2}} t} \right. \\ \left. \cdot \sin \sqrt{\frac{C}{A} - \frac{B^2}{4A^2}} t \right] + \frac{D}{A} - H \sin(\alpha t + \beta - \gamma) \end{aligned} \quad (11.45)$$

$$\text{бүрда, } \operatorname{tg}\gamma = \frac{Bd}{C - A\alpha^2}, H = \frac{\sqrt{1 - \frac{E^2}{K^2}}}{A \sqrt{\left(\frac{C}{A} - \alpha^2\right)^2 + \frac{B^2}{A^2}\alpha^2}}$$

(11.34) дифференциал тенглема ечимини таҳлил қиласынан, (11.35) ни биринчи ҳади — системада башланғыч ω_0 тезлик ва ω_0 тезліктерин беріп патижасыда ω_d бурчак тезлігінің әркін төбәраниши. Бу төбәраниш частотасы системада төбәраниш частотасыдан кичик. Одатда, асинхрон двигателли машина агрегатларыда $\omega_d=0$, $\omega_0=0$ сабабынан (11.35) ни биринчи ҳади нолға тенг болады. Иккінчи ҳади — әркін төбәраниш частотасыға үшінші қаршилық моменті йигинидесі таъсиридан ҳосил болудың сүйнүвчи төбәранишдан иборат. Бу төбәраниш амплитудасы вактта болғылған эмас.

Учинчы ҳади биринчи қисми — барқарор ҳаракатда системада бурчак тезлігінің ўртаса қийматы билан ифода-

ланады. Доимий карталык $e^{j\omega t}$ сабабынан (11.35) ни дастлабки иккита ҳади сүниб нолға интилады. Шунинг учун асинхрон двигателли машина агрегатының барқарор ҳаракатини күргана (11.35)ни дастлабки иккі ҳадиңи иншончли мұхандислик ҳисобларыда назарға олмаса ҳам болады. Бұнда барқарор ҳаракат режимінде үйіндегінен ёзиш мүмкін:

$$\omega_d = \omega_{rp} - D\omega_L$$

$$\text{бу ерда, } \omega_d = \frac{D}{A}, \Delta\omega_L = H \sin(\alpha - \beta - \gamma)$$

Системада бурчак тезлігінің төбәраниши ($\beta - \gamma$) фазасынан бир оз силжиган технологик қаршилық моменттерінің йигинидесінен частотасы билан солир болады. Машина агрегатының барқарор режимдегі бурчак тезлігінің ўртаса қийматы құйыдагы формуладан анықталады:

$$\omega_{rp} = \frac{2\omega_0 M_0}{J_n} - \frac{S_n \omega_0 M_0}{iJ_n}$$

Шундай қылыб, кинематик узатмаларынан бикрек, келтирилген системада бир массада деб, келтириб чықарылған формулалардан технологик машиналар инчін механизмларында маңызды болған ҳаракат режиминиң ҳисоблаш мүмкін.

Машина агрегатларини ҳаракат динамикасининг ўрганинда ҳақиқатта яқинроқ бўлган, системанинг асосий факторларина ўз ичига олган, математик модели ҳисобланади.

Одатда, талқиқотчилар масаланинг счимини соддаланитириши учун математик моделини иккинчи даражали ташкил этиувчилар ҳисобига қисқартирадилар. Бу эса (масалан, қайинқоқ элементлар бикр леб ҳисобланади) нотўғри натижаларга олиб келиши мумкин.

11.6. ИККИ МАССАЛИ МАШИНА АГРЕГАТИНИНГ ҲАРАКАТИ ТАҲЛИЛИ

11.4 б-шаклда ҳисоблан схемаси келтирилган икки массали машина агрегатини ҳаракат қонунига қайиниқоқ узагма бикрлигининг таъсирини кўрайлик. Бундай икки массали системаларга пахтани қайта ишланида қўлланиладиган иичи механизмлар, масалан, валикли жиннинг ўраб турувчи органи механизмини, ЛХ-2 пахта тозаловчи сеткали барабан секцияси, тола ажратувчи аррали цилиндр механизми ва машинасозликда қўлланувчи турли механизмларни киритиш мумкин. Қўйида юритувчидан, иона шаклидаги тасмали узатмадан, иичи орган ва технологик қаршиликлардан иборат ротацион системанинг ҳаракат қонунини аниқлаши масаласи счими келтирилган.

Юритмани ҳаракатлантирувчи моментини механик статистик характеристика билан ифодалаймиз, фойдали технологик қаршилик иичи органга қўйилган ва қўйидаги кўринишида:

$$M_b = M_i + M_o \sin at \quad (11.46)$$

бўлсин. Юритмани механик характеристикасини аниқлайдаймиз:

$$M_{i,i} = \frac{M_o \omega_0}{\omega_0 - \omega_H} - \frac{M_o}{\omega_0 - \omega_H} \varphi_A \quad (11.47)$$

Системанинг ҳаракатини дифференциал тентглама билан ифодалаймиз:

$$J_i \ddot{\varphi}_{i,i} = M_{i,i} - C(\varphi_i - \varphi_i)$$

$$J_i \ddot{\varphi}_i = C(\varphi_i - \varphi_i) - M_i \quad (11.48)$$

бу ерда, M_1 ва M_H — қаршилик моментини доимий ташкил этувчиси ва ўзгаруучан ташкил этувчиси амплитудаси; M_d , M_H — юритмани ҳаракатлантирувчи моменти ва унинг номинал миқдори; φ_1 , φ_d — юритма роторини ва ишчи органни бурчак силжиши; ω_0 , ω_H — бүш ва номинал юришининг бурчак тезлиги; C — қайишқоқ узатманинг бикрлик коэффициенти.

(11.38) системанинг биринчи тенгламасига (11.47)ни қўямиз:

$$\varphi_1 = \frac{J_d}{C} \dot{\varphi}_d + \frac{M}{C(\omega_0 - \omega_H)} \varphi_d - \frac{M_H \omega_0}{C(\omega_0 - \omega_H)} + \varphi_d \quad (11.49)$$

ни вақтга нисбатан биринчи ва иккинчи ҳосиласини ҳисоблаб ҳосил бўлган φ_1 , $\dot{\varphi}_1$ ва M_d ларни (11.56)даги қийматларини (11.48) системанинг иккинчи тенгламасига қўямиз:

$$\begin{aligned} \varphi_d^{(1)} &+ \frac{J_d M_d}{J_1 J_{d1} (\omega_0 - \omega_H)} \varphi_d^{(H)} + \frac{C(J_1 + J_{d1})}{J_1 J_{d1}} \dot{\varphi}_d + \frac{CM_1}{(\omega_0 - \omega_H) J_1 J_{d1}} \ddot{\varphi}_d = \\ &= \frac{CM_H \omega_0}{J_1 J_{d1} (\omega_0 - \omega_H)} - \frac{CM_1}{J_1 J_{d1}} - \frac{CM_d}{J_1 J_{d1}} \sin \alpha \end{aligned} \quad (11.50)$$

(11.40) ни ечиши учун дастлаб бир тоифали тенгламани ўнг томонисиз топамиз. Унинг характеристик тенгламаси кўйилдаги кўриннишда бўлади:

$$D_1^4 + D_1 \lambda^3 + D_2 \lambda^2 + D_3 \lambda + D_4 = 0 \quad (11.51)$$

бу ерда $D_1 = \frac{J_d M_H}{J_1 J_{d1} (\omega_0 - \omega_H)}$, $D_2 = \frac{C(J_1 + J_{d1})}{J_1 J_{d1}}$, $D_3 = \frac{CM_H}{J_1 J_{d1} (\omega_0 - \omega_H)}$

$$(11.51) \text{дан } \lambda_0 = 0, \lambda^3 + D_1 \lambda^2 + D_2 \lambda + D_3 = 0 \quad (11.52)$$

(11.52) тенгламани Кардано усулида ечамиз. қабул қиласиз ва I ни қийматини (11.42) қўямиз:

$$z^3 + pz + q = 0 \quad (15.53)$$

$$\text{бу ерда, } p = D_2 - \frac{D_1}{3}, q = \frac{2}{27} D_1^3 - \frac{D_1 D_2}{3} + D_3$$

$$(11.43)\text{ни илдизи } z_1 = \alpha + \beta, z_2 = \alpha e^{i\beta\varepsilon}, z_3 = \alpha e^{-i\beta\varepsilon}.$$

$$\alpha = \sqrt{-\frac{q}{2} + \sqrt{\frac{q^2}{4} + \frac{p^3}{27}}}, \beta = \sqrt{-\frac{q}{2} - \sqrt{\frac{q^2}{4} + \frac{p^3}{27}}}$$

$$\text{бу ерда, } \varepsilon = -\frac{1}{2} + i \frac{\sqrt{3}}{2}, \varepsilon^+ = -\frac{1}{2} - i \frac{\sqrt{3}}{2}$$

$$(11.52) \text{ ии илдизи } \lambda_1 = z_1 - \frac{D_1}{3}, \lambda_2 = z_2 - \frac{D_1}{3}, \lambda_3 = z_3 - \frac{D_1}{3}$$

(11.52) илдизини (11.51) га қўямиз, дифференциал тенгламани ўнг томонисиз аниқлаймиз:

$$\varphi_{\pm} = C_1 e^{\lambda_1 t} + C_2 e^{\lambda_2 t} + e^{\lambda_3 t} (C_3 \cos pt + C_4 \sin pt)$$

$$\text{бу ерда, } K = -\frac{1}{2}(\alpha + \beta) - \frac{D_1}{3}, \rho = \frac{\sqrt{3}}{2}(\alpha - \beta)$$

Бир жинсли бўлмаган (11.40) тенгламани хусусий ечи-мини аниқлаш учун $J_z = A_1 t + A_2 \sin \theta t + A_3 \cos \theta t$ қабул қиласиз, $\dot{\varphi}_{\pm}, \ddot{\varphi}_{\pm}, \dot{\varphi}'''_{\pm}, \dot{\varphi}^{(4)}_{\pm}$ ҳосиласини

$$\dot{\varphi}_{\pm} = A_1 + A_2 \theta \cos \theta t - A_3 \theta \sin \theta t$$

$$\ddot{\varphi}_{\pm} = -(A_2 \sin \theta t) \theta^2 - A_3 \theta^2 \cos \theta t$$

$$\dot{\varphi}'''_{\pm} = -A_2 \theta^3 \cos \theta t + A_3 \theta^3 \sin \theta t$$

$$\dot{\varphi}^{(4)}_{\pm} = -A_2 \theta^4 \sin \theta t + A_3 \theta^4 \cos \theta t$$

куринипда ёзамиш.

Ҳосил бўлганларни (11.40) га қўйиб A_1, A_2, A_3 коэффициентларини аниқлайдимиз. Бунда (11.40) дифференциал тенгламанинг умумий ечими

$$\begin{aligned} \varphi_{\pm} = & C_1 e^{\lambda_1 t} + C_2 e^{\lambda_2 t} + e^{\lambda_3 t} (C_3 \cos pt + C_4 \sin pt) + A_1 t + \\ & + A_2 \sin \theta t + A_3 \cos \theta t \end{aligned}$$

бу ерда иккинчи ва учинчи ҳадлар икки массали ротацион системанинг ҳаракатида ўтиш жараёнини характерлайди. Ҳаракатни барқарор режими қўйидаги тенгламада ифодаланали:

$$\varphi_{\pm} = C + A_1 t + A_2 \sin \theta t + A_3 \cos \theta t \quad (15.54)$$

Бошланғич $t=0, \varphi_{\pm}=0$ шароитда (15.54) дан $C_1=-A_3$ келиб чиқали, бунда

$$\varphi_{\pm} = A_1(t + \cos \theta t) + A_2 t + A_3 \sin \theta t$$

(11.39) га $\dot{\varphi}_{\pm}, \ddot{\varphi}_{\pm}$ ҳосиласини қўйиб,

$$\varphi_1 = \frac{l_1}{C} (A_1 \theta \cos \theta t - A_1 \theta \sin \theta t) +$$

$$+ \frac{M_n}{C(\omega_0 - \omega_n)} (A_1 + A_2 \theta \cos \theta t - A_2 \theta \sin \theta t) + A_3 t + A_4 \theta \sin \theta t + A_5 (1 + \cos \theta t) -$$

$$- \frac{M_n \omega_0}{C(\omega_0 - \omega_n)}$$

$\varphi_1, \varphi_2, \varphi_3, \varphi_4$ ҳосилалари орқали системани айланувчи масалаларини бурчак тезлиги ва тезланишларини алмаштириб, ротацион типидаги технологик машиналар масалаларини бурчак тезликларининг зарур бўлган нотекисликлари ни таъминловчи I_1, I_2, I_3 ва C параметларини таизлаш мумкин.

Шундай қилиб, учта ва кўп массали системаларни формуласалар билан ифодаланувчи динамика масалаларини аналитик ечимини ва юритмалари характеристикасини келтириш мумкин. Тасодифий қаршиликли кўп массали системалар динамика масалаларини аналитик ечими амалда мумкин эмас. Дифференциал тенгламани ҳадларининг камайтириб, масалани хусусий ечимига эришиш мумкин.

Охирги вақтларда чизиқли бўлмаган кўп массали системалар ҳаракатини ифодаловчи дифференциал тенгламаларни ечиш учун сонли усувлар қўлланилмоқда.

11.7. МАШИНА АГРЕГАТИНИНГ ҲАРАКАТ ТЕНГЛАМАЛАРИ БЎЙИЧА ДОЛЗАРБ МУАММО ВА МАСАЛАЛАР

Хар қандай машинанинг ҳаракатини назарий жиҳатдан текширишда дастлаб ҳисоб схемаси тузилади. Ушбу схемага мос равишда ҳаракат тенгламалари келтириб чиқарилади. Кўн ҳолларда, машина агрегатини динамик ва математик моделларини тузишда икки хил ёндашувга ёки муаммога дуч келинади:

- машина агрегатини динамик ва математик моделлари ихчам, содда, масалани осон ечиш имконияти бўлиши керак;
- ҳисоб ва математик моделлар машина ҳаракатини реал тарзда, ҳаққоний равишда ифода этиши лозим.

Демак, биринчидан, машина ҳаракати тенгламалари ҳаққоний бўлса, иккинчи томондан, содда, ихчам ва ечимини олиш қийин бўлмаслиги бир-бирига қарама-қарши талаблардир. Чунки математик модель реаликни тўлиқ акс эт-

тириши учун барча факторларни инобапта олиш керак. Натижада математик модель кattaлашиб, мураккаблашиб, унинг ечимини олиш оғирлашади. Худди шунингдек, машина ҳаракатига тасыр қилувчи иккинчи даражали факторлар олиб ташланса, ҳаракат тенгламалари содда, лекин машина ҳаракатини тұлық, реал акс эттирилмайди. Математик модель тахминий бўлади. Уни ечиш натижасида олинган қийматлар ҳам тахминий бўлади. Кейинги пайтларда жуда мураккаб чизиқли бўлмаган дифференциал тенгламаларни замонавий компютерларни қўллаб ечиш усуслари кенг тарқалмоқда. Шунинг учун машина агрегати ҳаракат тенгламаларини иложи борича реал, ҳаққоний қилиб, барча факторларни инобапта олиб тузиш даркор. Олинган натижалар ҳақиқий машина ҳаракатини ифодалаб, юқори аниқликни бажариши мақсадга мувофиқдир.

Худди шунингдек, машина агрегатларини таркибий қисми бўлган юритмаларни математик моделлари ҳам турличадир. Жумладан, асинхрон электр юритгичларни механик характеристикалари: механик статистик характеристика; барқарор ҳаракат учун динамик механик характеристика; барча режимларда ўтиш жараёнларини ҳисобга олувчи динамик механик характеристика. Юқорида таъкидланганидек, юқори аниқлик талаб этиладиган, реал ҳаракатини аниқроқ ифодалаш зарур бўлган асинхрон электр юритгичларини барча режимларда ўтиш жараёнларини ҳисобга олувчи динамик-механик характеристикаси билан ифодалаш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда масаланинг ечими мураккаблашгани билан, унинг натижалари юқори аниқликда бўлади. Ҳозирги замон машиналарида юқори унумдорлик билан бирга юқори аниқлик ҳам жуда зарур бўлмоқда. Бу куннинг талаби.

11.8. «МАШИНА АГРЕГАТИ ҲАРАКАТИНИНГ ТАДҚИҚИ» БОБИ БҮЙИЧА ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Машина ҳаракати тенгламасининг энергетик шакли қандай бўлади?
2. Машина ҳаракати тенгламасининг дифференциал шакли қандай ифодаланади?

3. Машина ҳаракатининг даврийлиги қандай изоҳланади ва у неча қисмга бўлинади?
4. Куч ва куч моменти қандай келтирилади?
5. Келтирилган масса ва инерция моменти қандай аниқланади?
6. Машина ҳаракати тенгламалари қандай интегралланади?
7. Бир массага келтирилган машина агрегати тенгламасини ечиш усулини тушунтириб беринг.
8. Икки массали машина агрегати ҳаракат тенгламалари ечими қандай амалга оширилади?
9. Машина агрегати ҳаракат тенгламаларини тузиш ва уларнинг ечимини олиш бўйича қандай муаммолар мавжуд?

12-БОБ. МАШИНА ҲАРАКАТИНИНГ НОТЕКИСЛИГИ

Баъзи машиналарда, масалан, насос ва компрессорларда тезлик ўзгаририлиб, бу машиналарнинг иш унуми оширилади. Айни замонда шу машиналарга бериладиган ҳаво ёки суюқликнинг босими ўзгармай туриши учун ҳам машина тезлигини ўзгаририб туришга тўғри келади. Машина ҳаракати тезлигининг ўзгариб туриши сабаби турлича бўлганлигидан, улар ҳаракатини ростлаш (бир меъёрга келтириш) усуллари ҳам турлича бўлади. Тезлик икки хил ўзгаради, булардан бири даврий ўзгариш, иккинчиси эса даврий бўлмаган ўзгаришdir. Машинанинг барқарор ҳаракати вақтида шу механизм етакловчи бўғини тезлигининг маълум технологик цикл ичидаги ўзаришини бир меъёрга келтириш **машинанинг даврий ҳаракатини бир меъёрга келтириш**, деб аталади.

Машина ҳаракатининг тезлиги фойдали ёки зарарли қаршиликнинг тўсатдан ўзгариши ёки машинага бирор масса қўйилиши сабабли ўзгариб қолиши мумкин (ўтиш жараёни). Машина ҳаракати тезлигининг бундай тасодифан ўзгариши **даврий бўлмаган ўзгариш**, деб аталади. Машинадаги тезликнинг даврий ёки даврий бўлмаган ўзгариб туриши, асосан, ундаги бош вал (етакловчи бўғин) тезлигининг ўзгариши билан боғлиқdir. Машина ҳаракатининг барқарорлашган давридаги тезлигини бир меъёрда сақлаш учун шу машина таркибига қўшимча масса киритиш, яъни машина таркибидаги бўғин массаларини мақсадга мувофиқ жойлаштириш керак бўлади. Киритилган қўшимча масса машина ҳаракати тезлашганда ортиқча кинетик энергияни чиқариб турувчи аккумулятор вазифасини ўташи керак. Машинанинг асосий валига (етакловчи бўғинига) ўриналган маҳовик ана шундай массадир. Даврий бўлмаган тезликнинг ўзгариб туришини бир меъёрга келтириб туриш масаласи машинага маҳсус қўшимча – регулятор ўри-

тиш йўли билан ҳал қилинади. Бу регуляторнинг вазифаси ҳаракатлантирувчи кучнинг ёки қаршилик кучларининг ўзгариш қонунларини текислаб туришдан иборат. Масалан, буғ машинасидаги регулятор буғ кучини бир хил сақлаб туради. Қаршиликни бир месъёрда сақлаб турувчи регулятор **модератор** деб аталди. Машиналарда ишлатиладиган тормоз тезлик модераторидир.

Ҳар қандай нотекис ҳаракат ўзгарувчан тезликдан, яъни тезланишдан келиб чиқади. Валга ўрнатилган маҳовикнинг гироскопик моменти қўйидаги формуладан аниқланади:

$$M_u = -\varepsilon \cdot J_o$$

(12.1)

бу ерда, J_o — маҳовикнинг инерция моменти,

ε — маҳовикнинг бурчак тезланиши,

M_u — бурчак тезланишига тескари йўналган гирос-копик момент, (12.1) formulани қўйидагича ёзамиш:

$$\varepsilon = \frac{d\omega}{dt} = -\frac{M_M}{J_o}$$

Бундан, бурчак тезланиши бўлмаслиги учун $J_o = \infty$ бўлиши керак, деган хулоса чиқади. Бу идеал ҳол бўлганилигидан, уни бажариш қийин. Аммо машина ҳаракат тезлигини маълум даражада бир текис қилиш мумкин.

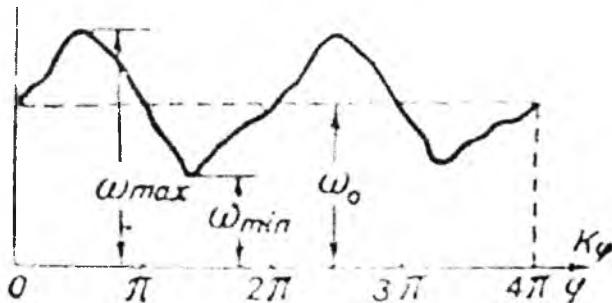
12.1. МАШИНАНИНГ НОТЕКИС АЙЛANIШ КОЭФФИЦИЕНТИ

Машинанинг асосий вали нотекис айланади, деган хуносага келдик. Ҳар қандай машинанинг ўртача тезлиги бўлади. 12.1-шаклда асосий вал бурчак тезлигининг 4π ичida ўзгариши $\omega = \omega(\varphi)$ графиги тарзида берилган. Ўртача бурчак тезлиги қўйидагича топилади:

$$\omega = \frac{\pi n}{30} = \frac{\omega_{\max} + \omega_{\min}}{2} \quad (12.2)$$

Бу ерда, ω — давр ичидаги ўртаса интеграл бурчак тезлиги, уни қийидагича топса мақсадға мувофиқ бўлади:

$$\omega = \frac{l}{4\pi} \int_0^{4\pi} \omega d\varphi$$

12.1-шакл.

Шундай қилиб, машина келтириш валининг ўртаса бурчак тезлиги ω_0 бўлса, ҳақиқатда эса айланиш даврида ҳақиқий бурчак тезлиги ундан катта ёки кичик бўлади. Бундай ҳолларда, шу нотекис айланишини қандайдир сон орқали характерлаши мақсадға мувофиқ бўлади. Мана шу сон машина-ning **нотекис айланиш коэффициенти**, деб аталади ва у максимал ҳамда минимал бурчак тезлиги айрмасининг ўртаса бурчак тезлигига нисбати билан характерланади.

Нотекис айланиш коэффициентини δ билан белгилаб, уни қийидагича топамиз:

$$\delta = \frac{\omega_{\max} - \omega_{\min}}{\omega_0} \quad (12.3)$$

(12.2) ва (12.3) tenglamalardan ω_{\max} ва ω_{\min} ни топамиз:

$$\omega_{\max} = \omega_0 \left(1 + \frac{\delta}{2} \right); \quad \omega_{\min} = \omega_0 \left(1 - \frac{\delta}{2} \right) \quad (12.4)$$

Машинанинг потекис айланиш коэффициенти технологик жараённи бажарилиш талабига қараб турли машиналар учун турлича бўлади ва олдиндан берилади. Энди, потекис коэффициенти чегарасидаги айланиш тезлигини тъминловчи маховик массасининг инерция моментини (ёки маховик массасини) топишга киришамиз.

12.2. МАХОВИК ИНЕРЦИЯ МОМЕНТИНИ АНИҚЛАШ

Машина ҳаракати вақтидаги ортиқча ёки етишмайдиган ишни A_0 билан белгиласак, энергиянинг ўзгариш қонунига кўра қўйидаги тенгликни ёза оламиз:

$$A_0 = \frac{I}{2} J_0 (\omega_{\max}^2 - \omega_{\min}^2) \quad (12.5)$$

Қавслар ичидагини қўйидагича ўзгартирамиз:

$$\frac{\omega_{\max}^2 - \omega_{\min}^2}{2} = \frac{(\omega_{\max} + \omega_{\min})(\omega_{\max} - \omega_{\min})}{2} \quad (12.6)$$

Агар келтириш бўғинининг инерция моменти ўзгарувчан бўлса, у ҳолда (12.5) тенгликни қўйидагича ёзамиш:

$$A_0 = E_i + I - E_i = \frac{J_{(i+1)k}(\phi)\omega_{\max}^2}{2} - \frac{J_{ik}(\phi)\omega_{\min}^2}{2}$$

$$J_{(i+1)k}(\phi) = J_M + \Delta J_{(i+1)k}(\phi); \quad J_{ik}(\phi) = J_M + \Delta J_{ik}(\phi);$$

$$\omega_{\max} = \omega \left(1 + \frac{\delta}{2} \right); \quad \omega_{\min} = \omega \left(1 - \frac{\delta}{2} \right) \quad (12.7)$$

Буларни (12.5) генгламага қўйиб, қўйидагиларни оламиз:

$$\begin{aligned}
\Lambda_\theta = & \frac{I}{2} \left\{ [J_M + \Delta J_{(i+I)}(\varphi)] \omega^2 \left(I + \frac{\delta}{2} \right)^2 - [J_M + \Delta J_{ik_j}(\varphi)] \omega^2 \left(I - \frac{\delta}{2} \right)^2 \right\} = \\
= & \frac{I}{2} \left\{ J_M \cdot \omega^2 + J_M \omega^2 \delta + J_M \omega^2 \frac{\delta}{4} + \Delta J_{(i+I)k_j}(\varphi) \omega^2 + \Delta J_{(i+I)k_j}(\varphi) \omega^2 + \delta + \right. \\
& + \Delta J_{(i+I)k_j}(\varphi) \omega^2 \cdot \frac{\delta^2}{4} - J_M \omega^2 + J_M \omega^2 \cdot \delta - J_M \omega^2 \frac{\delta^2}{4} - \Delta J_{ik_j} - \Delta J_{ik_j}(\varphi) \omega^2 + \\
& \left. + \Delta J_{ik_j}(\varphi) \omega^2 \cdot \delta - \Delta J_{ik_j}(\varphi) \omega^2 \cdot \frac{\delta^2}{2} \right\} = \\
= & \frac{I}{2} \left\{ 2J_M \omega^2 \delta + [\Delta J_{(i+I)k_j}(\varphi) - \Delta J_{ik_j}(\varphi)] \omega^2 + [\Delta J_{(i+I)k_j}(\varphi) + \Delta J_{ik_j}(\varphi)] \omega^2 \cdot \delta + \right. \\
& \left. + [\Delta J_{(i+I)k_j}(\varphi) - \Delta J_{ik_j}(\varphi)] \omega^2 \frac{\delta^2}{4} \right\} \quad (12.8)
\end{aligned}$$

Бунда J_m ни топамиз:

$$J_m = \frac{\omega^2}{2} \left\{ [\Delta J_{(i+I)}(\varphi) - \Delta J_{ik_j}(\varphi)] \cdot \left[1 + \frac{\delta^2}{4} \right] + [\Delta J_{(i+I)}(\varphi) - \Delta J_{ik_j}(\varphi)] \delta \right\} \quad (12.9)$$

Суратдаги ҳадлар ичидаги катта қавс ичидағилар бәзги ҳоллар учун маҳовикнинг инерция моменти J_m га қараганда ки-чик сон бүлганилигидан ташлаб юборсак бўлади, у ҳолда тенглик тақрибан қўйидаги кўрининини олади:

$$J_m = \frac{\Delta_o}{\omega^2 \delta} \quad (12.10)$$

$\omega = \frac{\pi n}{30}$ эканлигини эътиборга олиб, (12.10) тенгликни қўйидагича ёзамиш:

$$J_m = \frac{90 \cdot A_o}{n^2 \delta} \quad (12.11)$$

Юқоридаги $J(j)$ — машина бўғинларидан асосий валга (етакловчи бўғинга) келтирилган инерция моменти, у асосан қўйидагилардан иборат:

$I \cdot J_j$ — машина ёки механизм бўғинларидан келтирилган инерция моменти.

$2 \cdot J_l$ — келтириш бўғинининг (асосий валнинг) инерция моменти.

3. J_{u} – асосий валга ўрнатиладиган маховикнинг инерция моменти.

$$J(\varphi) = J_3 + J_f + J_M = \Delta J + J_M \quad (12.12)$$

Масала машинанинг бир давр ичидаги ортиқча иши (A_o) ни топишдан иборат. Агар A_o топилса, берилган n ва d орқали машинанинг d чегарасини таъминловчи маховикнинг инерция моментини топган бўламиз. Ортиқча ишни топишнинг икки хил усули билан танишиб ўтамиз. Булардан бири уринма кучлар усули бўлиб, иккинчиси энергомасса усулидир. Биз аввал уринма кучлар усули билан танишиб чиқамиз.

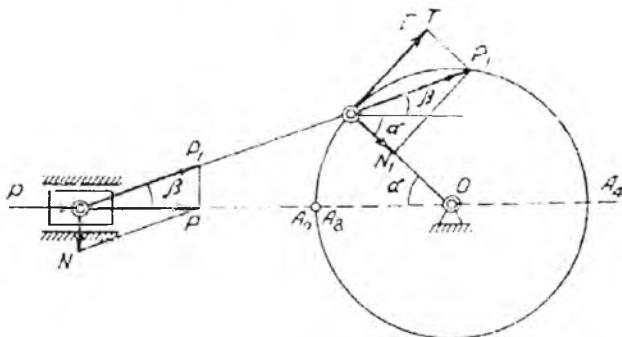
12.3. УРИНМА КУЧЛАР УСУЛИ БИЛАН ОРТИҚЧА ИШНИ ТОПИШ

12.2-шаклда аксиал (марказий) айлангич-суралгичли механизмнинг B нуқтасига кўйилган P куч берилган. Бу куч ҳаракатлантирувчи куч (агар ички ёнув двигатели бўлса) ёки қаршилик кучи бўлиши мумкин. Қаршилик кучи бўлса ҳам, ҳаракатлантирувчи куч бўлса ҳам баён қилинаётган усул ўз кучида қолади. 12.2-шаклдан T кучни топамиз:

$$P_t = \frac{P}{\cos \beta}; \quad T = P_t \cdot \sin (\alpha + \beta) \quad (12.13)$$

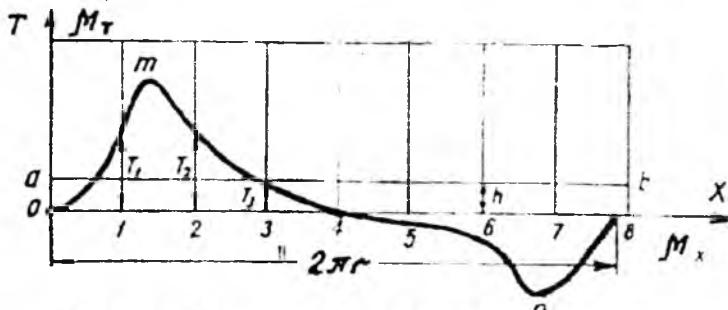
Булардан T ни топамиз:

$$T = P \frac{\sin(\alpha + \beta)}{\cos \beta} \quad (12.14)$$

12.2-шакл. Айлангич-суралгичли механизим.

Икки тактли юритгичнинг индикатор диаграммасидан фойдаланиб, судралгичга (B нуқтага) таъсир этувчи ҳаракатлантирувчи кучни (P ни) механизмнинг 8 вазияти учун топамиз, уни (12.14) формуласага қўйиб, айлангичнинг A нуқтасига қўйилган тангенсиал кучларни айлангичнинг 8 вазияти учун топамизда, μ_T масштабда 12.2-шаклдаги диаграммани тузамиз.

12.3-шакл. Тангенсиал куч (T) нинг ўзгариш қонуни.

Бу график **тангенсиал кучлар графиги**, деб аталади. Бу графикнинг юзи судралгичнинг икки тактида тангенсиал кучнинг бажарған ишини беради. Иккала юзани ҳисоблаб чиқамиз ва уни шу юзага тенг ва асоси $2\pi r$ бўлган юза билан алмаштирамиз:

$$h \cdot 2\pi \cdot r = (F_1 + F_2) \quad (12.15)$$

бундан

$$h = \frac{F_1 + F_2}{2\pi r} [мм] \quad (12.16)$$

Бу h баландлик m_T масштабга қўпайтирилса, қаршилик кучи чиқади. ab горизонтал чизиқдан юқориги юза ортиқча иш бўлса, пастки юза етишмаган ишга тенгдир. Машинанинг барқарор ҳаракати учун ортиқча юзалар йифиндиси етишмаган ишлар йифиндисига тенг бўлиши керак, айтилганларнинг математик ифодаси қўйидагича бўлади:

$$\sum_{i=0}^n F_{ie} \theta = \sum_{i=0}^n F_{ie}; \text{ ёки } \sum_{i=0}^n A_{ie} \theta = \sum_{i=0}^n A_{ie} \quad (12.17)$$

Максимал ортиқча иш берувчи юзани танлаб айлангичнинг бир айланинида бажариладиган ортиқча ишни қўйидагича топамиз:

$$A_0 = \mu_t \cdot \mu_x \cdot F_{max}$$

(12.11) тенгламага A_0 ни қўйиб, маҳовикнинг инерция моментини топамиз. Маҳовикнинг бутун оғирлиги унинг гардишидадир:

$$J_m = mR^2 = \frac{GD^2}{4g}; \quad GD^2 = 4J_m \cdot g = \frac{360 \cdot A_0 \cdot g}{n^2 \delta} \quad (12.18)$$

CD^2 маҳовикнинг моменти деб аталади ва асосан, маҳовикни характерлайди. Чўяндан қилинган маҳовикларнинг мустаҳкам ишлашини таъминлаш шарти $v \leq 30$ м/с дир, шунга биноан:

$$v = \frac{\pi n}{30} R \leq 30 \quad \left[\frac{m}{s} \right]$$

бўлади. Маҳовикнинг диаметри бундай топилади:

$$D = \frac{1800}{\pi \cdot n} \quad [m]$$

Маҳовик гардишининг оғирлиги (G_r) маҳовик оғирлигининг таҳминан $0,9$ ҳиссасига тенг. ($G_r = 0,9$), деб олиш мумкин. Маҳовик гардишининг кўндаланг кесимини топамиз:

$$S = \frac{G_r}{2\pi Rv} \quad [m^2] \quad (12.19)$$

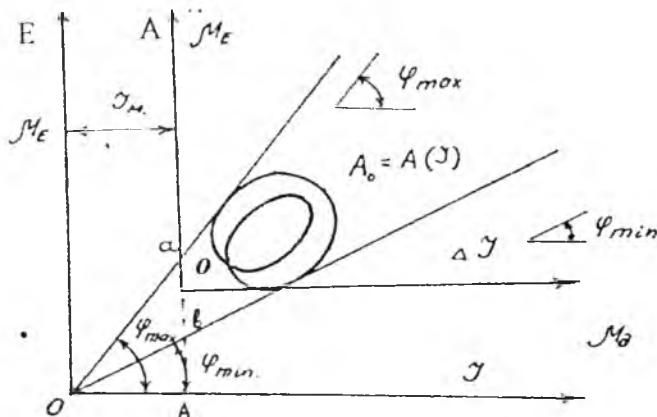
бу ерда, v — маҳовик материалиининг солинитрма оғирлиги.

12.4. МАҲОВИК ИНЕРЦИЯ МОМЕНТИНИИ ЭНЕРГОМАССА УСУЛИ БИЛАН ТОПИШ

Маҳовик массасининг инерция моментини энергомасса (Виттенбауэр) усули деб аталаувчи усул билан топишга киришамиз. Бу усул билан топишла, асосан $E - J_k$ диаграммаси ёки $E = m_k$ диаграммасидан фойдаланилади. Аввало ҳаракатлантирувчи кучнинг келтирилган моменти келтириш бўгининг айланишига боғлик бўлган диаграммаси ($M_{dk} - \varphi$) ни тузамиз. Сўнгра $M_{dk} - \varphi$ графиги билан механизмининг (маховиксиз) келтирилган инерция моменти графиги ($DJ - \varphi$) ни тузамиз. $M - \varphi$ графигини интеграллаб, $A_0 - \varphi$ графигини ҳосил қиласиз, чунки:

$$A_0 = \int_0^\varphi M_{\Delta k} d\varphi - \int_0^\varphi M_{\Delta K} d\varphi = \int_0^\varphi M d\varphi \quad (12.20)$$

бўлади. A_0 -ж ва DJ -ж графикларидаги умумий параметр (j) ни график усулда чиқариб, A_0 - ΔJ графикини оламиз (12.4.-шакл). Агар механизмнинг келтирилган инерция моментига маҳовикнинг инерция моментини кўшсак ($J_M = const$), янги координаталр боши O , нуқтадан бирор O нуқтага кўчади. Механизмнинг маҳовик қўшилгандан сўнгти кинетик энергияси кўйидагича бўлади:

12.4-шакл. Энергия – келтирилган инерция моменти ($E-J$) графиги.

$$E = A_0 + A' \quad (12.21)$$

Механизмнинг маҳовик қўшилгандан кейинги келтирилган тўла инерция моменти қўйидагича бўлади:

$$J_K = \Delta J + J_M \quad (12.22)$$

Бу ерда, J_K — маҳовикнинг топилиши лозим бўлган инерция моменти. Бизга қўйидагилар (12.2), (12.3), (12.4), (12.5) маълум:

$$\omega_{max} + \omega_{min} = 2 \cdot \omega, \quad \omega_{max} - \omega_{min} = \omega \cdot \delta \quad (12.23)$$

$$\omega_{max} = \omega \left(I + \frac{\delta}{2} \right); \quad \omega_{min} = \omega \left(I - \frac{\delta}{2} \right) \quad (12.24)$$

Кинетик энергиядан:

$$(12.25) \quad \omega^2 = \frac{2\mu_E}{\mu_J} \cdot \frac{Y_E}{X_J} = \frac{2\mu_E}{\mu_J} \operatorname{tg} \varphi$$

Агар бурчакнинг экстремал қийматларини топмоқчи бўлсак, (12.25) тенгламани қуидагича ёзамиш:

$$\operatorname{tg} \varphi_{min} = \frac{\mu_J}{2\mu_E} \omega_{min}^2; \quad \operatorname{tg} \varphi_{max} = \frac{\mu_J}{2\mu_E} \omega_{max}^2 \quad (12.26)$$

ω_{max} , ω_{min} қийматларини (12.26) тенгламага қўйиб, тегиши φ_{max} ва φ_{min} бурчакларни топамиш. (A_0 - ΔJ) графигига бу бурчаклар остида уринма ўтказиб, уларнинг кесишув нуқтаси O ни топамиш (12.4-шакл). Бу шаклдаги ab кесма m_E^t масштабда A_0 ишни билдиради, шуни исбот қиласиз. 12.4-шаклдан қуидагиларни топамиш:

$$\overline{ab} = \overline{Aa} - \overline{Ab}; \quad \operatorname{tg} \varphi_{max} = \frac{\overline{Aa}}{OA}; \quad \operatorname{tg} \varphi_{min} = \frac{\overline{Ab}}{OA}$$

$$\operatorname{tg} \varphi_{max} - \operatorname{tg} \varphi_{min} = \frac{\overline{ab}}{OA}$$

(12.26) тенгламадаги $\operatorname{tg} \varphi_{min}$ ва $\operatorname{tg} \varphi_{max}$ қийматларини ўрнига қўйиб қуидагиларни ҳосил қиласиз:

$$\frac{\mu_J}{2\mu_E} (\omega_{max}^2 - \omega_{min}^2) = \frac{\overline{ab}}{OA}$$

ёки

$$\frac{\mu_J}{2\mu_E} 2\omega^2 \delta - \frac{\overline{ab}}{OA}$$

$$\mu_J \cdot OA = \frac{\mu_E \cdot \overline{ab}}{\omega^2 \cdot \delta} \quad (12.27)$$

(12.11) тенглама билан (12.27) тенгламани бир-бирига таққослаб қарасак, $J_M = \mu_J \cdot OA$, $A_0 = \mu_E \cdot ab$ эканлигини кўрамиз.

Шундай қилиб, энергомасса усулида ортиқча ишни (A_0) график тарзда топса яхши бўлар экан. 12.4-шаклдаги OA кесма μ_J масштабда маҳовикни инерция моментини берар экан.

Маховикнинг инерция моменти топилгач, унинг оғирлиги билан ўлчамларини топиш қийин бўлмайди. Биз юқорида маълум геометрик ва динамик ўлчовларга эга бўлган айлангич-чайқалгичли механизм учун ҳаракатлантирувчи кучи ўзгармас, аммо фойдали қаршилик кучи айлангичнинг маълум ҳолатидан сўнг қандайдир чизиқли $p=p(x)$ қонуни билан ўзгарилишган етакловчи бўғиннинг бир хил айланиш сони учун кинетик энергия орқали келтирилган массанинг ўзгаришини топиб, энергомасса графигининг ўзгаришини аниқлади.

12.5. МАХОВИК ИНЕРЦИЯ МОМЕНТИНИ ТОПИШ УСУЛЛАРИ

И.И. Артоболевский машина агрегати ҳаракат тенгламасининг момент кўринишидаги $\frac{(dM_k)}{d\Delta}$ ҳадини топиш усулини таклиф этади. Умуман олганда, маховик моментини топишнинг мавжуд методларини асосан икки гуруҳга бўлиш мумкин. Булардан бири, ҳисоблашнинг аниқ методи бўлиб, бунга профессор Виттенбауэр методи киради. Биз бу метод билан танишиб ўтган эдик, у асосан энергия — масса графигини куришга асосланган эди. Аммо бу метод ҳам хатолардан холи эмас, чунки етакловчи бўғиннинг максимал ва минимал бурчак тезликларига мос келадиган энергомасса графигидаги нуқталарга аниқ уринмалар ўтказиш жуда қийин. Бу ҳолатни Н.Е. Жуковский ҳам ўзининг 1933 йилда чиққан «Машина ҳаракатини меъёrlаш» тўғрисидаги асарида кўрсатиб ўтган эди. Профессор Н.И. Мерцалов томонидан таклиф этилган ва профессор Е.М. Гутъяр томонидан ривожлантирилган методда $\Delta E=f(\Delta m_k)$ графигини куриш шарт эмас, аммо бу метод ҳам катта хатолар беради. Аммо кўпинча маховикнинг моментини топишда Радингер томонидан таклиф қилинган тангенсиал кучлар диаграммасидан фойдаланилди. Бу метод ҳам тақрибийдир, чунки автор машинанинг етакловчи бўгини айни бир вақтда берилган нотекис айланиш коэффициенти δ ва ўзгармас бурчак тезлиги билан айланади, деб тахмин қиласи ва шу тахмин асосида масалани ҳал этади.

Аммо машина ҳаракати момент күринишида қўйидагича берилишини биз юқорида айтиб ўтган эдик:

$$M_{\kappa} = - \cdot \omega = \frac{d}{d\varphi} \left(J_{\kappa} \frac{\omega^2}{2} \right) = J_{\kappa} \cdot \varepsilon + \frac{\omega^2}{2} \cdot \frac{dJ_{\kappa}}{d\varphi} \quad (12.28)$$

бу ердаги J_{κ} ни асосан қўйидагича кўрсатиш мумкин:

$$J_{\kappa} = J_M + \Delta J \quad (12.29)$$

Буни ўрнига қўйиб, қўйидагини оламиз:

$$M_d - M_s = (J_M + \Delta J) \varepsilon + \frac{\omega^2}{2} \cdot \frac{d(\Delta J)}{d\varphi} \quad (12.30)$$

И.И. Артоболевский $\varepsilon = 0$ бўлган механизм ҳолатини текширади. Бундаги ҳолатлар ω_{max} ёки ω_{min} га тўғри келишини билиш қийин эмас:

$$M'_d - M'_s = \Delta M' = \frac{\omega_{max}^2}{2} \cdot \frac{d(\Delta J_s)}{d\varphi} \quad (12.31)$$

$$M''_d - M''_s = \Delta M'' = \frac{\omega_{min}^2}{2} \cdot \frac{d(J_s)}{d\varphi} \quad (12.32)$$

Умуман олганда, механизмнинг маҳовиксиз келтирилган инерция моменти қўйидагича бўлади:

$$\Delta J_s = \sum_{i=1}^n \left[m_i \left(\frac{v_{si}}{\omega} \right)^2 + J_i \left(\frac{\omega_i}{\omega} \right)^2 \right] \quad (12.33.)$$

бунда, v_{si} — механизм i -бўғини оғирлик марказининг илгариланма ҳаракат тезлиги; ω_i — шу бўғиннинг бурчак тезлиги; J_i — шу бўғиннинг оғирлик марказидан ўтувчи ўққа нисбатан инерция моменти; m_i — шу бўғиннинг массаси.

$$\frac{d(\Delta J_s)}{d\varphi} = \frac{d(\Delta J_s)}{d\varphi} \cdot \frac{dt}{dt} = \frac{1}{\omega} \frac{d(\Delta J_s)}{dt} \quad (12.34)$$

(12.33) дан вақтга нисбатан ҳосила олиб, қўйидаги кўришига эга бўламиз:

$$\frac{d(\Delta J_s)}{d\varphi} = \frac{2}{\omega} \sum_{i=1}^n \left[m_i \left(\frac{v_{si}}{\omega} \right)^2 \cdot \left(\frac{a_{si}^r}{v_{si}} \right) + J_i \left(\frac{\omega_i}{\omega} \right)^2 \cdot \left(\frac{\varepsilon_i}{\omega_i} \right) \right] \quad (12.35)$$

бунда,

$$m_i \left(\frac{v_{Si}}{\omega} \right)^2 = m_{k_i} l_{OA}^2, \quad J_i \left(\frac{\omega_i}{\omega} \right)^2 = J_{k_i}$$

Буларни ўрнига қўйиб қўйидагини оламиз:

$$\frac{d(\Delta J_s)}{d\varphi} = \frac{2}{\omega} \sum_{i=1}^n \left[m_{k_i} l_{OA}^2 \left(\frac{a_{Si}^r}{v_{Si}} \right) + J_{k_i} \left(\frac{\varepsilon_i}{\omega_i} \right) \right] \quad (12.36)$$

Бошланғич фаразга биноан:

$$\omega = \omega = const; \quad \varepsilon = \frac{d\omega}{dt} = 0$$

$$\frac{d(\Delta J_s)}{d\varphi} = \frac{2}{\omega} \sum_{i=1}^n \left[m_{k_i} l_{OA}^2 \left(\frac{a_{Si}^r}{v_{Si}} \right) + J_{k_i} \left(\frac{\varepsilon_i}{\omega_i} \right) \right] \quad (12.37)$$

Тезлик ва тезланишлар режаларидағи тезлик ва тезланишлар кесмаларидан фойдаланиб, (12.37) ни қўйидаги аналоглар орқали ёзмиз:

$$\frac{d(\Delta J_s)}{d\varphi} = 2 \sum_{i=1}^n \left[m_{k_i} l_{OA}^2 \left(\frac{a}{b} \right) + J_{k_i} \left(\frac{c}{d} \right) \right] \quad (12.38)$$

бунда,

$$a_{Si}^r = a \cdot \omega^2, \quad v_{Si} = l\omega, \quad \varepsilon_i = c \cdot \omega^2, \quad \omega_i = d \cdot \omega$$

(агар $\mu_i = 1$ бўлса), (12.37) ни (12.32) ларга қўйиб қўйидагиларни оламиз:

$$\Delta M' = \omega_{max} \sum_{i=1}^n \left[m_{k_i} l_{OA}^2 \left(\frac{a_{Si}^r}{v_{Si}} \right) + J_{k_i} \left(\frac{\varepsilon_i}{\omega_i} \right) \right] \quad (12.39)$$

$$\Delta M'' = \omega_{min} \sum_{i=1}^n \left[m_{k_i} l_{OA}^2 \left(\frac{a_{Si}^r}{v_{Si}} \right) + J_{k_i} \left(\frac{\varepsilon_i}{\omega_i} \right) \right] \quad (12.40)$$

(12.39) ва (12.40) лардаги сумма остидаги қийматлар бир-бирига тенг бўлганлигидан $\Delta M' = f(j)$ ва $\Delta M'' = g(j)$ лар фақат ўзгармас ω_{max} ва ω_{min} коэффициентлари билан бир-биридан фарқ қиласди. Фақат ҳар икки график бир-биридан

$\mu_{\text{ex}} = \frac{\omega_{\min}}{\omega_{\max}}$ масштабга фарқ қиласи, холос. Шундай қилиб, механизм меъёри ҳаракатининг бир даври учун бир неча тезлик ва тезланишлар режаларини тузиб, асосан $\frac{d(\Delta J_k)}{d\varphi}$ нинг тегишли қийматлари толилади ва унга асосан $-\varphi$ графиги тузилади.

Н.И. Мерцалов усуси. Машиналинг кинематик энергиясини қўйидаги кўринишда бериш ҳам мумкин:

$$E(\varphi) = E_M + E_k(\varphi) \quad (12.41)$$

бунда, E_M — маҳовикнинг кинетик энергияси; $E_k(\varphi)$ — қолган механизм бўғинлари кинетик энергияларининг йиғиндиси.

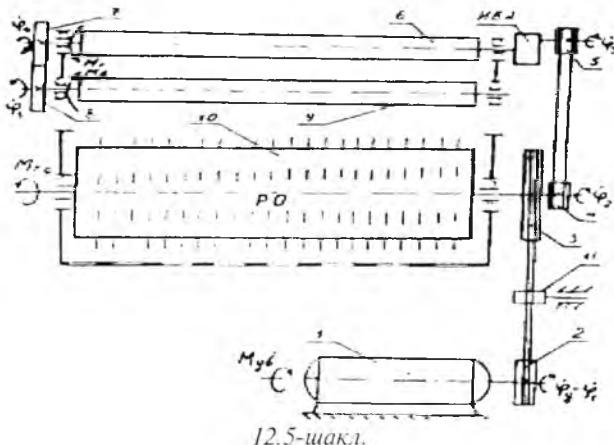
Кинетик энергиянинг φ_0 ва φ интервалдаги орттирамаси қўйидагича топилади:

$$E(\varphi) - E(\varphi_0) = \Delta E(\varphi) \quad (12.42)$$

φ графиги ординаталаридан турли ҳолатлар учун айрила-ди, холос.

12.6. МАШИНА АГРЕГАТИ БЎҒИНЛАРИНИНГ ИНЕРЦИЯ МОМЕНТЛАРИНИ ТАНЛАШ

Пахта таъминлагич механизмини ўз ичига олган машина агрегатини кўриб чиқайлик (12.5-шакл.)

Машина агрегатиниң юриттічи асинхрон электродвигатели булып, у қуйидаги динамик-механик характеристикаси орқали ҳисобға олинады:

$$\frac{\omega_0 - \dot{\phi}_1}{\omega_0} = \frac{S_k}{2M_k} \cdot M_k + \frac{1}{2\omega_0 M_k} \dot{M}_k \quad (12.43)$$

бу ерда, M_g, M_k — электроритгичнинг моменти ва уни критик қиймати; S_k — критик силжиш;

$$S_k = \lambda S_H \left(1 - \sqrt{1 - \frac{1}{\lambda^2}} \right) \quad (12.44)$$

λ — критик ва номинал моментларнинг нисбатини ифодалочи коэффициент; S_H — номинал силжиш; ω_0, ω_c — роторнинг идеал әрқин ва манбанинг бурчак тезлиги.

Машина агрегати 12.5-шаклдан күриниб турибдики, учта умумлашған ординаталарга $\varphi_1, \varphi_2, \varphi_3$ (массаларнинг бурчак силжишлари) әга. Машина агрегати ҳаракати қуйидаги дифференциал тенгламалар системаси билан ифодаланади:

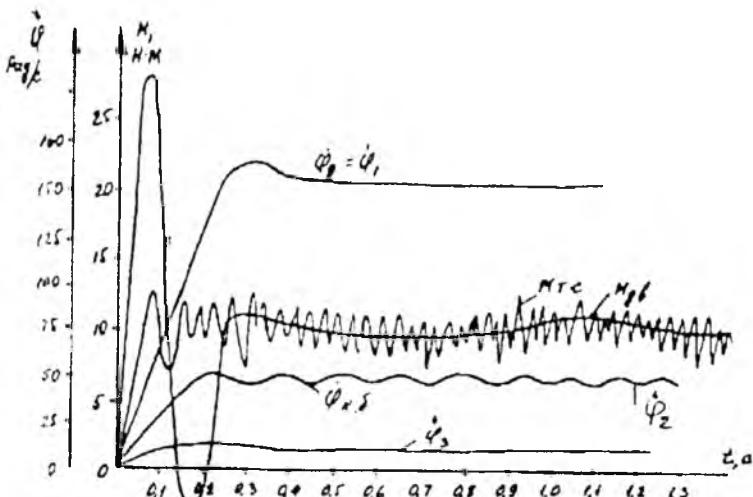
$$\begin{aligned} \frac{\omega_0 - \dot{\phi}_1}{\omega_0} &= \frac{S_k}{2M_k} \cdot M_k + \frac{1}{2\omega_0 M_k} \dot{M}_k \\ J_1 \ddot{\phi}_1 &= M_g - c_1 (\varphi_1 - U_{12} \varphi_2) \left(1 - \frac{\partial U_{12}}{\partial \varphi_1} \varphi_2 \right) \\ &\quad - b_1 (\dot{\varphi}_1 - U_{12} \dot{\phi}_2) \left(1 - \frac{\partial U_{12}}{\partial \varphi_1} \dot{\varphi}_2 \right) \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} J_2 \ddot{\phi}_2 &= U_{12} c_1 (\varphi_1 - U_{12} \varphi_2) + U_{12} b_1 (\dot{\varphi}_1 - U_{12} \dot{\phi}_2) - \\ &\quad - c_2 (\varphi_2 - U_{23} \varphi_3) - b_2 (\dot{\varphi}_2 - U_{23} \dot{\phi}_3) - M_1, \end{aligned}$$

$J_3 \ddot{\phi}_3 = U_{23} c_2 (\varphi_2 - U_{23} \varphi_3) + U_{23} b_2 (\dot{\varphi}_2 - U_{23} \dot{\phi}_3) - M_2, \dots \quad (12.45)$

бу ерда, J_1, J_2, J_3 — айланувчи массалар инерция моментлари; U_{12}, U_{23} — тасмали узатмаларни узатиш нисбатлари; C_1, C_2, b_1, b_2 — тасмаларни бикрлик ва диссипация коэффициентлари; M_1, M_2 — ишчи органлардаги технологик қаршилик күчларининг моментлари.

Ушбу (12.45) ифодани аналитик усулда ечимини олишнинг амалий имконияти деярли йўқ. Дифференциал тентламалар системаси (12.45) ни ечими шахсий компьютер IBM PC AT да “Бейсик” тилида амалга оширилди.

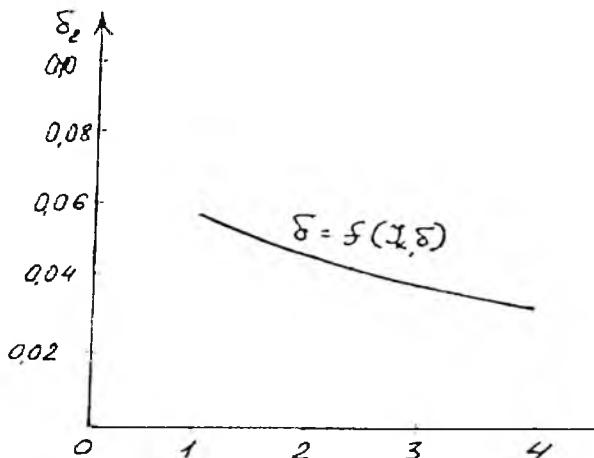

12.6-шакл.

Параметрларни қийматлари: $N_H = 2,2 \text{ кВт}$; $n = 1420 \text{ об/мин}$; $l = 2,2$; $6D^2 = 0,2 \text{ кгм}^2$; $f_c = 50 \text{ Гц}$; $\omega_c = 314 \text{ с}^{-1}$; $\omega_n = 148 \text{ с}^{-1}$; $\omega_0 = 157 \text{ с}^{-1}$; $J_1 = 0,63 \text{ Нмс}^2$; $J_2 = 3,97 \text{ Нмс}^2$; $J_3 = 1,27 \text{ Нмс}^2$; $U_{23} = 1,42$; $C_1 = C_2 = 100 \dots 1200 \text{ Нм/рад}$; $b_1 = b_2 = 1,0 \dots 24 \text{ Нмс/рад}$; $M_f = 0 \dots 60 \text{ Нм}$; $M_g = 0 \dots 6 \text{ Нм}$. Шу билан бирга технологик қаршилик қўйидагича олинади:

$$M = M_f + M_g \cos(\omega t + \varphi_g) \quad (12.46)$$

Ечимни графиклар шаклида олиб таҳлил қилинди (12.6-шакл). 12.6-шаклда $\dot{\varphi}_1$, $\dot{\varphi}_2$, $\dot{\varphi}_3$, M_g , M_{TC} ларни вақт бўйича ўзгариши келтирилган. Кўриниб турибдики, машина агрегати барқарор ҳаракат режимига $0,25 \text{ с}$ да чиқади. Асосий технологик қаршилик иккинчи массада бўлгани учун $\dot{\varphi}_1$ ни ўзгаришида тебранишлар яқъол кўриниб турибди. Натижаларни қайта ишлаб, 12.7-шаклдаги график олинди.

12.7-шакл.

Унга күра J_2 инерция моментини ортиши иккинчи вални (қозықли барабан) бурчак тезлигини нотекислик коэффициенти δ_2 ни камайишини күриш мумкин. Ушбу график орқали керакли δ_2 ни таъминлаш учун J_2 ни қишлоғатини танлаш керак бўлади.

12.7. МАШИНА ҲАРАКАТИ НОТЕКИСЛИГИ БЎЙИЧА ДОЛЗАРБ МУАММО ВА МАСАЛАЛАР

Машина агрегати механизмлари бўғинларини ҳаракати таҳлилида технологик жараён шартларини амалга ошириш мақсадида, уларнинг инерция моментлари қийматлари, бошқа кинематик ва динамик параметрлар қатори танланади.

Сўнгги пайтларда мураккаб тузилишли технологик машина агрегатларини асосан уларнинг бурчак тезликлари нотекислик коэффициенти керакли чегараларда сақлаш шартидан фойдаланиб аниқланмоқда. Бунда машина агрегати ҳаракатини ифодаловчи чизиқли бўлмаган диффе-

ренициал тенгламалар системалари ЭХМ ёрдамида турли усулларда ечилиб амалга оширилмоқда.

Лекин юқорида көлтирилганидек, қатор сарапагич, то-зататиқ ва таъминловчи технологик машиналарда айланувчи ишчи органни нотекис айланиши талаб қилинади. Бу ма-шиналарда технологик жараён шартидан келиб чиқиб, бур-чак тезликни нотекислик коэффициенти катта қиймат-ларда бўлиши ҳам керак бўлади. Катта қийматли талаб қилинган ўзгариш билан ўзгарадиган бурчак тезликларининг ошиши учун қатор тасмали, тишли гилдиракли, эпизиклик, цевкали механизмлар туркуми яратилган. Бу механизмлар ишлатилганда ишчи орган маълум амплитуда ва частотадаги **ўзгарувчан бурчак тезлик билан ҳара-катланади** ва тегишли технологик жараён амалга оширилади. Бундай механизмларда қўшимча динамик масалаларни (му-возанатлаш, титрашдан муҳофазаланиш, ишқаланишни камайтириш) ечишга тўғри келади. Ҳозирда бундай ме-ханизмларни салбий оқибатлари кам бўладиган конструктив ечимларини топиш, таҳдил ва синтез қилишда янги ёнда-шувларни излаш мақсаддага мувофиқдир.

Машина ва механизмларнинг ишчи бўғинларидағи но-текис айланишни энг аввал технологик (ҳам фойдали, ҳам заарли) қаршиликлар келтириб чиқаради. Машина ҳаракати тенгламаларида ушбу технологик қаршиликлар тажрибадан олинган натижалар асосида киритилади. Му-аммо шундан иборатки, машина ҳаракати тенгламаларида технологик қаршиликни ифодаловчи ҳадлар куч ёки мо-мент кўринишида (ўртача арифметик қиймат) бўлиб, тех-нологик жараённи, ундаги ўзгаришларнинг физик моҳия-тини ифодаламайди. Шунинг учун динамика тенгламала-рини ечилиши натижасида тегишли нотекис айланишлар-ни камайтириш мақсадида қабул қилинган маҳовик (чи-кувчи бўғин) инерция моменти қийматлари ҳар доим ҳам тўғри келавермайди. Мисол тариқасида, паҳтани майдада ифлосликлардан тозалаш машина агрегатини кўриб чи-қайлик. 12.8-шаклда машина агрегатини схематик кўри-ниши келтирилган. Шаклда иахта бир чигити қозиқ бўйлаб ҳаракати X ўқида амалга ошиади ва қўйидаги тенглама би-лан ифодаланади:

$$m\ddot{X} = -G \sin \varphi_n - F_{\text{ишк}} + F_m \quad (12.47)$$

$$\text{бу ерда, } F_{\text{ишк}} = fmg \cos \varphi_n; \quad F_m = \frac{mV^2}{R + X}$$

m — бир чигит массаси; g — эркин тушиш тезланиши; φ_n — қозиқли барабаннинг бурчакли силжиши; V — бир чигит нисбий тезлиги; f — ишқаланиш коэффициенти; R — барабанни қозиқлар таги радиуси.

(12.47) ифода қатор ўзгартиришлардан сўнг қуидаги кўринишга келади:

$$\ddot{X} - \omega^2 X = R\omega^2 - g(\sin \varphi_n + f \cos \varphi_n) \quad (12.48)$$

Бу (12.48) дифференциал тенгламани тақрибий ечими:

$$\begin{aligned} X &= 0,02 + \frac{t^2}{2}(0,18\omega_p^2 - 2,94) + \\ &\quad \frac{t^3}{6}(0,36 \cdot \omega_p^2 \cdot \dot{\varphi} - 9,8\omega_p^3) + \\ &\quad + \frac{t^4}{24}(0,36 \cdot \omega_p^2 \cdot \dot{\varphi}_0^2 - 9,8\varphi_0^4 + 2,9\dot{\varphi}_p^4) \end{aligned}$$

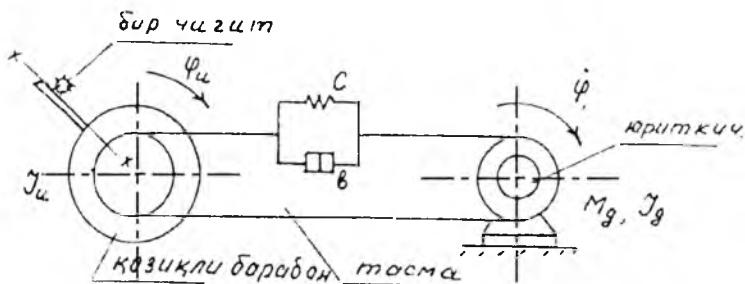
Ушбу ечим, $h=0,7 \text{ м}$; $R=0,16 \text{ м}$; $g=9,81 \text{ м/с}^2$; $m=0,25 \text{ г}$; $f=0,3$ қийматларида олинган. 12.8-шаклдан, энди машина агрегатини ҳаракат тенгламасини ёзамиш:

$$\begin{aligned} M_g &= f(\dot{\varphi}_g); \quad J_g \ddot{\varphi}_I = M_g - \\ &\quad - C(\varphi_I - U_{2I}\varphi_2) - b(\dot{\varphi}_I - U_{2I}\dot{\varphi}_2) \end{aligned} \quad (12.49)$$

$$\begin{aligned} J_i \ddot{\varphi}_i &= C(\varphi_i - U_{2I}\varphi_I) + b(\dot{\varphi}_i - U_{2I}\dot{\varphi}_I) - \\ &\quad - (R + X)m \left[\sin(\omega t - \alpha) + \cos(\omega t - \alpha) \right] \end{aligned}$$

бу ерда, M_g, j_i — электр юритгичнинг (двигателни) юритувчи моменти ва роторнинг силжиш бурчаги; b, C — тасмали узатманинг диссипация ва бикрлик коэффициентлари; U_{2I} , U_{2I} — тасманинг узатиш нисбатлари; J_i — роторнинг ва қозиқли барабаннинг инерция моментлари.

Машина агрегати (12.58.) ни қўйиб биргаликда ечим олинса натижанинг аниқлиги ортади.

12.8-шакл. Пахтани майла ифлосликлардан тозаловчи машина агрегати схемаси.

Чунки бир чигитнинг ҳаракатида $\dot{\phi}_u$ ни ҳар доим ўзгармас сон деб қаралар эди. Энди, биргаликдаги ечимда $\dot{\phi}_u$ қиймати (ўзгарувчан) дифференциал тенгламалар системаларидан топилади. Бунда X ни ҳаракатига машина агрегати ҳаракатидан $\dot{\phi}_u$ қўйсак, X ни қийматини ўзгариши ўз навбатида M_e , $\dot{\phi}_u$, $\dot{\phi}$, ларни ўзгаришига олиб келади, яъни технологик жараён билан машина агрегати ҳаракати ўзаро мувофиқлашади, боғланади. ЭҲМ ни имкониятларидан фойдаланиб, мураккаб схемали машина агрегатлари ҳаракатларини таҳлил қилиб, ишчи органларни нотекис айланишларини камайтириш мумкин бўлади.

12.8. «МАШИНА ҲАРАКАТИНИНГ НОТЕКИСЛИГИ» БОБИ БЎЙИЧА ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ САВОЛЛАРИ

1. Машина ҳаракати нотекислиги деганда нимани тушунасиз?
2. Даврий ва даврий бўлмаган ҳаракатни изоҳлаб беринг.
3. Бурчак тезликнинг нотекислик коэффициенти қандай ифодаланади?

4. Маховикнинг инерция моменти қандай аниқланади?
5. Уринма күчлар усулини тушунтириб беринг.
6. Энергомасса (Витгенбауэр) усулида маховикнинг инерция моменти қандай топилади?
7. И.И. Артоболевский усулини тушунтириб беринг.
8. Н.И. Мерцалов ва Е.М. Гутьяр усуллари қандай фарқланади?
9. Асинхрон электроригтич механик характеристикасини тушунтириңг.
10. Машина ишчи органи бурчак тезлиги нотекислигі коэффициенті қандай камайтирилади?
11. Машина агрегати нотекислигі бүйича қандай долзарб мұаммодан мөндеуде мағынада жүргізіледі?

13-БОБ. МАШИНАЛАРДА ТИТРАШ ВА ҮНДАН МУҲОФАЗАЛАНИШ

Машиналарда тебраниш (титраш) технологик жараёнлар ва техник шароитлардан келиб чиқан ҳолда фойдалы ва зарарлы бўлиши мумкин.

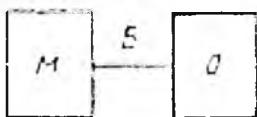
Кенг қўлланиладиган титраш транспортёрларида, элакларда, қозикларни қоқиши механизмларида, саралашларда титраш катта самара беради. Лекин жуда кўп вазифаларда титраш салбий оқибатларга олиб келади.

Курилишда кенг қўлланиладиган титраш ва титратиб зарб бериш жараёнлари асосида ишлайдиган янги, юқори даражада самарали машиналар ҳам ана шудай оқибатларга олиб келади. Заарали титраш конструктор томонидан планлаштирилган машиналар, бошқариш системаларининг ҳаракат қонунларини бузади, иш жараёнининг нобарқарорлигини вужудга келтиради ва бутун системанинг ишламай қолишига ёки бутунлай ишдан чиқишига сабаб бўлади. Титраш нағижасида конструкция элементларида (механизмларнинг кинематик жуфтликларида, бирикиш жойларида ва ҳоказо) динамик зўриқишилар кучаяди, натижада, кўтариб туриш қобилияти пасаяди, уларда дарзлар пайдо бўлади ҳамда толиқиши оқибатида улар емирилади. Титрашнинг таъсири машиналарнинг ички ва ташқи структураларини ва машина деталларининг уриниши юзаларидаги ишқаланиш ҳамда ейилиш шароитларини ўзгартириб, конструкциянинг қизишига сабаб бўлиши мумкин.

Титраш инсон яшаётган муҳитнинг муҳим экологик кўрсаткичи бўлган шовқипни вужудга келтиради. Титраш инсонга тўғридан-тўғри таъсир курсатиб, унинг функционал имкониятлари ва иш қобилиятини камайтиради. Шу сабабли титраш активлигини баҳолаш ва титраш даражасини камайтириш усуллари ҳамда воситалари алоҳида аҳамият касб этади. Бундай усул ҳамда воситаларнинг биргаликда қўлланилиши титрашдан муҳофазалаш, деб қабул қилинган.

13.1. ТИТРАШНИ ЙОЗАГА КЕЛТИРУВЧИ МАНБАЛАР

Тебранишни келтириб чиқарувчи жараёнлар кечадиган M система **тебраниш манбаи** дейилади. О система механик системанинг тебранишлари (13.1-шакл) камайтирилиши лозим бўлган қисми бўлиб, титрашдан **муҳофазалаш** объекти, деб аталади. Ушбу объектни тебраниш манбаи билан боғловчи B боғламаларда вужудга келадиган ҳамда объектнинг тебранишига сабаб бўладиган кучлар **динамик таъсирлар** дейилади. Мисол кўриб чиқамиз:

13.1.-шакл.

Гаттерь корпуси эса титрашдан муҳофазаланмаган объектидир; ротор таянчининг динамик акс таъсири динамик таъсирдан иборат. Титрашдан муҳофазаланишнинг вазифаси роторнинг мувозанатланмаганлигидан пайдо бўладиган двигатель корпусининг тебранишини камайтиришдан иборат;

— инсон-операторни, масалан, автомобилда ёки тракторда ишлайдиган операторни муҳофазалаш масаласини ҳал этишда шассининг ва унга ўрнатилган ҳамма агрегатларнинг тебранишини камайтиришга, ҳайдовчи кабинасининг ёки фаяқат ўриндиқнинг тебранишини камайтиришга итилиш мумкин. Ҳар бир ҳолатда объект, манба ва динамик таъсир турлича аниқланади.

Баъзан динамик таъсир эмас, боғламаларнинг манбага маҳкамланиш нуқталарининг силжишлари берилган бўлади. Бундай таъсирлар **кинематик таъсирлар**, дейилади. Куч ва кинематик таъсирлар атамалари ўrniga кўпинча **механик таъсир** атамаси кўлланилади.

Механик таъсирларни уч синфга бўлиш қабул қилинган: чизиқли ўта юкланишлар; титраш тарзида таъсири; зарб тарзидаги таъсирлар.

Чизиқли ўта юкланиш, деб тебраниш манбанинг тезла-нувчан ҳаракатида вужудга келадиган кинематик таъсирга

айтилади. Чизиқли ўта юкланиш транспорт машиналарида, айниңса, учиш аппаратларида тезлик оширилганда, тормозлаш жараённанда, шунингдек, кескин буриш, орқага қайтариш пайтида анча кучли бўлади.

Титраш таъсиirlари (куч ва кинематик таъсиirlар) тебрананиш жараёнларидир. Куч таъсиirlари объектга таъсиr этувчи $F(t)$ кучлар ёки $M(t)$ куч моментлари ташкил этувчиларнинг вақт функциялари билан ажralиб туради; кинематик таъсиirlар титрашдан муҳофазалаш обьекти билан боғланган тебраниш манбай нуқталарининг тезланишлари $a(t)$, уларнинг тезликлари $v(t)$ ҳамда силжишлари $s(t)$ билан ажralиб туради. Титраш таъсиirlари кўчмас (стационар), кўчма (ностационар) ва тасодифий турларга бўлинади. Гармоник таъсиr кучмас титраш таъсиirlарининг оддий туридир. Қўйидаги вақт функцияси орқали ифодаланиши мумкин бўлган жараён гармоник жараён дейилади:

$$x(t) = X_0 \sin(\omega_0 t + \psi), \quad (13.1)$$

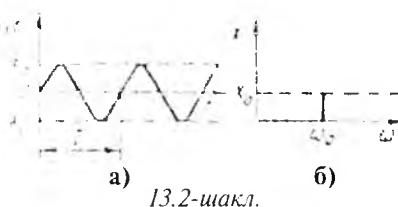
бунда, X_0 — амплитуда; ω_0 — частота; ψ — бошлангич фаза; t — вақт.

Гармоник жараён тадқиқ қилинганда кўпинчча бошлангич фаза ҳисобга олинимайди ва (13.1) тенглама қўйидаги кўринишда ёзилиди:

$$x(t) = X_0 \sin \omega_0 t. \quad (13.2)$$

(13.2) ифода график тарзда вақт функциясида (13.2а)-шакл ёки амплитуда-частота характеристикиаси — частота спектри (13.2б)-шакл кўрининишида берилиши мумкин. Моддий нуқтанинг бир марта тула тебраниши содир бўлиши учун кетган вақт $T=2\pi/\omega_0$ муносабат орқали боғланади. Частота ва давр $T=2\pi/\omega_0$ муносабат орқали боғланади. Частота спектри берилган частотадаги амплитуданинг битта ташкил этувчиси орқали кўрсатилади.

Бундай спектр дискрет ёки чизиқли спектр, деб аталади. Гармоник кучлар таъсирида бўлган тебранма системаларга мисол қилиб мувозанатланмаган роғор, поршенили машиналар, мувозанатланмаган ричагли механизмлар ва шу кабиларни кўрсатиш мумкин. Даврий механизмлари бўлган маши-

13.2-шакл.

наларнинг барқарор ҳаракатида даврий механик таъсиirlар вужудга келади:

$$x(t) = \sum_{k=1}^{\infty} (a_k \cos k\omega_0 t + b_k \sin k\omega_0 t). \quad (13.3)$$

Кўпгина замонавий техник обьектларда учраб турадиган титраш уйғонишлари одатда полигармоник тарзда бўлади, бунга кўп сонли мустақил титратиш манбалари мавжудлиги ҳамда айрим жараёнларнинг (масалан, реактивдвигателда ёниш жараёни, жисмга турбулент оқимнинг таъсири, портлаш ва зарбли жараёнлар) номунтазамлиги сабаб бўлади. Бундай титраш жараёнлари ушбу кўринишдаги чексиз (ёки чекланган) миқдордаги k сонли гармоник ташкил, этувчиilar йиғинидиси тарзида намоён бўлиши мумкин:

$$x(t) = \frac{a_0}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} (a_k \cos k\omega_0 t + b_k \sin k\omega_0 t) \quad (13.4)$$

бу ерда

$$a_k = \frac{2}{T} \int_0^T x(t) \cos k\omega_0 t dt; \quad k = 0, 1, 2, \dots,$$

$$b_k = \frac{2}{T} \int_0^T x(t) \sin k\omega_0 t dt; \quad k = 0, 1, 2, \dots$$

Полигармоник жараённи бошқа усулда ҳам ёзиш мумкин:

$$x(t) = X_0 + \sum_{k=1}^{\infty} X_k \sin(k\omega_0 t + \psi_k), \quad (13.5)$$

бу ерда,

$$X_0 = \frac{a_0}{2}; \quad X_k = \sqrt{a_k^2 + b_k^2}; \quad \psi_k = \arctg(a_k/b_k); \quad k = 1, 2, 3, \dots$$

(13.5) формула таҳлилидан келиб чиқадики, полигармоник жараён доимий X_0 қўшилувчидан ҳамда чексиз (ёки чекланган) миқдордаги синусоидал ташкил этувчилардан иборат бўлади. Синусоидал ташкил этувчиilar гармониклар деб аталади ва X_k амплитудалар ва y_k бошланғич фазаларга эга бўлади. Ҳамма гармониклар, частоталари асосий ω_0 частотага киради. Одатда титрашдан муҳофазаланувчи обьект айнан полигармоник уйғонишга дучор бўлади ва шу сабабли ҳақиқий жараёнларни оддий гармоника функцияси орқали ифодалаш етарли бўлмайди. У ёки бу жараённи гармоника турларининг

бирига киритилгандай амалда полигармоник жараён ҳисобланған жараённинг тахминий тасаввурі назарда тутилади. Масалан, машиналарнинг титраш спектрлари асосий иш частотаси билан бир қаторда карралы частоталарнинг жадал гармоник ташкил этувчиликтери ҳам эга бўлади. **Кўчма** титратувчи таъсирларни кўпинча манбаларда содир бўлувчи ўтиш жараёнлари вужудга келтиради. Масалан, **шиғов** олиш жараёнида мувозанатланмаган роторли двигателъ корпусига бўладиган куч таъсири тахминан қўйидагича ифода билан тавсифланиши мумкин:

$$x = a(\omega) \cos \omega(t)t \quad (13.6)$$

бунда, $\omega(t)$ – ротор бурчак тезлигининг ўзгариш қонуни.

Замонавий техник объектларда вужудга келадиган полигармоник таъсирлар частотасининг чегаралари жуда кенг. Чегаралари бир неча октавадан ошиб кетадиган $|\omega_{max/min}| > 10$ полигармоник таъсир кенг доирадаги таъсир дейилади; агар таъсирнинг чегаралари жараённинг ўртача частотасига қараганда кам бўлса, бундай таъсир тор доирадаги таъсир дейилади. Тор доирадаги таъсир тепиши тарзида намоён бўлади. Титрашдан муҳофазалаш масалаларини ҳал қилишда механик таъсир доирасининг кенглигини ҳисобга олиш биринчи даражали аҳамиятга эга. Хусусан, ҳимоя қилинувчи объектнинг динамик нусхаси (ҳисоблаш схемаси) таъсир доирасининг кенглигига қараб танланади; уни танлашда таъсир спектри соҳасида жойлашувчи объектнинг хусусий частоталари ётиборга олиниши лозим.

Гармоник ёки полигармоник уйғониш каби **тасодифий титраш** уйғонишларини ҳам кўпинча олдиндан тўла равишда башорат қилиб бўлмайди. Масалан, газ оқимининг аэродинамик шовқини, суюқликнинг трубопроводда тұхтаб-тұхтаб оқиши, устига бир қанча агрегат ўрнатилган платформаларнинг титраши, ишқаланувчи жуфтликларнинг галир-будирлигидан келиб чиқадиган титраш каби жараёнлар ўз табиатига кўра стохастикдир. Ушбу жараёнларни мунтазам функциялар орқали тахминий ифодалаб (аппроксимациялаб) бўлмайди. Стохастик сигнал олдиндан график тарзда берилиши мумкин эмас, чунки у тасодифийлик элементларини ўз ичига олувчи жараён билан боғлангандир. Қисқа муддатли механик таъсирлар **зарбли** таъсирлар дейилади. Уларда кучнинг энг юқори қиймаги жуда катта бўлади. Зарб вақти-

даги қучнинг, куч моменти ёки тезланишнинг вақтга боғлиқлигини ифодаловчи функция зарб кўриниши дейилади. Зарбнинг давомлилиги ва амплитудаси, яъни зарб вақтидаги механик таъсирнинг энг катта қиймати зарб кўринишининг асосий характеристикаларидир.

Зарб кўринишидаги кинематик уйғонишлар манбаининг ҳаракат тезлиги кескин ўзгарганда (масалан, самолёт ерга қўндирилганда, ракета учирилганда, автомобиль фидираги чуқурликга тушиб қолганда ва ҳоказо) юз беради. Кўпинча бу ҳодисалар манба конструкцияларининг тебра нишига ҳамда титраш таъсирининг вужудга келишига олиб келади. Баъзи ҳолларда зарбли таъсирни манба ҳаракат тезлигининг «оний» ўзгаришидан ёки куч ва моментларнинг «оний» қўйилишидан иборат бўлган классик зарба деб қарааш мумкин. Бундай ҳолларда

$$x(t) = \Delta q \delta t,$$

бунда, Δq — зарб вақтида тезликнинг, куч импульсининг ёки куч моментининг ортиши. Зарбнинг давомлилиги объекти нинг хусусий тебранишлари давларининг энг кичигидан анча кам бўлгандагина шундай деб қарааш мумкин. Қолган ҳолларда зарб кўринишини ҳисобга олиш зарур; у одатда табиий шароитда тўғридан-тўғри ўлчаш орқали аниқланади.

13.2. ТИТРАШНИНГ САЛБИЙ ОҚИБАТЛАРИ

Турли техник объекtlар (машиналар, асбоблар, аппараллар) ва инсонга механик таъсирларнинг оқибатини кўриб чиқамиз.

1. Линиядаги ўта юкланишлар таъсири объектнинг статик юкланишига эквивалентdir. Баъзи ҳолларда, айниқса, объектда куч орқали боғланадиган бирикмалар мавжуд бўлганда линиядаги ўта юкланиш таъсири системанинг ишини издан чиқариш (электр контактларнинг иружиналари ажralиши, релели қурилмалар ноўрин ишлаб кетиши ва ҳоказо) мумкин.

2. Титраш таъсирлари техник объекtlар учун энг хавфли бўлади. Титраш таъсирларидан келиб чиқадиган ҳар хил ишора-

ли зўриқишилар материалнинг толиқиши туфайли дарз кетишига ва емирилишига сабаб бўлади. Механик системаларда толиқиб зўриқишидан ташқари, титраш туфайли вужудга келадиган бошқа ҳодисалар ҳам, масалан, қўзғалмас бирикмаларнинг астасекин бўшашиши («лиқиллаб қолиши») кузатилади. Титраш таъсирида машина деталларининг бирикмаларида тулаш юзаларнинг бир-бирига нисбатан силжиб қолишига (оз миқдорда) олиб келади, бунда уринувчи деталлар юза қатламларининг структураси ўзгаради, улар ейилади, натижада бирикмадаги ишқаланиц кучи камаяди, бу эса объектнинг диссипатив хусусиятлари, ўз частотаси ўзгаришига сабаб бўлади ва ҳоказо.

Агар механизмда тирқиши (зазорли) қўзғалувчан бирикмалар мавжуд бўлса (масалан, механизмлардаги кинематик жуфтликлар), титраш таъсиrlари тулаш юзаларнинг ўзаро урилишига олиб келиши, бу эса уларнинг емирилишига ва шовқиннинг кучайишига сабаб бўлиши мумкин. Кўп ҳолларда титраш таъсирида объектнинг емирилиши резонанс ҳодисалар вужудга келиши билан боғлиқ бўлади. Шу сабабли объектда резонансни вужудга келтирувчи гармоника полигармоник таъсиrlарнинг энг хавфлисиdir.

3. Зарбли таъсиrlар ҳам объектнинг емирилишига сабаб бўлиши мумкин. Зарб туфайли шикастланиш кўпинча мўрт емирилиш тарзида бўлади. Бироқ кўп марта такрорланувчи зарблар толиқиш натижасидаги емирилишга ҳам олиб келиши мумкинки, бу ҳол айниқса, даврий зарбли таъсиr объектнинг резонанс тебранишларини вужудга келтиришга қодир бўйганда содир бўлади.

4. Титраш ва зарбли таъсиrlар объектнинг емирилишини вужудга келтирмаган ҳолда уларнинг ишини издан чиқариши мумкин. Масалан, металл қиркувчи ластгоҳлар ва бошқа технологик ускуналарнинг турли манбалар таъсирида титраши ишлов бериш аниқлиги ва тозалигининг пасаювига, шунингдек, технологик жараёнларнинг бошқа бузилишларига олиб келади.

Механик таъсиrlар ҳаракати бошқариш системаларига ўрнатиладиган ҳамда ҳаракат параметларини ўлчаш учун хизмат қиласидиган асбобларнинг аниқлигини анчагина ўзгартиради. Титраш ва зарб таъсирида гигроскопик асбоблар билан ўлчашда хатолар кескин ошади, маятник типидаги ўлчаш курилмалари бўлган асбобларда ноль ҳолатга қайтишга мойиллик пайдо бўлади.

Емирилиш ёки тузатиб бўлмайдиган бошқа ўзгаришлар билан боғлиқ бўлмаган объект ишининг бузилиши — ишламай қолиш дейилади. Объектнинг механик таъсирлар натижасида емирилмаслик хусусияти **титрашга чидамлилик**, деб унинг меъёрида ишланш хусусияти эса **титрашга турғунилик**, деб аталади.

5. Турли типлардаги машиналар ва қурилмалар ишлатётганда вужудга келадиган титраш манбаи яқинида турган ёки у билан бевосита алоқада бўлган одамларга зарарли таъсир кўрсатади. Титраш инсон-операторнинг физиологик ва функционал ҳолати издан чиқишига сабаб бўлади. Бунинг натижасида юз берган турғун физиологик ўзгаришлар титраш касаллиги, деб аталади. Функционал ўзгаришлар кўриш қобилиятынинг пасаювида, вестибуляр апарат реакциясининг ўзгаришида (ҳаракатлар мувофиқлиги бузилади, гавданинг ҳолатига боғлиқ бўлган галлюцинациялар вужудга келади ва ҳоказо) ҳамда тез чарчашда намоён бўлади.

Титраш, биринчى навбатда, кўлда бошқариладиган механизациялаштирилган ускуналардан фойдаланувчи ишчиларга титраш машиналарда (қозик, труба ва шу кабиларни титратиб қоқадиган, титратиб боғлайдиган, титратиб штамп-лайдиган машиналар, титрама конвейрлар, титрама ғалтаклар, титратиб зичлагичлар, титратиб ажратгичлар, суюқ металлни титрагичлар, титратиб тозалаш воситалари ва ҳоказо), шунингдек, кўпгина қурилиш, йўл ва қишлоқ ҳўжалиги машиналарида (бульдозерлар, грейдерлар, скреперлар, тракторлар, комбайнлар ва ҳоказо) ишлайдиган ходимларга зарарли таъсир кўрсатади. Таркибида мувозанатланмаган ҳаракатланувчи элементлари бўлган машина ва механизmlарни, шунингдек, ҳамма турдаги транспорт воситаларини ишлатувчи ходимларга титраш камроқ таъсир кўрсатади. Кўрсатиб ўтилган ҳолларда титрашнинг инсонга зарарли таъсирини чеклаш зарурияти туфилади.

Кишилар учун мумкин бўлган динамик таъсирлар санитария меъёrlари ва қоидаларида белгиланган. Инсон-операторни титрашдан якка тартибда ва комплекс тарзда ҳимоялашнинг самарали усуллари ва воситаларини яратиш замонавий техниканинг энг муҳим техник-иқтисодий ва социал вазифаларидан биридир.

13.3. ТИТРАЩДАН МУХОФАЗАЛАШНИНГ АСОСИЙ УСУЛЛАРИ

Объектнинг тебраниш жадаллигини қуидаги усуллар ёрдамида камайтириш мумкин:

Манбанинг титраш активлигини пасайтириш. Ўйфотиш манбалари томонидан тебранишларнинг вужудга келтирилиши сабаблари турлича бўлиши мумкин. Ўйфотувчи омилларни икки группага бўлиш қулай. Биринчи группага кинематик жуфтликлардаги ишқаланиш билан боғлиқ бўлган ҳодисалар киради. Ушбу группа омилларининг титраш активлигини камайтириш ишқаланувчи юзалар материалларининг хусусиятларини ўзгартириш билан боғланган бўлиб, бунга ҳар бир хусусий ҳол учун хос бўлган усуллар ёрдамида, масалан, маҳсус мойловчи материалларни қўллаш билан эришиш мумкин.

Ўйфотувчи омилларнинг иккинчи группаси жисмларнинг харакати (роторларнинг айланиси, механизм бўғинларининг сурилиши) билан боғланғандир.

Бу ҳолда манбанинг титраш активлигини камайтиришига ҳаракатланувчи массаларни мувозанатлаш орқали динамик реакция кучларини камайтириш йўли билан эришилади.

Объект конструкциясини ўзгартириш. Тебранишни камайтиришнинг барча механик системалар учун умумий бўлган икки усулини кўрсатиш мумкин. Биринчи усул, резонанс ҳодисаларини бартараф этишдан иборат. Агар объект чизиқли хусусиятларга эга бўлса, у ҳолда вазифа унинг хусусий частоталарини керагича ўзгартиришдан иборат бўлади. Чизиқсиз хусусиятли объектлар учун резонанс ҳодисаларининг бўлмаслиги шарти бажарилиши лозим. Иккинчи усул, объектда механик энергиянинг ютилишини кучайтиришга асосланган. Титрашдан муҳофазалашнинг сўндириш (демпферлаш), деб аталувчи ушбу усули кейинроқ кўриб чиқилади.

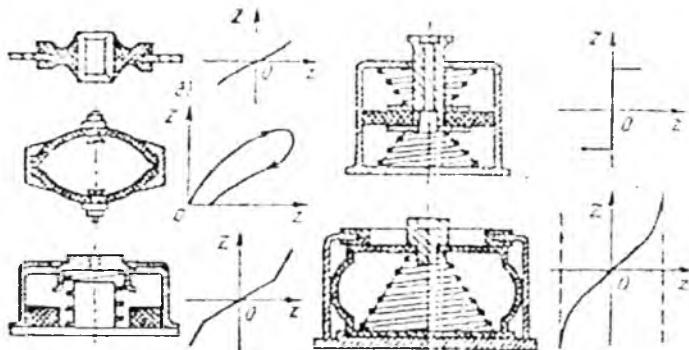
Тебраишларни динамик сўндириш. Динамик тебранишларни сўндиригич (қисқача – сўндиригич) объектнинг сўндиригич уланадиган нуқталарига қўйиладиган қўшимча динамик таъсиirlарни вужудга келтиради. Динамик сўндириш сўндиригичнинг шундай параметрларини танлаб амалга оширадики, бунда ушбу қўшимча таъсиirlар манба вужудга келтирувчи динамик таъсиirlарни қисман мувозанатлайди.

Титрашдан изоляциялаш. Титрашдан изоляциялалыда манба ва объект орасидаги боғламалар бұшаширилади, натижада объекттегі узатилувчи динамик таъсирлар камаяди. Боғламаларнинг бұшаширилиши, одатда, бир қанча номақбул ҳодисалар пайдо бўлишига олиб келади: объектнинг статик силжишлари кўпаяди, наст частотали таъсирларда ҳамда зарбларда нисбий тебранишлар амплитудалари ортади, системанинг ташқи ўлчамлари катталашади. Шу сабабли титрашдан изоляциялашни титрашда муҳофазалаш усули сифатида қўллаш кўи ҳолларда қўйиладиган ҳамма талабларни қаноатлантирадиган ечимни топиш билан боғлиқдир.

Титрашдан муҳофазалаш қурилмалари ва уларниң самарадорлиги. Демпферлар, динамик сўндиригичлар ва титраш изоляторлари биргаликда титрашдан муҳофазалаш қурилмаларини ташкил қилади. Инерцион, эластик ва диссипатив элементлардан ташкил тонувчи қурилмалар **пассив** қурилмалардир. **Актив** қурилмалар, кўрсатиб ўтилганларидан ташқари, механик бўлмаган элементларни ўз ичига олади ва одатла мустақил энергия манбаига эга бўлади. Титрашдан муҳофазалаш системанинг самарадорлигини титрашдан муҳофазаловчи қурилма объектнинг бирорта ўзига хос параметри қийматини бундай қурилмаси бўлмаган объектнинг айни шу параметри қийматига бўлиш билан баҳолаш қабул қилинган. Бундай нисбат титрашдан муҳофазалашниң **самарадорлиги коэффициенти**, деб аталади.

Титрашдан муҳофазаловчи системанинг элементи бўлшини **виброзолятор** ёки амортизаторнинг энг муҳим қисми эластик элементdir. Ички ишқаланини натижасида эластик элементда тебранишларнинг сўниши (демпферланиши) содир бўлади. Бундан ташқари, амортизаторларнинг қатор конструкцияларида тебранишлар энергиясини сўндириш учун махсус **сўндирувчи** (демпферловчи) қуриламалр қўлланилади. Амортизаторнинг динамик хусусиятлари унинг статик хусусиятларига кўи жиҳатдан боғлиқ, лекин уларниң ҳар иккиси ҳам чизиқсизdir. Амортизатор хусусиятларининг чизиқсизлиги қатор сабаблар: эластик элемент (масалан, резина) хусусиятларининг чизиқсизлиги, эластик элементдаги ички ишқаланиш, амортизаторда чекловчи тираклар, қуруқлайин ишқаланиш демпферлари, чизиқсиз пружиналар ва шу каби конструктив элементларнинг мавжудлиги билан тушунти-

рилади. 13.3-шакла түрли амортизаторлар ҳамда уларнинг күч хусусиятлари тасвирланған (абсциссалар ўқи силжинин, ординаталар ўқи реакция күчини билдиради): a — резина-металл амортизатор; b — тұрлы амортизатор; c — юришини чекловчи эластик элементлари бўлған амортизатор; d — демпферли амортизатор; ϑ — конуссимон пружинали амортизатор.

13.3-шакл.

Хар қандай амортизаторда шундай учта ўзаро перпендикуляр x , y , z йұналишларни белгиләш мүмкінки, амортизаторини маҳкамлаши нүктаси ана шу йұналишлардан бири бүйича силжиганда унга қарама-қарши йұналишида амортизаторнинг реакция күчи вужудга келади. Бундай йұналишлар бош йұналишлар дейилади. Агар амортизатор реакциясининг бош йұналишларига проекцияларини X , Y , Z лар орқали белгиласак ва мавжуд амортизаторнинг эластиккік ва сұндырыш хусусиятларини ҳисобга олсак, у ҳолда қуйидагиларни фарз қилиш мүмкін: бош йұналишлар бүйича реакция күчлари факат мос тарздаги силжишларга ҳамда уларнинг вақт бүйича биринчи ҳосилаларига боғлиқ бўлади. У ҳолда,

$$X = X(y, \dot{y}), Y = Y(z, \dot{z}), Z = Z(\ddot{z}) \quad (13.7)$$

функциялар амортизаторларнинг динамик хусусиятлари дейилади.

Амортизацияланадиган объектнинг мувозанат ҳолатига яқин кичик тебранишларини таҳмил қилишда x , y , ва z силжиниларни кам, деб ҳисоблаш ҳамда (13.7) динамик ху-

сүсиятларни Маклорен қаторига ёйилған ва бириңчи тар тибдан жоғори бұлған ҳалдарни ташлаб юборған ҳолда уларни чизиқты күріниншінде көлтириши мүмкін:

$$X(x, \dot{x}) = c_1 x + k_1 \dot{x}, \quad Y(y, \dot{y}) = c_2 y + k_2 \dot{y},$$

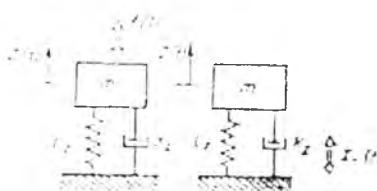
бұу ерда,

$$\begin{aligned} Z(z, \dot{z}) &= c_3 z + k_3 \dot{z}, \\ c_x &= \frac{\partial X}{\partial x}(0,0), \quad c_y = \frac{\partial Y}{\partial y}(0,0), \quad c_z = \frac{\partial Z}{\partial z}(0,0) \end{aligned} \quad (13.8)$$

лар амортизаторнинг бөш йүнәлишларидаги бикрлик көффициенттердің, дегенде

$$k_x = \frac{\partial X}{\partial x}(0,0), \quad k_y = \frac{\partial Y}{\partial y}(0,0), \quad k_z = \frac{\partial Z}{\partial z}(0,0)$$

бұса сүндірінің көффициенттердің, дегенде

13.4.-шакт.

m массалы амортизацияланувчы объекттіннің (13.4 ашакт) кичик тебранишларини күриб чиқамиз. Амортизацияланувчы системаның қарқат тенгламасының көлтириб чиқарып учун Далямбер принципінде фойдаланып мүмкін.

Тақтада күзатылаётан координаталарыннаның z күймагыда m массасы амортизаторнинг $-Z(z, \dot{z})$ реакциясын таъсир қылады. (13.8) тенгламасы асосан, m массасы қүйилған күчтар ва $m\ddot{z}$ инерция күчинин шартынаның полға тенгламасынан m масса қарқатындын ҳосна қылады:

$$m\ddot{z} + k_z \dot{z} + c_z z = 0 \quad (13.9)$$

Мос равишиздегі характеристика тенгламасы қойылғандайша өзілайды:

$$m\ddot{z} + k_z \dot{z} + c_z z = 0 \quad (13.10)$$

Үннің илгизлары

$$S_{\pm} = \frac{1}{2m} (-k_z \pm \sqrt{k_z^2 + 4c_z m}).$$

(13.9) тенгламаның үмумий есими қойылған күріниншінде оға бұлап:

$$z = A_1 e^{\lambda_1 t} + A_2 e^{\lambda_2 t},$$

бунда, A_1 ва A_2 – бойыншыларга бөлелик бүлгелердеги тенгламасининг илдизлари; құтайлық учун уларни құйылады күрінішде ёзип мүмкін:

$$S_{\lambda_{1,2}} = -\xi \omega_o \pm \sqrt{\xi^2 - I\omega_o},$$

бұның,

$$c_{\lambda} / m = \omega_o^2; \quad k_{\lambda} / (2\sqrt{c_{\lambda} m}) = \xi;$$

ω_o – амортизацияланған системанинг хусусий частотасы; K – үлчамсиз сүйнін коэффициенті.

13.4 б-шактада нойлевории $z_n = Z_o \sin \omega t$ төбраныншылардан мұхофаза қылыштың учун амортизация системасининг схемасы берилген.

13.4. МАНИНАЛАРДА ЭЛАСТИК БҮЙІНШЫЛАННИГ ДИССИНАТИВЛИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Диссипатив күчлар. Эластик система төбранғанды энергия атроф-мухитта, шуннан тек, эластик элемент материалининг үзіледе ва конструкция деталарининг бириккін жойларыда тарқалып истроф бұлалы. Бундай истрофтарға эластик бұлтама-ған қаршилик күчлар – диссипатив күчлар сабаб бұлалы; уларни енгізу учун төбрануувчи системаңынг ёки төбранышын вужуда көлтирувчи маңбанинг энергиясын үзлуксиз ва қайтмас тарзда сарғланады. Диссипатив күчларни тавсифлашып учун диссипатив күчларининг төбрануувчи система массаларининг қарқат тезлигига ёки эластик элементтің деформацияланы тезлигига бөлгекшігін билдирувчи хусусиятларыдан фойдаланылады. Күчнінг хусусияти түрли қаршилик күчларининг табиатига күра аникланады. Диссипатив күчларининг әнг көнг тарқалған хусусиятлары 13.5-шактада күрсетилген.

Қовуңқоқ қаршилик (13.5-шакл, а) қаршилик коэффициенті b_1 билан ифодаланады ва құйындағы ифода орқали тавсифланады:

$$F_1(x) = b_1 x \quad (13.11)$$

Бундай хусусиятта диссипатив құчлар эга бұлади. Улар қовуышқоқ мұхит (газ ёки суюқлик)дагы, шуннанғлек, бальзы гидравлик демпферлардан кішік төбәранийларда ізатын көзде.

Титранш тезілігі катта бұлғанда диссипатив күч билан тез-ликтік орасыда квадратик болғы қылым мавжуд бұлади:

$$F_d(\dot{x}) = b_2 \dot{x}^2 \operatorname{sgn} \dot{x} \quad (13.12)$$

Күнинча демпферлар конструкцияларында қуруқтайтын ишқаланнан элементтердің фойдаланылалы, унинг хусусияти (13.5-шакл) б) қуйидеги күриннишилдайды:

$$F_d(\dot{x}) = b_0 \operatorname{sgn} \dot{x} \quad (13.13)$$

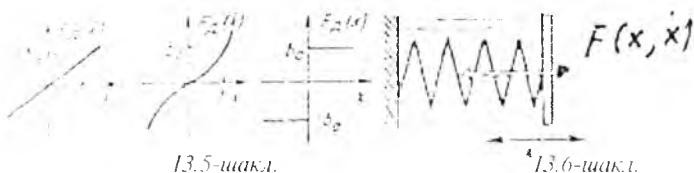
бунда, $b_0 = \text{const}$ — қуруқтайтын ишқаланнан күчи.

Келтирилған ҳамма боғлиқларни чизиқсиз ягона ху-сусият орқағын күрсаттап мүмкін:

$$F_d(\dot{x}) = b_m |\dot{x}|^M \operatorname{sgn} \dot{x} \quad (13.14)$$

буында, m , b_m - ұзгармас миқдорлар, m нинең қийматы 1,2 ва 0 га тең бұлғанда мос равинда (13.11) – (13.13) хусусияттарға эга бўламиз.

Гистерезис. Күп ҳолларада яхлит күчини эластик ва дис-сипатив құчларға ажраттап шарттап бўллади. Бошқа ҳолларда эса мутлақо бундай қилиб бўлмайды. Бу таң даставвағ эласт-тик элемент материалидаги ички ишқаланнан құчларига ва құзгалтмас (парчии михли, резбалы, прессланган ва ҳоказ-зо) бирикмалар деформацияланғанда энергиянын камайини билан боғлиқ бўлған конструкцияни сўнилирим құчларига тааллуқлайды.

Агар эластик, диссипатив элементтер (13.6-шакл) дав-рий тарзда деформацияланып, айтайдык,

$$x = a \cos \omega t \quad (13.15)$$

қонуният бүйича амалға оширасақ, у ҳолла күч — сиљшиш диаграммасыда (13.7-шакл) турли юкланиши ва юксизланиши чизикларини күрамиз. Бу ходиса **гистерезис**, леб аталади. Гистерезис ҳалқаси билан чегараланган юза деформацияланиниң бир даврида йүқөлгөн энергияни ифодалайды ва диссипатив күчлар бажартган ишни анықтайади:

$$\Psi = \oint F(x, \dot{x}) dx = \int_0^T F_d(\dot{x}) \dot{x} dt \quad (13.16)$$

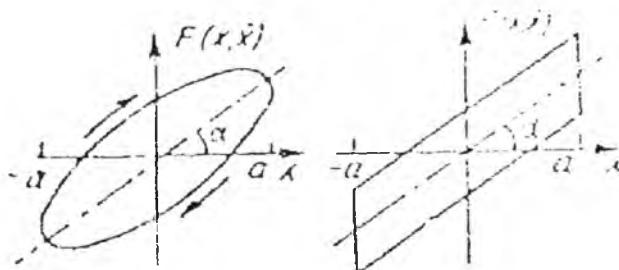
бунда, $T=2\pi/\omega$ — деформацияланини даври.

Масалан, эластик диссипатив элементтінг линамик хусусияти қойылады күрнештеге зерттеуден:

$$F(x, \dot{x}) = F_v(x) + F_d(\dot{x})$$

бунда, $F_v(x)=cx$ — чизикли эластик таңкыл этувчи. Чизикли диссипатив күчтеге зерттеуден (13.11) бундай элементтінг гистерезис ҳалқаси (13.15) қонуният бүйича деформацияланғанды эллипс шақлини олади (13.7-шакл, а). Эллипс катта үқининг a оғиши бүрнаги элементтінг бикрэйтни ифодалайди: $c=\eta a$. Бир даврда (13.15) истроф бүлгөн энергия

$$\Psi = \int b_1 x^2(t) dt = b_1 (a \omega^{\frac{1}{2}}) \int \sin^2 \omega t dt = \pi a^2 \omega b_1$$

13.7-шакл.

13.7б-шаклта қуруқлайтын ишқаланини (13.13) элементтінг гистерезис ҳалқаси күрсетилген. Уннан үчүн йүқөтілген энергия қойылады топилади:

$$\Psi = 4ab \quad (13.17)$$

Диссипатив хусусияти (13.14) формула күринишида бўлган элемент учун бир даврда йўқотилган энергия қуидагига тенг:

$$\Psi = k_{\mu} a^{\mu+l} \omega^{\mu} b_{\mu} \quad (13.18)$$

бу ерда, $k_{\mu} = \int_0^{\pi} |\sin \tau|^{\mu+l} d\tau$.

Эластик диссипатив система тебранганданда энергиянинг истрофи **ютилиш коэффициенти** орқали баҳоланади. Хусусияти чизиқли эластик бўлган эластик элементнинг Π потенциал энергияси

$$\Pi = ca^2 / 2$$

ютилиш коэффициенти

$$\psi = 2\Psi / (ca^2)$$

(13.17) – (13.18) формулаларга асосан ва диссипатив кучлар хусусиятининг турига кўра ютилиш коэффициенти қовушқоқ сўндиришда (13.11) частота функцияси бўлади:

$$\psi = 2\pi b_{\mu} \omega / c$$

куруқлайин ишқаланишида (13.13.) амплитуда функцияси бўлади:

$$\psi = 8b_{\mu} / (ca)$$

умумий ҳолда эса амплитуда ва частота функцияси бўлади:

$$\psi = 2k_{\mu} a^{\mu+l} \omega^{\mu} b_{\mu} / c.$$

Диссипатив хусусиятлари юқорида баён этилган усуллардан бири бўйича берилган системанинг (13.15) формула кўринишидаги даврни тебранишларини аниқлашда берилган $F(x, \dot{x})$ динамик хусусият унга эквивалент бўлган эластик қовушқоқ нусха билан алмаштирилади:

$$F(x, \dot{x}) \approx cx + bx \quad (13.19)$$

Эквивалент сўндириш коэффициенти b шундай танланадики, бунда ластлабки ҳамда алмантирувчи схемалар бир хил ютиш қобилиятига эга бўлади. Чизиқли эквивалент демпфер йўқотган энергия (13.16)

$$\Psi' = \pi a^{\mu+l} \omega b_{\mu}$$

Эркинлик даражаси битта бўлган системанинг мажбурий тебраниши, m массанинг ҳаракат тенгламаси қуидагича ёзилади:

$$m\ddot{x} + cx + F(\dot{x}) = Q_0 \cos(\omega t - \varphi) \quad (13.20)$$

(13.15) тенглама ечимини топиб ҳамда (13.19) формуласынан $F(\dot{x})$ чизиқсиз функцияны чизиқти ҳолта көлтириб, (13.20) тенглама ўрнига уибунни ҳосил қиласыз:

$$m\ddot{x} + b\dot{x} + cx = a_0 \cos(\omega t - \varphi) \quad (13.21)$$

Чизиқты күринишінде көлтирилған (13.21) тенгламада ечиб амплитуда топылады:

$$a = \frac{Q_0}{\sqrt{\left(1 - \frac{\omega}{\omega_0}\right)^2 + \left(\frac{b\omega}{c}\right)^2}}$$

Бунда $\omega_0 = \sqrt{c/m}$ – системаның хусусий частотасы.

b каттаптік амплитуда да частота функциясынан, яғни $b=b(a,\omega)$. Шу сабабынан уибун мұносабат умумий ҳолда ечими изланады. Амплитуданың аңыздайдыган тенглама булады. ω » ω_0 частотада кішік сүндіришида эришилинадыган резонанс амплитудасынан

$$\alpha_{res} = Q_0 / (b\omega_0) \quad (13.22)$$

Чизиқты система үчүн (13.22.) мұносабатни қўйидаги күринишіда ёзин мүмкін:

$$a_{res} = \pi Q_0 / (c\delta)$$

Бунда, $d=2\pi n/\omega_0$ – тебраништарнинг логарифмик декременті; $n=b/(2m)$ – сүндіриши коеффициенті.

Материаллардаги ички ишқаланышының ҳисобға олиш. Күпгина материалларнинг ютииң хусусиятлари деформацияланиши частотасына боянқ әмаслығы тажрибалар үтказып аниктанды. Шу сабабынан материалнинг ютииң (диссипатив) хусусияттарынан ютииң коеффициенті әрқалы ёки у билан $y=2d$ тенглик воситасыда бояланған тебраништарнинг логарифмик декременті d орқали ифодалашылады. Олатла, тажриба нұтты билан аниктандыған мазкур каттаптіктер нисбий деформациялар, нормал ёки урнама зўриқишилар амплитудалари күринишіда берилады.

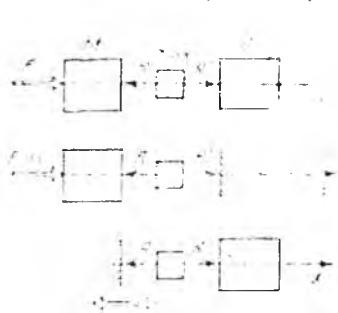
Кўзгалмас биримлардаги конструкциянан сұндириши. Механик системаның тебранишларыга ташқи сүндірувчи омиллар билан бир қаторда конструкцияның ўз чиңдә содир булагынан энергетик истрофлар (конструкцион сұндириши) ҳам сезиларди таъсир куратын мүмкін. Бундан истрофлар ишқа-

ланини натижасыда кинематик жүфтіліктарда, шуниндең, прессланған, шлици, резбали, парчии михли ва шу кабі бирикмаларда юз беради. Бундай бирикмаларни күзгальмас, леб атап қабул қылғанған бүлседа, амалда әсә улар юкландыра урининде юз беради; мөс равинадағи нисбий силжиндер чөнда ишқаланың күнтари ин базаралы.

Бирикмаларниң фәқіттің олдай схемаларыда бир дағында ишилдеган энергияның назарий ұисоблашылар ёрдамында ұисоблаштың мүмкін. Қанча энергия истилдіштің таж-риба йүні билан ё күн гармоникалы мажбурий төбраныштар тартибында резонанс чүккесі параметрларига күра ёки өркін сұйувын төбраныштарға үтказылған умумий уримма жири чи-зиқта күра анық анықтап мүмкін.

13.5. ТИТРАНДАН МУХОФАЗАЛАНЫС СИСТЕМАЛАРИНИҢ ХҮССУСИЯТЛАРИ

Титрандан мухофазаланыс системасының ұисоблаш нус-хасыда үчтә ассоций қилемни ажратып курсатын мүмкін: та-сир ҳосия қылған манбада (M), ұимояланувчи объект (O) ва титрандан изолацияланған қорытмасы (TIK). Ойт оддий қолда манба ва объект қандайсында үзілік өзінің изоланма ҳара-

13.8 шабд.

кеттегінде қатынан қатынан жиел-дар, леб ұисобланады. 13.8-шабдда титрандан мухофазаланыс системасының прин-ципиалы схемасы берилған: a — умумий қолатлагасы; $b = F=F(t)$ күч йүқотила-диган; $v = x=x(t)$ кинематик йүқотилали-гани. Системада қүйилған таңқи F күчлар (мажбройі күчлар), шунингдек, ман-ба ва объект аралиғыда жойлашған титрандан изоляциялов-чи әжрапувлы қорытманиң манба ва объектта таисир үтка-зувлы R да R' ички күчлари үзілік бүйлаб үзілік ұисобла-

шындағы R да R' ички күчлары үзілік бүйлаб үзілік ұисобла-

нади; шу билан бирга x ўқи титрашдан изоляцияловчи қурилманинг ўқи бўлиб ҳам хизмат қилади.

Кўп ҳолларда система жисмларидан биттасининг — манба ёки объектнинг массаси бошқа жисмнинг — мос равища объект ёки манбанинг массасидан анча ортиқ бўлади. Бу ҳолда «катта» массали жисмнинг ҳаракати «кичик» массали жисмнинг ҳаракатига боғлиқ бўлмайди, деб ҳисобланиши мумкин. Хусусан, агар объект «катта» массага эга бўлса, одатда, у қўзғалмас деб ҳисоблапади; бу ҳолла системани манбага ташқи томондан қўйилган $F=F(t)$ тарзидаги ғалаёнлантирувчи (мажбурий) куч ҳаракатга келтирилади (13.8-шакл, б). Агар манба катта массага эга бўлса, у ҳолда $x=x(t)$ ҳаракат қонунини берилган деб ҳисоблаш мумкин; унинг ҳаракати объектнинг кинематик ғалаёнлантирувчиси ролини ўйнайди (13.8-шакл, в). Иккала ҳолда ҳам «катта» массага эга бўлган жисмни кўтариб (тутиб) турувчи жисм ёки асос деб, «кичик» массали жисмни қўйилувчи жисм, деб аташ мумкин.

13.8б-шаклда тасвиirlанган схемадан, одатда, бино, иншоот, тўсиқ ёки пойдеворларни уларга ўрнатилган ҳаракатлантирувчи қисмлари мувозанатланмаган машина ва механизmlар ёки бошқа бир титраш активлигига эга бўлган қурилмалар ҳосил қилувчи динамик таъсирлардан ҳимоялаш учун фойдаланиши мумкин. 13.8в-шаклда тасвиirlанган схемадан асбоблар, аппаратлар, аниқ механизmlар ёки дастоҳларни, яъни титрашга сезгир бўлган ҳамда титровчи асосларга ёки ҳаракатланувчи объектларга ўрнатилувчи жиҳозларни титрашдан муҳофазалашда фойдаланилади.

Титрашдан изоляцияловчи қурилма титрашдан муҳофазалаш системасининг мухим қисмидир; унинг вазифаси берилган ғалаёнланиш асосида шундай ҳаракат тартибини яратишдан иборатки, оқибатда объектни ҳимоялаш мақсади амалга ошидиган бўлсин. Кўп ҳолларда титрашдан изоляцияловчи инерцияловчи инершиясиз қурилмани ишлатиш натижасида бунга эршиш мумкин; бу қурилма 13.8-шаклда тасвиirlанган схемалар учун у бир ўқли титраш изоляция торидан иборатdir. Бундай титрашдан изоляцияловчи қурилмада R ва R' реакциялар қиймати бўйича ўзаро тенг бўлади ($R=R'$); қуйида кўриладиган одий ҳол учун R реакцияни титрашдан изоляцияланиш тезлиги δ га пропорционал, деб ҳисоблаш мумкин:

$$R = c\delta + b\dot{\delta} \quad (13.23)$$

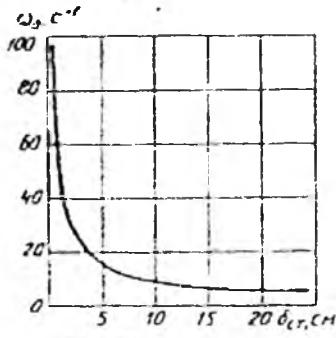
(13.23) муносабат титрашда изоляцияловчи инерциясиз оддий қурилманинг чизиқли хусусиятини ифодалайди; c ва b коэффициентлар мөс равишида сүндириш бикрлиги ҳамда сүндириш коэффициенти, деб аталади. $b=0$ бўлганда (13.23) тенглама идеал эластик элементнинг (пружинанинг) хусусиятини, $c=0$ бўлганда эса чизиқли қовушқоқ демпфер хусусиятини ифодалайди. Шундай қилиб, (13.23) хусусиятли титрашдан изоляцияловчи қурилманинг нусхаси системанинг хусусий частотасини белгилайди:

$$\omega_0 = \sqrt{c/m}$$

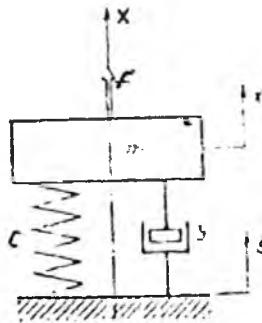
с нинг қиймати ω_0 билан қўйидаги формула орқали боғланган титрашдан изоляцияловчи қурилманинг статик деформацияланиши d_{cm} ни (чиқишини) аниқлайди:

$$\omega_0 = \sqrt{g \sin \alpha / \delta_{cm}}$$

бунда, d_{cm} — ўқ бўйича йўналган статик $mgsina$ юкланиш натижасида деформацияланиш; m — қўйилувчи жисмнинг массаси; a — титраш изолатори ўқининг уфқа нисбатан оғиши бурчаги. $\omega_0 = \omega_0(d_{cm})$ муносабат 13.9-шаклда келтирилган.

13.9-шакл.

12.10-шакл.

Эркинлик даражаси битта бўлган энг оддий титрашдан муҳофазаловчи системанинг ҳисоблаш нусхаси 13.10-шаклда келтирилган; бу ерда, m , x — мөс равишида қўйилувчи жисмнинг массаси ва координатаси; F — қўйилувчи жисмга таъсир этувчи куч; c , b — мөс равишида титрашдан изоляцияловчи қурилманинг сүндириш бикрлиги ва сүндириш коэффициенти. Бундай системанинг сүндириш хоссалари сўндириш коэффициенти

$$n = b / (2m)$$

ҳамда нисбий сүндирини

$$v = n / \omega_n = b / (2\sqrt{cm})$$

билин ифодаланади. $v=1$ булганда системада критик сүндирини амалга ошаты.

Титрашдан муҳофазалаш самарадорлиги. Гармоник үйғотищдаги самарадорлик коэффициентлари. Титрашдан муҳофазалаш самарадорлиги деганда титрашдан муҳофазалаш мақсадининг титрашдан муҳофазаловчи қурилма томонидан қай даражада амалга оширилганинги түшүнилади. Күч билан гармоник үйғотишида

$$F(t) = F_0 \sin \omega t; \quad \xi(t) = 0$$

булади. Бу ерда, F_0 ва ω - мөсравишида мажбурловчи күчтүннүүгө амплитудаси ва частотаси; муҳофазалаш мақсади құзғалмас объекттегі узатылувчи күчтүннүү R_0 амплитудасини:

$$R_0 = \frac{F_0 \sqrt{\omega_n^2 + 4n^2 \omega^2}}{\sqrt{(\omega_n^2 - \omega^2)^2 + 4n^2 \omega^2}}$$

ёки маңбанинг барқарорлашган мажбурий тебранишлар амплитудаси X_0 ни камайтиришдан иборат бўлиши мумкин:

$$X_0 = \frac{F_0}{m \sqrt{(\omega_n^2 - \omega^2)^2 + 4n^2 \omega^2}}$$

Кинематик

$$F(t) = 0; \quad \xi(t) = \xi_0 \sin \omega t$$

гармоник үйғотища муҳофазалаш мақсади объекттүннүү абсолют тезланиши (ўта юкланиши) амплитудасини:

$$W = \frac{\xi_0 \omega^2 \sqrt{\omega_n^2 + 4n^2 \omega^2}}{\sqrt{(\omega_n^2 - \omega^2)^2 + 4n^2 \omega^2}}$$

ҳамда объекттүннүүгө ассоғта ииебатан тебранишлар амплитудасини камайтиришдан иборат бўлиши мумкин.

Титрашдан муҳофазалаш мақсадини амалга ошириш даражасини миқдорий жиҳатдан самарадорликкүннүүгө үлчамесиз коэффициентлари қийматлари орқали ифодалаш мумкин. 13.10-шаклда тасвиirlаңган ҳисоблаш нусхаси учун күч билан үйғотишида қўйидаги коэффициентлар киритилади:

$$k_k = R_0 / F_0; \quad k_x = c X_0 / F_0$$

Кинематик уйғотишда эса коэффициентлардан фойдаланылади:

$$k_k = W / (\omega^2 \xi_0); \quad k_x = X'_0 / \xi_0$$

k_R ва k_x катталиклар мос равишида титрашдан изоляциялаш коэффициенти ҳамда динамиклик коэффициенти, деб аталади.

k_R , k_x ва k_x' ларнинг ўлчамсиз v ва $z=w/w_0$ параметрларга боғлиқлиги қуидаги күринишда бўлади:

$$k_R = \sqrt{\frac{1 + 4v^2 z^2}{(1 - z^2)^2 + 4v^2 z^2}}; \quad k_x = \frac{1}{\sqrt{(1 - z^2)^2 + 4v^2 z^2}};$$

$$k_{x'} = \frac{z^2}{\sqrt{(1 - z^2)^2 + 4v^2 z^2}}$$

Бикрликнинг ва сўндиришининг эквивалент коэффициентлари. Титрашдан изоляцияловчи қурилма, одатда, мураккаб титраш изоляторини ҳосил қилувчи бир қанча титраш изоляторларининг бирикмаси тарзида ясалади. Маълум шароитларда бундай бирикманинг R реакцияси (13.23) муносабат орқали тахминий ифодаланиши мумкин, бу ерда, δ - бирикманинг умумий деформацияланиши. У ҳолда кўрилаётган мураккаб титраш изолятори манба ва объектга таъсир қилиш маъносида оддий изоляторга эквивалент бўлади; c ва b , коэффициентлар бикрликнинг ҳамда сўндиришининг эквивалент коэффициентлари дейилади.

Полигармоник таъсирларда титрашдан муҳофазалаш системаларининг самарадорлиги. Тугал тригонометрик йифинди күринишида келтириладиган жараён полигармоник жараён дейилади. Масалан, кинематик тарздаги полигармоник уйғониш қуидаги йифинди орқали берилади:

$$\xi(t) = \sum_{j=1}^n \xi_{j0} \sin(\omega_j t + \alpha_j)$$

бу ерда, x_{j0} , w_j , a_j — мос равишида j -гармониканинг амплитудаси, частотаси ва бошлангич фазаси. x_{j0} ($j=1, 2, \dots, n$) рақамлар биргаликда таъсир амплитудаси спектрини ташкил қиласи. Бунда титрашдан муҳофазалашнинг самарадорлиги шарти таъсирнинг ҳар бир гармоникаси самарадорлиги шартларини

ҳаммаси билан бир хил деб қаралади. Масалан, агар титрашдан муҳофазалаш мақсади обьектнинг $\max|x(t)|$ ўта юкланишини камайтириш бўлса, самарадорликнинг шарти n та тенгсизликнинг бажарилишига эквивалент бўлади: $k_{R_j}(v, z_j) \leq 1$, ($j=1, 2, \dots, n$), бу эса системанинг берилган $z=z_j$ ($j=1, 2, \dots, n$) нуқтагаридаги амплитуда-частота хусусиятларининг ординаталари чекланган бўлиши шарт, демакдир.

13.6. ТЕБРАНИШЛАРНИ ДИНАМИК СҮНДИРИШ

Тебранишларни динамик сўндириш усули титрашдан муҳофазаланувчи обьектнинг титрашдаги ҳолатини ўзгартиш мақсадида унга қўшимча қурилмалар ўрнатишдан иборат. Динамик сўндиригичларнинг ишлаши обьектга узатилувчи куч таъсиrlарини ҳосил қилишга асосланган. Динамик сўндириш титрашни камайтиришнинг бошқа усулидан, масалан, обьектнинг бирор нуқтасини маҳкамлаш йўли билан унга қўшимча кинематик boglamalap киритиш усулидан шуниси билан фарқ қиласди.

Динамик сўндиригич ўрнатиб обьектнинг титрашдаги ҳолатини ўзгартириш тебраниш энергиясини обьектдан сўндиригичга қайта тақсимлаш йўли билан ҳам, тебраниш энергиясининг ютилишини кучайтириш йўли билан ҳам амалга оширилиши мумкин. Биринчи усул системанинг эластик-инерцион хусусиятига тузатиш киритиш йўли билан обьект – сўндиригич системасининг таъсиr этаётган титрашдан ғалёnlанишлар частотасига нисбатан созланиши ўзгартириш орқали амалга оширилади. Бу ҳолда обьектга ўрнатиладиган қурилмалар **инерцион динамик сўндиригичлар**, дейилади. Инерцион сўндиригичлар моногармоник ёки тор доирадаги тасодифий тебранишларни сўндириш учун қўлланилади.

Кеңг доирадаги частотали титраш юкланишлари таъсиr этганда эса иккинчи усульдан фойдаланган маъқул. У обьектга сўндирувчи қўшимча маҳсус элементлар ўрнатиб, системанинг диссилатив хусусиятларини оширишга асосланган. Диссилатив динамик сўндиригичлар **тебранишли юриттичлар**, дейилади. Агар улар бир вақтнинг ўзида системанинг элас-

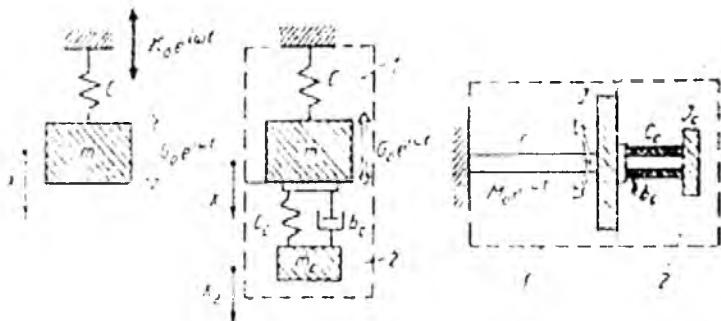
тик-инерцион ва диссипатив хусусиятларини ўзгартирадиган бўлса, у ҳолда улар **ишқаланиувчи динамик сўндиригичлар**, дейилади.

Динамик сўндиригичлар конструктив жиҳатдан пассив элементлар (масалан, пружиналар, демпфёлар) ҳамда ўз энергия манбаига эга бўлган актив элементлар асосида тайёрланиши мумкин. Кейинги ҳолда сўз электр, гидравлик ва пневматик усулда бошқариувчи элементлар қўлланилган автоматик ростлаш системаларини татбиқ этиш устида боради.

Динамик сўндириш усулини ҳамма турдаги: бўйлама, эгилма, буралма ва бошқа тебранишлар учун қўллаш мумкин, бунда ўрнатилган қурилма ҳосил қиласидан тебраниш тури, одатда, сўндирилиши лозим бўлган тебранишлар турига ўхшашибўлади.

Пружинали, бир массали инерцион динамик сўндиригич (13.11-шакл). Энг оддий динамик сўндиригич 2 (13.11-шакл, б) тебранишлари сўндириладиган обьект *I* га тебранишларни сўндириш талаб қилинувчи нуқтада эластик тарзда биректириладиган қаттиқ жисм кўринишида ясалади. Объектнинг сўндиригич билан бирга ҳаракатланишининг натижаловчи хусусиятларига сўндиригичдаги диссипатив йўқотишлар анчагина таъсир кўрсатади. 13.11а-шаклда тебранишлари сўндириладиган обьект асосига с бикрликка эга бўлган чизиқли пружина ёрдамида маҳкамланган *m* масса билан моделлаштириладиган энг содда ҳол кўрсатилган.

Сўндиригичли система бўйлама тебранишларининг дифференциал тенгламаси қўйидаги кўринишга эга:

13.11-шакл.

$$\begin{aligned} m\ddot{x} + b_c(\dot{x} + \dot{x}_c) + cx + c_c(x - x_c) &= G_0 e^{i\omega t}; \\ m\ddot{x}_c + b_c(\dot{x}_c - \dot{x}) + c_c(x_c - x) &= 0 \end{aligned} \quad (13.24)$$

бу ерда, x, x_c — массалар сүрилиниң абсолют координаталари.

Буралма тебранишларни 13.11-шаклда күрсатылған схема бүйіча динамик сұндиришша сұндирилувчи объект ва сұндиригич дискларининг абсолют бурилиш бурчаклары φ, φ_c га күра өзілған тенгламалар ҳам юқоридагига ушаш күрнисілгә әга бўлади:

$$\begin{aligned} J\ddot{\varphi} + b_c(\dot{\varphi} + \dot{\varphi}_c) + c\varphi + c_c(\varphi - \varphi_c) &= M_\varphi e^{i\omega t}; \\ J_c\ddot{\varphi}_c + b_c(\dot{\varphi}_c - \dot{\varphi}) + c_c(\varphi_c - \varphi) &= 0, \end{aligned} \quad (13.25)$$

бу ерда, J, J_c — сұндирилувчи объект ва сұндириувчининг инерция моментлари; c, c_c — валларниң буралишдаги бикрликлари; b_c — сұндиригичининг парциал тебранишларидаги қовушқоғылышка ирофлар коэффициенти; M_φ — сұндирилувчи система дискига тушувчи буровчи момент амплитудаси.

13.12-шаклда күрилаётган сұндиригичли системаниң (13.11-шакл, б ға қараш) амплитуда-частота хусусиятлари келтирилған (a — сұндирилувчи объект учун, b — сұндиригич учун). Солиштириб күриш мақсадида 13.12а-шаклда нитрихли чизиқ билан объектниң амплитуда-частота хусусияти (13.11-шакл, а ға қараш) чизилған. Таңлаб олинған созланынша сұндиригичниң ўрнатылған натижасыда эркинлик даражаси иккита бўлган шундай натижаловчи система ҳосил бўладики, унинг уйғониң частотаси антирезонансга тўғри келади. Бунда антирезонанс частотаси дастлабки системаниң резонанс частотасига ҳам мос келади. Агарда (13.24) да $b = 0$ деб ва $F = F_0 \cos \omega t$ бўлса,

$$\begin{aligned} m\ddot{X} + cX + C(X - X_c) &= F_0 \cos \omega t \\ m\ddot{X}_c - C(X_c - X) &= 0 \end{aligned} \quad (13.26)$$

Ушбу (13.26) системани фақат мажбурий тебранишлар бүйіча ечиминиң кўрсак. Системаниң дисипатвилиги йўқлиги сабабали масса m ва m_c ни тебраниш частоталари ташқи F кучи ўзгариши частотаси билан мос тушиниң ёки қарама-қарши фазаларда бўлади. Ечимни

$$X = A \cos \omega t,$$

$$X_e = kA \cos \omega t \quad (13.27)$$

куринишида оламиз. Бұрда, k — амплитуданы тақсимлашыншы коэффициенти.

$$k = \frac{C_e}{C_e - m_e \omega^2} \quad \text{еки} \quad X_e = kX \quad (13.28)$$

Олинган (13.28) ни (13.25) нине биринчи тенгламасига күймиз

$$m\ddot{X} + [C + C_e(1 - k)]X = F_0 \cos \omega t \quad (13.29)$$

Хосил қылған (13.29) дан қүйидегини олип қийинлик туедірмайды:

$$\begin{aligned} A &= \frac{F_0}{C + C_e(1 - k) - m\omega^2} = \\ &= \frac{F_0(C_e - m_e \omega^2)}{(C + C_e - m\omega^2)(C_e - m_e \omega^2) - C^2} \end{aligned}$$

Олинган амплитуда ифодасини таңыл қылайлык. Тенглама үнг қисеминин мақрағы ифодаси система параметрлерини үзгартырып нолға келтириш мүмкін, янын:

$$(C + C_e - m\omega^2)(C_e - m_e \omega^2) - C^2 = 0 \quad (13.30)$$

Олинган (13.30) тенглама частоталар тенгламаси болыб, ω нине 4 та қиймати мавжуд. Улардан ω_1 ва ω_2 система масалаларини хусусий төбәреништер частоталари. A ифодасидаги касириинг сурати ҳам нолға тенг бўлиши мүмкін:

$$C_e - m_e \omega^2 = 0 \quad (13.31)$$

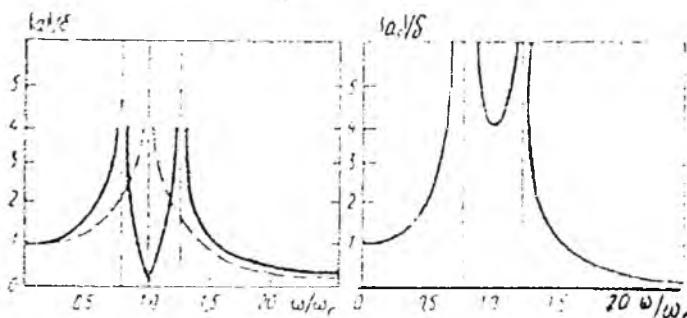
еки

$$\omega_A^2 = \frac{C_e}{m_e}$$

(13.31) шарти бажарилса m массанинг A амплитудаси нолға тенг бўлади ёки m массаси қўзғалмайди. Бу ҳодисани антирезонанс ҳолати дейилади, ω_1 ни эса антирезонанс частотаси дейилади. Бунда $\omega < \omega_1 < \omega_e$.

Галтакли инерцион сүндиргичлар. Сүндиргичда мувозапатловчи реакция күчлари вужудга келишини таъминлаш орқали инерцион динамика сүндиргичлардан фойдаланиш көнгайтирилиши

мумкин. Хусусан, сүндиригич сифатида ўз частотасини уйғотишиң частотасыга мослаштырыш имкониятига эга бўлган низохрон элементларни кўлаш орқали бунга эришини мумкин.

13.12-шакл.

Масалан, цилиндричесимон бўшлиқдаги цилиндр, цилиндричесимон ёки еферик бўшлиқдаги шар, стерженга кийгазилган ҳалқа каби ёпик, ички юзала фиддирраб ҳаракатлана оладиган элементлар низохронлик хусусиятига эга. Бундай элементлар титровчи обьектга маҳкамланса, улар амалга оширадиган фиддиратма ҳаракат ташқи уйғотиши билан уйгунашади. Бунда айланувчи элемент юзага келтираётган даврий реакция титрашлаги юкланишига қаршилик кўрсатади.

Мисол тариқасида эркинлик даражаси битта бўлган, гармоник $G(t) = G_0 \cos(\omega t + j)$ куч воситасида уйғотиладиган ҳамда r радиусли цилиндричесимон бўшлиқда жойлашувчи шарли ёки роликли, m_c массали ва r_c радиусли сўндиригич билан жиҳозланган сўндирилувчи обьектни кўриб чиқамиз (13.12-шакл). Кўрилаётган система куйидаги дифференциал тенгламалар орқали тавсифланади:

$$(m + m_c)\ddot{x} + cx = G_0 \cos(\omega t + \psi) + (\rho + \rho_c)m_c(\dot{\phi}^2 \cos\phi + \ddot{\phi}\sin\phi); \\ m_c(\rho - \rho_c)\ddot{\phi} = m_c(\rho - \rho_c)\ddot{x}\sin\phi \quad (13.32)$$

Бу ерда, x — обьектнинг бўйлама координатаси; j — вертикаль ўқдан бошлаб ўлчанадиган сўндиригич ҳолатининг нисбий бурчак координатаси. $x = \dot{x} = \ddot{x} = 0$ деб фараз қилган

холда объектнинг барқарорлашиши шартини аниқлаймиз. (13.32) га кўра,

$$\phi = \omega_c t + \phi_0$$

яъни сўндиригич равон айланади. Равон айланувчи жисем сўндирилувчи объектга узатилётган марказдан қочма реакция уйғотишни тўла мувозанатлади ва обьектнинг барқарорлашувини

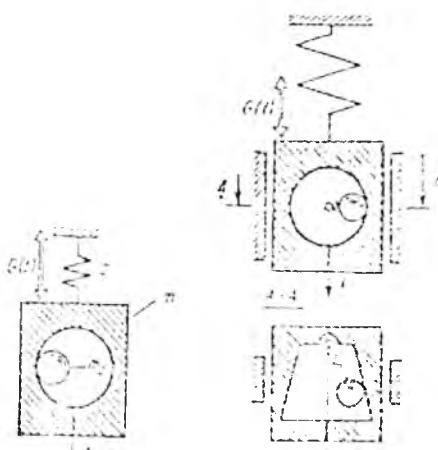
таъм илаяди.

Кўрилаётган турдаги галтакли сўндиригичлар уйғотишни частотасини кузатар экан, созлани частотасида уйғотиш амплитудасининг ўзгаришига сезир бўлади. Баъзи частота ошиши билан дебаланс эксиен трипети ҳам ортади.

Бу ҳолла барқарорликни тиклаш учун бўиликканинг $\mu(w)$ радиусини катталаштиришини сўндиригич

конструкциясини 13.14-шаклда курсатилгандек бажарини билан амалга оинирни мумкин. Юмалан содир бўладиган сиртнинг шакли шундай тарзда ясалганки, частота, бинобарин, марказдан қочма реакция кучи ошиб бориши билан шарча ясовчининг айланнинг ўқи ўйналинида силжиди. Пружинанинг хусусияти шарчани таълуб қилинувчи радиусла ушланиб туриши таъминланадиган қилиб ташланади.

Битта галтакли сўндиригичдан фойдаланиши учун сўндирилувчи объектда йўналтирувчилар бўлини керак. У сўндиригичнинг ён томондан бўладиган реакцияси таъсирини бартараба ғарб этади. Уйғотувчи кучининг таъсир чизигина иисбаган симметрик жойлашган ярим массали иккита бир хил сўндиригичлардан фойдаланилса, йўналтирувчиларга зарурат қолмайди. Резонанс частотасидан бўлганидан сўнг сўндиригичлар системаси ён томондан бўладиган юкланишларни мувозанатла-

13.13-шакл.

13.14-шакл.

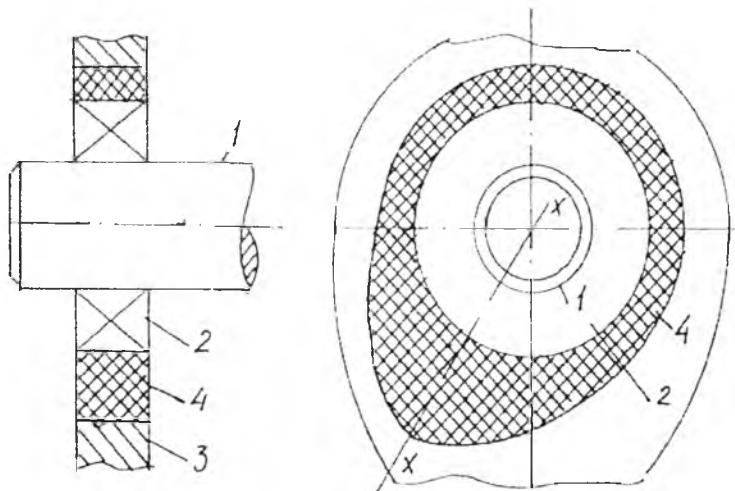
ган холда ўзининг қарама-қарши йўналишларида айланишларини мувофиқлаштиради. Шундай қилиб, бундай сўндиригичларниң самараадорлиги доираси резонансдан ташқарида-ти частоталар соҳаси бўлади.

Динамик сўндиригич вужудга келтирадиган парциал частотанинг уйғотиш частотаси билан кенг доирада тенг бўлиб туриши таъминланиши учун маятникили тебранишли сўндиригичлар қўлланилиши зарур. Улар тебранишнинг сабабчиси бўлмиш айланиш натижасида вужудга келувчи марказдан қочирма кучлар майдонида жойлаштирилади. Тебранишларниң динамик сўндириши системаларида хусусий энергия манбаига эга бўлган элементларниң ишлатилиши уларниң функционал хусусиятларини кенгайтиради. Таъсир этувчи кучларниң ўзгариб туриши сабабли сўндиригич параметрларини оддий тарзда ва кенг доирада созлашга, тақлиид тартибида уларни узлуксиз бўладиган қилиб созлашга, компенсацияловчи реакциялар учун энг тўғри қонуниятларни танлаб амалга оширишга имконият туттилди.

Кўпгина замонавий кемаларда чайқалишни сўндириш учун бошқарилувчи ёки қўзгалмас қанотлардан фойдаланишга асосланган қурилмалар қўлланилади. Кемалар оғган пайтда қанотларниң таъсир бурчаги шундай ўзгарадики, уларниң атрофидан оқиб ўтаётган сув кўтариш кучини вужудга келтириб, кеманинг чайқалишига тўсқинлик қиласи. Гироскопик тинчлантиргичлардан фарқли улароқ, бундай қурилмалар фақат сузиш вақтида кемаларниң чайқалишини сўндириади.

13.7. ТИТРАШДАН АКТИВ МУХОФАЗАЛАШ СИСТЕМАРИНИНГ АСОСИЙ СХЕМАЛАРИ

Тебранишларни камайтиришида кенг маънода эластик, қайшиқоқ элементлардан фойдаланиш катта самара бериши юқоридагилардан маълумдир. 13.15-шаклда машина ва механизмларниң асоси бўлган айланувчи вални йўналтирувчи услубдаги қайшиқоқ элемент билан тебранишларни камайтирувчи конструктив схема келтирилган.

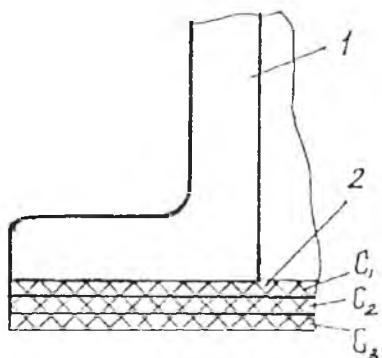

13.15-шакл. Йўналтирувчи қайишқоқ элементли валларнинг янги схемаси: (1 — вал; 2 — подшипник; 3 — корпус; 4 — ўзгарувчан кесим юзали йўналтиригичли қайишқоқ элемент).

Шаклдан кўриниб турибдики, $X-X$ ўқи бўйлаб ташқи технологик кучнинг йўналишига мос равишда қайишқоқ элемент мослаштирилган. Унбу йўналинида тебранишлар амплитудасини камайтириш, сўндириши имконияти кўпаяди. Шунингдек, катта корпус деталларининг пойдеворга таъсирини

(титрашини) камағигириш учун эластик материалдан тайёрланган текис ёстиқчалар кўйилади.

Катта диапазондаги частота билан пойдеворга таъсири қилувчи системаларда қатламли ёстиқчалар ишлатиш мақсаддага мувофиқдир (13.16-шакл).

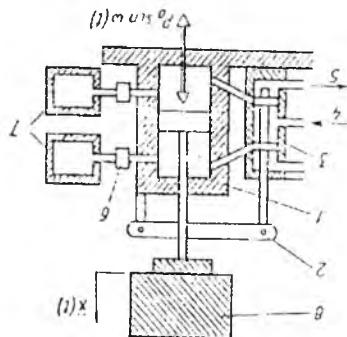
13.16-шакл. (1 — корпус; 2 — катламли ёстиқча).

Хозирга қадар титрашдан актив муҳофазалаш системаларининг кўйилаб схемалари ишлаб

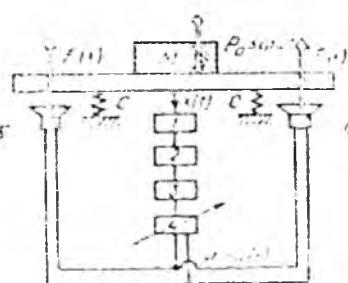
чиқилган. 13.17-шаклда бошқарилиувчи электродинамик титтрашни сүндиригич схемаси кўрсатилган бўлиб, ундағи тебранувчи система параметрларининг ўзгариши электрон элементларни бошқариш натижасида амалга ошади. Бу эса мазкур схеманинг ўтиш тартибларида ишлайдиган системанинг тебранувишини сўндириш учун қўллашга имкон туёдиради.

Бунда M массали тебранувчи агрегат эластик бикрлик боғламаларига ҳамда магнитоэлектр ўзгартичларга (динамиклар 5 ва 6 га) таянади. Тебранувчи масса билан боғланган силжишлар датчиги 1 кучайтиргич 2 га, кейин дифференциалловчи қурилма 3 га ва магнитоэлектр ўзгартичларни таъминловчи кучайтиргич 4 га $x(t)$ сигнал узатади.

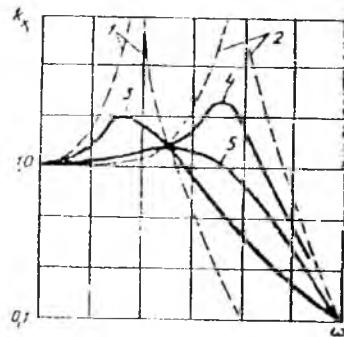
Схемадан кўриниб турибдики, ушбу элементлар электромеханик тескари боғланиш ҳалқасини ҳосил қиласди. Ҳалқа параметрини ўзгартириш орқали схема параметрини ўзгартириш, бинобарин, унинг резонанс хоссаларини кенг доирада ўзгартириш мумкин.

13.18-шакл.

13.17-шакл.

13.19-шакл.

13.18-шаклда пневматик уйғоткичи (куч цилинтри) бўлган икки томонлама ишловчи пневомеханик титрашдан муҳофазалаш системасининг схемаси тасвирланган (1—пневомеханик уйғоткич; 2 — силжиш бўйича механик тескари

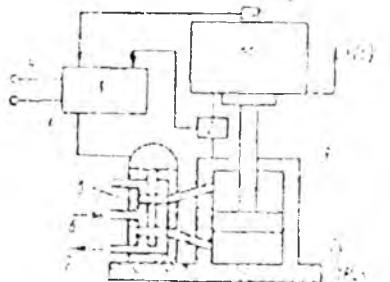
боғланиш; 3 — сервоклапан; 4 — кириш канали; 5 — чиқиш канали; 6 — дроссел; 7 — идиш; 8 — изоляцияланувчи объект).

Силжиш бүйича механик тескари боғланиш золотники қурилма орқали ташқи энергия манбаидан бериладиган газнинг сарфланишини бошқариб туради. Золотникни сурадиган силжиш бүйича тескари боғланиш мавжудлиги туфайли уйғоткичининг чиқиш кучи нисбий силжиши интегралининг функцияси бўлади. Силжиш интегралига кўра бошқариш фақат паст частоталардагина самарали бўлиши мумкин. Шу сабабли силжиш бўйича тескари боғланишдан фақат ҳимояланувчи объекти маълум ҳолатга келтиришдагина фойдаланилади. Титрашдан ва зарбалардан ҳимояланишнинг сифати эса пассив иневматик системанинг бикрлиги ва сўндиришига боғлиқдир. Системанинг изоляцияланувчи масса каттагалигининг ўзгаришига нисбатан сезгирилиги паст.

Қўшимча идишларга эга бўлган пневмомеханик тарздаги титрашдан муҳофазалаш системаси учун силжиш бўйича k коэффициентнинг ω частотага боғлиқлиги 13.19-шаклда логарифмик масштабда кўрсатилди. Бунда 1-ноль, 2-чексиз, 3-паст, 4-юқори, 5-энг мақбул сўндиришдаги эгри чизиқлар.

3 ва 4 эгри чизиқлар дросселлаш бўлмаган ҳамда уйғоткич билан қўйимча идишлар орасида газ оқими тўхтатилган ҳолларда ҳосил бўлади. Энг мақбул сўндириш динамик резонанс коэффициентини энг кичик қийматга келтириш орқали аниқланади. Сўндириш қийматининг энг мақбул қийматдан анчагина фарқ қилини k_x га кам таъсир кўрсатади.

13.20-шаклда икки томонлама таъсир қилувчи куч цилиндрни бўлган электрогидравлик титрашдан муҳофазалаш система-

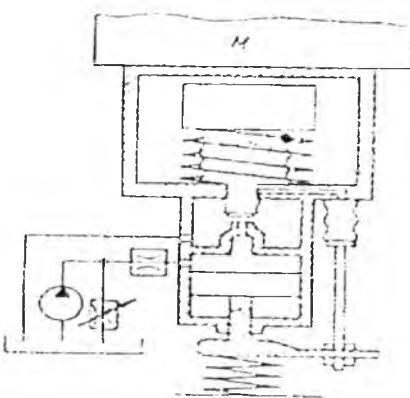
13.20-шакл.

масининг схемаси келтирилган (1-тезланиш датчиги; 2-нисбий силжиш датчиги; 3-сервокучайтиргич; 4-электр токи билан таъминлагич; 5-сервозолотник; 6-кириш канали; 8-гидравлик уйғоткич). Ушбу схемада тезланиш ва нисбий силжиш датчикларининг сигналлари электр токи билан таъминланувчи кучайтиргичга берилади.

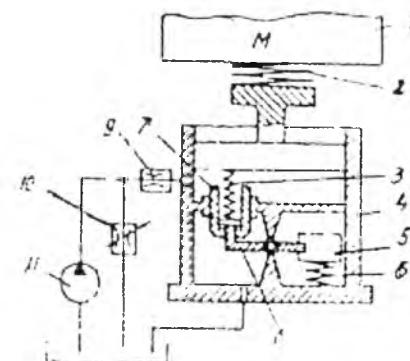
Кучайтиргич куч ҳосил қилувчи цилиндрдан (ташқи гидравлик энергия манбаидан) кам даражада сиқилган иш суюқлигининг берилишини ва унинг цилинтридан тўкилишини ростловчи золотникнинг ҳаракатини бошқарувчи сигнал ҳосил қилади. Золотник орқали иш суюқлиги оқимининг тезланиши, нисбий тезлиги, нисбий силжиши ва нисбий силжиш интеграти ростланади. Ҳар бир тескари алоқа (богланиш) каналига кўра кучайиш коэффициентлари мустақил тарзда созланади.

Қопқоқ (заслонка) пишсангининг шарнирли бирикмаларидаги тирқинлардан ҳамда юқори частогаларда унинг деформацияланишидан келиб чиқадиган амплитуда ва фаза бузилишларини йўқотиш учун гидравлик титранидан муҳофазалаш системаси схемасида (13.21-шакл) «гидравлик пишсанг» қўлланилади.

У ҳар хил диаметрли иккита **силфондан** тайёрланиб, сиқилмайдиган суюқлик билан тўлдирилади. Изоляцияланувчи обьектнинг куч системаси поршенига нисбатан ҳолатини барқарорлаштириш учун, шунингдек, суюқликнинг иссиқликдан кенгайишини компенсациялаш мақсадида силфонларда нисбий силжиш бўйича тескари боғланиши сигналини ҳосил қилувчи ҳолатнинг автоматик ростлаш системаси қўлланилган.

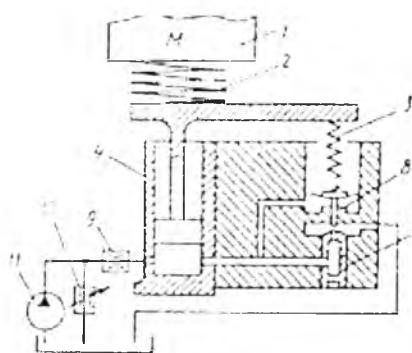

13.21.-шакл.

13.22.-шакл.

Ана шундай титрашлан мұхофазалаш системасыннан динамик нұсқаси 13.22-шаклида күрсатылған (1—изоляциялауышчи масса; 2—эластик элемент; 3—холат бүйічча тескари болганиш; 4—күч гидроцилиндри; 5—масса; 6—пружина; 7—сопло; 8—қопқоқ (заслонка); 9—доимий дроссел; 10—ростланышчи дросSEL; 11—тәмминловчи насос).

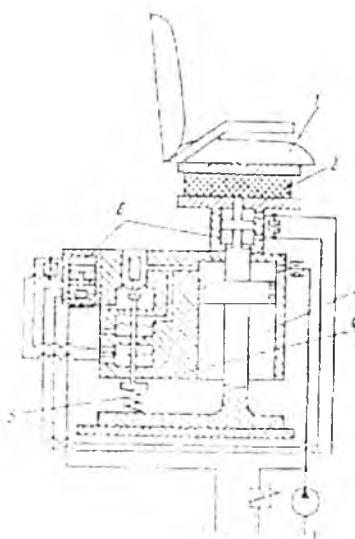

13.23-шакл.

13.22-шаклда берилған гидравлик титрашдан мұхофазалаш системасыда ушбу чекланиш йўқ.

Бу ерла гидроцилиндр

құрнишишідеги күч системаси бошқарынан системаси билан битта корпусда жойлашылған. Бошқарынан системасыда иш суюқлиги босимини ростловчы механизм бўлиб, у күч цилинди бўшлиғидағи босимининг ўзгариншлари ни қайл қилувчи сезгир мембрана құрнишишидеги датчикдан ва мембранаға бикр қилиб маҳкамланған қопқоқдан тузилған; бу қопқоқ сопло билан биргаликда бошқарувчи сигнал ҳосил қилувчи элементни ташкил қиласи.

13.24-шакл.

13.24-шаклда инсон-операторнинг курсиси (кресло)

1 ни титрашлан мұхофазаловчى гидравлик системанинг схемаси көлтирилған (2 – эластик элемент; 3 – гидроцилиндр; 4 – иш суюқлиги оқими датчиғи ва сопло-қопқоқ күринишидаги элементлардан таңкыл тоңған күч стабилизатори; 5, 6 – ҳолат ва тезланини бүйічка тескари boglaniшлар). Ҳолат бүйічка тескари boglaniш курсининг поідеворға нисбатан турғун ҳолатда бүлиннін таъминлайды. Тезланини бүйічка тескари boglaniш уйғотишни компенсациялашы ва инсон-оператор танасининг резонанс соҳаларыда системанинг самара-дорлыгини ошириши учун зарур боладиган илгарилама уйғутувчи таъсирнинг олдини олини мақсалида киритилған. Система операторнинг курси билең бирға вертикал тебранишини мүмкін қалар камайтиришга имкон беради.

13.8. МАШИНАЛАРНИ ТИТРАШДАН МУХОФАЗАЛАПТИННИҢ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

Махсус титраш билан технологик жараёнларнинг фойдалы ишни бажарадыган машиналардан таңқары барча машина ва механизмдардаги ортиқча тебранишлар зааралы қисобланып, уларни йүкотиш бүйічка қатор назарий, амалдай услубдар ишлаб чиқылғаннан юқорістің күріштан әзі. Лекин бу услубдар етарлымы? Уларни такомильтантиришнинде, яғниларни яратышининг қандай йүллари мавжуд? Шулар ҳақыда бир оз мұлоҳаза қыламыз. Тебраништарнинг асосий манбалари учта:

- технологик қаршилиқтар орқали тебранишлар;
- айланыш үқилен сильжиган мувозанатланмаган (дисбаланс) массалар инерция күчлери орқали тебраниш;
- узгарувии массалар, инерция моменттери бүтінларни даврий қаракатидан ҳосил боладиган тебранишлар.

Уибы тебраништарни етарлича күриб чиқыб, уларни камайтириши йүллари аниқтаптанды. Лекин қатор ечитмеган масалалар мавжуд. Жұмладан, динамик сұндырыгыларда тегишли массаны (бүтінні) тебраништарнин сұндырын амалға ошириледі. 13.25-шактада тебранишлары сұндырылған кепкір болады, мувозанатланмаган (дисбаланслы) шкивнине схема-

маси көлтирилгән. Таъсир қилувчи ташқы күчнине (дисбалансдан) ифодаси қойылады да иборат:

$$P = m\ddot{r}\sin\phi + m\dot{r}^2\cos\phi$$

бу ерда, m , r — мұвозанатланған масса ва унинг айланиш үқидан жойланған радиуси; $\dot{\phi}$ — шкив бурчак тезлигі.

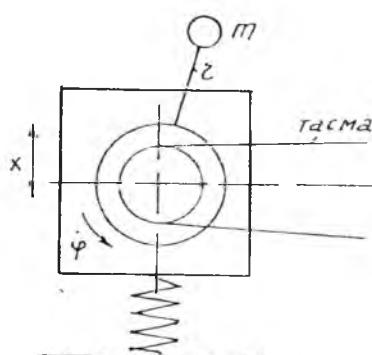
Еңбілігінен масала бу ерда шундаки, таъсир күчи орқалы шкивнинг айланиш үқидан жойланғылған подшипникларда ишқаланиш күчи ҳосил бўлади. Бу күч моменти күн ҳолларда инобатта олинмайди:

$$M_{\text{шк}} = mfr_n(r - |x|)(\dot{\phi} \sin \omega t + \dot{\phi}^2 \cos \omega t)$$

бу ерда, f — подшипникдаги ишқаланиш көфициенті; $|x|$ — шкивнинг вертикаль сиљишининг абсолют қиймати; r_n — подшипник радиуси.

Натижада антирезонанс ҳолатини ёки динамик сүндиргич эффектини ҳосил қилиш мүмкін бўлмай қолади. Чунки, $\dot{\phi}$ ва $\dot{\phi}$ ларни ўзгармас бўлишини таъминлаш амалий жиҳатдан мүмкін эмас. Шунинг учун бундай ҳолларда тебра-нишни минимал чегарасини тавсия қилиш билан кифояланади. Шу билан бирга титрашларни камайтириш системанинг янги конструктив ечимлари орқали амалга ошириш мақсадга мувофиқиди.

Статик ҳолда ишловчи ишлаб чиқаришда қўлланилдади-

13.25-шакл.

ган аксарият машиналарни корпуслари пойдеворга қозиқли (анкерли) болтлар орқали биректирилди. Шунинг билан бирга машиналаги титрашларни пойдеворга ўтмаслиги учун эластик (қайишқоқ) ёстиқчалар кўйилди. Бунда болтлар орқали бикр биректириши конструкциялари қилиб бажарилади. Натижада машинада титрашлар орқали биректириши болтлари ишдан чиқади ёки титрашлар болтлар ор-

жараёнида, кичик титрашларни ўзида мужассам қилувчи тар-
кибли, узунлиги узгарувчан бириктириш болтларини ишлаб
чиқиши лозим.

Машиналарни ишлаб чиқиша уларни тайёрлаш аниқ-
лиги қанча юқори бўлса, улар шунча шовқинисиз, титраш-
сиз ишлайди, маҳсулот танинхархи юқори бўлади. Конст-
руктор ва технологлар бу борада тарози паллаларини тўгри
қўя олишилари керак.

Шунингдек, қатор машина ва механизмларда тегишили
нарараметрларни ўзгартириниш натижасида автоматик тарзда пай-
до бўладиган тебранишлар (автотебранишлар) мавжуд. Бу
тебранишлар мөҳиятини ўргангандан ҳолда машина ва механизм-
ларни лойиҳалашда инобатга олиш муҳим ҳисобланади.

13.9. «МАШИНАЛАРДА ТИТРАШ ВА УЙДАН МУХОФАЗАЛАНИШ» БОБИ БЎЙИЧА ЎЗ-ЎЗИИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Титраш ўзи нима? Унинг келиб чиқиши сабаблари ни-
малардан иборат?
2. Титрашининг оқибатларини изоҳдаб беринг.
3. Титрашдан муҳофазалашнинг қандай усусларини би-
ласиз?
4. Механизм қайиншқоқ бўғинларининг диссипатив
(сўндириш) хусусиятлари нималардан иборат?
5. Қандай ҳодиса гистерезис деб аталади ва у нимани
инглатади?
6. Титраш обьектлари хусусиятлари нималардан иборат?
7. Титрашларни динамик сўндириш мөҳиятини тушун-
тириб беринг, мисол келтиринг.
8. Титрашларни сўндириш конструкцияларини чизиб
кўрсатинг.
9. Титрашдан муҳофазалаш системаларининг схемала-
рига мисоллар келтиринг.
10. Машина ва механизмларни титрашдан муҳофазалаш-
нинг қандай муаммоларини биласиз?

14-БОБ. МАШИНА ВА МЕХАНИЗМЛАРНИ ТАЖРИБА УСУЛИДА ТЕКШИРИШ

Механизмлар синтези ва таҳдилида масалаларни назарий ечишда қатор йўл қўйишлар қабул қилинган: бўғинларни абсолют бикр деб тахминлаш, шарнирларни бўшлиқсиз, деб қабул қилиш, вал ўзгармас бурчак тезлигига ҳаракат қиласди ва ҳ.к.

Механизмларга идеал ҳолда қарашиб, лойиҳаланадиган ёки талқиқ қилинадиган системаларни ҳолат функцияларини ва бошқа параметрларини назарий аниқлашга имкон беради. Аммо идеал схемаларниң ҳисоби натижалари ҳар доим яқин бўлавермайди ва конструкторлар қўйилган тахминларга тузиши киритишларига тўғри келади.

Машиналарниң назарий параметрлари, баъзида, ҳақиқатдан тубдан фарқ қиласди. Масалан, тезюорар машиналарда титрашлар ва айланма тебранишлар назарий боғланишларни ўзgartириб юборади.

Замонавий машиналарда қайишқоқ, гидравлик, пневматик ва бошқа турдаги боғланишлери механизмлар кеңг қўлланилиши туфайли назария натижаларини тажрибала текшириш зарур бўлади. Шунинг учун синтез ва таҳдилниң назарий усулларини ривожлантириш билан машина ва механизмларниң тажриба усулларини ривожлантириш керак.

Замонавий тезюорар автоматлар ва комплекс системаларни тажрибавий тадқиқоти масалани тўлиқ очилишини ёки ҳисоблаш учун зарур бўлган параметрларни аниқлашниң ягона имконияти эканилигидан далолат беради. Машинани ҳаракат тенгламалари таҳдили механизмларниң тажриба талқиқотини етарли ва ҳар томонлама бажариш учун зарур бўлган бенита асосий параметрларни: силжини (кучини), тезликлар, тезланишлар, кучлар ва буровчи моментларни ўлчаш зарурлигини кўрсатади. Деформациялар, кучланишлар, иотекис ҳаракатлар, фойдали иш коэффициенти ва титрашлар кўрсатилган бенита асо-

сий параметрларни ўлчаш билан аниқланади. Машиналарни механик параметрларини электрик ва электрон мосламаларда электрик катталикларга айлантириб аниқлаш қуладыр.

Ўлчашнинг электрик усули қисқа даврда кетадиган жарайёнларда инерциясиз датчикларни қўллашга имконият берали ва ишқаланиш кучларини асбоблар қўрсатишига таъсирини йўқотади. Бу усулда лаборатория ва ишлаб чиқариш шароитида машинанинг турли қисмida табиати турли бўлган жараёнларни бир вақтда ўлчаш мумкин.

Баъзи ҳолларда машиналарни тажрибавий тадқиқотда ишлатиш содда ва натижаларини қайта ишлаш осон бўлган механик ўлчаш мосламаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Аммо тез ўзгарувчи катталикларни ўлчашда механик мосламалар инерцияси сабабли хатоларга олиб келиши мумкин. Бундан ташқари, механик мосламаларни конструкцияси катта бўлиб, сезгирилиги электрик ўлчов асбобларига нисбатан пастир.

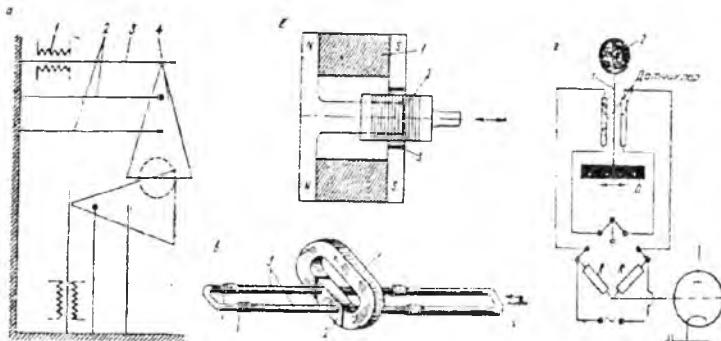
Шу билан бирга ўлчамлари катта ва таниархи юқори бўлган машина ва механизмларнинг кинематик параметрларини баҳолашда уларнинг кичик нусхасини, моделини текшириш мумкин. Шунингдек, ЭҲМ нинг имконияти юқорилигини эътиборга олиб, тажрибаларни назарий асосда, машина (ЭҲМда) тажрибалари орқали амалга ошириш ҳам йўлга қўйилган. Бунда механизмларнинг минглаб варианtlарини тайёрлашдан ЭҲМ ёрдамида тажрибалар ўтказиб, оптимал вариантини аниқлаш мумкин.

14.1. МЕХАНИЗМ БЎГИНЛАРИНИНГ КИНЕМАТИК ПАРАМЕТРЛАРИНИ ЎЛЧАШ

14.1.1. Бўғин илгарилама ҳаракатланганда параметрларни ҳамда силжишларни ўлчаш

Чизиқли силжишлар қийматига қараб улар турли усулларда ўлчанади. 1 мм дан кам силжишлар учун сезгирилиги катта ва мураккаб усуllар қўлланади. Бунда қаршиликли сим датчикларидан фойдаланилади. Кичик силжишларни ўлчаш

учун консол бир учи таянчсыз балканинг эгилиши ва унинг деформацияси орасидаги пропорционал боғланиш усули күлланади. Балқанинг деформацияси қаршиликли сим датчикларни (тензодатчилар) балкага ёпишириш йўли билан ўлчанди. Ускуна корпусига (14.1 а-шакл) пружина 2 маҳкамланади. Пружинанинг учига металлдан ясалган учбурчак шаклли детал 4 ўрнатилади. Учбурчакнинг асоси ўзига параллел силжийди. Бу силжиш учбурчак учи орқали ўлчаш балкаси 3 га ундан датчик 1 га таъсир этади. Катта чизиқли силжишлар реахорд датчик билан ўлчанди.

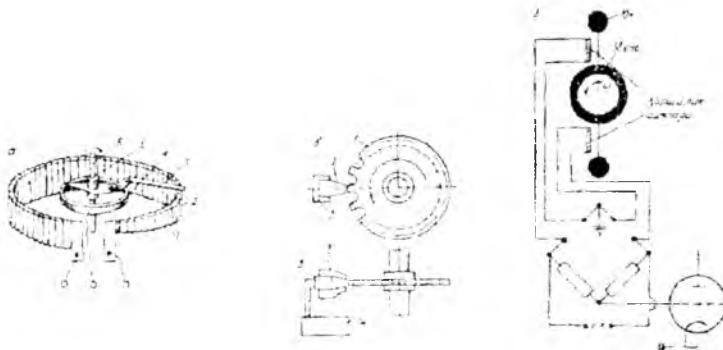
14.1-шакл.

Чизиқли тезликларни ўлчаш. Катта ва кичик ўлчаш датчилари икки группага бўлинади: 1) кичик (10 мм гача) силжишларни чизиқли тезлигини ўлчанида магнит-электр индукция принципидан фойдаланилади. Мълумки, ўтказгич доимий магнит майдонининг магнит куч чизиқларига тик йўналишда бирор тезлик билан ҳаракатлантирилса, унда тезликка пропорционал равищда электр юритувчи куч (ЭЮК) индукцияланади ва ток пайдо бўлади. Кичик силжишнинг чизиқли тезлигини ўлчаш датчиги 14.1б - шаклда кўрсатилган. Датчик доимий магнит 1, изоляцияланган мис сим ўралган галтак 2 ва текстолит йўналтиргич 8дан иборат. Магнит ҳаракатлантирувчи бўғин билан бирга маҳкамланади. Галтакларнинг узунлиги тезлиги ўлчанадиган бўғинининг силжиш қийматига қараб таъланади. Текстолитдан ясалган номагнит йўналтиргич тешигига галтак кўйилади. Улар датчик корпусига қўзғалмас қилиб

үрнатилади. Магнит силжиганда ғалтак симларида ток индукцияланади ва осциллографга узатилади;

2) катта силжишларнинг чизиқли тезликларини ўлчаш учун ғалтак узунлиги оширилади. Шундай датчиклардан бири текшириладиган бўғинга, магнит эса қўзғалмас станинага үрнатилган. Кўпинча ғалтак силжиш қийматига нисбатан 20-30 мм узунроқ қилинади.

Чизиқли тезланишларни ўлчаш. Тезланишларни ўлчаш учун турли типдаги механик **акселерометрлар ишлатилади**. Бу асборблар пластинага маҳкамланган юкнинг инерция кучидан фойдаланади. Юкнинг силжиши тезланишга пропорционал ўзгаради. У электрик усул билан ёзиб олинади. 14.2-шаклда чизиқли тезланишни ўлчаш датчиги кўрсатилган. У балка 1 ёрдамида асос θ га маҳкамланган юк 2 дан иборат.

14.2-шакл.

Асос тезланиши аниқланувчи бўғинга үрнатилади. Балканинг икки томонига қаршилик симлари (датчиклар) ёпиштирилади. Тезланиш осциллографда ёзиб олинади.

14.1.2. Бўғин айланма ҳаракатланганда кинематик параметрларни ўлчаш

Бурчак силжишипи ўлчаш. Бўғиннинг бурчак силжишини ўлчаш учун айланиш ҳисоблагичи, реостат ўзгартиргичлар ишлатилади. Текшириладиган бўғиннинг ҳар бир айланishi-

да ҳисоблагиchinинг импульс сонини белгилаб, унинг айланниши ҳисобланади. Реостат ўзгартиргичлар симли ва реахордли бўлади. Бурчак силжишпни ўлчаш симли ўзгартиргич датчиги 14.2a-шаклда кўрсатилган. Изоляцион материалдан ясалган каркас 1 га ўралган сим 2 бўйлаб ҳаракат берувчи валик 6 га маҳкамланган чўтка 3 сирпанади. Ток олиш ҳалқаси 4 да сирпанувчи асосий чўтка 3 га қўшимча чўтка 5 маҳкамланади. Иккала чўтка ҳаракат берувчи валик 6 дан изоляцияланган бўлиб, 4 ўлчаш объектига уланади.

Бурчак тезликларини ўлчаш. Айланиш частоталарини ўлчаш учун тахометрлар ишлатилади. Уларнинг марказдан қочма, соат типидаги, магнит индукцион, тахогенераторли, стробоскопик, электрон ва бошқа турлари бўлади. Марказдан қочма тахометрнинг ишлаши айланувчи массанинг бурчак тезлигига пропорционал равишда марказдан қочма кучнинг таъсирида ўзгаришига асосланган. Тахометрнинг вали айланганда унинг ҳалқаси марказдан қочма кучнинг таъсирида бурилади.

Ҳалқанинг бурилиши тортқич ва тишли узатмалар орқали асбоб стрелкасини буради. Стрелка ўлчанадиган бўгиннинг айланиш частотасини кўрсатади. Бурчак тезлик импульс типидаги магнит электрик датчиклар ёрдамида ўлчанади. Бу датчиклар текшириладиган валнинг ҳар I/n айланишини осциллограф плёнкасида қайд қиласди. Агар плёнкада вақт масштаби белгиланса, шу вақт ичida валнинг I/n айланишини ўртача бурчак тезлигини аниқлаш мумкин. Датчик сим фалтак 3, доимий магнит 2 ва тишли пўлат диск 1 дан изборат. Магнит фалтагининг сими осциллограф 4 га уланади. Тишли диск текшириладиган бўғин вали билан бирга айланганда тишлар бирин-кетин магнит қутблари орасидан ўтади. Тиш қисми икки қутб оралигига тўғри келганда фалтакда индукцион ток ҳосил бўлади. Икки тиш оралигига тўғри келганда ток йўқолади. Бу токнинг пайдо бўлиши ва йўқолиши осциллографда арасимон излар кўринишида ёзилади. Осциллограммада вақтнинг масштабини белгилаб, икки тиш оралиғидаги бурчак $\Delta\varphi$ нинг ўзгаришига кетган вақт Δt аниқланиб, валнинг бурчак тезлиги қўйидаги формула билан ҳисоблаб топилади:

$$\omega_r = \frac{\Delta \phi}{\Delta t} \quad (14.1)$$

Бурчак тезланишни аниқлаш. Механизмни инерцион ва зарб күчларини аниқдауда тезланиш билиш керак бўлади. Ҳозирги машиналарда тезланиш ($100\dots150$) g ва ундан ортиқ қийматта тенг бўлади. Машинанинг ҳаракатини текширишда тезланишининг максимал қийматини аниқлаш ва тезланишнинг ошиш вақтини билиш талаб қилинади. Шунга биноан тезланишининг максимал қийматини ҳамда вақт давомида жараённинг ўзгаришини ёзиш асбоблари акселерометрлар бўлади. Тезланишни ўлчаш усууллари жуда кўп. Бурчак тезланиши дифференциаллайдиган электрик тузилма ва инерцион датчиклар ишилатилади. Биринчи датчик кичик тезланишларни ўлчашда ишилатилади. Унда трансформаторли генератор тиридаги бурчак тезлиги датчиги ўрнатилган. Бурчак тезланиши ўлчашни датчиги худди чизиқли тезланиш датчигига ўхшашиб бўлиб, у айрим қисмларининг тузилиши билан ундан фарқ қиласди. Бундай датчиклардан бирининг схемаси 14.2в-шаклда кўрсатилган.

14.2. МЕХАНИК БЎГИНЛАРДАГИ КУЧ ВА КУЧ МОМЕНТЛАРИНИ ЎЛЧАШ

Машина ва механизмларни тажриба усулида текшириш масалаларига, асосан, қўйидагилар киради:

1) машина юритгичларини ҳаракатлантирувчи кучларни аниқлаш;

2) технологик жараённи бажаришда механизмнинг ишчи органларига таъсир этувчи фойдали қаршилик кучларини аниқлаш;

3) механизминг заарали қаршилик кучларини (ишқаланиш кучлари, мұхит қаршиликлари ва бошқаларни) аниқлаш;

4) механизмга таъсир этувчи ички кучларни (бўғинларнинг зўриқиши, кинематик жуфтларда ҳосил бўладиган реакция кучлари ва бошқаларни) аниқлаш.

Механизм ва машиналар назариясида, асосан, юқорида келтирилган динамик параметрлардан механизм бўғинларига таъсир этувчи заарали қаршилик кучлари ва ички кучлар

(ёки буровчи моментлар) тажриба усулларида аниқланади. Зарарли қаршилик кучлари машинанинг салт юриш вақтидаги қаршилик кучлари, машина ишлаган вақтидаги қаршилик кучларига нисбатан кичик бўлгани учун, кўпинча ҳисобга олинмайди. Механизм ёки машинанинг механик фойдалари иш коэффициентини аниқлашда етакчи ва етакланувчи звеноларнинг буровчи моментлари қийматларини билиш зарур бўлади. Машина ва механизмларнинг конструкцияси такомиллаштирилади, бўғинга таъсир этувчи ҳақиқий кучлар аниқланаб, аналитик ҳисоб натижаларининг қийматлари билан тақдосланади.

Сўнгра механизмларнинг динамик параметрларини аниқ ҳисоблаш учун механизмга таъсир этувчи барча ички кучлар тажриба усулда аниқланади.

Тажриба усулида механизм бўғинларига таъсир этувчи ҳақиқий кучлар аниқлангандан сўнг, конструктор бўғинларнинг ўлчамлари, мустаҳкамлиги, материали ва айрим деталларнинг оптималь конструкцияларни танлайди.

Кўпинча куч бўғиннинг силжиши ёки тезлиги параметрларига боғлиқ ҳолда ўзгаради.

$$P = P(S), \quad P = P(V) \quad (14.2)$$

Куч моменти бурчак бурилиши ва тезлигига боғлиқ бўлади.

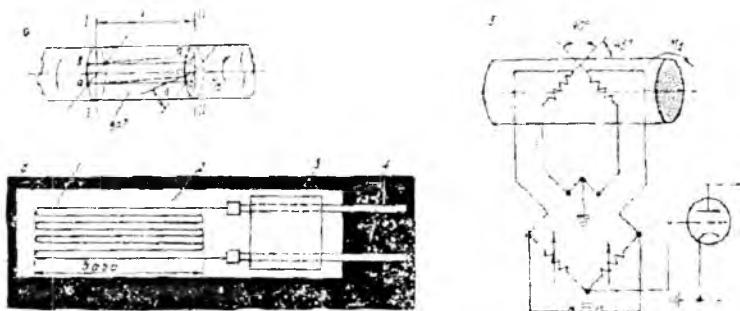
$$M = M(\varphi), \quad M = M(\omega) \quad (14.3)$$

Буровчи момент тормоз тузилмаси юритиш стартерига реактив момент узатиш, бўғинларнинг деформацияланиши ва бошқа тажриба усулларда ўлчанади. Булардан механизмнинг механик параметрларини, бўғинларнинг деформацияланиши таъсирида куч ёки буровчи моментнинг узатилишини электрик усулда ўлчаш билан танишиб чиқамиз. Механизм бўғинларининг деформацияси орқали куч моментининг узатилиш принцини ёрдамида буровчи моментни ўлчаш усули кенг тарқалган бўлиб, универсал усулдир.

Бу принцип асосида турли-туман механик ва электр датчиклар тайёрланади. Агар валга (14.3 а-шакл) буровчи момент M_b таъсир қиласа, валнинг I оралиқдаги кесими II шу валнинг I кесимига нисбатан Φ бурчакка бурилади. Шунда валнинг $abcd$ қисми деформацияланиб, $abd'c'$ га айланади. Валнинг I узунликдаги участкасининг деформацияланишидаги буралиш бурчаги қўйидаги формула билан аниқланади:

$$\varphi = \frac{M_{\delta} l}{J_p G_7} \quad (14.4)$$

бу ерда, J_p — вал кесимининг қутб инерция моменти, доира учун $J_p = 0,1d^4 \cdot m^4$; G_7 — вал материалининг H тур эластиклик модули, H/m^2 .

14.3-шакл.

Тажриба ўтказишда l , G_z , J_p параметрларнинг қийматлари ўзгармас бўлгани учун буралиш бурчаги φ буровчи момент M_{δ} га пропорционал бўлади:

$$\varphi = K \cdot M_{\delta} \quad (14.5)$$

ёки

$$M_{\delta} = C \varphi \quad (14.6)$$

Бу механик параметрларнинг пропорционал боғланишини электрик усулларда аниқлаймиз. Куч ва буровчи моментларни ўлчашда Омик (сим қаршилиги), индуктив сифим ва бошқа датчиклар ишлатилади.

Сим қаршилиги усули симнинг чўзилиши ва сиқилиши натижасида Омик қаршиликнинг ўзгариш хусусиятига асосланади.

Физика курсидан маълумки, симнинг Омик қаршилиги R қўйилаги формула ёрдамида аниқланади:

$$R = \rho \frac{l}{S} \quad (14.7)$$

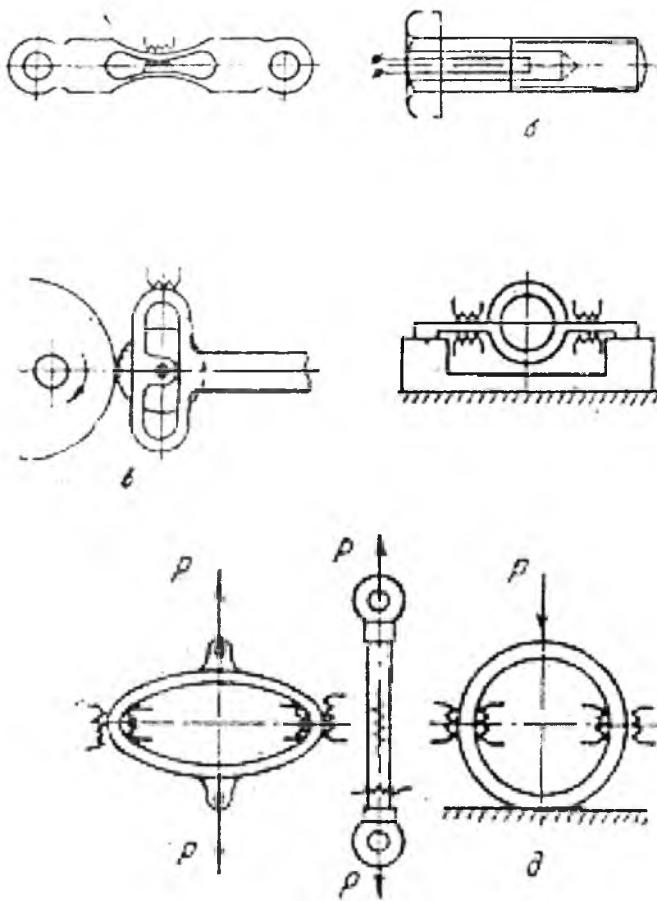
бу ерда, ρ — симнинг солишириш қаршилиги, Ом, м;

l — симнинг узунлиги, м;

S — симнинг кўндаланг кесим юзаси, м².

Сим чўзилганда унинг кўндаланг кесим юзаси кичрайди ва симнинг электрик қаршилиги ортади. Сим датчик (14.3б-шакл) ингичка (диаметри 25...30 микрон), солишириш қаршилиги катта (константан, манганин ва бошқалардан) иборат. У қозо 2'қаватига сиртмоқ шаклида маҳсус елим З билан ёпиштирилади. Датчиклар бир-биридан базасининг узунлиги жиҳатидан фарқ қиласиди. Симнинг учларига йўғонроқ сим ёпиштирилади. Бу симлар датчикнинг ўлчаш схемасига уланади. Текшириладиган деталга датчик елим ёрдамида бутун юзаси бўйича ёпиштирилади. Деталь деформацияланганда у билан бирга датчик ҳам деформацияланади. Буровчи моментни аниқлаганда датчиклар валнинг ўқига нисбатан 45° бурчак остида ёпиштирилади (14.3 в-шакл). Валнинг буралиши натижасида унинг юзасининг бир қисмида чўзилувчи кучланиш, унга тик жойлашган иккинчи қисмида (қийматлари тенг бўлган) сиқишиб кучланиши пайдо бўлади.

Тензодатчиклар фақат чўзилиш ва сиқилиш деформацияларини сезгани учун улар текшириладиган валнинг ўқига нисбатан 45° бурчак остида ёпиштирилади. Вал буралганда битта датчикнинг қаршилиги ортиб, иккинчи датчикнинг қаршилиги камаяди. Натижада қўлланилган кўприк схемасининг сезгирилиги 2 марта ошади. Ёпиштирилган датчикларнинг қаршилик баланси қўшимча иккита датчик ёрдамида тўгриланади. Кучларни ўлчаш учун турли бўғинларга иккита қаршилик сим датчиклари ёпиштирилади. Бўгинга куч таъсир қиласидан датчик симнинг биттаси чўзилади, иккинчиси эса сиқилади. Шунда датчик симларнинг кўндаланг кесимлари ўзгариб, уларнинг қаршилиги ўзгаради. Бунинг натижасида датчикларни уланиш кўприк схемасининг мувозанати ўзгаради. Бу жараён магнит-электрик осциллографга ёзиб олинади. 14.4-шаклда кучни ўлчаш датчикларининг айримлари кўрсатилган.

14.4-шакл.

14.3. ТЕХНОЛОГИК ҚАРШИЛИКЛАРНИ ҚАЙТА ИШЛАШ УСУЛЛАРИ

Технологик машиналарнинг ишчи механизмларини ҳар бир бүгіннің юкланишини бақолашда бу юкларнинг характеристикалары шакли мұхим ахамиятта эз. Технологик қаршиликларнинг

характеристикаси ва миқдорининг тажриба натижалари қайта ишлаш билан аниқланади.

Даврий функциялар эгри чизиги шаклидаги қаршилик кучлари моментини қайта ишлашда гармоник таҳлил усули қўлланади. Маълумки, Дирихле шартини қониқтирувчи даврли даврий функция Фуръени тригонометрик қатори шаклида келтирилиши мумкин:

$$\begin{aligned} y = & \frac{A_{yp}}{2} + A_1 \cos x + A_2 \cos 2x + \dots + A \cos nx + \\ & + B_1 \sin x + B_2 \sin 2x + \dots + B_n \sin nx = \frac{A_{yp}}{2} + \\ & + \sum_{n=1}^{\infty} A_n \cos nx + \sum_{n=1}^{\infty} B_n \sin nx \end{aligned} \quad (14.8)$$

бу ерда, $\frac{A_{yp}}{2}$ — қуриладиган даврдаги функцияни ўргача киймати;

$A_1, A_2 \dots B_1, B_2$ — доимий гармоник коэффициентлар.

Будаврий функциялар одатда осцилограммалар шаклида берилади, гармоник коэффициентлар тахминан қуидаги кўринишда аниқланади:

$$A_n = \frac{2}{m} \sum_{i=1}^{i=m} y_i \cos\left(\frac{2\pi n}{m} i\right), \quad B_n = \frac{2}{m} \sum_{i=1}^{i=m} y_i \sin\left(\frac{2\pi n}{m} i\right) \quad (14.9)$$

бу ерда, m — эгри чизиқни тенг бўлакларга бўлиш сони;

y — бўлаклар ординаталари;

n — гармоник тартиби.

Мисол тариқасида тола ажратишда пахта хом ашёсини қайтарувчи органга технологик қаршилигини (бир марга олингандаги) эгри чизигини кўрайлик.

Қаршиликтининг эгри чизигини қайта ишлаща 2π даврини 48 тенг қисмiga бўламиз ва хар биридаги ординаталарни ўлчаймиз.

φ , град	M_{κ} , нм	φ , град	M_{κ} , нм	φ , град	M_{κ} , нм
7,5	18,7	127,5	22,5	247,5	22,9
15,0	18,9	135,0	22,6	255,0	22,6
22,5	18,65	142,5	23,1	262,5	21,3
30,0	18,9	150,0	23,9	270,0	21,3
37,5	20,5	157,5	23,2	277,5	21,0
45,0	19,9	165,0	22,6	285,0	20,7
52,5	20,1	172,5	22,1	292,5	20,6
60,0	20,8	180,0	22,2	300,0	21,5
67,5	20,9	187,5	22,6	307,5	19,9
75,0	20,7	195,0	21,9	315,0	20,4
82,5	20,3	202,5	22,1	322,6	21,4
90,0	20,6	210,0	22,8	330,0	21,9
97,5	20,9	217,5	22,5	337,5	21,4
106,6	21,8	225,0	21,9	345,0	20,8
112,5	22,4	232,5	22,4	352,5	20,6
120,0	22,3	240,0	23,2	360,0	21,4

Валикли жинни қайттарувчи органига таъсир қилувчи технологик қаршилик функциясининг ўртача миқдорини ҳисоблаймиз.

$$\frac{A_{vp}}{2} = \frac{1}{48} (y_1 + y_2 + y_3 + \dots + y_{47} + y_{48}) \quad (14.10)$$

Хар бир $m = 48$ учун тенгламадан гармоник коэффициентни ҳисоблаймиз.

$$A_n = \frac{1}{24} \left[Y_1 \cos\left(\frac{\pi n}{24}\right) + Y_2 \cos\left(2\frac{\pi n}{24}\right) + Y_3 \cos\left(3\frac{\pi n}{24}\right) + \dots + Y_{48} \cos\left(48\frac{\pi n}{24}\right) \right] = \\ = \frac{1}{24} \left[Y_1 \cos(n \cdot 7,5^\circ) + Y_2 \cos(n \cdot 15^\circ) + Y_3 \cos(n \cdot 22,5^\circ) + \dots + Y_{48} \cos(n \cdot 360^\circ) \right]$$

$$B_n = \frac{1}{24} \left[Y_1 \sin(n \cdot 7,5^\circ) + Y_2 \sin(n \cdot 15^\circ) + \dots + Y_{48} \sin(n \cdot 360^\circ) \right]$$

Биринчи гармоника учун ($n = 1$ бўлганда) қўйидагини оламиш:

$$A_i = \frac{1}{24} (Y_1 \cos 7.5^\circ + Y_2 \cos 15^\circ + \dots + Y_{48})$$

$$B_i = \frac{1}{24} (Y_1 \sin 7.5^\circ + Y_2 \sin 15^\circ + \dots + Y_{48} \cdot 6)$$

Пахтани тозалаш саноати технологик машиналари бүгінларининг юкланишини таҳдил қылганда тахминий усулар билан чекланади, чунки юқори гармоникларни ҳисобга олмаса бўлади. Бунда пахтани технологик қаршилиги Фурье қатори соддалашган кўринишида ифодаланади.

Шундай қилиб машина элементларига пахтани технологик қаршилиги 2π даврли гармоник қонун билан ўзгарса уларни баён қилинган усуlda таҳдил қилиш мумкин.

Пахтанинг технологик қаршилигини тасодифий функцияси таҳдили анча мураккабdir. Бундай ҳолда натижалар математик статистика усулида қайта ишланади. Усул моҳиятини тушунтириш учун валикли тола ажратувчининг ишчи қисмлари элементларига таъсир қилувчи технологик юкларни корреляцион таҳдилини кўрайлик.

Пахтадан толани ажратишда ишчи орган элементларига таъсир қилувчи ишчи юкламаларнинг частотаси ва амплитудаси ўзгарувчан.

Бунда қаршиликтининг тасодифийлиги ишчи валик узунлигига ва вақтга нисбатан пахтанинг нотекис тақсимланиши; қўзғалмас пичоқ қиррасига нисбатан бир чигитнинг ҳар хил жойлашиши; пахта хом ашёси геометрик параметрлари кабиларга боғлиқdir.

Технологик қаршиликлар валикли жин қурилмасида тензориметрия усулида олинган ишчи валик ва қайтарувчи органга таъсир этувчи технологик қаршиликларнинг тасодифий функциялари характеристикаларини олиш учун тажриба натижалари ЭЦВМ М-222 да корреляцион таҳдил қилинди. Ишчи валикнинг бир марта айланиши (цикли) айланиши бурчаги бўйлаб, 24 кесимга, икки марта айланиши (цикли) 48 кесимга ажратилди.

Функция тасодифийлигининг асосий характеристикаси технологик қаршиликлар шаклини характерловчи функцияининг ўртача қиймати тарзидағи қўйилаги формуладан ҳисобланадиган математик кутии ҳисобланади:

$$\bar{m}(\varphi_p) = \frac{\sum_{i=1}^n X_i(\varphi_p)}{n} \quad (14.11)$$

бу ерда, $X_i(\varphi_p)$ — технологик қаршилик моменти;

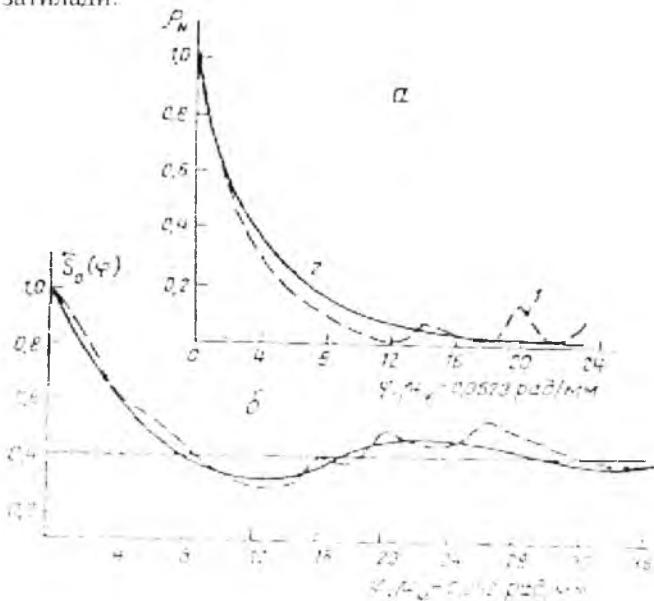
n — содир бўлиш сони ($n_p = 64$, $n_0 = 20$).

(14.11) формуладан ҳисобланган ва айланиш бурчагини чизиқсиз функцияси бўлган ишчи ва қайтарувчи валикларга таъсири қилувчи технологик қаршиликни математик кутиш қийматлари қуида келтирилган:

φ_p	$\bar{m}_p(\varphi_p)$	φ_p	$\bar{m}_p(\varphi_p)$	φ_0	$\bar{m}_p(\varphi_p)$
1.	4,62	1	18,79	25	22,43
2.	5,04	2	18,94	26	21,76
3.	5,58	3	18,65	27	22,01
4.	5,51	4	19,74	28	22,63
5.	5,43	5	20,18	29	22,56
6.	5,23	6	19,96	30	21,81
7.	5,56	7	20,46	31	22,30
8.	5,25	8	20,98	32	23,60
9.	5,01	9	20,78	33	22,95
10.	5,60	10	20,27	34	22,64
11.	5,98	11	20,38	35	21,25
12.	5,44	12	20,87	36	21,25
13.	5,70	13	21,30	37	20,70
14.	5,38	14	21,35	38	20,74
15.	5,77	15	21,26	39	28,99
16.	5,74	16	22,03	40	21,42
17.	5,38	17	22,30	41	19,92
18.	4,93	18	22,41	42	20,38
19.	4,97	19	23,28	43	21,36
20.	4,97	20	23,73	44	21,84
21.	5,11	21	22,91	45	21,39
22.	5,00	22	21,82	46	20,50
23.	5,06	23	21,80	47	20,63
24.	4,97	24	22,20	48	21,25

$$\bar{M}_{\max} = (4,6....6,0) \text{ H.m.}$$

Математик кутиш графигида қайтарувчи органга таъсир қилувчи қаршиликкниң қайтарувчи пластиналарни $0,25\pi$ циклига тўғри келувчи $\bar{m}_0(\varphi_0)$ қийматларини ўзгариб туриши кузатилади.

14.5-шакл.

Шундай қилиб, технологик қаршиликкниң тасодифий функциялари стационар бўлади, чунки математик кутишини, дисперсияни, нормалашган параллел бўйлаб (корреляцион функция жадвалидан) бир оз ўзгариши чекланган сондаги ҳисоблар сабаблидир.

Ишчи валикка таъсир қилувчи паҳтани технологик қаршилигини ўртача нормалашган корреляцион функцияси графиги 14.5-шаклда (1-эрги чизик) келтирилган.

Ишчи валикни айланни бурчаги катта бўлганда $S_p(\varphi_p)$ функцияни тасодифий тебраниши кўзга таниланади, чунки $S_p(\varphi_p)$ графиги нуқталари чекланган сондаги тажриба натижаларини нормалланган корреляцион функциясини ўрта-

ча ҳолга келтириш орқали олинган. Бунда функциядаги φ ошиши билан нолга интидувчи, яъни эргодик хусусиятга эга бўлган корреляцион функцияни силлиқлаш мақсадга мувофиқдир. Берилган графикни силлиқлаш учун уни тахминий функция билан алмаштирамиз.

$$\bar{S}_p(\varphi_p) = e^{-\alpha\varphi} \quad (14.12)$$

Қайтарувчи валикка технологик қаршиликнинг ўртача нормаллашган корреляцион функцияси 14.5б-шаклида (2-эгри чизик) кўрсатилган; j_0 ошиши билан $\bar{S}_0(\varphi_0)$ функция D_0 доимий сонга интилади. Демак, тасодифий функция таркибида тасодифий ташкил этувчилар бор, яъни функция эргодик хусусиятга эга эмас.

Келтирилган графикларни силлиқлаш учун уларни тахминан қуйидаги функция билан алмаштирамиз:

$$\bar{S}_p(\varphi_p) = e^{-0.624\varphi_p}, \quad \bar{S}_0(\varphi_0) = 0.4 \div 0.6 e^{-0.462\varphi_0} \cos\varphi_0 \quad (14.13)$$

тасодифий функцияниң спектрал зичлигини олиш учун Фурьени қайта ташкил қилишнинг комплекс шаклидан фойдаланамиз

$$\cos(\omega t) = \frac{e^{i\omega t} + e^{-i\omega t}}{2} \quad (14.14)$$

Натижада спектрал зичлик қуйидагича бўлади:

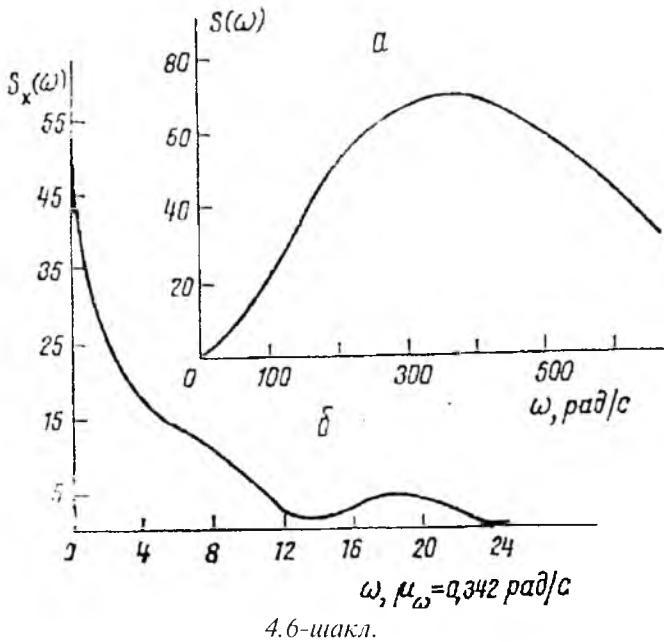
$$S(\varphi) = \frac{2}{\pi} \int_0^{\varphi} \bar{P}(\varphi) \left[\frac{e^{i\omega t} + e^{-i\omega t}}{2} \right] d\varphi \quad (14.15)$$

(14.13) ни (14.14) га қўйиб тасодифий технологик қаршиликлар зичлигининг боғланишини оламиз:

$$\begin{aligned} S_p(\varphi_p) &= \frac{4e^{-\alpha_p \varphi_p}}{\pi (\alpha_p^2 + 1)} (\alpha_p \cos \varphi_p + \sin \varphi_p) + \frac{4\alpha_p}{\pi (\alpha_p^2 + 1)}, \\ S_0(\varphi_0) &= \frac{D_0 \sin \varphi_0}{4\pi} + \frac{A \alpha_2}{2\pi (\beta^2 + \varphi_0^2)} \end{aligned} \quad (14.16)$$

бу ерда, $d_1=0,624$, $D_0=0,04$, $A=0,6$, $a_2=0,462$, $b=0,27$ (14.13) ифода $P_p(\varphi_p)$ функциясининг графиги 14.5а-шаклда (2-эгри чизик), - 14.5б-шаклда келтирилган.

$\bar{S}_p(\phi_p)$ ва $\bar{S}_o(\phi_o)$ функцияларини τ га бұлиб (ишлиң ва қайтарувчи валикларни 5° га бурилиш вақтида) спектрал зичликни бөгләнештің графигини оламиз (14.6-шакл, а,б). 14.16-шаклдан ишлиң валик қаршилиги дисперсиясинин ажралиш спектрининг асосий қисми (60-70%) 250...470 c^{-1} частоталари оралығында түрі келади ва қайтарувчи органга технологик қаршилик 0...41,1 c^{-1} ташкил этади.

4.6-шакл.

Олинган характеристикалар пахтани амалдаги технологик қаршилиklärарини инобатта олиб, валикли жинни, ишлиң механизмлари ҳаракат динамикасини назарий тәдқиқотини амалга оширишга, ҳаракат режимлари ва уларнинг параметрларини танлаш тавсиясига имкон беради, шунингдек, валикли тола ажратувчиларни элементларини мұхандислик хисобларыда фойдаланилшин мүмкін.

Шундай қилиб, баён қилинган усулда пахта тозаловчи машина ва механизмларни ишлиң органларига пахтани турли технологик қаршилиklärарини қайта ишлең мүмкін.

14.4. МАШИНА ВА МЕХАНИЗМЛАРНИ ТАЖРИБА УСУЛИДА ТЕКШИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Бизга маълумки, ҳар қандай назарий натижанинг тұғрилиги тажриба усулида тасдиқланади. Шунинг учун, машина ва механизмлар параметрларини тажриба усулида аниқлади назарий юкланишлари билан таққослаш мақсадга мувофиқдир. Лекин тажрибалар үтказиш учун катта сарф-харажатлар керак бұлади. Юқорида таъкидлаганимиздек, бу борада замонавий компьютерларнинг имкониятларидан фойдаланиш көнгаймоқда. Худди шунингдек, үлчаң асбоб ва ускуналарнинг янги турлари яратылмоқда. Уларнинг имкониятлари юқори бўлиб, илмий тараққиётнинг сўнгги ютуқларидан фойдаланиб тайёрланган.

Хозирда электроника асблори, датчиклари кенг ишлаб чиқилмоқда. Бу үлчагич ускуна ва асблор юқори аниқлиги ва тезкорлиги билан диққатга сазовордир. Уларнинг имкониятларидан кенг фойдаланиш муҳимдир.

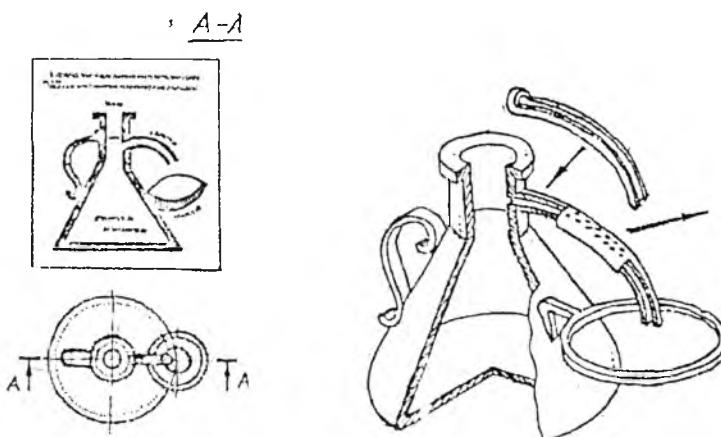
Яна бир янги йўналиш мавжуд бўлиб, машина ва механизмларнинг тажрибалари электрон қурилмаларда, компьютерларни тұғридан-тұғри ишлатиш, кези келганды, ўзгарувчи кинематик параметрларни тегишли чегарада ушлаб туришни таъминлаш, бошқариш каби мураккаб вазифалар бажарилмоқда. Уибу услубнинг келажаги порлоқдир. Шу билан бирга, электрон асблор ва ЭҲМни қўллаш асосида машина ва механизмларнинг кинематик параметрларини, юкланганлигини, энергия сарфини, титраш параметрини үлчашдан ташқари, уларни қайта ишлаш, интеграллаш, лифференциаллаш каби ҳисобларни ҳам юқори аниқликда амалга ошириш мумкин.

14.5. «МАШИНА ВА МЕХАНИЗМЛАРНИ ТАЖРИБА УСУЛИДА ТЕКШИРИШ» БОБИ БҮЙИЧА ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

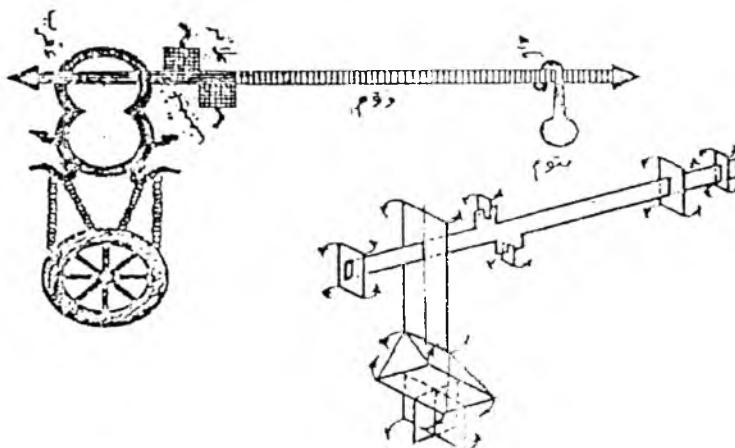
1. Машина ва механизмларни тажрибада текшириш деңганды нимани тушунасиз?

2. Машиналарнинг қандай параметрларини тажриба усулида ўлчаш мумкин?
3. Илгариланма ҳаракат қилувчи бўғинларнинг силжиши, тезлик ва тезланишлари тажрибада қандай усуулларда ўлчанади?
4. Айланма ҳаракат қилувчи бўғинларни бурилиш бурчаги, бурчак тезлик ва тезланишлари тажрибада қандай ўлчанади?
5. Машина ва механизм элементларида куч ва куч моменти тажрибада қандай ўлчанади?

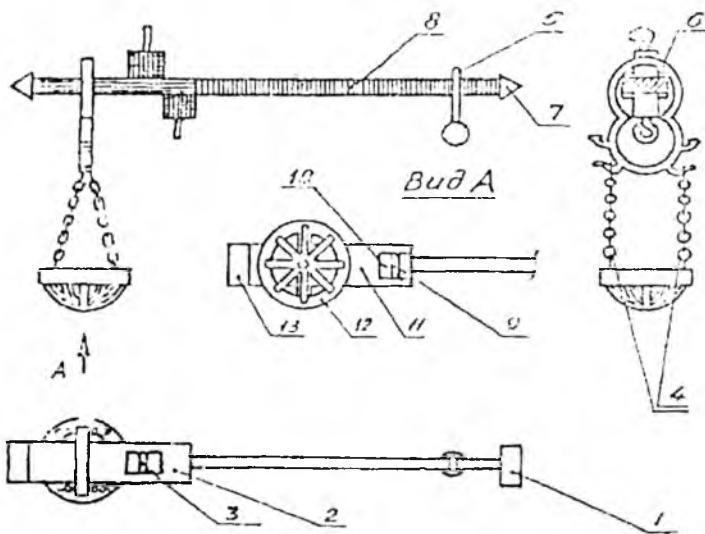
ИЛОВАЛАР

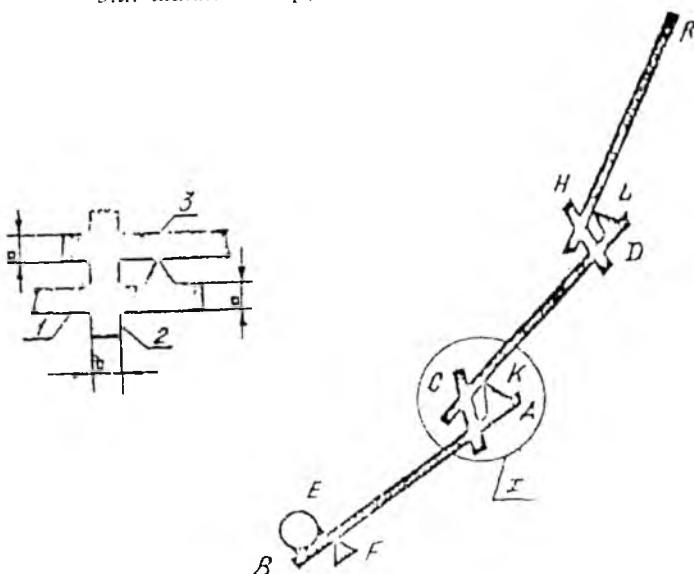
1.и.-шакл. Ал-Беруний яратган модданинг солиштирма оғирлигини ўлчаш ускунаси.

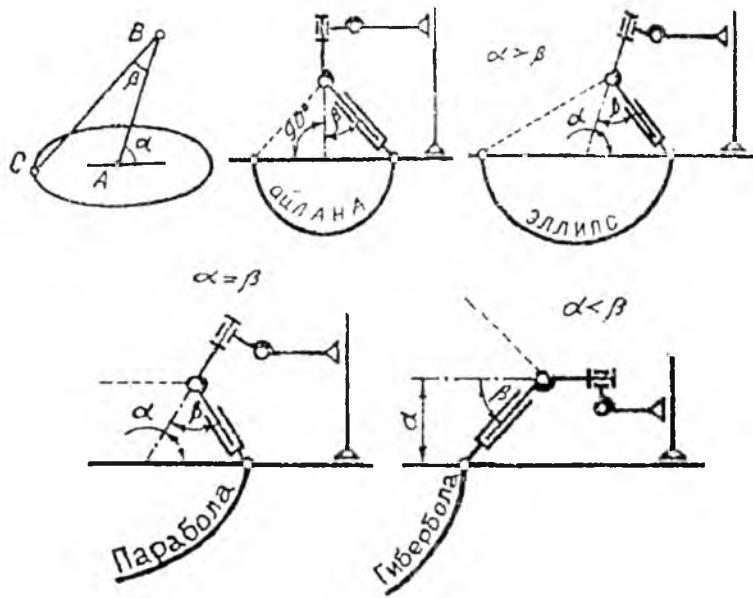
2.и.-шакл. Ибн Синонинг “Ақл мезони” китобидаги тарози механизми.

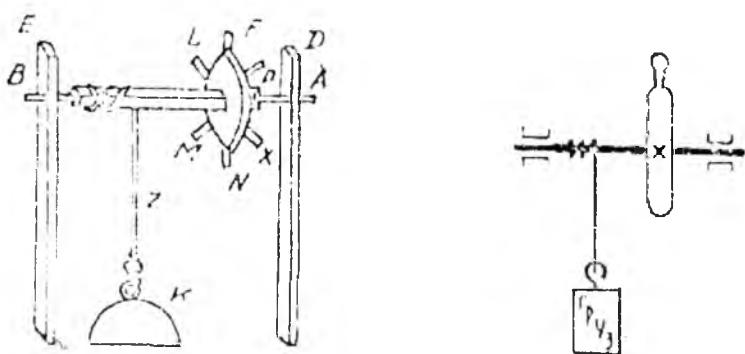
3.и.-шакл. IX аср, осма тарози механизми.

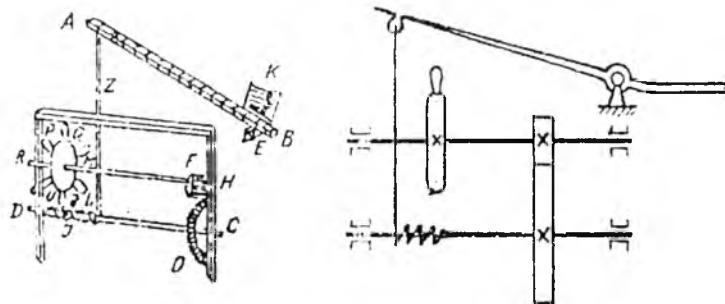
4.и.-шакл. Ибн Синонинг "Ақл мезони" асаридағи ричагли механизмнинг боғланиш элементлари конструкцияси.

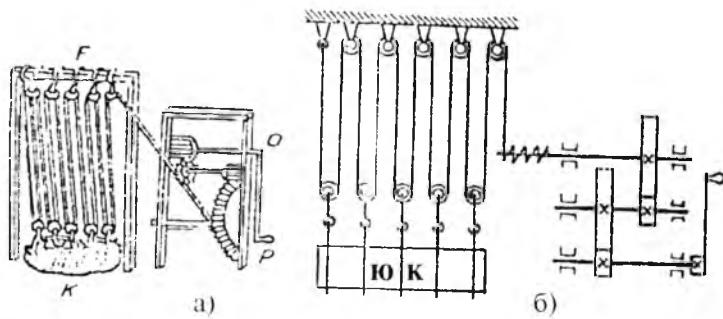
5.и.-шакл. Ас-Сиджизининг (Х аср) “Пергари мукаммал” асаридан коникограф (конуслар кесимини чизиш механизми).

6.и.-шакл. Дарбозани очиш-ёниш механизми (ХI аср).

7.и.-шакл. Ибн Синонинг “Ақл мезони” асаридаги оғир эшик ва дарбозаларни очиш-ёпиш механизми.

8.и.-шакл. Дарбозаларни очиш-ёпиш механизми (Х асп),
а — аксонометрик күрниши; б — ҳозирги
замон усулидаги схемаси.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ассур Л.В. “Исследование плоских стержневых механизмов с низшими парами с точки зрения их структуры и классификации”. М., 1952 г.
2. Артоболевский И.И. «Теория механизмов и машин». М., 1987 г.
3. Бейер Р. «Синтез механизмов». М., 1959 г.
4. Артоболевский И.И. «Механизмы в современной технике». М., 1974 г. I-V т.
5. Кожевников С.Н. «Механизмы оптимальной структуры». В книге “Кинематика, динамика и точность механизмов”, М. 1984 г., стр. 11-19.
6. Шашкин Ю.А Эйлерова характеристика. М., 1984 г.
7. Крайнев А.Ф. Словарь-справочник по механизмам. М., 1987 г.
8. Куровский Ф.М. Теория плоских механизмов с гибкими звеньями. М., 1963 г.
9. Колчин Н.И. Механика машин. Т.1., Т.2., М., 1965 г.
10. Безвесельный Е.С. Вопросы и задачи по теории механизмов и машин. М., 1977 г.
11. Левитский Н.И. Кулакковые механизмы. М., 1964 г.
12. Левитский Н.И. «Синтез механизмов по Чебышеву». М., 1946 г.
13. Румянцев А.В. Изготовление кулакков. Л., 1969 г.
14. Лившиц Б.Н. Технология изготовления и сборки кулакковых механизмов. М., 1969 г.
15. Кульбачный О.И. Теория механизмов и машин—проектирование. М., 1970 г.
16. Лебедов П.А. Кинематика пространственных механизмов. М.-Л., 1966 г.
17. Пейсах Э.Е., Нестеров В.А. Система проектирования плоских рычажных механизмов. М. 1988 г.
18. Дружинин Ю.А., Зубов В.А., Лавров В.Ю. Проектирование механизмов приборов и вычислительных систем с применением ЭВМ. М., 1988 г.

19. Заблонский К.И., Белоконев И.М., Щекин Б.Н., Теория механизмов и машин. Киев, 1989 г.
20. Диментберг Ф.М., Саркисян Ю.Л., Усков М.К. Пространственные механизмы. Обзор современных исследований. М., 1983 г.
21. Зиновьев В.А. Курс теории механизмов и машин. М., 1960 г.
22. Полухин В.П. Проектирование швейно-обметочных машин. М., 1972 г.
23. Мартиросов А. и др. Проектирование машин текстильной промышленности. М., 1993 г.
24. Левитский Н.И. Теория механизмов и машин. М., 1979 г.
25. Бурдаков С.Ф., Дьяченко В.А., Тимофеев А.Н. Проектирование манипуляторов промышленных роботов и роботизированных комплексов. М., 1986 г.
26. Воробьев Е.И., Козырев Ю.Г., Царенко В.И. Промышленные работы агрегатно-модульного типа. М., 1988 г.
27. Пронин В.А., Ревков Г.А., Бесступенчатые клиновременные и фрикционные передачи (вариаторы). М., 1967 г.
28. Сергеин И.В. Теория механизмов и машин. М., 1965 г.
29. Эфрос Л.С. Механика и конструктивные расчеты ровничных машин. М., 1967 г.
30. Зубчатые передачи. Справочник. Под общей редакцией Гинзбурга Е.Н., М., 1980 г.
31. Прошков А.Ф. Исследование и проектирование мотатых механизмов. М., 1963 г.
32. Гарбарук В.П. Проектирование трикотажных машин. М.-Л., 1966 г.
33. Мавлявиев М.Р., Вилданова Ф.С. Проектирование механизмов вязания трикотажных машин. Т., 1993 г.
34. Мавлявиев М.Р., Абдукаримов Т.А. Применение функций комплексной переменной при кинематическом анализе механизмов. Доклады АН Республики Узбекистан, 1986 г.
35. Черкудинов С.А. Синтез плоских шарнирно-рычажных механизмов. М., 1959 г.
36. Шашкин А.С. Зубчато-рычажные механизмы.
37. Цыплаков Ю.С. Бипланетарные механизмы. М., 1963 г.
38. Кожевников С.А. Теория механизмов и машин. М., 1969 г.

39. Сборник “Механика машин”. Академии наук, выпуск №8, 10, 11, 12, 21, 22, 25, 26, 56.
40. Тищенко О.Д. и др. Элементы приборных устройств. Т. 1,2. М., 1978 г.
41. Артоболевский И.И. и др. Синтез механизмов. М., 1944 г.
42. Колчин Н.И. и др. Зубчатые и червячные передачи. Л., 1968 г.
43. Левитский Н.И. и др. Теория и применения зубчато-рычажных механизмов. М., 1974 г.
44. Лихтенхельд В. Синтез механизмов. М., 1964 г.
45. Литвин Ф.Л. и др. Расчет и конструирование механизмов и деталей приборов. Л., 1975 г.
46. Усмонхұжаев Х.Х. «Машина ва механизлар назарияси». «Үқитувчи», Т., 1981 й.
47. Фролов К.В. и др. «Теория механизмов и машин», М., 1988 г.
48. Иzzатов З.Х. «Механизм ва машиналар назариясидан лаборатория ишлари». «Үқитувчи», Т., 1982 й.
49. Юдин В.А., Пертрокац Л.В. «Теория механизмов и машин», М., 1967 г.
50. Баранов Г.Г. «Курс теории механизмов и машин», М., 1967 г.
51. Зиновьев В.А. Бессонов А.Л. «Основы динамики машинных агрегатов». М., 1964 г.
52. Йұлдошибеков С.А. «Механизм ва машиналар назарияси». «Үқитувчи», Т., 1978 й.
53. Қодиров Р.Х. «Механизм ва машиналар назариясидан курсавий лойиҳалаш». «Үқитувчи», Т., 1990 й.
54. Кореняно А.Г. «Теория механизмов и машин». Киев, 1976 г.
55. Джураев А., Мухамедов Д. «Основы моделирования задач по теории машин и механизмов по АВМ». «Үқитувчи», Т., 1989 г.
56. Тожибоев Р., Жұраев А. «Машина деталлари». «Үқитувчи». Т., 2000 й.
57. Джураев А. «Моделирование динамики машинных агрегатов хлопкоперерабатывающих машин». «Фан», Т., 1984 г.
58. Фаниев А. «Үзгәрүчан параметрли, әгилувчан бүғинли кулисали механизмларни кинематик ва динамик таҳдили», канд. дис., Т., 2000 й.

59. Жўраев А., Мавлявисев М.Р., Мираҳмедов Ж.Ю., Мақсудов Р.Л., Абдукаримов Т. «Механизм ва машиналар назариясидан лаборатория ишлари». Т., 1997 й.
60. Айлангич-кулисали механизм. Ўзбекистон Республикаси патенти. №2591. Бюл. №1, 1997 й.
61. Кулисали механизм. Ўзбекистон Республикаси патенти. №3642. Бюл. №2, 1996 й.
62. Тасмали узатмани таранглаш ролиги. Ўзбекистон Республикаси патенти. №4228. Бюл. №1, 1997 й.
63. Тасмали узатма. Авт.свид. №1404710. Бюл. №23, 1988 й.
64. Тишли-цевакли узатма. Авт.свид. №1703899. Бюл. №1, 1992 й.
65. Kurt Luk. Theory of machine and mechanisms. New York, 1999 у, 298 р.
66. Компьютерное моделирование машин и механизмов на базе “Компас 5.11”. М. 2003 г.
67. Уалиев Г. Динамика механизмов и машин. Алматы, 2001 г. с. 282.
68. Смелягин А.И. Структура, структурный анализ и синтез механизмов. Новосибирск, 1999 г. с. 109.
69. Дворников А.Т., Живаго Э.Я. Основы теорий кинематических пар. Новокузнецк 1999 г. с. 101.
70. Машина ва механизmlар назариясидан ўқув-услубий комплекс. ТТЕСИ, МН ва МД кафедра.
www.Internet/My%20webs/kaf_teor_%20mech_det_mash.htm
e-mail: tit@buston.com
71. Семененко М.Г. Введение в математическое моделирование. Москва, 2002 г. e-mail: solon-r@coba.ru
72. Чен К., Джиблин П. Matlab в математических исследованиях. Москва, Мир 2001 г. www.matlab.ru, e-mail: info@matlab.ru
73. Учебно-методический комплекс по ТММ и ДМ. МГТУ. e-mail: office@msta.as.ru.
74. Учебно-методический комплекс по ТММ и ДМ. Ивановская Государственная Текстильная Академия (ИГТА)
e-mail: grakrasnodar@mail.ru, <http://office@msta.ac.ru>.
75. Учебно-методический комплекс по общеинженерным дисциплинам. Санкт-Петербург. Институт точной механики и оптики (тех-й у-т) www.ifmo.ru/, mir@mail.ifmo.ru
76. Санкт-Петербургский Государственный Технологический Университет, www.spbstu.ru.

МУНДАРИЖА

Сүз боши.....	3
Кириш.....	4

МЕХАНИЗМ ВА МАШИНАЛАР НАЗАРИЯСИ ПРЕДМЕТИ, УНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Механизм ва машиналар назарияси ривожланишининг асосий босқичлари.....	6
1.2. Механизм ва машиналар назарияси предмети	8
1.3. Машиналар ва уларнинг классификацияси.....	12
1.4. Кириш қисми буйича ўз-ўзини текшириш тестлари ва саволлар	15

I ҚИСМ. МЕХАНИЗМЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ

1-БОБ. КИНЕМАТИК ЖУФТЛАР НАЗАРИЯСИ

1.1. Асосий тушунчалар. Бўғиз, кинематик жуфт ва кинематик занжир тушунчалари.....	18
1.2. Ҳаракатланувчаник ва боғланишлар.....	20
1.3. Бўғиннинг текислиқда ва фазода ҳаракатланувчаниклиари.....	21
1.4. Кинематик жуфтлар классификацияси.....	22
1.5. Кинематик бирикмалар.....	30
1.6. Кинематик жуфтларда локал ортиқча боғланишлар.....	35
1.7. Кинематик жуфтларнинг ортиқча боғланишсиз синтези.....	36
1.8. Қайишқоқ боғланишли кинематик бирикмалар.....	38
1.9. «Кинематик жуфтлар назарияси» боби буйича ўз-ўзини текшириш тестлари ва саволлар.....	41

2-БОБ. КИНЕМАТИК ЗАНЖИРЛАР НАЗАРИЯСИ

2.1. Кинематик занжирлар ва уларнинг классификацияси.....	45
2.2. Очиқ кинематик занжирларнинг эркинлик даражаси.....	47
2.3. Ёпиқ кинематик занжирининг баъзи бир хусусиятлари.....	48

2.4. Кинематик занжирининг эркинлик даражасини аниқлаш.....	49
2.5. Гохман-Озол текис ва фазовий кинематик занжирларининг тузилиш формулалари.....	49
2.6. Сомов-Малишевининг фазовий кинематик занжирлар учун тузилиш формуласи.....	52
2.7. Текис кинематик занжирлар учун П.Л. Чебищевининг тузилиш формуласи.....	53
2.8. Механизмни янгича аниқлаш.....	55
2.9. Кинематик занжирларининг тузилишида ортиқча болганишлар.....	56
2.10. Механизмларда ортиқча болганишларни аниқлаш.....	57
2.11. Ортиқча боелданишларни йўқотиш.....	64
2.12. IV синф олий кинематик жуфтларни V синф қуйи жуфтларга алмаштириш.....	66
2.13. Механизмнинг тузилиши ва кинематик схемаси.....	68
2.14. “Кинематик занжирлар назарияси” боби бўйича ўз-ўзини текшириш тестлари ва саволлар.....	69

3-БОБ. МЕХАНИЗМЛАРНИНГ ТУЗИЛИШ СХЕМАЛАРИ СИНТЕЗИ ВА КЛАССИФИКАЦИЯСИ

3.1. Механизмларининг тузилиш схемалари синтези масалалари.....	73
3.2. Механизмларни хосил бўлиш тартиби.....	73
3.3. Фазовий тузилма гуруҳларининг синтези.....	75
3.4. Текис тузилма бирликлари.....	81
3.5. Л.В. Ассур гуруҳлари асосида текис механиз- лар классификацияси.....	89
3.6. Манипулятор механизми тузилмасининг синтези.....	92
3.7. Механизмлар тузилиши таҳлили.....	94
3.8. Механизмнинг структуравий формуласи.....	97
3.9. Механизмларининг тузилиши бўйича долзарб муаммо ва масалалар.....	98
3.10. «Механизмларни тузилиш схемалари синтези ва классификацияси» боби бўйича ўз-ўзини текшириш тестлари.....	102

II ҚИСМ. МЕХАНИЗМЛАРНИНГ КИНЕМАТИК ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ

4-БОБ. РИЧАГЛИ МЕХАНИЗМЛАРНИНГ КИНЕМАТИК ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ

4.1. Ричагли механизмлар.....	107
4.2. Ричагли механизмларининг кинематик таҳлили.....	122
4.3. Ричагли механизмларининг кинематик синтези.....	179
4.4. Юқори синф ва тартибли ричагли механиз- ларининг таҳлили ва синтези.....	203
4.5. Қайишқоқ бўғинши ричагли механизмлар.....	209
4.6. Ричагли механизмларининг кинематик таҳлили ва	

синтези бүйича долзарб муаммолар ва масалалар.....	216
4.7. “Ричагли механизмлар таҳлили ва синтези” боби бүйича ўз-ўзини текшириш тестлари ва саволлар.....	219

5-БОБ. МУШТУМЧАЛИ МЕХАНИЗМЛАР ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ

5.1. Муштумчали механизмлар ҳақида умумий маълумотлар.....	222
5.2. Муштумчали механизмлар класификацияси.....	223
5.3. Муштумчали механизмларининг таҳлили ва синтези.....	229
5.4. Муштумчанинг асосий элеменитлари ва параметрлари.....	232
5.5. Муштумчали механизмларда узатиш ва босим бурчаклари.....	234
5.6. Муштумчали механизмларининг кинематик таҳлили.....	242
5.7. Муштумчали механизмлар синтези.....	250
5.8. Муштумчали механизмларининг таҳлили ва синтези бүйича долзарб муаммо ва масалалар.....	278
5.9. “Муштумчали механизмлар таҳлили ва синтези” боби бүйича ўз-ўзини текшириш тестлари ва саволлар.....	281

6-БОБ. АЙЛАНМА ҲАРАКАТНИ УЗАТУВЧИ МЕХАНИЗМЛАР. ФРИКЦИОН ВА ТАСМАЛИ УЗАТМАЛАР

6.1. Фрикцион механизмлар.....	286
6.2. Қайишқоқ боғланишли узатувчи механизмлар—тасмали узатмалар.....	294
6.3. Фрикцион ва тасмали узатмалар бүйича долзарб муаммо ва масалалар.....	302
6.4. “Айланма ҳаракатни узатувчи механизмлар. Фрикцион ва тасмали узатмалар” боби бүйича ўз-ўзини текшириш учун саволлар	303

7-БОБ. ТИШЛИ МЕХАНИЗМЛАР ТАҲЛИЛИ ВА СИНТЕЗИ

7.1. Тишли илашиманинг асосий қонути. Виллис теоремаси....	304
7.2. Тишли механизмларининг класификацияси.....	307
7.3. Текис тишли механизмлар. Цилиндрик тишли узатмалар.....	308
7.4. Узатиш нисбати ўзгарувчан бўлган тишли механизмлар.....	343
7.5. Фазовий тишли механизмлар.....	346
7.6. Тишли механизмларининг таҳлили ва синтези бүйича долзарб муаммо ва масалалар.....	356
7.7. «Тишли механизмлар таҳлили ва синтези» боби бүйича ўз-ўзини текшириш учун тестлар ва саволлар	357

8-БОБ. ЭПИЦИКЛИК ТИШЛИ МЕХАНИЗМЛАР

8.1. Эпициклик механизмларининг турлари.....	363
8.2. Эпициклик механизмларининг кинематик таҳлили.....	370

8.3. Планетар механизмларнинг синтези.....	377
8.4. Бипланетар механизmlар.....	382
8.5. Тишли-ричагли механизmlар.....	385
8.6. Тұлқинсімоп узатмалар.....	389
8.7. Үзгарувчан узатыш нисбатлы мураккаб таркибли дифференциал механизmlар.....	391
8.8. Эпизикликтишили механизmlар бўйича долзарб муаммо ва масалалар.....	399
8.9. «Эпизикликтишили механизmlар» боби бўйича ўз-ўзини текшириш учун тестлар ва саволлар	402

III ҚИСМ. МЕХАНИЗМ ВА МАШИНАЛАР ДИНАМИКАСИ

9-БОБ. МЕХАНИЗМЛАРНИ КУЧГА ҲИСОБЛАШ ВА МУВОЗАНАТЛАШ

9.1. Механизм ва машиналар динамикасининг асосий масалалари.....	405
9.2. Машина агрегатига таъсир қылувчи кучлар классификацияси.....	406
9.3. Механизмларнинг кинетостатик ҳисоби.....	411
9.4. Н.Е. Жуковский теоремаси.....	418
9.5. Муштумчали механизмларни кинематик жуфтлардаги реакция кучларини аниқлаш.....	420
9.6. Тишли гидравликали механизмлар кинематик жуфтларидаги реакция кучларини аниқлаш.....	422
9.7. Айланувчи массаларни мувозанатлаш.....	425
9.8. Механизмларнинг кинетостатик ҳисоби ва мувозанатлаш бўйича муаммоли масалалар.....	431
9.9. “Механизмларни кучга ҳисоблаш ва мувозанатлаш” боби бўйича ўз-ўзини текшириш учун саволлар.....	433

10-БОБ. МЕХАНИЗМ ВА МАШИНАЛАРДА ИШҚАЛАНИШ ВА ЕЙИЛИШ

10.1. Ишқаланиш турлари ва хусусиятлари.....	435
10.2. Илгарилайма ҳаракат қылувчи кинематик жуфт элементларидаги ишқаланиш. Ишқаланиш бурчаги ва конуси.....	439
10.3. Қия текисликдаги ишқаланиш.....	442
10.4. Сирғаниш подшипникларидаги ишқаланиш.....	445
10.5. Ишқаланиш доираси.....	450
10.6. Товои ва товоитаги кинематик жуфт элементларидаги ишқаланиш.....	451
10.7. Олий кинематик жуфтлардаги ишқаланиш.....	454
10.8. Думаловчи гидравликларда юқни силжитиш.....	456
10.9. Эгилувчан бүтиллардаги ишқаланиш.....	458
10.10. Механизмларнинг кинематик жуфтларини элементларидаги сийилиш.....	460

10.11. Механизм ва машиналарнинг фойдали иш коэффициенти.....	471
10.12. Механизм ва машиналарда ишқаланиш ва ейилиш бўйича долзарб муаммо ва масалалар.....	479
10.13. “Механизм ва машиналарда ишқаланиш ва ейилиш” боби бўйича ўз-ўзини текшириш учун саволлар.....	480

11-БОБ. МАШИНА АГРЕГАТИ ҲАРАКАТИНИНГ ТАДҚИҚИ

11.1. Машина агрегатининг ҳаракат тенгламаси.....	481
11.2. Келтирилган куч ва момент.....	484
11.3. Келтирилган масса ва инерция моменти.....	487
11.4. Машина ҳаракат тенгламаларини интеграллаш.....	489
11.5. Бир массага келтирилган машина агрегатининг ҳаракати таҳдили.....	491
11.6. Икки массали машина агрегатининг ҳаракати таҳдили.....	495
11.7. Машина агрегатининг ҳаракат тенгламалари бўйича долзарб муаммо ва масалалар.....	498
11.8. “Машина агрегати ҳаракатининг тадқиқи” боби бўйича ўз-ўзини текшириш учун саволлар.....	499

12-БОБ. МАШИНА ҲАРАКАТИНИНГ НОТЕКИСЛИГИ

12.1. Машинанинг нотекис айланниш коэффициенти.....	502
12.2. Маховик инерция моментини аниқлаш.....	504
12.3. Уринма кучлар усули билан ортиқча ишни топиш.....	506
12.4. Маховик инерция моментини энергомасса усули билан топиш.....	508
12.5. Маховик инерция моментини топиш усуллари.....	511
12.6. Машина агрегати бўғинларининг инерция моментларини танлаш.....	514
12.7. Машина ҳаракати нотекислиги бўйича долзарб муаммо ва масалалар.....	517
12.8. “Машина ҳаракатининг нотекислиги” боби бўйича ўз-ўзини текшириш саволлари	520

13-БОБ. МАШИНАЛАРДА ТИТРАШ ВА УНДАН МУХОФАЗАЛАНИШ

13.1. Титрашни юзага келтирувчи манбалар.....	523
13.2. Титрашнинг салбий оқибатлари.....	527
13.3. Титрашдан муҳофазалашнинг асосий усуслари.....	530
13.4. Машиналарда эластик бўғинларнинг диссипативлик хусусиятлари.....	534
13.5. Титрашдан муҳофазалаш системаларининг хусусиятлари.....	539

13.6. Тебранишларпі динамик сүндериш.....	544
13.7. Титрашдан актив мұхофазалаш системаларинің асосий схемалари.....	550
13.8. Машиналарни титрашдан мұхофазалашнинг долзарб мұаммолари.....	556
13.9. “Машиналарда титраш ва үндән мұхофазаланиш” боби бүйича ұз-ұзини текшириш учун саволлар	558

14-БОБ. МАШИНА ВА МЕХАНИЗМЛАРНИ ТАЖРИБА УСУЛИДА ТЕКШИРИШ

14.1. Механизм бұғынларинің кинематик параметрлерини үлчаш.....	560
14.2. Механик бұғынлардаги күч ва күч моментлерини үлчаш.....	564
14.3. Технологик қаршилиқтарни қайта ишлаш усуллари.....	568
14.4. Машина ва механизмларни тажриба усулида текшириш истиқболлари.....	576
14.5. “Машина ва механизмларни тажриба усулида текшириш” боби бүйича ұз-ұзини текшириш учуң саволлар.....	576
Иловалар.....	578
Фойдаланилган адабиётлар рүйхати.....	582

*А.Жұраев, М.Мавляиев, Т.Абдукаримов,
Ж.Мирахмедов*

**МЕХАНИЗМ ВА МАШИНАЛАР НАЗАРИЯСИ
(Дарслик)**

Нашр учун масъул *Н.Халилов*
Таҳририят мудири *М.Миркомилов*
Муҳаррирлар *Ҳ.Махмудова, С.Нарзиев*
Мусавирир *Л.Бобров*
Техник муҳаррир *Ф.Холматова*
Мусаҳиҳа *М.Тожибоева*

ИБ №4179

Босишига 04.03.2004 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108^{1/32}. Офсет босма.
31,08 шартли босма тобоги. 37,0 нашр тобоги. Адади 1000. 5-2004 рақамли
шартнома. 84 рақамли буюртма.

“ЎАЖБИТ” Маркази,
700078. Тошкент. Мустақиллик майдони, 5.

Андоза нусхаси Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус
таълим вазирлиги “ЎАЖБИТ” Марказининг компьютер бўлимида
тайёрланди.

Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентligининг
Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 700129.
Тошкент. Навоий кӯчаси, 30 // 700128. Тошкент. Усмон Юсупов
кӯчаси, 86.